

JAN BREMAN

KOLONIAAL PROFIJT
VAN ONVRIJE ARBEID

Het Preanger stelsel van
gedwongen koffieteelt op Java

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

KOLONIAAL PROFIJT VAN ONVRIJE ARBEID

*Koloniaal profijt
van onvrije arbeid*

HET PREANGER STELSEL VAN GEDWONGEN
KOFFIETEELT OP JAVA, 1720-1870

Jan Breman

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Omslagafbeelding: *Huwelijksopocht in de Salak vallei*. Naar schilderij A. Salm (1872). Lithografie in kleur van J.C. Greive Jr.; collectie KITLV

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Maedium, Utrecht

ISBN 978 90 8964 264 6
e-ISBN 978 90 4851 324 6
NUR 688

© Jan Breman / Amsterdam University Press, Amsterdam 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

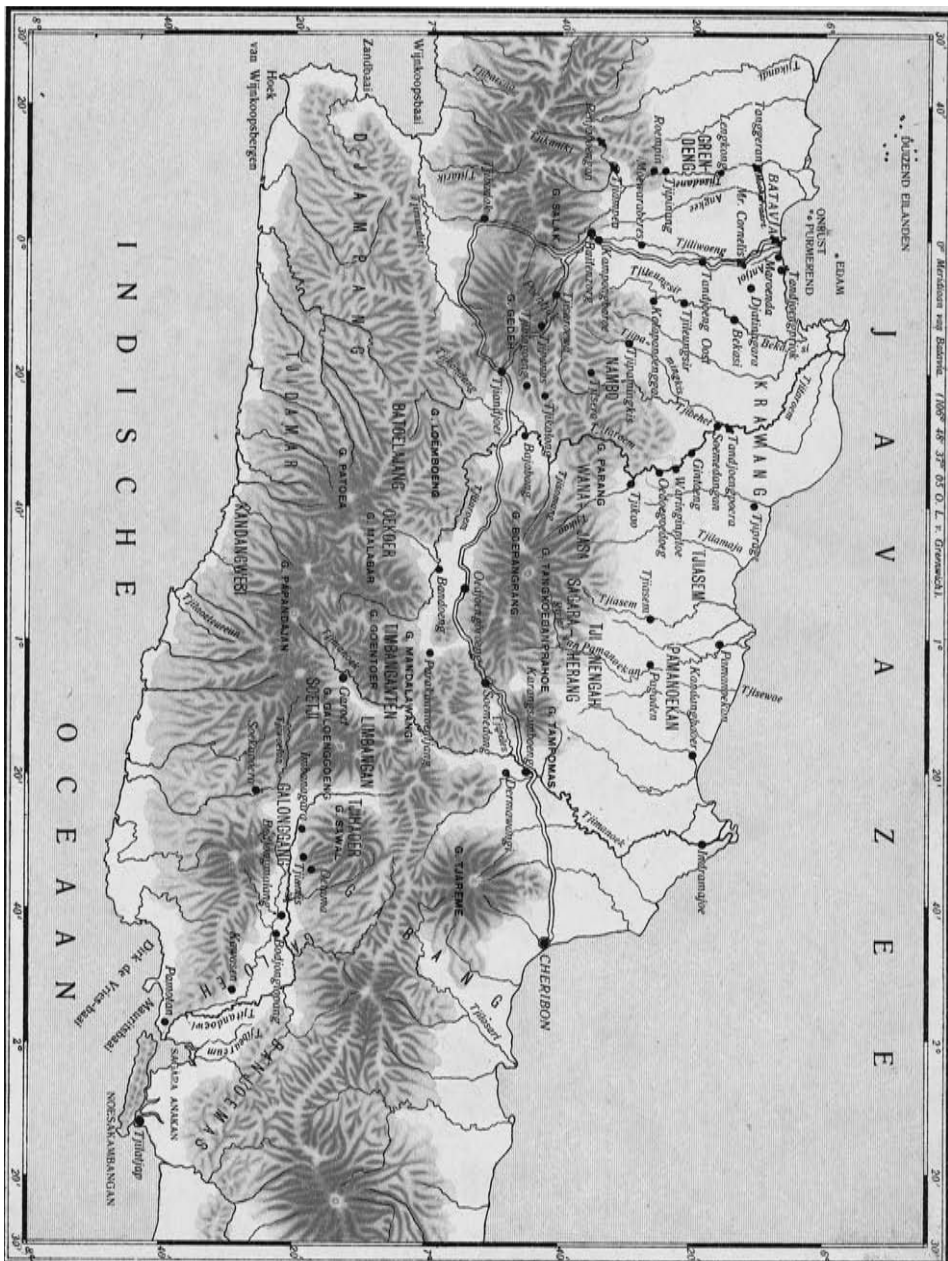
Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jº het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

‘**D**och daar kwamen vreemdelingen uit het Westen, die zich heer en meester maakten van het land. Zij wenschten voordeel te doen met de vruchtbaarheid van den bodem, en gelastten den bewoner een deel van zijnen arbeid en zijn tijd toetewijden aan het voortbrengen van andere zaken’ – er was namelijk vroeger gesproken over rijst, die de Javaan noodig heeft om in leven te blijven – ‘van andere zaken, die meer winst zouden afwerpen op de markten van Europa. Om den geringen man daartoe te bewegen, was niet meer noodig dan een zeer eenvoudige staatkunde. Hij gehoorzaamt zijn Hoofden. Men had dus slechts die Hoofden te winnen door een gedeelte toetezeggen van de winst... en het gelukte volkomen.’

*Multatuli – Over vrijen arbeid in Nederlandsch Indië,
en de tegenwoordige koloniale agitatie. Amsterdam 1862: 38-39*

Gebiedskaart Preanger Regenschappen begin 20e eeuw. Bron: F. de Haan – Priangan, dl. I

INHOUDSOPGAVE

TABELLEN EN KAARTEN · 10

VOORWOORD · 11

TEN GELEIDE · 13

I · DE AANLOOP NAAR HET ACHTERLAND · 17

Het verdwijnen van het oude regime · 17

De Compagnie als nieuwe machthebber · 21

Het vorstengezag · 23

Territorialisering en hiërarchisering · 27

De Preanger als 'frontier'-gebied · 30

II · BOEREN EN HEREN IN DE VROEGKOLONIALE TIJD · 35

Ontginning van grond · 35

De aanleg van sawa's · 38

De samengestelde boerenhuishouding · 43

De regenten en hun hofhouding · 47

Hogere en lagere volkshoofden · 51

Het bewijzen van dienstbaarheid · 56

De vastzetting van boeren en heren · 61

III · INVOERING VAN DE GEDWONGEN TEELT · 65

Een koloniale productiewijze · 65

Van vrije handel tot verplichte levering · 69

Het begin van de koffieteelt · 73

Opvoering van de heffing · 78

Dwang en desertie · 81

Inheemse bedrijfsleiding · 87

Onder regie van de Compagnie · 93

Trage bevolkingsgroei · 97

Bestrijding van cultuurvergrijpen · 102

IV · VAN HANDELSBEDRIJF TOT STAATSONDERNEMING · 105

Botsende belangen · 105

Een falende bedrijfstop · 108

Na de ondergang van de Compagnie · 113

Een conservatief hervormer · 115
Verzwareing van het overheidsapparaat · 118
Maatschappelijke herordening · 123
Opvoering van herendiensten · 127
Omheining van de Preanger · 131
Het landrentestelsel · 135

V • DE VOORTZETTING VAN HET PREANGER STELSEL • 139

Ontdekking van het dorpsbestel · 139
Landverkoop · 143
Zoekend en tastend naar een nieuwe ordening · 148
Vrijlating van de koffieteelt maar niet in de Preanger · 151
Maatregelen ter verbetering · 156
Particuliere landerijen · 160
De aftocht van de vrije ondernemerslobby · 164
Vervolg van de richtingenstrijd · 166

VI • ONVRIJE ARBEID ALS VOORWAARDE VOOR VOORUITGANG • 173

Verplaatsing van de teelt naar tuinen · 173
De rekrutering van werkvolk · 177
Uitbreiding van de last tot arbeid · 181
Buiten bereik van het gouvernement · 186
De plicht tot koeliewerk en het toezicht erop · 190
Op zoek naar de verborgen arbeidsreserve · 196
De voorlopige onmisbaarheid van volkshoofden · 200
De Preanger variant als een koloniale constante · 205

VII • HET KOFFIEREGIME ONDER HET CULTUURSTELSEL • 211

De voortgaande verzwareing van de tribuutheffing · 211
Koffie en nog meer · 212
Nog meer koffie · 220
De werkvloer komt in zicht · 227
Het geluk der onnozelen · 234
Stagnatie · 239
Crisis · 244
Onttrekking aan dienstplichtigheid · 251

VIII • DE PREANGER REGELING • 257

'Een stelsel van willekeur, onderdrukking en geheimhouding' • 257

Aanslag, verzet en bestraffing • 266

Koffieteelt en voedsellandbouw • 276

Bevolkingswelvaart • 280

Goed bestuur • 285

Van beschermers tot uitbuiters • 293

De hervormingsoperatie • 299

Verlossing uit dienstbaarheid • 304

IX • DOORVOERING VAN DE REORGANISATIE • 311

De politieke besluitvorming • 311

Een wending ten goede? • 315

Uitwerking van de hervormingen op het maatschappelijk bestel • 321

Verlate inrichting van het dorpsbestel • 326

Verplaatsing van dienstbaarheid • 333

Een nieuwe economische politiek • 341

De agrarische onderklassen • 347

EPILOOG: KNECHTING ALS DE WEG NAAR VERHEFFING • 355

NOTEN • 371

GLOSSARIUM • 405

LIJST VAN AFKORTINGEN • 411

LIJST VAN ILLUSTRATIES • 413

BRONNEN • 417

Archiefbronnen • 417

Ongepubliceerde bronnen • 422

Gepubliceerde bronnen • 422

NAMENREGISTER • 441

ZAKENREGISTER • 445

TABELLEN EN KAARTEN

Tabellen

- 3.1 Koffie geleverd aan de Compagnie door de onder Batavia vallende landen en regentschappen, 1721-1800 · 83
- 4.1 Bomenaanplant 1806-1810/1811 en aantal planters 1810/1811 in de Jaccatrasche en Preanger regentschappen · 125
- 7.1 Stijging van de koffieproductie in het regentschap Bandoeng, 1813-1844 · 232
- 7.2 Verdeling van de koffieaanplant per Preanger regentschap, 1835 · 232
- 7.3 Overzicht van de Preanger koffieproductie, 1847-1864 · 248
- 7.4 Koffieproductie Preanger regentschappen, 1801-1870 · 255
- 7.5 Gerapporteerde bevolkingsgroei in de Preanger regentschappen, 1808-1871 · 256
- 8.1 Afstand van dorpen tot koffieaanplantingen, 1870-1871 · 260
- 8.2 Afstand van tuinen naar pakhuizen, 1870-1871 · 261
- 8.3 Daglonen voor werk in koffietuinen betaald, 1863-1864 · 263
- 8.4 De koffiecultuur van 1853-1864 in Pasoeroean en Preanger · 275
- 8.5 Aanplantingen van bomen in 1853 en 1864 in Pasoeroean en Preanger · 275

Kaarten

De Romeinse paginacijfers hebben betrekking op de afbeeldingen in het kleurkatern.

Overzichtskaart Preanger, 1910 · 6 en I

Vroege kaart van opname van Preanger landen, 1778 · II

Schets van dorp zoals het was en moest worden, ca. 1840 · VI en VII

VOORWOORD

Tussen begin en einde van deze studie liggen meer dan dertig jaar. De eerste stappen zijn kort na het midden van de jaren zeventig in de vorige eeuw gezet. Het initiatief kwam voort uit een onderzoekskern geformeerd aan de Erasmus Universiteit binnen de vakgroep comparatieve sociologie van de faculteit der sociale wetenschappen: het *Comparative Asian Studies Programme*. Een samenwerkingsovereenkomst gesloten met de afdeling sociologie van de Agrarische Universiteit Bogor in Indonesië leidde tot de langdurige detachering van staffleden uit Rotterdam aan deze instelling in Indonesië voor het geven van onderwijs. Onze gemeenschappelijke onderzoeksbelangstelling richtte zich op de studie van veranderingsprocessen die zich op het platteland van Java voltrokken. De gemaakte afspraak hield in dat de Rotterdamse groep in eerste aanleg een inventarisatie zou maken van het historische bronnenmateriaal aanwezig in archieven en bibliotheken over het Cimanuk stroomgebied dat in West-Java afdaalt van de Priangan heuvels naar de kustvlakte van Cirebon. Het werd een omvangrijke operatie, zowel in termen van mankracht als werktijd die ermee gemoeid was.

Zelf zette ik mij aan een studie van het boerenbestel dicht bij de noordkust. Uit dit onderzoek zijn enkele CASP-publicaties voortgekomen en ook een monografie *Control of land and labour in colonial Java* (1983). Later heb ik in dezelfde streek antropologisch veldwerk gedaan, eerst alleen en vervolgens met Gunawan Wiradi, een van onze Indonesische counterparts. In *Good times and bad times in rural Java* (2002) hebben wij verslag gedaan van de uitkomsten van ons dorpsonderzoek, begonnen tegen het einde van de twintigste eeuw en voltooid in de eerste jaren erna.

De belangstelling van Jacques van Doorn en Wim Hendrix ging uit naar de maatschappelijke gevolgen van de koffieteelt in de Preanger hooglanden al ver voor het cultuurstelsel tot stand kwam. Wim Hendrix was degene onder ons die de koloniale archieven ontsloot. In een niet-aflatende stroom van interne werkpapers stelde hij zijn bevindingen, voorzien van kritisch commentaar, uitvoerig op schrift. Hij bouwde daarnaast een thematisch gerangschikte collectie van documenten op die de omvang van een kleine handbibliotheek aannam en voor gebruik door ons allen in de Cimanuk-werkkamer werd gedeponereerd. Bij zijn verzameling van materiaal stuitte hij onder andere op het rapport dat O. van Rees in 1867 opstelde om een einde te maken aan het Preanger stelsel. Hoe belangrijk deze wending in de beleidsvoering van de koloniale onderneming in westelijk Java ook was, Van Doorn en Hendrix hadden zich voorgenomen de draad van hun studie verder door te trekken tot het midden van de twintigste eeuw. Dat zou hen in staat hebben gesteld hun toegepitste interesse op de gebeurtenissen in de regio van Sukabumi tijdens de laatste fase van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd te betrekken in een betoog dat ten doel had de

dynamiek in een lang historisch perspectief te begrijpen. In een tussentijdse CASP-publicatie *The emergence of a dependent economy; consequences of the opening up of West Priangan, Java, to the process of modernization* (1983) gaven zij een overzicht halverwege van het traject dat was afgelegd en stipten erin de lijnen aan die naar de laat-koloniale toekomst wezen. Het project vergde niet alleen een groot uithoudingsvermogen en een wijde blik van beide onderzoekers, maar ging er ook van uit dat het academisch bedrijf zou worden voortgezet zoals het bestond. Die veronderstelling was onjuist. De sociaal-wetenschappelijke faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam werd in 1986/1987 afgeslankt tot een kleine formatie en in wat restte was geen plaats meer ingeruimd voor de vakgroep comparatieve sociologie. De specialisten die achterbleven waren de meesters van maatschappelijke maakbaarheid en aan dit keurmerk voldeden onze bezigheden niet.

Jacques ging met vervroegd emeritaat, Wim met pensioen en zelf maakte ik de overstap naar de Universiteit van Amsterdam. Die verstrooiing in verschillende richtingen leidde tot een ontregeling van het Cimanuk-project. Jacques nam afscheid van de studie van het Nederlandse verleden overzee, maar legde in een slotpublicatie zijn visie op de betekenis ervan vast: *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (1994). De verandering in ons bestaan maakte het onmogelijk de eerder opgestelde agenda aan te houden. Maar het vele werk dat was verzet en het enorme bestand aan bronnen dat met volharding was bijeengebracht gebood voortzetting van het zo enthousiast begonnen onderzoek. Wim Hendrix ging door, nu als onbetaalde kracht, met het lichten van dossiers en nota's uit de archieven alsmede het toegankelijk maken en het leveren van commentaar op literatuur door hem in bibliotheken opgespoord. In 1993 nam ik op mij de geschiedenis van het Preanger stelsel, vanaf de invoering tot voorbij de afschaffing, te schrijven. De nu voorliggende studie moest vaak en langdurig door ander werk onderbroken worden en de afronding ervan is aan het doorzettingsvermogen van Wim Hendrix te danken. De uiteindelijke publicatie heeft een andere vorm gekregen dan hem voor ogen stond, maar dat is omdat de lange adem en brede horizon die hem kenmerken mijn uithoudingsvermogen en ook spanwijdte te boven gaan. Aan Wim Hendrix en ter nagedachtenis aan Jacques van Doorn draag ik dit boek op als herinnering aan de jaren van vriendschap die wij hebben doorgebracht.

Ik ben het Scientific Programme Indonesia-Netherlands, beheerd door de KNAW, en de Wertheim Stichting erkentelijk voor de subsidie die mij begin 2008 is toegekend voor de voltooiing van dit werk. Deze steun stelde mij in staat tot het verzamelen van nog ontbrekend bronnenmateriaal. Bij die laatste ronde langs archieven en bibliotheken heeft Wim Hendrix mij gewoontegetrouw terzijde gestaan.

Amsterdam, augustus 2010

Jan Breman

De teelt van koffie op Java voor afzet op de wereldmarkt is al vroeg in de achttiende eeuw begonnen. Deze studie is de uitkomst van mijn historisch onderzoek naar de werking en uitwerking van kolonialisme op het maatschappelijk bestel van het voornaamste productiegebied in Zuidoost-Azië. Het begin van Hollandse overheersing bracht een aanzienlijke versnelling teweeg in het langlopende proces van mondialisering. De Verenigde Oost-Indische Compagnie ging op zoek naar koloniale waren in verschillende delen van de archipel. Overgebracht vanuit Zuid-India bleek de koffieplant goed te gedijen in het heuvelachtige achterland van het koloniale hoofdkwartier en moedigden de kooplieden van de Compagnie de teelt van dit uitheemse gewas aan. In eerste instantie kochten zij de oogst van de boerenbevolking op, maar wat aanvankelijk het karakter van een commerciële transactie droeg liep al gauw uit op de gedwongen levering van koffie voor een prijs die ver beneden de marktwaarde lag. De oplopende vraag in de Atlantische wereld naar dit nieuwe consumptiegoed leidde tot de vordering van bonen in steeds grotere hoeveelheden. Voorwaarde daarvoor was uitbreiding van de v.o.c.-heerschappij tot diep in het binnenland. De controle over het Soedanese gebied in West-Java aangeduid als de Preanger landen vond plaats niet door de opbouw van een eigen bedrijfsapparaat. De v.o.c. zelf bleef op afstand en liet de leiding over aan inheemse volkshoofden die toestemming kregen de boeren in horigheid aan zich te binden. De indirecte wijze van heffing, geschakeld via regenten en de lagere rangen van de Soedanese aristocratie, verlaagde de kosten van beheer. Die op goedkoop bestuur gebaseerde werkwijze werd voortgezet toen na de ondergang van de Compagnie de koloniale staat in het begin van de negentiende eeuw ontstond.

De studie naar de werking van vreemde heerschappij op Java is voornamelijk geconcentreerd gebleven op de kust- en vlaktegebieden, veel minder op het moeilijk toegankelijke landschap van heuvels en bergen dat verder uit het zicht van Batavia verwijderd lag. De geringe dichtheid van de bevolking, de verspreide bewoning en de doorgaans weinig intensieve bewerking van de grond gaven aan deze streken de eigenschappen van een *frontier* bestel, nog versterkt door de herkomst van veel inwoners van elders die als kolonisten, al of niet onder toezicht van heren, woeste grond ontgonnen. Arbeid was een schaars goed waarop de Compagnie en daarna ook het vroegkoloniale gouvernement beslag probeerden te leggen door paal en perk te stellen aan de voortgaande mobiliteit van de boeren. De koffieteelt was een profijtelijke onderneming die op teeltdwang berustte. De medewerking van volkshoofden was onmisbaar voor de vordering van zowel grond als de arbeidskracht ervoor. Aan de greep op deze productiefactoren werd een schijn van rechtvaardiging gegeven met het onjuiste argument dat het om een voortzetting ging van afdrachten waartoe de bevolking vanouds her verplicht zou zijn geweest. Het belang dat de koffieteelt in het

stelsel van exploitatie innam valt nauwelijks te betwisten. Toch ontbreekt het in de latere geschiedschrijving aan een evenredige aandacht ervoor. Gezien de lange duur van de gedwongen levering van dit product en het zware gewicht ervan in het totaal van baten aan het moederland overgemaakt is die onderwaardering een opmerkelijk gegeven, die geen recht doet aan de aanhoudende rapportage juist over deze koloniale waar. Een treffende verwoording van die aandacht is de volgende uitspraak.

'Men zegt, dat oude papieren, gele staatsbladen muf ruiken. Uit de Handelingen der Indische Begroeting... stijgt het prikkelend aroom van koffie.' (Idema 1924: 37)

Maar dit boek wil meer bieden dan de geschiedenis van een veronachtzaamd gebied, de Preanger, van een regentenbestuur dat elders op Java al vroeg in de negentiende eeuw werd ingewisseld voor de optuiging van het dorpsbestel als hoeksteen van vreemde heerschappij en van de productie van koffie als een nieuwe koloniale waar voor de uitdijende wereldorde. De teelt van dit gewas berustte op onvrije arbeid en die wijze van tewerkstelling kreeg vorm eerst in het Preanger stelsel en daarna als component van de voortzetting ervan in het kader van het cultuurstelsel. Mijn studie is bedoeld om vast te stellen hoe de mobilisatie van arbeid en grond plaatsvond, welke de motieven waren om tot onvrijheid als organiserend principe van productie te besluiten en wat de uitwerking van het beslag op de bestaansbronnen van de bevolking is geweest voor economie en samenleving.

Dit werk berust op bestudering van een grote hoeveelheid archiefstukken en secundaire bronnen. De weg daarheen werd mij gewezen door compilaties van materiaal die al beschikbaar waren. Zo kreeg F. de Haan in 1900 de opdracht een 'historisch onderzoek in te stellen naar den oorsprong en de ontwikkeling, de werking en de gevolgen van het door de Oost-Indische Compagnie ten opzicht van de Preanger Regentschappen gevolgd stelsel'. Ter beschikking gesteld van 's Landsarchief, zette hij het begonnen karwei ook na zijn benoeming tot landsarchivaris in 1905 voort. Zijn jarenlange inventarisatie, verzameling en rangschikking van papieren mondde uit in de uitgave (1910-1912) van acht delen in vier banden gegroepeerd, die bij elkaar ongeveer 2500 bladzijden telt. De auteur had zich niet achter zijn taak als archivaris verscholen, maar ging – zoals de hem gegeven opdracht ook luidde – als onderzoeker over tot publicatie van zijn bevindingen. Naar dit oeuvre – *Priangan: de Preanger Regentschappen onder Nederlands bestuur tot 1811* – heb ik vooral in de eerste helft van mijn studie veelvuldig verwezen. Voor de latere hoofdstukken stond mij een ander verzamelwerk ter beschikking, namelijk *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java* verzorgd door S. van Deventer Js. De auteur volgde een loopbaan in de koloniale bureaucratie op Java toen hij tijdens verlof in Nederland in 1863 tot taak kreeg om de officiële bescheiden die betrekking hadden op de invoering van het landrente- en cultuurstelsel te verzamelen en te ordenen. Het eerste deel dat in 1865 van zijn hand verscheen betrof de wording van het stelsel. Een jaar later kwamen de delen 2 en 3 die handelden over

de werking van het stelsel, respectievelijk van 1819 tot 1836 en na 1836. Het laatste deel is onvolledig, omdat het aftreden van minister Fransen van der Putte, verklaard tegenstander van het cultuurstelsel, verhinderde dat Van Deventer zijn documentatiewerk en de uitgave ervan kon voortzetten. In het slotdeel heb ik omstandig geput uit een derde bron, namelijk het rapport *Aanteekeningen betreffende de koffijcultuur in de residentie Preanger Regentschappen*, dat de hoofdinspecteurs Steinmetz en Bosch uitbrachten en dat deel uitmaakte van de parlementaire beraadslagingen in 1870-1871.

Een keerpunt ontstond met de afschaffing van het Preanger stelsel in 1870. Een bestuurlijke hervorming leidde tot ontzetting van de inheemse volkshoofden uit de macht die zij tot dan genoten, terwijl gelijktijdig de koffieteelt op een andere leest werd geschoeid. Over het hoe en waarom van de eerste ingreep bracht regeringscommissaris Otto van Rees in 1867 verslag uit. Tot het einde van het koloniaal bewind bleef lezing van zijn bevindingen en aanbevelingen beperkt tot enkele ingewijden die zich interesseerden voor de geschiedenis van koffie en bestuur. Zij alleen kregen toestemming tot inzage in deze bron die voor een breder publiek ontoegankelijk bleef.¹ Het rapport dat in de archieven verdween is een belangrijk document, omdat het inzicht geeft in de discussie die in een kleine kring van beleidsmakers werd gevoerd. Dit beraad handelde over de stroomlijning van wat een regime van uitbuiting en onderdrukking was, maar naar buiten toe een andere verpakking kreeg, aangeduid als de optimalisering van koloniale belastingheffing en invoering van goed bestuur.

I • DE AANLOOP NAAR HET ACHTERLAND

Het verdwijnen van het oude regime

De aanduiding Preanger voor de hooglanden van West-Java gaat terug op de vroegkoloniale tijd. Aan de naam, een verbastering van Priangan of Parahyangan, zijn verschillende betekenissen toegekend. Volgens één daarvan gaat het om landen die woest en ontvolkt zouden zijn geraakt. Het was een verwijzing naar de maatschappelijke ontwrichting die volgde op het verval en de uiteindelijke vernietiging van het Hindoerijk Padjadjaran. Over de geschiedenis, inrichting en omvang van deze prekoloniale staat, waarvan de kern dicht bij het huidige Bogor gevestigd moet zijn geweest, is weinig bekend. Het bestaan ervan in de veertiende en vijftiende eeuw blijkt uit tal van archeologische vondsten waaruit wel het gehindoëiseerde verleden kan worden afgeleid, maar niet de aard van het boerenbestel dat eraan ten grondslag heeft gelegen. De Haan berichtte aan het begin van de twintigste eeuw over de resten ervan.¹ Praboe Siliwangi, genoemd als laatste nazaat van het tot verval geraakte vorstenrijk, hield de strijd vol tegen geïslamiseerde heersers, die in havenplaatsen aan de noordkust gevestigd waren. Hij ging na het midden van de vijftiende eeuw ten onder aan de aanvallen op zijn gebied ondernomen vanuit Bantam en Cheribon (Ten Dam 1957; zie ook Ekadjati 1980).

Onder de banier van de nieuwe godsdienst breidden de in Cheribon zetelende 'priestervorsten' hun invloed op de hoger gelegen landen uit. Deze penetratie zou in de vroege fase van koloniale overheersing aanleiding geven voor aanspraken vanuit de kustplaats op wereldlijke macht over het dunbevolkte boerenachterland. Een andere kandidaat voor opvulling van het politiek vacuüm in het Preanger gebied was Mataram. Dit vorstenrijk op Midden-Java maakte vanaf het einde van de zestiende eeuw een proces van expansie door. De groeiende macht leidde tot invoeging van streken en volken waarmee eerder weinig of geen bemoeienis was geweest. De heerser over Soemedang die zich uit eigen beweging aan het hof van de *soesoehoenan* vervoegde, na een tocht die volgens een inlandse bron drie maanden in beslag had genomen (Van Rees 1880: 14), werd voor de aanbidding van zijn onderdanigheid beloond met de aanstelling als gemachtigde van zijn nieuwe meester over alle westwaarts gelegen landen. De toenemende dominantie van Mataram bleek uit de onderwerping van plaatselijke machthebbers en ging samen met volksplantingen vanuit dichter bevolkte streken op Midden-Java. Op bevel en onder toezicht van speciaal daarvoor meegekomen hoofden brachten boeren in verspreid liggende locaties woeste grond tot ontginning. Het was een wijze van kolonisatie die een sterk militaire inslag droeg² en

die in dit geval werd ondernomen om te voorkomen dat het havenvorstendom Bantam zijn invloedssfeer over de Soenda hooglanden zou uitstrekken. De politieke suprematie van Mataram vergemakkelijkte de javanisering van vooral oostelijke delen van de Preanger, een gebied dat, in tegenstelling tot de noordelijke kustzone, tot dan weinig van haar oorspronkelijke Soendanese identiteit had verloren. Het is niet uitgesloten dat de naam Preanger uit deze tijd dateert als aanduiding voor de onbekende en woeste streken waarover de machtsuitoefening nog weinig krachtig was en die op grote afstand verwijderd waren van het vorstenhof dat als magisch centrum van het rijk gold. In de jaren zestig van de zeventiende eeuw moest Cheribon het primaat van Mataram erkennen, een onderschikking die bezegeling vond in hypergame huwelijksbanden tussen de vorstelijke families.

Pogingen in de voorgaande decennia ondernomen om ook de Jakartase benedenlanden te onderwerpen waren afgestuit op het verzet van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Na de mislukte belegering van Batavia in 1628-1629 moest de heerser van Mataram geleidelijk afzien van alle aanspraken op grondgebied in westelijk Java. In eerste instantie ging de VOC niet veel verder dan het onder controle brengen van het rond haar stedelijke hoofdkwartier gelegen platteland. Deze gordel, die begon met een oppervlakte van slechts enkele vierkante kilometers, onderging in de loop van de tijd zowel in de breedte als in de diepte een sterke uitbreiding. De vestiging van militaire posten voorzag in de behoefte aan beveiliging. Wel zo belangrijk was echter het gebruik dat van deze Bataviase ommelanden werd gemaakt voor de voedselvoorziening en de levering van bouw materiaal aan de stad. Particulieren kregen toestemming om grond tot ontginning te brengen voor de teelt van rijst, groenten en andere dagelijkse benodigdheden. Al gauw verrezen hier ook de eerste suikermolens als een vroege variant van een landbouwnijverheid die in deze streek tot het begin van de negentiende eeuw stand zou houden. In latere tijd gingen de particuliere landerijen ook over tot de productie van gewassen voor de export. De eerste concessionarissen waren Europeanen, Chinezen en in veel mindere mate Javanen. De laatsten verdwenen geheel en al van het bedrijfstoneel, terwijl het Chinese element steeds sterker werd. Door Europese eigenaars als opzichters tewerkgesteld groeide een aantal van deze Chinese bedrijfsleiders uit tot zelfstandige ondernemers die voor de afzet van hun productie aan de Compagnie gebonden bleven. De ommelanden verbreedden zich in de zeventiende eeuw aan beide flanken langs de kust en kropen ook geleidelijk naar het zuiden toe tot tegen de heuvels op. Deze eerste buitenzone vormde geen gesloten front, maar fungeerde als een poreuze buffer naar het verder weg gelegen en nog steeds onbekende achterland.

Nadat de handelsonderneming van verre een eerste voet aan de kustgrond had gekregen, kon de leiding ervan in de zeventiende eeuw niet volstaan met de opbouw van de stad alleen en de bezetting van het omliggende platteland. De VOC werd partij in de strijd om de heerschappij over het hoger gelegen achterland. Een eerste verdrag in 1677 regelde in dank voor bewezen diensten – bestaande uit militaire hulp bij de bedwinging van een opstand op oostelijk Java – de overdracht aan de Compagnie van de rechten die de voorgangers

van de vorst van Mataram in de voorgaande eeuw over de Preanger hooglanden hadden verworven. Van de omvang van het gebied waarop de afstand betrekking had, ook wel aangeduid als Pasundhan, waren beide partijen zich nauwelijks bewust. Vooralsnog maakte de v.o.c. een heel voorzichtig gebruik van het verkregen mandaat. Lokale heren kregen te horen dat zij voortaan eerbied en gehoorzaamheid verschuldigd waren jegens zowel de Soesoehoenan van Mataram als de Compagnie. Die bescheiden instructie stond niet los van aanspraken door de sultan van Bantam gelegd op grote delen van West-Java, met name Krawang, Cheribon en Soemedang. De terugtrekking van Mataram had de aspiraties van de noordelijke havenvorsten tot herstel en uitbreiding van hun vroegere greep op het binnenland nieuw leven ingeblazen. Met succes wist de Compagnie in de nu volgende jaren deze pogingen te blokkeren. De heersers van Cheribon zagen hun onderschikking aan Mataram omgezet in een nog verdergaande afhankelijkheid jegens de v.o.c. Een verdrag uit 1681 verplichtte de priesterdynastie van Cheribon tot aanvaarding van de Compagnie als beschermheer. Die erkenning werd gematerialiseerd in de bouw van een fort, handelsvoordelen en afstand van rechten op de nabijgelegen bovenlanden. Hoewel de overeenkomst sprak van een voortgaande onderhorigheid van de heersers van Cheribon aan Mataram, liet Amangkurat II niet na blijkt te geven van zijn ongenoegen over het verlies van zijn zeggenschap over westelijk Java (Ricklefs 1993: 73).

Ten tijde van de voortgaande penetratie van Mataram in de Soenda landen weken zowel notabelen als boeren naar Bantam uit. De bescherming die de sultan van dit havenvorstendom hen tegen Javaanse heerschappij bood ging met gewapende conflicten gepaard, die bij de terugtrekking van Mataram uit West-Java uitliepen op invallen zowel aan de kust, in bondgenootschap met Cheribon, als in de Preanger hooglanden. 'Strooptochten' vanuit Bantam ondernomen kwamen vooral in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw veelvuldig voor. 'Bendes' die opereerden onder leiding van islamitische voormannen zoals Sjech Joesoef en Kiai Tjiliwidara boden heftig verzet tegen de vreemde overheersers in het nog nauwelijks gepacificeerde Compagniesgebied. Uiteindelijk lukte het om ook dit gevaar te bezweren door het periodiek uitsturen van militaire patrouilles ter ondersteuning van aanhoudende druk uitgeoefend op lokale heren. In de eerste jaren van de achttiende eeuw veroorzaakte Prawatasari grote overlast in de Preanger. Volgens sommige bronnen was deze oproerkraaiër afkomstig uit Giri van waar hij door 'dweepezieke geestelijken' naar de Soenda hooglanden zou zijn gestuurd met de opdracht zich tegen de nieuwe bezetter te keren. Aangeduid als een rondzwerfende *hadji* wakkerde hij de geloofsijver van de bevolking aan om een geest van opstandigheid tegen de ongelovige vreemdelingen te bewerkstelligen. De v.o.c. gaf de regenten opdracht om in hun domein korte metten te maken met de aanhangers van deze 'Mahumetaanse paap', die daarop met zijn volgelingen een veilig heenkomen zocht in Djampang. Een strafexpeditie naar dit schaars bevolkte en ontoegankelijke zuidelijke deel van de Preanger kwam terug met het bericht dat Prawatasari was gedood en zijn metgezellen verstrooid. Om niet het risico te lopen een verzetshaard achter te laten

werd de hele bevolking van Djampang in gevangenschap afgevoerd. Een groot deel van hen wist onderweg te ontsnappen, vele anderen overleefden de tocht niet en het restant van de geëvacueerden kreeg aan de noordkust een nieuwe woonplaats aangewezen (De Haan III 1911: 341-343). Maar het doodsbericht van de leider der beweging bleek voorbarig te zijn geweest en in 1704 deed Prawatasari opnieuw van zich horen als aanvoerder in de heuvels van Cheribon van een 3.000 man tellend leger dat bij zijn opmars door de Preanger nog verder toenam. Dat hij tot zo dicht in de buurt van Batavia doordrong, leek erop te wijzen dat verscheidenene van de hoofden die de Compagnie had aangesteld met hem heulden. De verdachten werden naar Batavia ontboden, op beschuldiging van afvalligheid gevangengezet om vervolgens, bij veroordeling door de Raad van Justitie, te worden geseseld dan wel geradbraakt, gebrandmerkt en voor vijftig jaar in de ketting naar de Kaap verbannen. Deze voorbeeldige bestraffing was ook een waarschuwing aan de Preanger regenten die de opdracht kregen de opstandeling binnen zes maanden in handen te krijgen. Zo niet, dan zouden zij zelf worden opgepakt en gestraft. Ondanks al deze dreigementen en de steeds hogere prijs die op zijn hoofd was gezet hield de onrust aan en bleef de opstandeling voortvluchtig. Prawatasari nam de wijk, eerst naar Banjoemas en later naar Bagelen, maar uiteindelijk had de achtervolging op hem ingezet succes. In 1707 werd hij in Kartasoera aangehouden en ter dood gebracht (Ricklefs 1993: 337, noot 90). Zijn uitschakeling betekende niet dat de heerschappij van de VOC sindsdien onweersproken bleef. Al drie jaar later kwam het bericht dat zich in de Djampang opnieuw 'een paap' had genesteld die onder de bewoners een snelgroeïende aanhang kreeg. Hij liet bovendien weten dat zijn meester op het punt stond zich met een talrijk gevolg bij hem te voegen.³ Een jaar later had deze beweging zich al naar de Bataviase benedenlanden verbreid. De aanhouding van enkele 'figuren van schijnheiligheid en besweringen' kon het voortduren van de agitatie in de jaren erna niet voorkomen. Uit Djampang kwam in 1715 de melding dat een Raden Dermakoesoema zich met een gevolg van honderd personen had omringd en eropuit was het hoofd van het gebied aan zijn zijde te krijgen. Toen deze in Batavia verslag uitbracht van het volksverzet in dit ver weg gelegen achterland stelde de Compagnie hem zelf voor de opstand verantwoordelijk. Hij laadde de verdenking op zich de rebellen jaren achtereen in zijn land te hebben geduld en gesteund. Onderlinge ruzie was de aanleiding geworden voor het uitbreken van onlusten. De man werd 'als deugniet, *madath* (= opium) rooker en bedrieger' ontmaskerd en ging in de ketting naar Ceylon. Deze ervaring bracht de autoriteiten in Batavia tot het besluit geen nieuw hoofd meer voor Djampang aan te stellen en dit gebied voortaan aan de hoede van de gezagsgetrouwe regent van Tjiandjoer toe te vertrouwen (De Haan III 1911: 470-471).

De Compagnie als nieuwe machthebber

Opsluiting van Cheribon en Bantam aan de kust door doorsnijding van hun verbindingslijnen naar het achterland stelde de v o c in staat een einde te maken aan de zeggenschap van Mataram over de Preanger. Het resultaat was een tweede verdrag, in 1705 gesloten, waarbij het sterk verzwakte Midden-Javaanse vorstenrijk de afstand bevestigde van alle rechten op de Soenda landen. Voortaan gedroeg de Compagnie zich als enige wettige erfgenaam over de vroegere bezittingen van Mataram, waarvan de precieze ligging en omvang voorlopig nog onbepaald bleven. De afbakening in het oosten was nog het duidelijkst en viel samen met de loop van de Tjilosari rivier, die gold als de oude scheiding tussen Java en Soenda. Zo zeker gegrond was nu de heerschappij der v o c dat zij de Pangerang Aria Cheribon, de als haar handlanger aan de macht gekomen jonge telg uit het vorstenhuis, in 1706 belastte met het toezicht over land en volk van de Preanger. Hij kreeg tot taak de bevelen van de Compagnie aan de landadel door te geven en in omgekeerde richting de verzoeken van deze volkshoofden voor te leggen aan het oppergezag. Bij zijn dood in 1724 bleef de aanwijzing van een opvolger achterwege. De handelonderneming had niet langer behoefte aan een voorname middelaar. De directie in Batavia regelde haar zaken voortaan rechtstreeks met de regenten, gezamenlijk of elk afzonderlijk. Het oostelijk deel van de Preanger bleef tot het achterland van Cheribon behoren met als gevolg dat het hooggelegen gebied dat later zou opgaan in de regentschappen Soekapoera en Limbangan nog in het begin van de negentiende eeuw werd aangeduid als de Cheribonsche Preanger landen.

De v o c bleef lange tijd onbekend met omvang en aard van de bezittingen die zij tegen het einde van de zeventiende eeuw op West-Java had verworven. De toestand van onrust duurde voort en vooral het zuidelijk deel van de Preanger gold tot ver in de achttiende eeuw als een verzetshaard tegen het bewind van de Compagnie. De noodzaak tot een scherpe geografische omgrenzing deed zich pas veel later voelen naarmate meer feitelijke kennis ontstond over het landschap en aan de boerenbevolking steeds hogere eisen werden gesteld.

De administratieve indeling zou pas aan het begin van de negentiende eeuw op definitievere wijze worden vastgelegd. Volgens die regeling bleef het laagland langs de gehele noordkust van de Preanger regentschappen afgezonderd. In de brede bufferzone die tussen Batavia en Buitenzorg was ontstaan, aangeduid als de ommelanden, ontstonden landgoederen waarvan de eigenaars hun productie aan de Compagnie leverden. Al vanaf de begintijd vormde de Indische Oceaan de zuidkant. De oostgrens week niet wezenlijk af van de regeling met Mataram getroffen en aan de westzijde kwam uiteindelijk een preciezere afscheiding tot stand met het grondgebied van Bantam.⁴ In deze inleiding over de vroegkoloniale geschiedenis van West-Java is in grote lijnen het beeld aangehouden dat bestond toen Van Rees zich in 1866 aan zijn opdracht tot reorganisatie van het regionaal bestuur zette. In feite is het voorgaande overzicht in kort bestek van het Preanger verleden voor een

groot deel gedestilleerd uit het door hemzelf hierover op schrift gestelde relaas. Herziening is nodig en onvermijdelijk van de vroegkoloniale beeldvorming waarbij Van Rees aansloot. Van die tijdsgebonden invalshoek gaf hij blijk in zijn historische uiteenzetting, die hij als inleiding op zijn eigenlijke opdracht schreef en zonder voorafgaande toestemming mocht publiceren. Maar de zienswijze die Van Rees op het Preanger verleden had stond niet los van het oordeel dat hij velde over de werking en uitwerking van het koloniale belastingregime zoals dat vanaf het begin van de achttiende eeuw in dit gebied werd ingevoerd.

De stichting van Batavia werd door mercantiele belangen en bedoelingen ingegeven. Het oosterse hoofdkwartier van de VOC raakte opgenomen in een al veel langer bestaand netwerk van zeehandel dat de Indische met de Stille Oceaan verbond en dat reikte van West- en Zuid- naar Oost-Azië. Tal van havenvorstendommen, in de loop van vele eeuwen opgekomen en vaak ook weer ondergegaan, fungeerden als draaipunten in de langeafstandshandel. Die rol markeerde ook de opkomst van Batavia in de zeventiende eeuw. De stad groeide uit tot een commandopost van waaruit de verbinding onderhouden werd met een groot aantal soortgelijke kustencaves binnen en buiten de archipel. De nabijheid en het contact met vreemdelingen – Goedjaratis, Parsis, Bengalezen, Klingalezen, Arabieren, Siamezen, Maleiers en bovenal Chinezen – onderstreepte het internationale karakter van de bedrijvigheid. Alleen een eng nationalistische geschiedschrijving die in de laat-koloniale tijd de overhand kreeg kon menen dat de komst van de Hollanders vroeg in de zeventiende eeuw een trendbreuk teweegbracht. Niet alleen gingen andere Europeanen – met name Portugezen en Spanjaarden – hen voor, maar bovendien moesten de nieuwkomers genoegen nemen met een bescheiden positie in het multi-etnische verkeer waaraan commerciële rivaliteit en onderlinge gewelddadige strijd ten grondslag lagen. Het was concurrentie met een absoluut karakter. Van het begin af aan ging het de Compagnie om niets meer of minder dan een volledig beheersing van de handel in tropische producten in uiteenlopende stadia van bewerking. Het primaat van rivalen te breken en daarvoor eigen monopolies in de plaats te stellen was het voornaamste oogmerk van de Compagnie: door contracten te sluiten die het recht op alleenverkoop inhielden, door het blokkeren van 'vijandelijke' havens, door het opbrengen van schepen met ladingen van concurrenten, door vernietiging van wat 'zeeroversnesten' werden genoemd. Raids over land bleven grotendeels beperkt tot de kustzone en gingen in de richting van Cheribon of Bantam. De voor deze campagnes benodigde manschappen werden geworven onder Boeginezen, Balinezen, Ambonezen, Madoerezen of Makassarzen, contingenten die vaak al in de contreien van Batavia aanwezig waren. Zoals alle huurlingen werden zij afwisselend aangenomen en weer afgedankt. Het kwam voor dat deze hulptroepen enige tijd later opdoken in het vijandelijke kamp. Maar de machtsuitoefening was primair zeewaarts gericht en werd ondersteund vanuit een verspreid liggend netwerk van forten en factorijen. Dit was de aanvankelijke betekenis van Batavia, als hoofdbasis van een zee-imperium in den vreemde dat aan territorialisering weinig of geen behoefte had. De aandacht was immers naar buiten gericht en dit verklaart

waarom de leiding van de internationaal opererende handelsonderneming in het nabijgelegen achterland weinig te zoeken had.

Deze latere visie op de Hollandse entree in de archipel is kort voor de ondergang van de koloniale overheersing door Van Leur op magistrale wijze geponeerd en uitgewerkt. In reactie op een door vaderlandsliefde geïnspireerde kwam-zag-en-overwonddoctrine is zijn correctie van groot belang geweest voor een genuanceerdere kijk op de vroege geschiedenis van de Europese expansie in Azië. Waar het in deze hernieuwde interpretatie nog aan ontbreekt, is het inzicht dat het langeafstandsverkeer wel degelijk gedragen werd door een meer binnenlands gelokaliseerd productiebestel, dat hoofdzakelijk – hoewel niet uitsluitend – van agrarische aard was. De commercialisering en monetisering die zozeer het economisch leven bepaalde van de in havensteden geconcentreerde handelsstaatjes was in de grote Aziatische landbouwrijken stellig minder voortgeschreden. Dit neemt niet weg dat de lang volgehouden suggestie van een geringe maatschappelijke complexiteit – bestaande uit een eenvoudige geleding tussen vorst en boeren alsmede een institutioneel kader gekenmerkt door grote fluïditeit en turbulentie aan de top met daartegenover een naar binnen gekeerde, wezenlijk statische dorpsuishouding met een sterk autarkische inslag – als achterhaald moet worden beschouwd. Het is in het licht van de afwijzing van deze fictie dat ik geneigd ben de omdraaiing van de VOC te interpreteren van zeemogendheid tot territoriaal heerser over steeds grotere delen van Java. Die omschakeling liep vooruit op de geleidelijk afnemende betekenis van de Compagnie in de inter-Aziatische handel onder de gelijktijdige opvoering van het volume dat naar Europa verscheept werd. Het was een omslag waarin de verschuiving in het onderlinge gewicht van de samenstellende delen van het wereldbestel zich aftekende. De politieke en bedrijfsmatige transformatie der VOC die hiermee gepaard ging zou zich in de achttiende eeuw hoe langer hoe meer doorzetten.

Het vorstengezag

De binnendringing in het verder verwijderde binnenland gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam voort uit de noodzaak om partij te kiezen in het inheemse politieke krachtenveld dat volop in beweging was. De onbekendheid van de VOC met het terrein van operatie gold ook voor de sociale formaties daarbinnen, waarmee de dienaars van de handelsonderneming in contact kwamen. Wat onbeholpen bewogen zij zich te midden van de verwarrende veelheid van imposante titels en rangen, waarin zij enige orde trachten te scheppen door daarvoor Europese synoniemen te hanteren: de keizer van Mataram – hij was immers de belangrijkste – koningen en prinses, gouverneurs en graven, jonkers en kapiteins, om voor het overige gebruik te maken van de bestaande inheemse namen. De verwarring werd niet weinig vergroot door de neiging bij menig hoofd zichzelf tot een indrukwekkender status te promoveren en de Compagnie te dwingen in het verkeer

met de adel rekening te houden met de zelf toegekende waardigheden. Lokale heersers met de langste stamboom traceerden hun afkomst van het vorstenhuis van Padjadjaran en konden op voorouders wijzen die zich op het gelegen moment door huwelijksluiting hadden geparenteerd aan de opkomende machthebbers van Cheribon. Hoog in aanzien stonden vanzelfsprekend ook de nakomelingen van notabelen die hun uitverkoring hadden te danken aan de voorgedij van Mataram. Het hoofd van het meest seniore geslacht van de Preanger *boepati*, dat van Soemedang, noemde zich *Pangerang* – ‘prins’, begrepen de Compagniesdienaren – maar Batavia gaf er uiteindelijk de voorkeur aan allen over één kam te scheren door in ieder geval naar titel geen onderscheid te maken. Net zoals de aanvoerders van jongere hoofdenfamilies ging ook de primus inter pares voortaan als regent door het leven. Aangenomen mag worden dat de onderlinge verschillen in hiërarchie niet lang onopgemerkt bleven. Daarmee demonstratief geen rekening te willen houden kon uitgelegd worden als een signaal van het voornemen om de bestuurlijke organisatie van het gebied op een andere leest te schoeien. De inrichting die de v.o.c. aantrof was voor haar doeleinden zowel inefficiënt als ineffectief.

De traditionele ordening beruiste op de consequent volgehouden concentriciteit van de gezagsverdeling (Moertono 1968: 112). De vorst – in dit geval de Soesoehoenan van Mataram – was degene in wie alle macht zich centreerde. De *kraton* – zijn paleis – lag in het midden van de gehele locatie en die hoofdplaats was weer omringd door direct bestuurd gebieden, omsloten door provincies die door een *boepati*, in naam van de vorst, werden beheerd. Ook tussen deze laatste gebieden bestonden verschillen naar de mate van afhankelijkheid: de ‘buitenregenten’ van Mataram, zoals de Compagnie ze noemde en waartoe ook die van Preanger behoorden, hadden meer autonomie dan die welke aan het hoofd stonden van gebieden dicht bij de hoofdstad gelegen. Deze opbouw valt niet alleen te begrijpen uit verschillen in geografische afstand of bijzonderheden van bestuurstechnische aard. In de Hindoe-Javaanse traditie gold de vorst zozeer als de belichaming van alle macht dat het beeld van een lichtbron toepasselijk is: deze werpt stralen in de omgeving, met afnemende intensiteit, en het is volgens deze intensiteit dat de omgeving zich op het vorstelijk gezag oriënteerde. De mystieke kracht waarop het ordeningsprincipe van macht gebaseerd was stond een duidelijk territoriale afbakening van het rijk in de weg. Grenzen in die zin waren secundair. Het rijk bestond bij de gratie van de kracht die het centrum uitstraalde en het is dan ook niet toevallig dat alle Javaanse staten hun naam aan de hoofdplaats ontleenden. De vorst bewoog zich niet of nauwelijks door zijn gebied, maar hield in zijn *kraton* verblijf. In dit hoofdkwartier was ook zijn corps van strijders gelegerd, niet aan de grenzen. Het rijk verkeerde in een toestand van constante flux. Het bestond voort zo lang de vorst erin slaagde te blijven fungeren als symbolisch, zelfs sacraal, middelpunt. Zijn relatie tot de staat was er niet een van territoriale jurisdictie, maar van gezagsuitoefening over gehoorzame onderdanen. Machtig was hij die veel volk onder zich had en in staat was massale arbeid te mobiliseren voor infrastructurele projecten – waterwerken, tempelbouw – alsook

wist te exploiteren door het heffen van belastingen en het vorderen van mankracht voor militaire campagnes en voor andere – wat de Compagnie ging noemen – herendiensten.

Uitoefening van symbolisch gezag was daartoe wel een noodzakelijke maar natuurlijk geen voldoende voorwaarde. De vorst kon niet buiten een bestuursapparaat, deels om de eigen gebieden te beheersen en te exploiteren, vooral ook om de afgelegener provincies in zijn naam te besturen. Het kenmerkende van de Hindoe-Javaanse orde, en dat bleef voorlopig het model waaraan de Compagnie zich spiegelde, was dat die taken niet in handen lagen van bestuursambtenaren in de westers-bureaucratische zin van het woord, maar van een ambtsadel die in het toegewezen domein het bestuur op overeenkomstige wijze organiseerde. De gouverneurs werden weliswaar uit de volgelingen van de vorst gekozen, maar niet door hem betaald. Zij ontvingen hun aanstelling onder beding dat zij zelf zorg droegen voor beheer en exploitatie op een wijze die naast afdracht van belasting en beschikbaarstelling van mankracht aan de vorst een voldoende surplus opleverde voor de provinciale heer en zijn entourage.

During the later Mataram period the king's administration was essentially an hierarchical line of separate, self-sufficient and highly autonomous units of power, vertically linked by the direct and personal ties between the several power-holders/administrators. Apart from the binding ties of a common servitude and loyalty, there did not seem to be any horizontal administrative relationship which could limit the monarchs' (inferiors) independence from each other. (Moertono 1968: 104)

Terecht heeft de auteur dit systeem imitatief genoemd, want op lager niveau bleef de macht van het hoofd ongedeeld. Ook vazallen werkten via uitgifte van land aan cliënten en ook zij koesterden zich in het hen toevertrouwde domein in de zon van een absolute macht over de bevolking. Zij waren, met andere woorden, niet alleen ambtenaar, maar ook vorst in miniformaat. Daarmee is meteen de onstandvastigheid van het politieke evenwicht blootgelegd. Hoewel de hogere en lagere hoofden geen onafhankelijk grondbezit hadden, maar apanages (*lungguh*) – schenkingen van hun patroon – waren zij dermate vrij in hun gebied dat zij de macht van hun heer effectief konden uitdagen. De willekeur waarmee machthebbers op elk niveau hun ondergeschikten behandelden – de kans bestond immers dat de patroon zijn gunsten verlegde naar een nooit ontbrekende rivaal – dwong zijn volgelingen op hun beurt tot conditionering van de verlangde totale loyaliteit. Het was een strategie en contrastrategie die verhuld bleef zolang met voortzetting van de samenwerking het belang van beide partijen was gediend. Verschillende mechanismen waren erop gericht de spanningen tussen centrum en periferie onder controle te houden. Door het aangaan van familiebanden verschafte de cliënt zich directe toegang tot de patroon met daartegenover natuurlijk voor de laatste de mogelijkheid om via de aangetrouwde verwanten zijn mindere onder curatele te stellen. Door huwelijksallianties had de Preanger landadel zich verbon-

den met de heersende dynastieën van Padjadjaran, Cheribon of Bantam en ten slotte Mataram. Sommige prominente familielijnen liepen zelfs achtereenvolgens in al deze richtingen, een claim waarvoor het feitelijke bewijsmateriaal overigens vaak ontbrak.

Langdurig verblijf van gouverneurs aan het hof was een andere manier om kracht bij te zetten aan de belofte van trouw. Vervoeging op de jaarlijkse audiëntie (*pasowan*) was wel het minste waartoe de regionale machthebbers gehouden waren. Toestemming om verschoond te blijven van die jaarlijkse opkomstplicht gold als blijk van vertrouwen in de toewijding van de cliënt. Zo kreeg de heer van Soemedang bij zijn aanstelling toestemming van de vorst om gedurende zeven jaar niet op appèl te verschijnen bij wijze van dankbetuiging voor de steun door hem gegeven bij de bedwinging in 1630 van een opstand in het oostelijk deel van het rijk van Mataram. Zonder opgave van reden wegblijven gold als een uiting van onvrede of gramschap, een signaal van ongenoegen dat op opzegging van onderdanigheid kon uitlopen.

The *pasowanans* had a special function, namely to enhance the glory of the king. On special occasions, like the *Garebeg*, literally all of the king's officials from every part of the country were required to come. The glitter and pomp displayed on these occasions, and certainly not in the least, the great number of persons attending were perceptible evidence of the king's greatness and authority. But from the point of view of the officials, to be included in such events was a great honor, particularly as the strict hierarchical arrangement of seating, the distinctive color of apparel and paraphernalia, and the number of persons in their entourages clearly displayed their exact place in the bureaucratic hierarchy. (Moertono 1968: 99)

Preanger regenten in de achttiende eeuw lieten zich erop voorstaan dat hun voorvaders in de hoofdplaats van Mataram nog het kratonerf hadden geveegd. Op koloniale commentatoren maakte deze informatie niet de gewenste indruk. Die waren geneigd dit demonstratief vertoon van nederigheid van de voorouders van de regenten op te vatten als bewijs van minachting en nietszeggendheid, in plaats van in dit symbolisch karwei de glorie te herkennen van vroeger aanzien. De vaak onbepaalde tijdsduur van het verblijf aan het hof⁵ belemmerde een actieve bemoeienis van de gouverneur met de dagelijkse gang van zaken in zijn eigen ambtsdomein. Het stelsel van substitutie bood een oplossing voor dit probleem. De provinciale hoofden beschikten over een plaatsvervanger die tijdens de afwezigheid van de formele chef gemachtigd was om in zijn naam te handelen. Dit principe van zaakwaarneming bleef niet tot het hoogste regionale niveau beperkt, maar zette zich tot aan de onderste echelons van de rijksadministratie door. De in serie geschakelde hoofden hadden weliswaar het recht om uit hun eigen entourage plaatsvervangers te benoemen, maar de aanwezigheid van deze schaduwfiguren wees op een ingebouwde dualiteit door de machthebber op het naast hogere niveau benut om paal en perk te stellen aan de politieke manoeuvreerruimte van zijn directe cliënt. Naast huwelijksallianties en gedwongen hofverblijf

was gebruik van geweld het derde mechanisme waarmee heersers hun macht zeker stelden. Niet alleen de ongehoorzame cliënt kreeg met de tuchtigende hand van zijn patroon te maken, maar diens toorn strekte zich ook uit tot de familie en aanhang van de rebel. Uit deze beschrijving blijkt dat de vorstelijke orde op Java in precair evenwicht verkeerde, wat echter een andere term is voor dynamiek. Hoe massief, onbeweeglijk en star het bestel ook leek, het hield de mogelijkheid in van mobiliteit en zelfs van machtsovername door capabele nieuwkomers die zich van onderop of buitenaf een weg baanden naar de vorstentoon. In een nog verdergaander ontwikkeling waren zij eropuit het bestaande systeem te ontmantelen en door een ander te vervangen. Zo'n ingrijpende omslag, een breuk dus in de bestaande verhoudingen, was de uitkomst van de binnendringing van de VOC in de Soenda landen.

Territorialisering en hiërarchisering

Het in 1677 gesloten verdrag maakte een einde aan het bewind van Mataram in de Preanger. Voortaan beschouwde de Compagnie zich als alleenheerser over het gebied. De formalisering van de machtswisseling vond in 1684 plaats. In dat jaar werden de volkshoofden naar Cheribon ontboden om hun nieuwe instructies in ontvangst te nemen. Voor de territoriale afbakening was meer dan alleen markering van de buitengrenzen nodig. Daarnaast kwam ook een verdeling tot stand van het gebied in afzonderlijke rayons, aan het hoofd waarvan regenten werden gesteld. De vastlegging van deze administratieve inrichting gebeurde niet eens en voor altijd, maar onderging bij herhaling wijziging. Het vijftal dat uiteindelijk zou overblijven – Soemedang, Tjiandjoer, Bandoeng, Limbangan en Soekapoera – waren eenheden die eerder met instelling dan wel opheffing, splitsing en samenvoeging te maken hadden gekregen. Een belangrijke ingreep was de heerser van Cheribon af te koppelen van vazallen die hij in het achterland aan zich had verbonden, zoals de heren van Tjiandjoer. De beslissing om de heerschappij in het gebied aan de volkshoofden over te laten was zowel een uitvloeisel van het afstandelijke karakter van het vroege beheer alsook ingegeven door de opdracht om de kosten ervan zo laag mogelijk te houden. De machtsuitoefening werd echter op een nieuwe leest geschoeid. De eerstegeneratieregenten waren weliswaar afkomstig uit geslachten die deze positie al eerder hadden bezet, maar daaruit continuïteit af te leiden zou voorbarig zijn. Gebruikmaking van de diensten van de inheemse aristocratie betekende geen handhaving van het *ancien régime*. Die tot het einde toe volgehouden bewering miskende de ingrijpende vervorming door koloniale interventie van wat als traditie werd aangeduid.

De vroege beheersstijl leek uit te munten door grilligheid en nonchalance. Die eigenschappen spraken zowel uit de onverwachte wisselingen aangebracht in het aantal en de omvang der rayons als uit de weigering om de volkshoofden anders te behandelen dan als

tijdelijke zetbazen. Eenmaal benoemd waren de regenten van hun aanblijven geenszins zeker. Niet zelden kwam het voor dat zij weer werden afgezet of werden overgeplaatst naar een andere streek. Maar was die willekeur eigenlijk niet even kenmerkend geweest voor het vroegere vorstenbestuur? Dezelfde opmerking is van toepassing op de regel van erfopvolging. Wanneer zich een vacature voordeed, was aanwijzing van een opvolger tot regent uit de familie van zijn voorganger allerm minst vanzelfsprekend. Herhaaldelijk kwam het voor dat de keuze op een buitenstaander viel. Criterium voor benoeming was niet de lengte van de stamboom, maar gebleken of vermoede trouw en toewijding, of juist twijfel daaraan, bij de behartiging van de belangen van de Compagnie. Wie zou durven beweren dat het om een nieuwe praktijk ging die een schending betekende van de zeden en gewoonten in bijvoorbeeld het rijk van Mataram dat in plaats en tijd zo nabij was? Vanaf 1704 verplichtte de Compagnie zich om de regenten bij aanstelling van een acte te voorzien. Die aanstellingsbrief stipuleerde wel de taken van de regent, als ordebeewaarder en diligente leverancier van producten, maar bracht geen grotere zekerheid in de ambtsbetrekking. Wat op het eerste gezicht als haastig en gemakzuchtig optreden aandoet – het slordig aanrommelen met regenten en regentschappen – kwam mede voort uit onbekendheid met de principes waarop de inheemse machtsuitoefening was gebaseerd. Het verklaart althans ten dele het moeizame verloop van de poging om daaraan een eigen invulling te geven. De regentenfamilies hadden geen andere keuze dan het benoemingsrecht van de v.o.c te aanvaarden. Zo kwam na de dood van de regent van Tjiandjoer in 1707 diens oudste zoon in Batavia zijn opwachting maken.

... met desselfs krits, pieken, quitasol (*pajoeng*) en matje (*insigne*) en versoekt in gemelte sijns vaders naam en plaats te mogen treden. (De Haan IV 1912: 346)

Tegenover de idee van continuïteit zou ik in tweeërlei opzicht wel degelijk van een politieke breuk met het verleden willen spreken. De eerste betrof de territorialisering van machtsuitoefening. De regent had voortaan zeggenschap over alle inwoners van zijn ressort en over hen alleen. Voorbij was de verwarrende complexiteit dat boerenhuishoudingen die tot de onderhorige achterban van een regent behoorden een slechts door vage grenzen omgeven landschap bevolkten en bovendien niet zelden in nederzettingen samenwoonden met burens die onder het gevolg van weer een andere heer vielen (zie Breman 1979 en 1987a). Het zou nog lang duren vooraleer de maatschappelijke werkelijkheid zich aan de nieuwe papieren constructie had aangepast. Maar de trage doorwerking, die samenhang met de nadrukkelijke onthouding door de Compagnie van bemoeienis met de gang van zaken binnen de regentschappen, deed geen afbreuk aan het belang van de principiële omslag naar een wijze van bestuur die op territoriale leest was geschoeid. Het tweede contrast had betrekking op de strakke uniformering van het model waarin de hiërarchische verhouding tot de hoge heren in Batavia tot uitdrukking werd gebracht. De vroegtijdig gewekte indruk,

waarin om uiteenlopende redenen alle betrokken partijen ook nadien hebben volhard, was dat de directe voorgangers van de door de Compagnie aangewezen regenten onvoorwaardelijke onderdanigheid aan de ultieme machthebber – de vorst van Mataram dan wel de Sultan van Cheribon of Bantam – verschuldigd waren. Die voorstelling van zaken is naar mijn mening strijdig met het ‘frontier’-karakter van de Preanger heuvellanden in de pre- en vroegkoloniale tijd. Deze toestand zou trouwens voor grote delen van het gebied tot ver in de negentiende eeuw typerend blijven.

Onder het oude regime liep het gewicht van de afzonderlijke hoofden ten opzichte van elkaar sterk uiteen. Slechts enkelen onderhielden een rechtstreekse dienstbetrekking met de op grote afstand gelegen vorstelijke hofhouding. In hen moesten de overigen hun meerderen erkennen volgens hiërarchische gradaties die zich vaak aan het zicht van de Compagnie onttrokken. Zoals opgemerkt, kwam aan deze verwarrende en ambigue gehouden configuratie al spoedig een einde. De notabelen die aan het hoofd van de geformeerde landschappen werden gesteld kregen allen dezelfde rang en titel: regent. Van nog groter betekenis is het aanbrengen van een correctie op de voorstelling van het uitgestrekte Preanger terrein als een ruimte waarin de uitoefening van macht ten tijde van de komst der *voc* zich al tot een min of meer vastgelegd patroon had uitgekristalliseerd. Daarvan was geen sprake. Die zienswijze is ingegeven door een kratonoptiek, dat wil zeggen de blik op het boerenland gericht niet vanaf het achterdek van een koopvaarder – volgens het verwijt dat Van Leur de koloniale geschiedschrijving maakte – maar vanaf het vorstenerf. Het was een vertekening die niet alleen beperkt bleef tot de officiële bijkleuring van het verleden in *babad*, inheemse kronieken, maar waarvan ook de annalen van de Compagnie doortrokken raakten. Overigens om begrijpelijke redenen, want de schrijvers ervan gingen voor hun informatie over de landelijke inrichtingen af op wat zij te horen kregen van informanten die tot de bovenlaag behoorden. Verder dan tot die gevestigde belangen strekten de contacten zich niet dan bij hoge uitzondering uit. In plaats daarvan staat in mijn optiek de aanwezigheid voorop van zichzelf opwerkende lokale bazen die in een betrekkelijk ijle ruimte plachten te opereren. Voor consolidering of uitbreiding van hun machtsbasis gingen zij op zoek naar ondersteuning hogerop waartoe zij vaak tijdelijke allianties sloten.

Vanuit zo’n contraire beeldvorming ontstaat ook een andere uitleg voor het taaie verzet en de steeds wisselende coalities waarop de *voc* bij haar langzame penetratie vanuit Batavia naar het achterland stuitte. Nauwelijks opgemerkt daarbij was de wijziging in het religieuze krachtenveld. De Portugezen troffen bij hun bezoek aan de kust in 1522 nog geen moslimheersers aan, maar wel toen zij in 1526 terugkwamen. De opmars van de islam, vanaf de noordkust het binnenland in, was aan die van de Compagnie voorafgegaan, maar in de koloniale boekhouding bleef de maatschappelijke opkomst daarvan een verwaarloosd thema. De nadrukkelijke moslimidentiteit van voormannen van opstandsbewegingen die het de Compagnie en haar bondgenoten lastig maakten gaven een signaal voor de verschuiving die in het grondpatroon van de samenleving oprad, met gevolgen die zich alleen

vanuit een langetermijnperspectief laten beoordelen. Bij de inschatting van de tegenstand die de VOC in haar streven naar expansie ondervond, is het verstandig voor ogen te houden dat de aanstichters van het verzet niet altijd en als vanzelfsprekend handelden in opdracht van hogehand, de kraton van Mataram of de priesterdynastieën in de havensteden, maar reageerden op het verlies aan eigen manoeuvreervermogen en de inperking van hun lokale machtsbereik langs territoriale lijnen. Vaak ook maakten de rebellen geen deel uit van een zittende elite, die zich terecht bedreigd voelde, maar waren het ondernemers van een eenvoudiger herkomst die in een politieke maalstroom terecht kwamen bij hun poging aan achterswaardigheid te winnen. Pas achteraf bleek of zij voor het goede kamp hadden gekozen, en in dat geval aanspraak mochten maken op gunsten van de nieuwe heerser, dan wel konden worden uitgemaakt voor ‘fanatieke en miltzieke papen’ op wie de jacht vrij was.

De leiding van het vroegkoloniale bedrijf dwong de Soendanese adel tot invoeging in een territoriaal geordend en hiërarchisch opgebouwd kader met aan het hoofd de regent. Eenmaal geformeerd werd het regentschap in de loop van de tijd, in feite tot aan het moment van opzegging van het zelfbestuur in 1871, voor de bovenlokale elite een veel strakker keurslijf dan de fluïder positie die zij in het prekoloniale tijdperk had ingenomen.

De Preanger als ‘frontier’-gebied

De Preanger heeft tot ver in de negentiende eeuw het karakter van een ‘frontier’-bestel gehouden. Die kwalificatie werd in hoge mate ingegeven door de schaarse bevolking die de VOC bij haar bezetting van de Preanger hooglanden aantrof. De uitgezonden expedities brachten berichten terug over een moeilijk begaanbaar landschap van bergen en dalen. De dichte bossen en moerassen bevatten een rijke wildstand. De soorten die in de opsomming van de vroege reizigers nooit ontbraken, vanwege de bedreiging die zij voor mens en gewas vormden, waren de tijger en de rinoceros. De weinige nederzettingen omvatten niet meer dan een handjevol boerenonderkomens en maakten een armzalige indruk. Ook de *kota*, de hoofdnegorij waarin de regent gevestigd was, telde slechts enkele honderden inwoners. Het gros daarvan waren familieleden en dienstvolk van de *boepati*. Zij allen maakten deel uit van zijn geregelde huishouding. Tot de aanhoudende stroom van gasten die zich in de *dalem* – later ook wel *kraton* genoemd – aandienden behoorden onderhoofden die op hun beurt eveneens door volgelingen werden vergezeld. Maar ook met deze passanten meegerekend bleef de lokaliteit kleinschalig van omvang. Het was een concentratiepunt van politieke macht in een ruraal milieu, maar stak nauwelijks daarboven uit. Tussen de afzonderlijke regentschappen bestond weinig of geen communicatie. Doorgaande wegen ontbraken nagenoeg geheel en belangrijker dan de eenvoudige vrachtkarren was het transport met buffel of als draaglast op hoofd of schouder. Die gebrekkige technologie stelde grenzen zowel aan het volume van het goederenverkeer als aan de afstand die kon worden afgelegd.

Ontginning gaf recht op de bodem. Maar wanneer een notabele het initiatief tot het in cultuur brengen van grond had genomen en wellicht ook de middelen ervoor had helpen verschaffen – zoals voedsel terwijl het ontginningswerk aan de gang was en logistieke ondersteuning in het algemeen – legde deze beslag op een deel van de opbrengst. Niet onmiddellijk, om de bewerker tot de opbouw van een reserve in staat te stellen, maar na enkele jaren. Bovendien had de heer in de onmiddellijke nabijheid van zijn woning de beschikking over velden – *baloeboer* geheten – die hij liet aanleggen en bewerken door van zijn ondergeschikten herendiensten te vorderen. Soms had de heer zich op eigen kracht tot een positie van lokaal leiderschap opgewerkt. Maar de gebruikelijke gang van zaken, althans naar de voorstelling daarvan gegeven, was dat de boerenhuishoudingen die onder een notabele stonden hem van hogerhand werden toegewezen. Het ging om een lange en complexe keten van patronage die uiteindelijk uitkwam bij de hoogste machtsbron – vorst of sultan en later de Compagnie als opvolger van deze heersers – en die gemedieerd door regent en lagere hoofden eindigde bij de dienstplichtigheid van de boerenbevolking. Hoe de dienstbaarheid in de praktijk werd geëffectueerd, onttrok zich aan de waarneming van de Compagnie, die zich ver hield van bemoeienis met de werkvloer. De contactlegging met de inheemse samenleving reikte niet verder dan tot het niveau der volkshoofden. De voc-directie stelde zich ten doel ten eerste het Preanger gebied van externe aanspraken af te schermen en ten tweede een einde te maken aan de aanhoudende twisten tussen de regenten onderling. Die ruzies, waaraan wapengeweld te pas kon komen, vloeiden voort uit de strijd om het eigen politieke gewicht en economische profijt in stand te houden, liefst nog te vergroten. Dit gebeurde door geen concurrenten in het eigen domein te dulden, maar omgekeerd wel te pogen volgelingen te werven onder huishoudingen die al tot dienstverlening aan een andere heer waren verplicht.

In het maatschappelijk bestel dat de Compagnie als het ware overnam was arbeid belangrijker dan grond. Machtsuitoefening was slechts mogelijk door binding van mensen en daarover gingen de conflicten tussen hogere en lagere hoofden. Wanneer die meningsverschillen de indruk wekten om landkwesties te gaan, dan was dat land bedoeld om boeren door vestiging erop te binden aan de heer. De gecreëerde afhankelijkheid nam de vorm aan van patronage die zich naar hogere echelons voortzette. B. Anderson heeft deze machtsconfiguratie als volgt getypeerd.

The administrative structure, while formally hierarchical, is in effect composed of stratified clusters of patron-client relationships. Both in the regions and in the center, officials gather around them clusters of personal dependents on the model of the ruler himself. These dependents' destinies are linked with the success or failure of their patrons. They work as administrative and political aides, and have no real autonomous status except in relation to him. They are financed by portions of the benefices allotted to their patron by his patron, or by the ruler himself if their master is highly enough placed. Just as the power of the ruler is measured by the size of the

populations he controls, so the power of the subordinate official (patron) is gauged by the size of the clientele that he heads. (Anderson 1972: 34)

J. Couper, die in 1684 de hoofden van de regentschappen in het oostelijk deel van de Preanger naar Cheribon had ontboden – die in de westelijke landen waren nog niet afgebakend – bracht de omvang van hun ambtsdomein tot uitdrukking in het aantal huisgezinnen aan elk van hen toegewezen. De plechtige benoeming ging vergezeld van de vermaning dat zij zich van bemoeienis met de gang van zaken buiten hun eigen gebied dienden te onthouden. Daarom ging de territoriale indeling vergezeld van de opdracht geen volk uit andere contreien aan te trekken. Die aansporing had niet de minste uitwerking. Dat bleek toen de regenten al in 1686 de opdracht kregen om de volgende keer in Batavia te verschijnen met een naamrol, onder opgave van plaats van geboorte en herkomst, van alle mensen die onder hun gezag stonden. Zij die niet op een lijst voorkwamen, aldus de niet onbelangrijke toevoeging, zouden voortaan als landloper worden behandeld (Kern 1898: 26-27). Deze eerste poging tot registratie zou nadien ontelbare malen worden herhaald met een resultaat waarin lange tijd de opdrachtgever zelf, terecht trouwens, weinig vertrouwen stelde. Een andere vroege VOC-instructie ging aan de verdeeldheid van de volkshoofden voorbij, maar zette hen aan tot de aanleg van nieuwe rijstvelden in hun ressort. Daartoe werd ook de Pangerang Aria Cheribon in zijn aanstellingsbrief als opperregent over de Preanger, daterend uit 1706, opgewekt. Voor zijn onvermogen om tot hertelling van de Preanger bevolking over te gaan verontschuldigde de Prins zich met het argument dat de bewoners zich wegens gebrek aan voedsel naar alle kanten hadden verstrooid.⁶

Het zeer extensieve gebruik van de grond gaf een extra accent aan de lage graad van sedentarisatie.

Volgens Chastelein (1705) zag de bevolking tegen het voortdurend verhuizen niet op '... dewijle sij maar slegts stroohutten bewoonen, haren geheele hujsraad onder den armen meede neemen, en haar seer sober, ja in het woeste bosch, bij noot behelpen kunnen, hetwelke ook d'oorsake is dat ze soo luij en onbekommert leven.' (De Haan III 1912: 219)

Kenmerkend voor de dichter bevolkte vlaktegebieden langs de noordkust van Java was een geavanceerdere wijze van landbouwbeoefening: op bevoeide akkers die werden om-dijkt onder gebruikmaking van zowel vee als meer en betere werktuigen. De geterrasseerde sawa's die hier het landschap gingen domineren, en die door gegraven waterleidingen met elkaar verbonden waren, kwamen in de Preanger heuvels veel minder voor. Koloniale bronnen wekten de indruk dat boerenkolonisten afkomstig uit Midden-Java de natte rijstteelt hierheen hadden overgebracht. Volgens deze zienswijze zou de vorming van agrarisch kapitaal, berustend op investering van arbeid in de waardevermeerdering van grond, te gering zijn geweest om de boeren in het Preanger gebied ertoe te bewegen zich aan een vaste

plaats van zowel wonen als werken te verbinden. Agronomisch onderzoek heeft uitgewezen dat de aanleg van sawa's een techniek was die onder de bevolking van Java al voor de tiende eeuw op ruime schaal verbreiding had gevonden (Setten van der Meer 1979). Het lijkt niet erg aannemelijk dat de bewoners van hoger gelegen landen zoals de Preanger van deze kennis bleven verstoken. Zowel uit teruggevonden inscripties, daterend uit de vijfde eeuw van de christelijke jaartelling, als uit oude Soendanese manuscripten valt af te leiden dat het begin van de natte rijstcultuur op West-Java niet samenviel met de komst van de Islam maar al eerder ingang moet hebben gevonden (Hoadley 1994: 26-27). Hoe kwam het dat deze teeltwijze, die in de dichter bevolkte laaglanden in de zeventiende eeuw meer algemeen was geworden, in de Preanger hooglanden nog maar zo weinig vooruitgang had geboekt? De inwoners van deze streken zouden nog lang blijk geven van een hardnekkige voorkeur voor de beoefening van de droge landbouw, hoewel die veel lagere opbrengsten opleverde. Het niet-economische gedrag van de grondbewerker komt in een ander licht te staan bij het lezen van opmerkingen volgens welke het de heersers veel moeilijker viel om surplus aan de rondtrekkende boer te onttrekken. Voor het gouvernement of voor wie dan ook was hij van geen enkel nut, aldus De Wilde (1830: 222). Niet alleen was zijn oogstopbrengst veel lager, maar bovendien viel de omvang moeilijker te ramen. Daarbij kwam nog dat verplaatsing van het bedrijf een heel effectief middel was tegen een al te vergaand beslag dat lokale machthebbers op de geproduceerde hoeveelheid wilden leggen. Het surplus dat uiteindelijk werd afgetapt was volgens een vroeg-negentiende-eeuws rapport, dat de toestand in zuidelijk Bantam beschreef, niet veel meer dan 'een handvol rijst en eenige duiten'. Vanuit dat perspectief wordt de aandrang begrijpelijk waarmee zowel oude als nieuwe heersers ijverden voor verbreiding van de natte rijstteelt. Toch zou in de Preanger het ergerlijke vernielen van bos door primitieve boeren, want dat werd de overheersende opvatting, tot ver in de negentiende eeuw voortduren.

Hoewel de aanvankelijke woestheid en ontoegankelijkheid heel geleidelijk was afgenomen en expedities verslag deden van streken waarover geen kennis bestond, bleven vooral de hoger gelegen landen grotendeels onontgonnen (zie de kaart van de Preanger bovenlanden, kleurkatern p. 11). Vanuit de dalen kwam een proces van kolonisatie op gang, maar het ontbreken van wegen bemoeilijkte een beduidende groei van de bevolking. A. de Wilde die vroeg in de negentiende eeuw het landgoed Soekaboemi stichtte en enkele delen van zijn aangekocht bezit met een omvang groter dan van een Nederlandse provincie in de jaren erna in cultuur bracht, schetste de verlatenheid van het landschap waar hij zijn pionierswerk begon.

Onafzienbare bergruggen en vlakten, van zeer groote uitgestrektheid, liggen echter in ieder Regentschap woest en ledig, niettegenstaande dezelve zeer geschikt zouden zijn, tot aanleg van rijstvelden en andere cultures. (De Wilde 1829: 15)

Vooral de zuidelijke contreien van de Preanger waren nagenoeg onbewoond. Het was mogelijk hier uren te gaan zonder op bewerkte velden, hutten of andere sporen van menselijke aanwezigheid te stuiten. De koloniale geschiedschrijving zocht de verklaring voor de lage graad van ontwikkeling in het wegtrekken van de oorspronkelijke bevolking na de ineenstorting van het rijk van Padjajaran in het begin van de vijftiende eeuw. Volgens die zienswijze zou de zege van sultan Hassanoedin van Cheribon niet alleen tot de val van de Siliwangi dynastie hebben geleid, maar was met die machtswisseling ook een einde aan de tot dan heersende hindoebeschaving gekomen. De islam, die eerst in het kustgebied van Noord-Java voet aan de grond had gekregen, drong nu ook het veroverde achterland binnen. De zachtzinnige en vredelievende inwoners waren niet opgewassen tegen de oorlogszucht van hun naburen, Bantam en Cheribon. Gehecht als zij waren aan de voorouderlijke leer van het hindoeïsme verlieten zij hun geboorteland om aan de invoering van de nieuwe godsdienst met het zwaard te ontkomen. Met de naam *tanah preangan*, verlaten land, zouden zij de herinnering aan hun afkomst hebben gekoesterd. Van Beusechem stelde dit apocriefe verhaal in 1836 op schrift⁷, maar het is een weinig overtuigende reconstructie van het verleden. Het is niet uitgesloten dat landbouwers wegtrokken uit streken als daartoe aanleiding was, bijvoorbeeld in een periode van turbulentie, zoals omgekeerd contingenten van elders aankwamen om te ontsnappen aan de greep van hogere heren en de streek waarheen zij uitweken voor het eerst of opnieuw in cultuur te brengen. Aanhoudende mobiliteit meer dan blijvende opsluiting in een locatie is altijd een kenmerk van het boerenbestaan in de Preanger onder het *ancien régime* geweest. Nog in het midden van de achttiende eeuw onttrokken opstandelingen in Bantam zich aan hun onderwerping door de sultan door naar de Preanger te vluchten (Ota 2006: 61-62). Evenmin bracht de verwisseling van hindoeïsme door islam een plotselinge ommekeer teweeg. Die geloofsovergang heeft zich over meerdere generaties uitgestrekt. Een bron uit het einde van de achttiende eeuw vermeldde dat tegenover de vrome moslims die in de kust woonachtig waren, de godsdienst van de bevolking in het achterland nog met veel bijgeloof was vermengd (Ota 2006: 32-34). Weinig plausibel is ten slotte de opvatting dat het hindoeïsme op West-Java ooit het fundament is geweest van een complexe beschaving die in een grootschalig vorstennrijk haar neerslag vond. Naast Siliwangi hebben enkele andere politieke verbanden bestaan, zoals Galoeh in de oostelijke Priangan, maar deze formaties met een geringe maatschappelijke diepgang en territoriale omvang zijn even gemakkelijk verdwenen als opgekomen. Wat Padjajaran wordt genoemd, is waarschijnlijk nooit meer dan een losse verzameling van lokale en kleinschalige vorstendommen geweest (Guillot 1991: 70). De Soenda hooglanden zijn in het verleden nooit uitgegroeid tot het hart van een hoog georganiseerde boerenmaatschappij die in nevelen gehuld is gebleven. De toestand lijkt altijd te zijn geweest zoals de Compagnie het gebied aantrof: een grensgebied, soms zich uitbreidend dan weer krimpend, dat door kolonisatie van buitenaf langzaam bevolkt is geraakt.

II • BOEREN EN HEREN IN DE VROEGKOLONIALE TIJD

Ontginning van grond

De nederzettingen die de vroege verkenner van de v.o.c. in het achterland aantroffen waren zonder uitzondering klein met een gering aantal inwoners en lagen bijna uitsluitend langs of in de buurt van rivieren. Een eerste register van bewoning, in 1686 vervaardigd, maakte melding van in totaal 508 negorijen. In 353 daarvan, bijna driekwart, waren hooguit tien huishoudens woonachtig. De grootste telden meer dan 20 huishoudingen, maar onder die categorie viel nauwelijks meer dan eentiende van het totale bestand (De Haan III 1912: 203). Vele bewoners hadden geen vaste woon- of verblijfplaats en zwierven in bossen of op open velden rond. Zij leefden in kleine groepen van verwanten bijeen en voorzagen in hun bestaan met de opbrengst van een stuk grond dat zij eerst hadden afgebrand en daarna ruw bewerkt, uitgerust met niet meer dan enig primitief handgereedschap. Over de manier waarop zij te werk gingen, in de Compagniestijd zelden beschreven, noteerde een laat-achttiende-eeuwse Zweedse reiziger door het gebied van Cheribon en de Preanger in zijn dagboek dat een terrein werd kaalgeslagen waarop rijst werd aangeplant. De ontginner prikte met een stok gaten in de grond en liet in elk daarvan twee of drie rijstkorrels vallen. De oogst volgde ongeveer drieënhalve maand later en van onderhoud van de aanplant in de tussentijd was nauwelijks sprake. Tegenover het voordeel van geringe bewerkelijkheid stond het nadeel van een onzekere opbrengst. Wanneer regenval uitbleef of wilde dieren schade toebrachten aan het gewas, was de inspanning van de landbouwer tevergeefs geweest (Stützer 1787). Ook De Haan vermeldt bijzonderheden over de eenvoudige technologie waarop de zwerfboeren waren aangewezen.

... buffels hebben zij niet; hun enig gereedschap is een *bedog* (kapmes), een *parang* (sikkel) en een *kored* (kromijzer om wortels uit de grond te trekken); hunne rijst koken zij in een bamboe. (De Haan III 1912: 216)

Na één of twee oogsten, die weinig opbrachten, verlieten zij hun hutten, van takken, bladeren en ander weinig duurzaam materiaal gebouwd, om al even kortstondig elders neer te strijken. Gewoonlijk kwamen zij na verloop van jaren weer terug naar plaatsen die zij eerder hadden verlaten en waar de natuur zich van hun vorige aanwezigheid had hersteld. Jagen en verzamelen maakten deel uit van hun leefwijze die kwetsbaar was voor aanvallen door roofdieren die de Preanger bossen en bergen bevolkten. De Wilde maakte gewag van

Gaga of bouwveld van zwervboer in Djampang aan het begin van de 20e eeuw. De gekapte bomen zijn op het terrein gelegd om het afspoelen van de bovengrond door de regen te beletten en de terrasvorming te bevorderen. Bron: F. de Haan – Priangan dl. 1, p. 376

deze *djalma boeroeng* of mensen als vogels.¹ Zoals zijn tijdgenoten keek de landheer neer op deze *hoema-* of *gaga*-boeren, die in de bezitloze staat waarin zij verkeerden ambulantly konden en zelfs moesten blijven. Hun immense armoede maakte deze lieden voor het gouvernement zonder enig nut en vestiging was volgens De Wilde een voorwaarde om hen tot 'geschikte en welgezeten mensen' te hervormen. Een rondzwervend bestaan kon in die visie gemakkelijk in maatschappelijke ontsparing ontaarden.

Verstoken van buffels en van genoegzame werktuigen, is hij genoodzaakt den grond geheel alleen te ontginnen, en de schrale oogst, die hem den zuren arbeid karig loont, verschaft hem nimmer de hoop van zijn lot, of dat van zijne aanverwanten te kunnen verbeteren. Zijn geringe voorraad van leeftocht is in korten tijd verkeerd, en eer nog de terugkeer van het gunstige seizoen hem gelegenheid schenkt, om zijn onderhoud voor het komende jaar op eene eerlijke wijze te zoeken, heeft gebrek aan voedsel hem reeds tot de een' of andere misstap verleid. Hij ziet zich zelve en de zijnen aan ellende en gebrek ten prooi; door noodzakelijkheid voortgezweept, vervalt hij ligt

tot ongeoorloofde middelen van bestaan, welke hem weldra in de handen der politie, en van daar in de ketenen voeren. (Geographische en statistische bijzonderheden 1835: 378)

De volgende fase in het beschavingsproces werd vertegenwoordigd door *tipar*-bewerkers, die nog steeds tot het type van de nomadiserende landbouwers behoorden. Maar in termen van bestaansveiligheid en bodemopbrengst hadden zij een belangrijke stap vooruit gezet. Hun uitrusting met meer werktuigen, waaronder een ploeg of hak, samen met het bezit van enkele stuks vee, stelde hen in staat de grond intensiever te bewerken en zo hun verblijf te verlengen. Het onderkomen dat zij voor de duur van ongeveer vijf tot zeven jaar bouwden was nog steeds armzalig, maar begon toch al meer op een vaste woning te lijken. De *tegal*-velden die zij in gebruik namen lagen rond de plaats waar zij zich vestigden en waren vaak uit verlaten *hoema's* ontwikkeld. Door het planten van een boom gaven zij te kennen tijdelijk bezit te hebben genomen van het stuk land dat tot ontginning was gebracht en daarheen in de toekomst te willen terugkeren. De *tipar*-landbouwers woonden niet geconcentreerd maar verspreid over het terrein. Dit patroon van nederzetting maakt het moeilijk om met enige nauwkeurigheid hun aandeel in de totale bevolking vast te stellen, maar het lijkt geen twijfel dat zij ten minste tot het begin van de negentiende eeuw de meerderheid daarvan uitmaakten. De stap naar vooruitgang was gezet maar nog niet voltooid.

Minder behoeftig dan de *gagabouwer*, is hij echter minder beschaafd en gezellig dan de *sawah-planter*; want ook de *tipar*-bewerker heeft geene vaste woonstede. Hij kan welligt vijf, zes, ten hoogste zeven jaren zijn veld bebouwen, doch alsdan is de grond uitgeput, en moet een aantal jaren onbeplant blijven rusten. Hij is alsdan genoodzaakt elders zijn verblijf te zoeken, en moet ongevolgelyk alle die banden te verbreken, welke den gelukkige *sawah*-bezitter aan zijnen geboortegrond hechten, en hem tot een meer beschaafde en meer maatschappelijke levenswijze aansporen. (Geographische en statistische bijzonderheden 1835: 379)

De *tegal*-boeren werden in hun dominante positie als landbouwers gaandeweg verdrongen door bezitters van *sawa's*. In de Preanger is de aanleg van bevoeide rijstvelden pas in de vroegkoloniale tijd op gang gekomen. Contingenten kolonisten afkomstig uit de kustvlakte zouden op uitnodiging van de regent van Tjiandjoer, onderhorig aan de vorst van Cheribon, in de zeventiende eeuw het gebied zijn binnengetrokken om onder leiding van met hen meegekomen hoofden waterleidingen aan te leggen en op die manier grond voor permanente bebouwing geschikt te maken.

Veel volk kwam in den loop der tijd uit Cheribon naar de Preanger waar grond voor ontginning te over was. Men verhuisde soms bij troepen tegelijk: aan het hoofd van een dertigtal gezinnen – vertelt de overlevering – kwam een Aria Wira Tanoe met zijn broeder uit het Telagasche via Segala-herang in Krawang naar de landstreek, welke het regentschap Tjiandjoer zou worden. De

ngabehi Loemadjoe van Tjibalagoeng kwam uit Darma of Madjalengka en van Tjikalong geldt iets dergelijks. (De Roo de la Faille 1941: 420)

Over de manier waarop de instroming plaatsvond is weinig bekend. De veronderstelling is aannemelijk dat in slechte tijden, jaren van opeenvolgende misoogsten of grote politieke turbulentie die op een toestand van oorlog uitliep, niet alleen aan vestiging van elders een einde kwam, maar zelfs voor een trek in omgekeerde richting plaatsmaakte. Uit de schaarse mededelingen hierover in de vroegkoloniale bronnen is sprake van *boeniaga*, vreemdelingen, die zich bij de bewoners van een al bestaande nederzetting voegden. Naarmate hun verblijf van langere duur was, kregen zij meer rechten en maakte hun afhankelijkheid jegens een al eerder gevestigde boerenhuishouding plaats voor grotere zelfstandigheid bij de beoefening van de landbouw. Verder zal ongetwijfeld ook wilde occupatie zijn voorgekomen, dat wil zeggen vestiging van domicilie en ontginning van woeste grond buiten al bestaande nederzettingen om door één huishouden of enkele boerenhuishoudingen gezamenlijk. Bij gebrek aan informatie hierover in de vroegkoloniale bronnen kunnen beschouwingen over deze modaliteit van spontane kolonisatie niet anders dan van speculatieve aard blijven. Nauwelijks beter zijn we geïnformeerd over initiatieven genomen door leden van de landadel die hun volgelingen opdracht gaven om in het gebied van hun machtsuitoefening woeste grond tot ontginning te brengen. Bij deze kolonisatie in groepsverband trokken cliënten van hogere heren vergezeld door boeren eropuit om dichtbij maar soms ook wel ver weg een nieuw terrein in cultuur te nemen. Een voorbeeld van zo'n pioniersonderneming is het bericht over de overkomst uit Midden-Java van boeren in het midden van de zeventiende eeuw die onder bescherming en bijstand van lagere notabelen waterwerken uitvoerden voor de aanleg van sawa's in het Preanger gebied. Het verslag van het onderzoek naar de inheemse grondrechten, in 1867 ingesteld, sprak van verhuizingen op grote schaal. Daaruit blijkt dat de kolonisatie voortkwam uit een combinatie van economische en politieke motieven.²

De aanleg van sawa's

Het lijkt geen twijfel dat de landadel de ontwikkeling van de sedentaire landbouw heeft bevorderd en dat kolonisten uit andere streken afkomstig daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. De mondelinge overlevering vermeldt niet wanneer en hoe *tipar*-boeren op eigen initiatief of eveneens onder leiding van lokale hoofden tot bevoeiing van hun velden zijn overgegaan, een verandering die een breuk betekende met hun eerdere leefwijze. Als gezeten landbouwers nam hun bestaanszekerheid immers toe zowel door het verminderde risico van misoogsten, door de veel hogere opbrengst per grondeenheid en door de mogelijkheid zich in hun nederzettingen tegen bedreiging van buitenaf – aanvallen van wilde

dieren of rovers – te beschermen. De prijs die zij hiervoor moesten betalen was verlies van de onafhankelijkheid die zij als rondtrekkende of verspreid levende boeren genoten. Dit was ook precies de reden waarom bij de bevolking tegenzin bestond tegen de aanleg van sawa's. De koloniale verklaring voor wat als het afwijzen van vooruitgang gold was dat een leven bij de dag van vandaag en luiheid het gedrag van de zwervende landbouwer zouden kenmerken. Voorbeelden van deze zienswijze zijn in tal van negentiende-eeuwse bronnen te vinden. De volgende uitspraken zijn alle variaties op hetzelfde thema van een oneconomische mentaliteit.

Een landheer in Buitenzorg verklaarde: 'Veel liever dan achter een paar buffels in den stinkenden modder te plassen is hem de cultuur op droge velden. Zijn ideaal is de beschikking over een stuk verschen boschgrond voor het maken van een hoema; heeft hij dien niet, dan vergenoegt hij zich met een reeds vroeger ontwouden bodem; komt het veld hem daartoe al wat schraal voor, zoodat er bij bewerking als hoema geen groote oogst van te wachten is, dan heeft hij er ook niet tegen, den grond door ploeging als tipar te behandelen, en eerst als er wegens te ver gevorderde graad van uitputting van al die hulpmiddelen weinig heil te wachten is, gaat hij, door den nood gedrongen, wjl hij toch eten moet, zuchtend over tot een onderzoek naar de gemakkelijkste wijze om water op zijn terrein te brengen.' Dit alles omdat te "bergrijst veel voedzamer is dan sawahrijst"; ze "omdat de man zich niet om de toekomst bekommert en zich dus niet met waterleidingen en terrassen bemoeit zoolang hij er buiten kan".

In de zelfde geest liet de eigenaar van een particuliere landerij in Pamanoekan zich in 1852 uit. Om het vernielen van bossen tegen te gaan had hij op eigen kosten sawah's doen aanleggen. Toen hij die ter beschikking van de bevolking stelde bleek dat 'het minder ijverige gedeelte hunner de aanplant van padi op hoema's verkoos boven bewerking van sawah's, die meer inspanning en arbeid vereischte, al brachten deze ook belangrijk meer op dan de hoema's, zoodat het boschvernieten doorging. Nog in het begin van de twintigste eeuw plantte de bevolking graag 'op weinig inspannende manier', rijst op gaga's tegen betaling van een hoogen huurschat in natura, terwijl zij voor sawah's de veel lagere landrente zou betalen. Ten slotte schreef de Prefect van de Cheribonsche Preanger-Regentschappen in 1809 aan Daendels dat hij ter voorkoming van voedseltekort last had gegeven meer rijst te verbouwen teneinde de periodiek optredende hongersnood tegen te gaan. Maar zijn instructie om tot de aanleg van vloeiakkers of moddervelden over te gaan had weinig succes. 'Het animeeren van mijne zijde om de rijstcultuure uit te breiden om in den boezem van de Prefecture zelve genoegsaame eeten te hebben, is strijdig met de oude gewoontens van dies opgezeetenen, word door hun beschouwd als bezwaarend en mag onder een der oorzaken worden getelt welke verhuizing teweeg brengen.' (De Haan III 1912: 212)

Aanhoudende bewegelijkheid had de droge grond boeren in staat gesteld zich gemakkelijker aan de greep van hogere heren te onttrekken. Met vastzetting aan grond ging bijna altijd een onderwerping aan een hogere aanslag door de landadel op een deel van

de oogstopbrengst samen. De rechtvaardiging voor deze claim was dat in de kosten van ontginning van hogerhand was voorzien, terwijl ook beveiliging van het bestaan werd gegarandeerd door aan de ontginner bescherming te bieden of die zelfs op te dringen. Bij de ontginner rustte het eigendomsrecht op de akker, terwijl de aanlegger van een waterleiding zeggenschap kreeg over de onbebouwde grond die ermee kon worden bevoeid. Voor het ontginningswerk hoefde geen toestemming te worden gevraagd, aldus het antwoord van een bestuursambtenaar in het midden van de negentiende eeuw op de vraag hem hierover voorgelegd.

De onbebouwde gronden, *tegallan*, die rondom een kampong liggen, zijn de *harim* (*katarikan*) van de kampong; de inwoners kunnen de uitgestrektheid daarvan naar willekeur stellen, mits zij niet in het regt van anderen komen. (Van Marle 1860: 13)

Woeste grond stond ter beschikking van de inwoners van de nabijgelegen woonkern voor het grazen van vee of het sprokkelen van hout, misschien ook voor de incidentele oogst van een gewas. Pas uit het gereedmaken van velden voor permanente bebouwing – een tijdrovende investering die naast het gebruik van werktuigen en trekvee vooral veel arbeidskracht vergde voor terrassering – volgde de individuele aanspraak erop.

Hielden de zwervende boeren vast aan hun grotere vrijheid of waren zij bereid die in te ruilen voor een bestaanszekerheid welke hun mobiliteit aan banden legde? Die vraag is misleidend, omdat in de praktijk van een vrije keuze geen sprake was. Notabelen konden slechts de beschikking over cliënten krijgen door deze tot onderwerping te dwingen. Braakliggende grond was zo overvloedig aanwezig dat het rondtrekkende landbouwers weinig moeite kostte zich aan de aangeboden ‘bescherming’ te onttrekken. Slechts door boerenarbeid aan de grond vast te leggen was het mogelijk aan de aanhoudende voortvluchtigheid van deze schaarse productiefactor paal en perk te stellen. Sedentarisatie is in deze uitleg de strategie waarvan de notabelen in de Preanger zich bedienden om hun greep op de boerenbevolking te vergroten. Het dunbevolkte en weinig ontgonnen Preanger gebied verkeerde in een toestand van ‘open hulpbronnen’. De etnoloog Nieboer gebruikte die kwalificatie ter verklaring van het voorkomen van onvrije arbeid in pre-industriële samenlevingen, namelijk als een uitvloeisel van de vrije toegang tot grond. Wanneer daarvan sprake was, zo werkte hij zijn stelling uit, dan bleef een vrijwillig arbeidsaanbod achterwege. Onder deze omstandigheden toch de beschikking te krijgen over andere dan eigen arbeidskrachten vergde de uitoefening van dwang (Nieboer 1910). Deze gedachtegang volgend gingen de Preanger boeren niet op zoek naar een patroon, maar werden zij veeleer door notabelen als volgelingen gebonden. Sedentarisatie was het middel bij uitstek om aan de onvolkomen binding van zwervende landbouwers een einde te maken. Aanleg van sawa’s vergemakkelijkte zowel de afroaming van het vergrote agrarische surplus als de opsluiting van de boeren in een relatie van onderdanigheid jegens hun heren. De cliënt genoot

bijstand en bescherming van zijn heer niet alleen bij de aanleg van rijstvelden, maar ook in geval van bijvoorbeeld conflicten met derden.³ Omgekeerd vloeide uit het beginsel van volgzzaamheid de verplichting voort een deel van de oogstopbrengst aan de patroon af te staan en hem allerlei diensten te bewijzen. Behalve het bewerken van de velden die hij voor zijn eigen huishouding apart liet aanleggen hield de opkomstplicht het verrichten van een grote verscheidenheid van taken in en rond huis en erf van de meester, niet op gezette tijden maar steeds wanneer de behoefte eraan zich voordeed.

De betrekkelijk vrije ruimte waarin boeren plachten rond te trekken om op extensieve wijze de grond te bewerken maakte langzamerhand plaats voor een meer gevuld landschap, bestaande uit een steeds groter aantal vaste locaties van waaruit de landbouw op bevoeide rijstvelden werd beoefend. Dit proces werd, zoals al is opgemerkt, bevorderd door de toestroming van kolonisten uit andere streken. Maar van meer gewicht dan deze immigratie was de omvorming van rondtrekkende landbouwers in gezeten boeren. Indien al niet in de zich doorzettende trend tot sedentarische oorsprong ligt van de horige status waarin de bevolking jegens de Preanger landadel kwam te verkeren, dan heeft toch deze agrarische ontwikkeling zonder enige twijfel daaraan een zeer krachtige impuls gegeven. Immers, dankzij deze transformatie slaagden de notabelen erin beslag te leggen op een deel van de vergrote boerenproductie en daarenboven nog voor hun eigen gebruik arbeidsdiensten te requiren. De Haan vatte het motief voor binding in een bondige formulering samen: 'de rijkdom van een Hoofd bestaat in het aantal tot zijn dienst bereide handen.' (De Haan 1 1910: 19) In hun pogingen om aan invloed en aanzien te winnen door cliënten aan zich te binden wisten de notabelen zich verzekerd van de steun van de Compagnie. Haar agenten ijverden al op een vroeg tijdstip voor uitbreiding van de gevestigde landbouw en riepen de hoofden op aan het vrije rondzwerven der boeren een einde te maken. Een uit 1686 daterende instructie verklaarde allen vogelvrij die nalieten zich onder een hoofd te stellen.

... ende oock gestraft zullen worden als landlopers, vagabonden en soodanigen, die geen ander dan een quaet voornemen konden hebben, van hoedanig geboefte hoogh noodigh zij de Compagnie's landen, hoe eer hoe liever werden gesuijvert, opdat de goede ingesetenen gerustelijck leven, de landen bebouwen en in welvaren toenemen mogen. (Van Rees 1880: 81)

De verlangde orde en rust waren met de aanleg van geregelde rijstvelden ten zeerste gebaat. De instructie die de Pangerang Aria Cheribon bij zijn benoeming in 1706 ontving spoorde hem alsmede de aan zijn zorg toevertrouwde hoofden aan om toe te zien op de uitbreiding van 'padijplantagies' in hun districten (De Haan II 1911: 250). De politiek die de VOC voerde tot hiërarchisering van de maatschappelijke verhoudingen bleef niet beperkt tot de vastlegging van rangorde en taakafbakening aan de top van de gekoloniseerde samenleving. Dit streven strekte zich tevens uit tot het grondvlak daarvan. Boeren dienden zich aan het gezag van een heer te onderwerpen. Zij mochten voortaan hun dienstbaarheid niet naar

Sawa of bevroede rijstakker in Soekaboemi aan het begin van de 20e eeuw

Bron: F. de Haan – Priangan, dl. 1, p. 368

een ander hoofd overbrengen, evenmin als het deze laatste was toegestaan de cliënten van een rivaal tot desertie over te halen en bij zijn eigen onderdanen in te lijven. Niettemin bleef het areaal aan bevroede rijstvelden in omvang beperkt. Nog tegen het einde van de achttiende eeuw vond tot in de omtrek van Batavia de voedselteelt als regel op droge grond plaats en waren sawa's vrij zeldzaam (Hooijman 1781: 322).

De overgang van nomadiserende naar gezeten landbouw was niet alleen een belangrijke omslag in bedrijfsmatige zin, maar ging eveneens gepaard met een ingrijpende verandering in het nederzettingpatroon. Sedentarisatie betekende dat locaties ontstonden met inwoners die in beginsel bleven waar zij waren neergestreken. De transformatie in zowel werk- als leefwijze heeft ongetwijfeld over een lange periode haar beslag gekregen en ging een groter deel van de plattelandsbevolking omvatten. Niet als een abrupte ommekeer, maar als een geleidelijk verlopend proces, dat soms met een tijdelijke teruggang naar het vroegere bestaan gepaard kan zijn gegaan. Naar het precieze verloop ervan valt bij gebrek aan bronnen achteraf slechts te raden. Ik heb al gewezen op het grote belang van het samspeel tussen landadel en boeren voor een goed begrip van deze ontwikkeling. Toch zou het naar mijn mening onjuist zijn om te veronderstellen dat het initiatief in eerste instantie

altijd van de heren is uitgegaan. Vroeger of later slaagden zij er echter in beslag te leggen op een groot deel van het bouwareaal van de sawaboeren. De mogelijkheid waarop ik met nadruk wil wijzen is dat een zich ontplooiende aristocratie de ruimte voor haar zucht naar distinctie zocht door zich boven de landbouwende bevolking te verheffen. Vervolgens spande deze notabele stand zich in het beslag op grond alsmede de opbrengst ervan te rechtvaardigen door te beweren de leiding in de ontginning ervan te hebben genomen. Nog in het begin van de negentiende eeuw berichtte Lawick, op dat moment prefect van de onder Cheribon vallende Preanger landen, dat de regent geen beslag kan leggen op grond die boeren zelf hebben ontgonnen.

... deze bezit niet meer als voor hem en de zijne benodigt is; de Regent heeft geene beschikking over de sauwavelden van zijn onderhoorige; de sauwas kosten de eigenaars geld en sommige koo- men zelfs zeer duur te staan; zij of de voorige eigenaars van wie zij die gekogt hebben, hebben de waterleidingen zelf bekostigt en van woeste velden die sauwas gemaakt. (De Haan IV 1912: 778)

De samengestelde boerenhuishouding

Eenmaal in beweging gezet bracht het proces van agrarische sedentarische ook een voortschrijdende differentiatie binnen het boerenmilieu op gang. Om te beginnen vergde de aanleg van waterleidingen en geterrasseerde akkers veel meer arbeid dan voor de bewerking van droge grond nodig was. De rijstteelt op sawa's nam zowel meer tijd in beslag – circa vijfenhalve maand –, terwijl bovendien een reeks operaties gedurende deze gehele periode om de voortdurende inzet van werkkrachten vroeg. In vergelijking hiermee kon de *tipar*-boer volstaan met minder arbeid die, in plaats van aanhoudend, slechts aan het begin en einde van de drie maanden durende plantcyclus nodig was. De grondbewerking was extensief, maar in werkuren uitgedrukt stond een veel hoger rendement daartegenover dan op de geïrrigeerde velden het geval was. De binding tot cliënt aan een notabele waaraan, mede door pressie van hogerhand, vooral de gezeten boer nauwelijks kon ontkomen ging dus samen met een aanmerkelijke verzwaring van zijn arbeidslast. De grotere inspanning die hij zich moest getroosten leverde weliswaar een hogere en zekerder opbrengst op, maar door gedwongen afdracht aan de heer ging dit surplus ten minste voor een belangrijk deel weer teniet. Boven op die aanslag kwam nog de verplichting tot het verrichten van allerlei herendiensten waaraan de rondzwerfende landbouwer zich veel gemakkelijker wist te onttrekken.

Hoe voorzagen de eigenaars van sawavelden in hun sterk toegenomen behoefte aan arbeid? Een beroep op de leden van hun eigen huishouding, waarmee de bewerkers van droge grond zelfs in de piekperiode plachten te volstaan, was niet langer toereikend. Het landbouwbedrijf en de externe verplichtingen daarbij gevoegd vroegen om veel meer handen

dan waarover het gemiddelde boerengezin beschikte. Die konden alleen worden verkregen door de huishouding van extra krachten te voorzien. Op deze manier moet naar mijn mening het ontstaan van de *tjatjah*-formatie worden begrepen, namelijk als een complex geëlaagde huishouding waarvan naast de eigenaar van de bouwvelden en zijn gezinsleden ook één dan wel enkele van hem afhankelijke deelbouwers en/of knechten deel uitmaakten. Het volk vormde geen onverdeelde massa van landbouwers, elk hun eigen grond bewerkend, maar viel in meerdere categorieën uiteen. De verhouding van patronage eindigde in deze zienswijze niet bij boereneigenaars, maar zette zich naar beneden voort. In die verdere uitsplitsing trad het hoofd van een samengestelde huishouding, *tjatjah*, op als patroon van deelbouwers en landloze arbeiders die als cliënten aan hem ondergeschikt waren. De ondergeschikte huishoudens bewerkten grondkavels die aan de *boemi* of *sikep*, het hoofd van een *tjatjah* toebehoorden, maar door hem werden afgestaan tegen afdracht van een deel van de opbrengst. Het was in essentie een deelbouwovereenkomst waarbij de *noempang* op eenderde of de helft van de oogstopbrengst mocht rekenen. Het lagere deel als zij niet meer dan hun arbeid leverden, terwijl het inbrengen door de bewerker van eigen gereedschap en ploegvee recht gaf op een hoger aandeel. De afhankelijkheid was niet alleen van economische maar ook van sociale aard. *Noempang* betekende 'bijwoner' of 'afhangeling', begrippen met een heel letterlijke betekenis. Zij waren

... aanhoorigen van in huis en hof gezeten welgestelde desalieden-landbouwers, op wier erf zij samenwonen – *noempang* – en wier velden zij in deelbouw bewerken, dien zij als hun "*djoeragan*" erkennen en bij het verrichten van heerdiensten a.a. behulpzaam zijn. (De Roo de la Faille 1941: 421)

Tot dezelfde categorie van afhankelijken gerekend, maar in status daarvan onderscheiden waren kostgangers of knechten. Deze *boedjang* vormden geen afzonderlijk huishoudens, maar woonden bij hun meesters in. Het waren jonge vrijgezellen, al of niet verwant met hun meester, die bij het stichten van een gezin voor bevordering tot deelbouwers in aanmerking kwamen. Op hun beurt konden de laatsten *boemi* of *sikep* worden door lokaal of elders grond te ontginnen en hun vestiging als zelfstandige boeren af te ronden met het stichten van een eigen *tjatjah*. Voor die opwaartse mobiliteit was toegang tot nog niet in gebruik genomen grond een voorwaarde en waren zij voor de ontginning ervan aangewezen op bescherming en bijstand uit de landadel. Omgekeerd kon het hoofd van een *tjatjah* zich aan de volgzaamheid jegens zijn heer onttrekken door hem te verlaten en zich als volgeling bij een ander lid van de landadel te scharen. Als *noempang* ging hij dan als bijzaat schuilen onder de vleugels van een nieuwe *djoeragan*, de aanduiding voor heer of patroon (Scheltema 1927-1928: 281).

Dienstbaarheid is inherent aan de samengestelde boerenhuishouding en in de *goestikawoela*-relatie, respectievelijk meester en knecht, wordt die afhankelijke conditie tot uit-

drukking gebracht. Hoadley heeft aan deze sociale configuratie in het Preanger landschap gedurende de pre- en vroegkoloniale tijd in enkele van zijn publicaties interessante beschouwingen gewijd. In tegenstelling tot hem ben ik evenwel niet van mening dat aan de *tjatjah*-formatie een schuldverhouding ten grondslag lag (Hoadley 1994: 37-43). Voor die bewering voert deze auteur ook geen bewijzen aan: hoe de schuld ontstond en waarom sommige boeren niet en andere wel ervan gevrijwaard bleven. In mijn perceptie volgde de gebondenheid van de cliënt niet uit het onvermogen tot terugbetaling van een schuld, maar kwam tot stand door een verlangde onderdanigheid van lagere aan hogere heren op verschillende maatschappelijke niveaus, te beginnen bij de regent, en in laatste instantie door onderschikking van de bewerkers van grond aan de bezitters ervan. Het principe van dienstplichtigheid vloeiende voort uit machtsonderwerping. De eerste generatie van Preanger regenten aangesteld door de VOC kreeg een aantal huishoudens toegewezen, variërend van verscheidene honderden tot meer dan duizend. De onderverdeling volgde uit een ongeloofwaardig lage opgave volgens welke de zes regentschappen door een totaal van minder dan zesduizend onderhorige huishoudens bevolkt zouden zijn geweest. In deze eenheden die volgens de eigen registratie der hoofden deel uitmaakten van hun gevolg ben ik geneigd de *tjatjah* te herkennen, alhoewel die naam in de vroege annalen van de Compagnie nog niet voorkwam. Wat was de gemiddelde sterkte van een 'huijsgesin', de vage term die wel werd gebruikt? De bronnen geven daarover geen uitsluitsel of noemen sterk wisselende aantallen. Het zou niet juist zijn om die variatie zonder meer uit te leggen als een bewijs van onbetrouwbaarheid van de vroegkoloniale rapportage. Zoals ik eerder heb opgemerkt, kon de samengestelde boerenhuishouding meerdere gezinnen omvatten – met inbegrip namelijk van die van 'bijwoners' of 'afhangelingen' – maar in de fase van opbouw of juist omgekeerd, na afsplitsing van de afhankelijke helpers, was de omvang ervan veel kleiner. In tegenstelling tot de verbouwers van natte rijst konden de bewerkers van droge grond volstaan met huishoudens die minder leden telden. Hun eenheid van samenleving had een lagere graad van complexiteit. De vastlegging van de boerenbevolking in een gehiërarchiseerd verband was voorwaarde voor een vorm van tribuutheffing die, naar nog zal blijken, onder de Compagnie zwaarder zou worden dan ooit tevoren. De samengestelde boerenhuishouding stelde het hoofd ervan in staat voldoende arbeid te mobiliseren voor de beoefening van de geïrrigeerde landbouw, ten eerste om in de eigen voedselbehoeften te voorzien, ten tweede een surplus te produceren voor afdracht aan zijn patroon en ten slotte aan de van hem afhankelijke knechten en deelbouwers de prestatie van de herendiensten op te dragen waartoe hij zelf in de allereerste plaats als volgeling van een notabele verschuldigd was.

Ontegenzeggelijk hadden steeds meer boeren zich in de loop van de tijd tot gezeten landbouwers ontwikkeld. Hun vastzetting aan grond en nederzetting betekende dat zij het rusteloos rondzwerven achter zich hadden gelaten. De voordelen van de verandering in leefwijze werden van hogerhand voorgehouden in een beeld van de eenvoudige landman

als het prototype van de gelukkige en tevreden dorpeling zoals dat in koloniale documenten gestalte kreeg.

De sawah-bouwer of bezitter van regelmatig bewaterde rijstvelden, geniet de meeste welvaart, en is uit dien hoofde ook de vreedzaamste en in alle opzichten meest achtenswaardige. Het vooruitzicht op een vast jaarlijksch inkomen, dat meer dan toereikend is om zijne weinige behoeften te vervullen, houdt hem binnen de palen der maatschappelijke pligten. Hij begeert geen vreemd eigendom, en komt niet in verzoeking om zich dat op eene misdadige wijze te verschaffen. Het recht van vruchtgebruik der sawahs is erfelijk tot op het laatste lid eener familie; de bezitter of bebouwer daarvan hecht zich derhalve aan eene plaats, welke de herinnering zijner voorouderen hem dierbaar en heilig maakt. De welstand zijner naburen spoort hem aan om in vlijt en werkzaamheid met hen te wedijveren, en de openbare achting, welke altijd met uiterlijke welvaart gepaard gaat, verheft zijn eergevoel en spoort hem aan om nimmer van den regten weg der zedelijkheid af te wijken. Zijne familie breidt zich uit; en weldra ziet hij zich vermaagschapt aan de meeste welgezetene bewoners van zijn kampong (of dorp); deze onderlinge vriendschappelijke betrekking opent zijn hart voor het zachte gevoel van huisselijke liefde en welwillendheid jegens zijn medemenschen; hij zal zijne gelijken met vriendelijke toegevendheid behandelen en zijne hoofden eerbiedigen; en, worden zijne hartstogten niet door harde behandelingen gaande gemaakt, zoo zal hij zich nimmer aan buitensporigheden schuldig maken. (Geographische en statistische bijzonderheden 1835: 377)

Maar klaarblijkelijk was dit begerlijke leven niet alle boeren beschoren. De befaamde gehechtheid aan hun geboortegrond, dat tot een koloniaal stereotype zou uitgroeien, zal in meerdere mate voor de grondbezitters dan niet-grondbezitters hebben gegolden. Mobiliteit bleef als voorheen een opvallende eigenschap van een aanzienlijk deel van de landbouwende bevolking.

Met de groei van het inwonertal, nog steeds in een laag tempo trouwens en meer het gevolg van een geleidelijke afname in de ondertelling dan van een reëel demografisch accres, en doordat met de overgang op sedentaire landbouw de opbrengst van de grond steeg, verdween een aantal van de trekken die aan de Preanger het karakter van een frontier samenleving hadden gegeven. Daarbij moet wel bedacht worden dat dit kolonisatieproces zich tot laat in de negentiende eeuw heeft voortgezet. Het is van belang op te merken dat de mobiliteit van de bevolking aanhield ook toen de rondzwervende landbouw niet meer de dominante bestaanswijze was. Vestiging in een nederzetting kon weer tot vertrek daaruit leiden. De besproken verdeling van de bevolking in diverse agrarische klassen suggereert dat het patroon van tewerkstelling op lokale leest was geschoeid. Grondeigenaars en deelbouwers voorzagen in hun bestaan met de bewerking van het bouwareaal dat nabij voorhanden was. Maar de *panoekang* waren boeren die ook buiten hun eigen woonplaats gingen om de velden van hun heer en meester te bewerken die over meerdere nederzettingen verspreid

lagen. Zo is er ook reden om te veronderstellen dat landloze knechten hun emplooi op diverse plaatsen vonden en niet altijd het hele jaar door bij een grondeigenaar in vaste dienst waren. Wat ik op het oog heb, is de aanwezigheid van een agrarische onderklasse met een betrekkelijk ambulante bestaanswijze waarover het beschikbare bronnenmateriaal weinig mededeelzaam is. Slechts indirect zijn voor het voorkomen van dit mobiele werkvolk aanwijzingen te vinden. Zo wees Van Beusechem in zijn monografie uit 1836 over de toestand in de Preanger regentschappen op het lage aantal huwelijken dat de voorgaande jaren had plaatsgevonden. Bij een bevolkingssamenstelling waarvan een deel komt en weer gaat, als het ware vlottend bleef, paste de lage graad van gezinsvorming die hij waarnam.

Ook dit is, de zeden van dit volk in aanmerking genomen niet te verwonderen, het groot aantal openbaren vrouwen, welke op alle Bazaars gevonden en toegelaten worden, en de vrijheden welke alle ongehuwden zich met hun veroorloven, maakt het huwelijk voor hun minder een behoefte. (Van Beusechem 1836: 8)

Begrip voor de betekenis en werking van deze dynamiek blijft onvolledig bij het buiten beschouwing laten van de betekenis van de landadel voor het beslag dat op boerenarbeid werd gelegd, zowel bij de opening van dit gewest als in het kader van de koloniale tribuutheffing. Deze constatering maakt het nodig om eerst de sociale klasse in beeld te brengen die wel leefde van de opbrengst van de agrarische productie, maar zichzelf daarvan had vrijgesteld.

De regenten en hun hofhouding

Regent was de naam voor de leden van het selecte gezelschap dat in de Preanger de dienst uitmaakte.⁴ Dat hun aantal tot vijf beperkt bleef, was een kwestie van toeval en willekeur, meer dan van een weloverwogen keuze die op bekendheid berustte met de rangen en standen van de inheemse aristocratie. Als regenten werden in eerste instantie erkend hoofden die bewijzen wisten aan te voeren, al dan niet verzonnen, dat zij als zaakwaarnemers, *boepati*, van de heerser van Mataram waren opgetreden. De leiding van de Compagnie had geen flauw idee van de spelregels die de heren in hun onderlinge strijd om macht en aanzien hanteerden, ook al begreep zij dat het binden van volk in die rivaliteit van doorslaggevende betekenis was. Orde in het verwarrende toneel ontstond door besluiten te nemen onder druk van het moment, zonder strekking en draagwijdte ervan helder voor ogen te hebben. De heer van Soemedang kon de oudste rechten doen gelden, maar verloor aan invloed toen vazallen van de sultan van Cheribon, de heer van Tjiandjoer met name, aan invloed wonnen. Maar aan de uitbreiding van de invloed vanuit dit havenvorstendom naar het achterland stelde de Compagnie paal en perk. Zij kon dit alleen doen door zich soevereine

rechten aan te matigen welke geen gedeelde maar een enkelvoudige en onvoorwaardelijke loyaliteit aan haar suprematie inhield. Het betekende dat voortaan in Batavia beslist werd wie van de pretendenden voor opvolging zou worden uitverkoren. Een zoon, niet noodzakelijkerwijze de oudste, maar ook wel eens een buitenstaander als dat om welke reden ook beter uitkwam. Van Beusechem lichtte in 1836 toe dat die onvoorspelbare grilligheid het prerogatief was van absolute heerschappij.⁵ Een regent kon worden afgezet als twijfel rees aan zijn trouw en goed gedrag, zoals de regent van Bandoeng in 1802 overkwam, terwijl die van Parakanmoentjang op hetzelfde ogenblik zijn congé kreeg wegens verwaarlozing van de koffieteelt. Dit laatste regentschap werd later opgeheven zoals ook dat van Buitenzorg. Die wijzigingen hadden te maken met herhaalde herzieningen van de bestuurlijke grenzen. Zo behoorden de regentschappen Soekapoera en Limbangan in het begin van de negentiende eeuw nog tot de zogenaamde Cheribonse Preangerlanden tot in 1815 aan die constructie van Daendels een einde kwam. De territoriale afbakening, die na herstel van het Nederlandse gezag tot stand kwam, is sindsdien in stand gebleven en door een strakke doorvoering van het al eerder gevoerde beleid van afsluiting behield het gewest een aparte status. De uitspraak – toen en later gedaan – dat in de hooglanden van Soenda het *ancien régime* intact bleef, miskent de zeer ingrijpende hervormingen, die eerst de Compagnie en daarna het gouvernement aan de top van het inheemse bestel doorvoerden.

De politiek van territorialisering, zoals ik deze ingreep in het vorige hoofdstuk heb aangeduid, gebeurde zodanig dat de ingevoerde regelingen geen verschil maakten tussen de regenten onderling. Hun parallelle plaatsing nam natuurlijk niet weg dat bij aanstelling familieafkomst, de omvang van de bevolking in hun ambtsgebied en de betekenis ervan voor tribuutheffing een rol speelden, maar die afweging liet onverlet dat zij allen onder hetzelfde reglement vielen waarvan nevenschikking de essentie vormde. De verhouding tussen de regenten onderling werd gekenmerkt door naijver.⁶ Het territorialiteitsbeginsel stond eveneens voorop in de bepaling dat de gehele bevolking van een regentschap onderhorig was aan het aangestelde hoofd ervan en dat de regent geen claim kon leggen op volgelingen die buiten zijn ambtsgebied woonachtig waren. De koloniale beleidsvoerders probeerden orde te scheppen in wat zij geneigd waren als een bestuurlijke chaos te zien, namelijk het dooreen wonen van boeren die tot de cliëntèle van verschillende, met elkaar rivaliserende heren behoorden. Niet te ontkennen viel dat een gemakkelijker invordering van het koloniale tribuut het eigenlijke motief was. Maar de ingreep werd gerechtvaardigd in de naam van behoorlijk bestuur, begrepen als territoriale consistentie.⁷

De Compagnie was erin geslaagd haar gezag te vestigen door de volkshoofden af te snijden van de banden die hen met vroegere heersers verbond. De verwisseling van onderdanigheid was een langdurig proces en het nieuwe regime zal slechts langzaam aan legitimiteit hebben gewonnen. Van deze voorvallen zullen er in de loop van de tijd talloze geweest zijn, vroeger meer dan later, die bij gebrek aan documentatie of zelfs bij afwezigheid van zicht erop nooit zijn geboekstaafd. Achter het gesloten gordijn van de inheemse

machtsuitoefening bleef veel verborgen. Op zijn hoogst getuigden koloniale beleidsvoerders van hun onbehagen over zaken waarvan zij vermoedden dat die speelden zonder het ware ervan aan de weet te komen. De bewindvoerders hadden alle reden om vrees te koesteren voor samenspanning tussen de hoofden en hun greep op wat de 'woelzieke bevolking' heette. Om dit gevaar al bij voorbaat te ontcrachten had de Compagnie aan het begin van de achttiende eeuw er niet tegen opgezien hoofden aan te moedigen tot het geven van informatie over elkaar en werd hun onderlinge naijver ook aangewakkerd. Dit alles om te voorkomen dat zij 'bij eenig misnoegen of een onverwagten opstand van andere qualijkgesinde knapen ligt souden komen uitspatten en seer gevaarlijk worden' (De Haan I 1910: 342). Dat de regenten zich uiteindelijk bij hun territoriale inkadering neerlegden, kwam omdat de voordelen ervan voor hen groter bleken te zijn dan de nadelen.

De regenten werden geacht in de *dalem* of *dajeuh* verblijf te houden, de Soendanese naam voor hun residentie, onderverdeeld in een aantal gebouwen die aanvankelijk nog van bamboe of houten planken waren opgetrokken.

Aan het einde van de achttiende eeuw gaf Van Hogendorp van dit verblijf de volgende beschrijving. 'In de voornaamste dalams zijn er tot zes en zeven pandoppo's, die op elkaar volgen, terwijl aan weerskanten de woonvertrekken verdeeld liggen.' (De Haan I V 1912: 376)

Afgezonderd van de buitenwereld brachten zij het grootste deel van de tijd door. Wat aanvankelijk vrij bescheiden onderkomens waren geweest – de voornaamheid kwam meer tot uitdrukking in de ruimte erdoor in beslag genomen dan in materieel comfort en weelde – groeide vooral in de loop van de tijd uit tot gebouwen die als paleizen oogden. De gewoonte die vroeger bestond om vaste eigendommen in Batavia erop na te houden, te pas en te onpas naar het hoofdkwartier te komen om 'hommage te doen' – zoals hun voorouders vele en lange hofreizen naar Mataram plachten te maken – was in het begin van de negentiende eeuw in onbruik geraakt. De koloniale bedrijfsleiding had te verstaan gegeven niet te hechten aan de vaak maandenlang gerekte aanwezigheid van de heren in de onmiddellijke nabijheid van het hogere gezag. Territorialisering van de machtsuitoefening bracht met zich mee dat zij het dringend verzoek kregen te blijven in het domein hun toegewezen. Niet gebroken werd met de gewoonte aan ieder van hen toe te staan er twee *patih* op na te houden: één die als majordomus de huishouding van zijn heer regelde. Deze binnen-*patih* bemoeide zich met de domaniale aangelegenheden, terwijl de tweede, de buiten-*patih*, voor het buitengebeuren in de districten zorg droeg en de regent vertegenwoordigde tegenover de lagere hoofden en het volk. Meestal kwamen voor de functie van *patih* een zoon of andere nauwe bloedverwant van de regent in aanmerking. De buiten-*patih* gaf orders in naam van zijn heer en gebiedier aan de lagere hoofden door en in omgekeerde richting kwamen bij deze eerste minister alle lijnen samen die naar de *dalem* leidden. Als hoogste dienaar woonde de buiten-*patih* dicht bij, maar toch buiten de omheining waarachter de regent zijn

afgeschermd leven leidde. De Wilde, eigenaar van het landgoed Soekaboemi, herkende in de taken toebedeeld aan de zaakwaarnemer het gedrag van de ondernemer waarmee hij zichzelf vereenzelvigde.

De Pepattie zelf, een bekwaam en werkzaam mensch zijnde, is het nuttigste hoofd van een Regentschap. Al de orders, welke de Regent ontvangt, worden onmiddellijk aan hem ter hand gesteld, en hij is voor de uitvoering verantwoordelijk. Al wat in het Regentschap omgaat, hoe gering ook, moet te zijner kennis worden gebracht. Hij heeft dus eene omslagtige dienst. (De Wilde 1830: 174)

De regent zelf gold als te verheven om met managementtaken te worden lastiggevallen. De belangen die over en weer voor behartiging in aanmerking kwamen dienden de sluis van bemiddeling te passeren, een aanpak die de afhandeling ervan vergemakkelijkte. De regent zelf bleef op afstand en had niet veel meer te doen dan zich voornam te gedragen en de sacrale macht uit te stralen waarmee hij belichaamd was. Roorda van Eysinga, die in 1821 op bezoek ging bij de regent van Bandoeng, had voor zijn inheemse gastheer weinig goede woorden over.⁸ De hoofdnegorij waarin de regent huishield was groter dan een dorp, maar telde nauwelijks andere faciliteiten dan in kleinere nederzettingen te vinden waren. Het hogere inwonertal betekende niet dat de standplaats een meer stedelijke uitrusting had. Drie muren om zijn hof heen maakten de eerste ingezetene zowel onzichtbaar als onbenaderbaar voor de gewone man. Zijn schaarse publieke verschijningen waren met veel ceremonieel vertoon omgeven. Bij die gelegenheden ging hij omringd door een zwerm van ondergeschikten die vlaggen en lanssen meevoerden.

Onder weg ontmoette ik eene menigte inlandsche grooten met een talrijk gevolg, allen te paard, onder welken een regent met zijn gouden hoed of mand uitblonk. (Roorda van Eysinga 1830: 212)

In Tjiandjoer krioelde het van de Radèns, zo schreef N. Engelhard in 1797 misprijzend over wat hem bij zijn korte bezoek aan de hoofdplaats was opgevallen. De aanwezigheid van lagere volkshoofden betekende dat zij verstek lieten gaan in hun eigen ambtsgebied en dus de taken verwaarloosden die hen had moeten bezighouden. Van Imhoff maakte al melding van het wonen van 60 tot 70 *ombol* in de hoofdplaats 'om van daaruit de nodige ordres te geven voor hare onderhoorige'. Hij keurde dit niet af, maar laakte wel hun gewoonte om slechts een enkele keer of zelfs nooit hun ambtsrayon te bezoeken (De Haan IV 1912: 397). De sterkere bevolking van de hoofdnegorij had ten doel de macht van de regent uit te stralen en zijn aanzien te verhogen. Een aantrekkelijke bijkomstigheid voor de gewone inwoners was dat zij niet de lasten hoefden te dragen waaraan het overgrote deel van de bevolking in het regentschap was onderworpen. Van die vrijstelling ging een aanzuigende werking uit, maar de toestroom van lieden die op zoek gingen naar een gemakkelijker

bestaan dan zij in de landbouw vonden werkte ook een kritisch oordeel in de hand over de hoofdnegorij als een verzamelplaats van scharrelaars, leeglopers en nietsnutten. Het ontbrak niet aan handige jongens die altijd bereid waren een karweitje op te knappen dat het daglicht niet kon velen.

De hofhouding der inlandsche regenten, in wier nabijheid zich altijd een grooter aantal mindere volkshoofden verzamelt, brengt in de levenswijze een meer dan gewone graad van weelde voort, die ook mindere klassen besmet en op de zedelijkheid een zeer nadeeligen invloed heeft. Speelzucht, luiheid, verkwisting, lediggang, onmatige zinnelijke genietingen, geheele zedelijke ontaarding, woeste driften, heilloze ondeugden en misdaden zijn hiervan op sommige hoofdplaatsen het gevolg. (Geographische en statistische bijzonderheden 1835: 379-380)⁹

Een hoofd van politie en justitie stond de *patih* terzijde bij de handhaving van de openbare orde en het was hun gezamenlijke taak bij overtreding ervan actie te ondernemen. De fiscaal of *jaksa* was echter de enige die criminele vergrijpen onderzocht en bestrafte. Daarvoor had hij de beschikking over een staf van politiedienaren, enkele cipiers en oppassers. Langzaam raakte het inheemse apparaat echter de bevoegdheid over politieele en justitiële zaken kwijt. In het cachot op de hoofdplaats werden alleen nog de lichte gevallen opgeborgen. De resident zag erop toe dat zware delicten, zoals moord en doodslag, voor de Landraad of de Rechter van Ommegang kwamen. De tijd dat verstreek dat de reiziger op de weg van Soemedang naar Cheribon twee keer een paal tegenkwam met een ijzeren kooi erop waarin de afgehakte koppen van twee rovers tot afschrik waren tentoongesteld (Roorda van Eysinga 1830: 218). Tot de uitrusting van de regent in de hoofdnegorij en ook met hem verbonden langs lijnen van verwantschap, behoorde ten slotte een hogepriester, hoofd-*panghoeloe* en een hoofd-*kalipah*. Met hun aanwezigheid en leiding over rituele zaken onderstreepten zij het sacrale karakter van het regentengezag.

Hogere en lagere volkshoofden

Aan de regenten, die met hun *patih*, *djaksa* en *ketib* de top van de adellijke piramide vormden, waren hoofden op lagere niveaus ondergeschikt. De belangrijkste daarvan gaven leiding aan de gang van zaken in de districten. Ook dit waren territoriale eenheden die hun ontstaan aan instructies van het koloniale gezag te danken hadden. Evenals de regentschappen was in hun aantal en omvang willekeurig en bij herhaling verandering gebracht zonder dat de betrokken partijen daarover iets te zeggen hadden. In 1836 telde de Preanger regentschappen in totaal 73 districten: 23 in Tjiandjoer, 14 in Bandoeng 22 in Soemedang, 6 in Limbangan en 8 in Soekapoera. Splitsing, samenvoeging en intrekking leverde dertig jaar later een iets lagere hoeveelheid op, namelijk 66 in de hele residentie. Tot 1790 berustte

de zeggenschap over de benoeming van deze districtshoofden bij de regent, maar moest hij zijn keuze voor de kandidaat ter goedkeuring aan de Gecommitteerde over de Inheemse Bevolking voorleggen. Vanaf toen werd hem ook deze bevoegdheid ontnomen en was het de resident die bepaalde wie dit ambt zou vervullen.¹⁰ P. Engelhard, aangesteld tot prefect van het deel der Preanger dat bij Cheribon was getrokken, gelastte vanuit Parakan Moentjang in 1802 dat de *tjoetak*-hoofden voortaan niet meer in de hoofdnegorij maar voor een beter toezicht in hun eigen domein woonachtig moesten zijn.¹¹ Daendels moest enkele jaren later nogmaals de *tommongong* of *oemboel* aanmanen te breken met hun gewoonte om in de nabijheid van de regent rond te hangen en op de hoofdnegorij een eigen kwartier aan te houden. Hij verplichtte hen een dorp, zoveel mogelijk in het midden van hun ambtsgebied gelegen, als woonplaats te kiezen.¹² In dezelfde instructie was de bepaling opgenomen dat in alle andere dorpen van het district een of hoogstens twee mindere hoofden mochten worden aangesteld; in de grote desas een *koewoe* of *mantri* en een *prenta* of *petingi* en in kleinere nederzettingen bevolkt door zes tot tien huisgezinnen een *prenta* of *loerah*. Alle negorijen of kampongs met minder huisgezinnen dienden bij een naburige grotere desa te worden ingelijfd en de inwoners van deze gehuchten moesten ook daarheen verhuizen. Met deze blauwdruk had de politiek van territorialisering het grondvlak van de boerensamenleving bereikt, wat niet wil zeggen dat dit ook aanstonds en overal de staande praktijk werd. Het bestuur van de hoofdplaats in het district was op dezelfde leest geschoeid als in het centrum van het regentschap, zij het op meer bescheiden voet uitgerust. De woning van het hoofd was kleiner en van minder bestendig materiaal gebouwd dan de *dalem* waarin de regent hof hield. Na zijn aankoop van het landgoed Soekaboemi stelde De Wilde de districtshoofden die hij van Tjandjoer had overgenomen in staat 'hunne bamboerieten woningen in houten huizen met pannen gedekt te kunnen veranderen' (De Wilde 1830: 210). Zoals zijn baas had ook het districtshoofd een plaatsvervanger, die namens hem optrad als hij, wat vaak het geval was, in de hoofdnegorij vertoefde. Al of niet aanwezig, bij zijn woning plachten de hoofden van lagere rang en komaf zich te verzamelen om met hun opkomst tot uitdrukking te brengen dat zij tot onderschikking jegens hem gehouden waren en zich gereed hielden al zijn bevelen direct uit te voeren. Op last van de koloniale autoriteiten kwam een einde aan deze hinderlijke gewoonte. Het was een werkwijze die naar hun mening een behoorlijke en vooral geregelde taakvervulling in de weg stond. De botsing tussen de logica van de inheemse gezagsuitoefening en de bestuurlijke ordening van buitenaf opgelegd werd natuurlijk ten gunste van de laatste beslecht, maar, alweer, die omslag verliep heel geleidelijk en kwam niet in een handomdraai tot stand.

De volkshoofden vielen in twee standen uiteen. *Menak* was de verzamelnaam voor de leden van de hogere adel, waartoe de regent en voornamere hoofden zoals zijn plaatsvervanger, de hoofd-*djaksa*, hogepriester en districtsbestuurders behoorden. Zij bedienden zich van het Javaans of Djawareh (een mengsel van Javaans en Soendanees). Dit was ook de taal waarin zij hun correspondentie voerden om op die manier hun claim op distinctie

te onderbouwen. Een klein deel van de bevoorrechte stand deed die kennis op door het volgen van onderwijs samen met andere leerlingen.¹³ Resident Van der Capellen nam het initiatief om de zoons van volkshoofden te scholen in vaardigheden die hun bruikbaarheid voor het gouvernement zou vergroten. De *menak* maakten deel uit van een netwerk van families die nauw aan elkaar geparenteerd waren. Het inheemse gezag had een sterk familiale inslag, want de bezetting van de sleutelposities, met inbegrip die van de hogere geestelijkheid, kwam doorgaans uit een kring van naasten van wie de regenten de eersten onder hun gelijken waren. Zij hadden zelf een belangrijk aandeel in de reproductie van de volgende generatie. Zo had de regent die van 1836 tot 1882 heerser van Soemedang was 101 telgen van wie er bij zijn dood nog 53 in leven waren.¹⁴ Hij was een van de heren die zijn kinderen in een register liet boeken en een nummer gaf om de tel niet kwijt te raken (De Haan I 1910: 359). Het ging om meer dan een geheugensteuntje, want de volgorde van hun geboorte speelde een belangrijke rol bij het toewijzen van posities. Eén metgezellin was uiteraard niet toereikend om hem dit getal van nakomelingen te bezorgen. Het hebben van vele *selir* (bijkvrouwen) verschaft niet alleen aanzien, maar stelde de volkshoofden ook in staat hun macht te schragen door banden van verwantschap met lagere notabelen aan te gaan.

Zij komen er toe om eene menigte vrouwen te huwen en boven dien nog eene menigte bijzitten te houden, waarbij zij vele kinderen verwekken, die allen geborgen moeten worden; men vervalt zoodoende op 't laatst in eene totale familieregering, die de bevolking te haren behoefte exploiteert. (*Bijdragen tot kennis 1870: 271*)

Het verschaffen van een baan aan familieleden was een verplichting waaraan de regent moest voldoen, maar de bezetting van belangrijke en minder belangrijke posities op basis van bloedverwantschap diende nog een ander doel: het opbouwen van een netwerk van informatie, dat van hoog naar laag reikte en waarlangs de heerser en zijn vertrouwelingen zich op de hoogte hielden van wat er onder de bevolking leefde. Natuurlijk kon dit circuit ook voor het dienen van tegengestelde belangen gebruikt worden en zo onderlinge verdeeldheid zaaien tussen de bezetters van de formele posities. Huwelijksallianties speelden in ieder geval een belangrijke rol in de wedijver om prominentie. In 1805 noteerde Lawick dat de regent van P. Moentjang 'zo dikwijls getrouwt en weer hertrouwt (is), dat de meeste Hoofden met hem in bloedverwantschap staan.' (De Haan IV 1912: 390.)

De tweede garnituur van volkshoofden waren de *sentana*, die in de koloniale rapporten ook wel landjonkers werden genoemd. Zij kwamen uit het lokale bestel voort en bleven als een voorhoede nog nauw daarmee verbonden. Ten teken van hun goede komaf droegen zij de titel van *asep*, *oedjang* of *agoes*. De volgende typering verduidelijkt hun sociale plaatsing.

In de kampongs worden Sentana's genoemd de zonen van tegenwoordige of vroegere Hoofden, die zich onderscheiden door vlugheid, verstandsontwikkeling (*pinter*), en goede kleding. Krijgen deze evenwel eene betrekking, dan maakt de naam van Sentana plaats voor den naam van hun nieuw ambt. (Van Marle 1861: 6)

Vanaf het districtsniveau leidde een keten van bevelsvoering naar de boerenlokaliteiten. Aan de onderkant van de adellijke hiërarchie nam de *loerah* of diens plaatsvervanger, de *panglakoe*, de bevelen van hogerhand in ontvangst. Zij werden hem gegeven door de *lengser*, een boodschapper wiens naam erop duidde dat hij alles met spoed deed. De instructies kwamen van de *bale-bandong*, een knooppunt van activiteiten met een kantoorachtige functie. De opdrachten die naar beneden afdaalden waren afkomstig van de *tjamat*, die als gemachtigde van het districtshoofd optrad. Hij betekende dus voor zijn chef, *wedana*, wat de *patih* voor de regent was, een plaatsvervanger. Pas in 1846 werd voor het districtshoofd in de Preanger regentschappen de Javaanse naam van *wedana* ingevoerd. Tot dan stond hij als *kepala tjoetak* bekend, wat een verwijzing was naar wat zijn belangrijkste taak was: het innen van het deel van de rijstopbrengst die de boereneigenaars verplicht waren aan de regent af te staan. Bij verscheidene van deze wereldlijke taken speelde de lagere geestelijkheid een belangrijke rol. De dorpspriester, *lebee* of *amil*, beperkte zich niet tot het leiden van godsdienstoefeningen en het koranonderricht aan kinderen. Hij hielp bij het verzamelen van de *padi djakat*, de afdracht van een tiende deel van de rijstooft aan de geestelijkheid en dat via de districts-*panghoeloe* ook de hogepriester in de entourage van de regent bereikte. Aangezien hij tot de weinigen behoorden die konden lezen en schrijven, was het niet zo verwonderlijk dat de dorpspriester geboorte, huwelijk en sterfte registreerde. Daarnaast nam hij de koepokinenting van kinderen voor zijn rekening en werkte hij mee aan de inzameling van het tiende deel van de grondopbrengst die voor de regent bestemd was.

Achter de bevelslijn door Van Marle uitgezet gingen tal van andere hoofden schuil van wie veel moeilijker aan te geven viel wat precies hun taken waren, hoe die zich ten opzichte van elkaar verhielden en welke de ordening was die van hoog tot laag liep. Het probleem was nu dat de behoefte aan die invulling voortkwam uit een bestuurlijk handelen van een andere aard dan waarop het inheemse hoofdengezag was gegrond. De enorme diversiteit van rangen en standen waarmee elkaar opvolgende generaties van koloniale beleidsvoerders geconfronteerd werden, bracht hen in verwarring over de betekenis van het onderscheid tussen al deze notabelen. *Oemboel*, *temanggoeng*, *patih*, *wedana*, *panglakoe*, *ngabeh*, *loerah*, *petinggih*, *pentjalang*, *pangerang*, *demang*, *kliwon*, *mantri*, *kepala*, *lengser*, *pangkat*, *priaji*, *djaksa*, *tjamat*, enz. enz. ... het was een eindeloze, bonte stoet van meer en minder belangrijke dignitarissen waarin de Compagnie en later het gouvernement moeite hadden de weg te vinden. Te veronderstellen dat dit overdadig geschakeerde gezelschap namen droeg die regionaal verschilden of in de tijd ontstonden en weer verdwenen, sneed wel hout maar toch slechts in beperkte mate. De sleutel waarnaar tevergeefs gezocht werd had betrekking

op de hiërarchische plaatsing van al deze notabelen: wie gaf of kreeg van wie opdrachten, waarover gingen die en hoe waren ze bovendien in een werkverdeling op elkaar afgestemd? Het waren vragen waarop geen eenduidig antwoord viel te geven. Het punt was dat de rangorde niet per se één van boven- en onderschikking was. Hoofden konden naast of zelfs tegenover elkaar tot het gevolg van een hogere heer behoren. Zij waren ondernemers die met elkaar in wedijver om macht gewikkeld waren en geen functionarissen met een mandaat dat hun competentie omljnde in een bureaucratische lijnorganisatie.¹⁵ De notabelen schrokken er niet voor terug hun loyaliteit op een andere heer over te brengen of volgelingen van rivalen tot overlopen over te halen. Hun manoeuvreervermogen nam echter af naarmate de Preanger het karakter van een frontierbestel begon te verliezen. Toch ging buiten het zicht van het koloniale gezag het overlopen naar een andere heer nog tot in de negentiende eeuw door.

De Javaansche Regenten van Buitenzorg en Tji-antjoer, aan welke velen mijner landsgenoten vermaagschapt waren, deden al wat zij konden, om mijne Hoofden aan zich te verbinden en van mij af te trekken. (De Wilde 1830: 213)

De landheer die deze mededeling deed vermeldde niet dat hij degene was geweest die vroeg in de negentiende eeuw voor de kolonisatie van zijn dunbevolkt en onontgonnen grondbezit in Soekaboemi uit de achterban van de regent van Tjiandjoer vele notabelen met hun boerenhuishoudens had losgeweekt.

De invoering van territorialiteit als beginsel van bestuurlijke inrichting had eveneens een afname van zwenkend gedrag tot gevolg. Opwaartse mobiliteit was niet langer mogelijk door bij een andere regent bescherming te zoeken of met een groep volgelingen grond in een andere streek tot ontginning te brengen. Naar ik eerder betoogd heb, kon het hoofd van een *tjatjah* zich opwerken tot wat in de koloniale boekhouding een klein-hoofd werd genoemd, zoals notabelen in een iets hoger echelon probeerden meer volgelingen om zich heen te verzamelen om een sterkere positie te veroveren bij dezelfde of een andere heer. De kwestie was niet hoeveel hoofden een regent nodig had voor de vervulling van zijn ambt, maar hoe hij zijn cliëntèle – een harde kern van vertrouwelingen en daaromheen meer fluïde groeperingen van wat lossere ‘aanhangelingen’ – aan zich kon binden door hen te belonen voor de prestaties die zij leverden en die bestond uit een aanhoudende stroom van goederen en diensten van onderop waarvan een flink deel voor redistributie gereserveerd moest worden. De inzameling van ‘giften’ vond veelvuldig plaats.

Zoo als bij gelegenheid van besnijdenis, het gelijk maken en afvijlen der tanden van de kinderen, trouw- en andere feesten, door de Regenten gegeven, moeten er jonge buffels, ossen en geiten, gevogelte, eijeren, alle soorten van vruchten, gebak, kleedjes, enz., enz., worden opgebracht. Het districtshoofd doet daartoe de aanvraag aan de troepshoofden; deze doen het hunne onderhoorigen

opbrengen, en ieder trekt met een groot getal dragers naar de Hoofdnegorij op, waar de geschenken, door de districts-, en troepshoofden, den Regenten, of hunne vrouwen, of kinderen, wien het feest het meest aangaat, worden aangeboden. De gemeenen, die de gevers zijn, worden op een sierih of njeupah, Sirieh-eten onthaald, en mogen dan, op hunne eigene kosten, na een afzijn van 2, 3, ja somtijds 6 en meer dagen, tot de hunnen weder terugkeeren. Velen worden nog langer opgehouden, om het toestel tot het feest mede in orde te helpen brengen. De Hoofden worden, ieder naar hunnen rang, meesttijds op het feest onthaald, hetgeen gewoonlijk in de Hoofdnegorijen en, even dikwijls, in de districten plaats heeft; en bij elke gelegenheid moet de gemeene man, meerder of minder, het voornoemde opbrengen. (De Wilde 1830: 188-189)

Over deze getrapte relatie van dienstbaarheid handelt de volgende sectie van dit hoofdstuk, maar de afroming van het inheemse surplus bleef in de koloniale annalen niet onvermeld. Hier volsta ik met de opmerking dat de beslaglegging van boven naar beneden liep en het zwaarst aan de voet van de boerenorde woog. Zoals De Wilde het bondig formuleerde: 'de Hoofden volgen in dit alles het voorbeeld hunner regenten na; en aldus is ieder in zijner rang een grooter of minder onderdrukker van den gemeenen man.' De schakeling tussen de top van de piramide en de basis ervan verliep niet rechtstreeks, maar gebeurde via intermediaire hoofden waarop het koloniale gezag weinig zicht en nog minder greep had, terwijl zich juist daar de grootste bewegelijkheid – een dynamiek van uitbreiding en krimp, stijging en daling – bleef voordoen. Dat kwam ook door de neiging van notabelen niet met legale heffingen te volstaan, maar deals te sluiten met handige jongens die voor eigen rekening en risico opereerden. In die transacties speelde de lange tijd onderbelichte figuur van de *jago* een voorname rol.

Het bewijzen van dienstbaarheid

Dienstplichtigheid kreeg, om te beginnen, gestalte in de afdracht door de grond bezittende boer van een deel van de rijstproductie aan zijn heer. De inzameling van deze belasting, *tjoeke* genoemd, gebeurde op last van het districtshoofd die als *kepala tjoeke* bekend placht te staan tot zijn titel in 1846 in *wedana* gewijzigd werd. In de nederzettingen die onder zijn zeggenschap vielen nam de *tjamat* of weer een ondergeschikte van deze gemachtigde de afdracht in ontvangst. Bij de inning was ook de dorpspriester betrokken. Dat hij werd ingeschakeld vloeide voort uit de rol die de lagere geestelijkheid speelde bij de regeling van het agrarische werk: het tijdstip van het inzaaien der velden, het onderhoud van de waterleidingen, e.d. Van de *tjoeke* was een derde deel bestemd voor de klein-hoofden die dicht bij de boerenbevolking stonden. Maar ook de hoeveelheid die de regent toekwam verliet niet onmiddellijk het dorp. De rijst bleef opgeschuurd tot order werd gegeven voor overbrenging naar de *dalem* of naar de hoofdplaats van het onderdistrict. Hoe omvangrijk

was deze belasting die van de boereneigenaars werd geheven? In vroeger tijd zou deze tot slechts een twintigste deel van de oogst beperkt zijn gebleven, maar dat gold voor de ruwe, niet blijvende bewerking van droge grond.

Veel kon het niet zijn, want dan braken dergelijke "*orang manoeakan*", die als vogels neerstreken, maar ook weer wegvlogen, stillekens weer op; in de Oost-Preanger, waar dgl. overal den kost zoe-kende "*wong apaladara*" veel voorkwamen – de sawahs waren er niet talrijk – bedroeg de tjoeke omstreeks 1810 nog niet meer dan 1/20 van den oogst. (De Roo de la Faille 1941: 422)

Zowel de lage opbrengst als het gemak waarmee deze zwervende boeren de wijk namen voorkwam een verhoging van de afdracht. Eigenaars van sawavelden moesten vrij algemeen een tiende deel afstaan. Nieuwkomers en de ontginners van woeste grond hadden echter recht op tijdelijke vrijstelling, meestal voor de duur van drie jaar. Om redenen die onduidelijk zijn gebleven zou Daendels na een inspectiereis door de Preanger ertoe overgaan de tjoeke tot een vijfde deel te verhogen. Hij bepaalde namelijk dat voortaan de hoofden het volle recht kregen op het tiende deel dat zij ontvingen en deze hoeveelheid niet langer met de geestelijkheid behoeften te delen. Deze laatste ontving voor haar bemoeienis met de landbouw nu eveneens een tiende deel. De onverwachte verdubbeling van de belasting zou voedsel hebben gegeven aan de onrust die omstreeks deze tijd onder de bevolking van Cheribon heerste.

Behalve dat de hoofden zich van een groot deel van de voedselproductie meester maakten omvatte de dienstbaarheid nog tal van andere verplichtingen waaraan de boereneigenaars moesten voldoen. Die golden met name de last om mee te helpen bij het werk op de velden der hoofden. De landadel maakte dus niet alleen van deelbouwers gebruik voor de bewerking van hun grond, maar vorderde ook arbeidskracht van alle *tjatjah* die aan de hogere of lagere heren onderhorig waren. Het betekende dat de hoofden van deze samengestelde huishoudens uit hun midden een 'afhangeling' of bijwoner stuurden voor het werk dat hen werd opgedragen. De opkomst voor deze *toegoer*-diensten gebeurde bij toerbeurt, bijvoorbeeld een dag per week, vanuit de boerenhuishoudens die tot het gevolg van een heer, *djoeragan*, behoorden.¹⁶ Van dienstplichtigheid ontheven waren alle personen met gezag bekleed en verder bejaarden, gehandicapten en behoeftigen. Nieuwkomers die pas enige tijd na hun vestiging tot afdracht van de tjoeke gehouden werden, hoefden gedurende de duur van hun vrijstelling ook geen arbeidsdiensten te leveren. Uit de bronnen, die niet altijd even duidelijk waren en elkaar op onderdelen ook tegenspraken, leid ik af dat dienstbaarheid in twee gradaties placht voor te komen. Onder de meest gebonden vorm ervan vielen de *panoekang*, boeren die zelf geen grond bezaten en als deelbouwers in vaste dienst waren bij een heer. Zij kregen een deel van de opbrengst van de door hen bewerkte grond en waren tevens verplicht tot het verrichten van stal- en huisdiensten bij hun *djoeragan*. Naast deze volgelingen in vaste dienst was er een categorie die tot dienstbaarheid in een

lichtere vorm gehouden was die als eerbiedplichtigheid werd omschreven. Dit waren de *rahayat*, boeren die zich vrijwillig onder de vleugels van een heer schaalden.

Elke geringere heeft een aanzienlijke (Hoofd of niet) persoonlijk tot heer of beschermer, wien hij hulde doet door het brengen van kleine geschenken bij gelegenheid van de vier groote Mahomedaansche feesten, soms niet dan een dracht brandhout, een handvol groenten.' (De Waal 1866: 367)

De eerbiedplichtigheid stond als *mengawoela* bekend. De band die tussen heer en boer bestond, *ngawoela*, diende als een verhouding van patronage te worden begrepen. Van Rees expliciteerde in zijn rapport het begrip 'dienstbaarheid' in deze termen en lichtte de betekenis ervan uitvoerig toe. De onderdanigheid hield in dat een boer ervoor koos 'buiten de drup te gaan staan', letterlijk bij zware regenval beschutting te zoeken, door zich aan de hoede van een aanzienlijk man toe te vertrouwen (*ngalie doeng*). Hij gaf daarmee te kennen aan de onderworpenheid jegens een enkele heer de voorkeur te geven, in de verwachting dat deze hem niet al te zwaar zou belasten, boven zich uit te leveren aan de willekeur die hem van vele kanten bedreigde (Van Rees 1867: 47). In deze zin definieerde ook Moestapa de term: 'een Heer dienen met arbeid en opbrengsten, waartegenover men dan van algemeene lasten was vrijgesteld.' (Moestapa 1946: 114, noot 3) De cliënt mocht erop rekenen door zijn heer en meester beschermd te worden tegen aanspraken door derden op zijn bestaan en welzijn. Nadruk verdient dat de band niet van bovenaf en met uitoefening van dwang tot stand kwam, maar van onderop en met graagte werd gezocht. Het gold als een eer om tot de cliëntèle van een machtig man te behoren en hem diensten te bewijzen, zoals omgekeerd deze zijn gewicht kon vergroten door het aantal van zijn volgelingen uit te breiden. Territoriale nabijheid speelde daarbij geen rol.

De onderhoorigheid van ieder hoofd was zamengesteld uit de bezittingen zijner hoorigen, onverschillig waar die gelegen waren, zoodat niet de plaats van vestiging, maar het hoofd, aan wien zij belasting moesten betalen, de band was, die de landbouwende hoofden van een gezin vereenigde. (*Eindresumé* III 1896: 129)

Kernachtiger nog vatte De Roo de la Faille de essentie van dit maatschappelijk gedrag samen: 'wonen waar men is, dienstbaar zijn waarheen men wil' (geciteerd in De Haan 1v: 415).

Waar stonden de cliënten in maatschappelijk opzicht? Het zouden de gegoeden onder de landbouwers zijn geweest, de boereneigenaar die als hoofd van een *tjatjah* de beschikking had over bijwoners (*noempang*) en ahangelingen (*boedjang*). In feite was hij de heer en meester van deze laatsten, zoals de *tjatjah* hoofden als *rahayat* de cliënten van een hogere notabele waren.

Onder rahajjat wordt niet verstaan een enkel werkbaar man, doch een geheel huisgezin, waarin somwijlen meer dan één werkbaar man wordt aangetroffen; zij arbeiden niet dagelijks voor de Hoofden, maar wanneer 't noodig is; het is een opmerkelijk verschijnsel dezer instelling, dat het getal rahajjats dat bij elk hoofd in dienst komt niet geregeld wordt naar ieders rang of standpunt, maar in verband met ieders behoefte aan arbeiders voor het bewerken van rijstvelden of voor andere werkzaamheden; het aantal neemt af dan wel toe naar mate van bijzondere gestadig afwisselende omstandigheden. (De Haan IV 1912: 413)¹⁷

Hieruit blijkt dat de dienstverlening discretionair was, niet vaststond maar wisselde met de aanspraken van de heer. Zoals een *tjatjah*-hoofd er rekening mee moest houden dat een bijwoner of afhangeling hem in de steek zou laten, zo liep ook een hogere heer die te veeleisend was de kans dat zijn volgelingen hun dienstbaarheid konden opzeggen om zich als cliënt bij een rivaal te melden. Een Soendanees gezegde – ‘het aangezicht omwenden, van Heer veranderen’ (Moestapa 1946: 210, noot 6) – gaf uitdrukking aan die mogelijkheid. Soms ging die overgang samen met verhuizing naar een andere locatie maar nodig was dit niet.

Denkt men zich de Preanger zoals zij destijds nog grootendeels was, half nomadisch, dan is te begrijpen hoe weinig de instelling der *tjatjah*'s, die aan een Regent waren toegewezen zonder den band van hoorigheid te kunnen verbreken, met den zwervenden aard dezer onderhoorigen overeenkwam, en hoeveel moeite een Regent had hen te controleren. Bovendien bestond er een Soendaasch gebruik, dat met de Mataram'sche hoorigheid en discipline weinig harmonieerde, de vrijheid namelijk om zich persoonlijk een heer te kiezen onder wie men zich stelt en aan wien men diensten bewijst. Uit deze onderling strijdige factoren resulteerde de toestand die wij in de 18e eeuw aangeduid vinden. (De Haan I 1910: 361)

Boer en heer waren gescheiden posities, maar zij waren op elkaar betrokken. Het ontbrak niet aan de aanwezigheid van heren op het maatschappelijk grondvlak. Niet alleen omdat de landadel in het bezit was van een aanzienlijk deel van de bouwgrond, die door boerenarbeid bewerkt werd in deelbouwarrangementen, maar ook omdat het hoofd van een *tjatjah* zelf *djoeragan* was van ondergeschikten, die als bijzaten en afhangelingen deel uitmaakten van het huishouden door hem beheerd. Zeker, zij stonden onderaan op de trap van notabiliteit en waren zelf als *rahayat* volgeling van iemand die hoger aanzien genoot. De samenleving in de Preanger viel derhalve niet in twee segmenten uiteen, maar had een geleding die op patronage was gestoeld. Zodanig dat patroons volgelingen achter zich hadden en op hun beurt cliënten van een hogere heer konden zijn. Banden van verticaliteit, in beide richtingen, in plaats van horizontaliteit waren het kenmerk van deze sociale organisatie. Bemiddeling was de weg waarlangs de basis en de top van deze piramide met elkaar geschakeld waren. Hiermee is ook de opvatting gecorrigeerd dat alleen regenten

dienstbaarheid genoten. Terecht stelde De Haan vast dat de overgrote meerderheid van de *rahayat* niet bij regenten dienst deden, maar in het gevolg van mindere hoofden waren opgenomen. Ook Van Rees kwam tot die slotsom in het rapport van zijn bevindingen, maar het is opmerkelijk dat P. Engelhard al in 1804 van dit inzicht getuigde.¹⁸ Het gebruik dat met discretie van dienstbaarheid werd gemaakt hield in dat de heer rekening hield met de omstandigheden waarin de boer verkeerde. Bij tegenslag in diens bestaan, bijvoorbeeld ten gevolge van misoogst of een tijdelijke vermindering in draagkracht om andere redenen, nam de patroon genoegen met minder prestaties dan waarop hij recht had. Een nieuwe cliënt zal eveneens lichter zijn aangeslagen om hem tot tevredenheid te stemmen. Zo kan de dreiging van desertie en overgang naar een andere heer eveneens tot het temperen van dienstbaarheid aanleiding hebben gegeven. De relatie was onderhandelbaar en vloeiend, wisselde met de omstandigheden waarin beide partijen verkeerden, alsmede de hechtheid en de duur van de betrekkingen die zij met elkaar onderhielden. Een goede heer wist hoe nieuwe volgelingen te binden en aan zich gebonden te houden. Een goede cliënt onderwierp zich, maar met terughoudendheid en een open oog voor aantrekkelijker opties.

Dienstbaarheid is vooral opgevat in economische zin, met nadruk op de lasten die er mee voor de cliënten gepaard ging. Maar zoals al gezegd, zij kozen voor het kleinere kwaad van een afhankelijkheid jegens hun heer in de verwachting dat die claims van andere zijde op hun arbeidskracht of oogstopbrengst zou willen en weten te beteugelen. Zoals voor patronage in het algemeen geldt was het bovendien een relatie met andere dimensies dan alleen van economische aard. Het gevolg waarmee een heer zich omgaf diende om zijn macht uit te breiden c.q. verzet te bieden tegen aantasting daarvan door rivalen. In zijn uit 1799 daterende schets van de staat waarin Java verkeerde gaf Van Hogendorp blijk van begrip voor dit facet van dienstbaarheid, hoe kritisch zijn oordeel erover ook luidde.

... oneindig veel meer, gebruiken de Regenten deze Javaanen, die hun verpligte personeele diensten verschuldigd zijn, en die men *Siccaps* noemt, tot hun eiigen gebruik, voornamentlijk in hunne Dallems of Huijzen, daar ze tot vijf Hondert en meer in hebben, die veel meer tot staatsie en uijterlijke Pragt, als wel tot nut dienen. Deze Menschen die niets doen, en geheel onnut zijn, zijn egter aan den Akkerbouw, en het Land onttrokken, dat nog bovendien hun de kost moet geven. De gewapende Manschappen, die de Regenten op deze wijze op de Beenen brengen, zijn niets dan een Hoop ongeregelde, en ongedisciplineerd volk, dat op de eerste schot, die valt, wegloopt, die eene armee meer tot last, als tot hulp verstrekken, en dus voor de Maatschappij van geen nut hoegenaamd zijn, nog zijn kunnen, en zulks de ondervinding reeds dikwijls geleerd heeft. En niet alleen, dat de Regenten zulk een misbruik van deze Heeren Diensten of personeele Dienstbaarheid maken; maar hunne Pepattijs, Broeders, kinderen en veele Mantrie's of mindere Hoofden trekken uit de Dessas, die hun door de Regenten tot bestaan gegeven worden, ook zo veel volk, als ze maar immer kunnen, en die tot niets dienen, als hen agter na te loopen, waarin zij hunne grootste staatsie en grootschheid doen bestaan. (bijlage LL, *Eindresumé* III 1896: 154)

Van Hogendorp had natuurlijk gelijk dat de vechtkracht van het boerenvolk veel te wensen overliet en niet opgewassen was tegen huurlegers die beter getraind waren en meer ervaring hadden. Maar geregelde gevechten op grote schaal of het ondernemen van raids ver weg kwamen betrekkelijk weinig voor. De mankracht die nodig was diende voor gebruik dicht bij huis, bovendien incidenteel en niet continu: de beslechting van conflicten met een rivaal, pogingen om diens gevolg tot overlopen te bewegen of te dwingen en volk op de been te brengen bij wijze van intimidatie. Een belangrijk facet van patronage, en ook hiervan repte de bovenstaande passage, was de aanwending van het gevolg voor publiek vertoon. Inderdaad, de rijkdom van een regent kwam tot uiting in 'het aantal tot zijn dienst bereide handen'. Het rondrijden op een paard met een gewapende entourage, grote jachtpartijen, toernooien en ontvangsten van hogere of lagere hoofden in aanwezigheid van toeschouwers, dienden om het gewicht van de patroon aan te geven en ook de stoet van volgelingen die in het statievertoon betrokken werden het gevoel te bezorgen in de glans en macht van hun heer te delen.¹⁹ Het uitstralen van aanzien vergde blijken van onderdanigheid, de bereidheid van de boeren om hun meerderen in houding en gebaar als minderen te benaderen. Maar de man die zich aan de voeten van de regent wierp en dienend naar hem toe kroop was op zijn beurt een heer die van zijn ondergeschikten het betuigen van *hormat*, eerbied en de grootst mogelijke nederigheid eiste. De landman was niet zeker van zijn bezit, omdat de heer daarop beslag kon leggen. Nog tot het midden van de negentiende eeuw kwam het voor dat regenten en hoofden zich van de dochters of paarden van de Preangerman meester maakten.

Wanneer toch ergens een kampongman een mooi paard bezat, stuurde men er een zendeling heen met een schaar, en nadat het paard de manen afgeknipt waren, was de naasting volbracht; evenzo verbood men de dochter uit te huwelijken, of wel, zij werd meegenomen. (De Haan 1v 1912: 439-440)

Vervreemding van eigendom zou volgens dit gebruik als een eer en niet als diefstal moeten worden opgevat. Zich voegend naar de zeden en gewoonten van de inheemse elite als dat in hun kraam te pas kwam, deinsden koloniale bestuursambtenaren er trouwens niet voor terug de onder hen ressorterende hoofden ertoe te pressen hun vrouwen beschikbaar te stellen voor het verlenen van seksuele diensten. W. van Hogendorp sprak schande van zulke misbruiken waaraan zelfs residenten zich schuldig maakten (Van Hogendorp 1913: 40).

De vastzetting van boeren en heren

Onder het koloniale gezag veranderde de verhouding tussen boeren en hun heren ingrijpend van aard. Dit had natuurlijk in de eerste plaats te maken met de heffing van tributen

door en voor de nieuwe machthebbers. Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de vraag hoe dit gebeurde en wat de uitwerking van de ingevoerde belastingen op het boerenbestel is geweest. Waarop ik nu al de aandacht wil vestigen, is hoe ten gevolge van claims die de koloniale autoriteiten – onmiddellijk of later – legden, de maatschappelijke inrichting op een andere leest werd geschoeid. Een vroeg voorbeeld daarvan was de drang uitgeoefend op nomadiserende landbouwers om tot een sedentair bestaan over te gaan. Zeker, dit proces zou zich ook hebben voltrokken als de Compagnie niet in de tweede helft van de zeventiende eeuw vanuit de kust haar opmars naar het achterland had ingezet. Maar zoals in het eerste hoofdstuk beschreven, leidde de manier waarop dit gebeurde tot een versnelling van het kolonisatieproces in de Preanger. Van nog groter gewicht was de inrichting van de bezette ruimte op basis van territorialiteit. Hogere en lagere hoofden waren niet langer elkaars rivalen in de strijd om macht. Zij kregen een ambtsgebied toegewezen waarin zij zich als heer mochten of zelfs moesten gedragen, met aanspraak op schatplichtigheid van alle inwoners, maar met het voorbehoud dat zij daarbuiten geen rechten op onderhorigheid konden doen gelden. Het kostte natuurlijk veel tijd en moeite om het nieuwe regime ingang te doen vinden. De band met volgelingen die zich op grote afstand, buiten het toegestane bereik van de heer bevonden, bleef nog lang in stand en kwam tot uitdrukking in het opbrengen van *bakti* aan de vroegere *djoeragan*. De Compagnie zag erop toe dat met die gewoonte werd gebroken. Zoals in het geval van de heersers van Cheribon die de door hen aangestelde hoofden in het regentschap Tjiandjoer hardnekkig als vazallen waren blijven koesteren. Tot P. Engelhard vroeg in de negentiende eeuw er een einde aan maakte, door de naar de Bataviasche bovenlanden gestuurde sultanszendelingen te doen aanhouden (De Roo de la Faille 1941: 420).

Het beleid van opsluiting gold eveneens voor de boeren, zij het dat hun aanhouding met meer hardhandigheid gepaard ging. Het verbod om hun dienstbaarheid naar een ander hoofd over te brengen, onder het zogenaamde overloopverbod dat in het midden van de achttiende eeuw van kracht werd, betekende een aanzienlijke verzwakking van de mogelijkheid naar een ander hoofd of naar elders uit te wijken. De vastlegging van de boeren aan de grond werd in de koloniale tijd genoemd als een blijk van vooruitgang, als bewijs van de rechtszekerheid die was ontstaan, omdat de bevolking zich nu niet meer tot voortdurende verhuizing gedwongen zag. Wat een verslechtering betekende, het verdwijnen van de mogelijkheid om uit te wijken, werd tot een verbetering verdraaid. Nu ontstond de toestand die N. Engelhard ertoe bracht de wil en het machtsbereik van de hoofden als een gareel voor te stellen waaruit voor de boeren geen ontsnapping mogelijk was.

Deze hielden den Javaan in een teugel door honderden van middelen daar den Europeaan niet aan denken kan. (Engelhard aan Elout, 12 april 1821)

Niet langer was volgelingen toegestaan de band met hun heer te verbreken of ten minste daarmee te dreigen bij verzwaring van de heffingen. Hetzelfde effect had het verbod op rondzwerfen, dat in de negentiende eeuw werd ingevoerd. Het kwam vaak voor dat de man bij zijn vrouw introk en het echtpaar zich dus in haar woonplaats vestigde. Maar aan dit oude volksgebruik werd een nieuwe regel toegevoegd, die luidde dat het huwelijk niet gesloten mocht worden als de man zijn verplichte diensten elders bleef presteren (Moestapa 1946: 240). Bovendien werd overtreding van het gebod op een vaste woon- of verblijfplaats een vergrijp waarop als straf opzending in detentie stond. Het gouvernement ging over tot detachering van losvoetig volk in werkinrichtingen die op de hoofdnegorij van het regentschap gevestigd waren om hen voor koeliediensten te verhuren. Een instructie in 1833 herhaalde nog eens dat vagebonden, aan wie geen bepaald misdrijf ten laste kon worden gelegd, voor tewerkstelling geconsigneerd moesten worden in 'établissementen van landbouw' (Van Deventer 1866: 177).²⁰

De koloniale politiek van uniformering en standaardisering deed ongetwijfeld afbreuk aan de wendbaarheid waarmee heren en boeren zich tegenover elkaar plachten te verdragen. Veel meer dan voorheen vond uitoefening van gezag plaats op basis van een taakomschrijving die bevoegdheden vastlegde met orders die langs hiërarchisch afgebakende lijnen tot uitvoering kwamen. Het laten prevaleren van de belangen die de Compagnie en het gouvernement voorstonden, maakte het aan de ene kant nodig de onderworpenheid van de boeren jegens hun heren te onderschrijven, maar aan de andere kant paal en perk te stellen aan het vergaande beslag dat zij op hun ondergeschikten legden. De tegenmacht die aan de boeren was ontnomen – naar een andere heer over te gaan, weg te lopen of ten minste het dreigen ermee – betekende in feite een verzwaring van dienstbaarheid.

De lange reeks van vroegkoloniale voorschriften om aan het beslag van de heren gelegd op hun volgelingen paal en perk te stellen sorteerden niet het bedoelde effect. Betekende de voortzetting van oude praktijken dat de aanwijzingen van het koloniale gezag simpelweg genegeerd werden? In het volgend hoofdstuk zal blijken dat dit zeker niet het geval was. Er ontstond een dubbele boekhouding. De hoofden bleven vasthouden aan de instellingen waarmee ze vertrouwd waren, probeerden daarbij hun eigen belangen voorop te stellen, maar moesten uiteindelijk toch meebuigen in de richting die hen gewezen werd. Zij verloren aan autonomie en opereerden vanuit een apparaat zonder controle daarover te kunnen uitoefenen. Het ene doen en het andere niet laten kwam erop neer dat het regime van dienstbaarheid waaraan de boeren onderworpen waren, zowel de eigen heren tevreden moest stellen als en bij voorrang de wensen van de koloniale bedrijfsleiding inwilligen. Hun onderhandelingsruimte nam af en het werd hen steeds moeilijker gemaakt aan de claims van hogerhand te ontsnappen. Hoe verliep dit proces en wat was de uitwerking ervan op de bevolking?

De regent van Indramajoe vergezeld door een hadji (tekening Rach 1770). Volgens De Haan is dit de enige naar het leven getekende afbeelding van een regent uit de Compagniestijd. De landsarchivaris voegde aan zijn commentaar op de plaat toe dat de adel graag de Europese kledij van de hogere Compagniesdienaren overnam – de regent gaat getooid met kuitbroek en steek – maar vermeldt niet de omgekeerde aanpassing aan inheemse rangonderscheidingen zoals pajong en draagstoel.

Collectie Perpustakaan Nasional Indonesia, Jakarta

III • INVOERING VAN DE GEDWONGEN TEELT

Een koloniale productiewijze

In de vroege geschiedschrijving van de Nederlandse expansie overzee gold het Javaanse vorstenbestuur als feodaal. Het gebruik van deze term beruiste niet op diepgaande studie van de inheemse verhoudingen, maar suggereerde op vrij losse wijze een parallel met het agrarische samenlevingstype in Europa ten tijde van de Middeleeuwen waarin vorsten, vazallen en horige boeren als de voornaamste actoren in beeld kwamen. Zo schetste Burger een maatschappelijk grondvlak gevormd door bijna zelfgenoegzame dorps huishoudingen met de feodale bovenbouw verbonden door de levering van goederen en diensten aan de adel (Burger 1975: 33). Van Leur bracht in die opvatting correctie aan door te betogen dat de heerschappijstructuur van de grote Javaanse vorstenrijken afweek van wat in Europa onder feodaliteit werd begrepen. Het verschil lag primair in de wijze van machtsuitoefening, veel meer dan in de aanslag op het boerenproductievermogen door vordering van goederen en heffing van diensten. In navolging van M. Weber duidde Van Leur de prekoloniale staatsvorm in het binnenland van Java aan als patrimoniaal-bureaucratisch. Het was een regime waarin het recht van soevereiniteit en de aanspraak op (land)eigendom zich concentreerden in de persoon van de vorst. Familie en een keten van gunstelingen deelden in zijn beheer, zonder ooit aanspraak te mogen maken op eigen zeggenschap of rechtszekerheid te kunnen ontlenen aan het hun toegekende ambtsdomein. Hun hoofdtak lag in het inzamelen van tribuut en het mobiliseren van weer- en arbeidskrachten voor de vorst (Weber 1922: 679-723). Bij de typering van patrimonialisme hebben zich sindsdien vele andere auteurs aangesloten (o.a. Schrieke I: 169-221; B. Anderson 1974: 8-22 en 33-43). Als een variant hierop gebruikte K.A. Wittfogel het begrip 'oriëntaals despotisme', dat kenmerkend zou zijn geweest voor de vroege agrarische beschavingen die in Azië voorkwamen. Het sterk gecentraliseerde autocratische vorstengezag was gebaseerd op grootschalige irrigatiewerken die met boerenarbeid tot stand werden gebracht. Het gaat om een variant op de these van de Aziatische productiewijze die Tichelman op het prekoloniale Java van toepassing heeft verklaard (Tichelman 1975; zie ook P. Anderson 1974: 462-549).

Mij houdt niet de precieze etikettering van het *ancien régime* bezig, maar veel meer de vraag wat ervoor in de plaats kwam als gevolg van de groeiende machtsontplooiing van de VOC vanuit Batavia over het achterland van Java. Volgens verscheidene historici van de koloniale onderneming behield de nieuwe orde een sterk feodale inslag. Vooral de manier

waarop de positie van de volkshoofden werd geregeld, lijkt de juistheid van die karakterisering te bevestigen. In hun boekhouding repten de in Batavia zetelende heren over de uitgifte van leenbrieven en leenlanden aan de regenten als leenmannen. Uit het woordgebruik valt op te maken dat ook de directie van de handelonderneming zelf zich door feodale noties liet leiden bij de inrichting van het territoriale beheer. In reactie op regelingen door de Compagnie ingevoerd ontstond volgens Hoadley tegen het einde van de achttiende eeuw een feodaal productiebestel op West-Java. Onder invloed van een proces door hem als feodalisering bestempeld raakte de Preanger bevolking afgesneden van de vrije toegang tot haar bestaansbronnen. De nieuwe heerser, de *voc* dus, behield zich het eigendomsrecht daarover voor en ontleende aan deze usurpatie, onder inschakeling van regenten als intermediair, aanspraken op boerenarbeid, die feodaal van aard waren (Hoadley 1994: 148-151; 184-185). In afwijking van deze visie zijn er ook historici volgens wie de koloniale interventie op Java niet uitliep op voortzetting van wat al bestond. Zij menen dat er sprake was van een versterking van het vroegere autocratische vorstengezag.¹

Het bezwaar van termen als feodalisme of verschillende vormen van patrimonialisme blijft hun ontlening aan andere tijden en situaties dan waarvoor zij oorspronkelijk zijn bedacht. Dit geldt evenzeer voor het begrip 'politieke' of 'handelskapitalisme' waarvan Van Leur elementen in prekoloniaal en koloniaal Azië traceerde. Het is niet in de laatste plaats om die reden dat, in navolging van E.R. Wolf (1982) en voor hem Amin (1973), mijn voorkeur ernaar uitgaat om te spreken van een koloniale variant van de tributaire productiewijze. Essentieel voor deze modaliteit is de mobilisering van (boeren)arbeid langs politieke in plaats van economische weg door uitoefening van macht en heerschappij (Wolf 1982: 79-82; 400-404). De nadruk ligt op het ontstaan van een nieuwe maatschappelijke orde en niet op voortzetting van het bestaande vorstengezag. In die zienswijze paste het stelsel van belastingheffing dat de *voc* al op een vroeg tijdstip in de door haar geformeerde Preanger regentschappen invoerde. Territorialisering van het bestuur en sedentarisering van de boerenbevolking onder hiërarchisering van de maatschappelijke verhoudingen kregen een krachtige impuls toen de Compagnie als hoogste machtshebber, en als zodanig erkend door de aan haar onderworpen regenten, beslag ging leggen op producten en arbeid van de boerenbevolking. Op de opbouw van politiek gewicht, zoekend en tastend in een fysiek moeilijk toegankelijk en sociaal onoverzichtelijk landschap, volgde met veel grotere geestdrift en aandrang de omzetting van de veroverde macht in economisch voordeel. Per slot van rekening was de Compagnie opgericht met geen ander doel dan om handel te drijven. De aandacht van de *voc* bleef zeker niet tot het hoger gelegen achterland van Batavia beperkt, maar strekte zich tot de hele noordkust van Java uit. De beoordeling van het belang van het handelsverkeer volgt uit de aard van de economische bedrijvigheid door de Compagnie op gang gebracht. Voor de informatie hierover in deze paragraaf geboden ga ik, naast het werk van Van Leur, af op het proefschrift van Nagtegaal over het verloop van de penetratie door de *voc* aan de kust van Noord-Java, het gebied dat als de Pasisir bekend-

staat, tussen 1680 en 1743 (Nagtegaal 1988). Het was gedurende deze cruciale periode dat de handelonderneming erin slaagde de Preanger hooglanden aan haar heerschappij te onderwerpen.

Gedetailleerd archiefonderzoek stelde Nagtegaal in staat de vooral voor Java lang volgehouden stelling te weerleggen dat de boerenbevolking voornamelijk – zo niet uitsluitend – in haar eigen behoeften voorzag en dat voor het marktmechanisme in dit plattelandsbestel geen plaats was. Hij toont in zijn studie aan dat handel wel degelijk een belangrijk element was in de agrarische economie. Het ging bovendien om marktproducten, dat wil zeggen speciaal voor dit doel geteeld of vervaardigd, geen toevallige overschotten van goederen die nodig waren voor zelfvoorziening. Suikerriet bijvoorbeeld werd al vroeg in de zeventiende eeuw verbouwd en in suikermolens verwerkt. Deze vroege agro-industrie, in handen van vooral Chinese eigenaars, stelde in 1719 langs de noordkust van Midden-Java naar schatting 1800 trekarbeiders uit andere streken van Java tewerk. Evenals bruine suiker (*goela djawa*) was ook hout een belangrijk exportartikel in het binnenland opgekocht, van vaak ook Chinese pachters, en voor verscheping eerst in zagerijen tot planken verwerkt. Terecht concludeert Nagtegaal dat het probleem voor de VOC niet lag in de moeizame introductie van marktgewassen waarvoor de boeren weinig of geen interesse toonden, maar bovenal in de beheersing van de reeds bestaande productie van en handel in waren. Van groot belang is verder zijn constatering dat de agrarische economie doorgeschakeld was met de havenlocaties aan de kust. Het bovenlokale verkeer was rechtstreeks aangesloten op handelsstromen die zich landinwaarts vertakten of daar hun oorsprong vonden. Van gescheiden economische circuits waarin uiteenlopende soorten goederen omgingen, een tegenstelling teruggaand op het verschil tussen kwaliteit en kwantiteit, was geen sprake.² Met afstand als maatstaf maakt de auteur een onderscheid tussen drie marktniveaus: regionaal, interregionaal en interinsulair. Op deze markten opereerden kooplieden met een verschillende hoeveelheden kapitaal, maar de waren die zij kochten of verkochten waren grotendeels dezelfde. Van Leur onderscheidde verschillende varianten van wat hij ‘peddling trade’ noemde in zijn overzicht van de vroeg-Aziatische handel (1957: hoofdstuk 11). De grote handelaren zamelden hun negotie bestemd voor de export vaak op boerenmarkten in, zoals omgekeerd ook de van elders aangevoerde producten via boerenhandelaren bij de binnenlandse consumptie terecht kwamen. Het transport vond grotendeels over water plaats en dit verklaart de ligging van de primaire *pasar* langs rivieren die in de Javazee uitmondde. Zo’n straathandel, maar dan langs rivieren geleid, tekende zich ook in het directe achterland van Cheribon af. Bestudering van vroeg gemaakte kaarten doet het bestaan vermoeden van een druk economisch verkeer tussen woonlocaties die op enige afstand van elkaar aan rivieroeveren lagen. Langs deze waterroutes lag ook de weg naar de hooglanden. De eerste verkenningen vanuit Batavia het Preanger gebied in vonden niet over land plaats, maar gingen per boot zo lang de waterloop bevaarbaar bleef. Het riviertransport boette tot in de negentiende

eeuw weinig aan betekenis in en om die reden kon aanvankelijk Cheribon het voornaamste aftappunt blijven van het tribuut door de v o c in de Preanger geheven.

Op de boerenmarkten bleef de v o c afwezig. Het algemene patroon was een grote menigte van deeltijdhandelaren, uit de lokale bevolking afkomstig, ieder met slechts een kleine hoeveelheid koopwaar die over korte afstanden van eigenaar wisselde (Nagtegaal 1988: 43). De interregionale handel was in hoofdplaatsen geconcentreerd en op deze grotere markten meldde de Compagnie zich wel als geïnteresseerde partij. Zij toonde zich echter slecht opgewassen tegen de concurrentie van andere kooplieden die tot zeer uiteenlopende naties behoorden. Onder hen waren velen die van elders kwamen – hindoekooplui uit India, islamitische Moren uit Malakka, Javanen uit Bantam, Europeanen (onder wie Denen en Engelsen), vrije burgers uit Batavia en, ten slotte maar niet ten leste, Chinezen. Daarnaast waren ook leden van de Javaanse aristocratie actief in de langeafstandshandel of de financiering ervan, zowel plaatselijke regenten als hoge ambtenaren verbonden aan het hof van Mataram. Kooplieden uit Solo kwamen over land naar Semarang en huurden onderweg dragers voor hun konvoien. Zoals reeds gezegd, was de Compagnie in de commercie niet erg succesvol. De bedrijfsvoering was ook voor deze intermediaire markten nog te groot-schalig en onvoldoende slagvaardig. Het netwerk dat zij voor haar operaties opbouwde bleef te weinig fijnmazig.³ De Compagnie probeerde zich aan de praktijken die zij aantrof aan te passen en ging over tot de verkoop van textiel aan pasarvrouwen op krediet. De poging mislukte ten dele door tegenwerking van de regent die aan deze vorm van handel geen profijt ontleende, ten dele door weigering van de betrokken vrouwen om hun schuld af te betalen. Waar het de handelsonderneming-van-verre aan mankeerde was geregeld contact met de boerenbevolking. In dat opzicht kon zij zich niet meten met de Chinese kooplieden die al veel langer op de noordkust gevestigd waren en zich veel dieper in de lokale economie hadden ingegraven. De kustfactorijen gingen gebukt onder te hoge personeelslasten en klaagden over aanhoudende verliezen, grotendeels het gevolg van een weinig doorzichtige stijl van boekhouding. De Compagnie veranderde van tactiek door de regenten en de kooplui die met hen samenwerkten ertoe over te halen van concurrentie af te zien en uitsluitend met haar te handelen. Dit streven mislukte, want de Javaanse tegenpartij had er meer belang bij de vreemde handelaren tot onderlinge wedijver aan te moedigen.

Er zat voor de v o c niet veel anders op dan zich op de centra van interregionale en interinsulaire handel te concentreren. Maar die strategie had alleen kans van slagen wanneer controle over de lagere circuits van economisch verkeer gewaarborgd kon worden. Daarvoor waren politieke afspraken nodig. Bij een verdrag dat in 1677 tot stand kwam verleende de vorst van Mataram tal van handelsvoordelen aan de v o c – het alleenrecht op de verkoop van opium en textiel alsmede op de inkoop van suiker, het recht van voorkoop op rijst, tolvrijheid – en stelde hij alle allochtonen in zijn rijk onder bestuur en jurisdictie van de Compagnie. Om deze regelingen ook in de praktijk te effectueren waren verdere stappen nodig zoals het onder bewaking stellen van de handelsroutes over lange afstand.

De hierop volgende uitschakeling van Bantam als stapelmarkt – bewerkstelligd in ruil voor steun aan de ‘goede partij’ bij een twist in 1684 tussen de heersers over dit havenvorstendom – maakte het mogelijk om voortaan de gehele inter-Aziatische handel via Batavia te leiden. De economische bedrijvigheid voor het einde van de achttiende eeuw, waarvan Nagtegaal melding maakt, gold weliswaar de Pasisir kustvlakte, maar het lijkt niet al te gewaagd zijn schets van het plattelandsbestel uit te breiden, zij het met enige nuancering, tot de wat hoger gelegen en verder van de kust verwijderde streken. Het materiaal door hem bijeengebracht verdraagt zich in ieder geval niet met de voorstelling van een gesloten boerenconomie waarin het marktmechanisme ontbrak of beperkt bleef tot transacties in natura. De aanzet tot een vroege vorm van kapitalisme, zowel in mercantiel als in productief opzicht, manifesteerde zich ook buiten de Pasisir. De uitstraling van de internationale handel in de haven Bantam reikte tot diep in het achterland van West-Java en kwam tot uiting in een veel hogere graad van monetisering dan waarvan latere koloniale publicaties gewag maakten. In dat verband breng ik ten slotte de verplichting in herinnering van de onderdanen van de vorst van Mataram om een hoofdgeld te betalen, namens hem door de lokale hoofden van de boerenbevolking geïnd. In de Preanger regentschappen zou hiermee tegen het einde van de zeventiende eeuw jaarlijks één reaal per *tjatjah* gemoeid zijn geweest (De Haan 1910: 26). Er is geen reden om aan te nemen dat de geldcirculatie beperkt bleef tot belastingbetaling. Andere transacties zullen ook tot stand zijn gekomen door gebruik van munten van uiteenlopende waarde. Binnen de rurale economie was sprake van een grote verscheidenheid van activiteiten waarvan de opbrengst, ten minste een deel daarvan, ook de havenmarkten aan de noordkust bereikte. Via deze knooppunten kwamen in omgekeerde richting uit het buitenland afkomstige goederen op het platteland terecht. Dat gold onder andere voor textiel uit India. Verder liep tegen het einde van de achttiende eeuw de aanvoer van opium op tot een steeds hoger volume. De consumptie van dit genotsmiddel werd, ondanks het verzet geboden door Javaanse machthebbers, aan de bevolking opgedrongen.

Van vrije handel tot verplichte levering

De bemoeienis van de v.o.c met de bevolkingseconomie bleef niet beperkt tot het streven naar een hegemonische positie in het handelsverkeer. In het begin van de achttiende eeuw zien we een toenemende betrokkenheid bij het productieproces zelf. Voor de bouw van vaartuigen hield de handelsonderneming er in Rembang een eigen scheepswerf op na. Zagerijen voorzagen in de behoefte aan hout ervoor en in Semarang leverden touwslagerijen het van kokosvezel vervaardigde eindproduct dat naar Batavia ging. Op lange termijn van grotere betekenis was de aanwijzing aan de boerenbevolking om indigo anders te bereiden dan voorheen, bij de levering ervan aan het vorstenhof van Mataram, gangbaar was geweest. Dit leidde rond 1700 tot de komst van enkele Nederlandse indigomakers, speciaal

voor dit doel aangetrokken en onder andere naar de Preanger gestuurd, om toe te zien op het productieproces zoals dat aan de Coromandel kust in India plaats greep (De Haan 111 1912: 412-413). Het was niet de eerste keer dat dit gebeurde. Al in 1638 werden uit Gujarat enkele indigoplanters en -makers gehaald om de teelt en verwerking van dit gewas, gebruikt voor het verven van textiel, aan te moedigen en op een nieuwe leest te schoeien (De Haan 111 1912: 389). J. Mossel ondernam in het midden van de achttiende eeuw een nieuwe poging de indigocultuur in te voeren, maar weer bleef het experiment zonder resultaat (Hooijman 1781: 301). De teelt van koffie, voor de bevolking een volkomen nieuw product, vond eveneens op initiatief van de Compagnie aan het begin van de achttiende eeuw ingang en zou na verloop van tijd zelfs de omvang aannemen van een monocultuur. Voorafgaande aan dit relaas wil ik echter nog eens benadrukken dat de overname van de heerschappij over het Preanger gebied aanvankelijk resulteerde in de levering van een veel gevarieerder pakket van goederen aan de VOC.

Het verdrag dat in 1681 een einde maakte aan de nog resterende zelfstandigheid van Cheribon verplichtte de sultan voortaan af te zien van elke handel met Makassaren, Maleijers, Moren of welke andere natie ook. Ingezetenen van het havenvorstendom mochten niet verder dan tot Bali en Borneo varen en ook dan alleen mits voorzien van een pas van de Compagnie.⁴ Het slechten van de stadsmuren en de bouw van het fort De Bescherming, een naam zonder ironische bedoelingen gegeven, waren indicatief voor de dwang uitgeoefend bij wat hardnekkig commercie bleef heten. De afsluiting van de transportroute van en naar de Preanger hooglanden markeerde het begin van een langzamerhand in omvang en intensiteit toenemende exploitatie van de bevolking die in het achterland woonachtig was.

Uit overzichten van de in Cheribon gestationeerde factorijhouder valt op te maken dat Chinezen optraden als opkopers van onder andere rijst en peper, terwijl omgekeerd textiel en opium ook via hen werden afgezet. Maar in zijn rapportage beklagde hij zich over smokkel waaraan deze tussenhandelaren zich schuldig maakten. Als gevolg van hun ongecontroleerde praktijken kwam slechts een deel van de ingekochte goederen in de pakhuizen van de Compagnie terecht en de verkoop buiten mededinging van de aangevoerde goederen bracht eveneens schade toe aan het belang van de leverancier. In een uit 1691 daterende brief drong de resident aan op betaling in contant geld aan de Preanger inwoners (Hoadley 1994: 102). Maar ongetwijfeld belangrijker dan het nadeel dat ten koste ging van de bevolking, was het groeiende inzicht dat het stelsel van opkoop tot een sterke daling leidde van de winstmarge aan het andere uiteinde. Het gevolg was in ieder geval een veel directer bemoeienis van de Compagnie met de boerenproductie. Dit leidde bijvoorbeeld tot het kappen van hout op basis van met loon betaalde arbeid. Daartoe moest worden overgegaan, omdat bij eerdere houtleveranties de werkdruk zo excessief was opgevoerd dat het volk hiervoor benodigd niet kwam opdagen of zich door desertie eraan onttrok. Omdat de arbeidsvergoeding aan de hoofden werd uitgekeerd, ontbrak echter de zekerheid dat deze uiteindelijk de werkkrachten geheel of zelfs maar voor een deel bereikte.

Hoadley, die deze informatie uit de VOC-archieven heeft geput, wijst er terecht op dat de vroegere levering van producten door de bevolking in het algemeen niet op gedwongen arbeid berustte (Hoadley 1994: 105-106). In het *Dag-Register* van 1694 is een instructie te vinden die opkopers van katoen en indigo tot prompte betaling aan de producenten ervan aanmaande. Uit brieven een jaar later uit Cheribon verstuurd kon worden opgemaakt dat boeren slechts tegen betaling van een behoorlijke prijs bereid waren om indigo van goede kwaliteit te leveren. En in 1729 en 1739 stelde de resident die hier toen zetelde voor om boeren contante voorschotten te geven of hen ten minste te betalen naar gelang van het aantal koffiestruiken dat zij teelden. De suggesties, die trouwens nooit voorbij dit stadium kwamen, waren bedoeld om de productie te verhogen door meer zorg te besteden aan de planten. Het stelsel van opkoop nam geleidelijk in betekenis af en daarmee verdwenen ook de Chinezen uit het Preanger landschap van productie. De vorsten van Cheribon kregen het verbod opgelegd om hun ambtenaren uit deze landslieden te benoemen. De Chinezen werden van hun invloedrijke positie in de inheemse economie en politiek zo niet volledig losgeweekt, dan toch gemarginaliseerd. Deze dislocatie werd bevorderd door Chinezen rechtstreeks te onderwerpen aan het toezicht van de Compagnie. Alleen als bedrijfsleiders of als zelfstandige landheren in de ommelanden, met beschikkingsrecht over grond en bevolking, bleef hun macht in stand. In die hoedanigheid gaven deze heren van de suiker leiding aan enclaves van vroegkapitalistische bedrijvigheid (Hoadley 1994: 109-111).

Uit de ervaring tegen het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw opgedaan, trok de VOC de les dat effectieve en voordelige beslaglegging op boerenarbeid de inschakeling van hoofden gewenst én onvermijdelijk maakte. Aan hen voorbij te gaan, zo was gebleken, leidde tot aanhoudende obstructie en sabotage. Rechtstreeks in contact te treden met de bevolking kon niet anders dan uitlopen op ondermijning van het hoofdengezag. Te voorzien in het maatschappelijk vacuüm dat dan zou ontstaan was naar het oordeel van de Compagnie zowel een te riskante als ook een te kostbare opgave. Bij resolutie besloot de Hooge Regeering in 1695 om '... de Hoofden der Preangers en Javanen in de Jaccatrasede bovenlanden bij een briefje met hunne afgesondene, die voor eenige dagen met ongeveer 200 picols catoene garen zijn afgekomen en nu weer naar huys staan te keeren, te laten weten dat sij tegen 't aanstaande jaar weder soo veel of wel wat meer catoene garen sullen moeten besorgen en doen herwaarts brengen, nevens een tamelijke quantiteit van de verdere vrugten dier landen, als wax, Javaanse cardamom, stamppeerlen en peper, met belofte dat alle die goederen na de deugt en waarde van deselve aan haar behoorlijk voldaan en voor iedere picol peper ses Rds. aan pajement betaalt sal werden, om haar tot het aanplanten van die corl te animeren en ook te williger te maken, deselve aan de Comp. te leveren.' (De Haan 111 1912: 399)

De instructie bevatte alle elementen die kenmerkend waren voor het stelsel van contingenten waartoe de Compagnie overging. In de eerste plaats de boodschap die de bevestiging van ontvangst telkens weer vergezelde, namelijk om de volgende keer meer van dezelf-

de goederen, en daarnaast nog andere, aan te leveren. Want het was nooit genoeg. Wat de VOC-pakhuizen bereikte bleef stelselmatig achter bij de steeds hoger opgeschroefde vraag. In de tweede plaats stelde de regeling een vergoeding in geld voor de ontvangen goederen in het vooruitzicht zonder evenwel in details te treden over de hoogte van het bedrag en andere betalingscondities. In de derde plaats ontbrak in de verordening elke aanwijzing hoe de hoofden te werk moesten gaan teneinde zich van de medewerking van de bevolking te verzekeren. In het contingentenstelsel stond de volgzzaamheid van de Preanger boeren aan hun heren voorop. De *modus operandi* die eruit volgde gold als zo vanzelfsprekend dat iedere discussie hierover al bij voorbaat overbodig was.

De kwantitatieve verschuivingen die zich gedurende de eerste decennia van de achttiende eeuw voltrokken – een progressieve verhoging van de quota die moesten worden opgebracht – gingen gepaard met een kwalitatieve omslag. De vroege producten, zoals vogelnestjes, cardamon en was, maakten hoe langer hoe meer plaats voor indigo, katoen en vooral koffie. Het laatste artikel zou de vroegere handelswaar uiteindelijk nagenoeg volledig verdringen. Deze trend weerspiegelde de verlegging in de bedrijvigheid van de Compagnie van de inkoop van hoogwaardige producten in kleine hoeveelheden, hoofdzakelijk afgezet op Aziatische markten, naar de inzameling van een veel groter volume aan tropische producten verscheept naar het thuisland van de VOC onder invloed van de opkomst in Europa van nieuwe consumptiepatronen.

Rijst komt in deze opsomming niet voor, hoewel blijkens de in Batavia opgemaakte transportlijsten de Compagnie vanaf 1710 even veel rijst verscheepte als alle andere handelaren bij elkaar, een aandeel dat na 1730 nog verder opliep (Nagtegaal 1988: 175). In dit verband is de opmerking van Hoadley van belang dat rijst niet onder het regime van contingentering van tropische waren viel. De inkoop ervan was als vanouds voornamelijk in handen van Chinese handelaars die in Cheribon en andere kustplaatsen hun operatiebasis hadden. Toch stond de belangrijke plaats die dit product in het VOC-vervoer bleef innemen niet helemaal los van het stelsel van verplichte leveringen. Bij wijze van afbetaling van oorlogsschulden, opgelopen toen de Compagnie bij militaire operaties in oostelijk Java te hulp schoot, had Mataram namelijk op zich genomen de handelsonderneming na 1705 te voorzien van jaarlijks 800 *koyang* rijst, dat is ongeveer 2,8 miljoen pond. Van het totale verhandelde volume maakte deze oorlogsbelasting een aanzienlijk deel uit.

Hoadley vestigt in zijn belangwekkende beschouwing over het contingentenstelsel in de Preanger er de aandacht op dat de invoering en werking ervan niet kan worden begrepen door uit te gaan van dwang (Hoadley 1994: 113-133). Kort na het midden van de achttiende eeuw werd een productie bereikt die zeven keer hoger was dan het volume in 1720 zonder dat de militaire uitgaven in de loop van deze periode een drastische stijging te zien gaven. De medewerking der hoofden ging weliswaar met uitoefening van druk gepaard, maar werd toch primair verkregen door hen in geld te belonen. De VOC-leiding gaf in 1698 te kennen dat zonder voortdurende aandrang niets te krijgen viel. Volgens een missive uit

hetzelfde jaar had een gebiedshoofd van wie niets was ontvangen zich strafbaar gemaakt, maar op die ingebrekestelling volgden geen sancties.⁵ Het profijt dat de notabelen aan hun bemoeienis ontleenden was groot. De bedragen die zij ontvingen kunnen worden opgevat als betaling voor administratieve diensten: het toezicht houden op een voldoende inspanning van de boerenbevolking, het weren van vreemdelingen uit hun domein en het verhinderen van alle praktijken strijdig met het Compagniesbelang.

Omgekeerd konden zij bij getrouwe naleving van de voorschriften rekenen op voortzetting van hun eminente positie en op bescherming tegen concurrenten die hun machtsbasis wilden aantasten. De inschakeling van hoofden bij de bedrijfsvoering ging ten koste van hun zelfstandigheid en manoeuvreervermogen. Daartegenover stonden zulke hoge baten dat zij volgens Hoadley niet erg geneegen waren te bezwijken voor de verleiding van 'illegale' transacties, dat wil zeggen naast rijst ook waren zoals indigo, katoen of koffie aan Chinese opkopers te slijten. Smokkel of overtreding van de regels op een andere manier leverde misschien wel meer profijt op, maar de risico's eraan verbonden telden zwaar. Ontdekking betekende strafoverplaatsing of ontslag en kwam de overtreder op verlies van macht en inkomstenderving te staan. De regenten gaven volgens deze redenering hun medewerking in ruil voor de geldelijke beloning die zij ontvingen. Maar was dit ook de prikkel waardoor de boeren zich lieten motiveren? Die mogelijkheid is niet zonder meer uitgesloten, maar verliest aan overtuigingskracht afgaande op berichten waaruit blijkt dat van de betaling van het begin af aan weinig en soms helemaal niets bij de producenten zelf terecht kwam. Volgt hieruit dat aan hun medewerking dwang en geen vrijwilligheid ten grondslag lag? Hoadley verwerpt deze conclusie en meent dat tot aan het midden van de achttiende eeuw onder het stelsel van opkoop dwang niet heeft vooropgestaan bij de inzameling van tropische producten. Volgens hem speelde de geldprikkel een belangrijker rol en werd het optreden van de Compagnie bovendien getemperd door de angst dat een forsere aanpak op conflicten zou uitdraaien (Hoadley 1994: 128, 132-133). Naar mijn mening getuigt zijn argumentatie van een overschatting van de handelingsvrijheid der boeren tegenover hun hoofden onder het oude regime. Later in dit hoofdstuk, evenals in de nog volgende hoofdstukken, zal ik op de kwestie van vrijwilligheid versus dwang uitvoerig ingaan.

Het begin van de koffieteelt

Al in de loop van de zeventiende eeuw raakte de VOC betrokken bij de koffiehandels in de Rode Zee en Perzische Golf. De eerste plantjes die nog voor het einde van die eeuw Batavia bereikten waren evenwel afkomstig van de Malabar kust waarheen de inkoop van dit product zich had verplaatst. De invoer van koffie kwam door de persoonlijke bemoeienis van directieleden van de handelsonderneming tot stand. De eerste jonge struiken – in navolging van de gewoonte die aanstonds ingang vond, zal ik voortaan van bomen spreken

– werden in de buitentuinen van deze hoge ambtenaren uitgezet. Na de ontvangst in 1706 van een monsterzending uit Java, niet meer dan een handjevol bonen, schreven de Heren Zeventien een brief waarin zij de teelt van dit product in de aandacht van gouverneur-generaal Van Hoorn aanbevelen. Deze liet zijn superieuren eind 1707 weten dat hij inmiddels diverse inlandse hoofden langs de kust van Batavia tot Cheribon van plantjes had voorzien, 'niet dan tot ijderns liefhebberij' (Leupe 1859: 56). Algauw bleek echter dat de vrucht in de laagvlakte niet erg wilde gedijen. Overbrenging ervan eerst naar de heuvels van Krawang en vervolgens nog hogerop leverde een veel beter resultaat op. De regent van Tjiandjoer was de eerste die in 1711 een zending van bijna honderd pond aan de Compagnie leverde. De prijs die hij ervoor kreeg – 50 gulden per pikol (n.b.: in 1695 was 1 pikol gelijkgesteld aan 125 pond) – was redelijk, alhoewel in vergelijking met de noteringen op de Hollandse markt al direct aan de zuinige kant. Ook elders spanden regenten zich in om de cultuur ingang te doen vinden. Dat zou volgens vroege bronnen weinig problemen hebben gegeven, want koffie heette een gewas te zijn dat geen kapitaal, geen kostbaar gereedschap en slechts een minimum aan kennis vergde (De Haan 1910: 119). Snel ging de verbreiding vooral in het verwijderde achterland van Batavia, de Preanger hooglanden, die vanaf het vroege begin tot het midden van de negentiende eeuw tot het voornaamste productiegebied voor dit exportgewas op Java zou uitgroeien. De VOC werd al gauw een van de belangrijkste leveranciers van deze nieuwe koloniale waar. In 1726 was de helft tot driekwart van de koffiehandel in de wereld afkomstig van de Compagnie en van dit volume nam het westelijk deel van de Preanger, het regentschap Tjiandjoer, ruim de helft voor zijn rekening (Knaap 1986: 34).

De vroege koffieteelt was primair voor de VOC uitermate winstgevend. Maar ook de bedragen die de regenten ontvingen resulteerden in een enorme vermeerdering van hun inkomsten en enkelen van hen geraakten al vrij snel tot welstand. De regent van Tjiandjoer had bij zijn dood in 1726 een tegoed van 26.000 rijksdaalders en kreeg op dit bedrag rentevergoeding. Rijker nog was het hoofd van Kampongbaroe. Die had een vordering van 32.000 rijksdaalders op de Compagnie en bezat daarnaast tal van landen en gebouwen. Aan deze vrijgevigheid kwam spoedig een einde. Een eerste beperkende maatregel was het product onder het monopolieregime van de Compagnie te brengen. Vanaf 1723 was het strafbaar om koffie aan particuliere handelaren te verkopen. Deze maatregel betekende dat de Compagnie, in overeenstemming met haar economische politiek, het monopolie voor de inkoop van dit product opeiste. Naarmate in de ruil het onderhandelen tussen beide partijen plaatsmaakte voor de opdracht tot levering en van een vrije keuze niet langer sprake was, de vrijwilligheid door gelasting werd vervangen, kwamen elementen van dwang in de overeenkomst voorop te staan. Die ommekeer tekende zich scherp af toen enkele jaren later, in 1726, het opperbestuur een drastische prijsverlaging doorvoerde. Aanleiding voor het besluit was de vrees voor een te snelle uitbreiding van de geldhuishouding onder de bevolking. Gebruik van deze financiën op een manier die tegen het Compagniesbelang indruiste, zoals voor de aankoop van wapentuig, leek geenszins denkbeeldig (Knaap 1986:

41; Ricklefs 1993: 215). De plotseling ontdekte 'oproerige aard' van de gemene man, samen met twijfel aan de betrouwbaarheid van de regenten, versterkten de neiging om tot vermindering van de betalingen over te gaan. In een eerste tranche werd de prijs tot de helft van het vroegere bedrag teruggebracht. Bij nader inzien bleek zelfs die royale reductie nog aan de te krappe kant. Handelend in opdracht van hogerhand beschikte de gouverneur-generaal in 1726 dat 5 in plaats van de vroegere 21 rijksdaalders per pikol voor de weinig zware arbeid een redelijke beloning vormde. De Compagnie voerde als excuus gebrek aan baar geld aan en verdedigde de prijsverlaging nu met het argument dat de koffielevering in de plaats kwam van het tiende deel van de agrarische opbrengst waarop zij als eigenaar van de grond recht had.

De bezuiniging lokte verzet van de boerenbevolking uit. De schaal waarop dit gebeurde laat zich slechts onvolledig uit de beschikbare rapportage afleiden. Een aanwijzing voor de ernst ervan is de moord op de regent van Tjiandjoer, de grootste leverancier, een paar maanden na de drastische prijsverlaging in 1726. Hij is het enige volkshoofd in de Preanger die ooit door zijn onderdanen is gedood en tegenover het latere verhaal dat hij door een jaloerse minnaar om het leven is gebracht, staat een andere, meer plausible lezing die in de VOC annalen te vinden is.

At the beginning of 1726, Aria Wiratanu, regent of Cianjur in Priangan, fell victim to a murderous assault. One of his subjects, Pusparaja killed the regent with a number of blows from a *klewang*. On receiving the money for the delivery of his coffee, Pusparaja had become a little "depressed" about the possibility of ever getting out of debt with the regent. Earlier that year the Dutch East India Company (V.O.C.) had reduced the price of coffee drastically and the Priangan regents had passed part of this reduction on to their subordinate coffee planters. Consequently, Pusparaja, and some of his colleagues had planned to take revenge on the elite of Cianjur by various means, including running *amuck*. Of this daring, desperate plan only Pusparaja's part succeeded. During the assault, however, the murderer himself was killed by the servants of the regent. (Knaap 1986: 33)

Nog zorgwekkender dan de onrust die ontstond was dat de boeren, tot verontwaardiging van de Compagnie, op verscheidene plaatsen overgingen tot vernietiging van de aanplant. De prijsaanering bedoelde immers de eigen winstmarge te verhogen en niet het aanbod te verlagen. De resident van Cheribon klaagde in 1726 dat koffietuinen aan verwildering ten prooi vielen. Andere berichten maakten melding van het vertrek van werkvolk dat in voorgaande jaren vanuit de kuststreek van Cheribon naar de Soenda landen was gekomen voor de teelt van het nieuwe gewas (Knaap 1986: 45-46). Deze blijken van protest doen vermoeden dat in de beginperiode de koffiegelden niet uitsluitend de zakken der regenten vulden, maar ten minste voor een deel de producenten zelf moeten hebben bereikt. In Tjiandjoer en Kampongbaroe, de voornaamste centra van productie op dat moment, was

de achteruitgang zo enorm dat herstel tot op het vroegere niveau meer dan zestig jaar op zich liet wachten. De conclusie die De Haan, de bron van deze en nog volgende gegevens, aan de prijssanering verbindt is dat de vrije arbeid van vroeger voortaan herendienst werd en de handelstransactie tot een vorm van belastingheffing maakte (De Haan 1 1910: 122). De maatregelen waartoe de Compagnie overging geeft steun aan die zienswijze. In reactie op de verflauwde aandacht voor de koffieteelt gaf Batavia opdracht 'dat luije volk daartoe aan te setten'. Een voor de hand liggende reactie was verder om de schuld voor het ongenoegen van de bevolking – dat die bestond viel niet te ontkennen – af te schuiven op het kader van inheemse uitvoerders. Volgens die verklaring zouden de regenten en lagere volkshoofden de koffiegelden opstrijken, grotendeels of zelfs geheel, in plaats van deze aan de boeren door te geven. Die opvatting leerde dat het probleem niet lag in een te lage prijs, maar voortkwam uit nalatige betaling aan de producent. Om de afpersingen en fraude van de landadel te beteugelen – velen van hen stonden onder verdenking van smokkelhandel die hun inkomsten sterk vergrootte – was de aanstelling geboden van Europese opzieners.

In 1729 gaf de resident van Cheribon alle huisgezinnen in de onder hem vallende Preanger bovenlanden opdracht om elk jaar tien koffieboompjes bij te planten. De regenten in Tjiandjoer, Kampongbaroe en Djatinegara verklaarden dat zij steeds hardere middelen moesten gebruiken om de bevolking tot koffiewerk aan te zetten. Zonder prijsverhoging, zo lieten zij weten, was de cultuur gedoemd te verdwijnen. Hun verzoek werd afgewezen, omdat de corrigerende maatregelen, waarvan meer dwang de essentie vormde, afdoende bleken te zijn. Zij overtroffen zelfs de stoutste verwachtingen, want de oogst was al in 1735 zo hoog opgelopen dat de Compagnie de regenten het bevel gaf het jaarlijkse bijplanten te staken en tevens tot uitroeiing van de oudste bomen over te gaan. De rechtvaardiging aan deze handelwijze gegeven was dat de boeren zelf geen grond bezaten, maar deze bewerkten in opdracht van de Compagnie. Aan haar behoorde ook de bomen en daaruit vloeide desnoods het recht op vernieling voort. De in Amsterdam zetelende directie maakte geen bezwaar tegen de uitroeiing van koffiebomen in opdracht van haar agenten, mits daarvoor andere gewassen (rijst en vooral peper) in de plaats kwamen. Het grote verschil tussen de officiële prijzen en die welke op de zwarte markt gangbaar waren leidde tot een sterke toename van allerlei smokkelpraktijken, een euvel dat door verscherping van het toezicht met matig succes werd bestreden. Toen al na een paar jaar het aanbod bij de vraag achterbleef maakte de extirpatie weer plaats voor de oproep om de teelt opnieuw uit te breiden. Als de boeren hadden meegedeeld in de betaling van het koffiegeld, dan lijkt dit na de prijsverlaging in mindere mate het geval te zijn geweest. Hun bereidheid om tot de teelt van het nieuwe gewas over te gaan zal er zeker niet groter op zijn geworden. In 1755 berichtte geëmitteerde D.W. Freijer over het verval dat hij had geconstateerd.

... enkelt en alleen veroorzaekt door de wel eertijds gedaene extirpatie, waardoor den landman niet alleen moedeloos geworden, hem weijnig aan dies insaam heeft gekreunt, maer selvs de nog

overgeblevene boomen laten verwilderen en de vrugten daarvan ter aerde vallende veel liever liete verrotten dan dat hij den nodigen arbeid hiertoe vereijst werdende zoude besteden, in voegden ondergeteekende, in den jare 3 en 44, toen als adsistent, bij 't inlandse commissariaet, wierde gemploeyerd daarvan verscheijde malen oculaire inspectie heeft gehad. (Van Rees 1867: 340)

Zolang de Compagnie nog geen vaste marktpositie had veroverd, bleef de afzet van het ene op het andere jaar aan sterke schommelingen onderhevig. De niet al te ruim voorziene kas van waaruit de handel gefinancierd moest worden maakte productie voor de wereldmarkt riskant en het waren de Preanger boeren op wie het ondernemersrisico werd afgewenteld. Aan de onbegrijpelijkheid van de wisselende bevelen voor de planters zal hebben bijgedragen dat de opdracht tot opvoering van de koffieteelt pas vier jaar later in een eerste betaling ervoor resulteerde, terwijl uitroeiing van de bomen kon plaatsvinden zonder dat zelfs maar een cent voor de verrichte arbeid was uitgegeven. Op weigering zich aan de eis tot

Paardenwissel en pasanggrahan Tjimanggis bij paal 29 langs de weg van Batavia naar Buitenzorg (tekening Rach ca. 1770-2). Achter de bosschage links op de voorgrond komt het districtshoofd van Tjimanggis aangelopen. Hij wordt gevolgd door twee dienaren die de tekenen van de waardigheid van hun meester dragen. De voornaamste figuur staat in het centrum: de Gecommitteerde D.J. Smith, boven wie een pajong wordt opgehouden. Het is een nog jonge man die zijn lucratieve betrekking heeft gekregen als neef van G.G. Van der Parra. Collectie Perpustakaan Nasional Indonesia, Jakarta

vermeerdering of juist vermindering te houden stonden zware straffen en inspectiecommissies trokken eropuit om zich van de naleving op de hoogte te stellen.

Opvoering van de heffing

Hoe ingrijpend deze omzetting in een gedwongen heffing ook was, het ging in deze vroege fase nog om betrekkelijk kleine hoeveelheden. Waarschijnlijk bleef de aanplant van koffie voornamelijk beperkt tot de grond die de regent rond zijn *dalem* in eigen beheer hield. Met de zorg ervoor werden boeren belast die tot zijn volgelingen behoorden en dit werk beurtelings verrichtten, als *toevoer*-diensten dus.⁶ Bij opvoering van de verplichte levering verplaatste de teelt zich naar de woonplaatsen van boeren zelf, op en rond het erf van hun woning. De oogst leverden zij af bij een plaatselijk hoofd of brachten zij naar de hoofdnegorij. Met teelt, onderhoud en pluk zou weinig arbeid gemoeid zijn geweest. De geliefde opvatting die lang in stand zou blijven was dat naar de koffieboom na het planten nauwelijks behoefde te worden omgezien. Al wat de boer te doen had, was te wachten tot de rijpe bessen afvielen om die 'met een ligt hout harkje' bijeen te rakelen. Het drogen vond in huis of onder een afdak plaats en na het verwijderen van de schil was het product klaar om ingeleverd te worden (De Haan I 1910: 149; III 1912: 581). Het werk heette licht te zijn, vergde geen scholing en kon door alle leden van het huishouden worden gedaan als een geringe maar welkome aanvulling op wat hun hoofdtaak bleef: het verbouwen van voedsel.

Van alle andere producten die de Preanger bevolking ooit geleverd had bleef uiteindelijk alleen de koffie over. De sterk fluctuerende afzet in de beginjaren getuigde van de bescheiden positie die de Compagnie aanvankelijk op de wereldmarkt innam. Zij moest proberen met name op de Atlantische markten een aandeel te verwerven en te profiteren van de gestaag groeiende populariteit van koffie als een nieuw consumptiegoed. Een echte volksdrank was het nog lang niet, maar het volume dat kon worden afgezet nam zo sterk toe dat koffie ophield een luxeartikel te zijn waarvan het aanbod beperkt moest blijven om de marktprijs niet nadelig te beïnvloeden. De oplopende vraag naar het product moedigde de Compagnie aan opdracht te geven de productie tot een steeds hoger peil op te voeren.⁷ Al voor het midden van de achttiende eeuw was het moment gekomen dat niet langer kon worden volstaan met de teelt van koffie als erfgewas in de woonplaatsen der boeren. Verplaatsing van de aanplant naar land om de kampongs heen was nodig om te blijven voldoen aan de bevelen van hogerhand. Aan onontgonnen grond op korte afstand was vooralsnog geen gebrek en de koffie werd nu geplant op terreinen die slechts zeer summier voor dit nieuwe gebruik gereed werden gemaakt. Volstaan werd met het maken van ruimte voor de jonge planten door verwijdering van de bodembegroeiing, maar zonder de grote en hoge houtopstand te kappen. Tussen de opgroeiende boompjes door werd de eerste twee jaar rijst geplant, waardoor het werk aan het areaal al een onmiddellijk economisch nut kreeg.

Na vier jaar volgde de eerste pluk van wat boskoffie kwam te heten. De aflevering vond plaats zoals ook met de heg- of kampongkoffie gebeurde, als draaglast bij een lokaal hoofd of op de hoofdnegorij bezorgd. De teelt bleef de eerste jaren beperkt tot een afstand niet te ver van Batavia verwijderd. Het uitzetten van de plant was op vrij laaggelegen landen tot aan Krawang en Buitenzorg begonnen. Het lag voor de hand om tot uitbreiding over te gaan vanuit de plaatsen waar de bevolking met het nieuwe gewas ervaring had opgedaan. Maar een belangrijker reden was de aanvoerlijnen naar het koloniale hoofdkwartier zo kort mogelijk te houden, gezien de grote moeite die het kostte om de afstand te overbruggen. Wegen en bruggen waren al even schaars als middelen van vervoer en deze belemmeringen speelden ongetwijfeld een belangrijke rol in de keuze van de eerste productiegebieden. De verplaatsing eerst naar de heuvels van de Preanger en later nog verder landinwaarts volgde op de constatering dat koffie op hoger gelegen gronden veel beter gedijde dan in de hete kustvlakte. Het regentschap Tjiandjoer, vanuit Cheribon gekoloniseerd, zou in de achttiende eeuw tot de voornaamste koffieschuur van de Compagnie uitgroeien. De afvoer naar Batavia vond aanvankelijk langs voetpaden plaats en de verbreding daarvan maakte het mogelijk van het transport als menselijke draaglast, *pikolan*, op die van buffels of paarden over te schakelen.

Terwijl het lukte het koffiecontingent op te voeren, bleef het tobben met de afvoer ervan naar de kust. Voor het midden van de achttiende eeuw waren langs de Tjitaroem en de Tjimanoek twee afscheeppakhuizen gebouwd, in respectievelijk Tjikao en Karangsamboeng. Van hieruit ging de koffie met prauwen naar de kust. De onbevaarbaarheid van beide rivieren verder stroomopwaarts betekende dat het transport tot deze eindhaltes over land moest gebeuren, een tocht die per lastdier heen en terug vaak twee maanden of nog meer in beslag nam. Vooral in het oostelijk deel van de Preanger droegen de koffieplanters nog lang hun oogst (per pikolan) naar de hoofdnegorij. De ingezamelde hoeveelheid werd hier eerst gewogen voordat draagbeesten, samen met hun begeleiders tot stoeten geformeerd, de vrachten naar afscheeppakhuizen brachten. Het probleem was dat de omvang van de veestapel te gering was voor het vervoer van het steeds groter wordende volume en dat mankracht bij dit zware werk – een draaglast woog een kwart bergse pikol of 55,5 pond; op een buffel kon een dubbele hoeveelheid gepakt worden en daarbij voldoende rijst voor de begeleider – onmisbaar bleef.⁸ Wat ook voorkwam was dat de verantwoordelijkheid van de planters voor het vervoer niet verder reikte dan tot aflevering bij kleine districtspakhuizen. Zij werden op hun ontvangsten gekort met het bedrag nodig voor de betaling aan voor dit doel gehuurde transportaannemers die voor het verdere vervoer zorg droegen, eerst naar de hoofdnegorij en vandaar naar de afscheeppakhuizen. Het waren vooral de armere boeren zonder vee die ervoor kozen hun oogst bij de eerste gelegenheid die zich voordeed van de hand te doen en het inhouden van een forse korting op het bedrag hun uitbetaald voor lief te nemen. De lange duur van het transport had tot gevolg dat de planters die zelf hun oogst wegbrachten vaak niet tijdig hun velden konden bewerken.

Belangrijker dan hun toe te staan rijst te planten en te oogsten in het daarvoor geschikte seizoen, bij voorrang te zorgen voor hun eigen levensonderhoud dus, was de aankomst van de koffie aan de kust zeker te stellen voor het begin van de regentijd. In ieder geval voor de laatste maand van het jaar, want dan kwam alle vervoer tot stilstand.⁹

Een levering die in 1711 met honderd pond was begonnen zou precies een eeuw later tot een oogst van 100.000 pikols oplopen, een sprong omhoog die nog maar het begin vormde van een veel grotere expansie gedurende de decennia die erop volgden. In de tweede helft van de achttiende eeuw zette de al eerder begonnen concentratie van de koffieproductie in het Preanger gebied zich verder door. Een herziene contingentenregeling in 1763 stelde de Jacatrasche Benedenlanden nagenoeg vrij van de gedwongen teelt van dit gewas. Particuliere landerijen in deze dichter bij de kust gelegen streek bleven niet alleen in stand, maar breidden zich in aantal en omvang steeds verder uit. De opbrengst van deze agrarische grootbedrijven kocht de VOC op voor laag vastgestelde prijzen – als het producten zoals koffie betrof waarop een monopolie rustte – en werd daarom bij voorkeur door de eigenaars rechtstreeks op de stedelijke markt van Batavia afgezet. In de handel van deze goederen stonden Chinese geldschieters-opkopers centraal (Boomgaard 1986). Hun aanwezigheid als vrije ondernemers werd in de Preanger landen niet gedoogd. Het was hun verboden om zich, blijvend of tijdelijk, hier op te houden. Zij golden als beruchte brekers van het gevestigde monopolie en werden om die reden op veilige afstand gehouden. Niet veilig genoeg overigens, want het verschil tussen de prijs voor koffie die de Compagnie gaf en het bedrag door sluikehandelaars betaald was zeer groot. De ommelanden fungeerden als een bufferzone waarin de gesmokkelde koffiebonen uit het achterland afkomstig als het ware werden witgewassen. Aan deze illegale praktijken kwam natuurlijk ook personeel in dienst van de VOC te pas. Het moet daarbij om beduidend grotere hoeveelheden zijn gegaan dan uit de officiële rapportage valt op te maken. De verschuiving van de koffieteelt naar de Soenda hooglanden betekende dat deze arbeid zwaarder kwam te drukken op de weinig omvangrijke bevolking die hier woonachtig was. Om aan dit bezwaar enigermate tegemoet te komen ging de VOC ertoe over de boeren in deze streken geleidelijk vrijstelling te verlenen van tal van andere producten waarvan de levering eerder verplicht was gesteld. In 1752 berichtte J. Mossel dat naast 12.000 pikol koffie nog 2.600 pikol peper werden ontvangen¹⁰, maar de stijgende vraag naar koffie leidde tot een drastische vermindering of zelfs beëindiging van gewassen die eerder onder het stelsel van contingenten vielen: behalve peper, katoen en indigo. Dit laatste product stond aan het begin van de achttiende eeuw hoog op de lijst van waren waarvoor de Compagnie grote belangstelling had (De Haan 1910: 220-225). Naast rijst, voedsel voor de bevolking zelf, groeide koffie echter al gauw uit tot een monocultuur die geen tijd liet voor andere bezigheden. Vergeleken met het veel rijker geschakeerde teeltpatroon dat vroeger had bestaan, wees deze omvorming op een afnemende diversiteit van de boereneconomie. Een indicatie daarvoor is eveneens

het geringe aantal marktplaatsen in de Preanger hooglanden aan het einde van de achttiende eeuw (De Haan 1 1910: 400-401).

De heffing van tribuut was natuurlijk niet nieuw. Het hof van Mataram placht van een rijke verscheidenheid aan producten uit de Preanger landen te worden voorzien die per streek naar aard en omvang sterk uiteenliepen.¹¹ De Compagnie gaf bij uitbreiding van haar heerschappij over het Preanger gebied met nadruk te kennen in de soevereine rechten van voorgangers te zullen treden. Lokale hoofden kregen de opdracht zich te schikken naar de aanwijzingen van de nieuwe machthebber 'zonder aen eenige andere 't zij koningen, vorsten, princen ofte wie het oock zoude mogen wesen, door het opbrengen ofte geven van schatting en tribuut, ofte wel oock op eene andere maniere, eenige onderdaenigheijt te bewijzen.' (Van Rees 1880: 81) Als voorheen vormde die onderdanigheid de grondslag voor het opleggen van verplichtingen aan de bevolking. De jaarlijkse overkomst naar Batavia van de zogenaamde 'modderjavanen' uit Cheribon, gebruikt voor graaf- en onderhoudswerkzaamheden aan de waterwerken in de stad, vond plaats onder verwijzing naar de oude regelingen van het land. Het is echter de vraag of deze vroegkoloniale arbeidsinzet onder de corvéediensten viel die eertijds werden bewezen. Dit lijkt discutabel, want bij hun vertrek uit Batavia ontvingen de werklieden loon voor hun arbeid. Toch had hun verblijf de Compagnie weinig gekost. De vergoeding was namelijk laag en werd slechts uitbetaald aan degenen die in leven bleven, soms niet meer dan de helft van het totaal (De Haan 1 1910: 262). Nog veel minder van toepassing lijkt de term 'herendiensten' op de werkploegen, die ook in de omgeving van Cheribon geworven werden door agenten van de suikermolens in de ommelanden voor tewerkstelling in de campagnetijd. Deze seizoenkrachten hadden zelf geen zeggenschap over hun contractering en de condities waaronder dit gebeurde, maar dit gebrek aan vrije wil nam niet weg dat zij voor hun arbeid een loon ontvingen.

Dwang en desertie

Van meer gewicht dan deze nieuwe vormen van arbeidsmobilisering was natuurlijk de eis die de Compagnie aan de boerenbevolking in het Preanger gebied stelde om bepaalde gewassen, hoe langer hoe meer toegespitst op koffie, te verbouwen. Het bleef niet bij teeltdwang alleen. Daarbij kwam de verplichting om de bonen bij de VOC-pakhuizen af te leveren en al bij voorbaat genoeg te nemen met wat de Compagnie ervoor wilde betalen, althans het eventuele restant van het bedrag dat de hoofden bereid waren om aan de planters door te geven. Door vast te houden aan het al direct gevestigde handelsmonopolie ontbrak het de boeren aan elke onderhandelingsruimte. De uitschakeling van het marktmechanisme werd geëffectueerd door buitenstaanders, en Chinezen in het bijzonder, de toegang tot het gebied te weigeren.

Ook inlandsche vreemdelingen zag de Regeering ongaarne de Preanger ingaan. Na de laatste Djampang'sche onlusten was (in 1717) aan het Hoofd van Kampongbaroe verboden om 'smalle handelaars' van welke inlandsche natie ook te laten passeeren; 'landloopers' en 'swervers' vonden natuurlijk nog minder genade. Ook in de Cheribonsche Preangerlanden hield men destijds zoo goed de hand aan dergelijke politiemaatregelen die door de heeren der Regeering in hunne hoedanigheid van slavenhouders met zekere voorliefde werden ontworpen, dat de Regenten er alle vreemde Inlanders òf opbrengen moesten òf van kant maken. (De Haan 1 1910: 390)

Bospatrouilles trokken eropuit om toe te zien op de naleving van dit verbod. Overtreders werden aangehouden en, in het beste geval, naar het 'kettingkwartier' gezonden (De Haan 1 1910: 105). De afsluiting was nagenoeg volledig. De indruk van isolement die de Soenda hooglanden in later tijd maakten was niet een oorspronkelijk kenmerk van deze frontier samenleving, maar het gevolg van een koloniaal beleid waarmee in de achttiende eeuw een begin werd gemaakt.

De Compagnie beschouwde zich als eigenaar van land en volk en gedroeg zich als zodanig. Was de tribuutheffing alleen maar een voortzetting van oude gebruiken? Zij verlangde van de bevolking de levering van bepaalde gewassen, gaf opdracht de teelt ervan uit te breiden dan wel te vernietigen of, als dat beter uitkwam, op andere producten over te schakelen. De boeren waren volgens het feodale adagium tot horigheid verplicht. Maar bleef het verschil met het oude regime slechts beperkt tot opvoering in omvang en intensiteit van de aanslag?

Nieuw was de binding van arbeid aan grond om de teelt van het gewas te bevorderen dat als geen ander de aandacht van de VOC gevangen hield. In de formulering van De Haan: 'De koffiecultuur was het, die gestadig den zwervenden akkerbouw tegenwerkte en tot duurzame nederzetting dwong.' (De Haan 1 1910: 16) De volmacht aan de inlandse hoofden gelaten betekende dat zij de toegang tot grond om voedsel te verbouwen afhankelijk gingen stellen van de bereidheid om de koloniale belasting te voldoen: deelname aan de verplichte teelt en levering van voorgeschreven producten. Omgekeerd, naar Van Imhoff in een verslag van zijn reis door de Preanger in 1744 opmerkte, droeg ook de aanleg van koffietuinen ertoe bij de rondtrekkende rijstboeren in gezeten landbouwers te veranderen.¹² De Soendanese boer was gedwee om koffie te verbouwen, maar alleen als hij voldoende sawas tot zijn beschikking kreeg, aldus een andere commentator aan het begin van de negentiende eeuw (De Haan 1 1910: 371). De bevolking werd verplicht tot de aanplant en afvoer naar de aangewezen verzamelplaatsen van koffie of nog andere producten, en daar bovenop tot de bouw van pakhuizen, het banen van wegen en alle verdere arbeid waartoe de Compagnie opdracht gaf. Wat later cultuurdiensten werden genoemd, omvatte zowel de teelt als de levering van bepaalde gewassen. Daarbij kwamen dan nog de herendiensten voor de eigen hoofden. De belangrijkste daarvan hadden betrekking op de afdracht van een deel van de rijstooft alsmede de vrije bewerking van de velden die de landadel in eigen beheer hield. De prestaties betroffen een grote verscheidenheid van diensten in het huis

of op het erf van de patroon die aan het cliëntschap inherent waren. Ten slotte behielden de regenten het recht om in hun ambtsgebied allerlei extra belastingen te innen – tol, parsargeld, leges voor een pas, een heffing op het slachten van vee of bij het sluiten van een huwelijk, enz. – zonder voor hun doen en laten rekenschap af te leggen. Het waren immers verdiensten die voortvloeiden uit het principe van zelfbestuur.

Het totale pakket wijst op een aanzienlijke verzwaring van de belastingdruk in vergelijking met het prekoloniale regime toen de aanslag op een veel lager peil lag. Het verschil in kwantiteit sloeg in kwaliteit om. Die omzetting had te maken met de al genoemde verzwakking in de onderhandelingspositie van de boerenbevolking. Het verzet in reactie hierop door de bevolking geboden is niet een onderwerp waaraan de koloniale bronnen

Tabel 3.1 **Koffie geleverd aan de Compagnie door de onder Batavia vallende landen en regentschappen, 1721-1800**

JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL
1721	1.515	1731	–	1741	21.086	1751	9.022
1722	3.882	1732	–	1742	–	1752	11.738
1723	8.818	1733	–	1743	–	1753	18.063
1724	15.465	1734	45.096	1744	4.224	1754	15.870
1725	26.968	1735	20.848	1745	6.539	1755	14.068
1726	26.198	1736	29.827	1746	10.195	1756	20.015
1727	16.791	1737	28.698	1747	8.413	1757	20.922
1728	15.748	1738	43.480	1748	12.799	1758	16.023
1729	15.770	1739	23.292	1749	15.330	1759	14.468
1730	13.026	1740	40.925	1750	13.225	1760	11.191
JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL
1761	9.022	1771	24.374	1781	31.110	1791	49.562
1762	11.228	1772	15.258	1782	24.816	1792	72.983
1763	5.458	1773	25.479	1783	20.170	1793	86.686
1764	15.000	1774	22.301	1784	25.375	1794	67.875
1765	7.361	1775	16.375	1785	17.796	1795	65.866
1766	28.207	1776	30.275	1786	20.196	1796	57.769
1767	26.987	1777	24.935	1787	23.501	1797	81.986
1768	35.724	1778	22.444	1788	24.586	1798	56.178
1769	33.017	1779	26.923	1789	50.779	1799	44.062
1770	28.484	1780	32.409	1790	58.317	1800	62.764

Bron: ontleend aan De Haan I 1910: 920-924

uitvoerige aandacht hebben besteed. Het bestaan ervan moet afgeleid worden uit meer indirecte aanwijzingen, zoals de weerstand waarmee de v o c te maken kreeg bij de inning van het geheven tribuut. Hiervoor is al ter sprake gekomen dat aan het einde van de achttiende eeuw de hoeveelheid geleverde koffie, zij het met scherpe fluctuaties, een steeds grotere omvang had bereikt. Het zou evenwel onjuist zijn om daaraan de conclusie te verbinden dat deze stijging zich geleidelijk en beheerst heeft voltrokken. De periodieke bijstelling van de opgelegde contingenten kwam niet zo zeer voort uit een steeds krachtiger greep op het productieproces, maar werd eigenlijk alleen maar ingegeven door de voortdurend stijgende behoefte in het moederland, waar het gebruik ook onder de lagere bevolgingsklassen enige ingang begon te vinden.¹³ De bedrijfsvoering op afstand leende zich wel voor de vroege handelsregie, toen het om de verwerving van beperkte hoeveelheden hoogwaardige producten ging, maar bleek een grote hinderpaal te zijn voor de mobilisering van een massaal volume zelfs als de levering daarvan verplicht werd afgedwongen. In feite zag de v o c geen kans om haar orders en tegenorders in de praktijk op adequate wijze uitgevoerd te krijgen. De onvolkomen greep op de boerenbevolking, gemedieerd door het inheemse kader, laat zich afleiden uit het uitermate grillige verloop van de koffieleveranties tussen 1721-1800. Uit de productiestaat over deze periode, gebaseerd op opgaven door De Haan bijeengebracht (III 1912: 920-922), blijkt dat pas tegen het einde van de achttiende eeuw een zekere mate van stabiliteit optrad en de periode van de wildste fluctuaties achter de rug was (zie tabel 3.1).

Tot dan moeten de bewindvoerders in Batavia elke keer opnieuw in spanning hebben verkeerd of de oogst het dubbele, soms nog meer, van die van het vorige jaar zou bedragen dan wel tot de helft, soms nog minder, daarvan zou teruglopen. Die onzekerheid uitsluitend toe te schrijven aan het gebrekkig zicht op de werkvloer schiet tekort wanneer in die uitleg het daadwerkelijke verzet van de boerenbevolking onbesproken zou blijven. De oppositie tegen de commando-economie nam meerdere vormen aan en landvlucht was daarvan één der belangrijkste. Al in het begin van de achttiende eeuw werd het moeilijk toegankelijke zuidelijke berggebied een wijkplaats voor honderden boerengezinnen. Sprake was van tientallen verlaten negorijen in de iets noordelijker gelegen streken. Men verhuisde over opmerkelijk grote afstanden: uit de Bovenlanden en uit de contreien van Cheribon trok veel volk naar de omgeving van Batavia; ook naar Bantam gingen velen. De ontvolking was hier en daar zo sterk dat hele districten uitsluitend door immigranten tot ontginning werden gebracht. Het regentschap Soemedang telde als geheel op zeker moment nog maar eenderde van de vroegere bevolking. Migratie is een oude kwaal waarover al in de eerste rapporten wordt geklaagd. Informatie over deze voorvallen bereikte de v o c te weinig en te laat. Op zijn reis door de Preanger in 1744 bracht Van Imhoff landvlucht in verband met de excessieve eisen die de hoofden aan hun onderdanen stelden. Hij trof in enkele van de

door hem bezochte plaatsen veel meer inwoners aan dan op grond van vroegere tellingen mocht worden verwacht, maar waarschuwd als volgt.

... dit surplus bestaat in volk dat heeden hier en morgen elders woont en waarop men geen staat maken kan, nadat zij door de Hoofden op de eene plaats beeter als op de andere behandelt werden, zoodat ook dat groote quaad der perigrinatiën van geheele gehugten en dorpen, die in deze landen demigreeren en sig alzoo nergens vastmaken, van de quade behandelingen der Hoofden oorspronkelijk is. (De Haan I 1910: 497)

Elders in zijn verslag merkte deze reiziger op dat veel mensen naar Bantam uitweken, 'omdat sij, zoo men segt, sig voor een geringe somma in het jaar kunnen afkopen van alle hare diensten'. Diezelfde reden wordt in latere tijd ook genoemd voor het bevolkingsverloop uit het Compagniegebied naar de Vorstenlanden op Midden-Java. Soms gebeurde het dat in een streek de teelt van koffie of een ander gewas werd ingevoerd, niettegenstaande het feit dat de schrale grond weinig gunstige vooruitzichten bood, alleen maar om de vlucht hierheen van boeren uit al belaste streken tegen te gaan.

Veel verhuizingen kwamen wel degelijk voort uit de poging van boeren om te ontsnappen aan het nieuwe regime van verplichte leveringen. Dat valt op te maken uit berichten al vroeg in de achttiende eeuw, die ook nadien bleven aanhouden. In reactie hierop deed de Compagnie haar uiterste best om aan de voortvluchtigheid van de bevolking paal en perk te stellen. Zoals in het vorige hoofdstuk is gebleken, gaf J. Couper al in 1684 de regenten te kennen dat zij geen volk of gehuchten onder zich mochten stellen die aan andere regentschappen toebehoorden. In 1693 beval de commandant van Tandjoengpoera de restitutie van personen die van het ene district waren overgelopen naar het andere, een instructie die nog eens in 1697 voor alle Preanger regenten werd afgekondigd (De Haan III 1912: 431-432). De voortdurende herhaling van dezelfde verordening in de volgende eeuw had niet langer slechts ten doel een einde te maken aan de hinderlijke gewoonte van vrije overgang naar een andere heer. De onvoorwaardelijke en exclusieve binding aan het hoofd van het regentschap van inwoning kwam nu in het teken te staan van het verbod om zich aan de cultuurdiensten te onttrekken, afgeleid uit het beginsel van onderdanigheid, door de loyaliteit over te brengen naar een wellicht minder veeleisende patroon. Een ordonnantie uit 1728 stelde desertie strafbaar, teneinde de voortzetting van de teelt van koffie en andere gewassen niet in gevaar te brengen. Zulke vluchtelingen dienden aangehouden en bij hun vorige meester terugbezorgd te worden. De instructie voorzag in de bestraffing van hoofden die ongehoorzaam waren en vluchtelingen verborgen hielden. Op deze overtreding stond ontslag op staande voet, opzending in ketens naar de resident en verbanning naar een oord overzee aangewezen door de gouverneur-generaal en de Hoge Regering in Batavia (Hoadley 1994: 147). Maar soms deed een regent het verzoek om volk dat van elders was komen aanlopen in het belang van de koffieteelt te mogen behouden (De Haan III 1912: 173). In

zulke kwesties kwam het tot een ad-hocgedoging, een overduidelijk bewijs dat de logica op de plaats van aankomst haaks stond op die van vertrek. De regelmatige herhaling van het decreet in de loop van de achttiende eeuw bewijst dat de naleving ruimschoots te wensen overliet. Een resolutie in 1778 verweet regenten en hoofden de aanstichters te zijn van het vergrijp. Door overlopers en zwervers gretig onder hun bescherming te stellen berokken-den zij veel schade aan de akkerbouw en de inzameling van de producten. De straf voor de uitlokkers bleef gelijk aan die van een halve eeuw eerder. De deserteurs zelf werden tot de orde geroepen met wat een gevoelige correctie heette – een lichamelijke tuchtiging dus, aangeduid als ‘een frissche bilslag’ (De Haan I 1910: 417) – maar gingen bij recidive in de ketting voor een periode van zes maanden in het district van herkomst.

De Compagnie wilde niet erkennen dat het weg- en overlopen een uitvloeisel was van de teeltdwang.¹⁴ Zij sprak over de zwerfzucht van de Preanger man die bij het minste of geringste er vandoor ging met achterlaten zelfs van vrouw en kind, die liever telkens verhuisde dan voor langere tijd in kampongs bijeen te wonen, wegtrok, omdat de behandeling door een hoofd hem niet beviel en andere bezwaren die eerder op gebrek aan discipline wezen dan op de bereidheid een geregelder bestaan te leiden. Dat was ook het oordeel dat De Haan achteraf velde over de opmerkelijke en aanhoudende mobiliteit in het midden van de achttiende eeuw.

Men moet dit volksverloop, dit leegstaan soms van heele dorpen, nemen voor wat het was, eensdeels een protest, het eenige dat de schroomvallige bergbewoner zich durfde veroorloven tegen kwade behandeling en onrecht, doch anderdeels niet zelden het gevolg van een of andere beuzeling, die voor zijn kinderachtig en bijgeloovig brein tot eene obsessie was geworden, van welke hij door verandering van woonplaats zich zocht te bevrijden om de ongerimpelde effenheid van zijn gemoedsbestaan te herwinnen. De Regenten ontvingen, zoals wij zeiden, dergelijke immigranten met open armen, maar hoelang zij stationnair zouden blijven hing vaak van het toeval af. (De Haan I 1910: 376)

Dat het immobiliseringsbeleid, ondanks de rigoureuze sancties eraan verbonden, niet de verwachte uitkomst bracht, blijkt uit het voortduren van dezelfde klachten tot ver in de volgende eeuw. De verklaring voor het fiasco ligt ten dele in de zeer gebrekkige infrastructuur in combinatie met het geringe bereik van de Compagnie. In het licht van deze informatie is de opgave van Mossel in 1754 dat de Preanger landen 31.479 inwoners telden (*Bijvoegsel beschrijving Soendasche eilanden* 1781: 272, noot c) niet meer dan een slag in de lucht. De bekendheid met het achterland, zowel de gesteldheid van het terrein als de aard en de omvang van de bevolking, bleef zeer oppervlakkig. Landmeters en kaartenmakers maakten deel uit van de vroege expedities die erop uittrokken om informatie te verschaffen en zodoende de potentiële meerwaarde tot gelding te brengen van het gebied dat in bezit was genomen. Toch kan niettegenstaande al deze inspanning het succes in eerste instantie

niet erg groot zijn geweest. De Compagnie bleef voor haar operaties, ondanks alle forse taal en somtijds al even krachtige sancties, aangewezen op een maatschappij die in hoge mate ondoorzichtig was en tal van ontsnappingskansen en vluchtroutes bood aan de leden ervan. De vastlegging van boerenarbeid alsmede de beslaglegging daarop ten dienste van de verplichte leveringen, koffie in de allereerste plaats, kon alleen slagen door te vertrouwen op de loyale medewerking van de inheemse hoofden aan het doel der Compagnie. Was dit een redelijke propositie?

Inheemse bedrijfsleiding

De hoofden werden door de VOC als contractanten aangewezen. Zij moesten zorg dragen voor de uitvoering van het stelsel van verplichte leveranties. De Hollandse machthebbers hadden zelf geen rechtstreekse bemoeienis met de boerenbevolking. Hoe zij tot de uitvoering van de ontvangen orders overgingen en welke problemen zich daarbij voordeden, waren zaken die ver buiten het blikveld van de Compagnie lagen. Uit dit bestuur op afstand de voortzetting van het oude regime af te leiden zou niettemin onjuist zijn. In de positie der hoofden voltrok zich een ingrijpende wijziging met als gevolg dat hun rol wezenlijk kwam te verschillen van die van hun voorgangers. Als voorheen waren zij onderworpen aan een ver verwijderde machthebber, maar nu één die wel degelijk hun onderschikking, en zelfs primair, in economische zin benutte. De hoofden gingen als de zetbazen van de koloniale productiewijze fungeren. Net als de boeren zelf werden ook de hoofden van alle rangen gestraft voor 'cultuurvergrijpen', variërend van nalatigheid en slordigheid, via de weigering om de bevelen van hogerhand uit te voeren tot daadwerkelijk verzet daartegen. De Compagnie liet niet met zich spotten. Waar koffie groeide stond de rotan ernaast, zo vatte De Haan het krachtdadige optreden samen (I 1910: 282).

Geld was een veel positievere prikkel om de loyale medewerking van hoofden en bevolking te verkrijgen. Het spaarzaam gebruik van dit middel kwam voort uit het verlangen van de Compagnie om zelf zoveel mogelijk aan de koffie te verdienen onder minimalisering van het deel dat aan de producenten en hun bazen werd doorgegeven. De vraag waarom het draait, is hoeveel de planters voor hun arbeid betaald kregen. Om te beginnen ontvingen de boeren voor al het werk dat zij deden tot het tijdstip van de eerste pluk, dat wil zeggen vier jaar na het planten, helemaal niets, zelfs geen voorschot op hun uiteindelijk beloning. De Compagnie maakte al die tijd gratis gebruik van de arbeidskracht der Soedanese planters in de koffieteeelt. Maar hoeveel kregen zij voor de bonen die zij moesten afleveren? Bitter weinig, zo valt uit de bronnen af te leiden. Al eerder zijn de prijsverlagingen ter sprake gekomen die kort na het succesvolle begin van de teelt werden doorgevoerd. Op het vlak van bezuinigingen toonde de handelonderneming zich uitermate inventief. Het gewicht van een *pikol*, dat aanvankelijk 125 pond bedroeg, werd in verschillende rondes naar boven

bijgesteld. In 1777 werd de term 'bergse pikol' ingevoerd. Dit hield in dat het gewicht per pikol voor de koffieplanters, afhankelijk van het regentschap waartoe zij behoorden, tussen de 200 en 300 pond ging bedragen, terwijl de afrekening met de regenten bleef plaatsvinden op basis van de oude maatstaf: 146 pond per pikol. Volgens dit staaltje van sluwe koopmanskunst ging de betaling aan de bevolking sterk achteruit, maar bleef aan de regenten de oude prijs betaald, omdat zonder hun medewerking het bedrijfsrisico van de koffieteelt te groot zou worden. De prijs voor de opgewaardeerde gewichtsmaat veranderde niet en dit was het eigenlijke motief voor de bijstelling. Het surplus stak de Compagniesleiding van hoog tot laag in eigen zak. Dit verklaart ook waarom het gewicht van een pikol varieerde al naargelang de plaats van levering, maar in de bergen altijd hoger dan in de vlakte. Heel vindingrijk was ook het gesjoemel met het geld waarin de uitbetalingen plaatsvonden. Een deel werd in 1782 in weinig waardevaste papieren tegoedbewijzen omgezet. De circulatie hiervan kwam nauwelijks verder dan Batavia. Voor de Preanger bevolking schadelijker was daarom het geknoei met duiten en andere specie van laag allooi. Bij gebrek aan kopergeld kwamen na 1780 de zogenaamde 'bonken' in omloop, die zo weinig waarde hadden dat de boeren deze bij ontvangst zo snel mogelijk in zout omzetten om dit vervolgens als ruilmiddel te gebruiken. De geleidelijke monetisering van de inheemse economie, zo blijkt hieruit, kan op verschillende niveaus worden onderscheiden met een dynamiek die onderling weinig of niet geschakeld was.

De combinatie van bestraffing en beloning was onvoldoende om koffie in steeds grotere hoeveelheden aan het Preanger gebied te onttrekken. In aanvulling daarop ging de VOC ertoe over de hoofden steeds meer onder eigen toezicht te stellen. Een eerste stap in deze richting was de aanstelling vroeg in de achttiende eeuw van een functionaris met als titel 'Gecommitteerde tot de Saecten der Inlanderén', nadien korter ook wel als 'Commissaris' of 'Landscommissaris' aangeduid (De Haan IV 1912: 1304). Terwijl de gouverneur-generaal zich primair met de koophandel bleef bezig houden en zijn gezicht naar en over zee gekeerd hield, groeide de behoefte aan iemand onder hem die zich vanuit het koloniale hoofdkwartier aan binnenlandse zaken wijdde. Ook al werd voor deze portefeuille nooit een formele instructie vastgesteld, het gewicht ervan nam snel toe. Sinds 1730 liep alle correspondentie met de regenten langs de gecommiteerde. Hij trad met grote zelfstandigheid op en nam beslissingen die een hoog gezag veronderstelden: verandering van regentschapsgrenzen, vrijstelling of juist invoering van dwangcultures in districten, ontsluiting van het achterland door regeling van het postverkeer en bevordering van de infrastructurele opbouw, enz. Op de lijst van compagniesdienaren stond de bekleeder van het ambt in 1722 nog onder de kooplieden, maar kort erna ging hij tot de opperkooplieden behoren. In 1745 volgt de instructie dat hem bij bezoek aan buitenposten – dus niet in zijn standplaats Batavia – militaire eer zal worden bewezen. De opwaardering van het ambt in de hiërarchie der VOC is ongetwijfeld vooral bepaald door de toenemende betekenis van de koffieteelt. Aanvankelijk was de gecommiteerde nog in veel opzichten de bringer van rust en orde.

Aan hem waren oppassers toegevoegd, bereiden inheemse politiedienaren van semimilitaire snit, die de hardere ingrepen voor hun rekening namen. Maar de verschuiving van de *cultures* van kustvlakte naar bergland betekende niet alleen een verlegging van werkterrein, maar bracht ook verandering in werkwijze. De gecommitteerde en zijn staf hielden zich niet langer bezig met het patrouilleren van de benedenlanden, maar gingen in de hooglanden toezien op de nauwkeurige naleving van de aan regenten gegeven bevelen inzake de leveranties van koffie en andere producten.

De hoge ambtenaar heeft zich in de eerste helft van de achttiende eeuw zelden of nooit in het binnenland gewaagd. In later tijd ontstond de gewoonte korte tochtjes hierheen te maken, die overigens bemoeilijkt werden door de slechte staat der wegen. In plaats van per koets te reizen steeg de hoge bezoeker te paard of nam hij plaats in een draagstoel. Meer permanent in het achterland verbleef een handjevol Europese opzieners die belast waren met het toezicht op de levering van het koloniale tribuut. De bedoeling was in elk regentschap zo'n koffiesergeant te plaatsen, maar in de praktijk kwam het daar niet altijd van. Zoals de naam al aangeeft, behoorde dit lagere kader tot de militaire tak van de Com-

G.G. Van der Parra, gezeten in een tandoe (draagstoel) bij zijn bezoek aan Soekahati of Hartenlust, de omheinde residentie van de toemangoeng van Buitenzorg. (tekening Rach 1772). De gebouwen aan de linkerzijde zijn waarschijnlijk opslagloodsen voor de ingezamelde koffie. Collectie Perpustakaan Nasional Indonesia, Jakarta

pagnie. Pas in 1790 werden zij hieruit losgemaakt en aangesteld in de rang van boekhouder. De opzieners die dicht tegen de bedrijfsvloer aan als de ogen en oren van de Compagnie opereerden, werden op hun beurt door een klein aantal inheemse oppassers in de gaten gehouden. Dit om te voorkomen dat deze agenten van de Compagnie gemene zaak met de regenten zouden maken, bijvoorbeeld door een deel van de koffie niet bij de pakhuizen der Compagnie af te leveren of te knoeien met de gewichten en betalingen. De gecommiteerde ontving van de Compagnie slechts een mager traktement waarvan hij bovendien ook zijn staf van opzieners en oppassers moest betalen. Toch steeg zijn inkomen tot een ongehoord hoog peil. Hij dankte dit aan een wijze van beloning die niet afweek van de gang van zaken in het prekoloniale tijdperk. Een deel van zijn verdiensten ontleende hij aan cultures en handel – zoals commissie bij de inkoop van koffie en de verkoop van met name opium alsmede uit heffingen op markten en voorstellingen – terwijl hij zich daarnaast grote bedragen liet toesteken van de zijde van regenten en lagere hoofden die op zijn welwillendheid waren aangewezen. De landadel deed niets anders dan wat zij ten aanzien van de vorst van Mataram gewend waren geweest: giften uitdelen bij aanstelling of bevordering, ter gelegenheid van nieuwjaar, bij bezoeken aan Batavia, bij vraag om gunsten, kortom een bonte mengeling van huldeblijken en steekpenningen. De regenten waren zich bewust van hun 'vrijgevigheid', maar een andere keuze hadden zij niet. Door voorschotten waren zij met handen en voeten gebonden aan de gecommiteerde. Deze zette hun onderwerping in een zakelijke schuldverhouding om. Al in 1741 gaf de regent van Tjiandjoer zijn patroon aan de top van de Compagnie volmacht om voor hem alle financiële handelingen te verrichten en de hoofden der andere regentschappen volgden dit voorbeeld in latere jaren. Het was niet uitzonderlijk dat de gecommiteerde buiten de regent om betalingen deed voor diens rekening. Een nieuw benoemde regent kreeg pas het bewijs van zijn aanstelling nadat hij schriftelijk had verklaard de schuld van zijn voorganger over te nemen en daarnaast ook nog borg te staan voor de verplichtingen van andere hoofden. Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat een groot deel van het geld dat nodig was voor de uitbetaling van de met dwang verkregen producten Batavia nooit verliet. De regent gold als de eigenlijke leverancier. In de regel bij vooruitbetaling ontving hij, volgens een rekensom gemaakt in de eerste helft van de achttiende eeuw, circa eenderde van de uiteindelijke beloning. Van de rest besteedde hij de helft aan transportkosten, terwijl de andere helft bedoeld was om de boer te bereiken. In die verdeling zou sindsdien nauwelijks verandering zijn gekomen, met dien verstande dat de betaling aan de onderkant van de keten bij voortduring een restpost is gebleven. Het kwam voor, zoals in 1777, dat het totaal aan koffiegelden al direct in de zakken van de gecommiteerde verdween bij wijze van afbetaling van rente op schulden en aflossing van voorschotten.

De figuur van de gecommiteerde paste in de achttiende-eeuwse *mise-en-scène* van Batavia als hoofdkwartier der *voc*. De hoge dienaren van de handelonderneming leefden, zoals de hoge Javaanse adel placht te doen, in grote, protserige stijl. Met een entourage van

dienstplichtigen en slaven, uitgerust met landhuizen en stoeterijen, en zich verplaatsend met een zeer omvangrijke escorte van bedienden en kwartiermakers. Het ging alles ten koste van de bevolking, mede omdat de tochten steeds werden begeleid door toernooien, jachtpartijen en feestelijke ontvangsten, waaraan de plaatselijke hoofden en hun cliënten een grote verscheidenheid van goederen en diensten moesten leveren: onderdak, paarden, voedsel, drank, vrouwen en dat alles in ruime mate. Overeenkomstig was ten slotte het open gebruik van nepotisme. Promotie kon ook zonder protectie van aanzienlijken tot stand komen, maar verliep toch sneller in geval van een goede, liefst aristocratische afkomst en met behulp van de daarbij behorende relaties. Na de aanvankelijk betrekkelijk lage inschaling werd de functie van gecommiteerde een van de vetste banen die de gouverneur-generaal te vergeven had. Eenmaal benoemd uit de kring van vertrouwelingen waarmee de hoge voc-gezaghebber omringd was, won de nieuweling al heel gauw aan zelfstandigheid en bouwde hij een welhaast onaantastbare positie op. Het is niet overdreven de gecommiteerde te beschouwen als de blanke *patih* van de gouverneur-generaal. Hij was de eigenlijke uitvoerder van het bewind. Zijn met grote volmachten beklede ambt droeg sterk patrimoniale trekken en kwam tot ontplooiing in een tribuutmaatschappij. De gecommiteerde hield hof in de hoofdstad. Zijn hang naar statie, het ceremonieel vertoon dat hem omringde, zijn genadige aanvaarding van hulde en giften van de volkshoofden die hem kwamen opzoeken, zoals zij eertijds hofreizen naar Mataram plachten te maken. Het waren alle blijken van een stelsel van neopatrimonialisme dat de façade vormde waarachter de koloniale productiewijze op gang werd gebracht.

Ging met de nabijheid in sociaal verkeer tussen de volkshoofden en de dienaren van de Compagnie ook een gelijkwaardigheid in onderlinge relaties samen? In het geheel niet. De houding jegens de regenten was er een van achteloosheid en gebrek aan respect. Zij heetten weinig beschaafd te zijn en laadden het verwijt op zich het gewone volk te onderdrukken en uit te buiten. Dat het tribuutstelsel hen tot die bejegening aanzette bleef onvermeld. Een instructie uit 1778 beoogde aan de ergste knevelarijen een einde te maken door het koffieloon dat de boeren toekwam terstond en rechtstreeks aan hen uit te betalen, Van die aanwijzing kwam in de praktijk heel weinig terecht. Het verscherpte toezicht van de Compagnie leidde weliswaar tot meer wederzijdse contacten, maar dit was niet het begin voor een betere verstandhouding. De koffiesergeant, die meestal elke kennis van de inheemse taal miste en vóór zijn benoeming nog nooit een koffieboom had gezien, hield van dichtbij toezicht op het doen en laten van de regent. In theorie stond de laatste in rang boven de sergeant, in het binnenland als *Toewan Mandor* aangeduid, maar vaak viel het hoofd een behandeling ten deel alsof hij de mindere was. Wel raakte langzamerhand de tijd voorbij toen het nog gewoon was om inlanders, zelfs de aanzienlijken onder hen, uit te maken voor 'swarte honden'. Onhebbelijk bleef echter de toon tot op het hoogste niveau.

Vooral wanneer de Gecommitteerde van liefde voor de cultures blaakte, konden een minder 'ieverig' Regent de vonken van zijn geest, brutaliteiten, scheldwoorden en matrozentaal in het aangezicht spatten. Van Lawick, die trouwens bij de dragonders had gestaan, ontzag zich niet achtbare mannen als den bejaarden, vromen Regent van Tjiandjoer en den verdienstelijken Soerianagara van Soemedang in tegenwoordigheid hunner standgenoten en minderen aan te bulderen als koeli's. (De Haan I 1910: 305-306)

En de koeienering was niet alleen verbaal. De gecommitteerde schrok er niet voor terug om op tournee zelf een kastijding toe te dienen aan een districtshoofd, zoals het bij een andere gelegenheid voorkwam dat de plaatsvervanger van een regent ter plekke in het blok werd gezet. Of volgens de omgangsvormen van die tijd ook tegen de gewone man op de ruwste wijze werd opgetreden, vermeldt het verhaal niet. Die bleef ver buiten het zicht van het kleine aantal Europeanen dat het contact met de gekoloniseerde samenleving onderhield. In de woorden van De Haan: 'over de neergehurkte Soendanees richtte het oog van de Nederlandse ambtenaren zich op de koffieboompjes.' (De Haan I 1910: 306)

De Compagnie had het Preanger gebied al geruime tijd in haar bezit zonder dat de kennis over de maatschappelijke inrichting in snel tempo toenam. Het principe van indirect bestuur, dat de grondslag vormde voor de exploitatie van land en volk, bracht met zich mee dat het binnenland in infrastructureel en institutioneel opzicht tot ver in de achttiende eeuw vreemd terrein bleef. Na de markering van de buitengrenzen vorderde de opname van het landschap gestaag. Nog veel meer moeite kostte het om door te dringen tot de sociale verbanden waarin de gekoloniseerde bevolking samenleefde. Van enig zicht op de eigenlijke boerenorde was nauwelijks sprake, want de behoefte om af te dalen tot op dit niveau bestond al helemaal niet. De delegatie van de tribuutheffing aan de landelijke bovenlaag maakte evenwel het vergaren van strategische informatie over samenstelling, achtergrond en werking van de Preanger elite tot een gebiedende eis. Het aanleggen van deze 'intelligence' gebeurde in de praktijk. De opbouw van dit fonds aan strategische kennis was geen doel op zichzelf, maar stond primair ten dienste van de vroegkoloniale opdracht: de gedwongen teelt van producten. Algauw kwam de *patih* in beeld, als spil in de economische organisatie van het regentschap. Op deze figuur, in oude bronnen wel als graaf aangeduid, kwam als de eerste uitvoerder van de bevelen van de regent de leiding over het werk neer. Dit inzicht leidde ertoe dat de Compagnie al in 1706 de benoeming en het ontslag aan zich voorbehield van deze tweede man in het regentschap. Het bleef echter mankeren aan een handleiding tot het apparaat van de regent. In de wirwar van hoofden en onderhoofden – *toemenggoeng*, *kepala tjoetak*, *ngabehi*, *demang*, *oemboel*, *patinggi*, *djaksa*, *mantri*, etc. – raakten VOC-dienaren al gauw de draad kwijt. In deze nomenclatuur lag natuurlijk de sleutel tot de organisatie van het inheemse bestuur, maar voor buitenstaanders bleef het een raadsel wie wat deed, tot waar de bevoegdheden van elke functionaris zich uitstrekten en hoe de onderlinge rangschikking eruitzag. De verwarring die ontstond kwam mede voort uit de

uitoefening van macht en gezag langs andere dan territoriale lijnen. De voorposten door de Compagnie in dit landschap gestationeerd zagen zich in hun waarnemingen belemmerd door een ontbrekende kennis van inheemse talen. Zelfs de minste vaardigheid daarin was voor hun aanstelling geen eis. Het was eerder omgekeerd zo dat van de hoofden een redelijke bekendheid zo niet met het Nederlands dan toch met het Maleis werd verwacht. Alleen in deze beide talen kwamen bijvoorbeeld de instructies tegen het weg- en overlopen op papier. Maar de Preanger adel bediende zich van het Javaans of van een verbastering daarvan met het Soendanees. Het kost weinig moeite zich een voorstelling te maken van de problemen waartoe deze haperende communicatie aanleiding moesten geven.

Onder regie van de Compagnie

De indeling in meerdere bestuurlijke lagen was onderdeel van een beleid waarin verhoging van het koloniale tribuut in de Preanger hooglanden vooropstond. In 1744 kreeg de regent opdracht om 'in persoon off door sijnen Pepattij' eens per jaar zijn gebied te (doen) inspecteren en verslag uit te brengen aan de Gecommitteerde (De Haan IV 1912: 334). Met de afdaling van de administratie naar de districten kwam op dit bestuurlijk niveau geleidelijk de nadruk te liggen voor inspectie en controle. Een instructie in 1778 gebod de opzieners controle te houden op de uitbetaling van het koffiegeld aan de boeren (vier rijksdaalders per bergse pikol), iedere maand een staat op te maken met vermelding van productiecijfers, opgave te doen van aantallen dorpen, huizen en inwoners ingeschakeld bij de teelt van verplichte gewassen, behulpzaam te zijn bij de geregelde afvoer van het tribuut naar de pakhuizen van de Compagnie, deserteurs van elders terug te sturen, terstond melding te maken van dreigende misoogst, enz. (De Haan II 1911: 592-595).

De verlegging van het administratieve zwaartepunt naar lagere echelons dreigde vast te lopen op de gewoonte van de hoofden van lagere rang om zich zo vaak en zo lang mogelijk in de onmiddellijke nabijheid van hun directe chef op te houden. Zo hielden in 1744 zo'n zestig à zeventig van deze onderhoofden domicilie op de hoofdplaats van het regentschap Tjiandjoer om van daaruit orders te geven aan hun onderhorigen. De hoogste gezaghebber die tijdens een reis naar het binnenland op dit oude gebruik stuitte gaf bevel dat zij ten minste vier keer per jaar naar hun eigen district moesten gaan en dat bovendien de regent of zijn plaatsvervanger elk jaar een bezoek aan alle districten diende te brengen (De Haan II 1911: 502). Een halve eeuw later kregen de districtshoofden opdracht ten minste twee keer per jaar, eerst bij de aanplant en daarna bij de oogst van koffie, in hun bestuurslocatie aanwezig te zijn en ten slotte de Opziener bij diens jaarlijkse ronde door hun gewest te vergezellen. In 1802 volgde het logische sluitstuk van deze maatregelen, namelijk om voortaan in hun eigen *tjoetak* (district) woonachtig te zijn. Evenals de voorgaande instructies zou ook die plicht tot consignatie nog lang na de afkondiging ervan worden ontdoken (De

Haan 1910: 360). Ik leid hieruit af dat de controle op het koffiebedrijf ook aan het einde van de achttiende eeuw nog maar net tot en zeker niet beneden het districtsniveau reikte.

Het beleid van territorialisering bracht ook verandering in de hiërarchische opbouw. Er ontstond een eenduidige commandolijn die van de regent naar de koffieplanter liep. Het stelsel van bestuur dat de VOC ingang probeerde te doen vinden verdroeg geen overlappende bevoegdheden en een bundeling daarvan langs verschillende maar onderling niet geharmoniseerde trajecten. De hoofden en onderhoofden kregen specifiekere taken die ten opzichte van elkaar in een hoog-laagverhouding geschakeld werden. Een einde kwam ook aan het recht dat de landadel van oudsher had genoten, de vrijheid namelijk om het volgelingschap aan hun heer op te zeggen, of daarmee ten minste te dreigen, en naar een andere patroon over te brengen. Zoals ook in het geval der boeren, wenste de Compagnie onderdanigheid ten principale te beschouwen als onopzegbaar en onoverdraagbaar. Een totaal verbod bleek onmogelijk af te dwingen en bij wijze van compromis werd in 1728 een regel van kracht die bepaalde dat voortaan cliënten die vertrokken al hun bezittingen (grond maar ook volk) bij hun heer moesten achterlaten (Hoadley 1994: 147). Het was een gratuite concessie, want de overgang naar een andere patroon zonder de eigen volgelingen te mogen meenemen was een zinloze stap. Het betekende immers de achterlating van het kapitaal waarop de economische macht en politieke status van het betrokken hoofd berustte. De notabelen hebben ongetwijfeld aanvankelijk de nieuwe regimentering hooguit voor kennisgeving aangenomen. Op den duur moet opsluiting in de bestaande formaties echter ook voor hen op verlies aan speelruimte zijn uitgelopen. De ambigue, fluïde relatie die hen met diverse beschermheren verbond maakte plaats voor strakkere inpassing in een ambtelijke hiërarchie. Maar daar stond een veel grotere veiligheid en stabiliteit van hun positie als belangrijk voordeel tegenover. Niet langer hoefden de hoofden beducht te zijn voor concurrenten, die hun machtsbasis ondergroeven door cliënten tot desertie aan te zetten, en voor rivalen dingend naar de gunsten van dezelfde beschermheer. Dit maakt het begrijpelijk waarom in het midden van de achttiende eeuw hoge dignitarissen van Cheribon er uit eigen beweging bij de Compagnie op aandrongen het recht van hun ontslag aan de Sultans te ontnemen (Hoadley 1994: 125).

De hiërarchisering van het bestuur op basis van het principe van territorialiteit versterkte de greep op de bevolking en haar productievermogen. Sedentarisatie, zoals geconstateerd, vergemakkelijkte de onderwerping van de boerenmassa aan het koloniale belastingregime. Een obstakel daarbij was behalve de moeilijk te bedwingen zwerfzucht van de Preanger landman ook de geringe bevolkingsdichtheid van het gebied. In haar niet-aflattende streven tot opvoering van het volume aan verplichte gewassen zocht de Compagnie naar middelen om de heffing van het tribuut aan de voet van de samenleving te verbreden. Dit gebeurde door niet alleen de gezeten landbouwers (*boemi*) in een streek, maar ook de nieuwelingen (*noempang*) die zich hier kwamen vestigen tot deelname aan de cultuurdiensten te verplichten. In de heersende visie waren de laatsten namelijk boeren die van elders waren

weggelopen om zich aan de te hoge eisen van een notabele te onttrekken. Hun nieuwe patroon legde wel zelf beslag op de arbeidskracht van *noempang*, die onder meer zijn rijstvelden bewerkten en in ruil daarvoor een deel van de opbrengst mochten behouden, maar liet na zijn nieuwe cliënten in te schakelen bij de gedwongen teelt van gewassen (De Haan I 1910: 362-363). In aanleg was dit een beslissing met een maatschappelijk zeer ingrijpende uitwerking, genomen met die expliciete bedoeling voor ogen. De maatregel beoogde immers een gelijke spreiding van de last der cultuurdiensten over alle boeren tot stand te brengen. In deze configuratie was niet langer plaats ingeruimd voor de *tjatjah*, die aan een lokaal hoofd als belastingeenheid gebonden was en via deze behoorde tot het dienstbare gevolg van de regent als ultieme patroon. De complex samengestelde huishouding moest oplossen in enkelvoudige boerengezinnen, alle met gelijke plichten. Van L. Rolff, die in 1784 als gecommiteerde aantrad, was een jaar later het voorstel afkomstig om 'ieder huisgezin, 't zij *manoempangers* of *boemis*, in de Jacatrasche Preanger en Bovenlanden gezeeten' gelijkelijk in de cultuurdiensten te betrekken. Die bepaling nam hij als eerste artikel op in de door hem in 1789 uitgevaardigde Koffie Instructie (De Haan IV 1912: 417-418; II 1911: 631-643).¹⁵ In de vroegkoloniale perceptie kwam de differentiatie onder de boeren voort uit landvlucht en was zij niet het gevolg van uitsluiting van de toegang tot grond. Nederburgh bracht deze zienswijze als volgt onder woorden.

De opgezeetenen van de Preangerlanden zijn in twee geslagten verdeeld waarvan het eene genaamd wordt Boemies en het andere Manoempangers, of bij verkorting Noempangers; de Boemies zijn afstammelingen van het Land, op deezzen legt van alle oude tijden de verpligting om alle Landsdiensten voor de Regenten en mindere Hoofden te verrigten. ... De Noempangers zijn alle de andere Inlanders, die zig voor een zeekeren tijd in de Regentschappen met er woon nederzetten, daar onder ook Boemies die zig uithoofde van al te groote onderdrukking in het Regentschap, van 't welk zij afstammelingen zijn, in de nabuurige Regentschappen nederzetten, en alzo anderzints aan den Javaan aangebooren zugt tot zijne geboorte plek verkragten, omdat hun aldaar het leven ondraaglijk word gemaakt. (Nederburgh 1855: 119-120) ... Met de Noempangers moet nog zeer voorzigtig omgegaan worden, want minder verkleefd aan de verblijfplaatsen, werwaards het lot hun heeft weggevoerd, dan de Boemies aan hun voorouderlijke erven, stappen zij er ook gemakkelijker over heen om, bij de minste kwade behandeling van een Regent, of ook wel alleen om een betere gelegenheid te vinden tot het aanleggen van Sauwavelden, naar een ander Regentschap te verhuisen met verlating van Huis, Coffijtuinen, ja dikwijls vrouw en kinderen wanneer deese hun niet volgen willen. (Nederburgh 1855: 121)¹⁶

Of die nivellering inderdaad ontstond en, wel zo belangrijk, of de definiëring van de boerenorde die eraan voorafging een juiste weergave was van de toenmalige maatschappelijke werkelijkheid zijn vragen die later opnieuw aan de orde zullen komen.

Tot het opstellen van een handleiding voor de koffieteelt zal Rolff zijn aangemoedigd door een schrijven van de Heren xvii in 1788 'dat de Javasche koffij niet te veel aangekweekt nog aangebragt kan worden'. Het reglement specificeerde de keuze van de grond, de wijze van aanplant, het onderhoud tijdens de groei, ten slotte de pluk en het drogen van de bonen. Rolff ontwierp deze eerste instructie door aan enkele opzieners en volkshoofden een vragenlijst voor te leggen. Hun beantwoording ervan vormde de neerslag van de heersende praktijken en aan de hand van deze inventarisatie kwam de handleiding tot stand. Hij zal niet nagelaten hebben daarin de indrukken te verwerken die hij opdeed bij zijn lange rondtocht door de Preanger enkele jaren tevoren, een kennismaking met het gebied waartoe zijn voorganger nooit de moeite had genomen. Wat hem ook tot het schrijven van het reglement aangezet zal hebben, was zijn voornemen verbetering te brengen in de werkwijze die hij aantrof. Aan het einde van zijn reisverslag leverde Rolff kritiek op de slechte staat waarin de aanplant zich bijna overal bevond en gaf hij te kennen dat regenten die zich niet aan zijn aanwijzingen hielden een voorbeeldige straf verdienden. De teelt moest zo dicht mogelijk bij de woning van de planters geschieden en zij kregen tot taak duizend bomen per jaar te onderhouden door zoveel bij te planten tot dit aantal zou zijn bereikt, aldus zijn instructie. Het aanbrengen van een heg om de aanplant heen was nodig om schade eraan door vee te voorkomen. De bepaling de grond tussen de bomen vier keer per jaar met een hak te schonen had tot doel overwoekering met onkruid te voorkomen en het tussenplanten van *dadap*-bomen gebeurde om de jonge boompjes tijdens de groei schaduw te geven. Bij elkaar maakten deze regels duidelijk dat het stadium van koffie als erfgewas voorbij raakte. Het was de boeren toegestaan om in de tuinen – want zo zagen de percelen met koffie beplant er nu uit – de eerste twee jaar tussen de nog jonge boompjes rijst gevolgd door tweede gewassen te verbouwen. Het drogen vond nog steeds bij de boeren thuis plaats. De regenten en lagere hoofden waren verplicht direct na leverantie van de bonen tot betaling ervoor over te gaan en in het drukke oogstseizoen van hun onderdanen 'zo veel als doenlijk' geen andere diensten te vorderen. Ten slotte, de Europese opzichters moesten van tijd tot tijd de aanplant bezichtigen en kregen daarvoor van de regenten paarden en volk tot hun beschikking. Rolff gaf opdracht een Javaanse versie van zijn instructie te maken en liet deze bij een volgende inspectiereis door de regentschappen op alle hoofdplaatsen afkondigen. Voor alle maatregelen gedurende de loop van de achttiende eeuw in het belang van de tribuutheffing genomen, gold dat invoering van deze oekazes op papier gemakkelijker ging dan doorvoering ervan in de praktijk. Met de allereerste handleiding voor de koffieteelt liep het niet anders. Interessanter dan de gebrekkige naleving van de Koffie Instructie was echter deze eerste poging voor het afgedwongen product een volledige en doordachte bedrijfsregie te ontwerpen. Al in 1778 was een soortgelijke instructie voor de verbouw en bewerking van indigo gereedgekomen, maar vooral die voor koffie viel samen met een enorme sprong voorwaarts in het geproduceerde volume. Meer dan het resultaat te zijn van de toegenomen vakkennis der opzieners – dit corps van controleurs was en

bleef nog lange tijd uitermate klein – lijkt aan de sterke stijging in die periode primair een steeds massaler mobilisering van boerenarbeid voor de teelt van dit gewas ten grondslag te hebben gelegen. Zelfverzekerd liet een hoge Compagniesdienaar aan het einde van de achttiende eeuw weten dat zoveel koffie geleverd kon worden als er schepen waren om dit product naar het moederland af te voeren.

Trage bevolkingsgroei

Een maatstaf voor het succes van de nieuwe aanpak was de stijging van de productie in 1793 tot 86.000 pikol. Maar de verzwarende van de koffiecultuur ging met aanhoudend volksverloop gepaard. De spreiding van het werk eraan over meer volk dan voorheen kon niet verhinderen dat de belasting voor allen op een hoger niveau kwam te liggen. Ontsnapping door weglopen was vaak de enige oplossing die overbleef. Daartoe gingen de boeren veelvuldig over, ook al omdat de sawa's die zij voor de voorziening van hun voedselbehoeften nodig hadden, hun in sommige gevallen ontnomen werden om in koffietuinen te worden omgezet (De Haan I 1910: 159). De stijging van de productie tegen het einde van de achttiende eeuw was niet mogelijk zonder de verplichte teelt in te voeren in delen van de Preanger die er tot dan van gespaard waren gebleven. Lawick berichtte in 1808 dat zodra de bevolking van het Soekapoerasche district Tjidamar vernam dat in haar district koffie zal worden geplant, zij direct verhuisd is, zonder zelfs een begin van ontginning te maken. Dezelfde bron vermeldt in 1809 dat in de Cheribonse Preanger regentschappen een deel van de bevolking gewoon was te verhuizen naar een andere regentschap (waar zij dan als menoempangs vrij van cultuurdiensten waren) wanneer de tijd van planten begon, om terug te keren zodra die afgeloopen was (De Haan III 1912: 629). Ook waar de grond weinig geschikt was voor de teelt van koffie, zoals in de Jampang in de Zuid-Preanger, vond invoering ervan toch plaats om boeren van desertie erheen te weerhouden.

Beantwoordend aan het beeld van een 'frontier'-samenleving gold zelfs in 1720 nog hooguit een achtste deel van de Preanger als bevolkt. In 1777 zou het inwonertal 55.000 hebben bedragen, in 1796 tot 206.494 zijn gestegen om in 1808 op 150.822 te worden vastgesteld (De Haan I 1910: 953). Het eerste cijfer is al even weinig betrouwbaar als het tweede en het laatste. Zelfs de suggestie dat het hoogste getal de werkelijkheid het dichtst benaderde is speculatief. Bij gebrek aan voldoende kennis en bereik waren de statistieke opnamen in de tijd van de Compagnie niet zorgvuldig genoeg om zelfs maar bij benadering de ware omvang van de bevolking te kunnen schatten. Het waren geen tellingen in de letterlijke zin van het woord, maar geaggregeerde opgaven door de volkshoofden op last van het koloniale gezag gedaan.¹⁷ Deze kanttekeningen doen niet af aan wat voorop dient te staan, namelijk dat tot het einde van de achttiende eeuw de demografische groei in een opvallend traag tempo was verlopen, met een overigens sterk wisselende bevolkingsdichtheid

per vierkante kilometer in de verschillende delen van het gebied. Na de aanvankelijke binnenkomst van kolonisten uit de kustvlakte of Midden-Java bleef een voortgaande toestroming van volk van elders achterwege. De veronderstelling lijkt aannemelijk dat de heffing van het koloniale tribuut remmend heeft gewerkt op de animo om zich in het betrekkelijk lege achterland van Batavia te vestigen. Ongetwijfeld hebben ook andere factoren een rol gespeeld, zoals jaren van hoge mortaliteit door het uitbreken van epidemieën. Een bericht uit 1757/1758 meldde dat door het uitbreken van een soort pest 'geheele negorijen genoegzaam zijn uijtgestorven', wat een zeer nadelige uitwerking had op de inzameling van Compagniesproducten. Een jaar later liet de regent van Parakan Moentjang weten dat binnen zes maanden 425 huisgezinnen van de duizend die onder hem stonden waren overleden.¹⁸ De koepokinenting, waarmee vroeg in de negentiende eeuw werd begonnen, maakte het mogelijk deze volksziekte te beteugelen. Dat ging niet zonder slag of stoot, want de bevolking bood aanvankelijk fel verzet tegen de vaccinatie. Daarover verhaalde P. Engelhard, die in 1804 als geëmitteerde optrad.¹⁹ Zijn adjunct Lawick greep het volksverloop aan om de vaccinatiecampagne tot nader order te staken. Epidemieën maakten natuurlijk niet alleen vele slachtoffers in de Preanger. Ook elders werd het demografisch accres nadelig beïnvloed door jaren van hoge mortaliteit. In schaars bevolkte gebieden zoals de hooglanden van Soenda verhinderden de telkens opflakkerende pestilenties een toename van de arbeidende bevolking, die een voorwaarde was voor de opvoering van de productie wanneer het koloniale gezag daartoe opdracht gaf.

Een verklaring voor de aanhoudend lage bevolkingsdichtheid in de Preanger regentschappen zou echter onvolledig zijn als een andere belangrijke oorzaak ongenoemd blijft: de niet-aflatende poging namelijk van de volkshoofden om een zo groot mogelijk deel van hun achterban in de luwte te houden. Door boeren die tot dienstbaarheid jegens hen verplicht waren, indien niet helemaal, dan toch zoveel mogelijk te vrijwaren van deelname aan de koffieteel. Later zal blijken of en in welke mate zij daarin slaagden. Maar hun handelwijze bracht met zich mee dat de bevolking een grotere omvang had dan in de koloniale boekhouding genoteerd stond. Het behoeft nauwelijks betoog dat de Compagnie zich van die discrepantie bewust was en alles deed wat in haar vermogen lag om deze stille reserve aan het licht te brengen. Lawick, inmiddels tot waarnemend geëmitteerde benoemd, schreef in 1805 dat de bevolking voor de helft te laag was opgegeven. Soortgelijke mededelingen zijn in vele andere bronnen uit deze jaren te vinden. Zoals in het rapport van een officiële commissie die in haar rapport van 1808 verzekerde dat 'er zig in de respectieve regentschappen veel meer inwoonders en ook campongs bevinden, dan door de Regenten opgegeeven zijn' (De Haan IV 1912: 542). De strekking van deze boodschap was dat de koffieteel verder omhoog kon en moest. Dat lukte niet meteen, want de ijver waarmee Rolff te werk was gegaan maakte in de jaren erna weer plaats voor laksheid bij de inheemse leiding van de bedrijvigheid en in het falend toezicht erop door de dienaren van de Compagnie. Opzieners gaven uit gemakzucht opdracht langs de wegen te planten,

ongeacht of de grond wel geschikt was, omdat zij hun inspectie dan in het voorbijrijden en zelfs zonder af te stijgen van het paard konden uitvoeren. De gecommiteerde sprak zijn ongenoegen uit over 'het aanleggen van lange smalle tuinen langs de groote wegen over bergen, daalen, klippen en schraale grond, vooral in Galoeh, ver van de woningen'. Het kwam nog steeds voor dat de boeren gelast werd hun sawa's met koffie te beplanten om ergens anders nieuwe rijstvelden (vermoedelijk *tipar*) aan te leggen. Pieter Engelhards reisjournaal van 1802 maakte eveneens gewag van het afpakken van sawa's voor de koffieteelt, waaraan zeker dwang te pas zal zijn gekomen. Een opziener liet weten dat regenten het beneden hun waardigheid achtten om hem, zoals zij verplicht waren, op zijn rondes te vergezellen. In reactie op het tegenvallende jaarverslag dat de gecommiteerde Nicolaus Engelhard in 1799 indiende moest hij de volkshoofden ernstig onderhouden over hun plichtsverzuim. Vooral de regent van Tjiandjoer was jammerlijk tekortgeschoten en diende zijn leven te beteren om strafmaatregelen tegen hem te ontgaan. Cultuurvergripen, zo luidde de grond voor ontslag van de regenten van Batoejalang en Parakanmoentjang in 1802. De harde hand was onmisbaar om het nieuw gestelde doel te bereiken: de levering van honderdduizend pikol per jaar. De nieuwe gecommiteerde Pieter Engelhard – neef van zijn voorganger en met diens voorspraak in 1800 benoemd – kreeg in 1802 als adjunct Lawick naast zich om de verhoogde werkdruk aan te kunnen.

De binding van de boeren aan grond, de verplichte inschakeling van de bevolking in de teelt van exportgewassen, het verbod om de woonplaats te verlaten of de dienstbaarheid naar een andere patroon over te brengen, de opsluiting van hoofden in diverse rangen in een gestroomlijnder bureaucratische hiërarchie, al deze regelingen beoogden hetzelfde doel: tributverhoging. Het aandraaien van de belastingschroef lukte ongetwijfeld, eigenlijk hoe langer hoe meer. Dit neemt niet weg dat de objecten van deze vroegkoloniale productiewijze op alle niveaus krachtig en aanhoudend verzet boden. De verzwaarde druk vanaf 1785 zette zich meteen om in verloop van Preanger volk naar de Bataviase ommelanden teneinde aan de 'ontorschbare lasten en verpligtingen' te ontkomen (De Haan I 1910: 379). Was er eveneens sprake van collectief verzet in de belaste gebieden zelf tegen het strenge regime? De Compagnie hield met die mogelijkheid rekening, maar het isolement van het Preanger gebied werkte in dit opzicht heilzaam. Eventuele oproerkraaiers konden vrij gemakkelijk worden opgespoord en uitgeschakeld. Daarbij ging speciaal de aandacht uit naar belijders van de islam.

Vooraf in tijden van politieke spanning hielden G.-G. en Raden hun oog op 'landlopers' en 'swervers', rondtrekkende schriftgeleerden en andere 'bedriegers en schijnheiligen'; bracht dan het optreden van zulke 'goochelaars' met hun 'Mohumedaanse superstitiën en grollen' de minste beroering teweeg, aanstonds volgde eene scherpe order om dat rebellische gespuis maar uit te roeien, onder den voet te schieten en te massacreeren. (De Haan I 1910: 433)

Maar was de Compagnie althans verzekerd van de toewijding en trouw der Preanger hoofden? Per slot van rekening had de inheemse aristocratie een bondgenootschap gesloten met het exportbedrijf en konden de leden ervan zich verplicht achten, tegenover besteding en zelfs versterking van hun macht en ontvangst van ruime inkomsten, in het bijzonder de economische belangen van de vreemde overheerser maximaal te bevorderen. Of dat inderdaad gebeurde, is in hoge mate discutabel. De hoofden opereerden in van elkaar gescheiden circuits. Hun onderwerping kwam in vertoon van dienstbaarheid tot uiting en in de verplichte levering van producten aan de Compagnie lag de essentie van dit gedrag besloten. In Batavia moesten de hoogsten van hen, de regenten, bij gelegenheid verschijnen om zoals het leenmannen betaamt hun ootmoedige onderdanigheid in en rond de *voc* hofhouding te demonstreren. Tot de opstelling van een code met regels van het ambt van volkshoofd kwam het niet, het bleef bij een instructie voor de koffiezaken. Met pracht en praal demonstreerden zij hun voornaamheid.

De meesten hunner bezaten te Batavia vaste eigendommen, waar zij met hun groot gevolg, gedeeltelijk te paard hun intrek namen. Er had dan eene bijeenkomst plaats bij den Gouverneur-Generaal, waarin deze hun de verplichtingen tegenover de Compagnie inscherpte, den nalatige bestrafte, den naarstige beloonde. Verder waren er comparaties ten kantore van den Gecommitteerde en op nieuwsjaarsdag een festijn... De Gecommitteerde betaalde dit en andere feesten uit eigen beurs en telde daarvoor gaarne eene flinke som neer, die hij bij afrekening ruimschoots dacht terug te krijgen. Soms liet hij ter eere der Regenten een buffel met een tijger vechten; hij verschaftte de rijtuig en paarden waarmee zij de winkels rondreden, en naar het uiterlijke te oordeelen was alles botertje tot den boôm. De inlandsche Grooten hadden ontvangen, lieten de rijksdaalders terdege rollen, kochten juweelen waarmee zij hunne Râden Ajoë's dachten te tooien en snuisterijen voor hunne dalem's, en verkwisten het restant in schandaleuze overdaad. Het was niets ongehoords dat een Regent van Tjiandjoer gedurende zijn verblijf te Batavia eene tonne gouds tenachter teerde. Anderen, die minder koffie ter schaal hadden gebracht, moesten natuurlijk eenige maat houden bij den onderlingen wedijver in geldverkwisten en vertoonmaken, waarbij de hen vergezellende Opzieners de weinig gedistingueerde rol vervulden van parasieten en tafelschuimers, terwijl de Gecommitteerde steeds op den uitkijk stond om de pas op rekening verstrekte sommen in eigen zak te doen terugvloeien. (De Haan 1 1910: 350)

Het gedrag van de hoofden mag gelijkenis hebben vertoond met dat van hun voorgangers in de prekoloniale tijd, de materiële staat door de toonaangevende regenten gevoerd, lag op een veel hoger peil dan hun voorvaders ooit hadden bereikt. De koffiegelden, of beter gezegd, het krediet dat zij genoten in ruil voor de levering van dit gewas, bood de gelegenheid tot een uitbundige verkwisting die hun algauw de naam van parvenu's bezorgde. Tijdens hun soms maandenlang gerekt verblijf in Batavia staken de royaalst betaalde regenten elkaar in vertoon van overdaad de loef af. Die van Tjiandjoer reed er in een vergulde koets

rond. De 'koopzieke' grand seigneurs lieten zich kostbaarheden voor excessieve prijzen aansmeren. Op de terugtocht namen zij opium, tabak en katoentjes mee, artikelen die zij aan hun onderhoofden sleten. Thuis, op de hoofdplaats van het regentschap, leefden zij weliswaar een stuk eenvoudiger, maar ook daar waren zij de spil in een centrum van macht en rijkdom, ver verheven boven het boerenfolk. Zowel om redenen van legitimiteit als om de tribuutmachinerie in gang te zetten en te houden was de Compagnie aangewezen op de invloed van de landadel op de bevolking. Desondanks werden de hoofden met weinig égards behandeld. Zij golden, zoals eerder geconstateerd, als de minderen van hun Europese counterparts. Achter de geringe voorkomendheid jegens hen betracht, gingen echter toch ook beduchtheid en onzekerheid schuil over een wellicht onvoldoende controle op hun doen en laten. Dit vermoeden leidde soms tot maatregelen bewust genomen om hoofden schade te berokkenen, zoals voortzetting van de teelt van verliesgevende gewassen, als een lesje in gehoorzaamheid. Uit angst zich tot de gevangene te maken van haar bondgenoten voerde de VOC een verdeel-en-heerspolitiek. Zij hechtte niet aan het bevorderen van een goede verstandhouding tussen de regenten. De omgang van dezen met elkaar heette statig, afgemeten en koel te zijn, niet in de laatste plaats omdat de Compagnie dat zo regelde. Zij deinsde niet terug voor het aankweken van naijver en zelfs haat tussen de hoofden onderling (De Haan I 1910: 343, 357).

Was het geen tijd om terug te komen op de beslissing de koffieteelt onder inheemse leiding te plaatsen? Nederburgh, als commissaris-generaal door de VOC-directie erop uitgestuurd om voorstellen te doen hoe het nu verder moest, schreef in zijn rapport van consideraties uit 1796 – waarvan Nic. Engelhard vermoedelijk de ghostwriter was²⁰ – dat het tegenwoordig bestuur over de Preanger regentschappen de Compagnie niets kostte. Die nuchtere conclusie sneed iedere verdere discussie over alternatieve constructies af. Zelfs de uitgaven (en verdiensten) van de controleurs, de gecommiteerde en zijn staf, waren kosten die niet voor rekening van het koopmansbedrijf kwamen. De medewerking van de volkshoofden aan de koffieteelt werd gekocht, maar de prijs voor hun diensten betaald stond in geen verhouding tot het profijt dat de Compagnie aan de handel ontleende. Ook nadat de koffie van luxartikel een massaproduct was geworden, bleef de winstmarge buitengewoon hoog. De commissie aan de regenten voor hun bemiddeling uitgekeerd bracht hen tot rijkdom en ging gepaard met een levensstijl van opulentie. Maar zij verloren hun fortuin weer even snel als het was gewonnen door de financiële manipulaties waaraan de hoogste Compagniesdienaren zich te buiten gingen. De regenten werden onder curatele gesteld, kregen pas een aanstelling als zij de schuld van hun voorgangers overnamen en moesten ook voor elkaar borg staan. Maar hoe nadelig dit bedrog ook moet hebben uitgewerkt op hun animo aan de gestelde eisen te voldoen, de behandeling die de volkshoofden ten deel viel was natuurlijk vele malen beter dan waarop de boeren mochten rekenen. Bij gebrek aan gegevens valt niet na te gaan of zij de teelt en aflevering van koffie als een onbetaalde herendienst opvatten. G.K. van Hogendorp oordeelde in zijn memorie van 1804 zoals vele anderen

voor en na hem deden. 'Alle de koffijboonen, die de Javaan plukt, moet hij afleveren tegen een geringen prijs, of, gelijk algemeen erkend wordt, voor niet.' (De Haan III 1912: 704)

Bestrijding van cultuurvergrepen

De weigering voor de koffie een redelijk loon te betalen bracht de planters in de verleiding hun oogst niet of slechts ten dele in te leveren, zoals zij verplicht waren, door bonen weg te gooien of te begraven om te ontkomen aan de terugkerende gang naar de pakhuizen. Ook kwam het voor dat zij de koffie aan opkopers van de hand deden die meer gaven dan de Compagnie. Deze ontduiking van het monopolie keerde zich om te beginnen tegen de volkshoofden voor wie de boeren hun illegale transacties verborgen hielden. In 1727, dus vrijwel onmiddellijk na de drastische prijsverlaging, werd van zulke praktijken reeds melding gemaakt.²¹ Meer nog dan de boeren waren het echter de hoofden zelf die voorkwamen dat alle koffie door hen ingezameld de Compagniespakhuizen rechtstreeks bereikte. Onderweg daarheen wisselden vele draaglasten van eigenaar, vaak meerdere malen, en naarmate de transporten de kust dichter naderden steeg de prijs die opkopers bereid waren te betalen. Een regent die nalatig bleef de hoeveelheid die van hem verwacht werd af te leveren laadde al gauw de verdenking op zich dat hij zelf of zijn minderen met particuliere handelaren zaken deden. Om deze smokkel tegen te gaan besloot de Compagnie dat in de Preanger geen personen mochten verblijven die hier niet thuishoorden. De maatregel was een logisch sluitstuk van de gedwongen teelt en de verplichte levering, maar werd voorgesteld als te zijn ingegeven door de wens de eenvoudige en eerlijke inwoners tegen 'slechte invloeden' van buitenaf te beschermen. Het verbod voor vreemdelingen om zich in het gebied te bevinden gold in de eerste plaats voor Chinese handelaren die, zoals elders, als middelaars tussen Compagnie en bevolking optraden. Zij kochten de koffie op voor eigen risico en rekening, maar opereerden ook als agenten van Europese landheren in de buurt van Batavia of hadden – een geheim dat nog beter bewaard bleef – Compagniesdienaren als hun opdrachtgevers.²² De gezeten inwoners stond het evenmin vrij om hun woonplaats te verlaten. Alleen de teelt of het vervoer van koffie gold als een geldig excuus om niet te zijn waar zij behoorden: thuis. Reizen zonder pas mocht niet en het niet kunnen tonen bij aanhouding van deze schriftelijke toestemming, afgegeven op het residentiekantoor dan wel door een hoger of lager hoofd, werd bestraft met rotanslagen of een paar dagen in het blok, terwijl zware delinquenten (betrapt op diefstal van vee of koffie) voor een jaar in de ketting gingen. Voor andere bezigheden dan het verbouwen van voedsel voor eigen gebruik in combinatie met cultuur- en herendiensten was nauwelijks ruimte. Deze rigoureuze inperking verklaart waarom andere handel dan die van de Compagnie weinig voorkwam en pasars in de Preanger zo goed als ontbraken. Wat aan andere goederen voorhanden was, werd meegenomen door de begeleiders van de draagbeesten die de koffie tot aan de pak-

huizen aan de grens van de bovenlanden hadden gebracht. Daar boden neringhouders hun waren aan die aftrek in het binnenland vonden.²³

De bevolking klaagde erover dat door de verplichting tot bijplanting geen voldoende tijd voor een geregeld en behoorlijk onderhoud van de bomen overbleef, maar tevergeefs. Een voorstel in 1802 om het getal bomen per huisgezin tot 500 te verlagen werd verworpen. Toch gaf ook Lawick in 1808 te kennen dat de aanplant tot een ondraaglijke hoogte was opgevoerd. Al eerder was vastgesteld dat de uitbreiding van de teelt tot alle regentschapen had geleid tot een daling in plaats van een stijging van de productie. 'Het volk vlugt, verloopt en wijkt uit eene landstreek waar het zo buitensporig gedrukt word', zo berichtte de adjunct-gecommitteerde. Hij waarschuwde in 1808 dat verloop en opstand het gevolg zouden zijn van het streng vasthouden aan de eis om duizend bomen per jaar te moeten onderhouden. Deze opdracht was nog zwaarder geworden sinds N. Engelhard in 1795 het verbod om zich door weglopen aan de koffieteelt te onttrekken nogmaals op de *noempang* van toepassing had verklaard. Ten tijde van de eerste afkondiging in 1739 was dit voorschrift alleen aan de grondeigenaars opgelegd. Die beperking kwam voort uit de gewoonte dat bezitlozen gewoontegetrouw van tribuutheffing gevrijwaard bleven. Zoals gebleken, was dit vanaf 1789 niet langer het geval en aan hun inschakeling bij de gedwongen teelt werd nu kracht bijgezet door het verbod op weg- en overlopen ook tot deze onderklasse uit te strekken. Als voorheen spanden de volkshoofden zich in de omvang van hun achterban uit te breiden. Dit streven stond echter niet langer in het teken rivalen in macht en aanzien de loef af te steken, maar was ingegeven door de opgave te voldoen aan de eis die de Compagnie stelde om koffie, alsmear meer koffie.²⁴ De afsluiting van de Soenda hooglanden tot een reservaat en de immobilisering van de bevolking waren kenmerkend voor de wijze waarop de koloniale tribuutheffing onder het Compagniesbewind beslag kreeg. Wat als een vrije handelstransactie begon, was op een stelsel van dwang uitgelopen. De kroniekschrijver van dit regime gaf in zijn bronverwijzing aan hoe de boeren gedreven werden door vrees voor straf, het hoofd gedreven werd door angst voor zijn superieuren en de gehele cultuur in stand bleef uit onmacht zich ertegen te verzetten. Het geweld waarmee tegen de bevolking te keer werd gegaan bleef buiten zicht bij gebrek aan een rechtstreeks contact met de werkvloer. Niettemin sprak N. Engelhard over 'continuele straffoeffeningen' om de kleine man aan het werk te zetten en te houden. Meer is bekend over de druk waaraan de hoofden bloot stonden om 'cultuurvergrijpen' tegen te gaan. Ook wanneer die door hun onderdanen waren begaan schrokken de gecommitteerde en zijn opzienders er niet voor terug de managers van het koffiebedrijf met de rotan af te ranselen, dagen of maanden in het blok te sluiten en hen tot langdurige kettingstraf te veroordelen. Afzetting en verbanning waren de sancties voor ernstig en aanhoudend plichtsverzuim waarmee regenten als de hoogste volkshoofden te maken kregen. Was de uitoefening van al dit geweld ook naar de gewoonte van de tijd niet buitensporig? N. Engelhard, en onder de gecommitteerden blonk hij niet in hardheid uit, verzekerde dat geen inlander zonder dwang koffie zou

willen planten. Wat een gevolg was van het meedogenloze regime werd dus als oorzaak en rechtvaardiging ervoor aangewezen. De weigering om de boeren voor hun werk te betalen groeide al in de achttiende eeuw tot staande praktijk uit en werd ook in het oordeel achteraf geveld gewettigd als een voortzetting van de prekoloniale tribuutheffing.

Het gebruik in zoo onbeperkte mate van kosteloozen arbeid der bevolking paste volkomen in het stelsel der O.-I. Compagnie, die inzonderheid in haar geldelijk belang het beginsel dan ook zoo veel mogelijk exploiteerde. (ENI II 1918: 76)

Elk vertoon van bekommerdheid liep welhaast als vanzelfsprekend over in het oordeel met als strekking dat een andere keuze nu eenmaal onmogelijk was. Die opvatting leerde dat de Soendanees in aanleg lui en vadsig was, ‘... tot generleij arbeid geschikt dan die hij tot zijn onvermijdelijk onderhoud nodig oordeeld’, zo had Engelhard het aan Nederburgh voorgezegd (De Haan IV: 732). Aan zichzelf overgelaten miste de Preanger boer de bereidheid een hogere prestatie te leveren. Dat kon alleen door hem in een gareel van discipline en controle te brengen. Vandaar de dwang als een misschien betreurenswaardig maar helaas noodzakelijk element in een lang opvoedingsproces. In laatste instantie was dit ook het oordeel dat de kroniekschrijver van deze periode over de koffieteelt velde. In economische zin was de invoering ervan een grote stap vooruit die de bevolking weliswaar met tegenzin onderging, maar ook een einde maakte aan de onderbenutting van de productiekrachten die het Preanger gebied in achterstand gevangen hield. Opvallend luchthartig beoordeelde landsarchivaris De Haan de uitwerking van het Preanger stelsel. Zeker, de gebezigde dwang was hard, maar voor de bevolking betekende dit in hoofdzaak een verlies van tijd waarnaar het inlands leven zich daarnaar op den duur richtte (De Haan I 1910: 148). Werkelijk? Dat moet blijken uit het vervolg na de eclips van de VOC en de overdracht van het gezag aan het gouvernement rond het einde van de achttiende eeuw.

IV · VAN HANDELSBEDRIJF TOT STAATSONDERNEMING

Botsende belangen

Van georganiseerde weerstand tegen de voc-heerschappij en het stelsel van verplichte leveranties was heel duidelijk geen sprake. Dat wil echter niet zeggen dat de Preanger landadel van harte aan het ingevoerde regime heeft meegewerkt. De regenten, en via hen de lagere hoofden, werden voor hun bemoeienissen met een commissie betaald, maar niet zó ruimhartig dat de geldprikkel voor deze middelaars de enige drijfveer kan zijn geweest. De meesten bouwden een enorme schuld op bij hun weldoeners in Batavia. Buiten-economische dwang, feitelijk dan wel de dreiging daarmee, komt als een belangrijker motief voor collaboratie in aanmerking. De jaarlijkse verschijning van de regenten in het koloniale hoofdkwartier gaf glans aan de macht van hun superieuren en moest bij de ontboden hoofden het besef van hun afhankelijkheid versterken. Tot tegenspel in die encscenering kwam het natuurlijk niet. Maar eenmaal terug op hun thuisbasis gedroegen de regenten zich doorgaans niet als de ijverige zetbazen die de voc zo graag van hen wilde maken. Ver verwijderd van hun superieuren in Batavia beschikten de hoofden over ruime bevoegdheden zonder dat er sprake was van veel controle op wat zij deden of nalieten. De Compagnie had er geen behoefte aan zich diepgaand en aanhoudend met inheemse zaken bezig te houden. Die terughoudendheid nam zelfs de vorm aan van tegenzin om in te grijpen, veroorzaakt door zowel gebrek aan belangstelling als, dientengevolge, verregaande onkunde over de inrichting van de gekoloniseerde samenleving. Dat de Heren in Batavia begrip noch interesse toonden voor de gewoonten en zeden in het achterland, was een keuze en niet het gevolg van hun onbeholpenheid of slechte communicatie. De actiebereidheid ging veel verder als het aangelegenheden betrof die het hart van de onderneming nauwer raakten. Inzake handel bijvoorbeeld opereerde de leiding van de onderneming met grotere doortastendheid en ook met meer nieuwsgierigheid.

De nadruk in de vroegkoloniale rapportage lag op de feodale levensstijl van de landadel als strijdig met het economisch belang der Compagnie (De Haan 1 1910: 356).¹ Deze voorstelling van zaken suggereert een contrast tussen het contractdenken die bij de handelsonderneming vooropstond en daartegenover het op status georiënteerde gedrag der Preanger hoofden, de koffieteelt versus het jachtbedrijf. Die absolute tegenstelling getuigt aan beide kanten van een gebrek aan nuances. Eerder heb ik er al op gewezen dat de leefwijze van de voc-directie in Batavia een aantal landheerlijke trekken vertoonde die zich gemakkelijk als neofeodaal laten bestempelen. Omgekeerd heeft het aan aandacht ontbroken voor de

manier waarop de regent, en onder hem de lagere hoofden, zich als economische ondernemers plachten te manifesteren. Er zijn aanwijzingen dat in vroeger tijden leden van de landadel in de Soenda landen, zoals ook elders op Java, een belangrijker rol speelden in handel en bedrijf om vervolgens door de Compagnie van die bronnen van rechtstreekse macht en rijkdom te worden afgesneden. Wat evenwel bleef, was hun bemoeienis met de aanleg van nieuwe rijstvelden en de bewerking daarvan. De voortgaande omzetting van droge grond in bevoelde velden gebeurde, zoals voorheen ook het geval was geweest, vaak op initiatief en onder leiding van lagere of hogere patroons behorende tot de landadel. Hun volgelingen uit de boerenbevolking waren de uitvoerders van deze ontginningen en kregen, in ruil voor de afstand van een deel van de opbrengst van hun arbeid, het bewerkinsrecht op de nieuwe sawa's. Naast de koffielijn, die zich administratief in het landschap vertakte, was er dus ook een andere bedrijfszuil, die van de rijstproductie, waarover de Compagnie geen enkele zeggenschap had en die volledig buiten haar om georganiseerd bleef. Dit verklaart waarom de vroegkoloniale boekhouding weinig of geen informatie verschaft over het toezicht op de rijstcultuur, de geleidelijke uitbreiding ervan en de afdracht aan supralokale hoofden van een oogstaandeel. Die onderbelichting geldt al evenzeer voor de bemoeienis van de islamitische geestelijkheid met landbouwaangelegenheden. Haar actieve betrokkenheid bij het dagelijkse boerenwerk zou pas veel later in beeld komen.

De regent en zijn onderhoofden beschikten nog over tal van andere bronnen van inkomsten in de aard en omvang waarvan de Compagnie weinig inzicht had. Volgens de doctrine van non-interventie in de inheemse huishouding ging het om de voortzetting van oude heffingen die uit het principe van dienstbaarheid voortvloeiden. Afschaffing ervan was niet toelaatbaar en overname al evenmin. Dat gold ook voor het hoofdgeld, dat tot de oude tributen behoorde. Dit was wellicht het mechanisme waarlangs een aanzienlijk deel van de weinige koffiepenningen, die de producenten bij wijze van loon voor hun inspanning ontvingen, weer uit de boereneconomie werd weggezogen. Ten slotte ontleenden de regenten inkomsten aan de bescheiden handel die in hun gebied tot leven kwam. Zij hieven van de ingestelde *pasar* iedere maand een klein bedrag. De bevolking kon verder bij de hoofden of hun agenten terecht voor de aanschaf van consumptiegoederen uit Batavia aangevoerd. Soms nam de regent zelf voor dit doel een voorraad mee met zijn karavaan op de jaarlijkse terugtocht uit de stad. Het noemen van allerlei bedrijvigheid heeft niet slechts ten doel de opvatting te weerleggen dat de Preanger regenten voornamelijk of zelfs uitsluitend aandacht hadden voor luisterrijk nietsdoen, de jacht en ander feodaal tijdverdrijf. Van meer gewicht dan deze correctie is de conclusie dat het economische belang van de hoofden niet samenviel, maar strijdig was met uitbreiding van de koffieteelt. De poging om hun volgelingen gedeeltelijk of zelfs geheel van cultuurdiensten vrij te stellen gaf, naar de mening van rapporteurs in dienst van de Compagnie, blijk van de oneconomische mentaliteit waarvan de elite doordrongen was.

Hoe groter het aantal van dergelijke leeglopende volgelingen, hoe luisterrijker de staatsie. Vandaar dat de hoofdnegorij, waar het wemelde van zulke lanterfantende dienstdoeners, zoowel voor den Regent als de daar verblijvende Districtshoofden en mindere ambtenaren, doorgaans beneden het gewone peil van moraliteit stond. (De Haan I 1910: 366)

Dat zich rond de verblijfplaats van de regent altijd veel volk ophield en geen hoofd ergens kwam zonder begeleiding van een stoet, leidde tot grote ergernis. Maar veel schadelijker was natuurlijk de onttrekking van boerenarbeid aan het koloniale tribuut door de exclusieve aanwending ervan op de *sawah kaprabon*, de rijstvelden die in het bezit waren van de hoofden zelf. Slechts onder 'ijsselijke bedreigingen' slaagde Rolff erin de regenten te pressen om de tot dan niet belaste *noempang* in de cultuurdiensten te betrekken (De Haan I 1910: 133). Waarschijnlijk maakten de hoofden in de opgaven die zij periodiek moesten doen van de sterkte van de bevolking alleen melding van de klasse waarop de dienstbaarheid van oudsher placht te berusten, dat wil zeggen de boereneigenaars. Hoe reageerde de VOC op de moeizame inschakeling van de regenten als bedrijfsleiders in de koffiecultuur? Door tegen het einde van de achttiende eeuw het toezicht erop van het regentschap naar het district te verleggen. De afdaling in het inheemse landschap bracht met zich mee dat het hoofd op dit administratieve niveau rechtstreeks en als eerste verantwoordelijk werd gesteld. Een resolutie in 1790 legde de nieuwe overeenkomst vast.

The aforementioned *tjoetakschoofd* are also primarily responsible for the neglect of the coffee plantations and thus are obliged, on occasion that the neglect is the result of the extortions of the direct producers, to remonstrate them; if in the reverse case, that is if such is concealed, by its discovery [they] are to be considered and punished as accomplices and supporters. (Hoadley 1994: 162)

Nog meer dan voorheen werden de regenten teruggedrongen naar een positie van vooral symbolische betekenis, een reductie verdedigd met verwijzing naar hun 'despotische luimen'. Een alternatief, waarschijnlijk niet eens in overweging genomen, zou uitbreiding van het aantal Europese opzieners zijn geweest. Stationering van meer van deze inspecteurs dichter bij de werkvloer kwam waarschijnlijk niet in aanmerking, omdat aan die oplossing kosten waren verbonden. De inheemse hoofden kregen geen cent salaris en de Compagnie bleef standvastig in haar weigering concessie te doen aan het principe van goedkoop bestuur. Bovendien kan het de VOC-directie nauwelijks zijn ontgaan dat de opzieners zich bij de uitoefening van hun ambt vatbaar hadden getoond voor allerlei corrupte praktijken. De omzetting van wat de Compagnie toebehoorde in particuliere inkomsten bleef niet tot het niveau van Batavia beperkt, maar begon al bij de bron van productie (De Haan I 1910: 143; 317-319).

De oplossing die de Compagnie koos was uit het oogpunt van kosten de goedkoopste, maar was die tegen de achtergrond van het streven naar productieverhoging ook de

beste? Die vraag dringt zich op in het besef dat delegatie van de bevoegdheden naar het districtshoofd wel een verschuiving teweegbracht, maar niet veel meer dan van cosmetische aard. De constellatie op dit niveau week namelijk niet wezenlijk af van die welke in de hoofdplaats van het regentschap bestond. Hoofden, van hoog tot laag, figureerden als uitvoerders van het stelsel van verplichte leveranties. Achter de façade van hun inspanning en medewerking ten dienste van het koloniale tribuut gaven zij echter leiding aan een heel ander bedrijf: de rijstteelt. Die was weliswaar niet op de export gericht, maar het grote economisch belang ervan, ook ten eigen bate, lieten zij toch zwaarder wegen dan de extern gerichte teelt van koffie. De notabelen voerden een dubbele boekhouding en gaven voorrang aan die met een hoger rendement waarover de directie van de handelonderneming geen controle bezat. Uit behoefte aan daadwerkelijk toezicht voorzag de Compagnie de plaatsvervanger van de regent en zijn districtshoofden van acten van aanstelling. De koffiecultuur bleef echter rusten op de regenten en hun welvaart nam toe als gevolg ervan. Maar was dit profijt voldoende voor de onvoorwaardelijke steun van deze bondgenoten? Nicolaus Engelhard, de gecommiteerde in het laatste decennium van de achttiende eeuw, meende van niet. Zijn veelzeggende inschatting was dat de regenten de vermeerdering van hun rijkdom graag zouden hebben opgegeven in ruil voor hun verloren arbitrair gezag (De Haan I 1910: 146).

Een falende bedrijfstop

De discussie die in de nadagen van de VOC onder de beleidsmakers op gang kwam over de voortzetting van de koloniale exploitatie bracht vooralsnog geen verandering in de productie van koffie bestemd voor afzet op de uitdijende wereldmarkt. De betere resultaten waren mede te danken aan het gereedkomen van de instructie die de gecommiteerde Rolff in 1789 had opgesteld met richtlijnen waar, wanneer en hoe koffie te planten en te verzorgen. Hij ging daarbij af op zijn eigen ervaring, maar liet zich ook door opzieners en regenten informeren. Het was een eerste poging om de teelt met kennis aan de praktijk ontleend een deskundiger grondslag te geven (De Haan II 1911: 631-643). De vraag was in de loop der jaren geleidelijk gestegen, maar ging onder invloed van meer incidentele gebeurtenissen af en toe sprongsgewijs omhoog. Zoals in 1791, toen een slavenopstand op het eiland San Domingo een einde maakte aan de export van dit gewas uit de West-Indische kolonie. De prijsstijging op de Europese markt die hiervan het gevolg was moedigde uitbreiding van de teelt op Java aan. De nog maar net aangetreden N. Engelhard voerde in zijn functie als gecommiteerde het aanbod in snel tempo op en voorzag daarmee voor een groot deel in het budget nodig voor de voortzetting van het koloniale beheer. In 1800 werd hij opgevolgd door Pieter Engelhard, die zijn benoeming ongetwijfeld aan de voorspraak van zijn voorganger had te danken. De nauwe familieband (hun moeders waren zusters van

elkaar) nam niet weg dat tussen beide neven een verwijdering ontstond waaraan de tegenvallende opbrengsten in het laatste decennium van de achttiende eeuw debet waren. De bewindvoerders van de Compagnie hadden hun ongenoegen geuit en de schuld voor de onverwachte tegenvaller gezocht bij de regent van Tjiandjoer. Hem werd verweten tekort te zijn geschoten in het houden van toezicht op de pluk, inzameling en aflevering van de koffie. De kritiek gold de gecommiteerde na hem in niet mindere mate, hoewel die zich verdedigde door de opzieners van valse rapportage te beschuldigen. Kort voor zijn aftreden zag N. Engelhard kans zich te rehabiliteren door de terugval met nieuwe en grootschalige aanplantingen ten dele ongedaan te maken. Met betoon van nog groter ijver slaagde zijn opvolger erin om de productie binnen enkele jaren op te drijven tot het nooit eerder gehaalde volume van ruim honderdduizend pikol. Dit was alleen mogelijk door de teelt dwang op te voeren tot het onderhoud van duizend koffiebomen per gezin per jaar en het toezicht van de opzieners te verscherpen.²

De grotere inspanning die de gecommiteerde zich getroostte om zijn veeleisende taak naar behoren te vervullen leidde ertoe dat hij in 1805 toestemming vroeg en kreeg om zich door een adjunct terzijde te laten staan. Hij ging akkoord met de benoeming van zijn naaste medewerker P.H. van Lawick van Pabst³ in deze rang, maar de twee kwamen al snel met elkaar in conflict. Een viertal regenten die met de *Kommissaris Ketjil* te maken kregen beklaagden zich bij P. Engelhard over het onbehoorlijke gedrag van zijn plaatsvervanger. Volgens de regent van Soemedang zou Lawick in de bovenlanden een aantal kampongs in brand hebben gestoken en daardoor in 1806 een streekoproer hebben veroorzaakt, uitlopende op de uittocht van volk naar Cheribon (De Haan 1, Personalia 1910: 106). Volgens een tegenovergestelde lezing zou de adjunct-gecommiteerde zich het ongenoegen van de resident van Cheribon op de hals hebben gehaald door te beweren dat diens wanbestuur de werkelijke oorzaak van de onlusten zou zijn geweest. Een commissie die de zaak onderzocht stelde, hoewel op betwistbare gronden, Lawick in het gelijk. Zij leek meer geloof te hechten aan de bewering dat de regenten tot laster waren opgezet om hun hoogste baas te gerieven dan aan de beschuldiging van wandaden begaan door de tweede in rang. Pieter Engelhard werd geschorst en die beslissing ging gepaard met de aanwijzing van zijn ondergeschikte als waarnemend gecommiteerde. Lawick bleef onder het nieuwe regime in hoog aanzien staan. Daendels stelde hem tot prefect van de Cheribonse Preanger landen aan.

De voormalige chef was in ongenade gevallen, maar dat ongemak hield niet meer in dan dat de *kongsi* waartoe hij behoorde tijdelijk het onderspit had moeten delven. Pieter Engelhard vond al twee jaar later een machtige beschermheer in Daendels bij diens aantreden tot landvoogd. Behalve de eer te smaken van benoemingen op invloedrijke en lucratieve posten werd hij bovendien vennoot in de aankoop van particuliere landerijen. Van Daendels, die hem 'zeer bedreven en zacht in de omgang met Inlanders' noemde, stapte de ooit afgezette gecommiteerde moeiteloos over op T.S. Raffles en ook die had niets dan lof voor het bestuur van P. Engelhard over de regentschappen. De Haan maakte de balans van diens loop-

baan als volgt op: 'Zeker is het, dat hij naar verbeteringen heeft gestreefd en ijverig koffie heeft geplant, doch niet minder dat hij veel te danken had aan zijn bekwamen Adjunct, en dat zijne financieele eerlijkheid aan ernstige bedenking onderhevig is' (De Haan 1, Persoonalia, 1910: 98). Het is een oordeel dat niet minder op zijn neef N. Engelhard en vele andere tijdgenoten aan de voc-bedrijfstop van toepassing kan worden verklaard. De uitvoerige aandacht in het bronnenmateriaal aan de persoonlijke verwickelingen besteed, is nodig om de episode van verschillende kanten uit de doeken te doen. Deze passages bieden inzicht in de intriges waarin de concurrerende cliques verwickeld waren. Het volgen van de vaak langdurige vetes stelt ons in staat de lijnen aan het licht te brengen waarlangs de behartiging van persoonsgebonden belangen plaatsvond. Het was een nauw netwerk waarvan de verschillende facties door familiebanden en andere particularistische affiniteiten soms met elkaar verbonden waren dan wel juist uiteengedreven werden. Interessant is vast te stellen dat ook regenten zeer bedreven waren in het sluiten van coalities met de koloniale machthebbers en het tijdig overschakelen naar een nieuwe coterie van prominenten.

De ondergang van de voc kwam tot uiting in een financiële crisis, die voortzetting van de bedrijfsvoering op de oude voet onmogelijk maakte. Een grote zwendelarij, zo vatte De Haan de nering van het handelsbedrijf aan het einde van de achttiende eeuw samen (De Haan 1 1910: 324). De instelling van een staatscommissie in 1790 kon niet verhinderen dat de schuldenlast verder opliep tot het gigantische bedrag van 134 miljoen gulden op het tijdstip van de opheffing aan het slot van 1799. Het bankroet van de Compagnie moet geplaatst worden tegen de achtergrond van de staatkundige veranderingen die zich tegen het einde van de achttiende eeuw in het moederland voltrokken. In eerste instantie bleef de sanering van het koloniale bedrijf nog tot de directie ervan beperkt. Na de patriottische omwenteling trad een van staatswege benoemde commissie in de plaats van de vroegere bewindhebbers. Dit interim-bestuur kreeg als opdracht een regeling te treffen voor de koloniale aangelegenheden. De uitkomst daarvan was de overname door de Bataafse Republiek van alle baten en lasten der Oost-Indische Compagnie en de overdracht van haar taken en bevoegdheden naar een Raad der Aziatische bezittingen en etablissementen, die in 1800 in functie kwam.

Het koloniale hoofdkwartier van de voc had in de voorgaande jaren tevergeefs geprobeerd het debacle af te wenden door in eigen huis orde op zaken te stellen. In 1793 was een commissie-generaal gearriveerd met de opdracht een einde te maken aan de steeds verder olopende verliezen. Het belangrijkste lid van deze missie was S.N. Nederburgh en die ging bij zijn onderzoek volledig af op de selectieve informatie waarvan de bedrijfstop hem voorzag. De heren die in Batavia de dienst uitmaakten, en zich daarbij in de eerste plaats door hun eigen belangen lieten leiden, wilden van vergaande hervormingen niets weten. In zijn uit 1796 daterende nota, *Consideratiën over de Jacatrasche en Preanger-Regentschappen*, erkende Nederburgh dat de betaling voor de koffie aan de boeren zeer sober was, onvoldoende zelfs voor vergoeding van de transportkosten. Maar prijsverhoging om op die

manier de productie te stimuleren wees de commissaris-generaal af. Hij rekende voor hoe het bedrijfsrendement nog zou kunnen stijgen door op de uitgaven te bezuinigen. De enige tegenstem vanuit het koloniale apparaat was die van Dirk van Hogendorp. Deze werd kort na zijn aanstelling in 1786 als onderkoopman naar Patna in Noord-India uitgezonden om het beheer te voeren over de handelsfactorij van de Compagnie in de stad, die stroomopwaarts van de Ganges lag. Van dichtbij maakte hij het begin van de invoering van de *Permanent Settlement* mee, het belastingstelsel waarmee de East India Company haar heerschappij over Bengalen op een nieuwe leest schoeide (Guha 1981). Aan het beraad gevoerd over de vraag wie als eigenaar over de grond moest worden beschouwd, ontleende hij ideeën die hem na zijn terugkeer naar Java een paar jaar later tot steeds scherper kritiek op het VOC-regime inspireerden. In radicale afwijking van de bestaande praktijken toonde Van Hogendorp zich voorstander van heffing van een grondbelasting onder erkenning van het eigendomsrecht van de boerenbevolking, de toekenning van een vaste wedde aan ambtenaren en regenten, afschaffing van herendiensten samen met gedwongen leveranties en ten slotte vrijhandel, zowel in Indië als tussen kolonie en moederland. De in Batavia gevestigde belangen keerden zich met grote felheid tegen deze nieuwlichterij en wisten bovendien te verhinderen dat Van Hogendorp publieke bekendheid kon geven aan zijn plannen. Ook in enkele andere kwesties gedroeg hij zich tot groot ongenoegen van zijn superieuren als een echte lastpost. In 1798 werd de dissident zelfs op beschuldiging van insubordinatie gevangengezet. Hij slaagde erin te ontsnappen en na een oponthoud in Bombay de Bataafse Republiek te bereiken. Al in 1799 kwam een eerste geschrift van hem uit, *Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve*, waarin hij zijn denkbeelden aan de nieuwe machthebbers in Holland voorlegde. In de jaren erna volgden verscheidene andere publicaties over hetzelfde thema. Niet zonder succes, zoals bleek toen Van Hogendorp benoemd werd tot lid van een staatscommissie die in 1802 de opdracht kreeg een charter voor Indië te ontwerpen. Als gevolg van zijn spoedig vertrek naar het buitenland in diplomatieke dienst ging de feitelijke opstelling van dit reglement echter buiten hem om. Zijn oude tegenstander Nederburgh, teruggekeerd van zijn koloniale missie en eveneens tot lid gemaakt van de handvestcommissie, kreeg aldus de gelegenheid zijn stempel op het in 1804 uitgebrachte rapport te zetten (De Haan IV 1912: 763-764). Niettemin hadden de beginselen door Van Hogendorp gepropageerd zozeer aan invloed gewonnen dat het uiteindelijke ontwerp het karakter droeg van een compromis dat voor beide partijen onbevredigend was en voor de beleidspraktijk geen gevolgen heeft gehad.

In het verschil van mening rond de eeuwwisseling tussen de voornaamste tegen- en voorstander van ingrijpende hervormingen speelden argumenten een rol die de koloniale gemoederen zouden blijven bezighouden tot de invoering van het cultuurstelsel dertig jaar later. In het verweer waarmee Nederburgh op de traktaten van zijn opponent reageerde wees hij erop dat de enorme kostenstijging nodig voor de opbouw van een fijnmazig over-

heidsapparaat in mindering zou komen op de winsten bestemd voor de staatskas. Wezenlijker nog was zijn standpunt dat de Javaanse boeren niet uit vrije wil tot verhoging van de productie zouden overgaan. Hij meende dat het hun ontbrak aan het welbegrepen eigenbelang dat in Van Hogendorps redenering vooropstond. Uitoefening van dwang bleef onontkoombaar, zoals Nederburgh al in zijn *Consideratiën* te kennen had gegeven.

‘Wat den aart van den Inlander betreft, hij is luij en vadzig, tot generleij arbeid geschikt dan dien hij tot zijn onvermijdelijk onderhoud nodig oordeeld.’ (Nederburgh 1855: 122)

Van Hogendorp daarentegen hield rekening zo niet met de aanwezigheid dan toch de aanstaande verschijning van de *homo economicus* in het Javaanse landschap. Het hoofdgeld dat hij voorstelde om samen met de grondbelasting te heffen, het eerste ter vervanging van de herendiensten, kon de Javaanse boer immers alleen verdienen door zich als marktproducent te gedragen, dat wil zeggen de door hem verbouwde gewassen voor althans een deel voor de verkoop aan te bieden. Zoals hij aan zijn broer schreef:

... laat ons den moed hebben, zoals de Engelschen met succes in Bengalen hebben gedaan, om den grond in eigendom of in erfpacht aan den Javaanschen landbouwer te geven. Wij zullen in de eerste plaats menschen krijgen, in plaats van slaven of van lastdieren. Laat ons den moed hebben den gedwongen arbeid en de heerdiensten af te schaffen, en de landrente in producten en een klein hoofdgeld in te voeren. En millioenen, ja millioenen zullen wij uit dit schoone eiland trekken, het vruchtbaarste van heel de wereld. (Van Sillem 1890: 58-59)

De tegenstelling tussen beiden verloor overigens aan scherpte door de concessie aan het absolute eigendomsrecht die Van Hogendorp bereid was te doen. Grond die nog niet in gebruik was genomen mocht wat hem betreft ook worden uitgegeven aan gegadigden die niet uit de inheemse bevolking afkomstig waren. En tegen de opvatting dat de laatste zich veel meer dan zijn tegenspeler liet leiden door bevordering van de welvaart der Javanen stond de instructie waaraan beiden als leden van de chartercommissie gebonden waren, namelijk een exploitatie van de koloniale bezittingen die voor de ‘koophandel der Republiek het meeste nut en aan ’s Lands finantiën het meeste voordeel’ zou opleveren. De ervaring had geleerd dat beslag op de werkkraft van de boerenbevolking als een noodzakelijke voorwaarde gold. Wat in de eerste helft van de negentiende eeuw het cultuurstelsel ging heten, is terecht begrepen als de uitbreiding en systematisering van het regime door de Compagnie ingevoerd.

Na de ondergang van de Compagnie

Is bij de opheffing der VOC niet overwogen om de belangen in Azië, opgebouwd gedurende een periode van twee eeuwen, op te geven? Die optie lijkt nooit aan de orde te zijn geweest. Over de potentiële winstgevendheid van de verre onderneming bestond kennelijk weinig twijfel. Alle adviseurs die met de koloniale kwestie bemoeienis hadden of kregen spraken zich bovendien uit voor voortzetting van de exploitatie der Indische bezittingen door of vanwege de staat. Het beheer van de Compagnie was in efficiëntie en effectiviteit tekortgeschoten. Nationalisatie zou volgens deze gedachtegang tot opvoering van de koloniale productie leiden en tot verhoging van de baten ten voordele van het moederland. Een kolonie was immers bedoeld om winst te maken en wel zoveel mogelijk. Dit streven stond voorop en de belangen van de inheemse bevolking mochten daaraan geen afbreuk doen. Slechts weinigen waren bereid toe te geven dat de verlichtingsidealen die ten grondslag lagen aan zowel de Amerikaanse Vrijheidsoorlog als de Franse Revolutie wellicht ook voor het koloniale bestuur in de tropen niet zonder gevolg konden blijven. Natuurlijk niet onder erkenning van de universele geldigheid van vrijheid, gelijkheid en broederschap. De werking van die beginselen bleef in essentie beperkt tot de Atlantische gemeenschap van blanke volken. Zij heetten niet van toepassing te zijn op de gebieden van de wereld die door andere mensenrassen werden bewoond en bewerkt. Maar was het ondenkbaar dat de vreemde overheerser zich naast het zoeken naar eigen voordeel toch ook liet leiden door de bevordering van inheems geluk en welvaart? Van Hogendorp was die mening toegedaan en drong aan op erkenning van deze taak.

Voor de heerschappij over Java betekende dit concreet: 'derzelve Inwooners te beschermen tegen alle geweld en vijandelijkheden van buiten en van binnen; aan hun, door een goed bestuur, te bezorgen en te verzekeren burgerlijke vrijheid, eigendom van bezitting, bescherming tegen alle onderdrukking en de uitoeffening en pleeging van het onzijdigste en billijkste recht.' (Van Hogendorp 1800: 8)

Desondanks was de ethische politicus *avant la lettre* bereid de vervulling van deze hoge opgave niet onvoorwaardelijk en met onmiddellijke ingang te eisen. Na zich eerst ten principale te hebben uitgesproken voor vrijmaking van de productie kwam hij vervolgens tot het inzicht dat de staat de opbrengst van de koffie afkomstig uit de Preanger regentschappen voorlopig niet zou kunnen missen en ontwierp hij een vaag plan om in dit gebied, nog steeds het belangrijkste koloniale domein op Java, de dwangteelt te laten voortbestaan (De Haan I 1910: 443; IV 1912: 762-763).

Het advies dat de chartercommissie in 1804 uitbracht kwam in hoofdlijnen neer op voortzetting van de oude gang van zaken. Dat was niet zo verwonderlijk, omdat immers na Van Hogendorps voortijdig vertrek Nederburgh in de commissie vrij spel had gekregen.

Hij voerde de redactie en zag erop toe dat dwangcultuur en herendiensten gehandhaafd bleven, terwijl het voorstel van zijn tegenspeler om het grondbezit toe te kennen aan de individuele boer in de tekst expliciet werd verworpen. Om zich op zijn nieuwe opdracht voor te bereiden legde Nederburgh aan een naar Holland teruggekeerde particuliere landeigenaar schriftelijk de vraag voor hoe de bevolking zou reageren op het intrekken van de verplichte teelt van koffie.⁴ Het antwoord dat hij kreeg dat het gewas in dat geval zou verdwijnen was nu precies waarom Nederburgh het regime van dwang wilde handhaven. Toch zou het voorbarig zijn hieruit af te leiden dat het pleit in het voordeel van onvrije arbeid was beslecht. Al een jaar later trok de leiding van de Republiek het opgestelde charter weer in en in 1806 volgde de vaststelling van een reglement op het bestuur van Nederlandsch-Indië dat veel meer ruimte liet voor de ingrijpende koerswijziging door Van Hogendorp voorgestaan. Zelfs werd een commissie-generaal erop uitgestuurd om de uitvoering van de nieuwe verordening voor te bereiden. Een snelle opeenvolging van politieke gebeurtenissen maakte een einde aan de taak van deze commissie nog voordat zij de kolonie had bereikt. De eerste zorg van het nieuwe bewind in Holland onder Franse leiding was de bezetting van Java door de Engelse vijand te voorkomen. De afloop van de botsing tussen hervormingsgezindheid en loutere behoudzucht is veel meer door externe condities bepaald dan door de kracht van argumenten uit beide kampen aangevoerd. De handhaving voor onbepaalde tijd van het oude regime in de kolonie werd bijna dwingend voorgeschreven door de staatkundige veranderingen die in het moederland plaatsgrepen. De onzekerheid omtrent de aard en de grenzen van het staatsbestel in Europa vormden weliswaar geen belemmering voor de opstelling van radicale vernieuwingsplannen maar van toepassing van deze ideeën in de koloniale praktijk, de invoering van een geheel ander *systema* zoals Van Hogendorp voor ogen stond (1800: 194), kon voorlopig geen sprake zijn. Die politieke onzekerheid werd nog gevoed door gebrek aan zicht op de economische toekomst. Zou opvoering van de productie niet leiden tot een veel groter aanbod van koloniale waren dan waaraan in de nabije toekomst behoefte bestond?

In het terughoudende, aarzelende beleidsklimaat gedurende deze jaren speelde naast de onzekerheid van politiek-economische aard ook een rol de feitelijke onbekendheid van de voornaamste actoren met de inrichting van de koloniale maatschappij. Van Hogendorp was nog maar korte tijd terug op Java toen hij zijn vergaande hervormingen op schrift stelde. Hem vooral trof het verwijt van zijn tegenstanders onbekend te zijn met de gang van zaken op de werkvloer. Maar dit bezwaar, hoewel het niet werd uitgesproken, gold in nog veel ruimere mate voor Nederburgh. Deze ging bij het opstellen van een saneringsplan volledig af op wat hij te horen kreeg van de gecommitteerde N. Engelhard, vurig voorstander en ook de voornaamste profiteur van het Preanger koffieregime, die op beschuldiging van knevelpraktijken enkele jaren later uit zijn functie zou worden gezet. De bekendheid van Nederburgh met het gebied van onderzoek waarover hij moest oordelen bleef beperkt tot een uitstapje van één week naar Tjiandjoer. De *Consideratiën* waarmee hij zijn opdracht

in 1796 afsloot hadden als enige bron de rapportage van de gecommitteerde over de regentschappen uit voorgaande jaren. De Haan had als beheerder der koloniale archieven geen hoge dunk van de kennis die de bewindvoerders van de Compagnie tegen het einde van de achttiende eeuw omtrent land en volk bezaten. In de strijd voor of tegen ingrijpende hervormingen ontbrak het aan concrete feiten en gegevens waarover de partijen het eens waren dan wel met elkaar van mening verschilden. Wat wist men eigenlijk van Java? Weinig, zo blijkt uit het antwoord dat de archivaris zelf gaf (De Haan I 1910: 442.). De gecommitteerde moest weliswaar na het midden van de achttiende eeuw een jaarrapport opstellen, maar van een memorie van overgave was bij diens aftreden nog geen sprake. Kennis in de praktijk van het werk opgedaan werd nauwelijks opgeslagen en kwam ook niet verder dan tot het eigen kantoor. De nieuwsgierigheid van de directie van de Compagnie bleef beperkt tot de bedrijfsresultaten.

Al bespeurde zij ten slotte het bestaan van lacunes in hare gegevens omtrent den stand der kof-fecultuur en trachtte zij die aan te vullen, zij had er nooit oog voor dat aangaande het inwendig bestuur der Regentschappen, het leven en zijn der bevolking, hoegenaamd geene feiten werden verstrekt. (De Haan I 1910: 423)

Met het verdwijnen van de VOC ontstond in de eerste decennia van de negentiende eeuw de vroegkoloniale staat. Hoe kreeg deze gestalte en welke regelingen werden voor de Preanger regentschappen getroffen? Per slot van rekening bleef dit het belangrijkste wingewest waar de koffieproductie bestemd voor het moederland het eerst op gang was gekomen. Bij het ontwerpen van plannen voor de toekomst werd rekening gehouden met de ervaringen in dit gewest opgedaan en hier werd ook de nieuwe koers vaak voor het eerst in praktijk gebracht.

Een conservatief hervormer

De overgang van de Bataafse Republiek naar het koninkrijk Holland leidde ook in Oost-Indië tot een wisseling van de wacht. Er was behoefte aan een krachtige persoonlijkheid die voor het nieuwe regime orde op de onoverzichtelijke koloniale zaken zou kunnen stellen en die bovendien de militaire kwaliteiten bezat om het hoofd te bieden aan de groeiende bedreiging van Java door de Engelse vijand. Degene die zonder enige twijfel in dit profiel paste was H.W. Daendels en op hem viel de keus. Bij zijn benoeming tot gouverneur-generaal had hij het al tot maarschalk van Holland gebracht. Reeds bij zijn aankomst in de kolonie begin 1808 stond hij bekend als sterke man en die reputatie zou nog bevestigd worden door de manier waarop hij zijn ambt in de volgende drie jaar vervulde. De taak hem opgedragen was een Britse machtsovername op Java te voorkomen en, niet minder

belangrijk, orde en lijn te brengen in het beheer van de Aziatische bezittingen hem toevertrouwd zonder al te veel overhoop te halen. Voor de invoering van ingrijpende hervormingen kreeg hij uitdrukkelijk geen toestemming (De Haan IV 1912: 772-774). Boven aan zijn agenda stond het behoud van de inkomsten die voor de financiële huishouding onmisbaar waren en het leed geen twijfel hoe die verkregen moesten worden. Kort na zijn aankomst in begin 1808 kondigde hij aan wat in het gevoerde beleid zou vooropstaan: de koffieteelt.

Zoo lang de Koffijteelt de eerste en voornaamste bron zal zijn, waaruit de middelen van bestaan en de voordeelen dezer Kolonie afvloeijen, kunnen er voorzeker geene voorwerpen gevonden worden, die meer de aandacht uwer Hoog Edelheden waardig zijn, om aan derzelve deliberatie te worden voorgesteld, dan het geen tot de instandhouding en uitbreiding dezer Culture betrekkelijk is, en dienen kan om de voordeelen die dezelve afwerpt, zuiver in 's Lands Kas te doen overbrengen. (H.W. Daendels 1814)⁵

Aldus de openingszin van de ordonnantie die als de Preanger Regeling bekendheid kreeg. Deze benaming maakte duidelijk dat het besluit om voort te gaan op de eerder ingeslagen weg bovenal het gebied gold waar de koffieteelt als eerste verplicht was gesteld en het karakter van een belasting in arbeid had gekregen. In zijn uiteenzetting stond de gang van zaken in de Jacatrasche en Preanger bovenlanden voorop. Door Pieter Engelhard was naar Daendels oordeel veel verbetering gebracht in de betaling voor de geleverde koffie aan de gewone man. Strengere bepalingen moesten nu ook een einde maken aan de misstanden waarmee de lange reeks van Europese en inlandse tussenpersonen zich meer toe-eigenden, dan wel omgekeerd juist minder kregen dan waarop zij voor hun diensten aanspraak konden maken. Daartoe stelde hij een naar rang gedifferentieerde schaal van beloning vast onder uniformering van de maat voor een pikol, die de rekeneenheid was voor hun vergoeding. Onderdeel van de sanering was de Preanger regenten te bevrijden uit de schulden die hen aan de gecommiteerde of opzieners bonden, een afhankelijkheid waaraan zij probeerden te ontkomen door het geld nodig voor aflossing te onttrekken aan de gewone man die dientengevolge aan een staat van onderdrukking was blootgesteld. In ruil voor de royerung van de enorme schuld die de regenten hadden uitstaan – de vordering op hen was zo groot dat de rente erop nooit zou kunnen worden voldaan uit de koffiebetaling – moesten zij beloven hun spilziek gedrag op te geven. De nieuwe regeling hield verder in dat de inlandse hoofden in de toekomst verstoken zouden blijven van de hommages en jaarlijkse geschenken die zij plachten te ontvangen en bovendien hun recht op het vorderen van herendiensten kwijtraakten. Volgens hetzelfde principe kon ook het gouvernement voortaan alleen arbeid rekwireren, bijvoorbeeld voor vervoer van goederen en personen, door ervoor te betalen. Het was een voorzichtige poging om de koloniale machinerie op een modern-bureaucratische leest te schoeien. Niet meer dan een eerste aanzet ertoe, want het ambtelijk traktement bleef gekoppeld aan de inning van het koloniale surplus. Boven-

dien, de werkelijkheid van alledag stond nog ver af van de administratieve richtlijn. Slechts door de enorme afstand tussen regel en praktijk te ontkennen, en dat vergde meer dan een blinde vlek, kon de maarschalk volhouden een augiasstal te hebben gereinigd. De hervorming die hij doorvoerde betekende geen wijziging in de modaliteit van de koffiecultuur, bijvoorbeeld door de invoering van vrije arbeid en de overgang naar vrijemarktwerking te overwegen, maar een opschoning van de werking van de teeltdwang door de ondeugden die eraan kleefden te bestrijden. Plechtig beloofde Daendels de bevolking te vrijwaren van alle andere verplichtingen dan de leverantie van koffie. Het kwam neer op een bestendiging van de toestand zoals hij die in de Preanger regentschappen had aangetroffen. Hij deed die toezegging in de stellige verwachting dat de zuivering in een enorme verhoging van de productie zou resulteren.

Voor de verwezenlijking van die optimistische prognose achtte Daendels het geboden de koffieteelt ook in andere delen van Java ingang te doen vinden en op dezelfde leest te schoeien als waartoe hij voor de Preanger regentschappen opdracht had gegeven. De oogst, die een jaar voor de komst van Daendels 120.000 pikol had bedragen, zou naar zijn berekening reeds binnenkort tot 180.000 pikol oplopen om op iets langere termijn door te stijgen naar maar liefst 300.000 pikol. Achteraf gaf hij toe dat van deze ambitieuze schaalvergroting weinig terecht kwam. Hoewel hij die mislukking weet aan onvoldoende inspanning en toezicht door het koloniale bestuur al vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw (Daendels 1814: 11), lukte het ook onder zijn eigen bewind niet met groot gemak de teelt in nieuwe gebieden ingang te doen vinden (De Haan IV 1912: 787). Pas geruime tijd na afkondiging van de Preanger regeling specificeerde Daendels de belasting die hij aan de bevolking van dit gebied oplegde: het onderhoud van duizend productieve bomen per gezin, twee keer zoveel als elders op Java.

Vrijstelling van deze arbeidsbelasting kwam nauwelijks voor.⁶ Zijn adviseurs met een lange staat van dienst spraken hun chef tegen dat bestuurlijke onwil en zorgeloosheid een gestage uitbreiding van de koffieteelt tot buiten de Preanger regentschappen hadden bemerkt. Ook daar zou het volgens hen zonder dwang niet zijn gelukt. In 1810 liet Lawick nog eens duidelijk weten dat allen die met de koffiecultuur belast waren, van regent tot de minste planter, niet vrijwillig zouden doen wat hun als verplichting werd opgedragen. Het oordeel was niet nieuw, want Nicolaus Engelhard had in zijn laatste jaarverslag als gecommiteerde in 1800 te kennen gegeven dat 'de Javaanen, eenige weinigen uitgesondert, met weerzin coffij planten en dat zij bij continuatie tot de bearbeiding van dezelve als met geweld moeten worden gedreeven' (De Haan III 1912: 628). Het was een taxatie die Daendels zijn ondergeschikten niet in dank afnam. In zijn reactie op deze berichten beweerde hij dat de Javaanse boeren nooit eigenaars van de bouwgrond waren geweest en vanouds met het leveren van tribuut aan hun hoofden te maken hadden gehad. In zijn gedachtegang was de koffieteelt eenvoudig de voortzetting van een belasting in arbeid die de boeren traditioneel plachten op te brengen aan de heerser van het land die ook als eigenaar van de grond

gold (Daendels 1814: 104). Lawick was een van degenen die niet schroomde de zienswijze van Daendels af te wijzen. Hij rapporteerde dat de rijstvelden in zijn ambtsdomein (de Cheribonse Preanger landen), particulier eigendom waren. Daendels voerde nog andere argumenten aan om zijn beleid te rechtvaardigen. Volgens hem kostte het de Preanger boeren weinig moeite te doen wat van hen werd verlangd. Hij erkende dat het lot van de gewone man deerniswekkend was en verbetering behoefde, maar dat vloeide voort uit de knevelpraktijken waaraan de inlandse hoofden zich schuldig maakten en had niets met de verplichte leveranties te maken. Hij rekende voor dat alles bij elkaar genomen het tijdsbeslag gemeoid met aanplant, onderhoud van de bomen en pluk nog geen zesde deel van een jaar bedroeg. Ten slotte, tegenover die alleszins redelijke inspanning stond een ruime beloning die neerkwam op acht stuivers per dag. Neen, Daendels stak niet onder stoelen of banken dat met zijn verschijning op het koloniale toneel een keer ten goede was gekomen in het tot dan pover bestaan van de bevolking. Het was een zelfgenoegzaamheid waarin behalve latere critici ook zijn eigen tijdgenoten niet geneigd waren hem bij te vallen. Er was geen grond voor Daendels' uitspraak dat onder zijn bewind de koffietelers betaald werden volgens het officieel voorgeschreven, uitermate magere tarief. De eigenlijke schepper van het Preanger stelsel slaagde er ontegenzeggelijk in de koffieproductie op te voeren maar als voorheen was dwang daarvan de hefboom.

Verzwarend van het overheidsapparaat

Bij zijn vertrek uit Nederland was Daendels een strikt verbod tot het invoeren van nieuwe beginselen opgedragen. Met het doorvoeren van hervormingen moest gewacht worden tot de rust op het Europese continent was teruggekeerd. De gezaghebber heeft zich aan de opdracht gehouden om tot het aanbreken van betere tijden op de koloniale winkel te passen en geen ingrijpende hervormingen door te voeren. Zijn bestuur kan worden samengevat met de termen systematisering en aanscherping van het bestaande regime. Niettemin, in de lawine van instructies kwamen toch al de contouren in zicht van een nieuw bestel, dat een einde maakte aan een lange periode van improvisatie, besluiteloos doormodderen en geringe koersvastheid. Onder het hoofdstuk systematisering viel de herindeling van de Preanger regentschappen. Terwijl de ommelanden rond Batavia verder werden losgemaakt van hun verwantschap met de bovenlanden koos hij ervoor om meer oostelijk het hoogland met de kustvlakte verenigd te houden. Tot ook aan deze bestuurlijke indeling een einde kwam met de opheffing van het sultanaat van Cheribon, de degradatie in rang van de vorstelijke familie en inkrimping van dit oude rijk tot weinig meer dan de kustgordel. De verandering van grenzen bleef niet beperkt tot de herafbakening van regentschappen, maar vond een markante voortzetting in de uniformering van districten als territoriaal aaneengesloten eenheden. Door middel van politionele en judiciële regelgeving trad zowel

een verbreding als een verdieping op in het machtsbereik van de koloniale staat. De gewijzigde indeling maakte een einde aan de veel lossere en indirectere heerschappij onder het oude regime. In plaats van de vroegere residenten waardoor de Compagnie zich in verschillende delen van het eiland had laten vertegenwoordigen kwamen prefecten/landdrosten die in hun ambtsgebied de scepter zwaaiden. Na de reorganisatie vormde elk regentschap een geografisch samenhangend geheel en waren de enclaves verdwenen die de inheemse hoofden in elkaars gebied plachten te bezitten. Maar de bestuurlijke stroomlijning ging veel verder en leidde tot de willekeurige opheffing en samenvoeging van oude bestuurlijke landschappen, niet één keer maar bij herhaling.⁷ De nonchalance waarmee dit gebeurde hing samen met een bestuur dat op afstand was gebleven en bovendien gemedieerd werd door inheemse gezagsdragers. De opdracht die de landvoogd gaf tot het vervaardigen van kaarten, het bijhouden van statistieken en het verzamelen van informatie over de economie had ten doel het bestuur uit te rusten met meer en betere kennis over het terrein van operatie. Het koloniale apparaat werd op een nieuwe leest geschoeid door het vastleggen van de ambtelijke bevoegdheden en de taken van de Europese functionarissen niet alleen op elkaar af te stemmen, maar ook in een gestroomlijnde hiërarchische structuur te plaatsen. De verplichting om over de uitvoering van opdrachten nauwkeurig verslag te doen diende tot de opbouw van een institutioneel geheugen dat de kwaliteit van bestuur en beleid ten goede zou komen. Op een vraag van Daendels in 1809 naar de omvang van ieder Preanger regentschap en district kreeg hij als antwoord dat dit bij gebrek aan een accurate kaart van deze landen onmogelijk te bepalen viel. Een jaar later gaven zijn medewerkers hem te verstaan dat het aantal inwoners in deze contreien veel groter was dan de regenten, uit angst voor belastingverhoging, plachten op te geven. De behoefte aan meer kennis omtrent land en volk groeide naarmate de bemoeienis met de inheemse maatschappij indringerder werd. Het verzamelen van inlichtingen daaromtrent was niet alleen doel in zichzelf, een voorwaarde voor grotere bestuurlijke effectiviteit, maar werd primair ingegeven door het streven naar verhoging van de koloniale baten. De verankering van het vroegkoloniale apparaat liet nog veel te wensen over en schoot tekort in de opbouw van een geheugen nodig voor de bewaking van gestelde doeleinden. Zo kwam vanuit het hoofdkwartier in Amsterdam tegen het einde van de achttiende eeuw wel opdracht om de koffieproductie tot honderd-duizend pikol op te voeren, maar ontbrak het aan de randvoorwaarden nodig voor de realisering ervan. Het haperde aan het vermogen om de opgedane ervaring geordend vast te leggen en om zo nodig te kunnen teruggrijpen op wat eerder was gebleken of besloten. Een voorbeeld is hoe het door Rolff ontworpen reglement door zijn opvolgers achteloos terzijde werd gelegd. Toen P. Engelhard er in 1806 naar zocht trof hij in het archief geen enkel exemplaar aan. De revisie die hij opstelde hield niet lang stand, want al in 1808 zag Lawick zich gedwongen een instructie uit te vaardigen die hij uit de beide voorgaande compileerde. Niet voor het laatst, zo bleek in 1819 toen de inspecteur van financiën tevergeefs nasporing deed naar de voorschriften die bestonden voor de koffiecultuur. Aangezien niemand hem

kon helpen, zat er niets anders op dan een nieuwe handleiding samen te stellen tot ook die weer uit het ambtelijk oog verdween (De Haan 11 1911: 633-635).

De verzwaring van het overheidsapparaat ging samen met een nieuwe regeling voor de aanstelling en bevordering alsmede de salariëring van het Europese personeel. De invoering van vaste traktementen had ten doel paal en perk te stellen aan allerlei neveninkomsten, zoals geschenken in ruil voor het verlenen van gunsten. Het rangenstelsel verloor het mercantiele karakter, dat terugging tot de Compagniestijd en werd op gouvernementele leest geschoeid. Deze bestuurlijke hervormingen stonden natuurlijk niet los van de komst van de napoleontische staat in Europa. Veel ingrijpender nog dan de wijziging in de positie van deze nog steeds vrij dunne bestuurlijke bovenlaag was de opname van de regenten in de koloniale bureaucratie. Voortaan kwamen deze inheemse hoofden bij hun aanstelling in Nederlandse staatsdienst en in plaats van de 'eigenherigheid' waarop zij vroeger aanspraak konden maken kwam hun ambtelijke onderschikking aan de prefect. Deze droeg hen, evenals de *patih* die als plaatsvervanger der regenten optraden, voor benoeming of ontslag voor aan de gouverneur-generaal. Zelf besliste de prefect over de aanstelling van mindere hoofden. Deze nieuwe stap in de hiërarchisering der gezagsverhoudingen beperkte de vrije ruimte die de adel op Java had genoten en die begrepen moet worden tegen de achtergrond van de aanhoudende klachten in de voorgaande jaren over het grote aantal lagere hoofden waarmee de regenten zich plachten te omringen. Als voorheen rustte op de inheemse autoriteiten de verplichting om van de bevolking belasting te heffen in de vorm van producten en arbeidsdiensten. Voor die bemiddeling ontvingen zij niet zoals de Europese bestuurstop een vast traktement, maar een deel van de aanslag die de boeren moesten opbrengen. Door bovendien de onderverdeling van de kosten van bemiddeling nauwgezet te regelen maakte Daendels een einde aan de discretionaire bevoegdheden van de aristocratie om haar emolumenten wel of niet met hun ondergeschikten te delen. Een bepaling uit 1808 schreef voor dat van de rijksdaalder die de regent voor elke pikol koffie toekwam, twaalf stuivers bestemd waren voor de mindere hoofden. Die werden stuk voor stuk genoemd samen met het bedrag waarop zij recht hadden (De Klein 1931: 50). Het was een geldelijke beloning die voortvloeide uit hun bemoeienis met de teelt van koffie en eventueel andere exportgewassen. Veel groter was wat de leden van de landadel in natura voor hun ambtsuitoefening ontvingen, namelijk de opbrengst van de rijstvelden aan regenten en via hen aan lagere hoofden toegewezen. De inlandse ambtsdragers werden als ondergeschikten behandeld, als niet meer dan uitvoerders van de bevelen van hun blanke bovenbazen. Het verlies van de meer autonome positie die zij tot dan hadden genoten leidde ook tot het verdwijnen van de egarads waarop deze notabelen in het verleden aanspraak mochten maken. Daendels zelf zette de toon voor deze nieuwe stijl van bestuur. De barsheid en grofheid van zijn optreden tegenover zelfs de meest eminente hoofden zouden in de Preanger landen zijn naam als een legende doen voortleven: *kawas Djendral Mas Kelak*, precies de Generaal Maarschalk (De Haan 1 1910: 469). De openlijke minachting die de koloniale bedrijfsleiding jegens de in-

heemse aristocratie aan de dag legde kwam voort uit de verdenking dat deze intermediaire laag zich aan knevelarij van de bevolking schuldig maakte. Tegelijkertijd was Daendels zich er terdege van bewust dat zonder de vrijwillige medewerking van de regentenstand zijn poging tot verhoging der koloniale baten gedoemd was op een mislukking uit te lopen.

Misschien was het wel dit inzicht dat hem ertoe bracht het aandeel van de rijstoogst te verhogen dat de boeren verplicht waren om aan de regent en zijn gevolg van medewerkers af te staan. De *tjoeke* bedroeg van oudsher niet meer dan een twintigste deel van de opbrengst van dit gewas. Aan het einde van een reis door het Preanger gebied die Daendels in 1809 maakte en die hem van Batavia via Tjiandjoer, Bandoeng en Soemedang naar Cheribon voerde, gebood hij na zijn aankomst in Cheribon tot een verdubbeling in de afdracht van dit gewas. Daar bovenop kwam nog de *djakat*, nu eveneens op een tiende deel gebracht, die ten goede kwam aan de geestelijkheid. De totale heffing bedroeg sindsdien maar liefst een vijfde deel van dit gewas, veel meer dan de afdracht waartoe de boeren eerder verplicht waren geweest. In de toekenning van deze royale beloning aan de landadel, die ten koste ging van de boerenbevolking, heeft onbekendheid met of verwarring over de tot dan geldende gebruiken naar alle waarschijnlijkheid geen rol van betekenis gespeeld. Immers, waar al voorheen de inning een tiende van de rijstoogst was geweest, viel daaronder uitdrukkelijk de totale aanslag waarin hoofden samen met de geestelijken deelden. Een belangrijke overweging voor Daendels om de regenten een hoger aandeel in de rijstproductie te gunnen was de toestand van schuld waarin zij ook na het bankroet der Compagnie waren blijven verkeren. Hun voortgaande medewerking bij de teelt van gewassen bestemd voor uitvoer naar het buitenland kon slechts verkregen worden door hen rijkelijker te belonen op een manier die de staatskas geen cent behoefde te kosten. Geld om de inheemse notabelen een vast salaris te geven was er niet en de ontdekking dat zij zich voor de koffieteelt allerlei uitgaven moesten getroosten die eerder onbekend waren droeg bij tot vergroting van de materiële welwillendheid jegens hen. Dat de boerenbevolking voor die grotere toeschietelijkheid het gelag betaalde, immers veel zwaarder in de voedselproductie werd aangeslagen dan voorheen, zag Daendels niet als een bezwaar.

De trend tot hiërarchisering van de maatschappelijke structuur onder vroegkoloniale heerschappij, zoals in de voorgaande hoofdstukken besproken, kreeg aan het begin van de negentiende eeuw nieuwe impulsen door het beslag dat de inheemse hoofden op de boerenproductie legden te versterken. Daar stond tegenover dat in streken met een dunne bevolking, waar nog veel grond niet tot ontginning was gebracht, de notabelen zich terughoudend plachten te gedragen bij de inning van het oogstaandeel waarop zij recht hadden. De top van het bestuurlijke apparaat had voor deze inschikkelijkheid begrip en toonde zich eveneens niet al te veeleisend bij het opleggen van verplichtingen aan de inheemse gezagsdragers. Maar daarin kwam verandering toen de koloniale bureaucratie meer zicht begon te krijgen op het grondvlak van de boerensamenleving. Die afdaling bracht aan het licht dat de landadel veel meer volk ter beschikking stond dan eerder was aangenomen en

dat derhalve van het potentieel aan surplus in arbeid een aanzienlijk deel onbenut bleef. Het is tegen deze achtergrond niet verwonderlijk dat parallel met de strakkere hiërarchisering van de sociale verhoudingen zich ook een trend tot voortgaande territorialisering van het bestuur aftekende.

Kennis omtrent het landschap waarin het koloniale gouvernement opereerde was nog schaars voorhanden en de volkshoofden kregen opdracht in de urgente behoefte aan meer informatie te voorzien:

Artikel 30 uit een instructie van 1808 preciseerde hun taak om stelselmatig boek te houden van de toestand van land en volk. 'De regenten zullen verplicht zijn, jaarlijksch eene accurate zielsbeschrijving te doen van het getal mans, vrouwen en kinderen, item hoofden en priesters en inzonderheid hoe veel werkbare mans zich in de respectieve dessa's bevinden; als mede van de buffels, draagbeesten, merries en andere paarden, met aantoning van dies vermeerdering sedert het voorgaande jaar, het getal rijst- of sewavelden en andere bouwlanden, item tegals, bamboe, brandhout, niepabosschen en vrugtuinen; wat een ieder derzelve, bij een goed gewas opbrengen kan, welke inkomsten en lasten een ieder ingezetten heeft, van den Regent af tot den gemeenen arbeider of daglooner toe; mitsgaders of ook nieuwe rijst- of andere bouwlanden zijn aangelegd, de uitgestrektheid daarvan en door wien deze aanleg geschied is; hoeveel nieuwe koffij-tuinen zijn aangelegd, het getal boomen dat in dezelve en de oude tuinen aanwezig is, zoo mede het aanwezig zijnde getal oude klappers, en de aanplant die daarvan sedert het jongst geweken jaar gedaan is, en voorts in het generaal welke vermeerdering en verbetering de onderscheidene cultures ondergaan hebben.' (Daendels, 20 September 1808, Bijlagen Organique Stukken 1814)

De administratieve ordening waartoe de gouverneur-generaal overging betekende een breuk met het gebrekkige, onvolledige en slordige beheer van de eerder vergaarde kennis. Aan de andere kant kan zijn hervorming echter worden opgevat als een logische voortzetting en stroomlijning van het beleid waarmee de Compagnie al veel eerder een begin had gemaakt.

De aandacht voor het maatschappelijk leven, voor zover die bestond, was eveneens door uitgesproken utilitaire overwegingen ingegeven. Om de aanhoudende schaarste aan arbeid op te heffen gaf Daendels opdracht het rondzwerven van mensen zonder vast adres tegen te gaan en ook het trouwen aan te moedigen als een probaat middel ter verhoging van het aanhoudend lage demografisch accres. In zijn instructie voor de regenten in 1808 legde hij hen deze taak op.

Een der voornaamste zorgen van de regenten zal ook moeten zijn, dat de gemeene inlander niet ongetrouwd blijve, maar alle huwbare jongelingen en jonge vrouwen zich behoorlijk in den ehtenstaate begeben, dewijl hierdoor het ledig loopen en rondzwerven, alsmede vele andere onheilen,

voorgekomen worden en de bevolking op een geregelde wijze komt te vermeerderen. (Van Deventer 1 1865: 32 noot)

Nieuw was ten slotte de erkenning van de rol van de geestelijkheid in het opleggen van discipline aan de bevolking. De dorpspriesters hielden toezicht op het bouwklaar maken van de velden en gaven aan wanneer de boeren de elkaar opeenvolgende werkzaamheden moesten verrichten. In het verlengde van hun godsdienstige taak als voorgangers in gebed, het voorlezen van de koran, hun aanwezigheid bij familiefeesten en offermaaltijden, het verzorgen van ritueel op hoogtijdagen, hielden zij aantekening van geboorte, sterfte en huwelijkssluiting in de boerengemeenschap waarvan zij deel uitmaakten. Behalve het innen van de godsdienstige belasting hielpen de geestelijken ook bij de verzameling van de *tjoeke*, het oogstaandeel dat voor de hoofden bestemd was. De vermelding van die taak hield dus erkenning in van hun betrokkenheid bij het inheemse bestuur. Vooral Tjiandjoer gold als een bolwerk van vroomheid en aan die reputatie droeg de heersende adel in belangrijke mate bij. De Preanger onderging in de vroegkoloniale tijd een proces van islamisering waaraan de annalen van de Compagnie opmerkelijk weinig aandacht hebben besteed. Het is niet toevallig dat de opmars van de nieuwe religie zich vooral aftekende in het gebied dat vanuit Cheribon gekoloniseerd raakte. In 1778 dienden de regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg een verzoek in om ieder een priester naar Mekka te mogen sturen en in 1802 gaven vijf Radèn afkomstig uit Tjiandjoer de wens daartoe te kennen. Het volbrengen van de bedevaart was overigens geen aanbeveling om voor de positie van regent in aanmerking te komen. Vrees voor woelingen bracht Daendels ertoe in 1810 te gebieden dat mohammedaanse priesters alleen mochten reizen als zij in het bezit waren van een pas en ook de Engelse autoriteiten lieten een jaar later bij circulaire een waarschuwing uitgaan voor de Saids 'or native priests' als stokebranden (De Haan IV 1912: 747). De grote menigte van dorpspriesters, vooral in Tjiandjoer aangetroffen, werden als 'parasietie planten' gekwalificeerd en de landvoogd gelastte in 1809 het buitensporig aantal priesters aanwezig in Soekapoera te verminderen en hun vrijstelling van de koffieteelt ongedaan te maken.

Maatschappelijke herordening

Het westerse gezag kwam langzamerhand dichter bij de eigenlijke werkvloer van de koloniale onderneming of had althans die ambitie. Een aanwijzing hiervoor is ook de verordening die Daendels in 1809 uitvaardigde voor de Cheribonse Preanger landen om het verspreide nederzettingspatroun tegen te gaan. De instructie droeg de bevolking op om voortaan in dorpen met een minimale omvang samen te leven. Kleine gehuchten van minder dan zes huisgezinnen werden niet erkend en moesten zich bij grotere locaties aansluiten. Dezelfde regeling gaf aan wie op dit lokale niveau de dienst zou uitmaken. Grotere nederzettingen

die meer dan tien huisgezinnen telden kregen toestemming twee hoofden erop na te houden; de leiding over eenheden bestaande uit hooguit zes tot tien huisgezinnen bleef tot één hoofd beperkt (Organique Stukken Cheribon no. 4, art. 14 en no. 7, art.27, Daendels 1814). Een volgende stap, ruim tien jaar later genomen, was het dorpsbestuur voor te schrijven verslag uit te brengen over het doen en laten van de inwoners. Een reglement op de administratie van de politie dat in 1819 van kracht werd droeg de dorps hoofden op in registers aantal, geslacht, leeftijd en beroep van de ingezetenen bij te houden. De opgaven bereikten via de districtshoofden de regenten die voor doorzending van de staten naar de resident zorg droeg. De behoefte aan dit soort *intelligence* was ingegeven door de plannen tot opvoering van de koloniale exploitatie, maar orders om nauwkeurig verslag uit te brengen stuitten af op zowel onwil als onvermogen deze informatie te overleggen.

Onder het bewind van de maarschalk is een sterke uitbreiding van de verplichte aanplant van koffie tot stand gekomen. Het aantal bomen op Java groeide met ruim 45 miljoen stuks, van 26.956.467 in 1808 tot een totaal van 72.669.860 drie jaar later. De pretentie van een zeer nauwgezette registratie – een telling tot aan de allerlaatste boom toe – zou kenmerkend worden voor de koloniale boekhouding in de eerste helft van de negentiende eeuw. Voor koffie kwamen naast de Preanger regentschappen tal van nieuwe productiegebieden op op Midden- en Oost-Java. Als uitvloeisel van de verruiming van het met dit gewas beplante areaal ging Daendels in 1808 over tot de aanstelling van een inspecteur-generaal der Koffie-Cultures. De bekleder van dit ambt, Von Winckelmann, kreeg de taken die de gecommiteerde tot en over de zaken van den inlander placht te vervullen, maar tot dan uitsluitend voor de Preanger regentschappen. Daendels schorste met onmiddellijke ingang de man die als laatste de functie van gecommiteerde vervulde toen deze hem verweet dat zijn reis door de Soenda hooglanden in 1808 de bevolking zo in opschudding had gebracht dat een nadelig effect op de aanstaande koffieoogst niet kon uitblijven. De maarschalk koeioneerde zijn naaste medewerkers even gemakkelijk als de inheemse hoofden. Met bijna tweederde van het totale bomenbestand op Java bleef de Preanger voor koffie als voorheen het voornaamste wingewest, zoals tabel 4.1. aangeeft.

In dit oude concentratiegebied vond in het eerste decennium van de negentiende eeuw ook de grootste uitbreiding plaats, van 7,5 miljoen bomen in 1801-1802 tot in totaal bijna 42 miljoen in 1810-1811.

Met het oude bestand meegerekend zou het aantal bomen in 1810-1811 in totaal 41.897.888 hebben bedragen. Het overzicht zegt veel over de zucht naar registratie en controle, die in de decennia erna zich steeds sterker zou doen voelen, maar dient toch begrepen te worden als een façade waarachter een heel andere werkelijkheid schuilging. De scherpe daling van het aantal bomen in het laatste jaar, na de eerdere sprong voorwaarts, kan nog worden verklaard als een begrijpelijke reactie op het teruglopen van de afzet van koffie onder invloed van de toestand van oorlog die op het Europese continent heerste.

Tabel 4.1 **Bomenaanplant van 1806/1807 tot 1810/1811 en van aantal planters 1810/1811 in de Jaccatrasche en Preanger regentschappen⁸**

<i>Regentschap</i>	<i>1806-7</i>	<i>1807-8</i>	<i>1808-9</i>	<i>1809-10</i>	<i>1810-11</i>	<i>huisgezinnen</i>
Buitenzorg	336.370	274.100	262.505	447.000	463.000	2283
Tjiandjoer	1.444.106	821.603	1.401.644	918.715	1.169.570	5813
Bandoeng	1.357.525	811.540	665.500	1.620.200	1.042.730	4060
Par.moentjang	560.700	479.860	1.040.570	1.186.800	678.621	3271
Soemedang	362.760	189.300	538.550	918.130	702.500	2998
Krawang	359.398	145.915	151.958	160.490	119.100	636
Limbangan	96.000	110.000	314.400	346.210	...	1918
Soekapoera	304.800	110.000	1.255.200	686.300	36.800	2656
Galoeh	67.400	54.700	1.370.000	1.351.500	522.100	1705
Totaal	4.889.059	2.898.018	7.000.327	7.635.345	4.735.421	25.340

De aanscherping waartoe Daendels overging, viel af te leiden uit de Preanger regeling voor de teelt en levering van koffie die hij in 1808 afkondigde.⁹ Daarin bepaalde hij onder andere dat met uitzondering van hoofden geen anderen dan arbeidsongeschikten vrijgesteld mochten worden. Ontheffing gold uitdrukkelijk niet voor grijsaards, weduwen en dorpspriesters, categorieën die eerder van de opkomstplicht verschoond waren geweest. Kinderen werden op de leeftijd van veertien jaar dienstbaar, maar moesten tot dan als hulpkrachten met hun ouders meewerken. Drie jaar later stipuleerde de gouverneur-generaal wat voor de Preanger bevolking de betaling van belasting in arbeid inhield: behalve het onderhoud per huisgezin van duizend bomen per jaar, de aanplant van jaarlijks nog eens tweehonderd stekken om een terugval in de productie door het afsterven van oude bomen tegen te gaan. Dit betekende dat de levensduur van een redelijk vruchtbare boom op vijf jaar werd gesteld en dat consolidatie van het productieve bestand nodig was door elk jaar een vijfde deel bij te planten. Het was dezelfde aanslag als voorheen, maar met het verschil dat, door het voornemen om het gouvernementele bereik een grotere effectiviteit te geven, op de naleving strenger zou worden toegezien. Het opnemen van belastingplichtigen in registers – de koffieboeken die de werkbazen moesten bijhouden en overleggen – speelde daarbij een belangrijke rol. Waar de inwoners eerder waren weggetrokken als de druk te hoog opliep, verviel deze oplossing door de koffieteelt ook in te voeren in streken die hiervoor weinig geschikt waren juist om vlucht erheen tegen te gaan (De Haan III 1912: 626). Dat de aanscherping het beoogde effect niet miste, bleek uit de stijging van de geoogste hoeveelheid in 1810 tot circa 120.000 pikol. Uit dit fraaie cijfer viel de inspanning in de

voorgaande jaren af te lezen toen de aanplant tot een recordhoogte was opgejaagd. Het was een resultaat waarop Daendels met kennelijke tevredenheid terugzag. Ook naar zijn eigen inzicht was nu de grens bereikt en kon van de bevolking niets meer gevergd worden (De Haan I 1910: 142).

De manie waarmee de teelt in de Preanger regentschappen werd bedreven blijkt uit cijfers door Daendels zelf verstrekt. De 25.340 huisgezinnen die volgens zijn opgave in 1810-1811 waren ingeschakeld bij de koffieproductie in deze gewesten droegen zorg voor gemiddeld 1653 koffiebomen.¹⁰ Zoals al vastgesteld, had Daendels geen enkele moeite met de handhaving van de teeltdwang, zij het onder erkenning van het recht op een redelijke beloning voor de geleverde prestatie. Aan de misstanden bij de uitbetaling der koffiegelden, zo verklaarde hij kort en krachtig, moest een einde komen. De gouverneur-generaal rekende tot de knevelpraktijken door hem bestreden echter niet de extreem lage vergoeding waarmee de boeren werden afgescheept. De prijs aan hen betaald – vier rijksdaalders per pikol – was al sinds lang op dit niveau vastgesteld. De uitkering gold naar zijn eigen zeggen ook niet als een reëel loon, maar diende als een soort van inningskosten te worden begrepen. Met de levering van koffie, aldus de strekking van zijn redenering, kweten de producenten zich van de belasting die zij verschuldigd waren aan de staat. Het was in ieder geval een fractie van het bedrag dat het product bij aankomst in Batavia opbracht. Wat de boeren uiteindelijk in handen kregen, was zo weinig dat zij in verschillende streken niet eens de moeite namen om de koffie af te voeren.

Onder knevelpraktijken wenste Daendels slechts te verstaan allerlei inhoudingen waaraan de hoofden zich schuldig maakten bij de uitbetaling aan de bevolking. Terwijl dus de grootste uitwas ongewijzigd bleef voortbestaan, probeerde hij kleinere knoeierijen en andere misstanden te bestrijden door het pikolgewicht te uniformeren waarin de levering van koffie plaatsvond, de bouw van meer pakhuisen te bevorderen ter verlichting van de zware transportdiensten, een verbod uit te vaardigen op het in rekening brengen van onkosten aan de boeren en ten slotte de uitbetaling voor te schrijven van de koffiegelden direct bij aflevering en ook aan de planters zelf. De regenten ontvingen een apart commissieloon, één rijksdaalder per pikol van 128 pond, veel lager dan het gewicht van 225 pond waarop de boeren werden afgerekend. Van die opslag kwam ongeveer een kwart bij de mindere hoofden terecht. De schuld die de regenten aan de overheid hadden werd hun kwijtgescholden met de aanmaning dat zij voortaan geen krediet meer zouden mogen vragen of krijgen. Het is zeer de vraag of deze verbeteringen in praktijk zijn gebracht. De meeste ervan zouden niet eens de schrijftafels verlaten. Het geknoei met de gewichten duurde voort. Voor de aflevering van de koffie in kleine pakhuisen dicht in de buurt brachten de ontvangers een aanzienlijke korting in rekening op de vergoeding van de transportkosten waarop de boeren recht hadden. Volgens een bericht uit 1811 ontving de bevolking slechts ongeveer de helft van wat haar toekwam (De Haan 1910: 457). Geen verandering kwam ook in de oude gewoonte om aan de regenten een voorschot te verstrekken en dit weer op de jaar-

lijkse afrekening met hen in mindering te brengen. Daendels beschouwde zichzelf als een hervormer met veel aandacht voor het wel en wee van de bevolking. Opmerkelijk was zijn vroege instructie met heel precieze aanwijzingen voor de bewerking van rijstvelden in de Cheribonse landen. De grondeigenaars dienden zaad in een voldoende hoeveelheid en van de juiste kwaliteit in voorraad te houden, zich aan een plantschema te conformeren dat de kans op misoogsten zoveel mogelijk uitsloot, geen velden onbewerkt te laten, de hoofden ter plaatse op de hoogte te stellen van het tijdstip van oogst om de afdracht van een vijfde deel van de opbrengst zeker te stellen, enz. Het toezicht op de stipte naleving van deze geboden hield verder de uitbreiding in van irrigatie ten dienste van de voedselteelt op daarvoor in aanmerking komende terreinen. Bij de regeling van de cultuurdiensten ging Daendels ervan uit dat de koffieteeelt van de bevolking geen zware inspanning vergde. Hij rekende voor dat een huisgezin (aangeduid als *tjatja koppie*) aan al het werk hiermee gemoeid hooguit twee maanden per jaar besteedde. In ruil daarvoor kregen zij een vergoeding van acht tot twaalf rijksdaalders. Omgezet in een daggeld van acht stuivers was dit volgens hem het hoogste bedrag dat op Java werd betaald.¹¹ In plaats van zich te beklagen over dwang en onderbetaling zouden de boeren volgens deze belichting reden tot grote tevredenheid moeten hebben gehad.

Opvoering van herendiensten

De gouverneur-generaal liet zich er verder op voorstaan een aanzienlijke vermindering in de omvang der herendiensten te hebben doorgevoerd. Hij ging weliswaar niet zo ver als D. van Hogendorp die een totale afschaffing daarvan had bepleit, maar wilde deze onbetaalde arbeidsprestaties alleen vorderen voor het onderhoud van wegen en bruggen alsmede voor het vervoer van personen en goederen waartoe de overheid opdracht had gegeven. De aanleg van nieuwe wegen, het graven van kanalen en de uitvoering van andere infrastructurele werken zou voortaan bij aanbesteding of in daghuur tegen betaling moeten gebeuren. Ook met die bepaling kon de hand worden gelicht. Daendels had de ambitie om Java voor het moderne verkeer open te leggen en vorderde de daarvoor benodigde arbeid.¹² Zelfs de Grote Postweg is grotendeels 'buiten bezwaar van den Lande' aangelegd. Van het voorstellen om voor lastige passages in het traject koelies te huren kwam weinig terecht en in hun plaats werd Preanger volk opgeroepen dat geen enkele vergoeding ontving en zelfs van voeding verstoken bleef. De uitvoering van dit project in dwangarbeid zou aan vele duizenden het leven hebben gekost, terwijl een nog veel groter aantal op de vlucht sloeg om zich aan tewerkstelling te onttrekken. Op het portret dat van hem is opgenomen (zie kleurkatern, p. v), wijst Daendels met zijn hand naar een stuk van het tracé waarvan de aanleg aan vele dwangarbeiders het leven kostte. Streken waardoor de grote weg liep werden ter weerszijden mijlen ver verlaten en de zware transportdiensten waarmee de aanleg gepaard

gingen gaven aanleiding tot mislukking van de rijstogst en daling van de koffieproductie (De Haan I 1910: 491; IV: 897-904). Overigens had de nieuwe weg voornamelijk militair-strategische betekenis, de verkleining in afstand door versnelling van de verbinding tussen verschillende delen van Java. De inlandse bevolking mocht van de postweg geen gebruikmaken voor het transport van koffie met buffelkarren. Het gevolg was dat er soms drie wegen naast elkaar lagen waarvan de slechtste bestemd was voor het inheems vervoer. Niet alleen voor de uitvoering van infrastructurele werken bleef de gewoonte bestaan om een beroep te doen op onbetaalde arbeidskrachten. In het regentschap Bandoeng alleen al moesten zich tweehonderd dragers permanent beschikbaar houden voor het vervoer van brieven en personen. Voor hetzelfde doel werden ook paarden en hun helpers in grote aantallen gevorderd. Daendels zelf schroomde niet om ter ondersteuning van de statie die hij voerde in het voor hem gebouwde paleis te Buitenzorg een vrijwel onbeperkt gebruik te maken van de diensten van de Preanger bevolking.¹³ Het geheel aan gouvernementele cultuur- en herendiensten overziende lijkt het niet al te gewaagd te concluderen dat de druk op de bevolking onder het bewind van Daendels toenam in plaats van verminderde.

De zelfingenomenheid door de landvoogd tentoongespreid, stak schril af met de praktijk van het gevoerde beleid. Ondanks zijn bewering van het tegendeel faalde hij in de taak die hem was opgedragen bij zijn aanstelling tot gouverneur-generaal, namelijk 'het lot van den gemeenen Inlander te verbeteren en te verzekeren; alle onregelmatige en willekeurige belastingen en andere misbruiken af te schaffen' (art. 29 in de instructie van de koning van Holland). Kort gezegd kwamen de hervormingen die de maarschalk doorvoerde het gouvernement en niet de bevolking ten goede. Niettegenstaande de voortgaande afdaling van het bestuur tot dichterbij de boerenorde en de hogere eisen die geleidelijk aan de kwaliteit van de rapportage gesteld werden, bleef het zicht op wat zich aan de voet van de economie afspeelde zeer beperkt. Gebrek aan feitelijke kennis van zaken is echter geen verontschuldiging voor de lof waarmee Daendels zijn eigen daden bezong. Dat hij beter had kunnen weten, gaf enkele jaren later J. van den Bosch hem te verstaan. Volgens de man die de grondlegger zou worden van het cultuurstelsel nam de gedwongen koffieteelt niet twee maar zes maanden van de werktijd van een huisgezin in beslag. In de becijfering van die veel hogere belasting waren de eveneens verplichte transportdiensten nog niet inbegrepen (De Haan I: 458). De berekening door Van den Bosch gemaakt was ongetwijfeld ingegeven door animositeit jegens de voormalige landvoogd die hem in 1810 uit Java had verdreven. Maar ook een loyale ondergeschikte zoals Lawick liet in een brief aan zijn chef in 1810 geen enkel misverstand bestaan aan de hekel die de inlanders van hoog tot laag voor het koffieregime koesterden.

Ik ben van gevoelen dat van den Regent af tot den minsten planter toe, wierd hij er niet toe gedwongen, voorzeker zig niet door betaaling als andersints tot die cultuur soude verleedigen. (De Haan IV 1912: 811)

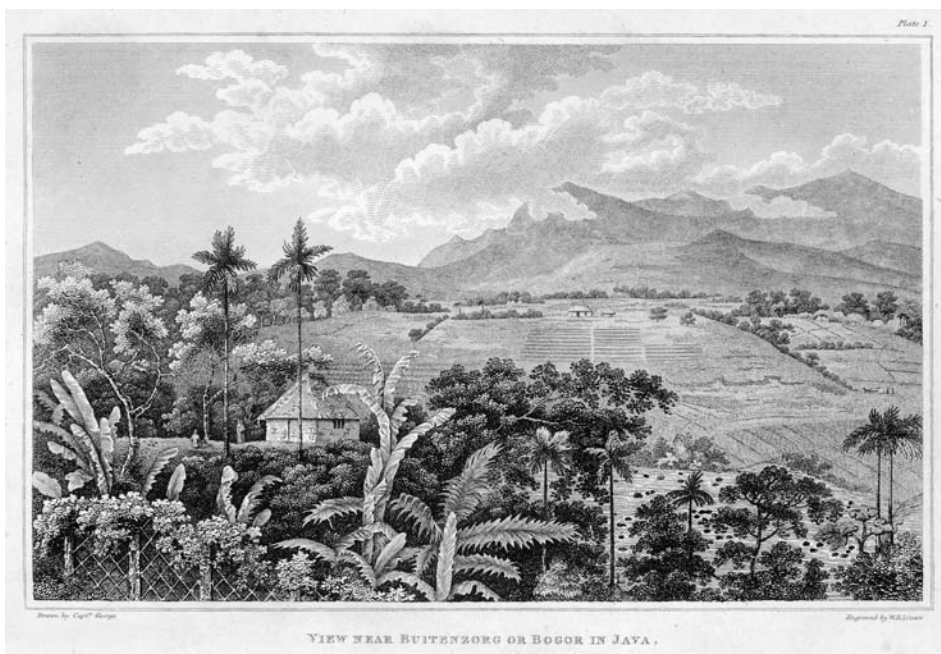
Bij gebrek aan een redelijke vergoeding voor de verrichte arbeid was de afkeer van de teelt van dit gewas zo groot dat uitoefening van dwang een voorwaarde werd voor de voortzetting ervan.

Waren er geen alternatieve mogelijkheden om een groter profijt aan de Indische bezittingen te ontlenen? Al vrij snel na de vestiging van het gezag van de Compagnie waren in de omstreken van Batavia grote landgoederen ontstaan waarop voedsel voor de stad, maar ook handelsgewassen zoals suikerriet en later ook koffie werden verbouwd. Deze particuliere landerijen waren in het bezit van een bont gezelschap, bestaande uit dienaren der VOC die het dagelijks beheer meestal overlieten aan een bedrijfsleider; verder uit de Compagnie getreden vrije ondernemers en vreemdelingen. Naar etniciteit waren het Europeanen, Chinezen en landslieden van gemengd ras. Voor deze eigenaars of hun zetbazen werkten boeren die tot de oorspronkelijke ingezetenen behoorden, aangevuld met volk dat zich hier uit andere contreien had gevestigd. Op verschillende ondernemingen vormden deze nieuwkomers uit het dichtbij gelegen of verre achterland zelfs een meerderheid. In de loop van de tijd waren deze landsheerlijke bezittingen nog in aantal toegenomen, vooral op de kustvlakte, maar geleidelijk toch ook tegen de voet van het Preanger bergland opkruipend. Zij domineerden de streek die bekendstond als de Bataviasche ommelanden. Hoewel steeds verder van de stad verwijderd, onderhielden de eigenaars daarmee intensievere betrekkingen dan met de inheemse samenleving en economie te midden waarvan deze enclaves soms ontstonden. Als gevolg van geldgebrek voor publieke doeleinden moest Daendels zijn toevlucht nemen tot landverkoop met als gevolg dat het stelsel van latifundia een nieuwe uitbreiding onderging. Daarbij verloor de landvoogd zijn eigen voordeel niet uit het oog. Hij liet zich door de Raad van Indië een uitgestrekte hoeveelheid grond in Buitenzorg toewijzen dat deel had uitgemaakt van het overheidsdomein. Het landgoed dat Daendels zich verwierf besloeg een oppervlakte van maar liefst 236 vierkante kilometer. Na verhoging van de rentabiliteit van zijn aanwinst, onder andere door het opdrijven van de padiheffing, verkocht hij een deel ervan terug aan het gouvernement – met inbegrip van het terrein waarop het door hem bewoonde paleis stond – en een ander deel als particuliere landerijen. Deze transacties waren voor hem zeer winstgevend verlopen, maar brachten onherstelbare schade toe aan zijn reputatie van onkreukbaarheid.

Daendels beschouwde kolonisatie door uitgifte van domeingrond als een probaat middel om de economische groei te stimuleren. Verkoop van land vond nu niet alleen plaats in de noordelijke kustvlakte van West-Java, maar kwam ook elders op het eiland voor om op die manier een impuls te geven aan de beoefening van de vrije landbouw waarvan een groot gedeelte, in weinige jaren, in plantagiën van suiker, catoen, indigo en andere producten hervormd kunnen zijn' (Daendels 1814: 111). Uit de Javaanse bevolking kwamen geen gegadigden naar voren voor de aankoop van domeinland. Dit gebrek aan belangstelling voerde Daendels als bewijs aan voor zijn stelling dat grondeigendom voor inheemse landbouwers een onbekend en onbemind begrip was. De maarschalk gaf ten slotte te kennen dat in de

Preanger regentschappen van landverkoop geen sprake mocht zijn vanwege de inbreuk die dit zou betekenen op de koffiecultuur. Hieraan nadeel te berokkenen was voor hem uitgesloten. Wel wilde hij de vestiging toestaan van Chinezen die belangstelling hadden voor de ontginning van woeste gronden. Zij zouden daarop gewassen zoals tabak, katoen, indigo en aardnoten moeten verbouwen waartoe de inheemse bevolking naar zijn mening de lust en aanleg misten. Daendels verwachtte dat deze vorm van landbouwkolonisatie zou bijdragen aan een verhoging van de welvaart in de Soenda landen. Zijn experiment om Chinese kampongs op te richten – groepsgewijze samenwoning van deze ijverige maar weinig betrouwbare lieden zou het toezicht op hun doen en laten vergemakkelijken – liep evenwel op een mislukking uit. De koers die de gouverneur-generaal uitstippelde leek uit te gaan van een agronomische scheiding in twee zones: in de vlaktegebieden particuliere grootlandbouwbedrijven die zich zouden toeleggen op de nieuwere handelsgewassen, terwijl de hoger gelegen streken hoofdzakelijk gereserveerd moesten blijven voor de productie van koffie onder rechtstreeks toezicht van het gouvernement. De tijd ontbrak voor een nadere uitwerking van deze tweeledige politiek die overigens in beide modaliteiten bleef uitgaan van de horigheid van de boerenbevolking.

Bij alle genomen maatregelen stond voorop dat het koffieregime daardoor niet mocht worden aangetast. Voor de afweging van belangen was maatgevend het profijt dat de teelt

Gezicht op Buitenzorg of Bogor (1820). Bron: Crawford

van dit gewas voor de staatskas opleverde. De regenten en lagere hoofden, sterker nog dan ten tijde van de Compagnie onderworpen aan de directieven van het koloniale bestuur, bleven als middelaars onmisbaar bij het opleggen van de zware aanslag waaronder de bevolking gebukt ging. Het geheel van de maatregelen voor de koffiecultuur in westelijk Java door de gouverneur-generaal opgesteld zou als de Preanger regeling (1808) blijven voortbestaan. De koloniale exploitatie van deze gewesten aan het begin van de negentiende eeuw verschilde in een aantal wezenlijke opzichten van het bestuur over de rest van het eiland uitgeoefend. Het Preanger regime stond, als voorheen, in het teken van het koffiemonopolie van gouvernementswege en de gedwongen aanplant, onderhoud en oogst van dit gewas door de bevolking. De regenten hieven 'naar aloud gebruik rechtstreeksche opbrengsten van onderhoorigen en belasting van handelaren'. Zij droegen zelf de kosten van de aan hen ondergeschikte hoofden en behielden alleen het benoemingsrecht van de laagste daarvan. De regenten ontvingen ten slotte geen vaste toelage in geld of natura voor hun ambtsvervulling van de overheid, maar werden beloond met cultuurpercenten. Daendels is met recht de formele grondlegger genoemd van het Preanger stelsel (De Haan 1 1910: 496). De aanspraak op die titel dankte hij niet aan de invoering van een nieuw reglement voor dit hoogland in West-Java maar, zoals het een conservatief hervormer betaamde, door een productiewijze te stroomlijnen die al eerder was ontstaan.

Omheining van de Preanger

De aparte regeling die werd getroffen om het moederland te blijven voorzien van maximale koloniale baten werd nog benadrukt door de Preanger gewesten af te sluiten van ongewenste contacten met de buitenwereld. Rust en orde waren ermee gebaat dat de inwoners zoveel mogelijk binnen hun eigen vestigingsplaats bleven opgesloten. Daarbuiten hadden zij toch niets te zoeken? Vreemdelingen mochten alleen door de Preanger landen reizen mits zij voorzien waren van een pas. Europeanen werden geweerd met het argument dat zij de bevolking lastigvielen door aanspraak te maken op onbetaalde diensten. Verder golden alle inlanders die hier niet thuis hoorden als verdacht. Bij aanhouding, ook zonder nader blijk van kwade bedoelingen, volgde onverbiddeijk hun uitwijzing. Aan die waakzaamheid lagen verschillende motieven ten grondslag. In de eerste plaats de toestand van verregaande onveiligheid in de naburige ommelanden. Deze bufferzone genoot al tegen het einde van de achttiende eeuw een kwalijke reputatie als verzamelplaats van dieven, rovers en moordenaars die hun criminele daden hier betrekkelijk ongestoord bedreven.¹⁴ In de omgeving van Buitenzorg hielden geregelde benden huis die toen meer dan honderd koppen telden. In 1794 ondernamen N. Engelhard en A. Teisseire op hoog bevel een gewapende expeditie om aan het roven en plunderen van groepen kwaadwillende inlanders in de omgeving van Tangerang een eind te maken.¹⁵ Door het verkeer van en naar het hoger gelegen achterland

onder scherp toezicht te stellen wilden de autoriteiten voorkomen dat het rauwe klimaat uit de vlakte zou overslaan naar het gebied waarin de koffieproductie was geconcentreerd en waarvan de bevolking geroemd werd om haar onbedorven eenvoud en natuurlijke volgzzaamheid.

Een tweede, meer verzwegen motief voor de scherpe surveillance was het tegengaan van de koffiesmokkel. Het overheidsmonopolie hield in dat het product bij aankomst in Batavia een veel hogere prijs opbracht dan ervoor op nog geen dagreis afstand aan de bron werd uitbetaald. De vergoeding aan de inheemse producenten en middelaars gegeven was vele malen lager dan het bedrag dat zij ervoor op de zwarte markt konden krijgen. Door handelaren en opkopers de toegang te ontzeggen tot de Preanger regentschappen was het mogelijk de planters af te schermen van deze directe maar ongewenste marktinvloeden. De maatregel had wel effect, maar onvoldoende om een einde te maken aan de illegale opkoop en transport van koffie. Daarvan profiteerden echter nagenoeg alleen de agenten en middelaars, zowel Europese als inheemse, aan wie uit hoofde van hun functie (als o.a. opziener, pakhuismeester, verlader of schrijver) de zorg was toevertrouwd voor ontvangst en afvoer van het dwangproduct uit het achterland naar de kust. De ommelanden, waardoor verschillende routes liepen, vormden als doorgangszone een belangrijke schakel in de nooit volledig onder controle gebrachte smokkelpraktijken.

Een derde motief, niet de minst belangrijke, was de vaak onuitgesproken vrees die het koloniale bestuur koesterde dat de bevolking in verzet zou komen tegen het drukkende arbeidsregime. Daendels zelf was van dit gevaar doordrongen zoals bleek uit zijn reactie op onlusten die in de omgeving van Cheribon opnieuw uitbraken. Het was een volgende episode van een toestand van oproer en verwarring waarin deze streek al in de voorgaande jaren had verkeerd. De onrust hield aan toen Daendels in 1808 aan het einde van een reis door de Preanger bekendheid gaf aan de maatregel die neerkwam op een verdubbeling der rijstbelasting. Het rapport over deze lokale opstand aan hem uitgebracht zocht weliswaar de oorzaak primair in de tirannisering door Chinese pachters en handelaren van de plattelandsbevolking, maar ook zijn eigen beschrijving achteraf maakte duidelijk dat er meer aan de hand was geweest (Daendels 1814: 23-24). Wat niet naliet op het bevoegd gezag grote indruk te maken, was dat boeren hun koffieboomen vernielden en pakhuizen in brand staken. Een rondzwervende roversbende had al in 1806 alle Chinezen en een Europese opziener vermoord die zij in de Cheribonse bovenlanden aantrof. Het aanbod van Lawick om te onderhandelen wezen de opstandelingen van de hand. N. Engelhard werd uit Noordoost-Java ontboden om de orde te herstellen. Dat deed hij door niet tot militair ingrijpen over te gaan, maar concessies te doen aan de leiders van de revolte (De Cheribonse onlusten in 1807: 148-151). Behalve dat de eerder afgezette sultan naar Cheribon mocht terugkomen en de gehate Chinezen uit de dorpen werden verwijderd, kregen de planters in de hoger gelegen streken bovendien toestemming om de koffie voortaan dichterbij de plaats van inwoning af te leveren. Een voorname zorg bij het dempen van dit lokale oproer was het

overslaan ervan naar het hart van de Preanger te voorkomen. De uitvaardiging van scherpe politiebepalingen was een onmiddellijk gevolg van de onlusten (De Haan 1v 1912: 876). De bevolking zelf diende voor de handhaving van de openbare veiligheid zorg te dragen.

Tot handhaving der rust en goede order, zullen voorts de Ingezetenen, zo wel der Hoofdnegorij als van de respective Districten en Dessas gehouden zijn, om ieder in de Wijk, Dessa of Campong, waartoe hij behoort, en zulks zo wel binnen en buiten dezelve, de nachtwacht te betrekken, en expresselijk daar toe op bekwame afstand van elkanderen op te rigtene wachthuizen; terwijl diergelijke wachten mede zullen worden betrokken voor of bij 's Lands Fortres, Magazijnen, item des Prefects wooning, de Passeerbaan, en andere diergelijke plaatsen meer; en welke wachten allen een aanvang zullen nemen des avonds ten zes uren of met zons ondergang, en eindigen des morgens ten zes uren of met zons opgang; gedurende welken tijd dezelve ook, van uur tot uur, de ronde in de Campongs, Dessas, in den omtrek hunner wacht, en op 's Heeren wegen zullen moeten doen; en voorts gehouden zijn, alle suspecte persoonen, welke zij mogen aantreffen, in verzekering te nemen, en dezelfde des morgens aan de Regenten, Districtshoofden, of Hoofden hunner Dessas of Campongs over te leveren, die als dan verplicht zullen zijn, hiervan terstond aan den Prefect en Rijksbestuurder rapport te doen, ten einde de gearresteerde persoon, nog binnen den tijd van 24 uren in het groote Blokhuis der Prefecture overgebracht, en voorts over den zelve zodanig werde gedisponeerd, als naar exigentie van zaken, zal worden bevonden te behooren. (Daendels 1814, Organique Stukken, Cheribon, art. 10 van de Policie en het Werk der Wegen en Posterijen.)

Aldus werd Java getransformeerd tot een staat van nachtwakers in de meest letterlijke zin. Het politieeel regime ingevoerd door Daendels zou sindsdien een kenmerkend bestanddeel blijven van de uitoefening der koloniale heerschappij in de archipel.

De tientallen miljoenen bomen die Daendels had laten planten leverden een rijke oogst op en luitenant-generaal T.S. Raffles, door de East India Company over Java en onderhoorigheden benoemd, trof bij zijn aankomst de pakhuizen aan boordevol gevuld met koffie. Het probleem was dat de verkoop ervan stakte als gevolg van de blokkade ingesteld tijdens de napoleontische oorlogen op het Europese continent. Het product dat het gros van de koloniale baten placht op te leveren was zo goed als onverkoopbaar geworden en Raffles gaf opdracht aan de pakhuismeesters geen nieuwe leveranties meer aan te nemen. De export van kleine hoeveelheden bleef mogelijk naar bestemmingen zoals in Amerika en met schepen die onder de vlag voeren van de weinige landen die kans hadden gezien buiten de strijd te blijven. Maar de scherpe prijsval die ontstond betekende dat Raffles verstoken bleef van de inkomsten nodig om zijn verreikende plannen na de machtsovername op een krachtige wijze door te voeren. De verzekering van zijn vertrouweling W. Macquoid, tot Inspector of the Cultivation of Coffee in de Preanger aangesteld, dat de koffieteelt in dit gebied tot elke gewenste hoogte kon worden opgevoerd, bracht hem ertoe de gedwongen

teelt van dit gewas in alle streken vanaf en ten oosten van Cheribon te staken. De koffie die al bijna een eeuw hoge winsten had opgeleverd, was nu voor de koloniale huishouding een oneconomische propositie geworden. De verkoopprijs van het product was gedaald tot beneden het vaste bedrag dat de boeren ervoor betaald kregen. Niettemin noemde Raffles als belangrijkste argument om de bevolking van deze last te bevrijden de massale onwil tegen de voortzetting ervan.¹⁶

In de Preanger regentschappen hield Raffles 'the system of vasselage and forced deliveries' nadrukkelijk in stand. Daarbuiten hadden de Britse autoriteiten geen verzet geboden tegen beëindiging van de nieuwe aanplant van koffie. Volgens sommige bronnen gaven zij zelfs het bevel de bestaande tuinen uit productie te nemen door de bomen om te hakken, zoals in Cheribon zou zijn gebeurd.¹⁷ Het was vooral aan de inspanning van Macquoid te danken dat de teelt van koffie in het oude concentratiegebied van dit handelsgewas voortgang vond. Weliswaar niet ongestoord, maar de terugval was toch veel minder desastreus dan elders op Java. Om de kennis op peil te houden stelde Macquoid een nieuwe richtlijn op voor aanplant en onderhoud van koffie.¹⁸ Hij gaf als zijn mening te kennen dat bij afschaffing van dwang de productie in de Preanger tot ver boven het bereikte volume opgevoerd zou kunnen worden. Raffles bleek dit optimisme te delen. Met het oog op de spoedige te verwachte hervatting van de uitvoer van koffie, moest de overheid zich naar zijn mening bereid tonen de aangeboden hoeveelheid van de planters voor een billijke en vastgestelde prijs af te nemen (1814: 175). In het licht van deze prognose voor een wending ten goede rijst de vraag waarom Raffles dan naliet de teeltdwang voor de Preanger regentschappen in te trekken, zoals hij wel voor de andere productiegebieden op het eiland deed. Het niet erg overtuigende antwoord in zijn latere geschiedschrijving van Java was dat de Soendanezen aan hun staat van dienstbaarheid in de loop van de tijd gewend waren geraakt en zich alleen eraan probeerden te onttrekken als de dwangteelt tot een buitensporige hoogte opliep.

A government of colonial monopolists, eager only for profit, and heedless of the sources from which it was derived, sometimes subjected its native subjects to distresses and privations, the recital of which would shock the ear of humanity. Suffice it to say, that the coffee culture in the Sunda districts has sometimes been so severely extracted, that together with the other constant and heavy demands made by the European authority on the labour of the country, they deprived the unfortunate peasants of the time necessary to rear food for their support. Many have thus perished by famine, while others have fled to the crags of the mountains, where raising a scant subsistence in patches of *ga(n)ga*, or oftener dependent for it upon the roots of the forest, they congratulated themselves on their escape from the reach of their oppressors. Many of these people, with their descendants, remain in these haunts to the present time: in their annual migration from hill to hill, they frequently pass over the richest lands, which still remain uncultivated and invite their return; but they prefer their wild independence and precarious subsistence, to

the horrors of being again subjected to forced services and forced deliveries at inadequate rates.
(Raffles I 1830: 143-144.)

Het werkelijke argument was dat Raffles de inkomsten niet kon missen om de uitgaven te vergoeden die zijn superieuren zich hadden getroost bij de overname van het beheer over Java. Zowel het beginsel van vrijemarktwerking als de invoeging van de West-Javaanse hooglanden in het landelijk stelsel moesten wachten tot betere tijden zouden aanbreken. Een ander facet dat aan de regionale eigenheid bijdroeg was het verbod op het vrije verkeer van goederen en personen dat de overheid in stand hield. De aanwezigheid van Chinezen die Daendels nog op gecontroleerde wijze had willen toestaan, bij wijze van prikkel voor de economische bedrijvigheid, werd onder het Engelse tussenbestuur al evenmin geduld als die van andere lieden die hier niet thuishoorden.¹⁹ Het koffieregime bleef nagenoeg uitsluitend tot de Preanger regentschappen beperkt. Het betekende dat de Britse landvoogd de politiek voortzette die dit deel van het eiland in een uitzonderingspositie had gefixeerd. Daendels was van dit stelsel de grondlegger geweest, maar de voornaamste trekken ervan – de gedwongen teelt van koffie door boeren die niet onder toezicht stonden van koloniale ambtenaren maar van eigen volkshoofden – waren al vroeg in de achttiende eeuw zichtbaar geworden. De herkenbaarheid van deze uitzondering op de politieke economie die voor andere delen van Java gold was door invoering van het landelijk stelsel verder toegenomen. Door hardnekkig vast te houden aan hoe het ooit begonnen was werden de Soendaneze hooglanden tot een reservaat binnen het koloniale domein verklaard. Om nog maar eens De Haan aan te halen ‘bijna elke hervorming stokte aan de Preanger grens’ (I 1910: 449).

Het landrentestelsel

De Britse machtsovername van het belangrijkste Hollandse domein in Azië bracht een ingrijpende verandering in het gevoerde beleid teweeg. Aanvankelijk ging Raffles voorzichtig te werk. Hij stelde direct in 1812 een commissie in, waarvan op de voorzitter na alle leden uit Hollanders bestonden die in zijn dienst waren overgegaan, om allerlei informatie te verzamelen nodig ter voorbereiding van de door te voeren hervormingen. De nieuwe regeling die een jaar later gereed kwam voorzag in de afschaffing van het gouvernementsmonopolie op de handel in producten en van de verplichte leveranties (beide voornamelijk toegespitst op koffie) en ten slotte van de eveneens op onvrije arbeid gebaseerde herendiensten. In de plaats daarvan kwam een stelsel dat de boeren de vrije beschikking toestond over het gebruik van hun grond en arbeid. Uitgaande van de veronderstelling dat de staat eigenaar was van de grond moesten de boeren in ruil voor erkenning van hun recht op bewerking een deel van de opbrengst bij wijze van pacht of huur afstaan, de *landrent*. De regeling door Raffles getroffen vertoonde verwantschap met de stelsels van belastingen die onder het

bestuur van de East India Company in haar bezittingen op het Zuid-Aziatische subcontinent (voor Bengalen, maar meer nog voor Madras en Bombay) van kracht waren geworden. Het nieuwe stelsel sloot nauw aan op de ideeën die D. van Hogendorp rond de eeuwwisseling had verkondigd en die trouwens mede geïnspireerd waren op zijn voorgaand verblijf als onderkoopman van de VOC in de Britse kolonie. H.W. Muntinghe, had tijdens zijn eerste aanstelling bij de Raad der Aziatische bezittingen de gelegenheid gekregen van dichtbij het debat tussen Nederburgh en Van Hogendorp over de koers van de koloniale ontwikkeling te volgen. Hij voelde zich in die tijd het meest verwant met de opvattingen van de eerste en zijn benoeming tot secretaris van Daendels stelde hem ongetwijfeld in staat van die voorkeur openlijk blij te geven. Maar als lid van de commissie van onderzoek door Raffles ingesteld vestigde hij ook diens aandacht op de ideeën die eerder door Van Hogendorp waren gepropageerd met als strekking de invoering van een grondbelasting. In die suggestie school een opvallende parallelliteit met het stelsel dat de Engelse landvoogd voor ogen stond. Raffles toonde zich uitermate geïnteresseerd en gaf zelfs opdracht tot de vertaling van het werk waarin Van Hogendorp al in 1799 zijn voorstellen had uiteengezet.²⁰

De memorie die Raffles in 1814 publiceerde, *Substance of a Minute on the Introduction of an Improved System of Internal Management and the Establishment of a Land Rental on the Island of Java*, ging vergezeld van een bijlage van de hand van Muntinghe. De essentie daarvan sloot nauw aan op wat zijn nieuwe chef in de voorgaande bladzijden had uiteengezet en voorgesteld. Voor diens stellige voornemen om een eind te maken aan de horigheid en gebondenheid had Muntinghe niets dan lof. Het hield de afschaffing in van de gedwongen teelt van producten en van alle feodale diensten die de volledige vrijheid van landbouw en handel in de weg stonden.²¹

Raffles getuigde van zijn grote waardering voor Muntinghe die hem inlichtte over wat in de Hollandse tijd aan liberale opvattingen had bestaan (Wright 1952: 236). De gebruikelijke beschrijving van het volkskarakter gaf een overdreven voorstelling van de aangeboren indolentie en werkeloosheid der Javanen, aldus de nieuwe Muntinghe. Hij ontkende dat de bevolking, alhoewel op een lagere trap van beschaving staande, slechts beperkte behoeften had en niet naar meerdere welvaart streefde. De Javaanse boer was naar zijn oordeel heel wel tot het betalen van een geregelde belasting in staat. Raffles zelf weet het tekort aan energie, voor zover daarvan sprake was, voor een deel aan het uitputtende klimaat, maar meer nog aan een overheid die excessief veeleisend was. Wie, zo vroeg hij zich af, zou niet verarmd en lui raken als hem elk recht op eigendom en iedere mogelijkheid tot verbetering ontzegd werd? Interessanter nog is de visie waarvan beiden getuigden over het doel van de koloniale onderneming. Volgens Muntinghe diende het bestuur te streven naar verbetering van de toestand van de inheemse bevolking. Daarop liet hij echter onmiddellijk volgen dat die inspanning natuurlijk ondergeschikt was en bleef aan een nog hoger belang, namelijk 'that every Colony does or ought to exist for the benefit of the Mother-country'. In dit opzicht verschilde Raffles met hem van mening. Hij gaf te kennen het welzijn der Javanen

voorop te stellen. Niet alleen omdat dit de beste garantie bood voor verhoging van de koloniale baten, maar ook en ten principale als doel in zichzelf (Raffles 1814: 14-16). Dit hooggestemde ideaal maakt begrijpelijk waarom Raffles zich in zijn latere geschiedschrijving onomwonden uitsprak tegen het koffieregime zoals dat in de Preanger regentschappen bestond. Haaks op dit stellige oordeel stond zijn besluit de memorie van 1814 niet op de Soenda hooglanden van toepassing te verklaren.²²

Dit gebied bleef dus uitgesloten van de ingrijpende verandering die de Engelse landvoogd in de politieke economie van de kolonie teweegbracht, zowel in de aard van de belasting als de wijze van heffing. Buiten de Preanger kwamen de regenten met hun gevolg in zijn opzet niet langer voor als middelaars die zorg droegen voor de inning van de belasting – die varieerde met de omvang en kwaliteit van de bebouwde velden – door de boeren aan de overheid verschuldigd. Onder dankzegging voor bewezen diensten werden de hoofden elders op Java met behoud van rang en vergoed met een geldelijke beloning aan de kant gezet. Hun verwijdering was een belangrijk element in de ontfeodalisering der gezagsverhoudingen en ook de afschaffing van herendiensten had ten doel om aan deze politiek een bijdrage te leveren. Aan kritiek op regenten en andere leden van de inheemse aristocratie had het ook in de Compagniestijd niet ontbroken, maar de vestiging van een koloniale staat ging gepaard met een scherpere afwijzing van deze bufferlaag. In plaats van iets aan de boerenproductie toe te voegen, aldus de nu heersende mening, drukten zij daarop als parasieten. De regenten hadden zich al weinig ingenomen getoond met hun verlies aan autonomie onder Daendels die hen slechts in zijn eigen apparaat wilde dulden als uitvoerende en ondergeschikte ambtenaren. In het stelsel dat Raffles voor ogen stond kwamen zij zelfs helemaal niet meer voor. De inheemse geschiedenis werd herschreven met de landadel in de rol van marionetten, benoemd en ontslagen naar de grillen van de vorst.

It is established from every source of enquiry, that the Sovereign is Lord of the Soil; that lands are bestowed upon the several classes of chiefs and public officers provisionally or during pleasure; and that, with the exception of particular instances, where land is alienated for religious purposes or to the descendants of the reigning Dynasty, the actual property of the land is vested in the Prince: – in short, that between the Sovereign and the cultivator there exists no actual right, and that the several intermediate officers, whether at the heads of districts, divisions, or towns, were nominated by the chief authority, removable at his pleasure, and possessing so little right of inheritance, that the descendants of men in high office were, in a few generations, found in poverty among the lower class of society. (Raffles 1814: 6)

Raffles meende dat het Nederlandse bewind ten onrechte had afgezien van een rechtstreeks toezicht op en contact met de boerenbevolking, maar van zijn Hollandse adviseurs kreeg hij de waarschuwing niet al te haastig en te rigoureuus te handelen bij het opzijzetten van de inheemse bovenlaag. Uit wrok voor de schade toegebracht aan hun autoriteit en

prestige zouden de volkshoofden wellicht hun onvrede in daadwerkelijk verzet omzetten, zo liet Muntinghe zijn chef weten. Dat het met de uitschakeling van de regenten niet zo'n vaart liep, bleek overigens ook uit het behoud van hun politiebevoegdheden. Van nog meer gewicht was dat bij gebrek aan voldoende financiële middelen Raffles moest besluiten om de van hun macht beroofde hoofden te vergoeden met toewijzing van ambtsgronden. Het onvermijdelijke gevolg van die maatregel was de instandhouding van de gebruikelijke diensten die de boeren hun heren verschuldigd waren. Niettemin, het nieuwe stelsel dat werd ingevoerd betekende de formele bevestiging van de uitzonderingspositie waarin de Soenda hooglanden al sinds lang verkeerden.

V • DE VOORTZETTING VAN HET PREANGER STELSEL

Ontdekking van het dorpsbestel

Als wettig opvolger van de vorsten op Java verordonneerde Raffles dat de boeren aan de staat pacht dienden te betalen voor de grond die zij bewerkten. De aanvankelijke bedoeling was de aanslag op te leggen via het laagste niveau van inheemse hoofden die als kleine landheren dicht bij de landbouwende bevolking stonden. Aan deze stand van *demang, bekel* en *loerah* werd de inning van de heffing verpacht. Zij zouden in de boerenlokaliteiten zorg dragen voor de onderlinge verdeling van wat in geld of natura moest worden opgebracht. In deze opzet kwam verandering toen de landvoogd nieuwe rapportage ontving waaruit hij begreep dat de bevolking in verschillende delen van Java wel degelijk bekend was met de notie van agrarisch eigendom. Deze informatie was afkomstig van medewerkers van Raffles die in Brits India ervaring hadden opgedaan met de invoering van het *ryotwari*-stelsel in Madras en Bombay, een regeling van het grondrecht waarbij de individuele boer als eerste belanghebbende werd erkend. Al eerder hadden enkele leden der onderzoekscommissie vastgesteld dat ook in West-Java sprake was van individuele eigendom. Zij stelden bovendien vast dat alleen de inwoners van een nederzetting beslag mochten leggen op de woeste gronden eromheen (Bastin 1954: 57). Het rapport dat J. Knops over de rechten op grond aan hem uitbracht vermeldde dat de ontginners van droge grond voor de teelt van rijst als de individuele eigenaars van die velden golden.

The Javanese who clears such lands from the root of trees, brushwood, &c., and renders a wilderness fit for cultivation, considers himself as proprietor of the same, and especially as owner of what it produces, on which no taxes are levied. These lands admit of cultivation every second year only, which, however, is no loss to the proprietor, whose [next] harvest is more abundant in consequence. (Raffles 1814: 131)

Het eigendomsrecht strekte zich ook uit tot de bomen die de boer plantte en sloot elke heffing van belasting uit. De landvoogd trok uit de nieuwe bevindingen de conclusie dat de boeren ten minste het recht van gebruik hadden op de velden die zij bewerkten. Hij kon het zich niet veroorloven om af te zien van het soevereine recht van de overheid op de grond, want het koloniale bestuur en het daaruit voortvloeiende principe van belastingheffing waren immers op die aanspraak gefundeerd. Raffles verkeerde in de veronderstelling de oude inrichting van het Javaanse platteland op het spoor te zijn gekomen: een

oorspronkelijke boerengemeenschap met een grote mate van eigen zeggenschap over de agrarische bestaansbronnen die in streken het verst verwijderd van de vorstenhoven het beste bewaard zou zijn gebleven.¹

De feodale structuur die in het meer recente verleden onder het despotische bewind van moslimvorsten ervoor in de plaats was gekomen had het zicht op de oude volksinstellingen ontnomen. Raffles zag het als zijn taak om het vroegere primaat van de lokale formatie te doen herleven en de rechten van de bevolking van Java op het zelfstandig gebruik van de grond te eerbiedigen. Dit bracht hem ertoe een nieuwe, meer gedetailleerde regeling voor te stellen die uitging van de hoofdelijke aanslag van alle grondbezitters en de uitgifte van een eigendomsbewijs aan elk van hen. Het is bij de uitwerking van deze opzet gebleven, want voor de uitvoering ervan ontbrak het hem zowel aan tijd als middelen. Zijn beroemde instructie uit begin 1814 voorzag in de aanstelling van *Collectors* om, zoals ook in India de praktijk was, de in hun ambtsgebied geheven belasting in ontvangst te nemen. Van deze belastinginners zijn er uiteindelijk echter slechts enkelen korte tijd in functie geweest. De invoering van de individuele aanslag vergde niet alleen een veel omvangrijker apparaat dan Raffles ter beschikking stond, maar maakte bovendien een zeer gedetailleerde kadastrale opname nodig voor de classificatie van grondeigendom, wijze van gebruik en andere gegevens. Het was een opgave die de capaciteit van de koloniale administratie in deze tijd ver te boven ging. Raffles was zich daarvan bewust en ging bij wijze van tussenoplossing over tot de invoering van een *desa*-gewijze aanslag. Centraal daarin stonden nog steeds de *demang, bekel* en *loerah*. Maar terwijl dezen eerder doorgingen voor iets grotere grondbezitters die als agenten van de overheid belast zouden worden met de inning van de landrente, kregen zij nu die rol als plaatselijke hoofden toebedeeld, optredende als vertegenwoordigers van de boerenbevolking tegenover de koloniale bureaucratie. Raffles zelf onderstreepte het belang in de omkering van de bevoegdheid.² In de nieuwe belichting golden de dorps-hoofden als de eersten onder hun gelijken en voor de bezetting van deze functie waren de boerenhuishoudingen gewend uit hun midden op democratische wijze, namelijk bij jaarlijkse verkiezing, de geschiktste kandidaat aan te wijzen. Raffles gaf opdracht dit 'aloude gebruik' waaraan het vorstendespotisme in zijn visie een einde had gemaakt weer in ere te herstellen. Hij liet zich daarbij ongetwijfeld leiden door de overweging om op die manier machtsconcentratie bij een kleine bovenlokale elite in de toekomst uit te sluiten. De aanwijzing van het dorpshef als belastinginners paste in het streven om de kosten van bestuur zo laag mogelijk te houden. Degene die dit ambt vervulde werd voor zijn bemiddeling beloond met vrijstelling van de betaling van landrente, de toewijzing van ambtsvelden en arbeidsdiensten die de boeren verschuldigd bleven.

Aldus werd het dorpshef, terzijde gestaan door enkele medewerkers, tot zwaartepunt van de landrente-administratie gemaakt in afwachting van een regeling die zich tot de individuele boer zou uitstrekken. De hervormingen door Raffles tot stand gebracht gaven een krachtige impuls aan de idee van een 'oorspronkelijke' dorpsbestel waarvan de restau-

ratie voor de koloniale heersers een hoge prioriteit werd. Toch bevat deze vroege bron waaruit het bestaan van een plaatselijke gemeenschap van boeren is afgeleid tal van aanwijzingen die doen twifelen aan de hechte integratie die voor deze sociale formatie kenmerkend zou zijn geweest.³ Veelvuldig kwam het namelijk voor dat de boerenhuishoudingen die tot het gevolg van dezelfde heer behoorden op grote afstand van elkaar verwijderd woonden. Wat verder te denken geeft over de institutionele zelfvoorziening van de locaties is hun kleinschaligheid. De 734 dorpen gelegen in de twee regentschappen Bandoeng en Tjiandjoer telden gemiddeld nog geen 39 inwoners (Bastin 1954: 81). De nederzettingen in de vlakte van de noordkust waren iets groter, maar ook hier bedroeg het aantal hutten hooguit enkele tientallen. Die bescheiden omvang moet beperkingen hebben gesteld aan het besloten, naar binnen gerichte karakter van deze primaire woonkernen.

Raffles heeft dus zijn oorspronkelijk ontwerp in een aantal wezenlijke opzichten en binnen een heel kort tijdsbestek grondig herzien. Exemplarisch voor het snelle zwenken is dat, terwijl Crawford, een van zijn naaste medewerkers, in een eerste rapport met stelligheid beweerde 'that there is not an acre of land in the country to which the shadow of hereditary right or title could be made', zijn nota over de toestand door hem nauwelijks een jaar later in Cheribon aangetroffen met even groot aplomb opende met de mededeling 'that the right of private property in the soil is generally acknowledged and tolerably well understood'. Het commentaar van Raffles bij deze laatste constatering luidde dat in streken ver verwijderd van de despotische vorstenhoven, zoals West-Java, de oude volksinstellingen waren blijven voortbestaan. Maar juist voor Cheribon, een centrum van sultansmacht waar de islam al vroeg voet aan de grond had gekregen, gaat zijn verklaring niet op. De wisselende oordelen over wat oorspronkelijk was en waar dit zich het meest ongerept had gehandhaafd, getuigde van gebrek aan kennis over zowel heden als verleden. De voorstelling die daarvan ontstond kwam bovendien niet voort uit een intrinsieke interesse voor het wezen van land en volk, maar stond primair in het teken van de onmiddellijke belangen en wensen die de koloniale overheerser koesterde. Zoveel mogelijk in harmonie met deze doeleinden werd het zicht op de maatschappelijke werkelijkheid bijgesteld (Bremner 1979).

Wel spande Raffles zich veel meer dan zijn voorgangers in om beleidsrelevante informatie te verzamelen. Daendels had daarmee een begin gemaakt door opdracht te geven tot het vervaardigen van accuratere kaarten en in 1809 voor alle gewesten een enquête uit te schrijven op basis van 21 vraagpunten die de opzichters van de koffieteelt in de Preanger regentschappen als eersten hadden moeten beantwoorden (Van 't Veer 1963: 134). Maar zoals het met meer van zijn directieven was gegaan schoot de kwaliteit van de uitvoering ernstig tekort. Dat zijn Engelse opvolger stelselmatiger te werk ging, bleek al direct uit de benoeming van een zware commissie van onderzoek. De bijeengebrachte rapportage was niet alleen veel omvangrijker dan alle voorgaande exercities hadden opgeleverd, maar ook naar kwaliteit van een aanzienlijk beter gehalte.⁴ Niettemin ging ook deze 'statistieke' opname mank aan allerlei feilen en gebreken. Behalve de reeds genoemde vooringenomenheid om

bevindingen te melden die in de lijn van de bestuurlijke voornemens lagen, kregen de leden van de commissie veel te weinig tijd om hun werk naar behoren te doen. De moeite die het hen kostte om zich te verplaatsen had tot gevolg dat zij nauwelijks tot het binnenland doordrongen en ook in de kustvlakte slechts de meest toegankelijke oorden aandeden. Zelden was het mogelijk om meer dan één dag in een regentschap door te brengen, zo schreef de voorzitter van de commissie. Een ander probleem was het gemis aan taalvaardigheid. Op één enkele uitzondering na was geen van de leden van de commissie in staat om rechtstreeks te spreken met de bevolking van het gebied waarop hun onderzoek betrekking had. De omzetting van vragen en antwoorden van het Engels in het Hollands, in het Maleis en ten slotte in het Javaans verliep uitermate moeizaam. Gezien ook de beperkte uitrusting van het reisgezelschap met schrijvers en vertalers moet heel wat informatie verkeerd zijn opgeschreven dan wel verloren zijn gegaan. Bovendien sloot het betoon van onderworpenheid van laag aan hoog de mogelijkheid uit om informanten rechtstreeks en vrijuit naar hun mening te vragen. Op klachten van de commissievoorzitter aan zijn Hollandse medeleden dat de regenten in West-Java zo weinig mededeelzaam waren, kreeg hij de raad niet al te veel waarde te hechten aan wat deze zegslieden hem wel wilden vertellen (Bastin 1954: 125).

Naarmate de koloniale overheid de boerenorde dichter naderde, nam de behoefte aan meer kennis over de inrichting en werking daarvan toe. Interessant is ook de poging om in de veelheid van uiteenlopende feiten orde te brengen door aan te sluiten bij inzichten ontleend aan de koloniale heerschappij over andere boerensamenlevingen in Azië. Het was natuurlijk niet toevallig dat onder Raffles de berichtgeving over inheemse regimes in Brits India een belangrijke bron van inspiratie werd in de beoordeling van de maatschappelijke structuur en cultuur op Java. Daendels en Raffles hebben elk hun ambt als landvoogd niet langer dan drie jaar uitgeoefend. Maar de hervormingsmaatregelen waartoe zij het initiatief namen legden de grondslag voor de koloniale staat die vooral na hun vertrek tot ontplooiing is gekomen. Het gewicht dat beiden hebben uitgeoefend gaat daarom de periode van hun aanwezigheid op Java ver te boven. Raffles stond voor de noodzaak om de kosten gemoeid met de bezettingsoperatie van Java goed te maken en zijn aarzelende superieuren in Calcutta te overtuigen van de winstgevendheid van het door hem verworven domein. Zoals al opgemerkt, was dit voor hem een voorname reden om de Preanger regentschappen uit te sluiten van het nieuwe stelsel van belastingheffing. In plaats van de betaling van een landrente moest de bevolking als voorheen voortgaan met de levering van koffie aan het gouvernement. De gedwongen teelt van dit overjarig gewas hield tevens in dat de autonomie van de regenten in de Soedanese hooglanden onaangetaast bleef. Het verschil met de regeling die Raffles voor de andere gewesten van Java had getroffen, een afwijking die al in de tijd van Daendels was begonnen, bracht de aparte plaats aan het licht die het Preanger gebied innam in de wijze van koloniale exploitatie.

De voortzetting van wat in wezen het koffieregime van de Compagnie was geweest leverde niet de grote baten op waaraan Raffles behoefte had. Als oorzaak voor de teleurstellende uitkomsten noemde hijzelf dat de kosten van productie tot en met de aanvoer op de markt ruim twee keer zo hoog waren als de verkoopprijs in de afgelopen jaren had bedragen. Hij voegde hier nog aan toe dat de planter zelf voor zijn arbeid een onredelijk lage vergoeding kreeg (Raffles 1814: 67). Het is een aanwijzing voor de gigantische prijsopdriving die plaatsvond vanaf het moment van aflevering in de gouvernementspakhuizen tot de aankomst van de koffie in de kusthavens. De opslag kwam, zo mogen we concluderen, bijna uitsluitend in de zakken terecht van een reeks van inheemse en Europese middelaars. De daling van de verkoopprijs was een gevolg van de Engelse blokkade van continentaal Europa voor overzeese producten in de periode der napoleontische oorlogen. De stagnerende afzet hield niet alleen de prijzen laag, maar resulteerde ook in overvolle pakhuizen. Aanvankelijk bleef het aanbod nog stijgen als gevolg van de grootschalige aanplant in nieuwe productiegebieden waartoe Daendels last had gegeven. De reactie op overproductie was dezelfde als al in de vroegste geschiedenis van de koffieteelt op Java voorkwam: massale kap van heesters die in sommige streken uitliep op totale uitroeiing van het gewas. Boeren die hun oogst moesten afleveren zonder daarvoor de minste vergoeding te ontvangen gingen spontaan tot deze sanering over. In plaats van tegen de verwaarlozing van het onderhoud op te treden verleende de overheid daaraan zelfs haar stilzwijgende medewerking (Van der Kemp 1916: 129). Op de teruggang van 116.648 pikol in 1810 tot 21.348 pikol in 1811 waartoe de staking van de aankoop had geleid vond een jaar later alweer een correctie plaats met een verdubbeling van het ontvangen volume. In de twee volgende jaren bleef het herstel op dit niveau gehandhaafd, maar in 1815 kon 60.186 pikol worden genoteerd. Dat de stijging zich in de jaren erna beloofde voort te zetten mocht ook worden afgeleid uit de aanleg van nieuwe aanplantingen met meer dan twee tot drie miljoen bomen waartoe Raffles vanaf 1813 had besloten. Het zou in de jaren erna grote inspanning kosten om de onder Raffles verloren gegane aanplant weer op het oude peil terug te brengen.

Landverkoop

Er was nog een andere manier om aan geld te komen voor de lopende uitgaven door namelijk landerijen en de opgezetenen daarvan bij opbod te veilen. Voor Raffles had Daendels zijn toevlucht tot diezelfde oplossing genomen en zich op die manier meester gemaakt van Buitenzorg in de voetheuvels van de Preanger (De Haan 1 1910: 475-476). Wie zich in deze affaires verdiept, komt al snel tot de conclusie dat naast de slechte staat van 's lands kas ook eigenbaat van de gezaghebber en een kleine kring van vertrouwelingen de drijfveer van deze speculatieve handel is geweest. Bijgestaan door zijn chirurgijn A. de Wilde was Daendels eigenaar geworden van omvangrijke landerijen in de Preanger voetheuvels. In

Buitenzorg liet de landvoogd een paleis bouwen dat hij als dienstwoning betrok. Het deel van de bezittingen dat hij niet nodig had voor zijn landsheerlijke staat verkocht Daendels terug aan de overheid voor een veel hoger bedrag dan hij ervoor had betaald. Deze frauduleuze transacties maakten hem tot een rijk man. Raffles volgde het voorbeeld van zijn voorganger en verbond zich zakelijk met onder andere De Wilde, die onder Macquoid als koffieopziener in Bandoeng had gediend, de resident van de Preanger Macquoid zelf en de voormalige gecommitteerde Nicolaus Engelhard. De heren werden aandeelhouders in de aankoop van het nauwelijks ontsloten gebied Soekaboemi, dat tot de West-Preanger behoorde, met de bedoeling hier grootlandbouwbedrijven te stichten voor de teelt van koffie en andere handelsgewassen. Daarmee werd een enorm oppervlakte aan de hooglanden van Soenda onttrokken. Beschuldigd van ambtsmisbruik deed Raffles zijn aandeel haastig van de hand, grotendeels aan De Wilde. Maar anders dan Daendels bleef de straf voor zelfverrijking hem niet bespaard. Raffles werd als landvoogd geschorst en door zijn superieuren kort voor het herstel van het Nederlands gezag naar het in Calcutta gevestigde hoofdkwartier van de East India Company teruggeroepen.

De oplossing die Raffles voor 's lands financiële problemen dacht te vinden was dus dezelfde waarvan ook Daendels zich had bediend: verkoop van grond. In de koopsom was inbegrepen de beschikking over de werkkraft van de opgezeten boerenbevolking op de condities die ook voor de door het gouvernement beheerde grondgebied gold. Er kan geen twijfel aan bestaan dat de urgente behoefte aan inkomsten om het koloniale apparaat draaiende te houden de directe aanleiding vormde om tot deze stap over te gaan. Maar een belangrijke rol op de achtergrond speelde de instructie die Lord Minto, gouverneur-generaal van de East India Company in Zuid-Azië, aan het einde van zijn kort verblijf op Java direct na de machtsovername voor zijn ondergeschikte achterliet. Volgens die aanwijzing diende Raffles het feodale stelsel te ontmantelen en te vervangen door een wijze van bestuur die minder drukkend was en meer tegemoetkwam aan het particulier initiatief. De suggestie die Minto deed om de grondslag van de politieke economie op Java radicaal te wijzigen had primair betrekking op de agrarische productie bestemd voor de commercie, in het bijzonder de export. De boodschap van hogerhand was het nieuwe beleid vooralsnog in gematigde vorm en zeker niet overijld door te voeren. Dus geen verkoop van landgoederen op grote schaal, maar verpachting ervan en ook dat niet langer dan voor een beperkte periode. Vermoedelijk heeft acute geldnood Raffles verhinderd zich aan dit advies veel gelegen te laten liggen. Zoals eerder vermeld waren particuliere landerijen geen onbekend verschijnsel op Java. Het ontstaan ervan dateerde nog uit de Compagniestijd. De meeste bezittingen lagen dicht bij de kust op niet al te grote afstand van Batavia verwijderd. In de loop van de tijd had deze bezitsvorm zich naar andere delen van het eiland uitgebreid, maar ook de nieuwere enclaves bleven hoofdzakelijk tot de laaggelegen vlakte beperkt. De uitgifte aan gegadigden van landgoederen waartoe Raffles opdracht gaf had

eveneens merendeels betrekking op deze vroege concentratiegebieden. Onder zijn bewind kwamen echter ook meer concessies in het hoger gelegen binnenland tot stand.

Minto had bij zijn aanwijzing om ruim baan te geven aan het particulier initiatief de kanttekening geplaatst dat gebrek aan kapitaal en kapitalisten waarschijnlijk een belemmering zou vormen bij de uitvoering van deze politiek (Bastin 1954: 16-17). Er was echter een sociale categorie aanwezig die duidelijk te kennen had gegeven tot het vereiste kapitalistische gedrag in staat te zijn. Dit waren leden van de Chinese minderheid, die al sinds lang als handelaren en geldschieters in contact stonden met de boerenbevolking. De succesvolsten onder hen hadden zich opgewerkt tot belastingpachters van vorst en landadel, niet zonder zich in die hoedanigheid een slechte reputatie te verwerven als uitbuiters van de bevolking. Van de Chinese elite maakten ook deel uit degenen die zich als eigenaars of bedrijfsleiders van particuliere landerijen hadden gevestigd. Het was dus niet verwonderlijk dat vanuit dit milieu grote belangstelling aan de dag werd gelegd voor de plannen van Raffles om de agrarische productie te verhogen en de basis voor belastingheffing te verbreden door grond aan particuliere gegadigden uit te geven. Had per slot van rekening Minto niet zelf laten weten te hopen op interne kapitaalsaccumulatie? Toch toonde Raffles zich terughoudend in de tijdelijke of blijvende vervreemding van overheidsgrond aan Chinezen waarbij hij afging op wat zijn Hollandse adviseurs hem over hun schadelijke praktijken vertelden. In zijn eindnota van 1814 contrasteerde de landvoogd de eenvoud van de Javaanse boer met de chicanes waaraan de Chinese belastingpachter of tolgaarder zich schuldig placht te maken. Bij de ongunstige oordeelsvorming over deze landslieden van vreemde origine zal zeker de steeds weer opflakkerende onrust in Cheribon een rol hebben gespeeld. Zo groot was de woede van de bevolking tegen Chinezen opgelopen dat zij voortaan hier geen land meer mochten pachten, een verbod dat met hetzelfde motief herhaald werd voor enkele andere streken op het eiland. Het kwam erop neer dat alleen Europese concessionarissen als stichters van agrarische grootbedrijven in aanmerking kwamen. Het waren alweer zijn Hollandse medewerkers die Raffles aanspoorden om door landuitgifte op grote schaal het ontstaan van een blanke klasse van grootlandbouwers te bevorderen. Het is in dit verband van belang om vast te stellen dat kennelijk niet of nauwelijks de mogelijkheid is overwogen om de opkomst van een inheemse ondernemersklasse te stimuleren. De notabele bovenlaag had de naam een parasiterend bestaan te leiden en voor de actieve beoefening van de landbouw geen enkele interesse te tonen. De grote massa der boeren werd geacht daarvoor de middelen noch de energie te bezitten.⁵ Niettegenstaande de verkoop van grond waartoe Raffles zich onder de druk der omstandigheden genoodzaakt zag over te gaan, voerde hij een etatistisch beleid, dat zich keerde tegen de overdracht van zowel de verantwoordelijkheden als de bevoegdheden van de overheid aan particuliere ondernemers. Hij volhardde in zijn weigering om Java te veranderen in een agrarische samenleving bestaande uit blanke landheren waaraan de bevolking als werkkrachten uitgeleverd zouden worden. De koloni-

satie door Europeanen zette zich onder zijn heerschappij voort, maar ging veel minder ver dan zijn adviseurs, onder wie veel oud-Indischgasten, wenselijk achtten.

De principiële stellingname waarvan Raffles getuigde nam niet weg dat hij tot de club van profiteurs behoorde die bij de regeling der koloniale zaken hun eigen voordeel niet uit het oog verloren of zich bij hun besluiten zelfs daardoor lieten leiden. Het ging om een machtscomplex van hoge ambtenaren, dat al in de Compagniestijd bekendstond om het gebrek aan schroom waarmee zij in de allereerste plaats hun eigen zakken vulden. Pas als zij de zeer ruime marges van toelaatbare fraude en corruptie te buiten gingen, riep de hoogste autoriteit hen tot de rekkelijke orde. Dit overkwam onder andere P. Engelhard, die vroeg in de negentiende eeuw werd ontheven van zijn functie als gecommiteerde over den inlander waarbij eerdere beschuldigingen van knevelarij tegen hem ingebracht een rol speelden. Maar die gegronde verdenking vormde geen enkele belemmering voor de voortzetting van zijn carrière in koloniale staatsdienst. Zijn geval is een willekeurig voorbeeld van de protectie en voorspraak die bij de bezetting van lucratieve ambten gangbaar waren en waarbij oude vriendschappen of familiebanden goed van pas kwamen. Het koloniale machtscomplex viel in een aantal facties uiteen: oud-gasten en nieuwkomers, 'conservatieven' tegenover 'liberalen', hervormers versus antihervormers. Soms, hoewel niet altijd, vielen deze scheidslijnen samen. Maar de onderlinge verschillen van mening konden niet verhinderen dat alle betrokkenen tot hetzelfde kamp behoorden wanneer het aankwam op het najagen van eigen profijt. In dat opzicht waren zij meer elkaars concurrenten dan tegenstanders. Tijdens het schrijven van zijn werk over een nieuwe grondslag voor koloniale heerschappij werd D. van Hogendorp in beslag genomen door het bijeenbrengen van een fortuin om met behulp daarvan het riant bestaan voort te zetten waaraan hij als gezaghebber van Java's oosthoek gewend was geraakt.⁶ Daendels was niet alleen een grimmige bevelhebber, maar ook een handige zakenman die staatseigendom aan zichzelf verkwalde om het later weer voor het tienvoudige bedrag aan de oorspronkelijke eigenaar terug te verkopen. Ten slotte liet ook Raffles zich niet onbetuigd. Hij bleek zelf een van de kopers te zijn op de veiling gehouden om de contreien van Soekaboemi voor een zacht prijsje in private handen te doen overgaan. Partners met de landvoogd in deze transactie waren enkele naaste medewerkers: McQuoid, N. Engelhard en De Wilde. De laatste, die Daendels als lijfarts had gediend en onder het Britse bestuur tot opziener van de koffieteelt in de Preanger was benoemd, nam het aandeel van Raffles graag over toen deze zich bij het bekend worden van de affaire ijlings terugtrok. De Wilde zou uiteindelijk als landheer Soekaboemi tot ontwikkeling brengen. Uit de hofhouding van Raffles verzekerden zich nog anderen voor weinig geld van een landgoed. Onder anderen Lawick, Knops, Rothenbühler, Von Winkelmann, Van Motman en Muntinghe – de man die vond dat de koloniale opbrengst in de eerste plaats het moederland ten goede moest komen – werden de bezitters van fraaie domeinen in Krawang. De omvang van de aangeboden landerijen was zo uitgestrekt dat alleen 'kapitalisten' aan de veiling konden deelnemen. Die schaarse

categorie bleek onder de uitoefenaars van de meest vooraanstaande publieke functies dus opvallend sterk vertegenwoordigd te zijn (Bastin 1954: 76-88). De blanke *kongsi* op Java vertoonde alle kenmerken die als typerend zijn beschreven voor het gedrag van de Britse *nabobs* in India tijdens de laat-achttiende en vroeg-negentiende eeuw: de staat van weelde waarin zij leefden, hun tomeloze maar platvloerse geldzucht, de grove omgangsvormen, een sociale strategie waarin familialisme en patronage een belangrijke rol speelden, enz. (zie o.a. Moorhouse 1983: 40-42, 56; Woodruff 1963). De verwijdering van de regenten en andere inheemse hoofden uit de machtsposities die zij tot het begin van de vorige eeuw bezet hielden ging gepaard met kritiek op de feodale levensstijl van deze aristocratie, die als een plaag voor land en volk werd gebrandmerkt. Directie en kader van het bestuurlijke apparaat gedroegen zich beslist niet minder parasitair, maar verrijking van de kaste van blanke ambtsdragers was geen druk besproken onderwerp.⁷

De koloniale hiërarchie verdroeg weinig kritiek van binnenuit en de neiging om tegenover buitenstaanders het front gesloten te houden was al evenmin bevorderlijk voor het voeren van een openhartige discussie. Toch lijkt de omzetting van handelsbedrijf in staatsonderneming aan een heel geleidelijke omslag in de personele gedragscode te hebben bijgedragen. In vergelijking met de dienaren van de Compagnie, die zonder veel ophef of schaamte op hun eigen profijt uit waren, probeerden hun opvolgers in staatsdienst te verzwijgen en te ontkennen dat zij zich door iets anders dan het publieke belang, hoe ook gedefinieerd, lieten inspireren. Eenmaal op wangedrag betrapt kostte het de nieuwe generatie van bestuurders ook meer moeite om hun vroegere faam van eerzaamheid en integriteit te herstellen. Mede om de misstappen die Raffles bij de verkoop van grond beging verloor hij voortijdig zijn baan en Daendels, beschuldigd van financiële manipulaties, mocht in 1816 niet als gouverneur-generaal naar Java terug. De hogere eisen gaandeweg aan gezagsdragers gesteld betekende uiteraard niet dat de nieuwe publieke moraal moeiteloos ingang vond, maar wel dat vergeleken bij het vroegere regime overtredingen minder geduld en zwaarder bestraft werden. Het was een omslag die het ontstaan van de koloniale staat helpt markeren. Achter de scheidslijnen na de eeuwwisseling in het beheer over de kolonie ging echter een continuïteit schuil die ook uit de personele bezetting kan worden afgeleid. Van de oudgasten ging namelijk een groot aantal over in dienst van de nieuwe meester, ongeacht of die een patriottische dan wel monarchale signatuur had, achtereenvolgens van Franse, Hollandse of Engelse huize was. Deze oude getrouwen bogen niet alleen met alle zwenkingen in het beleid mee, maar beweerden van de nieuwe koers altijd een vurig voorstander te zijn geweest. Muntinghe was van deze plooibaarheid misschien wel de ultieme belichaming, volgens het honend oordeel van zijn tijdgenoot en tegenspeler W. van Hogendorp: 'van alle tijden her de onderdanige dienaar en laffe volger van wie de baas is' (Van der Kemp 1916: 34-35). Na eerst Nederburgh en Daendels te hebben versleten maakte Muntinghe furore bij Raffles, die hem roemde als zijn rechterhand. Na het vertrek van de Engelse landvoogd

wachtte hij het herstel af van het Hollands gezag in het stellige besef dat weer een beroep zou worden gedaan op zijn langdurige ervaring als man van alle koloniale seizoenen.

Zoekend en tastend naar een nieuwe ordening

In het najaar van 1814 waren in Holland commissarissen-generaal benoemd met als opdracht voorstellen uit te werken over het te voeren koloniale beleid. Op verzoek van de voorzitter ging de benoeming van Muntinghe tot lid van dit gezelschap niet door. Hij was immers na de Britse machtsovername bij de bezetter in dienst getreden. Raffles bracht in het voorwoord van zijn werk over land en volk van Java, dat in 1817 verscheen, dank aan deze prominente adviseur voor de bewezen diensten.⁸ De lof hem toegezwaaid gaf reden tot twijfel aan het onpartijdig oordeel van deze, ontegenzeggelijk deskundige en ervaren man. Baron G.A.G. Ph. van der Capellen was in koloniale zaken een onbeschreven blad en had juist aan die onbevleete reputatie zijn aanstelling tot voorzitter te danken. De handicap van onbekendheid met de toestand in de kolonie gold eveneens, zij het in iets mindere mate voor C.Th. Elout, het tweede en in rang belangrijkste lid van het driemanschap. Elout was er al eens eerder, in 1806, met een soortgelijke opdracht op uitgestuurd, maar de missie waarvan hij toen deel uitmaakte werd nog voor aankomst in Batavia teruggeroepen. Koning Willem I maakte met zijn keuze duidelijk niet op de oude garde te vertrouwen. Onder de gepasseerde kandidaten bevonden zich zowel D. van Hogendorp als Daendels, beiden met een staat van ervaring die zich tegen hen keerde. In herziene samenstelling vertrok het driemanschap van commissarissen eind oktober 1815 uit Texel om zes maanden later in Batavia aan te komen. Aan boord hadden zij dus ruimschoots de tijd hun missie te bespreken aan de hand van een meegegeven instructie en een regeringsreglement vastgesteld op basis van een ontwerp-charter, dat uit 1803 dateerde. De vraag waarvoor het driemanschap zich gesteld zag, was te kiezen voor de beginselen van vrije cultuur en vrije arbeid waartoe het Britse bestuur had besloten dan wel terug te keren naar het oude regime, dat eraan vooraf was gegaan. Van der Capellen toonde zich een voorzichtig man en had al voor zijn vertrek aan de koning te kennen gegeven te twijfelen aan de uitvoerbaarheid in de nabije toekomst van de liberale ideeën die de kern vormden van het in 1815 opgestelde regeringsreglement inzake de Aziatische bezittingen. De invulling aan de liberale beginselen gegeven kwam in essentie neer op de aanwijzing om te breken met het regime van dwang en monopolie, dat nog uit de tijd van de Compagnie stamde. Wat daarvoor in de plaats moest komen bleef voorlopig onduidelijk. In de periode van zoeken en tasten die nu begon viel evenwel niet te ontkomen aan de noodzaak van praktische regelingen op een aantal terreinen. De belangrijkste daarvan was het besluit tot aanvaarding of niet van de wijze van belastingheffing door Raffles ingevoerd, voortaan aangeduid als het landelijk stelsel.⁹ De afweging moest gemaakt worden zonder dat de commissarissen de gelegenheid

hadden zich grondig op de voor- en nadelen ervan te bezinnen. De Raad van Financiën sprak zich uit voor handhaving van het landelijk stelsel. Dat was allerm minst verwonderlijk, want de president van dit hoge college was Muntinghe, die aan het ontwerp van Raffles van harte had meegewerkt. Het voorbehoud door hem gemaakt bij een dorpsgewijze aanslag – hij verwees naar de *ryotwari-settlement* die in westelijk India was ingevoerd – betrof bedenkingen van praktische aard waarvoor door nader onderzoek een oplossing moest worden gevonden. Dit advies dat Muntinghe 11 juli 1817 aan de commissarissen-generaal deed toekomen stelde voorop dat de koffiecultuur, als een der voordeligste bronnen van inkomsten, behouden moest blijven.¹⁰

Op de vraag hoe volgde een tweeledig antwoord. De rapporteur merkte op dat teelt in vrijheid en levering uitsluitend aan de overheid konden worden gewaarborgd door voor het product voldoende te betalen. Omgekeerd was dwang geboden als de prijs voor arbeid op een te laag peil zou worden vastgesteld. Muntinghe herinnerde eraan dat de VOC bij haar eerste komst vrije ruil bedreef: het aanbod van handelswaar liet niet te wensen over, omdat daartegenover een redelijke vergoeding stond. Hij sprak de stelling tegen dat de Javaan voor elk ander stelsel dan gedwongen arbeid de deugden miste en waarschuwde voor de bewakingskosten aan verplichte tewerkstelling verbonden. Die zouden bij de berekening van voor- en nadelen niet buiten beschouwing mogen blijven. Is het voorstelbaar, zo argumenteerde hij, aanplant en onderhoud van 72 miljoen bomen onder dwang op te leggen en daarvoor 35 à 36 miljoen pond koffie geleverd te krijgen zonder tot onvrede, volksverloop, opstand of ander onheil op te roepen en daarmee op termijn de ondergang van zo'n regime te bewerkstelligen? Hoe zou het zijn, zo vroeg deze hoge ambtenaar zich af, als de Zeeuwse boer gedwongen zou worden tegen de helft, een vierde of een tiende deel van de wezenlijke waarde te leveren? Zeker, traagheid en tegenzin bevingen de Javaan zodra hij in opdracht van anderen en onder toezicht moest werken. Achter die sloomheid ging echter een passie schuil voor het welbegrepen eigenbelang waardoor de eenvoudige landman zich liet leiden. Van die kwaliteit deed Muntinghe in lyrische bewoordingen kond.

Doch men laat hem niet vrij, men laat hem niet aan zichzelf over, om zijn zin en gewin te doen, of hij verkrijgt als het ware de vlugheid van de dieren des velds, de kruinen der bergen versiert hij met zijnen handen-arbeid, aan derzelve hellingen hangt hij zijne akkers ten toon; langs heuvelen en dalen leidt hij zijne wateren, en het gansche veld bekleedt hij met het gewas door zijne handen geplant. (Van Deventer I 1865: 319)

Verder in zijn betoog staat de opsteller van deze pleitnota voor vrije arbeid stil bij de ontdekking van het dorpsbestuur dat in de Britse tijd aan het licht was gekomen. Het hoofd ervan werd door de inwoners van de lokaliteit bij toerbeurt gekozen en aan hem was de zorg voor de behartiging van de gemeenschapsbelangen opgedragen. Muntinghe riep het Europese bestuur op van deze sinds onheugelijke tijden bestaande instelling gebruik te

maken om met de boerenbevolking in contact te treden. De overheid had met de dorpsraad een instrument in handen gekregen 'als een klomp was, gewillig om elke gedaante aan te nemen, welke een weldadig en menschlievend bestuur er aan zal willen geven' (Muntinghe, in Van Deventer 1 1865: 331). In het reglement op de heffing der Landelijke Inkomsten begin 1814 was het dorps hoofd al degene die zou worden aangesproken in de verplichtingen aan de lokale bevolking opgelegd. Praktische redenen hadden Raffles afgebracht van zijn aanvankelijke bedoeling om aan iedere boer afzonderlijk grondbelasting op te leggen. In plaats daarvan ging hij over tot een dorpsgewijze aanslag waarbij het hoofd van de *desa* tegenover het gouvernement optrad als huurder van de grond met de plicht tot uitgifte ervan op bepaalde condities aan de landbouwende bewoners van de negorij. De commissie-generaal besloot om aan deze regeling vast te houden. Uit deze jaren dateert de erkenning van de autonomie van het dorpsbestuur en de aanwijzing ervan tot het laagste administratieve draagvlak. De afdaling in de machtsuitoefening tot het lokale niveau was voltooid en zou door de koloniale overheid nooit meer worden opgegeven. De *desa*-hoofden, belast met de collecte der grondbelasting, golden voortaan als vertegenwoordigers van de boerenbevolking. Hun formele bevestiging in die hoedanigheid vloeide voort uit periodiek gehouden verkiezingen waarbij de inwoners van een dorp uit hun midden iemand aanwezen om als hoofd op te treden. Dit zou op Java een 'aloude gewoonte' zijn geweest waaraan despotisch vorstengezag een einde had gemaakt, maar dat door Raffles opnieuw was ontdekt en in ere hersteld.

Die voorstelling, de uitvinding van een verleden dat nooit bestond (Van der Kemp 1916: 362-364; Breman 1979 en 1987a), werd door de commissie-generaal in 1818 bij verordening tot gangbare praktijk verheven voor het overgrote deel van Java, dat onder de werking van het landelijk stelsel viel. Om toezicht te houden op de handelingen van het gevormde corps van lokale belastingagenten had Raffles in zijn *Revenue Instruction* de bepaling opgenomen dat het bestuur van ieder dorp een register moest bijhouden met gegevens over de omvang en verdeling van de aanslag. Van de uitvoering van dit voorschrift was weinig of niets terechtgekomen (Van der Kemp 1916: 43-44), met als gevolg dat de Inspectie der Landelijke Inkomsten geen flauwe notie had van de hoeveelheid grond alsmede de daarop verbouwde gewassen, zowel in totaal als uitgesplitst per residentie. Met kadastrale opnamen zou pas veel later een begin worden gemaakt, in tegenstelling tot Brits-India, waar deze operatie tot registratie en classificatie van de inheemse bronnen van bestaan al vroeg in de negentiende eeuw op grote schaal ingang had gevonden. Voor de koloniale autoriteiten op Java zat er voorlopig niet veel anders op dan in overleg met de dorpsbesturen in elke streek een collectieve heffing van redelijke omvang vast te stellen. Kenmerkend voor deze procedure die bekendstond als het admodiatiestelsel was het grillig verloop van de onderhandelingen, gewoonlijk door tussenkomst van de landadel gevoerd, een kwestie van loven en bieden waaruit soms een lage maar ook wel een exorbitant hoge schatting resulteerde. Dit laatste kon dan weer leiden tot boerenprotesten die, zoals bijvoorbeeld in de vlakte van Cheribon

het geval was, op een waar volksooproer uitliep. De collectieve aanslag via het dorpsbestuur geheven, in geld of agrarische producten dan wel een combinatie daarvan, betekende derhalve een voortzetting van het stelsel waarmee in de voorgaande jaren onder het Engelse bestuur een begin was gemaakt. De bestuursstijl was pro-bureaucratisch en anti-feodalistisch. Evenwel, de commissie-generaal kwam terug op het besluit van Raffles om de landadel niet te erkennen als een intermediaire laag tussen bestuur en boerenbevolking. Van der Capellen bleek zich terdege bewust te zijn van het feitelijk verzet dat de notabele heren tegen hun uitschakeling hadden geboden en hield daarmee rekening. Voor de koffieteelt deed Muntinghe algemene aanbevelingen en stelde hij geen maatregelen voor die alleen voor het Preanger gebied zouden gelden. Hij wees erop dat vanaf Cheribon naar het oosten toe 20 miljoen bomen verloren waren gegaan als gevolg van verwaarlozing in 1812-1813. De nog bestaande koffieaanplant aan de noordoostkust zou de overheid in vrije bewerking aan de Javaanse bevolking moeten verhuren. De instelling van een algemene inspectie had ten doel toezicht te houden op de cultures en de bevolking aan te sporen tot de verbouw van gewassen voor de Europese markt, koffie in het bijzonder.

Vrijlating van de koffieteelt maar niet in de Preanger

Het was een helder advies waarmee de commissarissen-generaal voorlopig niets deden. Enkele dagen na ontvangst van het rapport van de president van de Raad van Financiën, vertrokken zij voor een inspectiereis door Java, die vier maanden in beslag nam. De tocht had ten doel door plaatselijke bezoeken, die in Cheribon begonnen, zich op de hoogte te stellen van de werking van zowel het landelijk stelsel als van de koffieteelt. Nog voor terugkomst in Batavia eind november 1817 deden de commissarissen-generaal al een uitspraak met betrekking tot het voornaamste handelsgewas. Hun tussentijdse maatregel van 7 november 1817 ademde een uitgesproken liberale geest. Tegen betaling van een billijke pachtsom voor gebruik van de grond werden de planters verzekerd van het vrije genot van hun arbeid en kregen zij de belofte dat het bestuur hen tegen misleiding zou beschermen. Van de regeling bleven de Preanger regentschappen echter uitdrukkelijk uitgesloten. De commissie-generaal volstond met de mededeling dat in het belangrijkste productiegebied van koffie het beheer op de bestaande voet zou worden voortgezet. Voorlopig ten minste, want Van der Capellen achtte het inconsequent om in een deel van Java een 'systema' te laten bestaan, dat op tegenovergestelde beginselen berustte als waartoe voor de rest van het eiland was besloten. In ruil voor de vrijstelling van grondbelasting stond voor de bevolking de verplichting om koffie te telen en voor een geringe beloning bij de pakhuizen van het gouvernement af te leveren. Alles bleef dus zoals het vanouds was. In een brief aan minister A.R. Falck verontschuldigde Van der Capellen zich in 1816 voor handhaving van deze uitzonderingstoestand.

De bergjavanen der Preangerlanden op zich zelve staande en afgescheiden van de andere residentien zijn in vergelijking van vele anderen nog in eenen staat van kinderlijke eenvoudigheid. Zij zijn oneindig meer aan hunne hoofden en regenten ondergeschikt. Het bestaande koffiestelsel is daar zoo ingeweven in al de betrekkingen van den regent af tot den minsten planter toe, de geheele inrigting is daar sedert lang zoodanig geworteld, het geheele bestuur zoodanig daarnaar gewijzigd, dat het even zoo onstaatkundig zoude zijn die inrigting nu te willen vernietigen, als het onvergeeflijk en onverantwoordelijk zoude zijn, om niet door alle mogelijke middelen te zorgen voor de welvaart van die goede bevolking, die onder dit stelsel leeft, en die, bij eene verstandige en ijverige beziging van die middelen die vele zijn, en die veel minder bestaan in het geven van geld, dan in het bevorderen van wat tot hun geroef, en daardoor tot hun voordeel strekt, waarlijk verre is van zoo ongelukkig te zijn als men dit veelal geloof. (Van der Kemp 1916: 189-190)

Van dorpsautonomie en verkiezingen tot *desa*-hoofd was in de Soenda landen geen sprake. De regenten behielden hier de macht hun ooit door de Compagnie verschaft. Niet van harte, zeker, maar om dezelfde praktische redenen als waarop achtereenvolgens Nederburgh, Van Hogendorp, Daendels en Raffles zich hadden beroepen werd de gedwongen koffiecultuur in dit deel van Java voortgezet. In deze politiek paste de voortgaande afsluiting der Preanger regentschappen van de buitenwereld. De daartoe strekkende ordonnantie die in 1820 werd afgekondigd volgde op klachten in voorgaande jaren over de smokkel van koffie uit de hooglanden naar de kust, waar de markt voor het product een veel hogere prijs betaalde. Dat de sluikhandel meer een zaak was van notabelen dan van eenvoudige boeren, valt af te leiden uit een officiële aanmaning aan de residenten van Preanger en Cheribon in 1819 om deze illegale praktijken tegen te gaan en de volkshoofden van de onoirbaarheid ervan te doordringen.

De aandacht van de commissarissen-generaal ging nu bij voorrang uit naar de invoering van het landelijk stelsel. De bekendmaking van dit besluit vond half maart 1818 plaats en het eerste artikel luidde dat de aanslag van de landrente dorpsgewijs zou gebeuren. De verwachting was dat met de benoeming van een inspecteur-generaal en een adjunct-inspecteur-generaal der Landelijke Inkomsten, respectievelijk de heren Lawick en H.J. van de Graaff, de toekomst met vertrouwen tegemoet kon worden gezien. Er volgden natuurlijk nog vele instructies voor de verdere uitwerking van het stelsel waarvoor ten principale gekozen was. Een adequate uitleg of toelichting ontbrak echter waarom dwang voor de Preanger landen, en niet daarbuiten, het uitgangspunt voor de koffieproductie diende te blijven. De handhaving van onvrijheid liet zich alleen afleiden uit de nadrukkelijke aanwijzing dat de gang van zaken die voortaan voor het overgrote deel van Java gold niet van toepassing was op het oude concentratiegebied voor dit gewas. De voortgaande uitzonderingspositie waarin dit gebied verkeerde kwam al schipperend tot stand. De wens van de koloniale beleidsmakers ging uit naar grote hoeveelheden koffie voor de laagst mogelijke prijs. Niet toe te geven aan het verlichtingsideaal, dat uit Europa was komen overwaaien

was misschien wat ongemakkelijk, maar als dwang noodzakelijk was om de teelt van het voornaamste exportgewas in een hogere versnelling te brengen, dan moest dat maar. Moeiteloos werd het enorme profijt dat de verplichte levering opleverde nu verdedigd met het argument dat het oneconomisch gedrag van de Javaanse boer – of nee, van de Preanger landman – zijn handelingsvrijheid niet toeliet. De lage trap van beschaving waarin dit volk verkeerde rechtvaardigde de afschaffing van onvrijheid naar een later tijdstip. Er zat niets anders op dan door het opleggen van verplichtingen deze mensen de weg naar vooruitgang te tonen. Bovendien was dat een regime waarmee ze onder het vorstenbestuur vanouds vertrouwd waren geweest. Met die redenering was de grondslag gelegd voor een ideologie waarop de koloniale heerschappij tot het einde toe zou blijven berusten.

Afgaande op de indrukken bij de lange rondreis opgedaan, maar ook door bestudering van de nota's en memories die de Britse autoriteiten achterlieten stippelde de commissie-generaal de koers uit die zou worden ingeslagen. De residenten kregen bij hun aanstelling opdracht te rapporteren over de toestand die zij in hun ambtsdomein hadden aangetroffen. De overgang van het Britse naar het Hollandse gezag verliep rustig, behalve in Krawang en westelijk Cheribon waar in 1816 opnieuw een opstand woedde (Van Deventer 1891: CLX-VI). Oorzaak van de onlusten was de aard en omvang van de gevorderde diensten en leveringen. De eerste eis van de opstandelingen was dan ook om met minder werk bezwaard te worden. Hoofden hadden hun volk opgeroepen tot de strijd, zo bleek uit een brief die was onderschept: 'Laat alle eten in gereedheid brengen, en alle menschen zich gereed houden om naar Cheribon te marcheren, die verlangen een anderen heer of regeerder te hebben.' Tevergeefs probeerde Muntinghe, die in deze contreien zijn landgoed had, de zaak nog te sussen door Van Motman, de resident van de Preanger regentschappen, te laten weten dat wat muitelingen werden genoemd slechts 'onschuldige schepsels' waren. Maar de menigte die tot 2.500 koppen was gegroeid weigerde uiteen te gaan. Aan het gewapend treffen dat hierop volgde namen niet alleen koloniale troepen onder het bevel van de resident deel, maar ook voetvolk en ruiters aangevoerd door de regenten van Soemedang en Limbangan. Van de opstandelingen sneuvelden 60, raakten 100 gewond en werden 500 gevangen genomen (Van Deventer 1891: 138-142). Na het neerslaan van het oproer kreeg een commissie van onderzoek opdracht de oorzaken ervan aan het licht te brengen. Haar verslag maakte gewag van vergaande onderdrukking en uitbuiting door particuliere landheren die hun regime van dwang met steun van volkshoofden hadden bedreven.¹¹ Lotsverbetering van de bevolking was dringend geboden. Weliswaar waren de onlusten tot de kuststreek beperkt gebleven, maar de vrees bestond dat zij naar de Preanger hooglanden zouden overslaan, waar de bevolking onder nog veel zwaardere lasten gebukt ging. De muitelingen stonden onder aanvoering van een berucht en gevreesd bendeleider. Het was niet de eerste keer dat in deze streken de orde werd verstoord. Wellicht heeft die reputatie mede een rol gespeeld bij het besluit om af te zien van de herinvoering van de teeltdwang in dit grensgebied met de Preanger. Op de instructie van resident Servatius aan de regent in het achterland om de

koffiecultuur te stimuleren had die geantwoord dat de Javanen een bijna onoverwinnelijke afkeer van dit gewas hadden gekregen door de dwang die ermee gepaard was gegaan. Hij liet weten dat '... de vrees van wederom onder een koffieopziener te worden geplaatst en verplicht te zijn, huis en huisgezin te moeten verlaten om dagen in de koffietuinen door te brengen, zulke eenen invloed op hen had gehad, dat zij de kostbaarste koffietuinen in 1813 met den grootsten vlijt hadden omgekap, en vernield, zoodra hen zulks bij invoering van het nieuwe stelsel werd toegestaan.'¹²

Resident Van Motman volstond in zijn verslag in 1816 over de Preanger regentschappen en Krawang met een ruwe schatting van de hoeveelheid verbouwde koffie, 42.000 pikol hooguit, omdat van een geregelde inspectie in de voorgaande jaren geen sprake was geweest. Het aantal koffieopzieners was gering en van hen had slechts een enkeling meer dan een paar jaar ervaring. Toch voorzag hij een voorspoedig herstel en meende dat opvoering van de productie tot honderdduizend pikol al op korte termijn mogelijk zou zijn. De Europese staf die op de teelt moest toezien omvatte, naast de resident en vier assistenten, een opziener voor elk van de vijf regentschappen (Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang, Limbangan en Soekapoera). De resident woonde op dat moment nog in Wanayasa, op de grens van Krawang en Tjiandjoer, waar ook Macquoid als Superintendent of the Coffee Culture in de Britse tijd in een eenvoudige *pasagrahan* zijn intrek had genomen in afwachting van de bouw van een planken huis. Van Motman stelde voor de standplaats van het bestuur naar Tjiandjoer over te brengen.¹³ De verhuizing, die korte tijd later doorgang vond, wees erop dat de koffieteelt zich van de voetheuvels naar het hoogland had verplaatst.

Tot de inventarisatie waartoe de commissie-generaal gelastte behoorde ook het instellen van een onderzoek naar de staat waarin de koffieteelt zich bevond. Deze gewichtige taak werd toevertrouwd aan de inspecteur-generaal der Landelijke Inkomsten en zijn adjunct. Eind 1818 brachten Lawick en Van de Graaff verslag uit van hun bevindingen.¹⁴ Het lag in de rede dat in hun rapport de vooruitzichten in de Preanger regentschappen centraal zouden staan. Het oude productiegebied moest ook in de toekomst het overgrote deel van het voornaamste exportgewas blijven leveren. Dit oogmerk maakte handhaving van het voorschrift noodzakelijk dat elk huisgezin hier jaarlijks voor aanplant tot en onderhoud van duizend vruchtbare bomen aangeslagen zou worden. De rapporteurs stelden evenwel vast dat het aantal huisgezinnen vele malen groter was dan dat van de koffieplanters. Dat kwam omdat volgens het lokale gebruik de samengestelde boerenhuishouding, als grondslag voor de belastingafdracht werd aangehouden.

... onder een *tjiatty koppie* nu worden bij de koffij planters verstaan eene geheele familie van nauwe bloedverwanten bij voorbeeld een vader heeft zoonen en schoonzonen, deze alle rekenen maar voor een *tjiatty koffij*, in weerwil dezelve dikwijls drie en vier huisgezinnen uitmaken en ieder op zichzelve woonachtig zijn. (Lawick en Van de Graaff 1818)

Daarbij kwam nog dat lang niet overal de koffieplanters met het onderhoud van duizend bomen belast werden, omdat vooral in de afgelegen districten de koffieteelt nog weinig ingang had gevonden. Aanleg van een nieuwe weg was hoognodig om de productie van het gewas tot het ontoegankelijke gebied van Soekapoera uit te breiden. De constatering dat de opzieners nalatig waren geweest in het tot stand brengen van een evenredige verdeling ging vergezeld van de aanbeveling aan de resident om een nader onderzoek in te stellen naar de omvang van een *tjatjah kopi* en daarbij na te gaan of het werk met het gewas gemoeid voldoende gespreid was. De kritiek op de opzieners luidde dat zij te veel afgingen op informatie van de regenten in plaats van zelf eropuit te gaan om zich van aanplant en onderhoud op de hoogte te stellen. Bezorgdheid was er ook of de boeren wel de juiste betaling kregen voor de verplichte aflevering van de oogst. In de twee pakhuizen waar dit gebeurde – Karang Semboeng en Tjikoa, gelegen waar het heuvelland in de kustvlakte overging en de rivieren bevaarbaar werden – ontbrak het aan goede gewichten en schalen nodig om het volume van de aangeboden vrachten vast te stellen. Slechte wegen en de grote afstand die de planters voor het vervoer moesten afleggen – de reis heen en terug met draagbeesten of karren nam niet zelden een maand of nog langer in beslag – resulteerde in de suggestie door de opening van kleine pakhuizen de inzameling van de bonen minder bezwaarlijk te maken. Dat zou ook moeten gebeuren door erop toe te zien dat voor het transport voldoende karren en buffels beschikbaar waren.

Lawick en Van de Graaff vestigden in hun rapport ten slotte aandacht voor het probleem dat ontstaan was door de verkoop van grond in de Preanger aan particuliere landheeren. Daendels had zich nog beperkt tot het gebied van Buitenzorg, maar onder Raffles was een veel grotere oppervlakte uit handen gegeven. De eigenaars van die bezittingen legden aan de boeren andere, vaak meer lasten op dan voor de inwoners van de Preanger golden die onder het gezag van het gouvernement vielen. Bezorgdheid over de rechtsongelijkheid voor de boeren was echter niet het voornaamste argument van de rapporteurs. Een belangrijker bezwaar was het naast elkaar bestaan van twee verschillende stelsels van belastingheffing als strijdig met het koloniale belang. Zij stelden over deze gewichtige kwestie een uitspraak van de minister van Koloniën te vragen, een suggestie die wellicht al door hun opdrachtgevers was geïnspireerd.

Afschrijving van meer dan twee miljoen slechte bomen was geboden, omdat die geen of te weinig bonen produceerden. Ter compensatie van deze vermindering diende de resident nog in het lopende seizoen tot de aanplant van meer dan drie miljoen bomen opdracht te geven. In duidelijke bewoordingen gaf het rapport de nauwe band aan die bestond tussen de koffieteelt en instandhouding van het gezag der inlandse hoofden. Erkenning van de rol van deze laatsten als een onmisbare schakel naar de bevolking vergde naast erkenning van hun gezag een behoorlijke vergoeding voor de verkregen medewerking. Maar niet onvermeld bleef dat ook de Europese toezichthouders goed betaald werden en daarom aangesproken konden worden in de plichtsgetrouwe vervulling van hun taken. Zo leverde de

post van pakhuismeester een zeer hoog inkomen op en zou het deze functionaris verboden moeten worden de hoeveelheden die hij in ontvangst nam in eigen beheer naar Batavia te verscheppen. De resident daarentegen diende boven zijn reguliere salaris voor elke geleverde pikol koffie een premie te ontvangen. De maatregel waartoe in de Britse tijd was besloten om hem uitsluitend met een vast traktement te belonen ontnam de eerste bedrijfsleider in de Preanger regentschappen de prikkel de productie verder op te voeren. Ten slotte zou de aanstelling van een superintendent voor de koffieteelt, wat als een neventaak aan de resident was opgedragen, ongedaan gemaakt kunnen worden. Wat deze placht te doen viel nu immers onder de verantwoordelijkheid van de inspecteur-generaal der Landelijke Inkomsten en diens adjunct. Het kwam zo uit dat beide rapporteurs in die posten waren benoemd.

Maatregelen ter verbetering

Weer een jaar later moest de resident melden dat de uitkomsten tegenvielen. Hij weet de tegenslag aan het ontbreken van goed toezicht op de productie en transport van de bonen. De wachttijd bij het pakhuis van Karang Semboeng was zo lang dat de boeren ten einde raad hun vracht begroeven en met hun draagbeesten naar huis terugkeerden. Ook maakte hij gewag van illegale verkoop waarbij hooggeplaatste personen – een omfloerste verwijzing naar de regent van Soemedang – betrokken waren. Door langs de doorgaande wegen in herendienst wachthuizen te laten bouwen en daarbij oppassers te stationeren om het passerende verkeer op contrabande te onderzoeken probeerde het gewestelijk bestuur paal en perk te stellen aan de omvangrijke smokkel van koffie. Een garde van *djayangsecar*, bereiden politie te paard met een aantal veldwachters (*pantjalang*) versterkt, hielden mobiele patrouilles door het hele gebied. Om te voorkomen dat zij zichzelf aan misbruiken schuldig zouden maken werden deze bewakers maandelijks overgeplaatst naar andere bivakken. Maar daarbij bleef het niet, want de resident maakte ook gebruik van ‘stille oppassers’, die vermomd, dat wil zeggen in Soendanese dracht gekleed, rondgingen. Zij deden zich voor als handelaren en bezochten Krawang, Buitenzorg, Cheribon, Tjampea en zelfs Batavia om de kopers van gesmokkelde koffie op te sporen.¹⁵ Het verbod dat in 1824 werd afgekondigd op de verkoop en het gebruik van opium in de Preanger regentschappen werd volgens J.C. Baud ingesteld uit bezorgdheid dat inwoners die het heulsap gebruikten koffie illegaal zouden verkopen om hun verslaving te bekostigen (Baud 1852: 161). Volgens een andere lezing was het optreden van Chinezen als opiumpachters een belangrijke reden om hen uit de residentie te weren. Deze uitleg suggereert dat Chinezen het heulsap aan hoofden en bevolking hebben opgedrongen. Landsarchivaris De Haan sprak die verklaring met nadruk tegen door vast te stellen dat Compagniesdienaren aan het einde van de achttiende eeuw voor de koffie die zij ontvingen opium in ruil gaven.

Chineezers waren het niet, die voor dit wanbedrijf aansprakelijk ter stellen zijn, maar in de eerste plaats de Gecommitteerde over den Inlander, die onder de verschillende artikelen waarvan hij de bovenlanden voorzag geen meer winstgevend had gevonden dan juist het opium, en door zijne bevoorrechte positie alle concurrentie uit het veld kon slaan. (De Haan 1 1910: 248)

Zijn gezaghebbende bron voor die uitspraak was N. Engelhard, volgens wie de betaling voor de koffie zelfs grotendeels in opium plaatsvond. Aan de toestemming die de Preanger regenten hadden gekregen om het genotmiddel te verkopen kwam een einde uit vrees dat hun zucht naar inkomsten uit deze bron ten koste zou gaan van wat de voornaamste taak van de volkshoofden was: toezicht houden op de koffieteelt.

Bij een ronde door zijn ambtsgebied viel resident Van der Capellen de slechte staat op waarin de tuinen verkeerden. Al eerder was bij de koloniale top het inzicht gegroeid dat de inspanning om de productie te verhogen niet de verwachte doorbraak had bewerkstelligd. Diepgaander onderzoek was geboden en met dit karwei werd de inspecteur van financiën Van Haak belast. In het najaar van 1822 deed deze verslag van zijn bevindingen aan de hoofdinspecteur van de dienst.¹⁶ Hij begon met de vaststelling dat de koffie na 1800 niet op goede grond was aangeplant. Pas sinds kort was daarin verbetering gebracht. Bovendien waren de hoofden vanaf 1808 in het houden van toezicht tekortgeschoten. Hij bevestigde dat de aanleg van tuinen in de hoger gelegen landen betere resultaten had opgeleverd. Uit gegevens die de resident hem had verstrekt bleek dat het totale bestand uit 29.290.733 bomen bestond waarvan tussen 1817 en 1820 12.093.248 waren geplant. Onder aftrek van 3.124.941 bomen die niet langer vrucht droegen betekende dit dat de oogst van 14.072.544 afkomstig was. Gezien het aantal koffieplanters van 18.645 dat in de ambtelijke kohieren genoteerd stond zou het aantal vruchtbare bomen 18.645.000 hebben moeten bedragen. Er restte dus een productiekort van ruim vijf miljoen bomen, veroorzaakt door jaren van verwaarlozing of zelfs vernietiging van tuinen in de Britse tijd. Kortom, er was nog een grote hoeveelheid arbeidskracht onderbenut die aangesproken kon worden voor de verdere opvoering van de koffieteelt. De afstand die de boeren voor de verplichte aflevering van de vracht koffiebonen moesten afleggen liep van 40 tot 70 palen op, waarmee voor dragers en lastdieren acht tot veertien dagen en voor karrerijders tien tot achttien dagen gemeoid waren. De opening van enkele intermediaire pakhuizen in 1819 betekende dat de kleine planters, die geen beesten hadden, voortaan hier terechtkonden. Wel kregen zij dan een lagere prijs per pikol, omdat de kosten van het verdere transport vanaf deze verzamelcentra in een aantal districtshoofdplaatsen naar de kust aan voor dit doel gecontracteerde vrachtrijders werd gegund. De vermoeienis van de reis, de slechte staat van de wegen en gebrek aan voedsel leidden tot een hoge sterfte onder de lastdieren. Vanwege dit risico en de geringe prijs die de boeren ontvingen, mede door de onderbetaling van het gewicht door hen afgeleverd, stonden zij bloot aan de verleiding van smokkel. Het verbod aan Chinezen om zich in de Preanger te vestigen werd van toepassing verklaard op Moren, Bengalezen en Ara-

bieren, terwijl Europeanen eveneens een verbod kregen om in de Preanger regentschappen handel te drijven. Afsluiting van het gebied bleef dus de oplossing en niet verhoging van het bedrag dat de boeren voor de koffie ontvingen. Die keuze was terecht, zo meende Van Haak.

Hij vervolgde zijn rapport met de opmerking dat de productie van het exportgewas gebeurde zonder dat de resident en opzieners vertrouwd waren met de koffieteelt. Daardoor misten zij ook de kennis nodig om toezicht te houden. De plichtsbetrachting van de Europese staf liet veel te wensen over, zeker gelet op de hoge inkomsten die hun toevielen door de royale betaling van cultuurprocenten. Behalve gebrek aan ervaring met het werk hun opgedragen was ook de uitermate geringe bekendheid met land en volk een handicap voor een behoorlijke taakvervulling. Daarbij ontbrak het aan tijd nodig om het ambtsgebied te leren kennen. De taalvaardigheid schoot jammerlijk tekort, hoewel dit als een voorwaarde gold om in een dienstbetrekking aangesteld te worden. Bedenklijk was verder dat de regenten de achting werd onthouden waarop zij aanspraak mochten maken en verstoken bleven van inkomsten. Dit voorkwam dat zij maatregelen namen die in het belang van de bevolking nodig waren, zoals het stimuleren van de landbouw, op een manier overigens die niet ten koste van uitbreiding van de koffieteelt zou mogen gaan. De verkoop van landerijen aan particulieren had schade berokkend aan de regenten die zich van de opbrengst van die streken beroofd zagen. Van Haak toonde zich ten slotte bezorgd over het achterblijven van de rijstteelt waardoor het moeite zou kosten in de voedselbehoeften van de bevolking te voorzien. De strekking van dit betoog was de Europese leiding van het koffiebedrijf te waarschuwen de gedwongen teelt niet te hoog op te voeren en een voorbeeld te nemen aan de inlandse hoofden die zich ook matigden in de verplichtingen aan hun onderdanen opgelegd. Aan de andere kant dreigde het gevaar dat uitbreiding van de rijstvelden ten koste zou gaan van het met koffie beplante areaal. Deze opoffering van het handelsgewas, zo gaf de inspecteur van financiën te kennen, kon de overheid niet toestaan. Van Haak voegde aan zijn rapport een groot aantal bijlagen toe met gegevens – over de bevolkingsomvang (bijna 200.000 onder wie slechts 44 Europeanen waren), het aantal koffieplanters, de staat van de aanplant en de opbrengst van het gewas van 1817 tot 1820 – die hij aan de administratie van het residentiekantoor had ontleend. De uitsplitsing over de verschillende regentschappen bood inzicht in het relatieve belang van elk ervan. Het zwaartepunt lag nog in Tjiandjoer, maar de verschuiving naar Bandoeng in de komende jaren, zowel van het inwonertal als de koffieteelt, kon al uit de cijfers worden afgeleid. In de opgave was bovendien de productie van rijst en koffie op de particuliere landerijen van Soekaboemi begrepen. De oogstopbrengst van beide gewassen getuigde van de enorme omvang van deze territoriale insnijding in de Preanger regentschappen.

Van het herstel van de marktverbinding met de Atlantische wereld na afloop der Napoleontische oorlogen ging een sterke stimulans uit op de productie van tropische gewassen. De commissie-generaal had de koffiecultuur vooral in de nieuwe productiegebieden

die sinds het begin van de negentiende eeuw waren opgekomen in een betrekkelijk ontredderde staat aangetroffen. De stagnerende afzet in de eerste jaren van het Engelse tussenbestuur had verwaarlozing op grote schaal van de aanplant tot gevolg gehad. Herstel van het vroegere areaal nam geruime tijd in beslag. Terwijl geen verandering kwam in het bestaande regime voor de Preanger regentschappen, lag het in de bedoeling om elders op Java de productie aan te moedigen uitgaande van vrijheid van arbeid. De keuze voor het beginsel van ongebonden teelt en verkoop, aldus werd de indruk gewekt, gebeurde onder het goedkeurend oog van koning Willem 1 (Van der Kemp 1916:136). Toch bleef het verwachte succes uit. Daendels had al tien jaar eerder de koffiecultuur enorm opgejaagd, met name in de vlakke van Cheribon en aan Java's oostkust. Maar de vele miljoenen heesters die hij liet planten leverden, eenmaal plukrijp geworden, een uiterst geringe oogst op. In vergelijking met het Preanger gebied zelfs zo laag – een heester bracht daar zeven keer zo veel bonen op – dat Rothenbühler in zijn rapport aan Raffles in 1812 voorstelde om de teelt van dit gewas in de omgeving van Soerabaja geheel en al te staken (Rothenbühler 1881: 55). In de hoop op betere resultaten besloot de commissie-generaal in 1817 om te schakelen op vrije teelt in streken waar koffie nog weinig of niet werd verbouwd. Maar zo groot was de afkeer van deze cultuur, door eerdere ervaringen ingegeven, dat zelfs de hogere prijzen die particuliere (Chinese en Arabische) opkopers bereid waren te betalen de boeren in de nieuwe productiegebieden niet konden verleiden om op werkelijk grote schaal koffie te gaan aanplanten. De teleurstellende uitkomsten brachten de overheid ertoe terug te vallen op de beproefde remedie van dwang. Een instructie die in 1823 van kracht werd schreef koffie plantende dorpen voor om, nu in de vorm van belasting, daarmee ook in de toekomst door te gaan. De maatregel betekende de intrekking van de vrije overeenkomsten uit de voorgaande jaren. De nieuwe koers had het gewenste effect, maar de pretentie van vrijheid viel moeilijk vol te houden, zoals Du Bus de Gisignies enkele jaren later in zijn rapport vermeldde.

De tuinen zijn bearbeid en nieuwe tuinen aangelegd! Maar hoe? Door het gezag der residenten en adsistent-residenten! Door de bemoeienissen der opzieners van de landelijke inkomsten! Vrijwillig is niets onderhouden van wat bestond, veel minder iets nieuws aangeplant! (Van der Kemp 1916: 164)

Over de wijze waarop de boeren aan het werk werden gezet kreeg W. van Hogendorp, de eigenlijke schrijver van dit rapport, in 1828 van een informant in Midden-Java te horen: 'zij worden met den stok naar de tuinen gedreven, als overal elders.' Het verschil met de toestand in de Preanger regentschappen was derhalve niet zo groot als bedoeld. De veel strakkere controle die hier al vanouds bestond op de naleving van het stelsel van verplichte leveranties verklaart vermoedelijk waarom, evenals in het verleden het geval was geweest, de teelt van koffie ook voor de komende tijd voornamelijk met deze gewesten in verband

werd gebracht. Een prognose in 1818 gemaakt voorzag dat driekwart van de totale productie uit de Preanger regentschappen afkomstig zou zijn (Van der Kemp 1916:92).

Particuliere landerijen

In het streven naar verhoging van de koloniale productie, in hoge mate ingegeven door de behoefte aan meer baten voor de ontwikkeling van economie en infrastructuur in het moederland, onderzocht de commissie-generaal de voor- en nadelen van verschillende modaliteiten. Eén daarvan was de bevordering van vrije Europese kolonisatie en landbouw. Een in 1818 opgesteld reglement dat zo ongeveer het einde van de werkzaamheden van de commissie markeerde – Van der Capellen bleef als gouverneur-generaal alleen in Indië achter – gelastte de uitgifte van grond aan Europese eigenaars voor de vestiging van agrarische grootbedrijven. Al direct bij aantreden kreeg het driemanschap van diverse kanten aanvragen van gegadigden voor landerijen met plannen om daarop gewassen te produceren bestemd voor de export. Een rondreis op Java, die het gezelschap in 1817 ondernam om zich beter over de plaatselijke toestanden te informeren, lokte nog meer van dit soort verzoeken uit. Onder Raffles was een groep van kooplieden opgekomen, bestaande uit Europeanen en andere vreemdelingen (o.a. Armeniërs), die zich ook met grondspeculatie bezighield. Uit dit handelsmilieu waren velen van de particuliere ondernemers afkomstig en zij legden zich in de jaren twintig toe op de groeiende vraag naar koloniale waren, behalve koffie ook katoen, suiker en indigo. In verschillende delen van het eiland sloten zij daartoe huur- of pachtcontracten af met grote Javaanse grondeigenaars, voornamelijk leden van de landadel (Stevens 1982: 137-140). Concentratiekernen van deze nieuwe formaties van commerciële landbouw waren vooral de noordelijke kustvlakte en de Vorstenlanden. Hoewel deze trend feitelijk in overeenstemming was met de koers die het reglement van 1818 uitstippelde, aarzelden Van der Capellen en zijn medewerkers om deze weg verder in te slaan. Verschillende overwegingen weerhielden hen daarvan. Om te beginnen was er de opstand die in 1816 uitbrak in Krawang en Cheribon, het oude onrustgebied. Een commissie van onderzoek rapporteerde dat de onlusten, door trawanten van de verbannen sultan aangestookt, zich snel hadden verspreid. Voor het overslaan ervan naar de Preanger regentschappen was terecht gevreesd. Zoals gebruikelijk had de volkswoede zich vooral gekeerd tegen Chinese woekeraars. Maar het viel niet te ontkennen dat ook Europese landheren zich schuldig hadden gemaakt aan 'onregelmatige en willekeurige vorderingen en kwellende handelwijzen'.¹⁷ Een pikant detail was dat Muntinghe, eigenaar van een landgoed in Indramajoe, werd aangewezen als een van degenen die zijn opgezetenen als horigen behandelde, 'taillables et corvéables à merci' (Van der Kemp 1916: 303-309). Mede onder druk van deze gebeurtenissen toonde Van der Capellen zich weinig inschikkelijk jegens de aanvragers van nieuwe concessies. Het was Muntinghe zelf die hem adviseerde de landuitgifte aan

stringente voorwaarden te verbinden.¹⁸ Naast vrees voor een al te vergaande uitbuiting van de horig gehouden inheemse bevolking op de grootlandbouwbedrijven onder Europese leiding werkte nog een ander argument remmend op de overdracht van grond met die bestemming. Onder de particuliere landheren bevonden zich vele niet-Nederlanders en de beleidsmakers maakten zich zorgen over de aantasting door dit internationale gezelschap van de politieke stabiliteit van de kolonie (Ottow 1937: 67). Door zijn terughoudendheid bij het verlenen van nieuwe concessies haalde Van der Capellen zich de vijandschap van velen in het Indische milieu op de hals. Maar omgekeerd aarzelde hij aanvankelijk eveneens om, zoals pleitbezorgers van de etatistische partij wilden, grondbezit terug te kopen dat in de loop der jaren vervreemd was geraakt.

Het bezit dat A. de Wilde¹⁹ zich in opeenvolgende aankopen had verworven – eerst in een combine met Raffles als grootste partner en daarna samen met N. Engelhard door het aandeel van de Britse landvoogd voor een vriendenprijs over te nemen – besloeg een dunbevolkt en grotendeels nog onontgonnen gebied dat in het westelijk deel van de Preanger hooglanden lag. De nieuwe eigenaar begon in 1814 zijn agrarisch grootbedrijf, dat de oppervlakte van een kleine Nederlandse provincie had, met het aanmoedigen van de rijstteelt. De zorg die hij hiervoor toonde – door op grote schaal bevoeiingswerken aan te leggen – had ten doel in de grondslag van het boerenbestaan te voorzien: voedsel voor de eigen behoeften. Voor het in cultuur brengen van de grond kwam niet alleen het al aanwezige volk in aanmerking, maar ook nieuwkomers die aangelokt werden zich in Soekaboemi en omstreken te vestigen. Arbeid was in deze periode nog steeds schaarser dan bouwland en De Wilde begreep dat bevolkingstoeloop de voorwaarde was voor verhoging van de productie. Bij aankoop telde het gebied ruim 16.000 inwoners om in de jaren erna tot ver boven de 20.000 te stijgen. Het verklaarde hoe de regent van Tjiandjoer in 1814 naast eenderde van zijn grond een even groot deel van zijn dienstplichtige onderdanen kwijtraakte. Vermoedelijk droeg dit laatste verlies nog meer bij aan de teruggang van zijn inkomsten dan het eerste. Maar het bleef niet bij een eenmalige krimp. Vooral landarme boeren zullen voor de verleiding zijn bezweken hun patroon te verlaten in de hoop een betere toekomst tegemoet te gaan door zich onder het gezag van de grootlandbouwondernemer te stellen. Op hoge leeftijd beschreef De Wilde waarom en hoe hij tot de opmeting van grond voor de landbouw was overgegaan in de vijf districten waaruit zijn landgoed Soekaboemi bestond.²⁰ Ruimtelijke mobiliteit opende voor een landloos gebleven segment de mogelijkheid tot stijging op de agrarische ladder. Voedselzekerheid was overigens niet de enige reden waarom De Wilde voorrang gaf aan de rijstteelt. Het heffingsrecht op een vijfde deel van de oogstopbrengst was van de regent op de landheer overgegaan en die afdracht betekende dat ook de eigenaar van Soekaboemi belang had bij opvoering van de rijstteelt. De inspanning leidde binnen zes jaar na de stichting van het grootlandbouwbedrijf tot bijna een verdubbeling van het geproduceerde volume (De Haan 1 Personalialia, 1910: 292). De ligging op niet al te grote afstand van Batavia stelde hem in staat om, ondanks het gebrek aan

goede wegen en het moeizame vervoer, het surplus dat hij inde voor een goede prijs op de markt af te zetten. De bouw van rijstpelmolens maakte duidelijk dat het voedselgewas een handelsobject was geworden. Maar ging de rijstproductie niet ten koste van de koffieteelt? Dit te voorkomen was altijd een belangrijk aandachtspunt van de autoriteiten geweest. De omzetting in de Britse tijd van koffietuinen in rijstvelden werd na herstel van het Nederlandse gezag betreurd als een maatregel die op vermindering van de inkomsten voor het gouvernement zou uitlopen. Aan de verplichte teelt van wat het voornaamste exportgewas was gebleven kon echter geen absolute voorrang worden gegeven vanwege het altijd dreigende gevaar van een tekort aan voedsel voor de bevolking. In dat licht bezien lijkt De Wilde voor de juiste middenweg te hebben gekozen door het ene te doen en het andere niet te laten. Hij stelde de boeren tot de verbouw van rijst op bevoeide velden in staat en verplichtte hen op de droge gronden koffie aan te planten. De uitkomsten laten een stijgende lijn voor beide gewassen zien, zij het meer gelijkmatig voor het eerste dan voor het laatste product. Op jaren van forse groei in de hoeveelheid koffie die werd geoogst, zoals in 1817-1818, volgde weer een tijdelijke terugval naar een veel lager volume. Het probleem was evenwel niet zozeer de productie als wel het op de markt brengen van koffie.

Bij de verkoop van het grondbezit en de exploitatie ervan als een westers grootbedrijf was namelijk niet alleen instandhouding van de gedwongen teelt bedongen, maar ook de verplichte levering van koffie aan de overheid tegen dezelfde lage prijs die voor de Preanger regentschappen als geheel gold. Aangezien dit omvangrijke gebied buiten de controle van het geregeld bestuur viel, rees de verdenking dat particuliere landheren zoals De Wilde zich schuldig maakten aan illegale praktijken. In plaats van de koffie voor het officieel vastgestelde tarief af te leveren bij de twee pakhuizen die hiervoor aangewezen waren, konden zij een veel hoger profijt behalen door verkoop van het exportgewas buiten de zone waarin het overheidsmonopolie van kracht was. Aangekomen op plaatsen langs de kust – in de nabijheid van Batavia, in Cheribon of Bantam – was de koffie opeens veel meer waard dan in de Preanger regentschappen. Smokkel, want dat hield het heimelijk vervoer van de gesloten naar de vrije markt in, vond plaats langs een zwart circuit waarbij partijen vracht herhaaldelijk van eigenaar wisselden. Aan het eindpunt was de prijs tot een veelvoud gestegen van het bedrag aan het beginpunt betaald (Van der Kemp 1916: 210). De vermeerdering van waarde die bij het vorderen op dit traject plaatsvond was kenmerkend voor een monopoliestelsel met van hogerhand vastgestelde en dus minimale inkooprijzen. Waarom gold eigenlijk de verdenking van sluikhandel de particuliere landeigenaren in het bijzonder? Het ontbrak niet aan aanwijzingen waaruit bleek dat regenten en lagere hoofden zich in ten minste gelijke mate aan de verplichte levering van koffie onttrokken. Ongetwijfeld waren zij behendiger met het ontwijken van overheidscontrole op hun doen en laten dan de grootlandbouwondernemers die vreemdeling in hun domein bleven.

Aan de smokkel van koffie had gemakkelijk een einde kunnen worden gemaakt door de prijs op te trekken tot het peil dat ervoor op de vrije markt werd betaald. Die eenvoudige

oplossing is bij herhaling van de hand gewezen. Een eerste argument, niet meer dan een voorwendsel, was dat aan de aanbodzijde elke drang om hiertoe over te gaan ontbrak. De regenten beklaagden zich niet en de boeren nog minder. De inheemse bedrijfsleiders van de gedwongen teelt met een hogere vergoeding te belonen zou tot een verrijking van deze elite leiden die bezwaarlijk was voor handhaving van de bestaande gezagsverhoudingen. Aan de boeren meer te betalen zou onverstandig zijn, omdat wat zij kregen toereikend was gebleken om in hun eenvoudige behoeften te voorzien. Maar De Wilde en Engelhard, de gezamenlijke eigenaars van Soekaboemi, tekenden protest aan, niet tegen de gedwongen teelt van koffie op hun landerijen, maar wel tegen de verplichte levering van koffie aan de overheid voor een naar hun mening te lage prijs. Het antwoord van hogerhand gegeven luidde dat geen ander belang boven de realisering van een zo hoog mogelijk batig slot ging. De commissarissen-generaal tot wie de beide landheren zich wendden, weigerden hun toe te staan het exportgewas op de vrije markt te mogen verkopen of zelfs achteraf de vervreemding van grond aan particuliere eigenaars in de Preanger te legaliseren. Achter die onwelwillendheid bleek Lawick, de pas benoemde inspecteur van de Landelijke Inkomsten, schuil te gaan.²¹ Gouverneur-generaal Van der Capellen gaf De Wilde en Engelhard inzage in het koffierapport waarin Lawick en zijn adjunct in 1818 zich hadden gekeerd tegen het voortbestaan van particuliere landerijen in de Preanger regentschappen. Uiteraard had hun reactie een hoog kritisch gehalte.²² Om te beginnen kapittelden zij het gebrek aan gevoel waarmee Lawick, iemand die toch goed bekend was met het schamele bestaan van de berg-Javaan, zich tegen elke verhoging van de prijs voor de eenvoudige planter had uitgesproken. Ook velden zij een vernietigend oordeel over de dwang waarmee de arbeid van de boeren gevorderd werd. De veel te zware last aan hen opgelegd verhinderde dat zij voldoende tijd overhielden voor de verbouw van voedsel. Deerniswaardig, zo noemden zij het lot dat de bevolking van de Preanger regentschappen trof.²³ Het was niet een weerwoord dat de partijen nader tot elkaar bracht. De landheren volgden een koers die inbreuk maakte op het monopoliestelsel in de Preanger regentschappen en kwamen in botsing met de top van het koloniale apparaat. De tegenwerking waarmee De Wilde en zijn stille vennoot Engelhard te maken kregen bleef niet tot een woordenwisseling op papier beperkt, maar zette zich ook door in de dagelijkse praktijk. Samen met de regent van Tjiandjoer, belust op revanche, nam de resident (broer van de gouverneur-generaal) zitting in een commissie, die de gang van zaken op de particuliere landerij van Soekaboemi aan een onderzoek onderwierp. Daarbij kwamen allerlei plagerijen, zoals het gebod de koffie in het ver weg gelegen pakhuis van Tjikoaf af te leveren om op die manier smokkel te bemoeilijken. Om diezelfde reden werden oppassers gestationeerd en patrouilles rondgestuurd in de hoop de landheer op overtredingen te betrappen (De Haan 1, *Personalia*, 1910: 302; Van der Kemp 1901: 122).²⁴

De aftocht van de vrije ondernemerslobby

Het zal duidelijk zijn dat de inlandse landadel de binnendringers in hun milieu liever kwijt dan rijk waren. De westerse grootlandbouwondernemers legden een heel ander gedrag aan de dag, namelijk als zakenlieden die gedreven door welbegrepen eigenbelang hun onderneming tot bloei wilden brengen (De Wilde 1830: 199). Zij leefden op hun landgoederen weliswaar in luxe en comfort, maar hun omgang met de boeren was toch van een heel andere aard dan die van de Soendanese notabelen. De Wilde zelf vestigde op dit verschil de aandacht toen hij de gelegenheid kreeg in 1815 een ontvangst mee te maken bij de regent van Tjiandjoer.²⁵ Een onmiddellijke en regelrechte bedreiging voor de voortzetting van de grootbedrijven was de vaststelling door de Van der Capellens – de gouverneur-generaal in samenspel met zijn broer Robert – dat de particuliere ondernemers niet van herendiensten gebruik mochten maken. Dat dit ook sinds Daendels en Raffles voor het gouvernement gold, zonder dat ambtenaren in alle rangen zich aan dit gebod veel gelegen lieten liggen, stond natuurlijk niet ter discussie. Het lijkt geen twijfel dat de landheren het aan de grootschalige en on- of onderbetaalde mobilisatie van boerenarbeid voor de bevoeiingswerken, de grondontginning, de aanleg van wegen en de bouw van de riante landhuizen – behalve Soekaboemi ook Oedjoengbroeng, dat dicht bij Bandoeng lag – en bovenal natuurlijk door beslaglegging op een aanzienlijk deel van de landbouwopbrengst te danken hadden dat zij hun bedrijvigheid met zoveel succes zagen bekroond. De particuliere landgoederen moesten weer terug in het overheids-gareel en dat kon alleen door op de ontzetting van de eigenaars uit hun bezit aan te sturen. Vooral De Wilde schrok voor geharnaste tegenzettingen niet terug. Bij de beleidsvoerders in de kolonie vond hij geen gehoor meer en eind 1819 ging hij naar Nederland terug om zijn zaak op het hoogste niveau te bepleiten, eerst bij de minister van Koloniën. Met hulp van bevriende zijde bereikte het verzoekschrift door hem opgesteld de koning en bij een audiëntie die hierop in juni 1821 volgde viel de grootlandbouwondernemer de eer te beurt zijn ambitieuze plannen aan Willem I toe te lichten. Het zou weinig moeite kosten, zo kreeg de vorst te horen, de koffieproductie tot een veel grotere hoeveelheid op te voeren, maar dan moest daarvoor wel een hogere prijs worden betaald. Zo niet, dan restte de grootondernemer niets anders dan over te schakelen op de teelt van andere gewassen.²⁶ Zonder ruggespraak met de gouverneur-generaal te voeren gaf de koning een maand later toestemming aan de pleitbezorger van het particulier belang zijn koffie voortaan niet meer bij de overheid af te leveren maar op de vrije markt af te zetten. Het besluit waarin die afspraak werd vastgelegd, door de minister korte tijd later ter kennis gebracht van de landvoogd in Batavia, hield bovendien in dat de landheren voor hun gedeelde inkomsten in de voorgaande tijd en de komende twee jaar een toeslag tot het gemiddelde van de marktprijs zouden ontvangen. Dit blijk van vorstelijke welwillendheid viel bij de beleidsvoerders in de kolonie in slechte aarde. Ook al omdat voor passering van de Indische autoriteiten als excuus werd aangevoerd dat De Wilde haast had en beducht

was dat men zich in Indië wellicht 'onbevoegd zoude rekenen om nopens zijne reclamatiën te beslissen' (De Haan 1 1910: 299). Ondanks de koninklijke beschikking, toch niet voor tweeërlei uitleg vatbaar, was dit precies wat gebeurde. Waar De Wilde een jaar later als overwinnaar dacht terug te keren naar Soekaboemi met een reisgezelschap, waartoe behalve een muziekmeester voor piano en orgel – ter verstrooiing van zijn jonge vrouw met wie hij nog maar net was getrouwd – ook een landbouwkundige, een veearts en een hovenier met diens gezin – behoorden,²⁷ kreeg hij bij aankomst te horen dat de koninklijke lastgeving voorlopig in beraad zou worden gehouden. Het werd al snel duidelijk dat dit uitstel op afstel zou uitdraaien. Met het einde van de affaire in zicht kwam ook de noodzaak te vervallen om de prijs van door particulieren geleverde koffie tot dichterbij de marktwaarde op te trekken. In een memorie van advies had Elout uiteengezet waarom inwilliging van het verzoekschrift door De Wilde ingediend onverstandig zou zijn. Hij voerde onder meer aan dat bevoordeling van de landheer van Soekaboemi een ongunstige uitwerking zou hebben op de boeren in het aangrenzend gebied van de Preanger, omdat bij hen ook de hoop op een hogere prijs voor de verbouwde koffie kon ontstaan. Naar Elout vreesde zou die ontwikkeling de productie negatief beïnvloeden.

Het is zoo ... dat de Javanen in de Preanger Regentschappen zeer weinig behoeften kennen, dat zij aan den vastgestelden nu betaald wordende prijs gewoon zijn, dat eene vermeerdering van prijs bij veelen ja bij de meesten niets tot de bevordering der teelt zou uitwerken, maar dat in tegendeel sommigen, ziende dat zij in dat geval dezelfde gelden die tot hunne behoeften genoegzaam zijn voor eene mindere hoeveelheid koffij verkrijgen kunnen, zich bij de opbrengst van dat mindere zullen bepalen en niet dan met moeite tot meer zullen kunnen aangezet worden. (Ottow 1937: 194)

Het was een vroege verwoording van het oneconomisch gedrag toegeschreven aan de inheemse producent die in later tijd tot een koloniaal dogma uitgroeide, de inverse elasticiteit van vraag en aanbod, door Boeke als leerstuk in zijn theorie van de dualistische economie opgenomen.

Het toch al weinig gunstige tij voor Europese grootlandbouwkolonisatie was onder gouverneur-generaal Van der Capellen verder verslechterd. Omstreeks 1820 had de koers van de economische politiek een drastische verandering ondergaan en daarvan zouden de Europese ondernemers elders op Java, onder andere in de Vorstenlanden, eveneens de dupe worden.²⁸ De landheren stonden nu als 'een parasite plant' te boek. Naast scepsis over de economische noodzaak speelden staatkundige overwegingen mee in de afwijzende houding tegen het particuliere grootgrondbezit.²⁹ In het besef aan het kortste eind te zullen trekken – langer blijven was niet raadzaam, want de bevolking van Soekaboemi werd door het gouvernement in samenspel met de regent van Tjiandjoer tegen de eigenaars van de grootlandbouwonderneming opgezet – lieten De Wilde en Engelhard al na een paar

maanden doorschemeren dat zij genoeg wilden nemen met een schadeloosstelling. De overheid stelde een commissie in om over de koopprijs te onderhandelen. Voor de vaststelling van de hoogte ervan maakten de landheren gebruik van de diensten van... Muntinghe, de man die op het koloniale toneel een eeuwig leven leek beschoren. Met hem als stroman bereikten partijen begin 1823 overeenstemming over een afkoopsom van 800.000 gulden. Met het einde van de affaire kwam ook de noodzaak te vervallen om de prijs van door particuliere ondernemers geleverde koffie tot dichterbij de marktwaarde op te trekken. De Wilde verliet Indië kort erna, dit keer voorgoed. Zijn verdwijnen betekende het herstel van de Preanger regentschappen als een afgesloten reservaat bestemd voor de verplichte teelt en levering van koffie. Maar ook als een gebied waar onder leiding van een handvol Europese ambtenaren een inlandse landadel de dienst uitmaakte. Zij en geen buitenstaanders, particuliere landheren zeker niet, waren de gezagsdragers waaraan de boerenbevolking onderworpen bleef. In goed samenspel voorkwamen de resident en de regent van Tjiandjoer een verdere aantasting van wat voor de traditionele orde doorging.

Aan wat De Wilde als zijn levenswerk beschouwde, was een voortijdig en onheus einde gekomen. In een terugblik beschreef de grootlandbouwondernemer met gepaste trots zijn pioniersrol waarin hij was gedwarsboomd door restauratieve krachten, die de overhand hadden gekregen. Dit relaas eerst van succes en daarna van mislukking achtte hij de moeite waard om op papier te zetten, in de hoop op eerherstel. Want wanneer hij gefaald had, dan was het als gevolg van machinaties, waarvan hij het slachtoffer was geworden, maar waardoor ook de afhankelijkheid van de boeren voortduurde.³⁰ In de visie van De Wilde was de landadel als schakel tussen bevolking en bestuur volstrekt overbodig. Van die wijze van gezagsuitoefening waren knevelarijen en onderdrukkingen het onvermijdelijke gevolg. Hij deed het voorstel de hoofden met behoud van een jaargeld af te danken en hen door een corps van bekwame Nederlandse ambtenaren – vertrouwd met taal, land en volk – te vervangen. In plaats van de weg in te slaan naar de nieuwe tijd die De Wilde voor ogen stond was bij herstel van het Nederlands gezag gekozen voor reparatie van het eerdere bestel. Toen al stond vast dat het niet deugde om de tempoverhoging van de economie tot stand te brengen die de beleidsmakers nastreefden. Het alternatieve stelsel van koloniale exploitatie waarvoor De Wilde pleitte, vervanging van de regent als toezichthouder op het koffiebedrijf door een Europees grootgrondbezitter als particuliere ondernemer, was een halve eeuw te vroeg gekomen.

Vervolg van de richtingstrijd

Gouverneur-generaal Van der Capellen was de winnende partij gebleken en stak zijn volvoering over de afloop niet onder stoelen of banken. Onder resident Van Motman was de koffieproductie van de Preanger tussen 1817 en 1820 op een teleurstellend laag peil blijven

steken. De nieuwe resident Robert van der Capellen wist een beter resultaat te bereiken, tot tevredenheid van de landvoogd die zijn broer in dit belangrijke ambt had benoemd. Of de Soedanese boeren eveneens reden tot blijdschap hadden, is meer dan twijfelachtig. De koffiecultuur werd voortgezet en opgevoerd, maar bleef even onvrij als die voorheen was geweest. Ter weerlegging van de gerezen kritiek zette de landvoogd in een uitvoerig betoog uiteen welke grondpolitiek naar zijn gewijzigde mening de beste zou zijn vanuit het oogpunt van winstgevendheid voor het moederland – dat stond voorop – en vervolgens voor de ontwikkeling van land en volk in Indië. Dit kolonisatierapport kwam in 1822 gereed. De landvoogd verbond er zijn naam aan, maar er bestaat weinig reden om te twijfelen aan het door Ottow geuite vermoeden dat niet hijzelf maar Muntinghe het heeft opgesteld.³¹ Uit zijn ervaring in voorgaande jaren trok Van der Capellen de les dat de politieke economie van Java niet zou moeten berusten op de aanvoer van Europese kolonisten voor de beoefening van de grote of kleine landbouw. Natuurlijk, voor de ontwikkeling van de kolonie als volksplanting viel best wat te zeggen. Die politiek zou het moederland ontlasten van een mogelijke overbevolking en een sociale klasse die het in Europa slecht was vergaan, in de nieuwe omgeving ruimte bieden voor economisch herstel. Zoals ook in andere koloniën het geval was zou de bevolking der overzeese bezittingen zich na verloop van tijd willen losmaken van het moederland. Met de dan onafhankelijke staat zou echter een broederlijke band in stand blijven. Het volk daarvan zou immers uit Aziatische Nederlanders bestaan, ontsproten aan dezelfde stam. Het rapport wijdde niet uit over wat bij het volgen van dit scenario met de inheemse meerderheid stond te gebeuren. In deze redenering ging het om de afweging van voor- en nadelen vanuit het Europese perspectief.

De optie kleinlandbouw viel al direct af. De komst van grote aantallen boerenkolonisten uit Europa om zelf de grond te bewerken was geen realistische propositie. Experimenten met die opzet door de Compagnie in de achttiende eeuw op bescheiden schaal ondernomen waren op een jammerlijke mislukking uitgelopen. Dat kwam niet alleen omdat het arbeidsvermogen van de Europeaan niet tegen het tropisch klimaat was opgewassen. De inspanning die de kolonist zich zou moeten getroosten was ver beneden de waardigheid van voorname Javanen, terwijl bovendien iedere vorm van handarbeid voor een veel lagere prijs door de eenvoudige inheemse landman verricht kon worden. Zowel algeheel maatschappelijke als meer specifiek economische overwegingen maakten het derhalve noodzakelijk om af te zien van dit alternatief.

Voor de grootlandbouw lag dit heel anders, want deze modaliteit had immers al op beperkte schaal ingang gevonden en de vraag om tot uitbreiding ervan over te gaan klonk steeds luider. Maar, zo legde het rapport uit, het nut daarvan had zich in de praktijk allerm minst bewezen. Met betrekking tot de koffieteelt was het zelfs zo:

... dat de *grootte Europese landheer* wel verre van eenig nut aan dezelve te kunnen toebrengen, ten aanzien van dezelve met regt zou mogen vergeleken worden, bij eene *parasite plant*, die zich langs

duistere en kronkelende wegen strengelt, rondom de inlandsche bevolking, haar knelt en belemmert in haren groei; haar afsnijdt van eene vrije gemeenschap en onmiddellijke aanraking met het Gouvernement en zich voedt, ten koste van beide, zonder uitzichzelve eenige nuttige noch aangename vruchten op te leveren. (Ottow 1937: 238)

De rapporteur waarschuwde met de toepassing van Europese kennis en ondernemingszin, voor zover daaraan voor de teelt van handelsgewassen werkelijke behoefte bestond, heel voorzichtig te werk te gaan. Wat betreft de teelt van voedsel, niets dan armoede alleen belette de Javaanse boer de productie van rijst en andere dagelijkse benodigdheden te verhogen. In deze sector hadden Europese landheren al helemaal niets te zoeken. Het was geen wonder dat Van der Capellen, met Muntinghe als zijn penvoerder, het verwijt op zich laadde de private landbouwnijverheid door niet-inlanders zoveel mogelijk tegen te gaan met het voornemen om deze uiteindelijk helemaal van Java te weren. Terwijl in dit deel van het betoog de vraag centraal stond hoe en in welke richting de agrarische productie verhoogd moest worden, stelde het kolonisatierapport daarnaast in heldere bewoordingen vast dat uit hoofde van de uitoefening van haar heerschappij de overheid weliswaar de onbebouwde en onbewoonde landen in eigendom had verkregen, maar in haar beschikking over de bevolkte en bewoonde streken beperkt werd door de al bestaande inheemse zeden en gewoonten. Het stond het gouvernement derhalve niet vrij om grond samen met de arbeidskracht van de daarop gevestigde boeren aan landheren als particuliere ondernemers uit te geven.³² Het rapport voerde een warm pleidooi om de meerwaarde die de kolonie in potentie bezat van staatswege tot ontplooiing te brengen. Door het grond domein in volle eigendom aan Europese kolonisten af te staan, zo luidde de argumentatie, zou de staat aan die exploitatievorm zelfs na vijftig jaar nog minder profijt ontleen dan een enkel jaar van inheems bestuur onder oppertoezicht en direct beheer door het gouvernement beloofde op te leveren. Het valt niet moeilijk om in het slot van deze uitspraak de beginselelen te herkennen die de essentie vormden van het cultuurstelsel dat nog geen tien jaar later werd ingevoerd.

Van der Capellen stond eerder bekend als een aanhanger van liberale opvattingen. Maar de vraag was wat daaronder moest worden verstaan, behalve een afwijzing van het regime van dwang en monopolie uit de tijd van de Compagnie. Het kolonisatierapport merkte hierover op dat wat op een afstand van 3.000 mijl voor liberaal doorging, hier ter plaatse – dat wil zeggen, in de kolonie – een hoogst illiberaal effect zou hebben. Gold als liberaal de openstelling van de kolonie voor vreemd kapitaal boven interne accumulatie, de bevordering van het particulier initiatief tegenover de staat als ondernemer, de keuze voor agrarische grootbedrijven in plaats van voor de bevolkingslandbouw, de overgang van onvrije op vrije arbeid of, op één of andere manier, een combinatie van deze verschillende opties? Het antwoord in het rapport gegeven is zeker niet in alle opzichten even duidelijk. Wat Van der Capellen in ieder geval verwierp was kolonisatie als volksplanting door mid-

del van grootscheepse immigratie uit het moederland of, en dat stond in de eerste helft der negentiende eeuw al veel dichterbij de koloniale werkelijkheid, de uitlevering aan een Europese landbouwindustrie van de Javaanse boer en bodem. Juist die laatste expliciete afwijzing wekte het ongenoegen van een belangrijke zakenlobby in de kolonie die gehoor vond bij koning Willem I en diens naaste adviseurs. De gouverneur-generaal had zich namelijk niet tot een theoretische uiteenzetting beperkt, maar bracht de gedachten waarop zijn analyse berustte ook in praktijk door vernietiging in 1823 van alle landverhuuringscontracten die Europese en Chinese ondernemers gedurende de voorgaande jaren met de landadel in de Vorstenlanden hadden afgesloten. De tegenstanders van de gouverneur-generaal legden verband tussen dit besluit en het uitbreken kort erna van de grote opstand die pas na vijf jaar kon worden bedwongen. Volgens een tegenovergestelde uitleg was de Java-oorlog (1825-1830) juist het gevolg van de uitbuiting en onderdrukking der plaatselijke boeren, die samen met de grond door hun inheemse hoofden waren verpacht aan de nieuwe klasse van vreemde ondernemers voor de teelt van commerciële gewassen. Willem van Hogendorp die in 1827 door Midden-Java reisde, meende dat in de haat die de bevolking tegen de koffieteelt koesterde een belangrijke oorzaak lag voor de brede steun die Dipanegara in de eerste oorlogsjaren genoot (Carey 2007: 466). De eerste lezing was echter in die tijd de toonaangevende, één waarop na te zijn voorgelicht door de resident van Djokjakarta die als belangenbehartiger der planters optrad, ook de koning en zijn vertrouwensmannen afdingen. Het roer moest om, nu niet alleen om meer baten naar het moederland over te maken, maar ook om dekking te vinden voor de kosten van een koloniaal apparaat dat in een staat van oorlog was komen te verkeren. De financiële toestand in Indië deed in benardheid niet onder voor die in Nederland. Wat daarbij niet hielp, was dat de aanvankelijk oplopende koffieprijs sinds 1822-1823 in een scherpe en aanhoudende daling was omgeslagen, een val die tot kort na de invoering van het cultuurstelsel aanhield. De toename van de Braziliaanse productie in de tussenliggende periode leidde tot een wanverhouding tussen aanbod en vraag op de wereldmarkt waarvan vooral de koffie afkomstig uit Java de dupe werd (Stevens 1982: 95-112).

Van der Capellen had afgedaan en voor hem in de plaats kwam in 1826 Burggraaf L.P.J. du Bus de Gisignies. Deze werd als commissaris-generaal naar Indië gestuurd met de opdracht te doen wat zijn voorganger had nagelaten, de liberale beginselen in praktijk te brengen door op ruime schaal de stichting van agrarische grootlandbouwbedrijven te bevorderen.³³ Van die strategie voor koloniale ontwikkeling had Van der Capellen zowel de economische voordeligheid als de politieke wenselijkheid en sociale rechtvaardigheid omstandig betwist. Du Bus liet zich vergezellen door W. van Hogendorp, zoon van Gijsbert Karel, die zijn anti-etatistische stellingname illustreerde door te verwijzen naar de toestand in het Preanger gebied, waar de regenten steenrijk maar de bevolking straatarm was. Het viel niet te ontkennen, zo liet hij weten, dat de gedwongen koffieteelt in dit gewest veel winstgevender was dan de pseudovrijheid die de agrarische productie elders op Java

kenmerkte. Naar zijn mening kleefde aan handhaving van het lucratieve monopolie op langere termijn echter ook een groot nadeel, omdat door de ontbrekende koopkracht van de bevolking geen afzet van fabricaten uit het moederland mogelijk zou zijn.

Op zijn beurt schreef Van Hogendorp een kolonisatierapport (opgenomen in Steijn Parvé 1851) waarin deze vroeg-negentiende-eeuwse aanhanger van de marktler zich uit-sprak voor de import van kapitaal en kennis uit Europa voor de ontginning van woeste gronden. Was de auteur begaan met de Soendanese boer, die in onvrijheid moest werken? Nou nee, zo ver reikte zijn liberaliteit nu ook weer niet. Over de taak van de overheid om de bevolking tegen onrecht en misbruiken te beschermen leest men in dit rapport weinig of niets. Van Hogendorp had geen hoge dunk van de bereidheid der inheemse kleinproducenten om zich tot een behoorlijke arbeidsprestatie in te spannen en erin zouden slagen op eigen kracht verbetering te brengen in hun economische toestand. De Europese ondernemers in nieuwe gedaante zouden daartoe het goede voorbeeld moeten geven. Hij meende dat de feodale onderworpenheid van het volk aan de eigen hoofden overgebracht diende te worden op de Europese kolonisten die als blanke regenten zouden kunnen helpen bij de handhaving van rust en orde.³⁴ De pleitbezorgers van liberalisering kregen nauwelijks de tijd om hun voorstellen op de weerbarstige koloniale praktijk los te laten. De eerste uitkomsten waren allesbehalve bemoedigend. De weg die zij naar de toekomst wezen leek vooralsnog dood te lopen op gebrek aan daadkracht, medewerking en zelfs betoon van belangstelling vanuit de maatschappelijke klasse waarin zij de uitvoerders hadden gezocht van het particulier initiatief en de ondernemingsgewijze productie. Het is onwaarschijnlijk dat hun voornemen om de veel grotere laag van Europese landheren die zou ontstaan vergaande zeggenschap over de inheemse bevolking te geven binnen het gouvernementele bestuursapparaat in goede aarde is gevallen. De berichten over de tegenwerking die zij van die kant bij de uitvoering van hun plannen ondervonden zijn echter schaars gebleven. Er waren andere, directere redenen waarom dit beleid tot mislukken was gedoemd. De belangrijkste daarvan was het reeds sinds lang genoemde ontbreken van een voldoende aanbod aan kapitaal en gekwalificeerde ondernemers. Het rendement van de bestaande grootlandbouwbedrijven op Java vertoonde een heel wisselend beeld. Het risico van tegenvallende bedrijfsresultaten vormde een belemmering voor het op grote schaal aantrekken van meer agro-industrieel kapitaal en ook de kunde om dit doelmatig te gebruiken kwam slechts in zeer beperkte mate beschikbaar. Het tijdperk van de grootplanter-ondernemer liet nog op zich wachten, in feite tot in de tweede helft van de negentiende eeuw. Daarnaast was er ook een overweging van staatkundige aard die, in een tijd dat de koloniale staat nog zwak geworteld was, afbreuk deed aan de wenselijkheid van de idee om Java te verkavelen in particuliere landerijen, onder toewijzing van de bevolking aan de Europese kolonisten als werkkrachten. Van der Capellen had in zijn kolonisatierapport voor de politieke gevolgen daarvan gewaarschuwd.³⁵

Er was nog een ander argument om de koloniale economie tot staatsaangelegenheid te verklaren. De werking van het monopolie was een eeuw lang tot de sfeer van productie beperkt gebleven: de teelt en levering van handelsgewassen aanvankelijk uitsluitend aan de Compagnie en vervolgens aan geen ander dan het gouvernement. De stap die hierop volgde was om in het verlengde van de opkoop van koffie ook de afzet ervan op de wereldmarkt, de verscheping én de verkoop, buiten mededinging te doen plaatsvinden. Weliswaar keerden de Oost-Indische bezittingen in 1817, na het Britse tussenbestuur, aan Nederland terug, maar economisch was de vreemde invloed allerminst afgeschud. Raffles had zich ten doel gesteld met de schepping van Singapore de Zuidoost-Aziatische handel aan zich te trekken; het interinsulaire verkeer bleef nog tientallen jaren in vreemde handen (Mansvelt 1938). En wat het meeste opviel: zelfs het merendeel van de Indische handelshuizen en rederijen was in buitenlandse handen, de Britten voorop. In de tijd van de Compagnie plachten schepen die onder haar vlag voeren het gros van de koloniale waren naar Europa te exporteren, maar de Franse bezetting van Holland in 1795 maakte de thuishavens voor de VOC-vloot onbereikbaar als gevolg van de kustblokkade door de Engelsen ingesteld. Deze maatregel leidde tot de verkoop uit de pakhuizen van Batavia direct aan buitenlandse handelaren die als neutraal golden in de continentale oorlogen. Rond de eeuwwisseling werden door hen grote hoeveelheden koffie verscheept naar Atlantische havens die buiten het conflict waren gebleven. Het vrije scheepvaartverkeer dat in de Indische archipel op gang kwam zorgde ervoor dat de Preanger koffie redelijk verkoopbaar bleef, maar het verloren gaan van het handelsmonopolie was de prijs voor deze oplossing betaald. Weer was het de onverslijtbare Muntinghe, nog in 1817 door Raffles in een brief aan Van Hogendorp aangewezen als spil in de koloniale beleidsvoering, die Willem I overtuigde van het gevaar van de dominante rol van Britse handel en scheepvaart in de archipel. De gesprekken die hij tijdens zijn bezoek aan Nederland in 1823 met de koning voerde mondden een jaar later uit in de oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM). De tegendraadsheid die Muntinghe tijdens zijn lange loopbaan bleef kenmerken stond zijn benoeming tot lid van de directie in de weg. Het initiatief waartoe hij de stoot had gegeven kwam voort uit de wens om het profijt van de koloniale economie aan Nederland voor te behouden en, zoals in de dagen van de Compagnie, vreemde mededinging zo weinig mogelijk te dulden. Het was een paardenmiddel, omdat mét de buitenlandse concurrenten ook Nederlandse ondernemers de vrije toegang tot het Indisch domein bleef ontzegd; pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zouden zij aan betekenis winnen. De maatregel sorteerde trouwens niet onmiddellijk het beoogde effect. Succes volgde pas toen bij invoering van het cultuurstelsel de opbrengst van de op last van het gouvernement bevolen productie aan de NHM in consignatie werd gegeven. De maatschappij werd het commerciële complement van de gedwongen teelt en levering aan het gouvernement van koloniale waren. In aansluiting daarop kreeg zij het alleenrecht voor vervoer en verkoop. Met dit besluit ontstond één lange monopolieketen, die begon bij de dienstplichtige producenten in de Soenda hooglan-

den en eindigde bij de kopers op de koffieveilingen in Amsterdam gehouden. De archipel, steeds een exploitatiekolonie geweest, werd nog meer dan voorheen de overzeese pool van het Nederlands economisch belang. De nauwe koppeling die tussen de sferen van productie en distributie werd gelegd bracht de noodzaak met zich mee van een eenvormige directie, die van het gouvernement.

VI · ONVRIJE ARBEID ALS VOORWAARDE VOOR VOORUITGANG

Verplaatsing van de teelt naar tuinen

De aanvankelijke gewoonte om de boeren toe te staan dicht bij hun woonplaats koffie aan te planten had als voordeel dat zij de zorg voor het nieuwe gewas konden combineren met wat altijd hun hoofdtaak was geweest: het produceren van voedsel voor hun eigen onderhoud. Ook de bestemming van gronden waarover de regenten de beschikking hadden voor de verplicht gestelde teelt en de tewerkstelling hieraan van hun volgelingen uit de wijde omtrek die bij toerbeurt naar de *baloeboer* bij de hoofdnegorij kwamen, kon worden uitgelegd als een voortzetting van de bestaande relatie van dienstbaarheid. Maar de voortgaande stijging van de productie tegen het einde van de achttiende eeuw gaf aanleiding tot een herziening van deze werkwijze. De bevolking gaf te kennen dat dicht bij de woningen geen grond meer aanwezig was voor uitbreiding van de teelt of beweerde dat door aanhoudende bewerking deze velden uitgeput raakten. In een rapport uit 1804 maakte P. Engelhard van deze achteruitgang gewag.

De gronden dicht (bij) en in den omtrek van de campongs, die eertijds tot de coffijcultuure geëmploijeert zijn, zijn zo daardoor als het continueel beplanten met padij en catjang en aardvrugten uitgemergeld en dus voor de coffijcultuure ten eenemaal onbruikbaar geworden. (De Haan 111 1912: 610)

Niet minder zwaarwegend dan gebrek aan ruimte in en om de boerennederzettingen was dat de gecommiteerde en zijn kleine staf van opzieners geen kans zagen de grote aantallen verspreid liggende percelen aan een stelsel van geregelde inspectie te onderwerpen. Beide problemen maakten het nodig de koffiecultuur op een andere leest te schoeien, uitlopende op verplaatsing naar hoger gelegen en nog onontgonnen gronden. Tegenover het bezwaar van de ligging verder van de dorpen weg stond als voordeel dat er ruimschoots gelegenheid zou zijn voor verdere uitbreiding in de bossen rond de uitgekozen terreinen. Tot op grote afstand eromheen ontbrak het immers zowel aan bewoning als grondgebruik voor voedsellandbouw.

De eerste bergtuinen kwamen al aan het einde van de achttiende eeuw tot stand en de aanleg ervan vergde een enorme hoeveelheid arbeid. Het eerste dat moest gebeuren was het leegmaken van de terreinen door de bomen erop te kappen en te verbranden. Het egaliseren van de grond nam vooral veel tijd in beslag als de ontginning tegen een helling

lag en het wegspoelen van aarde slechts door het maken van terrassen te voorkomen viel. Daarna volgde het omwerken van de bodem met de *patjol*, meerdere keren, alsmede het verwijderen van stoppels en stenen. Brede paden markeerden de opdeling van het omvangrijke bedrijfsterrein in tal van kavels en de bouw van een omheining aan de buitenkant ging gepaard met het graven van een greppel ervoor, zowel voor de afvoer van overtollig water als om het binnendringen van wilde dieren tegen te gaan. Tot ver in de negentiende eeuw maakten tijgers en rinocerossen de bossen en de bergen onveilig. De afgelegen ligging van de tuinen en de moeilijke bereikbaarheid ervan droegen bij aan de vrees die de koffieplanters koesterden om tijdens of op weg naar het werk aan roofdieren ten prooi te vallen. De bewering dat tijgers in de omtrek gesignaleerd waren greep het werkvolk aan om te weigeren de aanplantingen binnen te gaan. Voor het bouwrijp maken van de tuinen werd arbeid tot op grote afstand gevorderd.

Die aan de zuidhelling van de Tangkoebanprahoe bijv. werd aangelegd door volk dat zelfs van 60 palen ver hierheen gedreven en scherp bewaakt werd; in de voeding werd door den Regent voorzien. In een anderen tuin werden duizend huisgezinnen een half jaar lang zonder ophouden te werk gesteld, zoodat van rijstplanten niet komen kon en een gedeeltelijke hongersnood ontstond. Aan een derden werd negen maanden gearbeid, weer of geen weer, wat aan veel menschen het leven kostte. En soms was het resultaat van al die inspanning zeer gering, omdat de grond niet deugde. (De Haan I 1910: 155-156; zie ook III 1912: 612-613)

Geen wonder dat boeren hun woonplaatsen verlieten op het bericht dat zij binnenkort voor de aanleg van bergtuinen ver weg zouden worden tewerkgesteld. Het planten van koffieboomen gebeurde door het uitzetten van stekjes die onder de bomen van afgevallen besen opschoten. Pas later kwamen kweekbedden in zwang van waaruit de jonge planten na ongeveer twee jaar werden overgebracht naar de plek waar ze na nog eens twee jaar vrucht begonnen te dragen. Om te voorkomen dat de bomen met elkaar zouden vergroeien moest tussen de plantjes een ruimte van zes tot acht voet in het vierkant worden aangehouden. Bij die afstand bleef het mogelijk tussen de volgroeide bomen door te lopen. Elke twee rijen werden in de breedte en in de lengte afgewisseld door een rij *dadap*-bomen, die hoog opschoten en al tevoren aangeplant waren om de koffie schaduw te geven. Daaraan kwam een einde toen het inzicht ontstond dat in de hogere zones, door de afnemende kracht van de zon, de koffieplant geen schaduw nodig had. Vanaf 1807 was het tussenplanten met rijst of pisangbomen verboden. Omdat het een sinds lang bestaande gewoonte verbrak, werd aan de naleving van dit gebod de eerste tijd niet streng de hand gehouden. Daarna wel en kwam het bevel rijst die tussen de jonge planten was gezaaid uit te trekken en de pisanganplant te verwijderen. Uit de tuinen verdween alles wat niet koffie was. Dat gaf een nettere aanblik, zo oordeelde de bedrijfsleiding. Die toonde zich ongevoelig voor het profijt dat de planters zelf in de vroege groeifase bij de menging met andere gewassen hadden genoten.

Om de tuinen schoon te houden kwamen de planters meerdere keren per jaar terug om het onkruid dat tussen de bomen opschoot met de hak te verwijderen en de looppaden tussen de rijen te ontdoen van bladeren en afgevallen takken. Het heette dat dit onderhoudswerk de pluk van de bessen zou vergemakkelijken, maar daarbij kwam de wens om de tuinen in een ordelijke, opgeruimde staat te houden. Later zou blijken dat de herhaalde bewerking van de grond met de hak bijdroeg tot het wegspoelen van de vruchtbare bovenaarde met verlaging van de oogstopbrengst als gevolg. Om te voorkomen dat de bomen te hoog zouden opschieten en de bessen van de boventakken niet meer met de hand geplukt zouden kunnen worden vond het toppen van de stam plaats, terwijl de onderkant werd gesnoeid om bij de grond ruimte voor afvallende bessen open te houden. Het kappen op stomp heette een heilzaam middel te zijn voor het herstel van de groeikracht van oude bomen tot ontdekt werd dat deze zeer bewerkelijke ingreep niet het effect sorteerde dat ervan werd verwacht. De staande praktijk werd koffietuinen die langer dan zes tot acht jaar in productie waren geweest te verlaten en door nieuwe te vervangen. Aan onontgonnen grond bestond immers in de Soenda hooglanden geen gebrek. De pluk was uiterst arbeidsintensief en kon door het ongelijkmatig rijpen van de vruchten twee tot drie maanden achtereen in beslag nemen. Het betekende de verhuizing van de planter en zijn gezin voor deze hele periode naar de tuin, want hun woonplaats lag veel te ver weg om dagelijks op en neer te kunnen gaan. Voor de duur van hun verblijf moesten zij voldoende voedsel meenemen of zich ten minste van de geregelde aanvoer ervan verzekeren. Toen de koffie nog dicht bij de dorpen werd verbouwd gebeurde het drogen van de bonen boven een houtvuur op en om het boerenerf, maar na de aanleg van de tuinen verplaatste ook deze operatie zich daarheen. In plaats van de natte bessen direct na de oogst naar de nederzettingen te dragen vond de verwijdering van het vruchtvlees en de ontbolstering van de bonen direct na de pluk op de werkplek plaats. Daarna werden de bonen in droogschuren uitgespreid op roosters van bamboe waaronder dag en nacht een vuurtje smeulde. In deze overdekte bouwsels bracht het leger van oogstwerkers ook de nacht door en vond er beschutting bij zware regenval. Sprekend uit eigen ervaring gaf De Wilde bijzonderheden die in geen enkel ambtelijk rapport te vinden zijn, omdat in zijn verhaal ook de koloniale gezagsdragers niet ontbreken.

Bij dezen worden honderde van mannen, vrouwen en kinderen naar de verst afgelegene koffieplantaadjes gedreven, en aldaar dagen en nachten achtereen gehouden, om de koffijtuinen aan te leggen, schoon te maken of vruchten in te zamelen, alwaar die menschen in nare, van gras en tieren opgeslagene hutten, van koude bijna verkleumd, des nachts onder elkander moeten verblijven, om des morgens vroeg den arbeid weder te hervatten. Op dergelijke verzamelplaatsen vindt men doorgaans één of meer houten blokken, met gaten daarin geplaatst, waarin, bij het minste verzuim, de mindere Hoofden of gemeenen met de voeten bekneld, eenige uren, een geheelen dag of langer, gevangen en tot straf gehouden worden. Dit zijn daadzaken, welke in het gebergte

voorvallen, en hetzij met of zonder voorkennis der Regenten en Opzieners, door verscheidene Javaansche Hoofden worden uitgevoerd ... In sommige districten, wanneer de Resident, of een ander hoog personaadje, onverwachts de koffijtuinen zou komen inspecteren, werd het volk, des avonds, met flambouwen naar de tuinen in het zwaar gebergte gedreven, om dezelve bij toortslicht schoon te maken. Bij een dezer voorvallen weet ik, dat eene oude vrouw door een tijger werd weggesleept. (De Wilde 1830: 184)

De voordelen van de koffieteelt in tuinen waren evident. Deze grootschalige ontginningen vielen veel gemakkelijker te controleren dan de verspreide teelt van heg- en boskoffie die van een omvattender agrarisch landschap deel uitmaakte. De verschillende tuinkavels werden toegewezen aan werkvolk afkomstig uit verschillende dorpen; op genummerde merkpalen stond wanneer en hoeveel bomen waren aangeplant. Aan de regelmaat droeg bij de onderverdeling van de kavels in secties, die door looppaden van elkaar gescheiden waren waardoor het werk tot op het niveau van het gezin uitgesplitst kon worden. Toegang tot de tuin was alleen mogelijk via een opening in de omheining die de indruk van beslotenheid versterkte. Het overbrengen van de koffieteelt naar tuinen kwam voort uit gebrek aan voldoende lege grond voor grootschalige aanleg, maar werd daarnaast ingegeven door de wens zowel de koffie als de planters onder nauw en voortdurend toezicht te stellen. Hoewel de heg- en kampongkoffie zich nog lange tijd handhaafden, was het een productiewijze die vanwege haar kleinschaligheid en onoverzichtelijkheid als minder doelmatig werd beschouwd.¹ Zeker, het nadeel was dat een scheiding ontstond tussen de woonplaats, in de omgeving waarvan de boeren voedselgewassen verbouwden, en het beslag dat op hun arbeidskracht werd gelegd voor de koffieteelt in afgelegen tuinen. Aanvankelijk werd nog geprobeerd een te grote afstand tussen beide te voorkomen. Een gewijzigde instructie voor de teelt van koffie die in 1805 van kracht werd bevatte de bepaling dat de geschiktste gronden gekozen dienden te worden 'zo dicht mogelijk bij de campongs geleegeen', maar als zwaarwegender gold het criterium dat de aanplantingen niet te ver van elkaar verwijderd mochten zijn. Aan die aanwijzing, voor het gemak van de inspectie gedaan, werd de afstand tot de nederzettingen ondergeschikt gemaakt. De opdracht die Rolff als gecommitteerde in 1789 gaf aan elk huisgezin om duizend koffiebomen jaarlijks te onderhouden en bij te planten tot dit aantal zou zijn bereikt hield eigenlijk al de omslag naar een grootschaliger cultuur in. Voor tuinen met een bestand van 200.000 of nog meer bomen was een grote hoeveelheid onontgonnen grond nodig en die lag buiten de zones waarin de bevolkingslandbouw zich had geconcentreerd. De boerenlocaties maakten gebruik van laaggelegen grond in de dalen waarop rivieren of beken uitkwamen, terwijl de koffie uitstekend bleek te gedijen op de hoger gelegen berggrond. Het betekent dat de werkers in de koffieteelt niet alleen van ver weg kwamen, maar ook hoogteverschillen moesten overbruggen waardoor de tocht nog meer tijd in beslag nam. Wanneer het afleggen van één paal in de vlakke twintig minuten gaans betekende, dan liep voor diezelfde afstand de tijd voor de klim tegen de

hellingen tot het dubbele daarvan op. De ligging van een tuin op twaalf paal van het dorp kon dus voor het bereiken ervan langs moeilijk begaanbare paden niet vier maar ten minste acht uur vergen.

De rekrutering van werkvolk

Wat in het jargon van de tijd als tuinen werd aangeduid, waren in feite uitgestrekte plantages, bedrijfsklaar gemaakt door een grootscheeps arbeidsbestand van duizend man of meer dat van heinde en ver was opgetrommeld. Niet zelden gebeurde het dat de massale aanleg mislukte, omdat de grond niet deugde, de planten te dicht op elkaar waren uitgezet en de bomen met elkaar tot een wildernis vergroeiden of omdat het werkvolk de ontginning ontvluchtte wegens de slechte behandeling, gebrek aan voedsel en het ontbreken van een onderkomen om de koude nachten en de zware regens te doorstaan. Zo werden op een voor 300.000 bomen bestemd terrein slechts 112.000 geplant, bovendien zo haastig en slordig dat twee jaar later nog maar 30.000 waren overgebleven (De Haan III 1912: 612-613). Van bergplantages te spreken verdient de voorkeur, ook omdat met deze grootschalige cultuur een productiewijze gepaard ging die afweek van de manier waarop koffie in en om de dorpen was geteeld. In de tuinen kreeg de organisatie van de bedrijvigheid al meteen een meer industriële inslag. Vroeg in de negentiende eeuw kwam boven de planters een werkbaas die toezag op de goede voortgang van de bezigheden in de verschillende fasen van productie. Hij had de leiding over een ploeg, *t'rup* genoemd, van ongeveer 30 tot 50 arbeidskrachten. De *mandador* of *kepala t'rup* haalde de leden van zijn ploeg uit verschillende nederzettingen, bracht hen naar de tuin en bleef bij hen zo lang het werk voortduurde.

De Heer Engelhard [n.b. P.E.] heeft eene inrigting geïntroduceerd noopens het verdeelen der tjatjas of hujsgezinnen van de digst bij elkander geleegene campongs in troups onder een mandador of minder hoofd, aan dewelke het bearbejden en beplanten van een zeeker stuk land wordt aangewezen en die dan ook gezamentlijk in egaale portien delen in de vrugten die hetzelfde oplevert. (De Haan III 1912: 615)

Zijn superieuren wilden aanvankelijk niet akkoord gaan met deze vernieuwing, uit angst dat zo'n collectieve regeling van het werk luiheid in de hand zou werken en de bewerking van de sawa's zou vertragen. Daarmee moest immers gewacht worden tot de oogst van de hele ploeg was voltooid. Hierop reageerde Engelhard in 1804 met de opmerking dat de individuele regeling zoals eerder bestond, juist tot ongeregeld onderhoud leidde wegens ziekte, overlijden of verhuizen van cultuurdienstplichtigen.² De planters die aan de ploegbaas waren toegevoegd verrichtten aanplant en onderhoudstaken en werden tijdens de oogstperiode vergezeld door vrouw en kinderen die het gezinshoofd hielpen bij de pluk

en de bewerking van de bonen tot het drogen. Boven de werkbaas stond weer een *koemetir kopi*. Deze had gewoonlijk de leiding over een drietal ploegen en bracht verslag uit aan een inlandse hoofdgecommitteerde voor de koffie die voor de goede gang van zaken in een district verantwoordelijk was. Hij moest een koffieboek bijhouden – een register dat de namen van alle tuinen en werkbazen alsmede de omvang van hun werkvolk vermeldde –, bracht rapport uit aan de opziener en vergezelde regent en *patih* wanneer die hun ronde maakten. Aldus werd geleidelijk lijn gebracht in de inheemse bedrijfsleiding.

Hoeveel tijd nam de tribuutheffing van de boeren in beslag? De opgave van Daendels, die zonder feitelijke onderbouwing uitging van twee maanden per huisgezin, was een slag in de lucht. De verplaatsing van de koffieteelt naar de tuinen had tot een sterke stijging van de werkdruk geleid. De opdracht om duizend bomen per jaar te onderhouden was niet ingegeven door te berekenen wat een redelijke aanslag zou zijn, maar kwam voort uit de aanzwellende vraag naar deze koloniale waar op de wereldmarkt. De prijs ervoor aan de producent betaald, stond in geen verhouding tot het profijt eerst van de Compagnie en daarna van het gouvernement. Alleen de pluk al vergde voor de planter en zijn meewerkende gezinsleden een inspanning van enkele maanden per jaar en daarbij kwam nog het beslag op de arbeidskracht eerst voor het werk dat eraan voorafging en daarna voor de verplichte aflevering van de oogst bij de pakhuizen. De Haan waagde zich niet aan een becijfering van het aantal arbeidsdagen ermee gemoeid, maar stelde behoedzaam vast dat het totaal daarvan niet anders dan bezwarend geweest kan zijn (De Haan 1 1910: 159). Het bezwarende zat niet alleen in het tijdsbeslag, maar ook in de extreem lage betaling ervoor, die bovendien niet eerder plaatsvond dan op het moment van aflevering. Tot dan ontving de planter geen cent voor het gedane werk. De inschakeling van het huisgezin bij de gedwongen teelt was bijna ongemerkt tot stand gekomen. De voorstelling als zou de planter voor het onderhoud en pluk van de koffie zorg dragen, terwijl de overige leden van zijn huishouden zich met de teelt van voedsel en andere taken bezighielden was al lang achterhaald. Het hele gezin werd geacht aan de tribuutheffing onderworpen te zijn, en wat als een bijkomend karwei was begonnen, naast de voorziening in het eigen levensonderhoud, groeide al voor het einde van de achttiende eeuw uit tot een hoofdbestanddeel van het boerenbestaan. De koloniale wijsheid van de dag leerde dat van lastenverzwaring een stimulerende uitwerking op de inlandse economie zou uitgaan. Een pleitschrift ten gunste van de maatregelen door Daendels genomen en gericht aan de Raad van Indië stelde, tegen de achtergrond van wat de aangeboren traagheid en ijverloosheid van de bevolking werd genoemd, als algemeen principe dat

... een vermeerdering van belastingen, zoo lang zij het vermogen der ingezetenen niet te boven gaat, tot een opwekking strekt van alle takken van nijverheid en tot vermeerdering zoo wel van de welvaart van particulieren en van alle producten van hunnen vlijt en arbeid, als van de inkomsten van het Gouvernement. (De Salis 1809: 25)

In de strekking van dit betoog ligt misschien de oorzaak voor de drastische verhoging van het aandeel in de rijstproductie dat de boeren op bevel van Daendels aan de regenten en priesters moesten afstaan. Eraan voorafgaat namelijk een passage waaruit blijkt dat in de ommelanden particuliere landeigenaren een tiende deel van de oogstopbrengst van de opgezetenen konden vorderen, met als gevolg een geringe vooruitgang van de landbouw en onderbenutting van de arbeidskracht van de inheemse landbouwers.

De afvoer van het sterk vergrote koffievolume uit de hooglanden naar de kust bleef grote problemen opleveren. Daendels gaf te kennen dat bij zijn komst in 1808 van gebaande wegen nog nauwelijks sprake was. Het verkeer maakte voornamelijk van smalle paden gebruik, die in de regentijd nagenoeg onbegaanbaar werden. De aanleg op zijn bevel van de Grote Postweg dwars over Java verminderde de reistijd nodig voor het vervoer van personen en post, maar om schade eraan tegen te gaan was deze lange-afstandroute niet toegankelijk voor koffietransporten. De aflevering van de bonen aan de afscheeppakhuisen gebeurde doorgaans met buffels waaraan een groot tekort bestond. N. Engelhard had al in 1793 een verbod op de uitvoer van trekvee uit de Preanger regentschappen uitgevaardigd. Om aan de vordering voor de beruchte koffietransporten te ontkomen, hielden de boeren hun dieren verborgen die zij voor de bewerking van de rijstvelden nodig hadden of verkochten deze aan opkopers. Het kwam voor dat zij liever de koffielasten zelf droegen dan hun beesten, voor de landbouwers een kostbaar en schaars bezit, eraan te wagen. Lopend was dat mogelijk als zij de oogst bij een klein pakhuis in het district zelf mochten inleveren, ook al betekende dit de ontvangst van een nog lagere prijs voor de opbrengst van hun gedwongen arbeid. De hoofdnegorij was de verzamelplaats van waaruit het verdere vervoer plaatsvond. Hierheen werden de eigenaars van draagbeesten ontboden om zich bij de kudde in het bezit van de hoofden zelf te voegen en gezamenlijk de tocht naar één van de twee afscheeppakhuisen te ondernemen. De al eerder bestaande depots van Tjikao en Karangsamboeng ondergingen een aanzienlijke uitbreiding om het sterk gezwollen aanbod te kunnen verwerken. De lange wachttijden die zowel bij vertrek als aankomst van de karavanen optraden droegen nog bij aan de ontberingen waarmee de tocht gepaard ging. De voetpaden waarlangs de trek ging verbreedden zich tot wegen. In de drukte raakten dieren zoek, verwonden zich, werden gestolen en stierven door uitputting en gebrek aan voeding. Door het moeilijke terrein vorderde de reis langzaam, niet meer dan een klein aantal palen per dag met als gevolg dat de stoet voor het afleggen van de afstand van Bandoeng en weer terug ruim twee maanden nodig had. Daarbij kwam het risico onderweg te worden beroofd door bendes, die in het binnenland rondzwierven op zoek naar buit: werkvolk en vee nodig voor de suikermolens in de ommelanden van Batavia. Lawick sprak deze verhalen tegen en gaf te kennen dat wat als diefstal werd voorgesteld in feite de heimelijke verkoop door de bergbewoners van hun trekvee betrof om bevrijd te zijn van het beslag dat de hoofden niet alleen op hun arbeid maar ook op hun bezit legden (De Haan IV, 1912:556).

Pedati. Deze logge, zware boerenkar vergemakkelijkte vanaf het begin der 19e eeuw de afvoer van koffie naar de magazijnen. Met de overschakeling op dit transportmiddel kwam een einde aan het eerdere gebruik van lastdieren voor dit doel. Bron: F. de Haan – Priangan, dl. I, p. 165

Een enorme verbetering was de komst van karren voor het vervoer van koffie, een vernieuwing die pas na de eeuwwisseling ingang begon te vinden. Heel geleidelijk en voorlopig slechts op enkele trajecten, omdat de staat van de wegen een meer algemeen gebruik van dit vervoermiddel niet toeliet. In de *pedatis*, die in zwang kwamen, kon natuurlijk meer koffie geladen worden dan op de draagbeesten. De logge en zware karren met hun grote houten schijfwielen hadden echter veel tijd nodig om afstand af te leggen en brachten bovendien grote schade toe aan de wegen waarop zij reden. Zelfs in die mate dat een volgende stoet van karrenrijders zich een nieuw spoor moest banen door het terrein met als gevolg dat drie of vier van deze 'wegen' naast elkaar kwamen te liggen. Het beslag op beesten voor het koffietransport gelegd betekende vaak het gemis aan trekvee als de behoefte daaraan voor het omploegen van de sawa's het grootst was. De prioriteit van de boeren lag uiteraard niet bij de eerste maar bij de laatste bezigheid, met als gevolg dat zij als telers van koffie er de

voorkeur aan gaven om de oogst ervan niet af te leveren maar te begraven, weg te gooien of zich zonder of zelfs tegen betaling ervan te ontdoen om maar niet verstoken te zijn van het gebruik van hun eigen arbeidskracht en die van hun buffels wanneer de inzet daarvan voor de voorziening in hun eigen behoeften onmisbaar was. De koloniale autoriteiten waren zich ervan bewust dat de voedselproductie door de gedwongen teelt van koffie in gevaar kon komen. In 1804 maakte P. Engelhard melding van het grote rijstgebrek dat in alle regentschappen heerste. De uitbreiding van het met rijst beplante areaal verliep in een uiterst traag tempo. Resident Van Motman stelde in 1808 vast dat de hoeveelheid onontgonnen grond in de Preanger vele malen groter was dan van de in cultuur gebrachte oppervlakte: 'over het algemeen kan men veilig taxeeren dat tweederde à drierde van deese landen onbebouwd en woest liggen' (De Haan 1v 1912: 451). In 1809 meldde de prefect van de Cheribonse Preanger Regentschappen aan Daendels dat de sawa's in zijn ambtsgebied voor minder dan een derde deel toereikend waren om in de voedselbehoefte van de inwoners te voorzien. Het overgrote deel van de rijst werd nog steeds verbouwd op *tipar* en *gaga*. De verplichte arbeid in de koffieteelt voorkwam dat de boeren voldoende tijd hadden voor de omzetting van droge in natte velden. Dit verklaart waarom Daendels in zijn gebruikelijke commandostijl op uitbreiding van het areaal aan bevoeide velden aandrang en de volkshoofden gelastte het ritme van de agrarische kalender nauwlettend aan te houden (Van Deventer 1 1865: 31-33). Het behoorde tot hun taak ervoor te zorgen dat de boeren voldoende vee en werktuigen hadden voor het bewerken van de grond en dat het zaaien en oogsten van het stapelvoedsel geen vertraging opliep. Dat dit onvermijdelijk moest gebeuren bij een beleid dat absolute voorrang gaf aan de gedwongen teelt en levering van steeds meer koffie was een gevolgtrekking die de maarschalk en zijn ondergeschikten weigerden te maken, zowel bij gebrek aan feitelijke kennis als ook uit onwil om die onverenigbaarheid van doelstellingen te erkennen.

Uitbreiding van de last tot arbeid

Daendels toonde zich al direct een overtuigd voorstander van de gedwongen koffieteelt. Geen moment heeft hij overwogen te breken met het oude Compagniesregime zoals dat in de Preanger regentschappen gestalte had gekregen. Hij voerde aan dat de primitieve staat van ontwikkeling waarin de bevolking van Java verkeerde geen overgang toestond naar vrije arbeid als grondslag voor de koloniale productie. Met grote stelligheid verwierp de landvoogd het argument dat Javanen afkerig waren van verplichte leveranties en erkenning zochten als eigenaars van de door hen bewerkte grond. Volgens hem waren de boeren er sinds aloude tijden aan gewend voor hun hoofden te werken en hadden zij van recht op agrarisch eigendom geen flauw benul. Voor wat de toestand in de Preanger landen betrof had Daendels beter kunnen weten. In 1809 gaf Lawick, op dat moment prefect der Cheri-

bonse Preanger gewesten hem in ronde bewoordingen te verstaan dat de bouwgrond niet aan de regenten toebehoorde. Naar de mening van Daendels was oorzaak voor de misere toestand waarin de boeren verkeerden niet de eis om bepaalde producten te telen, maar knevelpraktijken waaraan de volkshoofden zich schuldig maakten. Zij voorkwamen dat de boeren voor hun inspanning de juiste betaling ontvingen. Dwang was onmisbaar om de Javanen rijp te maken voor de heffing van een geregelde (geld)belasting. Zelfs twijfelde de gouverneur-generaal eraan of het ooit zo ver zou komen. Dit volk had naar zijn mening geen andere behoeften dan voor het levensonderhoud strikt nodig en toonde zich tot meerdere arbeid niet bereid (Daendels 1814: 104). De ideeën die hij van voormalige Compagniesdienaren kreeg aangereikt, leerden hem bovendien dat het erg onverstandig zou zijn de boeren de prikkel tot de bevrediging van meer behoeften bij te brengen en diengevolge een drang naar grotere zelfstandigheid te tonen die handhaving van de toestand van onderworpenheid zou bemoeilijken. Vroeg in de negentiende eeuw had P. Engelhard die zienswijze onder woorden gebracht.

Het belang van het Moederland vordert “den Javaan steeds te houden in die voor ons zoo voordeelige sluimering, welke hem belet, zijne eigene krachten te leeren kennen, of te gevoelen dat hij buiten ons gelukkiger zoude kunnen zijn.” In zijne Memorie van 15 April 1805 zegt Engelhard: “het zoude de vraage noch zijn, of eene verdere toeneemende beschaving van den Javaan wel het belang zou zijn van het Vaderland”. (De Haan IV 1912: 738)³

De gedachte dat de teelt en levering over de gehele bevolking gespreid was gaf blijk van een vergaande miskennis of verhulling van de manier waarop de volkshoofden de repartitie naar eigen inzicht en belang probeerden te regelen. Lawick was in 1808 aan de wens der hoofden tot ongelijke verdeling tegemoetgekomen door akkoord te gaan met de regeling volgens welke degenen die diensten voor de regent of districtshoofden verrichtten, mochten volstaan met het onderhoud van vijfhonderd in plaats van duizend bomen per gezin. In 1810 berichtte hij aan Daendels dat veel werkvolk verborgen bleef. Het was de bevestiging van wat hij een jaar eerder als pas benoemde prefect voor de Cheribonse Preanger landen al had gemeld, namelijk dat

... ieder Regent bij mijn aankomst in de Prefecture 1200 tot 1500 hujsgezinnen onder zig had welke als het waare verzwegen wierden, daar bovendien ook nog ieder Hoofd naar maate van zijn rang diergelijke *ledigloopers* aanhield, die almeede van alle werk waaren verschoond, en vandaar dan ook het groot getal manoempangers in vergelijk van de boemies of afstammelingen der regentschappen. (De Haan IV 1912: 421)

Waarschijnlijk in reactie op mededelingen van deze aard gelastte Daendels in 1811 dat waar een deel van de bevolking door blijvend dan wel tijdelijk weg te lopen zich aan het werk in

de koffietuinen had onttrokken, de overgebleven bewoners daarvoor moesten opdraaien. Met als gevolg dat het onderhoud per huisgezin tot 3900 bomen kon oplopen (De Haan 1 v 1912: 786). In feite betekende deze instructie dat het de leiding van de koffiebedrijvigheid niet kon schelen wie het werk deed, als het maar gebeurde. De officiële politiek was echter wel degelijk om allen in gelijke mate aan te slaan en een einde te maken aan de willekeur waarmee hoofden met hun achterban omsprongen door een deel daarvan zoveel mogelijk te ontzien en anderen tot ver boven de norm te belasten. In een rapport dat Lawick op verzoek van Raffles in 1812 over de gang van zaken in Bandoeng uitbracht maakte hij een onderscheid tussen een *tjatjah orang* en een *tjatjah sawah*; de eerste had geen grond, de laatste wel. Maar, zo voegde de rapporteur hieraan toe, ondanks dit verschil is de methode van berekening voor allen gelijk (De Haan 11 1911: 696). Kortom, de pretentie bleef in stand dat de gehele bevolking inderdaad bij de gedwongen teelt en levering van koffie ingeschakeld was of moest worden.

De houding van Daendels tegenover de volkshoofden was allesbehalve toeschietelijk en de wijze waarop hij hen in de omgang bejegende getuigde van laatdunkendheid. Teneinde de rangverschillen die tussen hen bestonden voor zichzelf begrijpelijk te maken duidde hij hen met een militaire titulatuur aan.⁴ De gouverneur-generaal erkende de onmisbaarheid van de hoofden, want het aangeboren ontzag dat de Preanger bevolking jegens hen koesterde maakte het mogelijk de teelt van koffie gaande te houden en verder op te voeren. Die onderdanigheid mocht echter niet ten koste gaan van de overheersende rol van het gouvernement. Zo werd aan de regenten een aantal justitiële en politionele bevoegdheden ontnomen die zij tot dan hadden behouden. Inperking van de vrije ruimte waarin de hoofden gewend waren te opereren vereiste hun expliciete onderschikking aan het gezag van de koloniale overheid. De invoeging van de volkshoofden in het koloniale apparaat kwam tot stand door hen een ambtelijke aanstelling te geven, zij het zonder daaraan een traktement te verbinden. Hun inkomen bleef als voorheen gekoppeld aan het koffiegeld dat zij ontvingen: de regent een rijksdaalder voor iedere pikol uit hun ambtsgebied ingeleverd waarvan hij een kwart aan de hoofden onder hem moest afstaan. Terwijl dit voor de *patih* en *tjoetak*-hoofden op een behoorlijk bedrag neerkwam, stelden de verdiensten voor de lagere rangen van het inheemse bestuur weinig voor. Die zorgden er wel voor aan de boeren te onttrekken wat hun formeel onthouden bleef. Verder deelde ook de Europese staf mee in wat later als cultuurpercenten aangeduid zou worden. De gecommiteerde en zijn opvolger de prefect kregen beiden een kwart rijksdaalder per pikol en de opziener eveneens een kwart rijksdaalder (alleen van het kwantum dat zijn eigen rayon opleverde). Een flinke commissie ging ten slotte naar de pakhuismeesters, nog afgezien van wat zij in rekening brachten voor het regelen van de transporten naar de kust en, niet te vergeten, achterover drukten van de contante betalingen die de boeren bij aflevering van de oogst toekwamen.

Tegenover de neerbuigendheid en onbetamelijkheid die de regenten ten deel viel stond dat zij in materieel opzicht geen reden tot klagen hadden. De torenhoge voorschotten die

zij hadden opgenomen, en waarmee zij in afhankelijkheid aan hun Europese superieuren in het koloniale apparaat gebonden waren geweest, werden hun kwijtgescholden. De voortgaande stijging van de koffieproductie vergrootte hun rijkdom die zij gebruikten om op grote voet te leven, een ostentatief vertoon waarin ook de grote schare van hun dienaren-cum-volgelingen deelden. Geheel onverwacht werd de positie van de Soendanese landadel en geestelijkheid nog veel comfortabeler. Daendels besloot namelijk de *tjoeke*, die de boeren verplicht waren af te staan, met onmiddellijke ingang te verhogen. In het verleden bedroeg deze afdracht een tiende deel van de rijstopbrengst. In 1804 had Lawick als adjunct-gecommitteerde zijn meerdere geïnformeerd aan wie deze hoeveelheid ten goede moest komen, namelijk een bonte reeks van onderhoofden.⁵ Zoals al eerder vermeld, verdubbelde de maarschalk aan het einde van zijn reis door de Preanger landen deze belasting in rijst tot een vijfde van de oogst. En bij deze lastenverzwaring bleef het niet. De vroegkoloniale staat waarvan Daendels het fundament legde ging eisen stellen aan de beschikbaarheid van arbeid voor infrastructurele opbouw – de bouw alsmede het onderhoud van wegen en bruggen, kantoren, magazijnen en woningen voor het gouvernement – voor het transport van goederen, post en personeel plus de begeleiding daarvan en, niet in de laatste plaats, om de koloniale ambtenaren te gerieven met bewijzen van dienstbaarheid in een stijl die overeenkwam met de prestaties welke de volkshoofden van hun gevolg verlangden. Terecht

De Grote Postweg met paardenwisselplaats bij Tjiandjoer (foto vóór 1880). Collectie KITLV

stelde De Haan vast dat de term 'herendienst' pas in de tijd van Daendels in zwang raakte (I, 1910: 264). Door op grote schaal werkvolk voor kortere of langere tijd voor allerlei bezigheden, al of niet van nuttige aard, te mobiliseren maakte het gouvernement duidelijk in de rechten van de inheemse vorsten te treden. Het was de voortzetting van een tribuut, zo heette het althans, waarmee de bevolking van oudsher vertrouwd was. Cultuurdienstplichtigheid – de inschakeling bij de koffieteelt – betekende geen of slechts in beperkte mate vrijstelling van herendienstplichtigheid. Het verslag dat Lawick in 1812 over Bandoeng aan Raffles uitbracht maakte gewag van het oproepen bij toerbeurt (*toegoer*) van volk dat zich op de hoofdplaats massaal moest melden. Alleen al voor wisselvallige transportdiensten stonden bij de *bale-bandong*, waar de *patih* kantoor hield, 307 koelies gereed. Het in reserve gehouden arbeidsleger werd voor tal van andere taken ingezet.⁶

Daendels was van plan geweest om arbeid voor de wegenbouw te betalen, maar bij gebrek aan een budget voor dit doel lukte het hem niet deze toezegging gestand te doen. Met als gevolg dat ook de aanleg van de Grote Postweg grotendeels buiten bezwaar van de overheidskas tot stand kwam. Van heinde en ver werd er werkvolk voor opgetrommeld. Drukkend was niet alleen de dwang zelf, maar ook de hardvochtige behandeling die ermee gepaard ging, terwijl het risico de uitputtende tewerkstelling voor de duur van enkele maanden niet te overleven tot desertie op grote schaal leidde. Uit de Cheribonse sultanslanden bijvoorbeeld werden duizend *battoor* (werklieden) in oktober 1808 naar Soemedang gezonden, waarvan er in een paar dagen zeventienhonderd wegliepen 'gevende voor geen betaling te krijgen'.⁷ Maar ook na voltooiing van de Grote Postweg bleef aan weerskanten ervan een brede zone van bewoning verstoken. De inwoners hadden alle reden te vrezen dat op hun arbeidskracht te pas en onpas beslag zou worden gelegd voor wegherstel of transportdiensten. Aan pogingen tot ontsnapping werd paal en perk gesteld door als regel in te voeren dat de hele bevolking van een district tot de opkomst voor herendiensten verplicht was en daarbij, als dat zo uitkwam, tot ver buiten hun eigen woonplaats tewerkgesteld kon worden. Het kostte geen geld en de tijd die de dienstplichtigen kwijt waren om afstand te overbruggen speelde evenmin een rol. Immers, de hardnekkige koloniale waan was dat de boeren tijd in overvloed hadden.

Nieuw was ten slotte ook de opdracht tot bewaking dag en nacht van de koloniale gebouwen, kantoren en magazijnen zowel als woningen. Het vroegkoloniale gouvernement nam het karakter aan van een nachtwakersstaat, een regime van surveillance, dat zich geleidelijk ook tot het uitoefenen van controle langs wegen en tot in dorpen uitbreidde. Vanwege de heersende onveiligheid? De Haan spreekt dit tegen.

Wat tijdens de Compagnie niet bestond, althans niet buiten de stad Batavia, waren de diensten voor de bewaking der wegen. Onze gardoehuisjes met hunne groteske rustbewaarders, die niets bewaren dan hunne eigen rust, dateeren niet uit den oertijd maar uit dien van Daendels en Raffles. (De Haan I 1910: 262)

Zeker, het proces van ontsluiting dat nu stelselmatiger op gang was gekomen, bracht een grotere mobiliteit teweeg. 'Zwerfers en leeglopers' maakten misschien de binnenlanden onveiliger dan deze eerder waren geweest. Het ging echter niet zozeer om beveiliging, maar meer om de uitrusting van het koloniale apparaat met een stoet van dienstverleners, die als wachtlieden, oppassers, boodschappers of regelrechte bedienden hun min of meer blanke meesters terzijde stonden. Voor een niet gering deel gebeurde dit in herendienstplichtigheid, dat wil zeggen zonder betaling. De landvoogd mocht voor zijn paleis in Buitenzorg volk met honderden tegelijk vorderen, de residenten kregen toestemming er enkele tientallen persoonlijke verzorgers op na te houden en de lagere ambtenaren moesten het voor de verhoging van hun welzijn met enkele oppassers en begeleiders stellen. Zoals eerder vermeld, Daendels had het voornemen de last van herendiensten te verlichten en kon voor de vraag waarom en hoe dit te doen uit de dossiers putten van zijn ondergeschikten. Die stonden vol met klachten over het gemak waarmee volkshoofden hun onderdanen tot vertoon van dienstbaarheid verplichtten. De wrevel die uit deze rapporten sprak betrof met name het onnut ervan, het gebruiken van volgelingen alleen maar uit zucht naar aanzien en opsmuk.⁸ Het misprijzen kwam voort uit het nog altijd grote gebrek aan voldoende arbeidskrachten voor de koffietuinen. In plaats van aan de economische groei bij te dragen hing een groot aantal 'leeglopers' en 'lanterfanters' in en om de verblijfplaatsen van hun meesters rond en kregen zij ruimschoots de gelegenheid hun improductiviteit bot te vieren.

Buiten bereik van het gouvernement

Vermindering van de last der herendiensten schijnt te zijn opgevat als de inperking van de entourage waarmee de landadel zich placht te omringen. Zo kreeg de prefect van de Cheribonse Preanger regentschappen de opdracht ervoor te waken dat de inlandse hoofden en regenten hun gevolg niet uitbreidden tot een grotere omvang dan vanouds gebruikelijk was geweest voor het voeren van hun huishouding. Al in 1804 had P. Engelhard geprobeerd de regent van Bandoeng ertoe te bewegen uitsluitend de inwoners uit de onmiddellijke omgeving van de hoofdplaats voor het verrichten van diensten op te roepen.⁹ Al deze pogingen strandden op de hardnekkige onwil van de volkshoofden af te zien van de blijken van dienstbaarheid die ten nauwste met hun notabele status verbonden waren. Uit arren moede liet de koloniale overheid het erbij, met dien verstande, zoals de bovenstaande passage duidelijk maakt, dat het 'nutteloos nalopen van de hoofden' niet ten koste van het werk in de koffiecultuur mocht gaan. Voor die toegevendheid betaalde uiteraard de bevolking het gelag. Naast de sterk toegenomen druk van de cultuurdiensten kwam er nu naast de oude, authentieke diensten voor de eigen heren een indrukwekkend scala van nieuwe herendiensten door het gouvernement gevorderd (Schoch 1891). De vroegkoloniale staat waarvan Daendels de architect was slaagde erin de Preanger boer in een koelie te veranderen.

De landvoogd zette de politiek van afsluiting van de Soendaneze hooglanden met grote ijver voort. De verhoogde onveiligheid in delen van het gebied gaf voedsel aan de beduchtigheid voor een aantasting van orde en gezag die voorkomen moest worden door contacten van de bevolking met de buitenwereld tot het minimum te beperken. In Buitenzorg opeerden benden die het op de gezeten bevolking en meer nog op passanten gemunt hadden. Roven, afzetten, stelen, plunderen en moorden waren aan de orde van de dag.¹⁰ Dit gold voor de hele zone van de ommelanden die vanuit de kust naar het binnenland liep. Van bedreiging en omkoop waren vooral de bezitters van eigendom het slachtoffer. Hanengevechten, gokspelen en georganiseerde prostitutie gingen eveneens met veel geweld gepaard. Daartegenover wordt het beeld geschetst van rust en veiligheid waarvan de bergbewoners onder hun regenten waren verzekerd. Langs de grens die de twee zones scheidde liepen de praktijken van illegaliteit en criminaliteit tot grote hoogte op. Partijen koffie die waren gestolen of gesmokkeld wisselden van eigenaar, veediefstallen brachten een levendige handel teweeg en neringdoenden boden hier hun waar aan, waaronder ook opium, aan klanten die deze goederen op de lange terugreis naar huis meenamen. De zuidkust had rond 1810 te lijden van zeerovers afkomstig uit Riauw, die hun basis hadden bij Tjilatjap en vandaar langs de rivieren de Preanger binnendrongen. Hun raids, waarbij vele honderden inwoners in slavernij werden weggevoerd, gaven aanleiding tot bevolkingsverloop op vrij grote schaal uit Soekapoera en Galoeh.¹¹ Omringd door deze zones van aanhoudende onrust, en daartoe behoorde ook de vlakte bij Cheribon, zorgde afgrengeling voor voortdurende van de staat van orde en gezag in de Preanger. Ook Europeanen mochten alleen door het gebied reizen als zij voorzien waren van een pas. De terughoudendheid bij de uitgifte daarvan maakte het lastig om zonder connecties toestemming te krijgen het gebied binnen te komen. Voor Chinezen was het krijgen van een vergunning nog veel moeilijker, want als handelaren en geldschietters werden zij geacht een corrumperende werking op de bevolking uit te oefenen. Een bijkomend argument voor de restricties hun in het bijzonder opgelegd was dat hun economisch vertier werkvolk aan de koffieteelt onttrok. Op overtreding van het gebod stond ten minste lijfelijke tuchting of zelfs veroordeling tot een jaar kettingstraf. Toen onder het Britse bestuur minder de hand werd gehouden aan het verbod op de vestiging van kleinhandelaren waren het de regenten die aandrongen op de verwijdering van alle Chinezen.¹² De ontmoediging van economisch verkeer gebeurde dus mede op aandrang van de hoofden. Het motief dat zij noemden om geen markten te houden was dat het de boeren in staat zou stellen iets te gaan verbouwen om te verhandelen, een tijdsbesteding die ten koste van de koffieteelt zou gaan. Een Preanger *pasar* maakte daarom een armelijke indruk, zo vatte De Haan zijn bronnen samen. Waar die gehouden werd, ging het om weinig meer dan een verzameling stalletjes voor *sirih* en vruchten met enkele kraampjes waar potten en pannen, wat ijzerwerk en goedkoop lijnwaad te krijgen waren. Alleen tegen het einde der vasten, als de Soendanees toegaf aan zijn verlangen naar karbouwenvlees, leefde de bedrijvigheid wat op (De Haan 1 1910: 482). Ook de bewegings-

vrijheid van de inheemse inwoners was aan banden gelegd. Als ze niet thuis waren kon hun enige andere verblijfplaats slechts de koffietuin zijn. Buiten deze beide oorden hadden zij niets te zoeken. Deze inperking van de bewegingsvrijheid ging samen met de instructie dat aan 'vreemde' inlanders – mensen van wie de herkomst niet vaststond – zonder voorkennis van de regent geen huisvesting mocht worden verleend. Het was de zoveelste herhaling van het verbod op zwerven en overlopen. De inrichting van de Preanger tot een reservaat waar de aanwezigheid van buitenstaanders als een verstoring van de publieke orde werd ervaren, betekende dat de boerenmassa via haar hoofden alleen in contact stond met het gouvernement. Het isolement was zelfs voor die tijd een excessieve verschraling van het maatschappelijk verkeer. De lithografieën op pp. III en IV van het kleurkatern geven een beeld van het besloten landschap met weinig inwoners en verspreide bewoning dat voor de Preanger lange tijd kenmerkend is gebleven.

Daendels had de toestand van de Preanger bevolking bij zijn komst deerniswekkend genoemd. Was hierin onder zijn bewind verandering gekomen? Zelf sprak hij met trots over de bereikte vooruitgang. De landvoogd verzekerde dat het koffiewerk de boer nog geen zesde van zijn tijd kostte, terwijl hij bovendien voor die inspanning een heel redelijke beloning ontving. Door zijn toedoen was de inlander 'veel gelukkiger' geworden. Het voorbehoud dat hij daarop liet volgen – 'zoo gelukkig als hij in den nog plaatshebbenden staat van onbeschaafdheid kan zijn' – zei meer over de defecten van de Preanger man dan over de tekortkomingen van het koloniale gezag. Het oordeel van de tegenstanders van Daendels luidde heel anders. Van den Bosch repte van de 'wreeden en onmenselijke dwang' opgelegd aan de koffieplanters om 'die ongelukkigen tot de hun opgelegde harde taak te houden' die hen – het koffievervoer niet meegerekend – zes maanden per jaar tot geen ander werk in staat stelde. In dit vernietigende vonnis klonk de haat door die Van den Bosch voor de maarschalk koesterde. Het was immers op diens bevel dat hij de kolonie moest verlaten. In het licht van de praktijken die twintig jaar later onder zijn verantwoordelijkheid als grondlegger van het cultuurstelsel plaatsgrepen, deden de uitspraken waarmee hij Daendels zwart maakte – 'het bestuur van Robespierre is niet wreder, is niet bloeddorstiger geweest' – weinig overtuigend aan. Maar er waren andere ooggetuigen, zoals N. Engelhard. De voormalige geëngcommiteerde met een lange staat van dienst hekelde in een terugblik het willekeurig en gewelddadig bewind waaraan Daendels zich schuldig had gemaakt. Aan de late aanklacht van deze oude rot, in 1816 gedaan toen hij ervoor had gekozen als particuliere landeigenaar op te treden, deed echter afbreuk aan wat hij zich in een memorie van 1805 afvroeg, namelijk of met de verdere ontwikkeling van de Javaan wel het vaderlands belang gediend was. In die tijd gaf hij nog als zijn mening te kennen dat de Javaan tot de arbeid 'als het ware gelijk de beesten met dwang en slagen gedreven moet worden' (De Haan 1 1910: 428). Moeten we dan maar vaststellen dat de grondlegger van de vroegkoloniale staat niet veel anders deed dan naar de geest van de tijd te handelen? Dat hem eigenlijk niet meer verweten kan worden dan dat hij een al bestaand regime van dwang in stand hield dat on-

der de gegeven omstandigheden nu eenmaal het meeste profijt opleverde? Als compiler van het bronnenmateriaal woog De Haan de verschillende standpunten tegen elkaar af om te eindigen met een zeer bezwarende tenlastelegging waarin niets meer van lotsverbetering overblijft. Integendeel.

Daendels loog willens en wetens, en dat uit eigenbelang, om weer in den staatsdienst te treden. Dáárvoor was het dat de behandeling van den Preangerman moest worden goedgepraat niet alleen, maar diens koffietuin uitgebeeld als een Soendanesche hemel op aarde. (De Haan 1910: 459)

Raffles verplichtte de boeren een hoofdgeld te betalen, bij wijze van compensatie voor de gedwongen arbeid die nu vervallen was. Uit de beschikbare bronnen kan niet worden opgemaakt hoe de boeren erin slaagden deze geldelijke belasting – 24 zilveren stuivers per huishouden – op te brengen.¹³ Welke waren de producten die zij met het oog hierop verbouwden en waar en aan wie werden deze verkocht? Hoe onvoordelig de aankoop van koffie op het moment ook was, aldus een rapport in 1812, de weigering tot aanname daarvan in de gouvernementspakhuizen zou wel eens politiek riskant kunnen zijn.¹⁴ Het oproepen van dit gevaar was wellicht geïnspireerd door de Preanger regenten die immers op het overgrote deel van de bedragen voor de koffie betaald beslag legden. Van belang voor de rechtspositie van de boerenbevolking was de erkenning door Raffles dat in de Preanger het recht op de particuliere eigendom van in bewerking genomen grond bestond. Hij ging af op de stellige mededeling van die aard hem door Knops en Lawick in hun rapport over dit gewest verstrekt.¹⁵

De beslissing van het herstelde Nederlandse gezag in 1815 om vast te houden aan de door Raffles ingevoerde grondbelasting als hoeksteen voor het koloniale beleid, maar in de Preanger regentschappen een daarvan afwijkend stelsel in stand te laten, kwam voort uit de wens tot voortzetting van de koffieproductie op de oude voet en de verdere uitbreiding ervan met het oog op de groeiende vraag naar dit consumptieartikel in de Atlantische wereld. In 1818, slechts een paar jaar na het herstel van het Nederlandse gezag, was de koffieprijis gestegen tot meer dan het dubbele van het bedrag dat een pikol in 1815 had opgebracht (Van Deventer 1891: CLXII). De stevige concurrentiepositie op de uitdijende wereldmarkt opgebouwd, stond borg voor een gouden toekomst van de zwarte bonen. Toen in 1822 het gebruik in de wereld tot 225.000 ton was opgelopen, leverde Nederlands-Indië 100.000 ton van dit totaal (Wild 2004: 99). Bijna de helft dus en het overgrote deel daarvan kwam uit de Soenda hooglanden. Welke maatregelen waren nodig om het stapelproduct van de koloniale economie meer ruimte te geven? Op hoge posten in het overheidsapparaat zaten oudgedienden met een ervaring die tot ver voor Daendels terugreikte en hun oordeel woog zwaar nu het erop aankwam een nieuwe koers uit te zetten. Tot deze kleine kring van ingewijden waarop een beroep werd gedaan behoorde Lawick. Het rapport dat hij samen met zijn adjunct Van de Graaff in 1818 indiende was gewijd aan de vraag hoe het nu verder

moest met de koffieproductie in de Preanger. Uitvoerig kwam aan de orde of het niet beter zou zijn de teeltdwang in te trekken en te vervangen door vrije arbeid. En zo niet, zou dan geen hogere prijs aan de boeren betaald moeten worden dan het luttele bedrag dat zij nu ontvingen? In het licht van de enorme winsten die de overheid maakte was dit een voor de hand liggende vraag, zo erkenden de rapporteurs. Maar daartoe over te gaan zou het opgeven betekenen van het voornaamste beginsel waarop het Preanger stelsel rustte, namelijk de uitsluiting van elke mogelijkheid de koffie geleverd te krijgen anders dan door geringe betaling ervoor. Er was ook geen noodzaak de prijs te verhogen, omdat de druk daartoe ontbrak.

De geringe klasse der bevolking van de Preanger Regentschappen bevindt zich vooralsnog op een zeer lage trap van beschaving geplaatst, dit veroorzaakt dat deze klasse weinig of geen behoefte heeft maar vooral dat dezelve zo goed is van zeden, zeer ondergeschikt en gehoorzaam aan dezelven Inlandsche Regenten en Hoofden. (Lawick en Van de Graaff 1818)

Deze eenvoudige mensen op een hoger peil van bestaan te brengen, zoals al wel elders op Java werd aangetroffen, vergde nu eenmaal tijd. Een hogere prijs aan de boeren te betalen zonder dat daartoe aanleiding was zou alleen maar de hebzucht van de regenten en hoofden opwekken. De essentie van het Preanger stelsel was nu eenmaal, zo vatten zij hun oordeel samen, zoveel mogelijk koffie tegen een zo laag mogelijke prijs te bekomen en aflevering aan het gouvernement onder uitsluiting van ieder ander (Lawick en Van de Graaff 1818: 5).¹⁶ Het gedrag van onderworpenheid dat de Preanger bevolking tentoonspreidde was een reden te meer om de regenten van goede inkomsten te verzekeren en hen bovendien met veel respect te behandelen. Verhoging van de commissie die zij voor de levering van koffie ontvingen zou hen er bovendien van weerhouden mee te werken aan het clandestiene vervoer en de verkoop van koffie. Wel zou de bevolking gediend zijn met de onmiddellijke intrekking van het hoofdgeld. Dit jaarlijks tribuut in geld was in het verleden geheven, maar ingetrokken toen de koffiecultuur op steeds grotere schaal werd bedreven. Tijdens het Britse tussenbewind was deze belasting weer ingevoerd ter vervanging van de gedwongen levering van koffie.

De plicht tot koeliewerk en het toezicht erop

Handhaving dus van het overheidsmonopolie en van het grootst mogelijke verschil tussen de prijzen van aankoop en verkoop vanwege de winsten eraan verbonden. Opmerkelijk is dat Lawick nauwelijks een half jaar eerder van heel andere gevoelens blijk had gegeven. Hij had inmiddels al afstand genomen van zijn eerdere uitspraak over de oneconomische gezindheid van de inheemse boer. Onder het bestuur van Raffles was deze stereotype op-

vatting uit de Compagniestijd verworpen en werd de landman juist geprezen om zijn niet-aflatende werklust. Bij deze lofzang had ook Lawick zich tijdig aangesloten. In 1817 bleek hij zijn gewijzigde opvatting nog trouw te zijn gebleven en getuigde daarvan met de verklaring 'Ik kan mij niet vereenigen met het denkbeeld van velen, dat de Javaan lui is' (De Haan IV 1912: 733). Hem te onderwerpen aan de gedwongen teelt en levering van koffie kon dus inderdaad maar één bedoeling hebben: het ontnemen van elk voordeel aan de planters en leveranciers van dit product. Door zich eind 1818 in krachtige bewoordingen als voorstander van de voortzetting van deze politiek van onderdrukking en uitbuiting uit te spreken nam Lawick als inspecteur der Landelijke Inkomsten afstand van wat hij kort tevoren over de Preangerboer had vastgesteld: 'Den ongelukkigen koffij-inlander schiet door de bestaande slechte inrigtingen zelfs geen tijd over om zijne rijstakker te bewerken' (De Haan III 1912: 627). Het was een kritische kanttekening die onmogelijk in overeenstemming viel te brengen met de voornaamste aanbeveling van het koffierapport, dat hij zijn superieuren weinige maanden later voorlegde. Wat het zwaarste is moet het zwaarste wegen, zo zal Lawick samen met zijn adjunct de balans hebben opgemaakt: het koloniale belang en niet dat van de inheemse bevolking. Een particuliere landheer schreef in 1816 dat in de pluktijd allen, met inbegrip van grijsaards, vrouwen en kinderen naar de tuinen werden gejaagd als de werkbazen daartoe het bevel gaven: 'de mandoers noemden dit opdrijven "giring", d.i. eene klopjacht houden' (De Haan III 1911: 614).

De kritiek op deze stellingname die achteraf zo gemakkelijk te leveren valt, kan gepareerd worden met het bekende argument dat de geest van de tijd geen andere koers toeliet dan het vooropstellen tot elke prijs van het profijt dat de overheerser wist te ontlenuen aan de veroverde bezittingen. Als naaste medewerker van Raffles had ook Muntinghe weliswaar van zijn grote waardering voor de ijver en volharding van de Javaanse landbouwers blijk gegeven, maar die bewondering verhinderde hem niet te verkondigen dat kolonies er zijn om het belang van het moederland te dienen. Toch waren er tijdgenoten die zich al direct in scherpe bewoordingen tegen het advies keerden door Lawick en Van de Graaff gedaan. Vooral de eerste moest het ontgelden, want die werd door Engelhard en De Wilde aangesproken op zijn lange en intieme vertrouwdheid met de Preanger toestanden. Deze critici waren niet minder deskundig dan hun tegenstander. N. Engelhard was geëmitteerde toen Lawick nog aan het begin stond van zijn lange loopbaan en De Wilde had een aanstelling als opziener van de koffiecultuur in Tjiandjoer, voordat hij als beschermeling van Raffles deelgenoot werd in de aankoop van Soekaboemi. Zijn optreden als eigenaar van dit enorme landgoed, met Engelhard als stille vennoot, bracht hen beiden met Lawick in conflict (zie hoofdstuk V). Het verschil van mening dat zij met hem hadden over hun particuliere bedrijvigheid bood hun echter ook de gelegenheid van hun weerzin tegen de behandeling van de Preanger bevolking te getuigen en verontwaardigd te reageren op de pertinente weigering van de inspecteur der Landelijke Inkomsten om voor de koffie ook maar een cent meer te betalen. N. Engelhard die in zijn eerdere functie als geëmitteerde

de boer nog lui en vadsig had genoemd, door geen andere prikkel dan de zorg voor zijn eigen behoeften in beweging te krijgen, toonde zich nu danig begaan met de bevolking die aan een kwellende productiewijze ten slachtoffer viel.

‘... daar zij op eene willekeurige wijze en zonder ontziening of zij zich in de padievelden bevindt of eenigen anderen noodzakelijken arbeid tot haar voordeel verrigt, als ezels in troepen voortgedreven wordt naar de koffietuinen.’ Hij vervolgde zijn boutade met op te merken dat het leek alsof de gewone man zijn lot willoos ondergaat maar dat wilde niet zeggen dat hij zich met de koffiecultuur had verzoend, ‘want wie toch zal zich afzwoegen voor zoo een gering loon van zijnen handenarbeid.’ (De Haan IV 1912: 814-815.) De Wilde haalde niet minder fel uit. ‘De koffijcultuur, welke voor de ingezetenen dezer Regentsch voordeeliger zou kunnen wezen ... is zulks bij de bestaande inrigtingen geenszins, maar veelmeer een drukkende en slaafsche arbeid, waarvoor hun zeer weinig betaald wordt.’ (De Wilde 1838: 181)

Wellicht op zulke kritiek vooruitlopend probeerden Lawick en Van de Graaff deze te ontcrachten met het argument dat de inwoners van de Preanger nog op een zeer lage trap van beschaving stonden en geen andere behoeften hadden dan in hun eenvoudig bestaan te voorzien. Ook die rechtvaardiging dateerde al uit de tijd van de Compagnie. Zij zagen een contrast tussen de toestand in de Soenda hooglanden en het maatschappelijk klimaat zoals dat elders op Java was ontstaan. Daar genoot de bevolking al de vrije beschikking over de vrucht van haar arbeid en waren de inwoners langzamerhand naar een hogere staat van geluk opgeklommen. De inspecteur en zijn adjunct waarschuwden evenwel tegen overhaasting bij het navolgen van dit voorbeeld. Het regime van onderworpenheid waarin de bevolking verkeerde betekende immers dat een hoger bedrag niet bij de boeren maar bij hun heren zou terecht komen. In deze redenering werd de onderbetaling een instrument om het vooruitgangproces wel aan te moedigen, maar in een zo traag mogelijk tempo. J.C. Baud legde in een brief aan N. Engelhard in 1826 uit waarom niet te veel maar toch een beetje vooruitgang ook als een moederlands belang moest worden begrepen.

Het is ver dat ik een voorstander zoude zijn van van die roekelooze emancipatie en beschaving der Inlanders, welke in sommige stelsels doorstraalt; ik geloof integendeel dat men ze zoo lang mogelijk in den staat van kindsheid houden moet, ten einde met gemak de vaderlijke tugt over hen te kunnen uitoefenen. (De Haan IV 1912: 739)

Deze hoge koloniale beleidsmaker overwoog dat de inlander in staat gesteld moest worden ‘eenig vermogen te verzamelen’, en wel om waren van Nederlandse nijverheid aan hem te slijten.¹⁷ Dwangcultuur die het vormen van vermogen belet was dus af te keuren; vrijheid evenzeer, want dan luierde de inlander maar. In deze interpretatie wees dus Baud – die na Van den Bosch de directie over het cultuurstelsel voerde en vervolgens als minister van Ko-

loniën aantrad – gedwongen arbeid af, niet omdat het in zichzelf verwerpelijk was, maar wanneer het de minimale bezitsvorming frustreerde nodig voor de afzet van industriële producten uit Europa.

Er was nog een ander aspect van het Preanger stelsel waarvoor Lawick en Van de Graaff aandacht vroegen. Dit betrof het al eerder genomen besluit om in plaats van de bevolking onder het rechtstreekse gezag van het gouvernement te stellen het leiderschap van de hoofden over hun onderdanen te handhaven. Het pleidooi van de rapporteurs in deze constructie geen verandering te brengen motiveerden zij met de opmerking dat de boeren alleen bereid waren te doen wat de overheid van hen vroeg uit gehoorzaamheid aan hun heren. In de aanvaarding van hun onderhorigheid jegens de regent lag de beste waarborg voor de realisering van het koloniale tribuut. De uitspraak van resident Van Motman in 1816 gedaan dat de inwoners van de Preanger aan zichzelf overgelaten liever rijst zouden verbouwen liet aan duidelijkheid niets te wensen over. De hoofden waren nodig om op de teelt en levering van koffie toe te zien. Op de vraag waarom het reguliere koloniale gezag niet in staat was het gestelde doel te bereiken had Engelhard geantwoord – en hij sprak uit eigen ervaring – dat de inlandse hoofden met honderden van middelen gedaan wisten te krijgen waarvan de Europese ambtenaren geen weet hadden. In dit opzicht bestond tussen Engelhard en het duo Lawick en Van de Graaff geen verschil van mening.

Om uit hun rapport te citeren: 'We zijn van gevoelen dat wanneer de invloed van de regenten op hun onderhorigen ophield, ook het stelsel van gedwongen arbeid zoude ophouden.' (Lawick en Van der Graaff 1818: 6)

De commissarissen-generaal onderschreven het standpunt van hun adviseurs en dit hield in dat, anders dan elders op Java, de toestand van indirect bestuur in de Preanger voortduurde. Het gebeurde niet met overtuiging, want Van der Capellen, die na het vertrek van de overige commissarissen-generaal met de koloniale directie werd belast, gaf te kennen dat het anders zou zijn gegaan 'indien de Inlandsche bevolking eene grootere geschiktheid had bezeten, om regtstreeks door het Europeesche gezag tot die verplichtingen te worden gehouden, welke men van haar vordert' (Van Deventer 11 1866: 56). De keuze voor de bijgebrek-aan-beter-oplossing kwam dus voort uit de manco's van de inwoners en was niet het gevolg van de onredelijke eisen vanuit de koloniale top gesteld. Aan de inschakeling van volkshoofden viel niet te ontkomen, zij het dat de ruimte hun gegund beperkt diende te blijven, zodat hun doen en laten de bestaande orde van zaken niet in gevaar zou brengen. Het aanzien van de regenten en de plichtplegingen jegens hen mochten echter niet uit het oog worden verloren, zo waarschuwden Lawick en Van de Graaff. Hun aanhoudende minachting kon dan uitlopen op het verzaken van de taken hun opgedragen en dit te voorkomen was van eminent belang. Het advies lieten zij vergezeld gaan van de aanbeveling het pikolgeld aan de volkshoofden betaald te verhogen om van hun trouw en toewijding

verzekerd te zijn. Trouwens, ook de resident en de opzieners (één voor elk regentschap en daarbij ook de pakhuismeesters) dienden een hogere commissie te krijgen om hen tot de koffieteeft te animeren. Met andere woorden, wat de boeren onthouden bleef werd de inheemse en uitheemse managers van de bedrijvigheid wel gegund.

Gouverneur-generaal Van der Capellen stond open voor de suggestie de inheemse hoofden met voorkomendheid te behandelen. Zelf meende hij dat het onder Daendels daaraan had ontbroken. Hem was op zijn eerste inspectiereis de minachting opgevallen die de regenten bijna alom ten deel viel. Het was naar zijn mening een erfenis van Daendels, onder wiens bewind het gezag en de inkomsten van de regenten waren gefnuikt. De grond in hun bezit hadden zij toen moeten afstaan en met die vergaande ingreep waren de commissarissen-generaal na hem akkoord gegaan. Tegen dit verlies woog de geldelijke bezoldiging die de adel sindsdien ontving geenszins op. Zeker, de Europese ambtenaar kon een middel zijn om de bevolking tegen de onderdrukking door hun hoofden te beschermen. Daarbij moest echter bedacht worden dat wat een buitenstaander als knevelarijen opvatte verankerd was in voorouderlijke instellingen. De instandhouding daarvan maakte het mogelijk om de koloniale onderdanen lasten op te leggen, 'die elk ander volk tot wanhoop en opstand zouden hebben gedreven' (Van Deventer 11 1866: 57). Het ambtelijk corps in de residentie was nog uiterst dun. Zijn broer R.L.J. van der Capellen werd op het gewestelijk kantoor in Tjiandjoer terzijde gestaan door een secretaris, twee commiezen 1ste klas, drie commiezen 2de klas en twee klerken van wie een als posthouder optrad. Van de buitendienst maakten deel uit: twee inspecteurs der Kultures (in resp. Tjiandjoer/Soemedang en Bandoeng gestationeerd), twee adjunct-inspecteurs, twee pakhuismeesters, twee prauwopzichters (die voor de verlading van de koffie naar de kust zorg droegen) en ten slotte een geneesheer.

Teneinde de volkshoofden het gevoel te geven dat zij meetelden, ging gouverneur-generaal Van der Capellen in 1820 over tot de afkondiging van een reglement dat hun rangorde en de daarbij behorende rechten en verplichtingen omschreef.¹⁸ Het eerste artikel luidde dat de resident de regent als zijn jongere broer moest behandelen. De richtlijnen die daarna volgden stipuleerden de verscheidenheid van taken aan de volkshoofden opgedragen: bevordering van de landbouw, verbetering van het transportwezen, onderricht aan de bevolking, het waarborgen van haar veiligheid, toezicht op de uitoefening van de godsdienst, optreden tegen kwaadwillige elementen, oproepen van werkvolk, bijhouden van registers en statistieken. Maar niet: het opleggen en innen van belasting, noch het beheer van 's lands pakhuizen; evenmin mochten zij als agro-industriële ondernemers optreden of als pachters en leveranciers zakendoen met de overheid. Het betekende dat het uitoefenen van economische bezigheden voor eigen risico en rekening aan de hoofden verboden was. Hun publieke rol werd teruggebracht tot één van decoratie, het uitstralen van hun waardigheid en natuurlijk het mobiliseren van de bevolking voor de koffieteeft. Daarbij moest voorkomen worden dat zij een deel van de productie aan de aflevering in pakhuizen onttrokken

om deze vrachten voor een hogere prijs in de kustplaatsen te verkopen. Om dit kwaad van de zogenaamde ‘stille winsten’ te bestrijden was een scherp toezicht op het doen en laten van de volkshoofden geboden. In zijn jaarlijkse rapporten merkte de resident op dat de meeste districtshoofden knevelaars waren die geen andere keus hadden dan hun zeer geringe inkomen met ongeoorloofde middelen aan te vullen om hun stand op te houden. In deze berichten, die voor zijn broer, de gouverneur-generaal, bestemd waren ging het hoofd van het gewest Robert van der Capellen uitvoerig in op de omgangscodes die hij in acht nam.

Een inlander van den regent af tot de minste klasse is zeer moeilijk te doorgronden. Niets voor hen te verbergen, openhartig met hen te werk te gaan en zoo als ik het reeds in ieder verslag heb aangemerkt, geheel belangeloos en vrijmoedig met bedaardheid hen tegemoet te behandelen, de gepaste fermeit en nimmer te wankelen in de bevelen of er op terug te komen, is zeker de beste wijze den dienst naar behooren te doen verrichten. (*Algemeen Verslag van den Resident der Preanger Regentschappen over 1822*, 7 februari 1823. NA, collectie Baud: 90)

In het verslag een jaar later kwam het onderwerp opnieuw aan de orde en verduidelijkte de resident dat de verhouding tot de regenten de spil was waar alles om draaide. Nog eens somde hij op wat de handleiding voor van dit optreden behoorde te zijn.

Openhartig, altoos met waardigheid gepaard, vriendschappelijk, nimmer te gemeenzaam, streng te wezen indien zij zich schuldig aan iets maken, hen dit echter nimmer te toonen in het nabijzijn van hun ondergeschikten, hen onder vier ogen te zeggen wat hen onaangenaam kan wezen ... enz., enz.¹⁹

De opsluiting van de volkshoofden in het koloniale gareel werd verzacht door hun een vertoon van statie toe te staan. De uitdrukking van hun waardigheid kreeg gestalte in hun uitrusting met distinctieven, ambtskleding en parafernalia zoals *pajong* met aanwijzing van de kleuren en de breedte der vergulde cirkels al naargelang hun rang en stand. Hoewel op overtreding van deze onderscheidingstekens strenge straffen stonden als zij gevoerd werden door niet-rechthebbenden, bleek bijstelling in 1837 van de ontworpen handleiding nodig. De inheemse dignitarissen waren er namelijk toe overgegaan hun kostuum te versieren met gouden passementen en borduursels die verdacht dicht bij de getooide uniformen van gouvernementsambtenaren kwamen. Die gelijkenis was natuurlijk ontoelaatbaar. Het reglement van 1820 legde ook het onderscheid naar rang en stand vast door de omvang van het gevolg te bepalen. Zo mocht een *adhipatti*, die de regent terzijde stond, met zijn naaste familie aanspraak maken op een bediening door 65 personen, terwijl de volgende in de hiërarchie, de *tommengong*, met zijn vrouw en zoons een entourage van vijftig personen was toegestaan en de laagste hoofden het met slechts een paar gediensstigen moesten stellen.

Bijna een halve eeuw later zou blijken dat de Preanger heren zich niets hadden aangetrokken van het voorschrift op de bewijzen van dienstbaarheid jegens hen te beknibbelen.

Op zoek naar de verborgen arbeidsreserve

Een uiterst belangrijk punt dat Lawick en Van de Graaff in hun rapport aansneden betrof de discrepantie die zij signaleerden tussen het totaal aantal huisgezinnen en dat van de koffieplanters. Van de laatste waren er veel minder dan van de eerste en daaruit leidden zij af dat van een grote ondercapaciteit sprake was. Er moest nog een omvangrijk bestand aan arbeid zijn dat kennelijk geheel of grotendeels buiten de tribuutheffing was gebleven. Tot het planten, onderhoud en pluk van duizend bomen per jaar werden de huisgezinnen gevorderd die als *tjattja kopi* in de registers genoteerd stonden. De omvang daarvan, zo zetten zij uiteen, was niet gelijk aan een Europees huisgezin, maar omvatte een viertal huishoudens. Ook hadden de rapporteurs in onder andere Limbangan de helft meer koffieplanters aangetroffen dan zij in de lijsten vermeld vonden. Dit sterkte hen in de conclusie dat de verdeling van de koffiecultuur over de districten en huisgezinnen niet deugde. Het was echter niet de rechtsongelijkheid die hen bezighield, de mogelijkheid om bij een evenredigere spreiding de lasten voor allen te verlichten. De lering die zij uit de ontdekking trokken was dat nog steeds van een verscholen arbeidsreserve sprake was die met het oog op een verdere verhoging van de productie de dans niet mocht ontspringen. De rapporteurs gaven hun opdrachtgevers in overweging een census uit te voeren naar de precieze omvang van de bevolking in elk district en daarbij vast te stellen uit hoeveel leden een *tjattja kopi* bestond; verder de afstand van de tuinen tot de pakhuizen in kaart te brengen en een inventaris van de vervoersmiddelen te maken. Het zou onverstandig zijn voor deze telling te vertrouwen op de informatie die de volkshoofden verstrekten. Een secure verificatie van deze gegevens door de opzieners verstrekt was naar hun stellige mening geboden. Al in 1821 vond dit vervolgonderzoek plaats en een jaar later kwamen de uitkomsten beschikbaar.²⁰ De onmiddellijke aanleiding ertoe was de teleurstellende terugval in de opbrengst van de gedwongen teelt in de voorgaande jaren. Van Haak, inspecteur van financiën, was de man aan wie de missie werd toevertrouwd de oorzaken van deze onverwachte daling te achterhalen. Hij ging grondig te werk en zag kans om in 126 dagen 460 tuinen – lees plantages – te bezoeken. Deze kennismaking met de praktijk van de koffiecultuur stelde hem in staat de grootste knelpunten aan te geven die zich bij de teelt en levering van het gewas voordeden. Hij begon zijn verslag met te wijzen op de wanverhouding die bestond tussen het aantal planters en het totale bestand aan vruchtbare bomen. Het betekende dat de huisgezinnen met de koffieteelt belast niet toekwamen aan de norm van duizend bomen per jaar die voor hen bleef gelden. Wat Van Haak bezighield was niet zozeer uitbreiding van het aantal koffieplanters, maar de vraag welke maatregelen nodig waren om hun productie op

te voeren. Voor het achterblijven daarvan voerde hij verschillende verklaringen aan. Om te beginnen waren in de Britse tijd vele tuinen vernietigd of in ieder geval zo verwaarloosd dat de productiviteit ervan ernstige schade had opgelopen. Daarbij kwam dat in de jaren van herstel erna, door de haast om tot uitbreiding over te gaan, niet altijd goede gronden voor de aanplant waren uitgekozen waardoor vele bomen, tot bloei gekomen, niet of slechts een schrale oogst opleverden. Wel was inmiddels komen vast te staan dat bergtuinen zoals met name in Bandoeng aangelegd goed gedijden. De tegenvallende resultaten waren derhalve van tijdelijke aard en door vastberaden op de ingeslagen weg door te gaan zou zich ongetwijfeld spoedig een herstel aftekenen.

In de afvoer van de koffie was enige verbetering ontstaan. De karrenwegen vanuit de hoofdplaatsen naar de pakhuizen aangelegd maakten het transport gemakkelijker en verhoogden het volume ervan. De regenten werden aangemoedigd in het tekort aan karren te voorzien – zij konden van de overheid voorschotten krijgen om de aanmaak van *pedatis* en aankoop van trekdieren te financieren –, maar het einde van de buffelkaravanen waarin vele honderden van deze lastbeesten wekenlang voortsjokten was nog lang niet in zicht. De omvangrijke smokkel van koffie baarde de inspecteur van financiën zorg, maar hoe viel die effectief te bestrijden als het prijsverschil tussen aan- en verkoop niet tot een lager niveau werd teruggebracht? Het was een omfloerste maar vergeefse poging om de koloniale beleidsmakers ertoe te bewegen de boeren beter te betalen. De afsluiting van de Preanger regentschappen was in de Britse tijd poreus geworden. Chinese kleinhandelaren zwierven rond die koffie van de boeren kochten en in ruil daarvoor aan hun klanten eenvoudige consumptiegoederen sleten. Na herstel van het Nederlands gezag werd aan de politiek van afsluiting opnieuw krachtadig de hand gehouden. Herhaling van het verbod in 1820 om zich zonder toestemming in de Soenda hooglanden op te houden gold zowel voor vreemde oosterlingen als Europeanen.

In de residentie deden de eerste controleurs nu hun intrede, maar Van Haak stelde vast dat de koloniale ambtenaren nog steeds schromelijk tekortschoten in kennis omtrent de koffiecultuur. Hoewel bij hen het toezicht berustte, faalden zij in die taak, omdat zowel het gewas hen vreemd was als ook de taal van het land. Hun omgang met de hoofden bleef tot vluchtige contacten beperkt en van de bevolking stonden zij nog veel verder af. De inspecteur gaf als zijn mening te kennen dat het *Reglement* van 1820 tekortschoot om de grieven van de regenten te redresseren. De erkenning dat de inheemse leiding over de koffiebedrijvigheid niet gemist kon worden, nam niet weg dat de houding jegens hen van een betreurenswaardige minachting getuigde. Het verlies in aanzien van de heren van het land was ook de gewone man niet ontgaan en dit besef gaf een extra accent aan de vernerding en demoralisatie van de hoofden. Zij waren uit alle financieel beheer verwijderd en wantrouwden de controle op hun doen en laten door koloniale ambtenaren die ervaring noch verstand van zaken hadden. Interessant is de karakterschets die Van Haak van de Soendanees geeft. Hem was de vrijheid van handelen en spreken van de bevolking met

hun hoofden opgevalen en hij repte in dat verband over de onafhankelijkheid die alle bergbewoners eigen is. Het is een profiel dat haaks staat op het stereotype beeld van een ondergeschiktheid die in dociliteit omsloeg. De maatschappelijke sfeer die de inspecteur van financiën tekende deed twijfelen niet alleen aan de willoze gehoorzaamheid waarmee de Soedanese bevolking zich tot de koffieteeelt zette, maar ook aan het gemak waarmee de regenten erin slaagden hun onderdanen tot een vergaande staat van dienstbaarheid te verplichten. De habitus van de Preanger man die de rapporteur opriep leek te passen bij het gedrag van boeren die nog weinig vast aan de grond waren gebonden, de bewerkers van *gaga* en *tigar* dus. In dit verband herinner ik er nog eens aan dat in een district van Soemedang pas omstreeks 1822 de eerste sawa's werden aangelegd (*Eindresumé* 11 1880: 33; De Haan 1v 1912: 444). Van Haaks rapport dateerde uit een periode dat de treklandbouw nog volop werd beoefend; in het vorige hoofdstuk is uiteengezet dat die wijze van voedselproductie een heel andere interactie tussen boeren en landadel opleverde dan het dorpsbestel dat kenmerkend werd voor de gezeten landbouw.

Van Haak stond geruime tijd stil bij de versmalling die zich over langere tijd in de Preanger bevolkingseconomie had voltrokken. De inwoners plachten in het verleden zelf de kleding te maken die zij droegen, zoals J. Mossel al in 1751 berichtte (Van Rees 1867: 484-485). Volgens Nederburgh werd laat in de achttiende eeuw 'in alle campongs geweven van eigen geplant en eigen gesponnen katoen' (*Consideratiën* 1855: 125) en Van Motman antwoordde in 1809 op een vraag naar de nijverheid der Preanger regentschappen dat het spinnen weliswaar was verminderd, maar dat wel elk gezin nog zijn eigen weeftoestel vervaardigde en lijnwaad voor eigen gebruik weefde. Aan die traditie was een einde gekomen naarmate de boeren geen tijd meer overhielden om nog iets anders te doen dan rijst te verbouwen en koffie te telen. De huisindustrie had opgehouden te bestaan, zo stelde Van Haak nauwelijks tien jaar later onomwonden vast. Het bracht de noodzaak met zich mee voortaan textiel van buitenlandse makelij aan te schaffen. In opdracht van de lagere hoofden kochten de begeleiders van de draagbeesten kledingstukken en andere waren van kleinhandelaren die zich rond de afscheepkhuizen ophielden. Na hun terugkeer werden deze artikelen voor een veel hogere prijs op de lokale markten afgezet. Maar door de geringe koopkracht stelde het ruilverkeer weinig voor, zoals de *Statistische Beschrijving* van 1822 duidelijk maakte.

De nietigheid van den binnengekomen handel [der Preanger] blijkt nog meer uit het gebrek aan eigenlijke passers. De weinige fruit- en sirihkramen, welke op de hoofdplaatsen de zoogenaamde passers uitmaken, zijn ver van dezen naam te verdienen. Enkele winkeltjes waar men slecht Chineesch porcelein, aarden potten, eenige ijzerwerken of chitsen [noot: textiel afkomstig van de Coromandelkust] en andere stoffen te koop biedt, kunnen niet in aanmerking komen. Ook vindt ten dezen aanzien hoegenaamd geen regel plaats. Er zijn bijv. geen bepaalde dagen waarop passer gehouden wordt. (De Haan 1v 1912: 889; zie ook De Wilde 1830: 141)

Het uitbreken van cholera in 1822 had geleid tot vermindering van de rijstproductie. De prijs ervan schoot omhoog ook door de voortgaande uitvoer naar de ommelanden en Batavia. Het gevolg was een tekort aan voedsel voor de inwoners van de Preanger. In zijn jaarverslagen wees ook resident Van der Capellen op het tekort aan de eerste levensbehoeften, waarvan vooral de minst draagkrachtigen onder de koffieplanters de dupe werden.²¹ Boeren verkochten hun zaaigoed met als gevolg dat zij niet tot de volgende aanplant konden overgaan. In het licht van deze berichten kondigde Van der Capellen een verbod op de uitvoer van rijst af en gelastte hij opkopers van rijst en buffels uit het gewest te weren. Het was geen oplossing voor het probleem dat de boeren door het beslag op hun arbeid voor de koffieteelt onvoldoende tijd voor de verbouw van voedsel overhielden. Er ontstond een acute hongersnood en om in leven te blijven zat er niets anders op dan maandenlang te teren op aardvruchten en wortelen. Dit mager dieet werd aangevuld met pisangbomen en -bladeren. De waarschuwing van Van Haak de voedselteelt niet te verwaarlozen liet hij vergezeld gaan van de opmerking dat natuurlijk de koffiecultuur niet aan de verbouw van rijst ondergeschikt mocht worden gemaakt. In een bijlage lichtte hij het begrip *tjatja kopi* toe. Hij legde uit dat die term niet een enkele man maar een heel gezin omvatte en dat op alle leden van deze eenheid – over de omvang ervan liet hij zich niet uit – de verplichting rustte om aan de koffieteelt deel te nemen. Het was de bevestiging voor de al sinds lang bestaande praktijk om beslag te leggen op de werkkraft van zowel mannen, vrouwen als kinderen voor de teelt van het exportgewas. Alleen op die wijze was het mogelijk geweest de heffing van het koloniale tribuut tot duizend vruchtbare bomen per gezin op te voeren.

Volgens het inspectierapport bedroeg het inwonertal van de Preanger regentschappen in 1822 198.057 zielen. De volgehouden afsluiting van het gebied blijkt uit het geringe aantal anderen dan autochtonen: 44 Europeanen en 71 Chinezen. Deze cijfers stemmen overeen met die welke voor deze periode in andere bronnen staan vermeld. In de opvallend trage aanwas van de bevolking was in de voorgaande jaren nog weinig verandering gekomen. In 1808 telde de bevolking 146.700 zielen en in 1815 188.000. Het Preanger koffieregime maakte het voor inwoners van aangrenzende streken die veel dichter bevolkt waren, zoals langs de noordkust of op Midden-Java, weinig aantrekkelijk om naar de Soenda hooglanden te verhuizen. Daarbij kwam de hoge mortaliteit, rechtstreeks veroorzaakt door epidemische ziektes of door ondervoeding die vooral onder de jonge leeftijdscohorten veel slachtoffers zullen hebben gemaakt. Naarmate de koepokinenting ingang begon te vinden, nam de sterfte aan pokken af. Die verbetering volgde op het toevertrouwen van deze medische zorg aan de geestelijkheid in 1820 waartoe De Wilde het initiatief had genomen (Kalff 1923). Het was een taak waarvan de priesterstand zich beter zou kwijten dan de Europese opzieners hadden gedaan.²² Het kostte enige moeite om de dorpspriesters met de ingreep vertrouwd te maken, maar na enkele jaren nam het aantal ingeënte kinderen snel toe met als gevolg een daling van de sterfte op jonge leeftijd. Een belangrijker oorzaak voor de geringe bevolkingsdichtheid was echter de voortgaande afwezigheid in de koloni-

ale boekhouding van een grote hoeveelheid inwoners. De zware tribuutheffing bracht met zich mee dat zowel hogere als lagere volkshoofden belang hadden bij deze onderregistratie en de tellingen aan hen opgedragen leverden weinig betrouwbare uitkomsten op. Hoe groot was de afwijking? Nog steeds zeer aanzienlijk, zo vermoedden de autoriteiten. Het was duidelijk dat de versnelde bevolkingsgroei aan het einde van de jaren twintig meer het gevolg was geweest van verbetering in de registratie dan van een plotselinge toename van het natuurlijk accres. Meer handen kwamen beschikbaar voor de koffiecultuur dan eerder aanwezig waren verondersteld, maar het waren er nog steeds te weinig.

De voorlopige onmisbaarheid van volkshoofden

De kritische houding jegens regenten en andere notabelen die zich vooral ten tijde van Daendels had gemanifesteerd, was nadien omgeslagen. Het gunstiger oordeel door het herstelde Hollandse bestuur over hen geveld, bleef steken bij het inzicht dat voor een doeltreffende machtsuitoefening de steun van deze intermediaire laag tussen bestuur en bevolking onverminderd geboden was. De hoofden voorlopig in hun waardigheid te laten, zo luidde de aanbeveling die de hoofdinspectie voor de cultures in 1818 deed.²³ Al enkele jaren later bleek dat dit tactische advies gouverneur-generaal Van der Capellen niet ver genoeg ging. Fulminerend tegen particuliere landheren en andere oudgasten stelde hij het probleem in 1822 veel principiëler aan de orde. De opsteller van het kolonisatierapport van 1822 bracht de herziene opvatting onder woorden.²⁴ Het betoog was nu dat de inheemse hoofden in het recente verleden met te weinig respect waren behandeld. De erkenning van hun politieke rol bracht echter geen verandering in de opvatting dat de feodale heren zich tegenover de boeren als parasieten gedroegen.

De zwenkingen in het koloniale beleid gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw heb ik toegeschreven aan de sterk wisselende opvattingen die de voornaamste koloniale beleidsmakers erop nahielden over de te varen economische koers. Daarbij speelde ook een belangrijke rol het zeer gebrekkige zicht op de inrichting van de inheemse samenleving. Tegenover de nieuwlichters plachten de oudgasten prat te gaan op hun kennis omtrent land en volk. Maar die in de praktijk van alledag opgedane ervaring groef weinig diep. Met een systematischer boekhouding van economie en maatschappij ten behoeve van de beleidsvoering was nog nauwelijks een begin gemaakt. Zowel Daendels als Raffles schreef voor dat van iedere boerenlokaliteit op Java een register met gegevens moest worden aangelegd en bijgehouden. De instructies van beide landvoogden bleven grotendeels in goede voornemens steken, voornamelijk omdat het in het dunne bestuursapparaat aan aandacht en capaciteit voor de uitvoering van deze taak ontbrak. Niet alleen het bijeenbrengen van informatie bleek een lastige opgave, ook de verwerking en omzetting ervan in praktische maatregelen. Dat geleidelijk hierin verbetering kwam bleek uit de oprichting van aparte

dienststukken, onder andere voor de financiële administratie en kadastrale opnamen: de Inspectie der Landelijke Inkomsten in 1817. Met deze instantie was verbonden een inspectie voor de koffieteelt op het eiland aan het hoofd waarvan een ambtenaar stond die Daendels al in 1808 had benoemd. Residenten moesten vanaf 1820 jaarverslagen indienen en bij hun aftreden een memorie van overgave achterlaten voor hun opvolger. In aanvulling op de reguliere administratie kwamen ten slotte ook speciale onderzoeken op gang, in 1820 en 1827 bijvoorbeeld, nodig geacht voor de opbouw van een omvattend statistisch bestand (Kommers 1979; Stevens 1982: 85-94). Bij het vaststellen van de vooruitgang gemaakt in het tellen, opmeten en wegen, het registreren en classificeren, mag echter niet uit het oog worden verloren dat de gepresenteerde cijfers en andere gegevens niet zelden in belangrijke mate het product waren van de verbeeldingskracht der verzamelaars die afgingen op wat de volkshoofden hun meldden. Uit ijver om in de allereerste plaats hun opdrachtgevers terwille te zijn, bleven grote delen van het gekoloniseerde landschap aan het zicht van de kleine schare van koloniale bestuurders onttrokken en was de voorstelling die zij daarvan gaven sterk vertekend. Elout weet de onvolledige en onjuiste berichtgeving aan het inferieure gehalte van velen, afkomstig uit het moederland, die in de koloniale dienst waren opgenomen.

‘... wat doen wij met menschen die aan den drank zijn, daarbij verwaandheid en onbeschaamdheid paren, hoezeer zij op geene verdiensten roem kunnen dragen,’ zo beklaagde de Commisaris-Generaal zich in een brief aan de Directeur van Koloniën. (Van Deventer 1891: 186)

‘Het tijdvak van de twijfel’, aldus typeerde Stokvis (1922: 27) de jaren volgend op het herstel van het Nederlandse gezag. Maar achter de grillige wendingen in de ingenomen standpunten kwam toch langzamerhand de beleidslijn naar voren die nog een halve eeuw haar stempel zou drukken op de aard van de koloniale exploitatie. Het voortgezette debat over wat te doen met de Aziatische bezittingen, al aan het begin van de eeuw ingezet, was in feite de Nederlandse variant van de felle gedachtewisseling omstreeks dezelfde tijd tussen Engelse utilitaristen over opzet en richting van het beleid in India (Stokes 1959). Een modaliteit voor koloniaal beheer die voor Java al gauw afviel was te vertrouwen op de economische rationaliteit van de boerenbevolking. Ondanks enkele prominente voorstanders van die gedachte (D. van Hogendorp, Raffles en Van der Capellen met Muntinghe als verbindende schakel tussen beide laatsten) was de overheersende opvatting dat de inheemse landman de prikkel van het welbegrepen eigenbelang miste die voor productieverhoging en bestaansverbetering een voorwaarde was. Waar de teugel van dwang – onder Daendels verder strak getrokken – in later jaren weer iets was gevierd, had het gros der boeren daarop niet gereageerd door zich nu in vrijheid massaal aan de teelt van exportgewassen te zetten. Tegen het optimisme eerder tentoongespreid voerde W. van Hogendorp in zijn kolonisatierapport uit 1827 het volgende aan.

‘... dat de bevolking tot geen overmatige inspanning, van welken aard ook in staat is, terwijl ‘het stelsel van vrije beschikking over personen en eigendommen ... in geenen deele heeft mogen beantwoorden aan het doel, dat men zich ervan voorstelde.’ (in: Steijn Parvé 1851: 22)

In het debat over wat de aard zou moeten zijn van het te voeren beleid werd herhaaldelijk de vraag gesteld naar de geldigheid van de economische beginselen voor een koloniale maatschappij. Behalve de Javaanse boer beantwoordde misschien ook het gedrag van de geïmporteerde kolonisten uit Europa niet aan het gedrag van de *homo economicus*. De eigenaars van de particuliere landerijen leken de voorkeur te geven aan handel en speculatie boven agro-industriële productie en voerden bovendien een levensstijl die meer feodaal dan kapitalistisch was. Zij waren alleen bereid om als ondernemers op te treden als zij mét de grond ook de boeren als werkkrachten kregen toegewezen voor een prijs die ver beneden de echte marktwaarde van deze beide productiefactoren lag. Aan de vraag pro of contra liberaal werd daarmee een uitgesproken lading gegeven. Tussen de verschillende partijen in de richtingensrijd bestond weinig verschil van mening over het feit dat vrije arbeid niet de grondslag kon vormen voor de ondernemingsgewijze productie. Weliswaar ging Du Bus de Gisignies bij zijn plannen ervan uit dat de Javanen zich in groten getale en uit eigen beweging als werkkrachten op de nieuwe ontginningen zouden melden, maar zijn redenering miste overtuigingskracht. Zonder gebruik van dwang meende zowel de oude als de nieuwe generatie van landheren verstooken te blijven van werkvolk in voldoende omvang. Vrije arbeid of niet was nauwelijks een punt van discussie. Veel belangrijker dan die tegenstelling was de keuze tussen markt of staat, met aan de eerste kant de aanhangers van het particulier initiatief en aan de andere kant de voorstanders van een door het gouvernement gedirigeerde economie. Deze laatste stroming kreeg de overhand, in de allereerste plaats vanwege de veel hogere baten die het moederland van dit regime verwachtte. Die prognose had niet een hypothetisch karakter. Het Preanger stelsel was gebaseerd op een sinds lang gevestigd monopolie waaruit de conclusie kon worden getrokken dat de lage kosten aan gedwongen leveranties verbonden, voor de opdrachtgever wel te verstaan, in zeer hoge winsten tot uitdrukking kwamen. Maar wogen de baten wel tegen de kosten op? Het ontbrak niet aan stemmen die van fel protest getuigden tegen de toestand van onvrijheid waarin de bevolking was gebracht. Staatskundige slavernij, zo hekelde P. de Haan het koloniale regime op Java en zijn oordeel gold bovenal de koffiecultuur zoals die in de Preanger regentschappen werd bedreven. De zwerflandbouw die de boeren hier bedreven was in zijn schets niet een uiting van primitieve landbouw, maar een productiewijze waarvan de inwoners zich bedienden om zich aan de gehate en gevreesde gedwongen teelt van koffie te onttrekken. Hij beschreef hoe velen van gebrek omkwamen, terwijl anderen naar onbewoonde streken wegvluchtten en zich in leven hielden door bergrijst te verbouwen of te volstaan met geen ander voedsel dan wat wortelen.

De nakomelingen van dit volk willen nog hun schuilplaatsen niet verlaten, trekken in hun zwerwend leven menigmaal over de vruchtbaarste gronden die niet ontgonnen zijn, welke hunnen arbeid uitnoodigden; maar hunne wilde onafhankelijkheid, en onzeker voedsel achtten zij niet, als zij zich maar beveiligd konden tegen den afgrijselijken dwang van arbeid en van diensten. (P. de Haan 1829: 182)

Landsarchivaris F. de Haan kon nog in ronde bewoordingen schrijven dat de Compagnie nooit de bedoeling heeft gehad de Preanger bevolking door de koffiecultuur vooruit te helpen (De Haan 1 1910: 144). Maar in de negentiende eeuw moest een rechtvaardiging gevonden worden om het stelsel van gedwongen teelt voort te zetten en daartoe diende het beweerde niet-economische gedrag van de boeren. De noodzaak om de kolonie in een voor de staat profijtelijke onderneming te veranderen bleef van allesoverheersend belang, één die gezien de uitputting van de nationale schatkist ook de hoogste urgentie kreeg. Voor het volbrengen van deze missie was iemand nodig van grote daadkracht en zelfverzekerdheid, een sterke persoonlijkheid bezield met de juiste ideeën en het vermogen daaraan praktische gestalte te geven. Zo'n figuur was Johannes van den Bosch, die eerder op Java was geweest en voor de koning enkele hoge staatsopdrachten had vervuld, waaronder een bestuurlijke reorganisatie der West-Indische bezittingen. Op de plannen van Du Bus, die in 1829 aan hem werden voorgelegd, reageerde Van den Bosch zeer sceptisch. Zijn kritisch commentaar had een pragmatische en een meer principiële kant. Hij merkte op dat de ontginning van woeste gronden met Javanen als loonarbeiders een tijdrovende kwestie was en dat daarmee grote investeringen waren gemoeid die pas na verloop van vele jaren financiële voordelen zouden gaan opleveren. Het substantiëlere argument was dat de weg die Du Bus de Gisignies wees zich niet verdroeg met de bestaande inrichting van de inheemse maatschappij. In een tien jaar eerder verschenen studie gewijd aan het beheer over de Nederlandse gebieden overzee had Van den Bosch juist aangedrongen op een wijze van koloniaal beheer die zoveel mogelijk in overeenstemming zou zijn met de instellingen van land en volk. Het advies door hem uitgebracht voldeed aan deze voorwaarde en beloofde bovendien op een veel kortere termijn de dringend verlangde baten om de hoog opgelopen Nederlandse staatsschuld af te betalen. Koning Willem 1 gaf zich, ongetwijfeld vooral om de laatste reden, gewonnen en stuurde zijn adviseur als gouverneur-generaal naar Oost-Indië.

De invoering door Van den Bosch in 1830 van het cultuurstelsel dwong de boerenbevolking in grote delen van Java tot de teelt en levering van een aantal voor de export bestemde gewassen aan de koloniale overheid. Het nieuwe agrarische regime wees aan de ene kant op een terugkeer naar de gedwongen leveranties door de Compagnie al vroeg in de achttiende eeuw primair opgelegd aan de inwoners in het achterland van Batavia, maar markeerde aan de andere kant een versnelling in het voortschrijdende proces van mondialisering. Die omslag kristalliseerde zich uit in een herstructurering van de internationale

arbeidsverdeling tussen 'West' en 'Oost'. In dit concrete geval stelde Van den Bosch zich ten doel de agro-industriële ontwikkeling op Java te bevorderen en competitief te maken met de op slavenarbeid gebaseerde productie van tropische gewassen in West-Indië voor de zich industrialiserende en urbaniserende wereld op het noordelijk halfrond. Na ophefing van de Compagnie hadden verscheidene vooraanstaande koloniale hervormers in de eerste decennia van de negentiende eeuw zich in principe gekant tegen de volgehouden dwangcultuur van koffie in het Preanger gebied met alles wat daarmee samenging, zoals de extreem lage betaling van de producent, instandhouding van het gezag der inheemse hoofden en het monopolie van de opkoop. Deze productiewijze gold naar het gangbaar geworden oordeel als achterhaald. De komende en gaande bewindslieden konden de tijdelijke voortzetting ervan in de hooglanden van West-Java alleen billijken met het argument dat deze inkomsten voorlopig nog onmisbaar bleven. Niet alleen om in allerlei uitgaven te voorzien, maar ook en vooral om tegenover koning Willem I en zijn raadslieden in het moederland de winstgevendheid der overzeese bezittingen te demonstreren. De handhaving van een aberratie op wat de algemene praktijk van belastingheffing moest worden bracht de beleidsmakers in kennelijke verlegenheid. In hun eindverslag aan de minister kwamen de commissarissen-generaal terug op de vraag of het wel verstandig was om het beheer in de Preanger regentschappen op de oude voet voort te zetten. Zou het niet doelmatiger zijn om ook hier tot invoering van het landelijk stelsel te besluiten? Nee, het gemis aan uniformiteit werd in de redenering die erop volgde omgedraaid tot een aanbeveling voor veelvormigheid.

Het heeft in den eersten opslag wel iets onregelmatigs, om voor een gedeelte van Java zoo geheel andere beginselen van regeer- en staathuishoudkunde aan te nemen, dan voor de overige gedeelten; dan wat heeft die ondervinding geleerd van die zucht, om alles tot eene slaafsche eenvormigheid te willen brengen? Kunnen de strenger regelen eener burgerlijke bouwkunde, hoe schoon op zich zelve, worden nagekomen, bij het optrekken van het groote gebouw van een staat? Ja, zou men in dit niet willen toestaan, hetgeen men in een bijzonder huis als geene kwetsing der architectuur aanziet, om namelijk in het eene vertrek een andere bouwde dan in het andere te volgen; men zorge maar, dat het voor den bewoner niet te zeer ongeschikt zij. (Rapport van 16 maart 1818, Van Deventer I 1865: 393)

De verontschuldiging over het gebrek aan stroomlijning zou in latere vertogen soepel worden omgebogen tot het pleidooi om toch vooral rekening te houden met 'historisch gegroeide verhoudingen', de heiliging dus van diversiteit door een geconstrueerde traditie bepaald.

De Preanger variant als een koloniale constante

Het Preanger koffieregime dat als een achterlijk overblijfsel van vroegkoloniaal beheer in de eerste decennia van de negentiende eeuw was blijven voortbestaan bleek nu model te staan voor de opzet van het cultuurstelsel. Van den Bosch streefde zowel naar verhoging van de agrarische productie op Java als ook naar het onttrekken van een groter surplus daaraan. Hoewel hij niet moe werd te herhalen dat rust en orde alleen verzekerd waren bij een zo gering mogelijke aantasting van de bestaande toestanden en hij elke hervormingszucht verwierp, kwamen onder zijn bewind in het karakter van de Javaanse boereneconomie en -samenleving ingrijpende veranderingen op gang. De uiteindelijke doelstelling van de koloniale heerschappij was nog dezelfde als aan het begin van het proces van staatsvorming had gegolden. Van den Bosch liet er geen misverstand over bestaan dat Indië een Nederlands wingewest was. De bevolking had recht op goed bestuur en kon aanspraak maken op een wijze van beheer die zoveel mogelijk rekening hield met de eigen instellingen. 'Voor het overige moeten de belangen van deze landen geheel ondergeschikt zijn aan die des Moederlands', zo voegde hij onmiddellijk hieraan toe. De dwang inherent aan het cultuurstelsel had niet alleen betrekking op de verplichting om de voorgeschreven arbeidsprestatie te leveren, maar ook om de eenzijdig vastgestelde vergoeding voor de producten zonder morren te aanvaarden. Zoals bij de verplichte leveranties van oudsher 'de gewoonte' was geweest, viel over de prijs niet te onderhandelen. Mensen in de tropen geboren neigden van nature nu eenmaal tot traagheid en indolentie. Een alternatief voor dwang was er niet. Dat gold ook voor de koffieaanplant die het niet zonder de strikte leiding door het gouvernement kon stellen. Vrije arbeid was een illusie, misschien wel voor altijd.

Bij een volk, dat in verstandelijke ontwikkeling nauwelijks aan onze kinderen van 12 à 13 jaren kan worden gelijk gesteld, zijn geene schikkingen en inrigtingen te verwagten, waardoor de vruchten, door eenen arbeid als hierboven bedoeld verkregen, naar billijkheid zouden worden verdeeld en om zulks te bewerkstelligen door den invloed van een zeer gering aantal ambtenaren, onder millioenen inlanders verspreid, van hetwelk welligt geen tien hunne taal behoorlijk verstaan, is evenzeer onmogelijk, zoodat ook de dessa-bewoners de geheele beschikking over dien oogst aan hunne hoofden overlaten. (Van den Bosch 1864: 79)

Wanneer het gebrek aan arbeidslust niet als een erfelijke eigenschap moest worden beschouwd, dan lag de oorzaak ervan in de zeden en gebruiken die sinds aloude tijden het leven der Javanen hadden beheerst. Die verwijzing naar een oeroude traditie kwam Van den Bosch in ieder geval goed van pas, want zij stelde hem in staat het loon voor de verplichte arbeid aan de boeren opgelegd tot het laagst denkbare peil terug te brengen. Voorwaarde voor het welslagen van dit beleid was de Preanger bevolking in een voortgaande staat van afgeslotenheid te houden. Naar was te voorzien zouden contacten met de buitenwereld op

een stijging van het behoeftenpeil uitlopen. Zo'n ontwikkeling stond haaks op het koloniale belang, dat voorschreef bij de bevolking geen zucht naar het bezit van meer goederen aan te wakkeren en door de prikkel van nieuwe gewoontes te breken met de eenvoud van het boerenleven.

Een andere bron van bezuiniging werd gevonden door te besparen op de kosten van disciplineren, dat wil zeggen alle uitgaven die verband hielden met het toezicht op zowel de invoering als de naleving van de voorgeschreven cultures. De opvoering van de agrarische productie van de bevolking vond plaats door de verantwoordelijkheid voor een goede gang van zaken niet in eigen beheer te nemen, maar over te dragen aan middelaars die zelf tot het inheemse milieu behoorden. Erkenning van de 'traditionele' gezagsdragers had als voordeel dat het zo weinig kostte. Het kwam erop neer dat de rekening voor hun uitbuiting en onderdrukking door de boeren zelf werd betaald. De vaak gewekte suggestie dat de koloniale overheid overging tot herstel der inheemse hoofden in hun vroegere waardigheid is slechts ten dele juist. Inderdaad had het staatsapparaat onder Daendels aan feodale trekken ingeboet. Het koloniale bestuur werd door hem op een zowel bureaucratischer alsook centralistischer leest geschoeid. De ontzetting van de leden van de landadel uit hun vroegere machtsposities werd in de jaren erna weliswaar weer tot op zekere hoogte teruggedraaid, maar van een refeodalisering was geen sprake. De hantering van vrij strakke regels beoogde de grilligheid en willekeur uit te sluiten die het doen en laten van de inheemse aristocratie in vroegere tijden placht te kenmerken. Als ambtenaren ingelijfd in de koloniale administratie stonden de regenten en lagere notabelen voortaan onder toezicht van blanke superieuren en dat betekende een belangrijke inperking van hun speelruimte. Dit alles gold in veel mindere mate voor de Preanger gewesten, waar ook onder het cultuurstelsel het eigen gezag der inheemse hoofden een reële betekenis behield. Na de invoering van de verplichte leveranties aan het begin van de achttiende eeuw bleef deze beproefde Compagniespraktijk, ook na de omzetting van de kolonie in een staatsonderneming, in de hooglanden van Soenda tot ver in de negentiende eeuw voortbestaan. Hierbij vergeleken stak het latere cultuurstelsel, met een duur van slechts enkele tientallen jaren, maar pover af. De Preanger regenten behielden een grotere autonomie dan elders, waaronder het recht om tribuut te heffen; de gouvernementsambtenaren kregen er minder zeggenschap dan elders op Java. Het gebied waarop de VOC het eerst beslag had gelegd werd niet onder het landrentestelsel gebracht, maar moest bij wijze van belasting exportgewassen blijven leveren. Toen Java eerst onder Daendels en daarna Raffles met modernere bestuursvormen te maken kreeg, ontstond de gewoonte om van 'het Preanger stelsel' te spreken, vanaf 1816 ook in officiële stukken. De term is misleidend, niet alleen omdat de constructie tot een stelsel uitbleef – men hield vast aan wat eerder was besloten –, maar ook omdat niet de Preanger een nieuwe koers insloeg maar juist overig Java dat deed. Het regime in dit gewest vormde echter geen 'afwijking', zoals vaak is gesuggereerd, maar moet begrepen worden als een koloniaal-historische constante bij uitstek. Zij werd de niet geëvenaarde succesformule

voor de koloniale exploitatie van Indië die maar liefst anderhalve eeuw standhield, tot 1871 toe. Niet als 'stelsel' maar als een geleidelijk gegroeide maatschappelijke ordening werd de Preanger omgevormd tot een gesloten en op de uitoefening van dwang gebaseerde wijze van productie, een geheel van politiek-economische arrangementen, die van binnenuit en van buitenaf nauwelijks veranderingen toeliet.

In het koloniale milieu bestond de neiging om de uitoefening van dwang die inherent was aan het cultuurstelsel toe te schrijven aan tekortkomingen in het economisch gedrag van de Javaan, door aanleg – al of niet in combinatie met historische omstandigheden – bepaald. Een alternatieve verklaring biedt de theorie van de etnoloog H.J. Nieboer, die verband legt tussen het voorkomen van gebonden arbeid en de vrije toegang tot agrarische bronnen of, omgekeerd, juist het ontbreken daarvan. Wanneer grond geen schaars goed is, aldus zijn hoofdstelling, zullen mensen hun arbeidskracht niet uit vrije wil aan anderen beschikbaar stellen, maar de voorkeur geven aan een zelfstandig bestaan door ontginning van de nog ongebruikte hulpbronnen. Alleen door de uitoefening van buiten-economische dwang zal het in die maatschappelijke situatie lukken om de beschikking over de arbeidskracht van anderen te krijgen. Dit was de gedachtegang waarmee Nieboer het voorkomen van slavernij in tribale maatschappijen verklaarde (Nieboer 1910). W. Kloosterboer heeft aan zijn theorie een ruimere strekking gegeven door op deze wijze diverse vormen van onvrije arbeid in complexe samenlevingen, waaronder gekoloniseerde, te begrijpen (Kloosterboer 1954). Zolang op Java woeste grond nog betrekkelijk ruim voorhanden was, bleef een vrijwillig aanbod van loonarbeid voor de agro-industrie onder westerse leiding achterwege. In deze situatie zou na het midden van de negentiende eeuw verandering optreden. De ontwikkeling ging geleidelijk in een richting waarbij niet langer arbeid maar grond de schaarse productiefactor bij uitstek werd. Onder invloed van de toename van de bevolking nam de druk op de agrarische bestaansbronnen toe. Daarnaast droeg ook het voortschrijdende proces van commercialisering op het platteland bij aan de opkomst van een landloos proletariaat waaruit de grootlandbouwbedrijven voor hun tijdelijke of blijvende behoefte aan werkvolk konden putten. In hoofdstuk 9 zal ik op die omslag terugkomen. Zonder te willen ontkennen dat zich volgens dit stramien een verschuiving in de verhouding tussen grond en arbeid heeft voorgedaan, wil ik erop wijzen dat zich al veel eerder en ook binnen de Javaanse agrarische structuur een landloze onderlaag had uitgekristalliseerd. Het bestaan daarvan werd al in de vroegkoloniale rapportage gesignaleerd, zoals in het uit 1822 daterende kolonisatierapport dat op naam van gouverneur-generaal Van der Capellen was gesteld maar dat Muntinghe voor hem had geschreven.

De Javasche vorsten onvermogen zijnde om de diensten, welke zij van hunne onderdanen vorderen, in alle gevallen in geld te beloonen, vonden het echter van eene andere zijde ook even onmogelijk, om *dezen arbeid om niet* te doen verrigten, doordat armoedigste gedeelte hunner bevolking, het welk van alle landbezit ontbloot, geene andere middelen van bestaan overhad, dan

alleen harer handen arbeid. De vordering toch van den *verpligten arbeid om niet*, zou ten aanzien van deze talrijke klasse hunner onderdanen gelijk gestaan hebben met eene veroordeeling om van honger en kommer te vergaan. De Javasche vorsten waren dus ook wel genoodzaakt, de *verpligten arbeid om niet* te bepalen tot de bezitters der *Sawa velden*. De vruchten van het *Sawa veld*, werden alzoo het loon van den verpligten arbeid, in stede van geld.

... van daar ook, dat op alle die plaatsen van het eiland Java, waar de verpligte dienstbaarheid meer drukking veroorzaakte als het *Sawa veld* voordeel gaf, de Javaan uit *vrije verkiezing* zijn *Sawa veld* verliet, met de voordeelen van dien akker, ook tevens den last van den *verpligten arbeid om niet*, overbragt op hem, die als zijne mede ingezetenen ook als dienstplichtig tot dien arbeid konde gerekend worden. (Ottow 1937: 268-269)

Een landloze klasse van prekapitalistische origine bleef in een verhouding van onvrije arbeid opgesloten in de boereneconomie en raakte pas in de latere koloniale tijd heel geleidelijk uit die positie van gebondenheid bevrijd. Zoals nog zal blijken, werd de massale hoeveelheid arbeid gevorderd voor de cultuur- en herendiensten hoofdzakelijk door landarme en landloze boeren gepresteerd. De omslag van een tekort aan (een vrijwillig aanbod van) arbeid naar een tekort aan (vrije toegang tot) grond in de loop van de negentiende eeuw leidde, zoals gezegd, tot het in steeds meerdere mate beschikbaar komen van werkvolk, dat in loondienst een bestaan zocht. De noodzaak tot uitoefening van dwang van overheidswege nam geleidelijk af. Aan de voorwaarde voor het ontstaan van een vrije arbeidsmarkt was nu voldaan. Maar deze omslag werd niet alleen teweeggebracht in het vrije spel van maatschappelijke krachten bepaald door het samengaan van demografische groei en economische expansie. Het was zeker geen toeval dat de afschaffing van het cultuurstelsel en van het Preanger stelsel samenviel met de afkondiging der Agrarische Wet in 1870. Deze verordening regelde de uitgifte van woeste gronden op Java welke de koloniale staat als haar domein beschouwde. Voor de greep op arbeid zou in het laatkoloniale tijdperk de greep op grond in de plaats komen. Het kwam neer op een verkrachting van de rechten van de inheemse bevolking waarvoor Muntinghe gevreesd had.

Het stelsel van landelijke inkomsten, dat was kristalhelder, zou nooit opleveren wat de directie van het koloniale bedrijf zichzelf had beloofd: de overmaking van een jaarlijks aanzwellend surplus voor de Nederlandse schatkist. Wat het verhuren van bouwgrond aan de boeren werd genoemd, zou misschien toereikend zijn om in de kosten van bestuur en beheer te voorzien, maar een substantieel overschot viel met die belastingopbrengst niet te verwachten.²⁵ Dat kon alleen door de al bestaande teelt van exportgewassen verder op te voeren. De wereldeconomie ontwikkelde zich in een gestaag tempo en van belang was dat de prijs waarvoor de koloniale waren op de markt kwamen ten minste niet boven, en liever nog beneden, het peil lag waarvoor concurrenten kans zagen om te leveren. Die economische wetmatigheid maakte productie op basis van onvrije arbeid tot een gebiedende eis. Immers, alleen door de boeren de laagst mogelijke vergoeding voor het gebruik van hun

grond en arbeid te betalen zou het lukken winst te maken en die aan het moederland ten goede te laten komen. Dit inzicht bracht J. van den Bosch ertoe om het hem aangereikte model van ondernemingsgewijze productie op basis van vrije arbeid krachtig van de hand te wijzen. De reis die hij in koninklijke opdracht naar Suriname had gemaakt voor de reorganisatie van het beheer in dit koloniale gebiedsdeel sterkte hem in de overtuiging dat een minimale kostprijs alleen te realiseren viel door maximaal op de arbeidskosten te besparen. Van den Bosch gaf als zijn oordeel te kennen

... dat men zich van het uitgeven van landen aan Europeanen op Java, en van een zogenaamd stelsel van vrije industrie, te veel beloofde; hij meende uit de West-Indiën gegevens te hebben medegebracht, die voldoende bewezen dat, zoo de Europeesche planter op Java van *vrije arbeiders*, in den eigenlijken zin van het woord moest afhangen, hij nimmer in staat zou zijn, de mededinging tegen de West-Indische slaven-koloniën vol te houden; en hij oordeelde dan ook, dat de inrigtingen der voormalige Oost-Indische compagnie, waarvan gedwongen kultures en leverantiën de hoofdzuilen waren, de voorkeur verdienden. (Van Deventer 11 1866: 184)

Behalve verplichte teelt van voorgeschreven gewassen maakten dus ook uitsluiting van vrije opkoop en vervoer deel uit van de politiek-economische organisatie in de kolonie die hem voor ogen stond. Begin 1830 tot gouverneur-generaal aangesteld, kreeg Van den Bosch alle gelegenheid zijn opvattingen in praktijk te brengen en dat deed hij dan ook onmiddellijk en met veel daadkracht.

Alvorens de enorme productiestijging met feitelijke gegevens te onderbouwen plaats ik eerst nog enkele kanttekeningen bij de vastgestelde hoofdlijnen van wat als het batigslotbeleid de geschiedschrijving zou ingaan. De discussie bij de lancering ervan gevoerd getuigde van een fundamentele tegenstrijdigheid tussen ideeën en belangen. De ideeën die Van den Bosch etaleerde waren hoogdravend, leerstellig en modieus, terwijl de achterliggende belangen platvloers, praktisch en door pure baatzucht waren ingegeven. In ideologische zin was er sprake van een groot geloof in de mogelijkheden tot ontplooiing die in ieder mens sluimeren en door een verlicht bestuur vrij baan moeten krijgen; politiek stond de noodzaak voorop een aan dwang onderworpen maar ook een dwang verfoeiende boerenbevolking te disciplineren tot de verhoogde teelt van marktgewassen.²⁶ In de eerste decennia van de negentiende eeuw kreeg het koloniale bestel, voor het eerst maar onuitwisbaar, een verdachte klank. Maatgevend voor de fundamentele ongelijkheid die tussen koloniserende en gekoloniseerde volken bestond, was de stelligheid waarmee W. van Hogendorp zich, als naaste medewerker van Du Bus de Gisignies, over de minderwaardigheid van het Javaanse ras uitliet. In een van zijn brieven naar zijn familie in Nederland bracht hij die zienswijze als volgt onder woorden.

Zij ondergaan (echter) het ascendent dat wij over hen uitoefenen door de meerderheid onzer wapens in de eerste plaats, en die onzer kennis wijders in zoovele vakken niet alleen, maar door de superioriteit van character en geestvermogens, die onze oorspronkelijke stamboom boven alle andere meer vervallen stammen over de aarde verspreid, kenmerkt en haar waar zij zich getoond heeft, meester heeft gemaakt verre boven het vermogen harer fysieke krachten en van alle krachten die zij aan de kunst ontleent. ... Wij mogen erover filosofheeren zoveel wij willen en in alle nederigheid afstand doen van wat ons boven hen gegeven is; zijn instinct en onberedeneerd gevoel misleidt hem niet en maakt hem ons onderdanig en gedwee omdat hij zich onze superioriteit bewust is. (Hogendorp 1913: 78)

De beginselen waarop de vreemde heerschappij gebaseerd was verdroegen zich niet met de politieke en maatschappelijke opvattingen die in Europa waren doorgebroken en daar, met vallen en opstaan, veld zouden blijven winnen. In de kolonie kregen ze een inhoud die het karakter van een ideologie aannam: de stelselmatige rechtvaardiging en legitimering van een situatie van onderdrukking. Deze leer kreeg in de decennia die erop volgden hoe langer hoe meer de klank van een fundamentele tegenstelling tussen blank en zwart. Exemplarisch voor dit gedachtegoed was een nota uit 1850 waarmee J.C. Baud zijn loopbaan als minister van Koloniën afsloot. Niet alleen tekende hij daarin de tegenstelling in absolute zin, als een zuiverheid die geen vermenging duldde, maar bovendien wekte Baud de indruk dat het overheerste ras de blanke meerwaardigheid onderschreef en van het besef van haar eigen minderwaardigheid doordrongen was geraakt.

De geschiedenis leert, dat de aanraking van het blanke menschenras met de donkerkleurigen steeds tot uitkomst heeft gehad de onderwerping der laatste door het eerste. Bij de zwarte rassen heeft deze ervaring de overtuiging doen ontstaan, dat de blanke tot een hoger orde van schepselen behoort, en dat het in beider bestemming ligt, de eene om *overheerscher*, de ander als *overheerschte* te zijn. Dat regt van overheersching wordt echter, in den strengsten zin beschouwd als eene eigenschap van het *zuiver* blanke ras, zoodat, terwijl de zwarte zich gedwee voor den blanke buigt, hij met blijkbaren tegenzin aan den man van *gemengd bloed* gehoorzaamt.²⁷

Met deze uitspraak vertolkte de man die vele jaren de voornaamste koloniale gezagsdrager was geweest de onversneden racistische inslag die aan de beleidsvoering ten grondslag lag. De gestage verhoging van de koffiëproductie kon als maatstaf worden uitgelegd voor de verinnerlijking van de onderschikking waarop de koloniale directie zich beriep.

VII · HET KOFFIEREGIME ONDER HET CULTUURSTELSEL

De voortgaande verzwarening van de tribuutheffing

Het argument dat arbeidsdwang onvermijdelijk was om de kostprijs te drukken kon in de presentatie van het beleid en de publieke verantwoording ervan niet al te sterk worden aangezet. De minister belast met koloniale zaken stelde met leedwezen vast dat de Javanen niet de arbeidzaamheid bezaten nodig om voordelen uit de vruchtbaarheid van het eiland te trekken. Die constatering bracht hem in 1830 ertoe te verklaren dat uitgangspunt voor het bestuur op Java was 'de industrie der bevolking te leiden naar het doel, hetwelk het meest overeenkwam met de belangen van den moederstaat' (Van Deventer II 1866: 497). Echter, de omgekeerde redenering dat evident nadeel voor de gekoloniseerde bevolking nu eenmaal de prijs was die voor deze prioriteit betaald moest worden viel moeilijker te rechtvaardigen. De aanstaande afschaffing van de slavernij, hoewel door Nederland vertraagd overgenomen¹, gaf al aan dat het pleidooi voor handhaving van onvrije arbeid voor Javanen niet op onverdeelde welwillendheid zou mogen rekenen. Vandaar ook de kernachtige samenvatting van het voornemen om 'het meest mogelijk product van de beste kwaliteit tegen den minsten prijs te verkrijgen, zonder druk op de bevolking' (geciteerd in Van Gorkom 1880: 177-178). Om die laatste toevoeging niet tot een fictie te maken werd gekozen voor een benadering die de gelasting van overheidswege tot het verrichten van productief werk als een inspanning voorstelde welke de ontwikkeling van land en volk ten goede zou komen. Aangezien de Javanen niet uit eigen beweging wilden overgaan tot de teelt van handełsgewassen als gevolg van het kinderlijke, oneconomische gedrag waarmee zij behept waren, zat er niets anders op dan hun discipline op te leggen. Zolang zij geen blijk gaven tot de vereiste arbeidsprestatie gemotiveerd te zijn bleef dwang geboden om de koloniale onderdanen in het gareel te leiden dat naar vooruitgang wees.

In zijn uiteenzettingen over de grondslag van het cultuurstelsel dat hem voor ogen stond verwees Van den Bosch naar de gedwongen cultures en leveranties als de hoofdzuilen van het bewind zoals indertijd door de Oost-Indische Compagnie gevoerd. De terugkeer naar die politiek strookte naar zijn mening met het beginsel van tribuutheffing waaraan de boerenbevolking vanouds gewend was geweest. Dat aan de loyale uitvoering van de bevelen van hogerhand niet getwijfeld hoefde te worden, bewezen de inwoners van de Preanger regentschappen. In dit gebied was immers met medewerking van de inheemse hoofden de traditionele regeling in stand gebleven. Welnu, hetzelfde regime kon ook elders op Java worden ingevoerd. Maar niet iedereen toonde zich bij voorbaat overtuigd

dat het genoemde precedent zou werken zoals door Van den Bosch gesuggereerd. In een reactie wees J.C. Baud, toentertijd directeur voor Zaken der Koloniën, erop dat het breken met het *ancien régime* buiten de Preanger regentschappen tot veranderingen had geleid die restauratie ervan zou kunnen bemoeilijken. De plannen door Van den Bosch ontvouwd voorzagen niet in de terugkeer van de landadel in de leiding over teelt en inzameling van de gewassen. Had trouwens de Soendaneze bevolking niet een uitzonderlijk besef van volgzaamheid aan de dag gelegd en kon verwacht worden dat zonder de directe en nabije bemoeienis van de inheemse hoofden met de dagelijkse gang van zaken, zoals daar vanaf het begin gebruikelijk was geweest, de boeren elders op Java zouden doen wat hen werd opgedragen?² Het was nog maar de vraag of die grotere gedweeheid van de bevolking in de hooglanden van West-Java, als daarvan al sprake was, uit een verschil in volksaard te verklaren viel dan wel voortkwam uit een bestuurlijke inrichting die de gezagsverhoudingen binnen de gekoloniseerde samenleving doelbewust intact had gelaten. Nogmaals herinner ik aan de uitspraak van Engelhard dat de Preanger regenten de boeren in bedwang hielden met tal van middelen die ver buiten het blikveld, laat staan het bereik van Europese ambtenaren lagen. De invoering van het cultuurstelsel vond plaats in een tijdperk dat de koloniale bureaucratie zich nog op grote afstand van de bedrijfsvloer bevond en er allerm minst zeker van kon zijn dat de gegeven bevelen de gewenste uitwerking zouden krijgen. De voor de hand liggende oplossing voor dit probleem was om buiten het Preanger gebied het dorpsbestuur aan te wijzen als schakel tussen bestuur en bevolking en de leden van dit lokale college ten laste van de overige inwoners te belonen met de uitgifte van belastingvrije rijstvelden. Het dorpswezen, door Raffles 'ontdekt' en door hem tot het aloude fundament van de boerenorde uitgeroepen, werd tot zwaartepunt gemaakt voor de toewijzing en verdeling van de lasten die in de vorm van handelsgewassen onder het nieuwe tribuutstelsel werden opgelegd. In die zin bleven de Preanger regentschappen – waar geen dorpsbestuur werd aangetroffen zoals elders voorkwam – verschillen van de organisatorische structuur van koloniale exploitatie die in het cultuurstelsel gestalte kreeg. Mijn relaas blijft tot de invoering en uitwerking ervan in de hooglanden van West-Java beperkt.

Koffie en nog meer

Het scala van producten waarvan de teelt en levering verplicht werden gesteld verschilde per regio. Aan die variatie lagen zowel bestuurlijke als agronomische overwegingen ten grondslag. In de noordelijke kustvlakte van Java, vanaf Cheribon in oostelijke richting, groeide suikerriet weldra uit tot een gewas dat op een aanzienlijk deel van de bouwgrond en arbeidstijd van de bevolking beslag legde. Voor de iets hoger gelegen streken op Midden- en Oost-Java gold hetzelfde voor koffie. De overeenkomsten en verschillen met de voortgaande teelt van dit gewas in de Preanger komen in de volgende sectie aan de orde.

Mijn aandacht in deze sectie gaat eerst uit naar pogingen om de aanplant van andere gewassen voor te schrijven die voor afzet op de wereldmarkt goede vooruitzichten boden. Die aanloop tot diversificatie was niet zo vanzelfsprekend, want in vele districten was het bevel tot aanplant van koffie vergezeld gegaan van de belofte dat de producenten van andere lasten gevrijwaard zouden blijven. Koffie en niet meer dan dat was wat de koloniale heer verlangde, natuurlijk afgezien van het aandeel in de rijsttoegst dat de boeren aan inheemse zetbazen moesten afstaan.

De aanwijzing van de Preanger hooglanden tot het centrum voor de indigoteelt viel samen met het begin van het cultuurstelsel. De hernieuwde invoering – na de levering ervan op aandrang van de Compagnie vanaf het einde van de zeventiende eeuw en in de eerste helft van de achttiende eeuw – gebeurde aanvankelijk op beperkte schaal. Twijfel aan de profijtelijkheid van het product samen met gemis aan toezicht op de vereiste kwaliteit ervan leidde tot een verminderde interesse, maar het gewas is nooit helemaal verdwenen uit de Preanger. De leiding van de Compagnie had aan het einde van de achttiende eeuw verklaard geen waarde te hechten aan uitspraken dat de hooglanden ongeschikt waren voor de teelt van katoen en indigo.³ Pieter Engelhard gaf als gecommitteerde bij wijze van proef opdracht tot het beplanten van een aantal velden met indigo, zoals blijkt uit de verslagen van zijn inspectietochten door de Preanger uit het begin van de negentiende eeuw. Het ontbreekt echter niet aan berichten waaruit blijkt dat de bevolking in verzet kwam tegen de herinvoering van het gewas. De boeren verbouwden weliswaar indigo, maar deden dit alleen voor eigen gebruik, om hun eigen thuis geweven stof te verven. In zijn jaarverslag van 1800 waarschuwde de opziener van Tjiandjoer dat de vrees voor het indigo planten zo groot was dat boeren alleen al bij de voorbereiding tot de teelt ervan de benen namen (De Haan 111 1912: 823). Na het midden van de jaren twintig meldde het residentieverslag de terugkeer van het gewas in een aantal Preanger districten (Van Soest 11 1869: 69). Uit de bronnen wordt niet duidelijk wie daartoe het initiatief had genomen. De uitkomsten waren kennelijk zo bemoedigend dat besloten werd een groter areaal voor de aanleg van indigotuinen te bestemmen. Van den Bosch besloot aan de teelt van indigo zelfs voorrang te geven boven die van koffie. De ambtelijke berichtgeving beweerde dat het om gronden ging die niet of niet langer geschikt waren voor de cultuur van koffie of dat een te hoge werkdruk daarvan voorkomen kon worden door het bijplanten van bomen te staken. Een voorlopige inspecteur voor het nieuwe gewas, G.E. Teisseire, kreeg opdracht een onderzoek in te stellen en zijn bevindingen, gebaseerd op een rondreis in april 1830 door de regentschappen Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang en Limbangan⁴, leidde tot de aanwijzing van de Preanger voor de levering van hoeveelheden voldoende om voor een aanzienlijk deel in de veronderstelde behoefte te voorzien. Ook Cheribon werd genoemd als een gebied waar de productie binnen korte tijd tot grote hoogte opgevoerd zou kunnen worden. Om de bedrijfsleiding tot grotere ijver aan te sporen kon deze rekenen op een premie die een tiende deel van de totale geleverde waarde bedroeg. Deze zogenaamde cultuurpercenten

werden, verdeeld tussen overheidsambtenaren en inheemse hoofden, toegekend als opslag boven hun reguliere beloning. Met het oog op de verwerking van de grondstof tot verfstof vroeg en kreeg de voorlopige inspecteur toestemming voor de bouw van 19 indigofabrieken in de Preanger regentschappen. Het was een agro-industrie die dicht bij de velden verrees (Van Deventer II 1866: 148-154).

Uit de gang van zaken met betrekking tot de indigoteelt in de Preanger regentschappen – eerst de opkomst, vervolgens de voortzetting en ten slotte de afbouw – valt af te leiden hoe vanuit de koloniale machinerie de opdrachten ‘naar het veld’ tot stand kwamen, op welke wijze het inwinnen van informatie over de resultaten plaatsvond, wat in het licht van de opgedane ervaring tot bijstelling van het doel leidde en ten slotte staking van de productie toen bleek dat doorgaan op de ingeslagen weg meer nadeel dan voordeel opleverde. Hoe groot de afkeer van de koffiecultuur ook was geweest, de vervanging ervan door het nieuwe gewas dat voor aflevering eerst fabrieksmatig verwerkt moest worden, betekende een nog veel zwaardere aanslag op het toch al weinig draagkrachtige boerenbestaan. Inwoners vluchtten weg uit streken op het nieuws dat de komst van deze gehate teelt aanstaande was, en hun vertrek betekende een verdere verslechtering van het lot van de achterblijvendenden op wie het volle gewicht kwam te rusten. De veronderstelling dat het enige tijd duurde voordat deze rampzalige uitwerking tot het hogere koloniale gezag doordrong is onjuist. Al in december 1830 signaleerde de resident van Cheribon dat niet alles volgens plan verliep. Het verzet dat hij rapporteerde was niet uitzonderlijk voor dit oude onrustgebied, maar een haastig ingestelde onderzoekscommissie sloot niet uit dat de gedwongen teelt van indigo veel weerstand had opgeroepen.⁵ Van den Bosch reageerde geruststellend en voerde een maand later argumenten aan met als strekking dat de teelt voor de producenten toch erg voordelig was, hen vrijstelde van herendiensten en met een behoorlijke betaling voor de gedane arbeid gepaard ging. Onder elkaar en binnenskamers konden de beleidsmakers met grotere vrijmoedigheid over het verzet der boeren van gedachten wisselen. In een nota merkte een lid van de Raad van Indië op dat de stellige verzekering van de resident van Cheribon dat de aanplant van indigo vrijwillig zou gebeuren onjuist was geweest en dat het aan een zijden draadje had gehangen of de hele residentie was in opstand gekomen. Hij waarschuwde dat de betaling van cultuurpercenten bij de ontvangers ervan, de ambtenaren en hoofden met het toezicht belast, misbruik in de hand werkte (Vitalis 1851: 250). Het raadslid P. Merkus, in deze fase een verklaard tegenstander van de gouverneur-generaal, stelde het gerezen probleem principiëler aan de orde. De veronderstelling dat de Javaan handelde in het besef een verbintenis aan te gaan met de overheid voor de levering van een agrarisch product noemde hij misplaatst.

Omdat de bevolking ‘... niet weet, dat zij tengevolge van eene zoogenaamde overeenkomst werkt of levert; dat met de daad, de arbeid niet wordt *bedongen* maar *gevorderd*; dat zij dus ook alleen werkt en levert, omdat het van haar wordt gevorderd en zij zich daartoe verplicht acht, en dat de

zoogenaamde kontrakten dus hoofdzakelijk dienen, om de inbreuk op de vrije beschikking van gronden, arbeid en producten, onder eenen schoonschijnenden naam, te verbloemen en te bedekken.' (Van Deventer II 1866: 221)

In een vervolgnota waarschuwde hij voor de neiging verder te gaan op de weg van dwang voor de levering van arbeid en producten. Het rapport van de resident van Cheribon boezemde hem geen vertrouwen in, want de onrust bij de komst van de indigoteelt was aan diens beleid te wijten geweest. De onderzoekscommissie had deze gezagsdrager tot voorzichtigheid gemaand, zo viel in het uitgebrachte rapport tussen de regels door te lezen, en hem ontraden toe te staan '... dat de hoofden voetblokken bij de werken voorhanden hebben, om de onwilligen op te sluiten' (Van Deventer II 1866: 295). Elke herinnering aan de slechte ervaringen in de voorgaande eeuw opgedaan bleef achterwege. Toch kon geen twijfel bestaan aan de schadelijke uitwerking van de teelt. A.H. Wiese had al aan het begin van de eeuw een vernietigend oordeel uitgebracht.⁶ De man sprak met gezag, want toen hij dit schreef was hij al directeur-generaal en zijn bevordering tot gouverneur-generaal volgde in 1805. Bij de herinvoering van het gewas onder het cultuurstelsel ontbrak elke verwijzing naar die eerdere geschiedenis. Weliswaar gaf de resident van de Preanger regentschappen in juli 1831 nogmaals in voorzichtige bewoordingen te kennen dat de cultuur voor de bevolking te bezwarend en te drukkend was, maar Van den Bosch hield stug vol. Twee maanden later, met een nieuwe tournee door het productiegebied achter de rug, berichtte hij dat de bouw van fabrieken hier en daar meer arbeid had gekost dan was voorzien en dat niet overal goede gronden waren uitgezocht, maar dat het gestelde doel zeker zou worden gehaald (Van Deventer II 1866: 383-384). De ambtelijke kritiek kwam nu echter ook van onderop en betrof de botsing van belangen tussen indigo en koffie. In 1834 was het aanvankelijke optimisme omgeslagen in twijfel over het nut van voortzetting van de nieuwe teelt in de Preanger regentschappen. Kort nadat Van den Bosch uit Indië was vertrokken maakte zijn opvolger Baud een inspectieronde, die hem aanleiding gaf zich tevreden uit te laten over de toestand in de residentie.

De bevolking dezer distrikten is rustig en gewillig, en al de arbeid die haar wordt opgelegd, regelt zich geheel naar de *adat* of volksinstellingen, omdat de inlandsche hoofden hier de voorname werktuigen van het bestuur zijn, en hun invloed, minder dan elders, door Europeesche tussenkomst of hervormingsgeest is verminderd. Vandaar dan ook, dat het bestuur hier verder kan gaan dan elders, in het beschikken over de bevolking, omdat de zekerheid bestaat, dat het onaangename hetwelk in die beschikkingen mogt gelegen zijn, zoveel mogelijk, door eene billijke en met de landsgebruiken overeenkomende regeling en verdeling zal worden getemperd. (Van Deventer II 1866: 623)

Minder lovend liet de nieuwe landvoogd (voorlopig ad interim aangesteld) zich uit over de indigoteelt. Die was naar zijn mening ondoelmatig geregeld, de inspecteur die erover ging bezat te weinig kennis van zaken en de helft van de gestichte fabrieken was al gesloten. Ten slotte verontrustte het hem dat de verbouw van dit gewas ten koste ging van de koffie, die in commercieel opzicht veel belangrijker was. Een jaar later viel het doek voor het product dat bij de invoering zulke hoge verwachtingen had gewekt. Van grote invloed op de herziening van het eerder zo opgewekte oordeel was het verslag dat de inspecteur der Kultures Vitalis van zijn bevindingen in de Oost-Preanger uitbracht. Hij schreef in zijn rapportage dat de bevolking van Soekapoera en een deel van Soemedang in kleine, verspreid liggende gehuchten woonde. Voor hun levensonderhoud waren deze nog rondzwervende boeren aangewezen op de verbouw van voedsel op droge gronden, die heel weinig opbrachten. Het ontbrak hen eigenlijk aan de tijd die gemoeid was met tewerkstelling in de indigoteelt en wat zij daarmee verdienden was onvoldoende voor het bestaan. Daarbij kwam dat zij gedwongen werden door moeilijk terrein grote afstanden af te leggen, tot 77 paal gaans. Niet zelden bereikten zij pas na twee weken de aangewezen werkplaatsen en liepen zij onderweg groot gevaar door wilde dieren, rinocerossen en tijgers te worden aangevallen. Door hongersnood was het aantal sterfgevallen in de drie fabrieken die Vitalis bezocht al tot enkele duizenden opgelopen. Bij zijn eerste inspectie in april 1835 trof hij wandelende geraamten aan die zich van de ene plaats naar de andere voortsleepten en maar al te vaak van ontbering omkwamen. Sommigen waren zo uitgeput dat zij bezweken aan het eten van wat voedsel, hun bij wijze van voorschot op het uiterst magere loon verstrekt.⁷ Een vervolgrapport van zijn hand over de toestand in Soemedang was al even alarmerend.⁸ Voedselgebrek had tot een onvoorstelbaar hoge mortaliteit geleid. Het advies van Vitalis luidde om, op één uitzondering na, tot sluiting van alle indigofabrieken in de Preanger regentschappen over te gaan, de teelt van dit gewas te staken en de daarvoor in beslag genomen velden aan de boeren terug te geven voor de rijstverbouw. Aldus gebeurde met vrijwel onmiddellijke ingang. Toch zou de formele intrekking van de indigocultuur tot 1855 op zich laten wachten (De Waal 1866: 362).

Zoals voor het hele cultuurstelsel gold, het besluit tot beëindiging van productie verliep moeizamer dan het beginnen ervan. Dat had alles te maken met de opvatting in ambtelijke kringen dat arbeid zonder terughoudendheid gevorderd kon worden en tegen betaling van de laagst denkbare vergoeding, als daarvan al sprake was, geleverd werd uit een voorraad die zich op afroep beschikbaar diende te houden. De kritiek op de gang van zaken rond de indigoteelt kreeg achteraf een nog veel fellere toon, maar inmiddels was een klimaat ontstaan waarin berichtgeving met die strekking als stemmingmakerij van de hand werd gewezen. De afwijzende reactie sloeg over van Indië naar het moederland en de vertolkers ervan, die met kennis van zaken spraken, zagen zich gedwongen hun aanklacht anoniem in de publiciteit te brengen. In 1835 verscheen een publicatie waarin dit tegengeluid krachtig tot uiting kwam en dat onder andere de negatieve uitwerking van de indigoteelt in

de Preanger regentschappen scherp hekelde.⁹ De aanklacht was gelardeerd met feiten die slechts aan direct betrokkenen bekend konden zijn. De verontwaardiging over deze infame aantijgingen liep hoog op en gaf aanleiding tot een verbod aan ambtenaren, al of niet in actieve dienst, om officiële stukken openbaar te maken. Het lekken van informatie moest voorkomen dat anders dan in een kleine kring van direct betrokkenen en belanghebbenden bij het cultuurstelsel een kritische discussie over het nieuwe regime zou worden gevoerd.¹⁰

Wat aan de gang van zaken bij invoering van het cultuurstelsel opvalt, is dat de koloniale bedrijfslijn van hoog naar laag liep en dat het aangewezen doel tot elke prijs gehaald moest worden zonder aandacht voor de vraag of de lastgeving de draagkracht van de boeren niet te boven ging. Weliswaar werd de voedsellandbouw in grote delen van het Javaanse platteland in hoog tempo uitgebreid, maar de agrarische bedrijvigheid stond toch bovenal in dienst van de productie van gewassen bestemd voor de export. Behalve dat deze schaalvergroting met de uitoefening van dwang gepaard ging waren kenmerken ervan het tekortschietend zicht van de opdrachtgever op de inrichting van de inheemse economie en de bestaansbronnen van de bevolking, de afwezigheid van voldoende agronomische kennis bij zowel leiding als producenten en het nalaten van onderzoek of de bestaande technieken en werktuigen wel een doelmatige bedrijfsvoering toelieten. De stichting van enkele proef- en etablissementen voor de landbouw kon door gebrek aan een duidelijk werkprogramma hierin weinig verandering brengen. De proefondervindelijke methode die gebezigd werd betekende dat van een zorgvuldige afweging van kosten en moeite vooraf geen sprake was. Evaluatie van de uitkomsten bleef achterwege en lering te trekken uit de diversiteit van ervaringen veronderstelde het vastleggen ervan in een bestand dat als een geheugen voor het apparaat zou kunnen dienen. De stelselmatige opbouw van zo'n boekhouding had, zoals ook in het verleden het geval was geweest, een lage prioriteit. De bevolking werd in haar werkkraft naar believen en vooral ook bijna of geheel kosteloos gerekwireerd. Maatstaf was het profijt dat de overheid aan de opbrengst ontleende. De beleidsmakers lieten zich weinig of niets gelegen liggen aan wat de verplichte levering voor de boerenmassa betekende. Pogingen om verbetering te brengen in de gebreken die al werkende aan het licht traden, vond meer toevallig dan planmatig plaats. Die nonchalante aanpak verklaarde de neiging tot improvisatie en het gemak waarmee gestelde doelen door nieuwe werden vervangen als dat zo uitkwam. Een belangrijke stap op weg naar verbetering in deze opzichten was de aanstelling eind 1831 van een directeur der Kultures om toezicht te houden op productie en uitbreiding van de verbouwde gewassen. Boven het beleid in de afzonderlijke gewesten gevoerd kwam dus een directie met als taak over heel Java te inspecteren, coördineren en rapporteren. Een paar jongemannen kwamen als *élèves* in dienst om een landbouwkundige opleiding te ondergaan. Verder werd een ambtenaar belast met het samenstellen van een statistieke opgave, met gebruikmaking van in het overheidsarchief aanwezige verslagen en stukken, terwijl hij in zijn verzameling ook kaarten en schetsen diende op te nemen.

De aandacht van het gouvernement ging hoofdzakelijk uit naar de teelt van suikerriet, koffie en indigo. In zijn memorie van medio 1830 gaf Van den Bosch te kennen dat ook andere cultures aanmoediging verdienden en gewassen die hij van meet af aan noemde waren katoen, zijde en thee. Later kwamen daar nog tabak, peper, kaneel, cochénille (een verfstof) en kina bij. De meeste van deze producten zijn niet of pas veel later voorbij het experimentele stadium gekomen en de belangstelling ervoor lijkt meer door grillig toeval dan door verstand van zaken te zijn geïnspireerd. De aanplant van katoen leek gunstig met het oog op verkoop in China; een scheepskapitein, aangespoord door de hoofdbaljuw van Batavia, nam heimelijk tabakszaden mee uit Manilla; een proef met de zijdeteelt in de Preanger regentschappen werd gesteund met een subsidie voor de vervaardiging van machines en de bouw van een fabriek. Commissaris-generaal Du Bus de Gisignies had het initiatief voor de aanplant van thee genomen. De wijze waarop dit gebeurde was geen uitzondering maar regel. Het volgende voorval is daarvan een illustratie.

Op zekeren dag met den natuurkundige Diard in den plantentuin te Bogor zijnde, viel zijn oog op een heester, overdekt met schoone witte bloemen. Daarentrent inlichtingen vragende, vernam hij dat dit een bloeiende theestruik was. Dit gaf aanleiding tot het ontbieden, uit Japan, van theezaden die door den zorg van den heer von Siebold verkregen werden. Deze werden in de tuin te Buitenzorg, onder het oog van den kommissaris Du Bus, in 1826 gezaaid, en reeds in 1827 had men daar een aanplant van meer dan duizend theeheesters. (Van Deventer III 1866: 398)

Het vervolg was de aanleg van een theetuin in Wanayasa, dat de eerste vestigingsplaats van de resident van de Preanger regentschappen was geweest voor diens verhuizing naar Tjiandjoer. Gouverneur-generaal Van den Bosch gaf blijk van zijn interesse voor dit product door iemand naar China te sturen met de opdracht informatie in te winnen over de fabricage van thee. Hij kwam terug met een lading theezaden, wat werktuigen voor de verwerking en twaalf Chinese arbeiders onder een voorman die bekend waren met de industriële wijze van bereiding. De man die met deze missie belast was geweest, nu aangesteld als inspecteur, zag toe op de aanplant van een miljoen theeheesters in de Preanger regentschappen en de bouw van loodsen en woningen voor de Chinese werklieden op de onderneming. Hij ging nogmaals naar China om meer zaden, materiaal en arbeiders op te halen. Maar de blijken van tevredenheid die hem eerder ten deel vielen hielden niet aan toen de opbrengst van de Wanayasa-plantage beneden de hooggestemde verwachtingen bleef en de aanplantingen hoger op nog niet productief waren geworden. De inspecteur had nagelaten te leveren wat hij beloofd had, maar ging wel door met het doen van kostbare voorstellen, die nu als inconsequent van de hand werden gewezen. Bezat de ambtenaar in kwestie wel de kwaliteiten hem eerder in zo ruime mate toegedicht?¹¹ De gerezen twijfel leidde tot veel ruzie en bijstelling benedenwaarts van de voorgenomen aanplant. Pas veel later, voorbij de periode waarop deze studie betrekking heeft, zou de theeproductie in de

Preanger regentschappen uitgroeien tot een bedrijvigheid die de teelt van koffie in belang zou overtreffen.¹² Het omslaan van het aanvankelijk enthousiasme in scepsis gold eveneens voor de zijdecultuur. De rooskleurige prognose ging ook voor dit gewas gepaard met de aanstelling van een inspecteur, die toestemming kreeg de grondstof uit Europa, China en Bengalen te importeren en uit het laatste gebied enkele werklieden te laten komen om de teelt van zijdedormen ingang te doen vinden. Gouverneur-generaal ad interim Baud trof in 1835 bij zijn inspectieronde door de Preanger regentschappen geen bloeiende bedrijfstak aan. Hij noemde de zijdedormen ziekelijk en improductief. De kweekloodsen, gehuisvest in een inmiddels gesloten theefabriek, produceerden cocons waarvan de kwaliteit nog niet vaststond. Maar zelfs bij een gunstig resultaat leek het uitgesloten dat de zijdeteelt tot een volksnijverheid zou kunnen uitgroeien.

Natuurlijk, de introductie van de teelt van koffie was ruim een eeuw eerder niet minder spontaan verlopen: de onverwachte import van het product uit verre contreien, een willekeurige aanplant eerst in streken die voor het gewas minder geschikt bleken te zijn, het opdragen van de zorg ervoor aan ambtenaren die elke kennis ontbeerden alsmede onzekerheid over de afzet van de opbrengst op de wereldmarkt. Juist die volgehouden onbeholpenheid is naar mijn mening opvallend. Wat aan het begin van de achttiende eeuw terloops en welhaast als een liefhebberij ingang had gevonden, was nog steeds de aanpak in een tijdperk waarin het platteland op Java volgens een latere commentator tot één grote werk-inrichting werd omgezet. Het was misschien een overdreven typering, maar dit nam niet weg dat de expertise waarmee de koloniale beleidsvoerders het cultuurstelsel in werking zetten allesbehalve indrukwekkend was. Wat mede het karakter van een stelsel bepaalt – zorgvuldigheid in de voorbereiding en uitvoering van de productiekeuzes – leek eraan te ontbreken. Vitalis verhaalde dat hij herhaaldelijk moest voorstellen een mislukt gewas niet langer te verbouwen. Bij een inspectie in 1837 trof hij tweeduizend koffieplanters aan die al vijf jaar in een tuin aan het werk waren. Om deze aanplanting te bereiken moest een deel van hen 28 mijl afleggen. Hun inspanning had gedurende al deze tijd slechts drie pikol koffie opgeleverd (Vitalis 1851: 3). De werkstijl kwam neer op het stellen van ambitieuze doelen, een krachtdadig maar onbezonnen doorvoeren van maatregelen in eerste aanleg en dan kijken of, waar en hoe het schip strandde. Als bijstelling te lastig bleek of afstuitte op praktische bezwaren die voor het moment niet te overwinnen waren, hield het experiment op te bestaan onder sluiting van de boeken en afschrijving van de gemaakte kosten. De aandacht verschoof naar een ander gewas, want de vraag naar koloniale waren groeide als nooit tevoren. Die ontwikkeling hing samen met de voortschrijdende integratie in een wereldbestel en met de zoektocht naar nieuwe commerciële gewassen die, als gevolg van een beperkt zicht op de markt, eerder onbekend of in ieder geval onbereikbaar waren geweest. Voor een deel ging het om planten die alleen in het wild groeiden en waarvan nu de teelt overwogen werd. In 1830 kregen de Nederlandse consuls in Egypte, Peru en Chili het verzoek om kinazaden te leveren. Zowel uit Egypte als Chili kwam het bericht dat het

moeilijk was om aan die opdracht te voldoen en hoge kosten eraan verbonden zouden zijn. Feitelijke onbereikbaarheid van de gebieden van herkomst was in dit geval de reden om van het voornemen af te zien. De kaneelcultuur kwam in aanmerking door de heimelijke invoer van plantjes en zaad uit Ceylon. Het monopolie dat in deze Engelse kolonie op het product berustte voorkwam het ophalen van een tweede lading, maar wat was aangekocht bleek voldoende om een plantage in Krawang te beginnen. Dan was al een fase bereikt die hoop gaf op overgang tot commerciële productie. Andere buitenlandse gewassen kwamen nooit verder dan een eerste aanloop waarop een vervolg uitbleef. Dat gold bijvoorbeeld voor verschillende vreemde katoensoorten die waren uitgezet in de tuin of op het erf van ambtenaren, die min of meer bij wijze van tijdverdrijf bereid waren de zorg op zich te nemen. Achter het evidente succes van de voornaamste producten waarop het cultuurstelsel zich concentreerde – bovenal suiker en koffie – gaat een lang relaas van tegenvallers en mislukkingen schuil. In de weinig transparante verantwoording ervan komt bovendien onvoldoende tot uiting dat de soms hoge kosten eraan verbonden eenzijdig en doorgaans uitsluitend op de inheemse producenten werden afgewenteld. Wat daarbij opvalt, is dat de aandacht van de directie van het cultuurstelsel uitging naar de invoer van uitheemse plantensoorten waarmee al in de achttiende eeuw op ruime schaal proeven waren genomen. Dat gold onder andere voor zijde, katoen, thee en cardamom (zie De Haan III 1912: 840-874 en 888-895). De pogingen om het scala aan handelsgewassen te verbreden waren in de meeste gevallen op een fiasco uitgelopen. Die teleurstellende uitkomst gleed evenwel uit het koloniale beleidsgeheugen weg zonder een spoor achter te laten. Wie zou zich daar trouwens om bekommeren, want herhaling van de experimenten vergde weinig geld en de arbeid ermee gemoeid kon toch om niet worden gevorderd?¹³

Nog meer koffie

Het cultuurstelsel bevorderde vooral in de laaggelegen delen van Java de productie van suikerriet. De geschiedschrijving van het agrarisch regime door Van den Bosch ingevoerd is grotendeels aan de teelt en verwerking van dit gewas gewijd. Voor koffie geldt dat in veel mindere mate en mijn aandacht voor dit gewas komt voort uit het thema van mijn studie: het koloniale beheer van economie en samenleving in de hooglanden van West-Java. De Preanger bleef de bestemming houden die het al honderd jaar eerder had gekregen, een areaal aangewezen voor de gedwongen teelt en verplichte levering van koffie. Hoe ging het daarmee verder onder het cultuurstelsel? In eerste instantie niet goed. In 1830 vroeg de resident toestemming 3.280.179 bomen te mogen afschrijven en de aanplant tot 729.275 te beperken. Gevraagd om een uitleg voor de wanverhouding liet hij weten dat in voorgaande jaren de aanplant veel hoger was geweest, maar dat werkvolk afgezonderd moest worden voor de indigocultuur. Hoewel de vooruitzichten op langere termijn goed waren, verkeerde

de koffieteelt nu in een staat van verval, zo rapporteerde hij. Het planten van jonge bomen op slechte grond in het begin van de jaren twintig wreekte zich in tegenvallende oogstcijfers, met een absoluut dieptepunt in 1831, toen de opbrengst tot minder dan de helft of zelfs een derde van het eerder behaalde peil zakte. De werkelijke oorzaak was een andere. De grondlegger van het cultuurstelsel had besloten voorrang te geven aan de teelt van indigo, in de stellige verwachting dat het profijt ervan veel hoger zou zijn dan van koffie, waarvan de prijs op de wereldmarkt was gedaald. De resident van de Preanger regentschappen, die zich tegen de overijlde invoer van de indigocultuur gekeerd had – te bezwaardend voor de bevolking, niet voordelig voor het gouvernement – werd door de gouverneur-generaal ontheven van elke bemoeienis met de nieuwe bedrijvigheid en zelfs met ontslag bedreigd toen hij bleef tegenstribbelen. Het gevolg was onder andere dat in Soemedang, bij gebrek aan handenarbeid voor het onderhoud der tuinen en de pluk van bonen, vijf miljoen koffiebomen moesten worden afgeschreven. Aan de andere kant zijn er berichten dat het de inlandse hoofden minder moeite kostte de boeren tot de teelt van koffie aan te sporen om te ontkomen aan beslaglegging op hun arbeidskracht voor de gevreesde indigocultuur. Spoedig herstel van de marktprijs van koffie betekende dat de Soedanese bevolking gedwongen werd in de volgende jaren tot een enorme verhoging van de aanplant van bomen over te gaan zonder de gelijktijdige vermindering van de opgelegde quota voor indigo. De afbouw daarvan vond pas na 1833 plaats toen de desastreuze uitwerking van deze teelt tot de koloniale beleidsmakers begon door te dringen. De bevolking had voor dit falende experiment in de voorgaande jaren een hoge tol betaald.

Met het verdwijnen van indigo uit beeld behield de teelt van koffie haar plaats bovenaan de lijst van voorgeschreven gewassen. In de Preanger regentschappen zou dit nog lange tijd het belangrijkste product blijven. Door de gunstige vooruitzichten van een groeiende consumptie in de westerse wereld aangemoedigd, zette de al eerder begonnen spreiding ervan over andere delen van Java zich nu in een veel hoger tempo door. De opdracht die Van den Bosch gaf luidde dat de aanplant tot een bestand van 40 miljoen bomen per jaar moest toenemen, een decreet dat alleen werkelijkheid kon worden door een regionale verdeling over heuvellanden in het westen, het midden en het oosten van het eiland tot stand te brengen. Nadat Merkus zijn ontslag als lid van de Raad van Indië had aangeboden om escalatie van een meningsverschil met de gouverneur-generaal te ontlopen¹⁴, kreeg hij in 1832 opdracht in het kader van het cultuurstelsel een reglement te ontwerpen voor de verbouw en levering van koffie. Binnen twee maanden had hij een concept gereed dat begon met de vraag hoe de hardnekkige tegenzin van de bevolking tegen de koffiecultuur overwonnen kon worden. De afkeer kon naar zijn mening niet worden verklaard uit een zware werkbelasting. Als de aanplant van de bomen achter de rug was kostte het onderhoud volgens hem niet veel tijd en moeite. Naar later nog zal blijken, viel op die uitspraak heel wat af te dingen. Hoe dan ook, pogingen in het verleden om aan de verbouw van koffie het gedwongen karakter te ontnemen waren op een mislukking uitgelopen. Van de vrijheid die de boeren buiten de

Preanger in 1817 formeel kregen om dit handelsgewas te produceren was niets terechtgekomen. Zoals iedereen weet, aldus Merkus, is in reactie op de getoonde onwil de teelt weer verplicht gemaakt. Voor een deel werkte de te lage prijs voor de verrichte inspanning het boerenverzet in de hand, voor een ander deel werd de weigering gezien als een uiting van een onvoldoende arbeidsprikkel. Dit bracht de opsteller van de nota ertoe te verklaren dat

... het niet voldoende is billijk en rechtvaardig jegens den Javaan te zijn; maar dat de staat van kindschheid of minderjarigheid, in welke hij beschouwd moet worden nog te verkeerren, het bestuur de verpligting oplegt, om te zorgen dat zijn vermogen niet verspild wordt, zonder daarvan een nuttig gebruik te maken, en zonder de belastingen te betalen welke, onvoldaan blijvende, drukkende plagen worden. (Koncept-voorstel Merkus, Van Deventer 11 1866: 509)

Merkus betoogde dat indien het intrekken van de arbeidsplicht uitliep op verwaarlozing en vernietiging van de koffietuinen – gelet op het belang dat voor het moederland op het spel stond – de keuze voor handhaving van dwang voor de hand lag. Met als voorwaarde echter om de boer voor de onvrijwillige teelt van koffie een billijke prijs te betalen en het aandeel waarop de overheid beslag legde tot een vijfde deel van de opbrengst te beperken. Exclusieve levering aan het gouvernement diende om de onnozele Javaan te beschermen tegen de schadelijke praktijken van particuliere handelaren, hoofdzakelijk Chinezen en Arabieren. Maar het weren van buitenstaanders bleef niet tot vreemde oosterlingen beperkt. Al vanaf 1823 gold een verbod op alle personen die niet in 's lands dienst waren om in het binnenland van Java te verblijven zonder uitdrukkelijk toestemming van de gouverneur-generaal te hebben ontvangen (Van Gorkom 1880: 171). Zeker, het vestigen van een monopolie op de opkoop verhoogde het profijt voor de overheid, maar die maatregel heette toch vooral in dienst te staan van het boerenbelang.

Om de afkeer van de Javaan van arbeid te overwinnen moest de planter van een ruim voordeel verzekerd zijn. Van den Bosch kon zich in de strekking van het betoog vinden en ging ook akkoord met een aantal aanbevelingen. Zelfs gebruik van de werkkraft der boeren voor ten minste twintig procent van de waarde van het product vond genade in zijn ogen. Niet echter de suggestie om de producenten een gemiddelde van de marktprijs te betalen. De landvoogd herinnerde eraan dat het om grote kinderen ging uitgerust met een beperkt verstand. Voortdurend wisselende verdiensten zou hen alleen maar in verwarring brengen.

Hij heeft met de waarde van het produkt niets te maken, maar regt om een billijk loon voor zijn arbeid te vorderen. (Nota gouverneur-generaal Van den Bosch, 24-6-1832, in Van Deventer 11 1866: 540)

Terecht tekende Goedhart bij dit antwoord aan dat in deze gedachtegang de koffieplanter een dagloner was, een arbeider in overheidsdienst die voor het gedane werk een vergoeding kreeg (Goedhart 1948: 34). Het uiteindelijke besluit in 1833 getuigde van enige toeschietelijkheid. Het gouvernement zou de betaling aan de boeren indexeren door hen bij daling beneden het gemiddelde van de marktprijs een opslag uit te keren van 40% per gewichtseenheid en omgekeerd bij stijging daarboven 30%. De gouverneur-generaal had zich een uitstekend zakenman getoond. De aanvankelijke verwachting was een batig slot van vijf miljoen gulden over 1833, maar hij stelde dit bij, eerst tot acht miljoen aan gouvernementsproducten, sprak vervolgens de hoop uit duurzaam twaalf miljoen gulden naar Nederland te kunnen overmaken om ten slotte op zestien miljoen gulden per jaar uit te komen (Van Deventer 11 1866: 528-529 en 542-543). Voor het in vervulling gaan van die belofte was uitbreiding van het monopolie, in eerste instantie beperkt tot teelt en levering, tot afzet op de markt noodzakelijk. De staatshandelsmaatschappij had op zich genomen het vervoer te regelen van de handelsgewassen naar het moederland en zorg te dragen voor de publieke veiling van de scheepsladingen na aankomst.

Van den Bosch voorzag een groei van de koffieproductie van 300.000 pikol in voorbije jaren tot 500.000 pikol in de naaste toekomst. Betekende het reglement dat was ingevoerd dat voortaan een uniforme regeling voor heel Java gold? De gang van zaken in de Preanger regentschappen kwam nu veel meer overeen met de werkwijze die ook elders werd gevolgd: gedwongen teelt en verplichte levering. Toch was van een volledige gelijkschakeling geen sprake. In het oog springende verschillen met het regime zoals dat in de Preanger opereerde waren ten eerste dat volgens de instructie die in 1832 van kracht werd de koffieplanters elders op Java zorg moesten dragen voor aanplant en onderhoud van vijfhonderd vruchtbare bomen per jaar en niet voor duizend bomen, het aantal al sinds jaar en dag aan de bevolking van de Soendaneze hooglanden opgelegd. Een tweede verschil was dat het tribuut in het oude concentratiegebied geheven werd via de inheemse hoofden, terwijl daarbuiten het dorpsbestuur tot taak had als intermediair tussen overheid en bevolking op te treden. In de derde plaats bleef de koffieboeren in de Preanger de prijs ontzegd die wel betaald werd als vergoeding voor de geleverde bonen aan de inwoners van andere streken op Java. Het was een fluctuerend bedrag dat steeg of daalde al naargelang de gemiddelde marktprijs, maar vanaf het begin bedroeg het meer dan het dubbele van het 'loon' waarmee de Soendaneze boeren werden afgescheept.

De teelt was in de loop van de tijd van het laagland eerst naar de voetheuvels en vervolgens naar nog hoger gelegen streken overgebracht. Maar daarnaast had zich nog een andere ruimtelijke verplaatsing voorgedaan. De invoering van de teelt vroeg in de achttiende eeuw gebeurde op grond die dicht bij de nederzettingen lag: in en om de erven van de inwoners en op de afscheidingen van hun bouwvelden alsmede op velden die niet voor de voedsellandbouw benut werden. Gebrek aan grond dwong vervolgens tot het in gebruik nemen van bossen die op iets grotere afstand van de nederzettingen lagen, maar van daar-

uit toch vrij gemakkelijk bereikbaar waren. Terwijl de hoge bomen bleven staan, werd het onderhoud gekapt en het opengelegde terrein beplant. In zijn instructie tot opvoering van de productie had Van den Bosch aanvankelijk vooral vertrouwd op het areaal beschikbaar voor respectievelijk heg- (*pagger*) en boskoffie, maar zijn opvolger had tijdens een inspectie in 1835 door de Preanger regentschappen al geconstateerd dat de bosaanplant te dicht was geweest, met te weinig ruimte tussen de bomen. Het uitdunnen nodig ter verbetering van de tegenvallende productie vond in 1837 en 1838 op grote schaal plaats.

Millioenen boomen werden, ter bevordering van betere uitkomsten, prijsgegeven. Men kan er uit afleiden, met hoeveel zorg en overleg de cultuur werd opgevoerd. Men hechtte aan hoge cijfers, en een blinde ijver jaagde slechts de quantiteit na, niet lettende op de kwaliteit. (Van Deventer II 1866: 179)

De uitbreiding in de jaren erna gebeurde voornamelijk in speciaal aangelegde tuinen. Dit waren ontginningen op grote percelen geschoonde en verbrande bosgrond die vervolgens was bewerkt om voor de teelt van koffie te worden gereedgemaakt. Na de invoering van het cultuurstelsel zou de productie van tuinkoffie die van heg- en boskoffie hoe langer hoe meer achter zich laten. Deze trend werd in de eerste plaats in de hand gewerkt door uitputting van het areaal rond de dorpen of in ieder geval niet op al te grote afstand ervan verwijderd. Maar bedrijfsmatige overwegingen speelden een minstens zo belangrijke rol. Het werk in de tuinen – vanaf de ontginning van de grond, de aanplant en het onderhoud van de bomen, ten slotte de pluk van de vruchten – had een sterk geregimenteerde inslag. Ook het toezicht op het werkvolk leverde veel minder problemen op dan in de verspreid liggende kavels van een veel geringere omvang waarop de heg- en boskoffie groeiden. De discipline die kenmerkend was voor plant én planter in de tuinen sloot naadloos aan op de commandostijl die inherent was aan de organisatie van het cultuurstelsel. De voorrang aan de grootschalige productiewijze gegeven vond bevestiging in de vaststelling van de directeur van Kultures B.J. Elias in 1836 dat de tuinkoffie de hoogste opbrengst gaf (Van Baardewijk 1986: 7).

Een megalomaan aandoende blauwdruk door de koloniale directie eind 1833 ontworpen voor uitbreiding van de koffieteelt voorzag in een opvoering van de productie tot honderd miljoen pikol, te oogsten van ruim 263 miljoen bomen.¹⁵ De residentiegewijze specificatie van deze doelstelling berustte op de gedachte dat een vruchtdragende koffieboom jaarlijks bijna een derde pikol bonen opbracht. Behalve dat de rekensom van een vergaande overschatting van de plantproductiviteit getuigde, gaf zij nergens aan of en waar de benodigde arbeid ervoor zou kunnen worden gerekwireerd. Hoe heeft de uitwerking van dit plan gestalte gekregen voor de Preanger regentschappen? Het enorme areaal benodigd voor de nieuwe aanplant was niet meer beschikbaar in de nabijheid van de boerenlocaties in de lager gelegen delen van de Preanger. De weg naar uitbreiding wees omhoog, het tot ontsluiting

brenge van de zone op een hoogte van 1000 tot 1500 meter die haar natuurlijke vegetatie nog had behouden. Door de dichte bebossing en de sterk geaccidenteerde terreingesteldheid was de ontginning geen gemakkelijke opgave, maar woeste en voor de koffieteelt uitermate geschikte grond was hier in overvloed aanwezig. De openlegging van deze maagdelijke terreinen gebeurde door werkvolk, dat in grote aantallen van heinde en ver werd aangevoerd om het oerbos te kappen en de tuinen voor de aanplant van bomen in gereedheid te brengen. Het werk was zwaar en werd bemoeilijkt door het ongunstige klimaat op deze hoogte. Kou en regen, die op deze hoogte al voor het einde van de ochtend begon, een tekort aan voedsel en het ontbreken van onderdak tastten de gezondheid aan en als oorzaak van de hoge mortaliteit kwam daarbij nog het gevaar opgeleverd door roofdieren, die in de bossen en bergen huisden. Op zijn reis door de Preanger regentschappen vernam Roorda van Eysinga dat in twee maanden tijd 33 mensen in Bandoeng door tijgers waren verscheurd en verslonden (1830: 210). De stand van rinocerosen, die in de koffietuinen grote vernielingen aanrichtten, was toen al sterk teruggelopen, maar de onveiligheid door tijgers veroorzaakt bleef zo groot dat het gouvernement een premie had uitgelooft voor hun vangst. Dankzij deze maatregel waren alleen al in Bandoeng in 1830 76 tijgers gevangen, in 1831 82 en in 1833 73 van deze door de bevolking zeer gevreesde diersoort. Aanhoudende droogte dreef de roofdieren naar plaatsen waar boeren woonden of aan het werk waren. Dit was de reden waarom nog in 1855 niet minder dan 155 mensen aan tijgers in de Preanger ten prooi vielen (Boomgaard 2001: 3). In de dunbevolkte Djampang-districten voorzagen de inwoners tot voorbij het midden van de negentiende eeuw hun huizen van omheiningen om zich tegen tijgers te beschermen. De aanwezigheid ervan in de buurt kon voldoende aanleiding zijn om weg te trekken en de verlaten kampongs getuigden van de angst die de boeren voor aanvallen van deze roofdieren koesterden (Hoogeveen 1858: 501-505). In zijn inspectierapport uit 1835 vermeldde Vitalis dat ambtenaren zich bij hun rondes lieten voorafgaan door *angklong* en tamboerijnen om met dit lawaai wilde dieren af te schrikken.¹⁶

Vaak ontbrak het aan zorgvuldigheid bij de keuze van terreinen voor de aanleg van nieuwe tuinen. De ontginning van berghellingen had als risico dat de bouwaarde onvoldoende diep was en na omwerking ervan door zware stortregens gemakkelijk wegspoelde.¹⁷ Al het werk in de tuinen gebeurde haastig en slordig. De jonge boompjes werden te dicht op elkaar geplant, waardoor bij het opgroeien de takken in elkaar verstrikt raakten en de tussenruimte verdween, nodig om na drie tot vier jaar de bonen te kunnen plukken. Ook werd bij het planten niet de vereiste omzichtigheid betracht. Stekken gerukt van oude koffiebomen werden ruw in de grond gepoot. Het beschadigde plantmateriaal stond garant voor een onvolwaardig product, maar op zijn best volgde die constatering pas veel later. Het onderhoud van de bomen tijdens de groeicyclus gebeurde al even ondeskundig. Meestal was het een kwestie van te weinig zorg met als gevolg dat keurig aangelegde tuinen in verwilderde bossen veranderden. Door de in vakken verdeelde tuinen liepen dwarspaden en hoofdlanen die bij inspectie een ordelijke en nette indruk moesten

maken. Wanneer het schoonhouden met overdreven ijver plaatsvond, liep dit uit op het wegschoffelen van de vruchtbare bovengrond en verloren de bomen hun groeikracht. Dit soort tekortkomingen, afzonderlijk en met elkaar, verklaarden waarom vele tuinen al na zes of zeven jaar 'afgewerkt' waren en dus niet meer dan drie of hooguit vier oogsten hadden opgeleverd. Maar nogmaals, aan woeste grond bestond geen gebrek en de arbeid voor de ontginning ervan kon al even gemakkelijk worden gevonden. Het was een vorm van plantagebeheer die op roofofbouw neerkwam. Die term gold voor de zorgeloosheid waarmee ontbossing plaatsvond, maar sloeg ook op het gebruik van arbeid. Werkvolk werd steeds weer op grote schaal gemobiliseerd om nieuwe terreinen open te leggen zonder daarvoor een cent betaald te krijgen. De veronderstelling dat de productiviteit van de koffieplant al na enkele oogsten aan het einde van haar natuurlijke cyclus kwam betekende dat de koloniale ambtenaren geen enkele moeite hadden met de afschrijving van tuinen nauwelijks zes of zeven jaar na de aanleg ervan. Later onderzoek zou uitwijzen dat bijvoorbeeld in Ceylon koffieplantages zelfs op weinig goede gronden twintig jaar en langer in productie bleven en ook niet de enorme oogstfluctuaties te zien gaven die zo kenmerkend waren voor de geschiedenis van de koffieteelt in de Preanger regentschappen.¹⁸ De gedwongen teelt van dit gewas leidde tot een mateloze verspilling van zowel grond als arbeid.

Toen de gedwongen teelt nog in en om de dorpen geconcentreerd was hadden de boeren de gewoonte gehad tussen de jonge koffieboomen rijst of andere gewassen te verbouwen. Tot de pluk van bonen na drie of vier jaar begon ontleenden zij althans nog enig nut aan de tijd die zij aan de aanplanting hadden besteed en waarvoor zij geen enkele beloning ontvingen. Hun tewerkstelling in de tuinen, vaak op grote afstand van hun woonplaatsen verwijderd, maakte de mogelijkheid om voedsel te kunnen verbouwen van nog groter belang. Het lukte hen immers niet om dagelijks op en neer te gaan en de voorraad die ze van huis konden meenemen schoot voor de duur van hun verblijf tekort. Maar het strenge regime dat in de plantages heerste stond geen tussenteelt van rijst tussen de opgroeiende bomen toe. Voor het werkvolk zat er niets anders op dan zich te voeden met de wortels die zij in het omringende bos vonden of te proberen een veldje schoon te maken en met rijst in te zaaien.

Zo deze menschen koffijtuinen aanleggen, is het een zegen voor hen, wanneer zij in die tuinen, padie of rijst mogen planten, wijl zij daarvan dikwijls meer trekken dan van de Gaga's, welke zij voor onderhoud hadden aangelegd. Meermalen is dit, op voordragt van dezen of genen ambtenaar, die, of met het lot van den armen Javaan niet bekend was, of zich daarom niet bekommerde, verboden geworden; er zijn voorbeelden, dat de reeds geplante rijst is moeten worden uitgeplukt. (De Wilde 1829: 42-43)

Het argument om het tussenplanten van voedselgewassen te verbieden, in 1829 tot een voorschrift gemaakt, was dat de koffieboomen daardoor in hun groeikracht belemmerd

zouden worden. In zijn jaarverslag over 1833 berichtte de resident met voldoening dat het aan de diligentie van ambtenaren en volkshoofden, niet had gemankeerd. Als zij al niet door plichtsbefes gedreven werden, dan spanden zij zich wel in uit begeerte naar wat zij als cultuurpercenten ontvingen. Daar stond echter tegenover dat door het heersende gebrek aan rijst het grote moeite kostte om het werkvolk naar de koffietuinen te krijgen en zich voor de duur van hun verblijf van voldoende voedsel te voorzien.¹⁹

De werkvloer komt in zicht

Tussen 1833 en 1840 werd de koffieteelt 'met woede' uitgebreid. De betaling van hoge cultuurpercenten droeg in belangrijke mate bij aan de gretigheid waarmee de leiding van de bedrijvigheid, zowel Europese ambtenaren als volkshoofden, tekeergingen (Enklaar 1871: 131; Croockewit 1866: 314-315). Het residentieverslag over 1833 vermeldde dat de bevolking tot 554.771 zielen was toegenomen, verdeeld over 92.127 huisgezinnen, 5835 kampongs en 84 districten. Het gemiddelde van nog geen honderd inwoners (minder dan twintig huisgezinnen) per nederzetting was niet gelijkelijk over het hele gewest verspreid. Tegenover de iets grotere woonconcentraties in de wat ruimer bevolkte streken onderscheidde Soekapoera zich met een veel lager gemiddelde van nauwelijks vijftig inwoners per dorp. De terugval die op de koffieproductie in 1825 van ruim honderdduizend pikol was gevolgd tot eenderde daarvan in 1831 werd gecorrigeerd door het bijplanten van bomen tot een totaal van niet minder dan 330 miljoen in de periode tot 1840. Informatief is de memorie die de assistent-resident van Bandoeng W.A. Nagel in 1834 aan zijn chef uitbracht.²⁰ Het was de eerste keer dat de gang van zaken in een regentschap van zo dichtbij in kaart werd gebracht en liet dus zien hoe de Europese ambtenarij de werkvloer begon te naderen. Nagel sprak bovendien vanuit een lange ervaring. Vanaf 1820 was hij in Tjiandjoer werkzaam geweest alvorens in 1827 tot assistent-resident voor Bandoeng te worden benoemd. Bij aankomst daar trof hij de koffiecultuur in slechte staat aan. De tuinen waren ondoelmatig aangelegd, de grond ervoor was verkeerd gekozen, de bomen veel te dicht op elkaar geplant en van een behoorlijke verdeling van het werk over de bevolking was geen sprake geweest. Daarbij kwam dat geen boek was gehouden van de aanpak en de gang van zaken in het verleden. In al die opzichten had hij grondige verbetering aangebracht, maar dat ging gepaard met de afschrijving van een miljoen bomen die wel in de staten opgemaakt door de inlandse hoofden voorkwamen maar nooit hadden bestaan. Het betekende het schrappen van een zeer aanzienlijk deel van het totale bestand dat in 1827 nog geen zes miljoen bomen bedroeg. Onder zijn leiding was dit aantal in 1834 gestegen tot bijna 24 miljoen bomen, een verzesvoudiging in zeven jaar, als volgt onderverdeeld: tuinkoffie – 6.719.150 bomen; boskoffie – 6.485.250 bomen; kampong- of hegkoffie – 10.456.951; totaal 23.661.351 bomen.

Voor een zo groot en dichtbevolkt regentschap bracht Bandoeng naar Nagels mening eigenlijk opvallend weinig koffie op. Vanaf 1831 was de hoeveelheid heg-en boskoffie toegenomen en naar deze aanplant in de buurt van hun woningen ging de uitgesproken voorkeur van de planters uit. Veelbelovender was echter de grootschalige aanleg van tuinen waarmee de assistent-resident in 1828 een begin had gemaakt en waarin de bomen nu vrucht begonnen te dragen. Deze plantages zouden in later jaren het overgrote deel van de productie voor hun rekening nemen, maar in 1833 stond de kampong- of hegkoffie nog bovenaan. Grote moeite had Nagel zich getroost het benodigde werkvolk op de been te brengen. Onder de naam gecommiteerde (*kometir*) stelde hij een klein-hoofd aan met de opdracht om in de kampongs van zijn rayon opkomst en tewerkstelling van de planters te regelen. Bij *petingi* berustte de leiding over de werkploegen, *t'rup* genoemd. In de aanplantingen was er nog een voorman, tuinmandor geheten, die met het dagelijks toezicht was belast. Zijn aanwezigheid maakte de voortgang van het werk een stuk gemakkelijker.

De plantage was in kavels opgedeeld en in elk daarvan ... is een paal opgericht, waarop het nummer der kampong, jaar der aanplant en het getal bomen bekend is gesteld, zoodat men met een oogopslag bij de inspectie zich kan overtuigen van de juiste opvolging dienaangaande gegeven orders. (Nagel 1834)

De assistent-resident had de aanwijzingen voor het troefhoofd in 1832 vastgelegd in een instructie die nauwkeurig bevoegdheden en verplichtingen van de werkbaas omschreef. Op een lijst die hij van het districtshoofd kreeg stond genoteerd welke kampongs onder hem vielen, hoeveel planters elk ervan moest leveren en waar de gronden lagen die in bewerking waren. Het was zijn taak die lokaliteiten langs te gaan en alles te doen wat voor de productie nodig was. De administratie door hem, zo nodig met behulp van een dorpspriester bijgehouden, ging naar het districtshoofd die voor het doorgeven ervan aan de regent zorg droeg. Uit deze statistieken viel, alweer met één oogopslag, te lezen hoe het van jaar tot jaar met de koffieteelt gesteld was. De impliciete suggestie was die van een surveillance welke niet falen kon.²¹ De planters die in ploegen naar het werk gedirigeerd werden waren uit verscheidene kampongs afkomstig en werkten gescheiden van elkaar onder hun eigen voorman. Hun opdeling in secties bleek uit palen waarop de namen van de betreffende kampongs vermeld stonden. De plantages waren grootschalige werkplaatsen voor vele honderden mannen en vrouwen die in het hoogseizoen hier wekenlang verbleven. Voor hun overnachting waren zij aangewezen op de droogschuren die Nagel voor de geplukte bessen had laten bouwen en die elk plaats boden aan 300 tot 400 mensen. Dichtbij verzezen ook karrenmakerijen om van voldoende transportmiddelen voor de afvoer van de oogst verzekerd te zijn. Nagel tekende aan dat dit jaar al 650 nieuwe *pedatis* (karren) waren gereedgekomen, zonder dat de uitgaven ervoor ten laste van de overheid kwamen. Etablissements, was de naam voor deze centra van de agro-industrie hoog in de bergen. Hier

Grote Postweg bij Poentjak (1875). Ploegen opduwers met buffels stonden klaar om karren over de steile passages te helpen. Bron: F. de Haan – Priangan, dl. I, p. 485

hielden in de drukke tijd ook de districts- en mindere hoofden verblijf om met hun aanwezigheid voor een afdoende bewaking van de productie en afvoer zorg te dragen. Ook hun onderkomens kwamen tot stand door herendiensten te vorderen waarvoor geen enkele vergoeding werd gegeven.

De sprong omhoog in de koffieteeelt vergde niet alleen meer boerenarbeid, maar ook een uitbreiding in de leiding van de bedrijvigheid. Vooralsnog leidde dit in de Preanger niet tot versterking van het corps van Europese ambtenaren. Wel had Du Bus de Gisignies in 1829 voor de controleurs der koffiecultuur in de Preanger regentschappen een instructie opgesteld (De Roo de la Faille 1895: 176). Zij waren echter gering in aantal en bleven toezichhouders op afstand, die geen rechtstreekse bemoeienis met de dagelijkse gang van zaken hadden. Deze taken kwamen voornamelijk neer op de lagere volkshoofden en het beheer op het lokale niveau gebeurde zoals assistent-resident Nagel in zijn rapport van 1834 had geschetst. Naast de bestuurszuil die van de regent naar het districtshoofd liep en zich verder vertakte via de *tjamat*, zijn plaatsvervanger, en andere functionarissen belast

met specifiek bestuurlijke taken, was er een bedrijfszuil met bovenaan een hoofd-*kometir* voor de koffie, die vanuit de hoofdplaats van het regentschap opereerde. Hij stond in contact met de Europese controleur, die opgaf hoeveel bomen moesten worden geplant en vergezeld door de hoofd-*kometir* de geschikte gronden ervoor uitzocht. Samen gingen zij ook op inspectie om zich over de voortgang van het werk op de hoogte te stellen. Op districts niveau berustte de verantwoordelijkheid voor de koffieteelt bij een *kometir*, die de opdrachten van zijn hoofd in ontvangst nam en deze doorgaf aan *petingi*. Zij droegen zorg voor de samenstelling en het oproepen van de *t'rup*, de ploegen waarbij de dienstplichtige huisgezinnen of *tjatjah* woonachtig in hun rayon waren ingedeeld. De omvang van een *t'rup* liep uiteen van 30 à 50 tot 100 *tjatjah*. Helemaal onderaan de leiding van de bedrijfszuil stonden *mandoer*, die als voormannen toezicht hielden op aanplant, onderhoud en pluk van de bomen in de tuinen. De ploegen waaraan zij leiding gaven telden leden die uit meerdere kampongs afkomstig waren.

Door slechte uitkomsten was het in Nagels ambtsgebied met de indigoteelt zo goed als gedaan, zo merkte hij op. Een achttal theeboompjes die de assistent-resident in 1828 van de hoofdcommies voor landbouw had ontvangen waren door hem uitgezet en de voortplanting ervan leverde al enkele duizenden heesters op, maar de cultuur verkeerde nog in een experimenteel stadium. Hetzelfde gold voor de teelt van zijde en van tabak (de laatste met behulp van zaden afkomstig uit Cuba, Manilla en Turkije), maar Nagel waarschuwde tegen aandacht voor deze nieuwe gewassen ten koste van de koffiecultuur. Infrastructurele verbetering had de assistent-resident bewerkstelligd door reparaties en verbreding van de Grote Postweg, waarmee hij in elk district enkele werklieden permanent had belast. Ook de zogeheten batteriewegen waarlangs de oogst werd afgevoerd ondergingen verbeteringen met als gevolg dat de karren aanzienlijk minder tijd nodig hadden voor het overbrengen van vrachten. Ten slotte had hij op vele plaatsen lokale wegen doen aanleggen. Dit alles gebeurde op basis van herendiensten, dus zonder enige betaling. Hij had opdracht gegeven om in ieder district enige personen af te zenden om aan de Grote Postweg kleine reparaties te verrichten. Groot onderhoud vergde de tijdelijke opkomst van een groter aantal dienstplichtigen. Wat de inlandse hoofden betreft, door hen nauwlettend gade te slaan en als dat nodig was te vervangen wist hij vele misstanden te voorkomen of te verhelpen. Door de kampongs en *t'rup* in de districten nummersgewijs te rangschikken en het aantal planters of *tjatjah* opnieuw te registreren had de assistent-resident ontdekt dat zijn ambtsgebied een veel grotere bevolking telde dan eerder was aangenomen. Het aantal inwoners dat in 1826 volgens de inheemse opgave 73.000 bedroeg was sindsdien tot 178.000 gestegen. Oorzaak van de massale ontduiking was geweest het stelselmatig onttrekken door de hoofden van hun onderdanen aan de teelt en levering van koffie. Kortom, Nagel zag met tevredenheid terug op het vele dat hij in de afgelopen acht jaar tot stand had gebracht en sprak de hoop uit dat zijn superieur hem in dit oordeel zou bijvallen. Lof viel hem inderdaad in ruime mate ten deel. De resident roemde zijn ijver, ervaring en kundigheid, maar

aan Nagels lange loopbaan kwam een ontijdig einde toen hij in 1845 werd vermoord (De Waal 1866: 369). Een opzienbarende gebeurtenis waarover de koloniale bronnen het stilzwijgen bewaarden, behoudens de korte mededeling dat resident J.B. Cleerens naar aanleiding van dit voorval uit zijn functie werd ontheven. Een onderzoek dat werd ingesteld wees uit dat de gezagsdrager door kortzichtigheid, zwakheid, gebrek aan besef en kunde was tekortgeschoten in de taak hem opgedragen. Als blijk van bestuurlijk ongenoege werd ook de regent van Bandoeng afgezet, onder verdenking van betrokkenheid bij het misdrijf. Zijn opvolger kreeg bovendien een korting opgelegd in de koffiegelden die hem toekwamen (Fasseur 2000: 7). Elke verdere toelichting bleef achterwege.

Kort voor zijn dood had Nagel nog een statistiek opgesteld die de veranderingen in het regentschap in kaart bracht welke zich sinds zijn benoeming in 1827 tot assistent-resident in Bandoeng hadden voltrokken. Met een staat van dienst van zeventien jaar op dezelfde standplaats, en daarvoor nog eens zeven jaar in een lagere rang in Tjiandjoer, moet hij binnen het kleine corps van Europese ambtenaren een uitzonderlijke kenner van de gang van zaken in de Preanger zijn geweest. Vergelijking met het gedetailleerde rapport dat hij tien jaar eerder had uitgebracht wijst uit dat de bevolking van zijn ambtsgebied was toegenomen tot 201.485 zielen of 39.824 huisgezinnen, verspreid over 811 kampongs en 1683 gehuchten (*tjantilan*). Slechts een tiende deel van de huisgezinnen was van alle cultuurdiensten vrijgesteld. De overgrote meerderheid, namelijk 28.173 huisgezinnen of bijna driekwart van het totale aantal, was ingeschakeld bij de koffieteelt. Verdeeld over 105 troepen werkten zij in 186 tuinen. Zij droegen zorg voor 30.600.000 bomen waarvan 22 miljoen vruchtdragend waren. Hieruit blijkt dat een dienstplichtig huisgezin veel meer dan duizend bomen diende te onderhouden. De productie was in 1844 opgelopen tot 88.359 pikol wat neerkwam op een vervijfvoudiging van het volume over een periode van dertig jaar. Tabel 7.1, gebaseerd op gegevens door Nagel in zijn administratie vermeld, geeft weer hoe die stijging zich heeft voltrokken. De toename ging met grote tussentijdse schommelingen gepaard en uit vergelijking van de cijfers met die voor de Preanger als geheel (zie tabel 7.2) blijkt dat het aandeel van het regentschap Bandoeng was opgelopen van ongeveer veertiende tot ruim de helft. De enorme opvoering van de productie zal de assistent-resident geen windeieren hebben gelegd. De cultuurpercenten moeten hem tot een gefortuneerd man hebben gemaakt en de jaarlijkse tantième aan Nagel uitgekeerd, is mogelijkterwijs ook de reden geweest waarom hij zijn standplaats Bandoeng nooit voor een andere heeft ingewisseld.

Van Beusechem vermeldde in zijn statistisch-historische beschrijving van de Preanger dat het aantal inwoners gestegen was tot 470.031 in 1829 om verder op te lopen tot 507.000 in 1832. Hij gaf ook een overzicht van de stand van de koffieteelt voor elk regentschap in het laatste jaar (zie tabel 7.2).

Tabel 7.1 **Stijging van de koffieproductie in het regentschap Bandoeng, 1813-1844**

JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL
1813	18.891	1821	26.525	1829	25.562	1837	65.977
1814	17.586	1822	25.109	1830	22.084	1838	54.155
1815	20.416	1823	24.781	1831	17.723	1839	113.595
1816	18.132	1824	23.050	1832	22.328	1840	59.427
1817	22.212	1825	22.138	1833	33.290	1841	49.583
1818	19.993	1826	21.293	1834	74.428	1842	130.049
1819	21.011	1827	30.448	1835	46.260	1843	92.413
1820	18.568	1828	23.139	1836	76.278	1844	88.359

Bron: *Preanger Statistiek, archief westerse handschriften, KITLV*

Tabel 7.2 **Verdeling van de koffieaanplant per regentschap, 1835**

REGENTSCHAP	AANTAL BOMEN		TOTAAL
	VRUCHTDRAGENDE	JONGE	
Tjiandjoer	3.617.709	9.399.297	13.017.006
Bandoeng	3.179.500	12.762.658	15.942.158
Soemedang	1.728.011	8.243.166	9.971.177
Limbangan	1.437.360	4.528.629	5.965.989
Soekapoera	—	375.000	375.000
Preanger Reg.	9.962.580	35.308.750	45.271.330

Bron: *Van Beusechem 1835*

Beide tabellen maken de veel grotere inspanning duidelijk die met de invoering van het cultuurstelsel gepaard ging. Het ontbrekende cijfer van Soekapoera had ongetwijfeld te maken met de prioriteit die in de eerste jaren van het cultuurstelsel juist in dit regentschap aan de verbouw en verwerking van indigo was gegeven. Deze cultuur liep uit op een falikante mislukking, maar de gedwongen aanplant van dit gewas was eveneens 'met woede' gebeurd en maakte de afschrijving van enkele miljoenen vruchtdragende koffieboemen onvermijdelijk.

Bij herhaling maar tevergeefs drong de resident van de Preanger regentschappen aan op verhoging tot boven de tweeënhalve cent per pond waarop de aankoop van koffie in zijn ambtsgebied was blijven steken. Hij kreeg bijval voor dit pleidooi van de directeur van Kultures J.I. van Sevenhoven, die verklaarde dat Van den Bosch tijdens een inspectiereis, onderweg van Bandoeng naar Soemedang, in 1833 had toegezegd om meer te betalen als de productie zou stijgen tot boven het volume van 65.000 pikol, dat hij als streefcijfer had

genoemd.²² Wel, aan die norm was voldaan en de aanplant van 42.184.720 bomen bewees dat de bevolking niet had nagelaten zich tot de gevraagde prestatie in te spannen. De oogsthoeveelheid was in 1834 zelfs verdubbeld en de werkbelasting was tot ver boven duizend bomen per huishouden gestegen. Wie de gesteldheid van het terrein kende, moest erkennen dat de goede en arme bevolking voor haar zware arbeid stiefmoederlijk bedeed werd met nog geen vijf cent per dag voor werk dat 225 dagen beslag op hen legde. Hij kreeg nul op het rekest, maar bleef aanhouden en schreef begin 1835:

Ik stelde mij voor, hoe de koffijplanters op deze hooge bergen, bij herhaling, dagen en nachten hadden moeten vertoeven in ellendige hutten van bladeren te zamen gesteld, armoedig gekleed en sober gevoed, door het guur en altijd vochtig klimaat, waar gedurig stortregens vallen, van koude verstijfd, in ellende dezen tijd hadden moeten doorbrengen, verwijderd van hunne dorpen en huisgezinnen – Dit is geen romaneske, of uit eene te warme verbeelding voortgevloeide beschrijving; ik verzeker plechtig: dit is eene getrouwe schets van den toestand, waarin een groot gedeelte der planters verkeert. Men denke hierbij nog aan het droogen, schoonmaken en vervoer der koffij, want de kleine pakhuizen zijn ook op eenige palen afstands van de tuinen of dorpen verwijderd; – en kan men zich dan nog verwonderen; verdient het dan niet uit een ander oogpunt beschouwd te worden, dat ik, in de volkomen overtuiging der waarheid uitriep: *Is dat eene belooning voor zooveel arbeid!* (Van Deventer II 1866: 726-727.²³)

De directeur der Kultures, tevens lid van de Raad van Indië, werd tot de orde geroepen voor zijn bekendmaking van de belofte door Van den Bosch gedaan, niet publiekelijk maar in het gezelschap van enkele hoge ambtenaren. Het ging niet aan om de inmiddels afgetreden landvoogd hierop zo onheuselijk aan te spreken. Behalve Van Sevenhoven een reprimande te geven had zijn opvolger, gouverneur-generaal ad interim Baud, ook te verstaan gegeven dat inwilliging van het verzoek gedaan door hem en de resident der Preanger regentschappen het batig slot zou verminderen. De ware moederlandse koopmansgeest sprak uit zijn woorden:

vrijwillig f 7,50 te geven, voor iets, dat men voor f. 2,92 bekomen kan, is uit een financieel oogpunt bedenkelijk. (Van Deventer II 1866: 625)

Wat is de uitwerking geweest van de koffieteeelt in de Preanger regentschappen onder het cultuurstelsel? Na herstel van het Nederlandse gezag was dit productiegebied haar voorgrond op andere delen van Java geleidelijk kwijtgeraakt. Het totale volume was opgevoerd tot 400.000 pikol in 1827, maar het aandeel daarin van de Soenda hooglanden bedroeg slechts 122.000 pikol, minder dan eenderde dus. De relatieve betekenis van de Preanger regentschappen nam in de jaren na 1830 nog verder af, maar dat was het gevolg van de krachtige uitbreiding van het gewas elders en niet van een absolute achteruitgang in de

koffieteelt, waar die al meer dan een eeuw gaande was. De Preanger was niet langer dominant, maar bleef wel leidinggevend in de koffiecultuur. In 1833-1834 was het de residentie met de grootste aanplant op Java: 9.771.510 op een totaal van 39.586.205 jonge bomen. De explosieve groei over heel Java hield tot 1840 aan en liep uit op een verdrievoudiging van de productie tussen 1830 (288.742 pikol) en 1839 (905.200 pikol). Uit de toename van het totale bomenbestand van 50 miljoen in 1828 tot 330 miljoen in 1840 blijkt overigens dat de vermeerdering in bomen niet in een evenredige verhoging van het gewicht in bonen tot uitdrukking kwam. Die vergelijking bracht Van Gorkom tot de vaststelling dat de cultuur aan rendement verloor naarmate ze meer werd opgeschroefd (1880: 80). Het beslag op arbeid was niettemin tot zeer grote hoogte opgedreven. In een mededeling aan de landsarchivaris De Haan berichtte de Soendakenner R.A. Kern dat zich in het archief van Bandoeng een schrijven bevond waarin de resident in 1837 te kennen gaf dat vrijstelling van de teeltwang bijna niet voorkwam (De Haan IV 1912: 405, noot).

Het geluk der onnozelen

Zoals ook in het verleden het geval was geweest, bleef het aantal bomen de voornaamste maatstaf voor de staat waarin de koffiecultuur verkeerde en wat door al die jaren heen opvalt is de schijnexactheid van de gedane opgaven. Tot op de boom nauwkeurig en die detaillering moet een beheersing van het productieproces tot op de werkvloer suggereren. Het was een groteske vertekening van de werkelijkheid die ver buiten het zicht van de registrerende ambtenaren lag. Met tellingen van de aanplant kon de rapporteur van zijn dienstijver getuigen. Pas na drie tot vier jaar begonnen de boompjes vrucht te leveren en als de opbrengst ver beneden de maat bleef was er vaak alweer een nieuwe rapporteur in de plaats van de oude gekomen. Die kon dan berichten dat de planten van inferieure kwaliteit waren geweest, op slechte grond waren uitgezet of dat de bessen door een ongunstige weersgesteldheid (te nat, te droog) niet tot rijping waren gekomen. Maar er waren ook vele miljoenen bomen die alleen een papieren bestaan hadden geleid en afgeschreven moesten worden, omdat de boekhouding van de vertrokken voorganger – die voor zijn geleverde prestatie in de verhoging van de aanplant cultuurpercenten als opslag boven zijn traktement had opgestreken – niet had gedeugd. Van Gorkom schreef dat de koffieteelt weliswaar tot steeds grotere hoogte werd opgestuwd, maar dat de ambtenaren hiermee belast ook onder het cultuurstelsel nog schromelijk tekortschoten in de kennis nodig om zich naar behoren van hun taak te kwijten.

Kon dat alles verwondering baren, daar de ambtenaren slechts bij uitzondering een landhuis-houdkundige opleiding en vorming genoten, en ook voor die weinigen de conditiën, waaronder zij werkten, niet in overeenstemming waren met de eerste wetten der economie en de verwijderde

zoowel als de dadelijke gevolgen van een persoonlijke verantwoordelijkheid? Te weinig is eraan gedacht dat de kansen op eenige belooning, die een ontginning en beplanting van gronden, een onderhoud van het plantsoen gedurende drie à vier jaren schenken, uitsluitend blijven voor rekening van de bevolking, die de ontvangen bevelen slechts op te volgen heeft. Geen koffie, geen geld. (Van Gorkom 1880: 186)

In zijn jaarverslagen berichtte de resident der Preanger regentschappen met tevredenheid over het voortgaande herstel van de koffieproductie. De premie die de Europese staf ontving had hen in de zorg hiervoor aangespoord. Mede hieraan was het fraaie resultaat, meer dan een verdubbeling van de oogst van 1833 op 1834, toe te schrijven. De stijgende lijn zou aanhouden dankzij de kolossale uitbreiding van de aanplant in de afgelopen jaren. De verbreiding van de cultuur naar zuidelijke districten was zeer gebaat geweest met de opening van een koffiepakhuis in Pelaboean Ratoe aan de Wijnkoopsbaai. Wel meldde hij dat het moeite kostte voldoende werkvolk naar de koffie- en indigotuinen te krijgen. Vele geregistreerde planters namen de benen als zij werden opgetrommeld en onttrokken zich aan de belasting die hun was opgelegd.

Uit de meegezonden informatie blijkt slechts een geringe toename van de Europese staf ingeschakeld bij het kantoorwerk en de teelt van verplichte gewassen in de Preanger. De resident stonden nu ter beschikking: 1 secretaris, 1 klerk, 3 assistent-residenten, 4 controleurs der koffie, 4 pakhuismeesters, 1 controleur indigoteelt, 1 surnumerair zijdeteelt, 3 surnumerairs theecultuur, 1 élève der cultures, 1 élève theecultuur, 1 inspecteur theecultuur. Naast dit corps van ambtenaren waren er nog 4 indigofabrikanten, maar de teelt van dit gewas liep ten einde. Hoewel de verwachting was dat de koffieproductie zich op het behaalde niveau van 150.000 tot 200.000 pikol per jaar zou stabiliseren gaf de resident in zijn prognose voor 1835 al voorzichtig te kennen dat met enige teruggang rekening moest worden gehouden. In snel tempo volgden de bijstellingen elkaar op, met tienduizenden pikol tegelijk en de laatste raming van iets minder dan 100.000 pikol bleek nog te hoog. Weer was de oogst tot de helft van die van het vorig jaar gedaald. Het was alleen maar een stimulans om nog meer bomen te planten: 11.981.060 in het seizoen 1835-1836. In het licht van die volgehouden inspanning is het niet zozeer de sprongsgewijze opvoering van de productie in de loop der jaren waarnaar de aandacht moet uitgaan, maar de onderbreking daarvan door een drastische terugval die op een nieuwe top volgde. Scherpe fluctuaties zouden decennialang kenmerkend blijven voor de verbouw van dit voornaamste exportgewas. De toon in de ambtsverslagen was desalniettemin aanhoudend blijmoedig, betere tijden bleven alsmear in het verschiep liggen.

De bestuurlijke rapportage onder het cultuurstelsel had een sterk ideologische inslag en straalde een mengsel van zelfgenoegzaamheid en zelfverzekerdheid uit. De zelfgenoegzaamheid was ingegeven door de overtuiging een economisch proces in werking te hebben gezet dat tot fraaie resultaten leidde. Niet alleen voor de Nederlandse schatkist, waarin

de baten onder aftrek van de kosten van beheer terechtkwamen, maar ook voor de gekoloniseerde bevolking waarvan de productie en productiviteit sterk was toegenomen. De zelfverzekerdheid kwam voort uit het vertrouwen voldoende diep in een vreemd landschap te zijn doorgedrongen om een beleid te kunnen voeren dat op betere kennis van het gebied en haar bewoners beruiste. De verzameling van allerlei informatie getuigde van de drang om meer te weten. Wat de natuurlijke omgeving betreft had dit betrekking op geografische afstanden en mate van bereikbaarheid, de schommelingen in temperatuur en weersgesteldheid, de afwisseling van seizoenen, de hoogte der bergen, de oorsprong en loop der rivieren, de flora en fauna. Het vastleggen van die waarnemingen in verslagen, opnames en statistieken nam het onbehagelijk gevoel weg in een terrein te opereren dat nog niet in kaart was gebracht en waarin verschijnselen voorkwamen waarmee buitenstaanders geen affiniteit hadden. Maar, zoals gezegd, geleidelijk was het zicht erop groter geworden. De registratie van gegevens met betrekking tot inwoners en nederzettingen was voorwaarde voor de bestuurlijke greep erop en stond tevens in dienst van de legitimatie van koloniale overheersing. De pretentie was immers dat de aanwijzingen van bovenaf voortbouwden op wat al eerder had bestaan en in die zin moest de koloniale ordening ook begrepen worden als in overeenstemming met al veel langer bestaande praktijken. De verbinding tussen heden en verleden maakte het noodzakelijk een historische ontwikkeling te construeren die een beeld van continuïteit meer dan van een breuk opriep. Van de voortschrijdende drang tot controle en inventarisatie van bronnenmateriaal getuigde een serie monografieën waarin de statistiek en geschiedenis van gewesten werd geschetst. J.M. van Beusechem, waarnemend president van de Raad van Justitie, had in 1832 opdracht gekregen om, op basis van gegevens die bij het gouvernementsarchief in bewaring waren, een begin te maken met de statistieke beschrijving van Nederlands-Indië. Nadat hij in 1835 een rapport aan Cheribon had gewijd volgde een jaar later eenzelfde document over de Preanger regentschappen.²⁴

Het gewest was nog steeds dunbevolkt, maar het inwonertal had zich sinds 1796 verdubbeld tot 507.000 in 1832. Dit laatste cijfer was trouwens nog een ondertelling, want alleen al in de laatste vijf jaar was de populatie met enkele tienduizenden gegroeid. Niet zozeer als gevolg van een natuurlijk accrès, maar door het verdwijnen van de angst dat de overheid steeds hogere lasten zou opleggen. Het vooroordeel tegen volkstellingen behoorde tot het verleden. Nu was het niet meer nodig om minder huishoudens op te geven dan er in werkelijkheid waren en vol vertrouwen gaf de rapporteur te kennen dat een volgende keer naar waarheid gerapporteerd zou worden. Men dient het gouvernement te bewonderen, aldus Van Beusechem, dat zij in de Preanger regentschappen heeft nagelaten het gezag der volkshoofden aan te tasten. De hoge heren schiepen er behagen in hun pracht en praal ten toon te spreiden, zoals hij niet naliet te vermelden.²⁵ De hoofden leefden ontegenzeggelijk op grote voet, maar daartegenover stond dat zij zorgden voor de handhaving van rust en orde. Waar in andere residenties het landelijk stelsel van belastingheffing was ingevoerd had die verandering opstand en miltzucht in de hand gewerkt, waarmee hij doelde op de

Java-oorlog. Onder haar brave regenten gesteld, bleef in dit gewest de publieke veiligheid gewaarborgd zonder dat er ooit een garnizoen heeft gelegen. Aan de verknochtheid van de bevolking kon daarom geen enkele twijfel bestaan. Ook als oproerkraaiers van buitenaf geprobeerd hadden de bevolking mee te krijgen in verzet tegen het koloniale gezag – zoals muiters die in 1830 vanuit Cheribon het regentschap Soemedang binnendrongen – was hun opmars mislukt dankzij kordaat optreden van de Preanger volkshoofden. Uit waardering voor de moed en trouw bij die gelegenheid betoond door de regent van Soemedang had gouverneur-generaal Van der Capellen deze oude heerser ten overstaan van zijn volk een gouden keten met medaille omhangen en aan dit eerbetoon bovendien een royale lijfrente verbonden. De eer viel te beurt aan dezelfde man die door resident Van der Capellen minder dan een tiental jaren eerder van omvangrijke smokkelpraktijken was beticht, maar die herinnering was uit het bestuurlijk geheugen gewist. Van Beusechem gaf met zijn lofuitgingen te kennen dat met de keuze voor het Preanger stelsel de juiste weg was ingeslagen en dat verder voortgaan erop tot het voordeel van allen zou strekken.

De regenten konden rekenen op de volgzaamheid van hun onderdanen, verplichtten dezen tot een grote verscheidenheid van diensten zonder daarvoor te betalen en gaven blijk van een opvallende hang naar publiek vertoon. Met hun afstandelijk gemaakte aanwezigheid demonstreerden zij ver boven de bevolkingsmassa te zijn verheven, maar de gang van zaken nauwlettend te volgen. De kroniekschrijver voegde hieraan toe dat het gouvernement zich het recht van opvolging voorbehield. Het was de resident die besliste wie een opengevallen plaats zou bezetten, en sinds 1809 begon die discretie al op het niveau der districtshoofden. De lagere politionele bevoegdheden berustten bij het inheemse bestuur, maar ernstige delicten vielen onder de hogere koloniale rechtspraak. De regent werd terzijde gestaan door de *patih*, de tweede in rang en tevens de uitvoerende arm van het inheemse apparaat. Hij hield kantoor en woonde ook in de hoofdnegorij, dicht bij de regent maar buiten de driedubbele muren waarmee diens hof omringd was. De hoofdenzonen waren vaak enige jaren als klerk in de leer geweest op het residentiekantoor om met de bestuurspraktijk vertrouwd te raken. Tot hun scholing behoorde het schrijven van eenvoudige rapporten, het bijhouden van staten en het voeren van correspondentie. Zij bedienden zich van de Maleise taal maar gebruikten daarvoor Romeinse karakters. Verder was er de islamitische geestelijkheid, eveneens in rangen onderverdeeld. De elite ervan bestond uit *imam* of *hadji*, waaruit de opperpriester (*panghoeloe*) gekozen werd die ook zitting had in de landraad en rechtbank. De lagere geestelijken fungeerden als dorpspriesters en traden tevens op als schoolmeesters. De elementaire kennis die zij bezaten van lezen en schrijven – opgedaan door enkele jaren onderwijs te volgen in *pesantren*, instellingen die buiten de controle van de overheid vielen en zich toelieden op godsdienstig onderricht – verklaarde hun inschakeling in tal van niet-godsdienstige bezigheden zoals bij de koepokinenting en de regeling van de voedsellandbouw. Het residentieverslag over 1846 noemde een totaal aantal van 2563 geestelijken en gaf hun uitsplitsing over hogere en lagere rangen. Zij waren

voor hun ambt opgeleid op een priesterschool waarvan die in Limbangan en Soemedang de bekendste waren. De eerste werd geleid door Kiahi Nawawi en telde honderd scholieren, aan het hoofd van de tweede stond Kiahi Abdoel Djalil met driehonderd leerlingen. Het schooltje dat resident Van der Capellen aan het begin van de jaren twintig in Tjiandjoer voor zoons van volkshoofden had opgericht was na sluiting, wegens bezuiniging, weliswaar heropend, maar werd slechts door twintig jongens bezocht. De regent betaalde de schrijfbehoeften, gaf de (inheemse) onderwijzer een geringe bezoldiging en zorgde ook voor huisvesting in een lokaal van zijn *dalem*. De lesstof was gericht op het bijbrengen van vaardigheden en kundigheden die voor inheemse bestuursbetrekkingen van nut waren, 'onder vermijding van alles wat aan het onderwijs een godsdienstige strekking kon geven'. Een soortgelijke schooltje in Soekapoera telde vijftien leerlingen en de educatieve instelling die in Bandoeng gevestigd was had een nog kleinere omvang.²⁶

Om te vermijden dat opkopers zich meester maakten van voedselgewassen voor een veel te lage prijs – uit de gretigheid van de boeren om wat geld in handen te hebben – had de overheid een verbod uitgevaardigd op vrijemarktwerking. Die maatregel had voorkomen dat het Preanger volk, onkundig met handelszaken en geldverkeer, onnodig schade leed.

De Indische Regering is dus immer bedacht geweest deze eenvoudige mensen in hunne onschuld te laten en hun tegen de listige handelingen van minzuchtigen te beschermen. Het geluk van een volk is betrekkelijk en daar waar men rust en vrede geniet, en over het algemeen geen gebrek lijdt, mag men eenen zekeren graad van geluk onderstellen. (Van Beusechem 1836: 72-3)

De weldadige toestand waarin de bevolking verkeerde was mede het gevolg van de ruime voorziening in de voedselbehoefte door uitbreiding van de rijstteelt. Vooral in Tjiandjoer en Bandoeng waren door het uitvoeren van irrigatiewerken vele moerassen in vruchtbare velden omgezet. De toename van de koffieproductie was weliswaar bij de verwachtingen achtergebleven, maar door een betere verdeling van de werkzaamheden over de bevolking zou een veel hogere opbrengst in de nabije toekomst gerealiseerd kunnen worden. Van een lineaire stijging was nochtans geen sprake. Afgaande op de productiecijfers voor respectievelijk 1833 en 1854 lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat in de periode ertussen de sprong omhoog inderdaad werd gerealiseerd, namelijk voor heel Java van 336.000 pikol in het eerste jaar tot 1.065.100 in het laatstgenoemde jaar. Maar door twee andere jaren te vergelijken wordt het ook mogelijk te beweren dat de opbrengst niet verdubbelde maar halveerde, van 905.200 pikol in 1839 tot 455.200 in 1849. Achter de enorme fluctuaties van jaar tot jaar ging een trend schuil waaruit blijkt dat tot ongeveer het midden van de jaren veertig van een sterke opvoering sprake is geweest, maar dat daarna het volume, met uitschieters naar boven en naar beneden, vrijwel constant is gebleven. Die afvlakking is opmerkelijk, omdat de bevolking tot een steeds grotere aanplant werd opgejaagd. Dat gold ook voor de

Preanger regentschappen waarvan het aandeel verder terugliep tot minder dan een vijfde deel van de totale productie op Java. De druk die de overheid uitoefende had niet alleen op de uitbreiding van het bestand aan bomen betrekking. Het werk dat ermee gemoeid was voor de aanplant, het onderhoud, de oogst en de afvoer betekende een enorme toename van de arbeidsintensiteit. Voor dit probleem hadden de koloniale beleidsmakers in 1839 een handzame oplossing bedacht: het opleggen van de cultuurdiensten niet aan de *tjatjah* – de meervoudig samengestelde boerenhuishouding gevormd door de grondeigenaar met de van hem afhankelijke deelbouwers en knechten, de zogenaamde ahangelingen – maar aan het huisgezin (*somahan*), nu bedoeld als de samenwoningseenheid van man, vrouw en kinderen.

Stagnatie

Naarmate de koloniale machtsuitoefening het grondvlak van de boerensamenleving dichterbij begon te naderen, traden de gebreken van het regime van gedwongen teelt, waarvoor al vroeg in de achttiende eeuw was gekozen, steeds scherper aan het daglicht. De verplaatsing van de koffieteelt naar de hoger gelegen zone bracht met zich mee dat de boeren voortdurend heen en weer moesten trekken tussen hun woningen en rijstvelden in de dalen naar de bergtuinen. De afstand ertussen was te groot om dagelijks op en neer te gaan. Weliswaar was in 1829 vastgesteld dat aanplantingen niet verder dan 12 paal van de dorpen verwijderd mochten liggen, maar aan die instructie had niemand zich ooit iets gelegen laten liggen. Het gevolg was dat het werkvolk ambulante was en noodgedwongen ook bleef, omdat de bomen al enkele jaren na de eerste pluk hun vruchtbaarheid verloren en elders opnieuw moest worden begonnen, een verschijnsel dat als ‘de wandelende tuinen’ bekendstond. Het omheinen van de terreinen gebeurde niet alleen om het binnendringen van wilde dieren tegen te gaan. Een niet minder belangrijke reden was ontsnapping van het werkvolk uit het etablissement van hun tewerkstelling te verhinderen. De toegang-tevens-uitgang ging ’s avonds dicht en het hek werd pas de volgende ochtend weer geopend. Tuinmadoers woonden voor de duur van het hele werkseizoen op het bedrijfscomplex en hun surveillance droeg bij aan de effectiviteit van de consignatie van de planters in de periodes dat het erop aankwam. Voor het aanleggen van een nieuwe tuin, noodzakelijk door de aanhoudende verplaatsing, gingen vooral de mannen maandenlang van huis en voor het plukseizoen was de komst van het hele huisgezin gedurende langere tijd eveneens een gebiedende eis. De plantages veranderden in de drukke tijden in arbeidskolonies, die weer verlaten werden zodra de aanplant of de pluk achter de rug was. Vanuit de boerendorpen gold het rusteloos komen en gaan in omgekeerde richting. Deze uitermate gebrekkige organisatie van de bedrijvigheid had opgelost kunnen worden door de planters de gelegenheid te geven bij de plantages velden voor de voedselverbouw aan te leggen. Zoals opgemerkt kregen de boeren

daar geen toestemming voor en evenmin mochten zij afgewerkte aanplantingen hiervoor gebruiken in de veronderstelling dat na het uitdunnen of het kappen van de bomen tot op de stomp de tuinen na een paar jaar weer in exploitatie genomen zouden worden. Er zat voor hen niets anders op dan hun vlottend bestaan vol te houden en, zo goed en zo kwaad als dat ging, tussen beide uiteinden ervan te proberen hun eigenbelang voorrang te geven.

De inlevering van de steeds grotere hoeveelheid geoogste en gedroogde bonen kostte nu minder moeite dan in het verleden, dankzij de sterk verbeterde vervoerscapaciteit, de mogelijkheid om transporten bij districtspakhuizen te bezorgen en de bouw van twee afscheeppakhuizen aan de zuidkust, Pelaboean Ratoe en Bandjar, om de productie van respectievelijk Tjiandjoer en Soekapoera in ontvangst te nemen. Speciaal met het oog op het gebruik van de karren werden door het hele gebied heen zogenaamde batteriwegen aangelegd. Van de massaliteit van deze langstreckende karavanen geeft de volgende reisbeschrijving van Junghuhn een goed beeld.

Terwijl ik de streek van *Pawenang* naderde, ontdekte ik steeds meer en meer sporen van eene tamelijk eentoonige bedrijvigheid. Ik zag namelijk verscheidene honderden tweeraderige *pedattie's*, die langs de zijden der wegen, nu eens in lange reijen aan elkander gebonden, dan weder in een kring, tot eene soort van burgt uit wagens bijeen gevoegd waren, in het midden waarvan die plompe herkauwende dieren, als olifants-kalveren, lagen. Gedeeltelijk kwamen deze *pedattie's* van het pakhuis *Karangsambong* terug, gedeeltelijk lieten zij hunne schijfvormige raderen naar deze plaats rollen, om daar het produkt der koffie (uit de geheele vallei van *Garoet* enz.) afteladen. Het was even alsof men den nasleep eens legers zag, en stellig was ook hier de helft der tot den arbeid geschikte en de geheele karbouwen-bevolking, op de been. Troepen van karbouwen lagen in 't water en in moddergronden, slechts hun kop daarboven uitstekend; terwijl anderen op de heuvels graasden en aldaar herkauwden. Hunne drijvers zaten naast de *pedattie's* bij kleine vuren met hunnen potten met rijst, die op drie steenen over het vuur stonden, en hun voldoende avondmaal bevatten. Aan alle hoeken zag men bedrijvige kinderen, sommigen waschten in de rivier de buffels met stroowisch af, anderen dreven ze te zamen, en het scheen als lieten deze morsige, dikwijls eigenzinnige dieren, zich het gewilligst door kleine kinderen leiden. (Junghuhn 1845: 338-339)

Het zal duidelijk zijn dat niet alleen de bouw maar ook het onderhoud van wegen uiterst arbeidsintensief was. De draagbeesten traptten de wegen stuk en ook de zware, logge karren met hun grote houten wielen richtten veel schade aan. Het herstelwerk, waaraan geen einde kwam, gebood de doorlopende vordering van herendiensten. Dit verklaart waarom in ieder district een functionaris werd aangewezen om te zorgen voor de opkomst van een voldoende aantal dienstplichtigen voor de uitvoering van wat als publieke werken werden begrepen. Deze *kepala djalan* ontving zijn opdrachten van het districtshoofd en hield een register bij wie van zijn klanten zich waar en wanneer moest melden. Zoals al eerder opgemerkt werden langs de doorgaande wegen op vrij korte afstand van elkaar, om de vijf-

honderd roeden, vaste krachten geposteerd om kleine reparaties te verrichten als daartoe aanleiding was. Deze wachtlieden hadden tevens tot taak op de veiligheid van het voorbijgaande verkeer toe te zien en een handje te helpen als dat nodig was.

Daendels was de eerste landvoogd die doordrongen was van de noodzaak de infrastructuur opbouw ter hand te nemen. Eenmaal op de agenda gezet beijverden zijn opvolgers zich opdracht te geven tot de uitvoering van een grote verscheidenheid aan publieke werken: wegen, bruggen, dienstwoningen, pakhuizen, posthoudertijen, stallen, logeerverblijven, magazijnen, wachtgebouwen, enz. Het netwerk van verbindingen en voorzieningen dat ontstond leidde natuurlijk tot uitbreiding van het transport van goederen en personen. Alweer werd aan die toename tegemoetgekomen door de bevolking tot onbetaalde vervoersdiensten te verplichten: zowel de mensen ervoor (zoals sjouwers, laders, lossers, begeleiders, bodes) als beesten (paarden en buffels of karbouwen) en karren.

Om nog even de geschiedenis op te rakelen, van de dienstbaarheid van de boeren aan hun heren was gebruikgemaakt om een koloniaal tribuut te heffen dat op een belasting in arbeid neerkwam. Kort na het begin van de negentiende eeuw werden de herendiensten van toepassing verklaard op infrastructuurle werkzaamheden waartoe de overheid last gaf, terwijl al eerder koloniale gezagsdragers recht hadden gekregen op dienstverlening in en buiten de vervulling van hun ambt. Wie vielen onder de herendiensten vereist door het gouvernement, welke categorieën waren daarvan vrijgesteld en hoe kreeg deze regeling in de praktijk gestalte?

Deze vragen kunnen beantwoord worden aan de hand van een nota die Van Sevenhoven, benoemd tot de eerste directeur der Kultures, in 1832 opstelde.²⁷ Hij had in zijn betoog de waarnemingen verwerkt die hij op talrijke inspectiereizen op Java had gedaan. Hem was gebleken dat op de *djangol*, de verzamelplaatsen waar de dienstplichtigen zich dagelijks moesten melden, vaak werkvolk nutteloos rondhing bij gebrek aan opdrachten. In plaats van de herendiensten te beschouwen als een arbeidsreserve stond hem een aanpak voor ogen zoals hij in Pekalongan had aangetroffen, waar al enige jaren een koelie-etablisement als een depot voor de regeling van tewerkstelling fungeerde. De koelies hier bijeengebracht werkten in opdracht van de overheid, maar konden tegen betaling ook aan particuliere ondernemers worden verhuurd. Dienst Uitvoering Werken, zo zou de naam kunnen luiden van deze inrichtingen die Van Sevenhoven als een arbeidspool over heel Java wilde invoeren. Onder de dienstplicht vielen om te beginnen niet de inwoners van de hoofdplaatsen.²⁸ Het respecteren van deze vrijstelling zou van politieke wijsheid getuigen, zo meende Van Sevenhoven. Een deel van de bevolking buiten de hoofdplaats wist zich eveneens aan de herendiensten te onttrekken, namelijk op grond van hun positie als lokale notabelen dan wel door voor hun ontheffing te betalen. Het betekende dat de last vooral op degenen drukte die economisch het kwetsbaarst waren. Hoe kon nu voorkomen worden dat juist de minbedeelden van deze onrechtvaardige verdeling de dupe zouden zijn? In de eerste plaats door zuinig om te gaan met arbeid en op een nuttig en doelmatig gebruik

toe te zien, zoals in Pekalongan al gebeurde. In plaats van naar believen herendiensten te vorderen die in een opkomst uitmondde welke aan ongelijkheid mank ging, zou het beter zijn als de residenten berekenden hoeveel koelies zij nodig hadden voor het werk dat tot dusverre in herendienst placht te worden verricht. Het aantal koelies waaraan behoefte bestond, zou verkregen kunnen worden door een overeenkomst aan te gaan met de dienstplichtige eigenaars van rijstvelden die voor de levering van een arbeidskracht gevrijwaard zouden worden van de betaling van de jaarlijkse landrente over een bouw grond. Van Sevenhoven verduidelijkte deze aanwijzing met de kanttekening dat de bevoorrechte klasse van aanzienlijken grote invloed op de bevolking had en dat tegen haar belang in te gaan niet ongestraft zou blijven.²⁹ In ruil voor vermindering van de landrente die op bezit van grond berustte dienden sawahouders een arbeidskracht voor de duur van een half jaar af te staan. Hierna volgde de passage waarmee Van Sevenhoven blijk gaf bekend te zijn met de *tjatjah*, de samengestelde boerenhuishouding, als de primaire sociale formatie op het platteland van Java.

... als de sawa houder 3 mannen heeft, die van hem afhankelijk zij, zo zal elk man 2 maanden behoeven te werken. Ik hoop dat alle Heeren Residenten de Javaansche huishouding genoeg zullen kennen om te weten, dat de sawa houders, eigenlijk de stamhouders en hoofden van familien zijn, welke van hen afhankelijk zijn, en die zij beschermen en voor wiens onderhoud zij bijdragen of daarin geheel voorzien, en welke daarvoor verplicht zijn vooral in de Heerendiensten en in het bebouwen van velden enz. hen behulpzaam te wezen; deze stamvaders en van hen afhankelijke familie hebben bijzondere namen die omtrent in elke Residentie anders zijn, doch bij elken Regent en bij elk hoofd is dit bekend, als Tjatja, Sikap, Orang Bibit, Kredja, Patjol, Krawan Kroman, enz. enz. (Van Sevenhoven 1832: 23-24)

In een nadere toelichting legde hij uit dat de massa der bevolking in twee standen of klassen uiteenviel: de grondeigenaars die als zodanig belastingschuldig en dienstplichtig waren, en de overigen die de grond van de eerste klasse bewerkten. Deze afhangelingen nu verrichtten doorgaans de diensten waarvoor hun meesters werden aangeslagen. Van Sevenhovens plan kwam er in essentie op neer deze praktijk voort te zetten, maar een effectiever gebruik van de opgeroepen arbeid te maken door verhuur aan derden toe te staan en op die wijze leegloop of verspilling tegen te gaan. Hoewel van zijn voorstel tot op het hoogste niveau met belangstelling kennis is genomen³⁰, bleef de regeling zoals die eerder was geweest: de concentratie van een arbeidsreserve op de hoofdplaats belast met allerlei bezigheden ten dienste van het gouvernement. Dit vlottend bestand verzamelde zich op de *balebandong*, het publieke gebouwencomplex voor de residentie van de regent waarin de *patih* en de *djaksa* kantoor hielden.³¹ Op de hoofdplaats alsmede in de districtscentra kwam het gevorderde werkvolk bijeen voor vervoer in opdracht van het gouvernement, met of zonder beesten en karren. In de Preanger regentschappen werd in 1857 alleen al voor de

geregelde transportdiensten een formatie van vijfhonderd heren- en 2853 *gladak*-paarden beschikbaar gehouden (De Haan 1v 1912: 661 en 929). Volgens een andere bron ging het om vijfhonderd heren- en vijfduizend bediendenpaarden waarvoor in dit jaar 4500 gezinnen afgezonderd moesten worden tegen vrijstelling van alle andere diensten (De Waal 1866: 566). Voor wegaanleg en -herstel begaven de opgeroepen koelies zich waarschijnlijk rechtstreeks naar de plaats van tewerkstelling.³²

De mobilisering van boerenarbeid ten dienste van de koloniale economie liet onverlet dat ook de volkshoofden hun aanspraak op de dienstbaarheid van hun onderdanen met kracht verdedigden. Het waren vooral deze verplichtingen, waarvan de omvang en frequentie zich moeilijk in kaart lieten brengen, waaraan de Europese ambtenaren zich mateloos ergerden. Om die reden probeerden de autoriteiten de resolutie van begin 1836 over de beteugeling van herendiensten enigermate op de Preanger van toepassing te verklaren door de regenten tot regeling en tot inzending van een opgave aan te sporen (De Waal 1866: 362). De niet uitgesproken hoop was dat hiervan een matigende uitwerking zou uitgaan op de dienstbaarheid van de boeren jegens hun heren. Arbeid was immers in steeds grotere getale nodig voor de teelt en levering van koffie alsmede voor de uitvoering van publieke werken die daarmee verband hielden. Voor het verwezenlijken van deze doelstelling lag het voor de hand dat alle andere aanspraken, ook die van de volkshoofden, moesten wijken. De vraag was hoe de omvang van het leger van werkers ten dienste van het koloniale tribuut kon worden uitgebreid op een manier die geen zeggenschap van anderen op de beschikking over hun arbeidskracht toestond.

Het was voor dit doel dat de resident, overigens zonder daartoe gemachtigd te zijn, in 1839 tot een krachtige ingreep in de maatschappelijke orde van de Preanger regentschappen overging. Met het *somahan*-besluit dat hij afkondigde kwam een einde aan de *tjatjab*-formatie, die het draagvlak van de agrarische economie op Java vormde. Op het bestaan ervan had Van den Bosch in 1830 gewezen, wellicht afgaande op informatie ooit aan hun superieuren verstrekt door N. en P. Engelhard of door Lawick en De Wilde gedaan, in geschriften die in de gouvernementsarchieven bewaard waren gebleven. De grotere grondbezitters of *sikap*, aldus gouverneur-generaal Van den Bosch, lieten hun akkers door landlozen bewerken. Zij kregen een deel van de opbrengst en verrichtten de arbeidsdiensten waartoe hun meesters als grondeigenaars verplicht waren. In de Preanger regentschappen werden zij *boejangers* genoemd. De meervoudig gelaagde boerenhuishouding bestond uit gemiddeld 22 zielen of ruim vier huisgezinnen en in de aanhef van een nota welke de beginselen van de koloniale belasting uiteenzette omschreef de landvoogd de samenstelling ervan als volgt.

De Javanen zijn, volgens de aloude volks-instellingen, verdeeld in *tjatjas* of familiën, dat is, een hoofd, en meerdere huisgezinnen, van hetzelfde afhankelijk. Deze huisgezinnen bestaan niet alleen

uit bloedverwanten, maar veelal uit arbeiders, aan het hoofd der *tjatja* ondergeschikt. (*Blik op het bestuur 1835: 154*)³³

De *somahan*-regeling van 1839 betekende het opgeven van het principe dat tribuutheffing haar rechtvaardiging vond in grondbezit. De bepaling die van kracht werd hield in dat alle huisgezinnen in gelijke mate belastingplichtig waren. In plaats van de aanslag aan de primaire productieformatie bestaande uit drie tot vier gezinnen op te leggen werd dus voortaan elk afzonderlijk ermee belast. Op papier namen de cultuurdiensten met deze formule het karakter van een *levée en masse* aan. De landarme huishoudens waren al sinds lang ingeschakeld in de teelt en levering van koffie, maar plachten dit werk in opdracht van hun meesters te doen, de hoofden der *tjatjah*. Die konden niet meer volstaan met het sturen van hun afhangelingen, maar moesten met hun vrouw en kinderen nu ook zelf in de tuinen aan de slag. Een vergaande verandering in de sociale geleiding te brengen was niet het vooropgezette oogmerk, maar dit effect leek nauwelijks te vermijden. Boeren die zelf geen rijstvelden bezaten en tot de eigenaars ervan in een deelbouw-pachtrelatie stonden zouden immers door de rechtstreekse mobilisering van althans een deel van hun arbeidskracht aan de greep van de grondeigenaars worden onttrokken. De verordening maakte inbreuk op de gouden regel van de koloniale politiek om aan het grondvlak van de samenleving geen wijziging in de scheve balans tussen de bezittende en de bezitloze klassen te brengen. Afbreuk te doen aan het gewicht en aanzien van de welgestelde stand druiste in tegen de axioma's van het beleid, dat zich tegen aantasting van de lokale machtsverdeling keerde.

Crisis

De intensivering van de arbeidsmobilisatie nam niet weg dat de koffieproductie in de Preanger eerder daalde dan toenam. Het residentieverslag over 1846 sprak in sombere beoordelingen over de aanplantingen. Voor de oogst van een pikol waren maar liefst 562 vruchtdragende bomen nodig geweest. Nieuwe tuinen gingen bij gebrek aan onderhoud weldra bedolven onder *alang-alang*. De dienstplichtigen bleven eenvoudig in gebreke te doen wat van hen verlangd werd.

De invloed van de hoofden en geestelijkheid is voldoende om de bevolking, van eene zachten en goedwilligen aard, te leiden en te besturen, en haar zich goedwillig te doen onderwerpen aan iedere taak die haar, al gaat het ook met groote opofferingen gepaard, wordt opgelegd. Men kan echter niet zeggen dat er tevredenheid bestaat, daar de landbouwende klasse, uit den aard loom en onderdrukt, daarbij op eene gemakkelijke wijze in haar levensbehoeften kunnende voorzien, eer eene blijkbare onverschilligheid betoont voor alle bijzondere diensten, die van haar volgens de bestaande instellingen worden gevorderd en weinig belangstelling aan den dag legt, om haar lot

door arbeid, vlijt of ondernemingen tot eigen of algemeen nut te verbeteren. (*Verslag Residentie Preanger Regentschappen* 1848: 87)

De koffiecultuur was sinds jaar en dag berucht om het gemak waarmee Preanger boeren gevorderd werden voor de heffing van een koloniale tribuut zonder dat het beslag op hun arbeidstijd aan de meest minimale eisen van effectiviteit en efficiëntie voldeden. Al in de Compagniestijd was 'doelloos werken omdat er gewerkt moet worden' een ingeslepen kwaal, zoals Goedhart opmerkte (1948: 58), en diezelfde praktijk zetten latere generaties bewindvoerders in niet mindere mate voort.³⁴ De klacht over gebrek aan transparantie en nauwkeurigheid van de volkshoofden liet onverlet dat het met de koloniale boekhouding niet veel beter was gesteld. De jacht op cultuurpercenten leek verbetering in het oude euvel van ondeugdelijke opgaven tot een illusie te maken. Hersenschimmig, zo noemde Van Gorkom de officiële staten opgesteld door de staf die de resident ter beschikking stond. Zelfs de correctie van aangetoonde onjuistheden diende bedekt te gebeuren om geen lastige vragen van hogerhand uit te lokken.

Het getal der boomen blijkt snel en sterk te kunnen veranderen, en wij hebben geen reden om aan de juistheid der telling te gelooven. Vele jaren geleden kwam een contrôleur in de Preanger door nauwkeurig onderzoek tot de wetenschap, dat één tuin, die voor 100.000 boomen geboekt stond, niet meer dan 10.000 bevatte. De resident achtte zich bezwaard, machtiging te verleen tot onmiddellijk redres der officieele staten. Men vreesde onaangename opmerkingen van Batavia en raadde dus aan, de fout geleidelijk te herstellen. (Van Gorkom 1880: 189)

Heeft de *somahan*-verordening de gewenste uitwerking gehad? Waarschijnlijk vertoonde het leger van dienstplichtigen inderdaad een forse toename en lukte het om op papier de handen te vinden nodig voor de voortgaande uitbreiding van het areaal met koffieboomen beplant. Tevergeefs had een regent tegen de afkondiging ervan bezwaar aangetekend door aan te voeren dat het een miskennis van het vanouds bestaande verschil in standen betekende. De repliek aan hem was dat een gelijkmatiger verdeling tot verbetering van de economische toestand van het arme segment der bevolking zou leiden (Van Rees 1867: 510). Die reactie wekte de suggestie dat de doorgevoerde maatregel ten goede zou komen aan de welvaartsspreiding, terwijl het werkelijke doel ervan natuurlijk was een verzwaring van de arbeidsbelasting voor allen. De Waal constateerde eveneens dat de band tussen grondbezit en dienstplichtigheid was verbroken en vervangen door de aanslag op het gezin te leggen (De Waal 1866: 368). De stelligheid waarmee hij zijn bewering deed vond echter in andere commentaren geen bevestiging. Volgens een anonieme bron, een particuliere landheer in de regio die de indruk maakte goed op de hoogte te zijn met de gang van zaken, liep de regeling spaak op een gebrek aan uniformiteit in het opleggen van de dienstplichtigheid.³⁵ Ook uit andere berichten valt op te maken dat de arbeid voor de koffieteelt nog steeds in

eerste instantie voor rekening kwam van de hoofden der *tjatjah*, maar dat in de drukke tijd het niet-grond bezittende deel van de bevolking hen bijsprong. Dat gold eveneens voor de herendiensten gevorderd door het gouvernement. Daartoe waren de districten in kringen opgesplitst, *bogor* genoemd, waarbij vijftig huisgezinnen waren ingedeeld.³⁶ De aanduiding van Java ten tijde van het cultuurstelsel als een grote werkinrichting is door onder andere Van Niel overdreven genoemd, maar met name voor de Preanger regentschappen lijkt die karakterisering, althans in opzet, niet ver bezijden de waarheid te zijn geweest. Relevant is in dit verband de vaststelling door Van Gorkom dat de boeren geen verschil maakten tussen onbetaalde herendiensten en slecht beloonde cultuurdiensten. Aan beide lag immers dwang ten grondslag (Van Gorkom 1880: 185). Het zal voor de bevolking voldoende reden zijn geweest om zich naar vermogen aan deze belastingen te onttrekken of, naarmate dit steeds moeilijker werd, zich met onmiskerbare tegenzin ervan te kwijten.

Die kanttekening geeft blijk van twijfel over de vraag of de totale mobilisatie van arbeid tot realisering heeft geleid van het doel ermee beoogd: verhoging van de productie. Het antwoord kan niet anders dan ontkennend luiden. In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat de ruimere indeling van de bevolking niet een hoofdelijke verlichting van de koffieplanters tot gevolg heeft gehad. De voortgaande uitbreiding van het areaal en de opvoering van het aantal handen voor het voornaamste koloniale tribuut aan het werk gezet mondde niet uit in een evenredige stijging van de opbrengst. Het toppen en snoeien gebeurde vaak te ruw waardoor de boompjes doodgingen. Het planten vond al even onbeholpen plaats. Uit de beschikbare werkverslagen rijst het beeld op van planters die, vaak in de stromende regen, snel en slordig gaten in de grond groeven, en het geplante struikje met patjol en voet ruw aantraptten. De jonge plant zelf heette *tjamboetan*, letterlijk 'eruitgetrokken', en terecht; het waren zaailingen die de planter domweg uit bibittuinen had uitgetrokken, met kapotte wortels dagen had laten liggen om ze alsnog te planten. De koffieteelt verloor aan productiviteit naarmate zij meer werd opgedreven en die trend tekende zich af in het steeds groter aantal bomen dat voor de levering van een pikol bonen nodig was. Ruimere tewerkstelling leidde tot lagere in plaats van hogere uitkomsten. De sinds lang bestaande haat van de boeren tegen het juk hun opgelegd, werd nog gevoed door de gestage daling van de koffieprijs op de wereldmarkt die zich tussen 1842 en 1849 voordeed aan de boeren door te berekenen (Goedhart 1948: 43). De beslissing de betaling aan hen naar een lager peil terug te brengen was in strijd met de toezegging door Van den Bosch gedaan om de producenten niet van hogere prijzen te laten profiteren, maar omgekeerd hen ook te vrijwaren van het risico van een verminderde opbrengst. Weliswaar kwam in de Preanger waarschijnlijk geen verandering in het bedrag dat boeren ontvingen, maar handhaving van de bodemprijs die al sinds tientallen jaren op 3.15 gulden per pikol was gefixeerd betekende een voortduring van het onrecht hun aangedaan. Van Gorkom vatte het onbarmhartig beleid samen.

Altijd betaalde de bevolking het gelag; de koffie-cultuur werd haar lijdensgeschiedenis ... In de Preanger-regentschappen was het erger dan elders. (Van Gorkom 1880: 186)

In 1854, zo berichtte de directie van de Kutures, werden in de Preanger regentschappen 64.712.369 koffieboemen aangetroffen; in 1855 was het aantal gestegen tot 69.168.370 en weer een jaar later tot 69.911.622. De inventaris gaf ook weer het bestand aan tuinboemen, bos- en pagger- of kampongbomen, aangevuld met precieze gegevens over de gemiddelde koffieopbrengst per boom, het aantal werkzamen in de cultuur en dergelijke. In 1837 begonnen, zou deze registratie nog tientallen jaren trouwhartig en voor heel Java worden voortgezet. Alles was veel te massaal gebeurd, zo stelde Goedhart met de wijsheid van achteraf vast. Ontginning en aanleg van tuinen gebeurde soms door de hele bevolking op te roepen zonder rekening te houden met de vraag wat dit voor de werkzaamheden nodig voor hun levensonderhoud betekende. Men plantte bovendien omdat het *prentah* was, om het welslagen der aanplantingen bekommerde men zich niet of minder (Goedhart 1948: 52). Deze auteur vermeldt dat in de tweede helft van de jaren veertig de teelt in geregelde tuinen op Java steeg van 147 tot 183 miljoen bomen, terwijl de aanplant van heg- en boskoffie daalde van 173 tot 129 miljoen bomen. Uit de uitkomsten van later onderzoek bleek dat na 1845 het stelsel van tuinkoffie vooral in de Preanger regentschappen met alsmaar stijgende 'woede' werd uitgebreid.

De resident liet van 1846 op 1851 ruim 41,5 miljoen boemen planten, waaraan prijs werden gegeven schier al de gronden, die nog een weinig in de nabijheid der kampongs lagen. De bevolking had nu maar te zorgen dat zij hare gewassen, voor de eerste levensbehoeften noodig, op andere verder gelegen gronden teelde. En waar goede gronden nabij de *desa's* ontbraken, werden de tuinen op verre afstanden aangelegd. (K.V. 1870-1871: 2775)

Om het toezicht te vergemakkelijken, zo vervolgde dezelfde bron, waren de verspreid gelegen tuinen samengevoegd tot enorme plantages. Soms niet meer dan één per district, wat betekende dat vele tientallen kampongs tot uit de verre omgeving het werkvolk ervoor moesten leveren. De grote aanplantingen in deze jaren resulteerde aanvankelijk in een flinke stijging van de productie maar handhaving van de sprong omhoog bleek onmogelijk. Zij ging de draagkracht van de bevolking ver te boven, zoals uit het verloop van de opbrengst van 1847 tot 1864 viel op te maken (zie tabel 7.3).

Een kenner die zijn lange loopbaan in de koffieteelt doorbracht, berichtte in 1866 dat van de vijftig miljoen bomen die in deze residentie te boek stonden viervijfde deel vrucht dragend was. Desondanks was de opbrengst ervan uiterst laag en zijn toelichting maakte duidelijk waarom.

Tabel 7.3 Overzicht van de Preanger koffieproductie, 1847-1864

JAREN	TOTAAL AANTAL PIKOLS	GEMIDDELD PER JAAR
1847-1849	258.490	86.163
1850-1852	467.501	155.833
1853-1855	658.451	219.483
1856-1858	499.480	166.493
1859-1861	389.706	129.902
1862-1864	287.520	95.840

Bron: K.V. 1870-1871

Doen wij eene wandeling door een van de prachtigste en uitgestrektste tuinen der koffie-residentie bij uitnemendheid, de Preanger regentschappen, en wij zijn verbaasd over die keur van boomen, die de grensliënen vormen en met vruchten overladen zijn, maar een kern omsluiten die gelijk is aan eene wildernis, die zichzelf in duisternis hult en lucht en licht zoo weinig toegang veroorlooft, dat vruchtzetting van de boomen eene illusie moet blijven. Daar liggen zij, die prachtige, palen ver uitgestrekte koffijwouden, waarvan door onvolkomen en gebrekkig onderhoud welligt de helft niet produktief is. En toch zijn aan die aanplantingen rijke bosschen opgeofferd, zijn daaraan onmetelijke krachten gewijd geworden, zijn daarvoor nog voortdurend aanzienlijke krachten uitgetrokken en gaan daar geregeld honderden en duizenden mannen, vrouwen en kinderen tijd – en dikwijls ook plantsoen – verknoeien, omdat de verdeling van de arbeid even fictief is als het onmiddellijk, oordeelkundig en ijverig toezigt. (Van Gorkom 1866: 399)

Het feit dat de stationaire toestand voortduurde, ondanks de grotere krachtsinspanning in de beslaglegging op grond en arbeid, bracht de overheid uiteindelijk tot de erkenning dat aan ingrijpende hervormingen niet te ontkomen viel. Het verslag van de grote koffie-enquête, die vroeg in de jaren zestig zou worden ondernomen, sprak van 'het fatale stelsel van koffie te planten in geregelde tuinen', dat na 1845 ging overheersen als oorzaak van de crisis (K.V. 1870-1871: 2768). Om zich beter te informeren over de aard van het probleem en de mogelijke oplossing kreeg resident jonkheer H.C. van der Wijck in 1856 opdracht van de directeur der Kultures een onderzoek in te stellen.³⁷ Leidraad was de vraag hem voorgelegd of de koffiecultuur in sommige delen van het gewest boven de krachten van de bevolking zou zijn opgedreven. Het ontkennende antwoord dat Van der Wijck gaf liet onverlet dat tussen de regels van zijn rapport door te lezen viel dat een keerpunt was bereikt en dat achteruitgang op termijn van het met koffie bebouwde areaal onvermijdelijk was. Veel grond was door aanhoudend gebruik uitgeput geraakt. Bandoeng had Tjiandjoer als voornaamste productiegebied verdrongen en leverde tweederde van de totale hoeveelheid koffie afkomstig uit de Preanger. Maar ook in Bandoeng kwam nu het einde van het op-

drijven naar een steeds hoger niveau in zicht. Al sinds 1851 waren in verscheidene districten van dit regentschap geen nieuwe aanplantingen meer gedaan. Een ander bezwaar was de grote afstand naar de tuinen die bijna alle op een hoogte van twee- tot vierduizend voet lagen. Niet alleen waren de plantages vaak tot twintig palen van de nederzettingen verwijderd, maar de ligging van de woonplaatsen der boeren in dalen betekende dat behalve de afstand ook de overbrugging van het grote hoogteverschil bezwaarlijk was. Geruststellend liet de resident hierop volgen dat de bevolking aan dit ongemak gewend was geraakt en het geld ermee verdiend, hoe weinig ook, niet kon missen. Langdurige braakligging van afgeverkte plantages gevolgd door heraanplanting bleek geen goede resultaten op te leveren en er zat niets anders op dan een steeds groter areaal voorgoed buiten productie te laten. Het aanleggen van nieuwe ontginningen was echter niet langer mogelijk in streken waar de koffieteelt lang geleden ingang had gevonden. In Tjiandjoer en een groot aantal districten in Bandoeng en Soemedang was geen onontgonnen grond meer beschikbaar voor de opening van nieuwe tuinen, en waar op grotere hoogte nog wel de mogelijkheid daartoe bestond werden deze locaties steeds moeilijker bereikbaar voor de inwoners van de kampongs die in de dalen lagen. Dagelijks op en neer gaan was door de grote afstand uitgesloten.³⁸

Het totaal aantal koffieboemen in de Preanger regentschappen groeide van 45.271.330 in 1835 tot 69.911.622 in 1855. Een veeg teken was dat deze toename geen standhield, maar na deze krachtsinspanning in een teruggang omsloeg. In 1866 was het bestand gedaald tot 39.660.814 bomen om het volgend jaar weer uit te komen op 48.945.945. Deze cijfers moeten worden genomen voor wat zij waard zijn, weinig, maar aan de dalende trend kan geen twijfel bestaan. Over deze periode had zich ook een verschuiving voltrokken in het beplante areaal van bos- en kampongekoffie naar tuinkoffie. De overheersing van de beide eerste in de vroege jaren van het cultuurstelsel, zoals vermeld in de bespreking van het rapport van assistent-resident Nagel, was volledig tenietgedaan. Van de 48.945.945 bomen in 1867 waren 41.651.489 in tuinen geplant, dus op doorgaans grote afstand van de boerenwoonplaatsen verwijderd. Resident Van der Wijck vermeed de boodschapper van alleen maar slecht nieuws te zijn. Hij liet niet na aan te geven dat het inwonertal tot 806.000 was gestegen. Bij zijn komst in het gewest was hem opgevallen dat, zo op het oog, de bevolking een grotere welvaart leek te genieten dan in vele andere delen van Java het geval was. Afgaande op de aanzienlijke toename van de rijstvelden en het ontstaan van tal van nieuwe kampongs, liet de resident weten niet in te stemmen met de vaak gehoorde opvatting dat de bevolking onder het huidige stelsel gebukt ging. Welgemoed gaf hij te kennen dat met uitzondering van enkele door de natuur minder bedeelde districten in het gewest overvloed heerste. In feite was naar zijn mening de toestand van de inwoners in de Preanger florissanter dan in andere delen van Java.

... de kampongs zijn netter, de huizen beter gebouwd, inwendig zindelijker gehouden en van beter huisraad voorzien; de bevolking heeft doorgaans geen gebrek aan kleederen en aan voeding ...
(Rapport Van der Wijck aan directeur der Kultures 1856: 3)

De hoge opbrengst van het zoutdebiet noemde de resident een bewijs van welvaart van de inwoners en hij prees de vooruitgang die in de afgelopen decennia was geboekt. Zeker, de grote afstand die de planters tot de tuinen moesten afleggen maakte het bezwaarlijk voor de huisgezinnen om duizend bomen te onderhouden en verlaging van deze norm tot achthonderd of zelfs zeshonderd-zevenhonderd bomen maximaal verdiende daarom aanbeveling. In het dunbevolkte, nog woeste zuidelijk deel van de Soenda hooglanden waar de rondzwerfende landbouw werd beoefend waren de *gaga*-boeren ver van de koffietuinen verwijderd en kon van hen het onderhoud van niet meer dan vijfhonderd bomen gevergd worden. Niettemin, gezien de zeer lage opbrengsten achtte Van der Wijck intrekking van de teelt in enkele districten raadzaam. Hij waarschuwde echter voor het effect dat van vrijstelling zou uitgaan, namelijk volksverloop uit naburige streken waar de koffiecultuur in stand zou blijven. Ter illustratie van de uitputting van de koffietuinen in Tjiandjoer wees Van der Wijck erop dat in dit regentschap een totaal van 5.250.000 bomen in 1834 46.712 pikols hadden opgeleverd, terwijl van 14.000.000 bomen in 1855 37.000 pikols waren geoogst. Het betekende dat in het laatste jaar voor de productie van 1 pikol ruim drie keer zoveel bomen nodig waren geweest als in het eerste jaar. De aandacht van de resident ging uitsluitend uit naar de scherpe daling van de productiviteit. Tekenend voor de eenzijdigheid van zijn onderzoek was dat hij volledig voorbijging aan de nog verder groeiende wanverhouding tussen het werk aan de koffieteelt besteed en het loon ervoor betaald.

Een ingrijpende verandering in de bedrijvigheid die nadelig voor de planters uitpakt had betrof de invoering van de West-Indische bereidingswijze van de geplukte bessen. Deze methode hield in uitbesteding van de verwerking aan Europese ondernemers die sinds 1848 toestemming voor de oprichting in een aantal plaatsen van mechanische pelmolens hadden gekregen. De aflevering hier van de rijpe bessen voor het schillen en drogen kwam in de plaats van de verwerking van de oogst door het werkvolk in de tuinen zelf. De droogschuren waarin dit tot dan was gebeurd werden door het leger van plukkers eveneens gebruikt om te overnachten. Het waren voor dat doel uiterst gebrekkige onderkomens, 'kippenlopen' genoemd (Goedhart 1948: 68), die bij hevige regenval ook overdag tot schuilplaats dienden. Het dragen iedere dag weer van de vers geplukte bessen naar de pelmolens, die meestal op geruime afstand van de plantages lagen, was een zwaar en tijdrovend karwei. De capaciteit van deze installaties schoot tekort voor het nu en dan overvloedige aanbod. De leveranciers kregen dientengevolge met lange wachttijden te maken en werden bovendien door de ondernemers met allerlei bijkomende koeliediensten belast.³⁹ Andere klachten waren dat de eigenaars van de pelmolens bedrog pleegden met de betaling voor de hoeveelheden die zij van de plukkers ontvingen of weigerden, al of niet terecht, onrijp

geplukte bessen aan te nemen. Om aan de schadelijke en drukkende werking van deze aflevering een einde te maken deed de resident in zijn rapport het voorstel naar de oude bereidingswijze terug te keren. Dit gebeurde inderdaad in de volgende jaren en de vergunningen voor de pelmolens, die in 1854 40% van de Preanger koffieproductie verwerkten, werden ingetrokken. Bij wijze van concessie kregen de plukkers toestemming om de oogst van de tuinen naar hun woonplaatsen mee te nemen en daar tot bonen te drogen. Tegenover het nadeel van het sjouwen van de verse bessen naar huis stond als voordeel een aanzienlijke verkorting van het verblijf van de plukkers op de plantages, een bivak dat in alle opzichten tekortschoot (Van Heeckeren van Brandsenburg 1865).

Patrouilles langs de grenzen van de Preanger regentschappen en bewaking van de wegen konden de smokkel van illegaal opgekochte koffie niet voorkomen. Aan de verleiding droeg bij, zo moest de resident erkennen, de aanhoudend lage prijzen die de boeren voor de bonen ontvingen. Gebrek aan geschikte grond en de lage vergoeding noemde hij als de twee van de voornaamste bezwaren en aan de eerste was volgens hem weinig te doen. Aan het tweede wel? In 1859, ging de inkoopprijs in de Preanger eindelijk omhoog, van f. 3,15 tot f. 5,- per pikol en daarna met een kwartje per jaar tot f. 6,- in 1865. Maar de opslag stelde weinig voor, want wat de Soendanese boeren kregen bleef ver achter bij het bedrag dat de koffieplanters elders op Java ontvingen, in 1866 f. 40,- per pikol. Van Gorkom rekende voor dat in 1864 aan de Preanger producenten voor 31.328 pikols een totaal bedrag van f. 180.129,02 werd uitgekeerd. De verdeling ervan over ruim 85.000 plantende huisgezinnen betekende dat de gedwongen teelt aan de dienstplichtigen die vast bij de gedwongen teelt waren ingeschakeld per huisgezin f. 2,11 opbracht. Dit bedrag was de vergoeding voor in doorsnee honderd werkdagen, een inzet waarin ook die van de vrouw en kinderen van het huisgezin was inbegrepen. De beloning stond in geen verhouding tot de inspanning ervoor verricht. Economische waarde bleef ontzegd aan de producenten van een gewas dat aan de koloniale machthebbers een hoog profijt opbracht. Van Gorkom besloot zijn rekenom met een verontwaardigde uitroep.

En toch wordt voortdurend uitgebreid, en toch wordt de bevolking telken jare verder en verder gedreven om bij te dragen tot het staten-effekt! ... De kanker moet gezocht worden in het stelsel. Dat stelsel is ongerijmd. (Van Gorkom 1866: 400.)

Onttrekking aan dienstplichtigheid

De vordering van arbeid liep rond het midden van de negentiende eeuw tot een nooit eerder bereikte hoogte op, maar waren de koloniale autoriteiten in de Preanger ook in hun opzet geslaagd om iedereen in gelijke mate in de dienstplichtigheid te laten delen? Allen die arbeidsonvolwaardig waren – gebrekkigen, bejaarden en nog jonge kinderen – bleven als

voorheen vrijgesteld. Ook hoofden, geestelijken en andere aanzienlijken zoals vrome lieden kregen geen oproep om arbeidsprestaties te verrichten. Als dienstplichtig geregistreerd te staan leidde bovendien in lang niet alle gevallen tot feitelijke opkomst. Remplacering was toegestaan en kwam in de praktijk, al of niet tegen betaling van een vergoeding, veelvuldig voor.⁴⁰ Maar gold dit ook voor de Preanger regentschappen waar het *somahan*-besluit van 1839 zo nadrukkelijk een einde had gemaakt aan de samengestelde boerenhuishouding waarin deelbouwers en boerenknechten waren opgenomen? Resident Van der Wijck sprak het vermoeden uit dat het opleggen van dienstplichtigheid aan alle huisgezinnen inhield dat de *tjatjah*-hoofden hun greep op het landarme segment van de bevolking verloren, met een herverdeling van het grondbezit als onherroepelijk gevolg (Van Rees 1867: 510-511). In die veronderstelling viel De Roo de la Faille hem bij in een veel later verschenen opstel waarin hij concludeerde dat zich een gelijkschakeling tussen grondbezittende en landloze huishoudens had voorgedaan. De instructie van Rolff in 1789 had volgens hem daartoe al de aanzet gegeven en de huisgezinnenregeling een halve eeuw later zou de trend tot homogenisering van de boerenbevolking in de Preanger hebben bevestigd. Immers, de band tussen *boemi-djoeragan* en *noempang*-aanhorige raakte verbroken. Het zou voor de eerste onmogelijk zijn geworden om meer bouwland te behouden dan hij met zijn gezin en *boedjang* kon bebouwen en de grondbezitter moest zijn aanhorig gezinshoofd dus wel loslaten.⁴¹

De uitkomsten van enkele plaatselijke opnamen die koloniale ambtenaren in de jaren vijftig verrichtten weerspraken deze zienswijze. Kinder de Camarecq, assistent-resident in Soemedang, publiceerde kort na zijn overplaatsing een verslag met gedetailleerde informatie over een kampong die op korte afstand van de hoofdplaats lag. Hij had zijn onderzoek in 1856 uitgevoerd door, zonder de regent erin te betrekken, bijeenkomsten met de dorpsbewoners te houden. Zij hadden hem verteld dat alle dienstbaarheid op de grond berustte en dus in de *tjatjah* was geconcentreerd. Wel waren sinds de invoering van het huisgezinnenstelsel ook de *noempang* zelf dienstplichtig geworden, om een betere verdeling van de cultuurwerkzaamheden te bewerkstelligen, maar die ommekeer betekende niet dat hieruit een nivellering der standen was voortgevloeid. Niettegenstaande de vervanging van het *tjatjah*- door het *somahan*-stelsel, stelde Kinder de Camarecq vast dat van een ingrijpende herstructurering van de boerenorde in Sembir geen sprake was geweest. Weliswaar waren de 44 *noempang* nu rechtstreeks ingeschakeld bij de koffieteelt, maar hun onderschikking als deelbouwers aan de 17 grondbezitters bestond nog steeds. Uit de indeling van het werk in de koffietuinen viel bovendien op te maken dat de *tjatjah* iets zwaarder werden aangeslagen dan de *noempang* en dat een drietal van de eersten als troepshoofd (*patinggi*), koffiemandoer (in de tuinen) en koffiegecommitteerde (in het district) optraden. In stand gebleven was verder de vrijstelling van *boedjang* – jonge, ongehuwde en inwonende boerenknechten – van alle verplichte arbeid. Zij namen daaraan alleen deel in opdracht van hun meester, zoals altijd het geval was geweest. Vrijgesteld van herendiensten (niet van de koffieteelt) waren ten slotte de boeren die de apanagevelden bewerkten in het bezit van hoofden en als

panoekang rechtstreeks onder de bevelen stonden van hun meester of *djoeragan* (Kinder de Camarecq 1861: 275).

Uit ongeveer dezelfde tijd dateerde de beschrijving door Van Marle van een *kaloeroehan* in het regentschap Tjiandjoer. Als controleur tewerkgesteld bij de Landelijke Inkomsten en Kultures had hij de moeite genomen een vragenlijst uit 1852 in te vullen over het maatschappelijk leven in een dorpsgemeente. Hij begon met de verduidelijking dat in de Soenda landen het *desa*-wezen niet voorkwam zoals dat elders op Java was ontstaan. Een *kaloeroehan* bestond uit meerdere kampongs of *lemboer* die vaak nog omringd waren door een of meerdere gehuchten (*babakan*). De dienstplichtigheid rustte op de inwoners die als *boemie* (of *tjatjah bakoe*) en *noempang* geregistreerd stonden. Oorspronkelijk waren alleen de grondbezitters (*boemi* of *tjatjah bakoe*) tot het verrichten van diensten verplicht geweest, maar toen het grootste deel van de sawa's in handen van hoofden en nabestaanden van de regent was geraakt ontstond er een tekort aan dienstplichtigen. Met als gevolg dat deze belasting werd uitgebreid tot de *noempang*, die voorheen slechts incidenteel waren aangeslagen en alleen de eersten hadden bijgestaan als er veel te doen viel. De *boedjang* deelden niet in de verplichte arbeid, tenzij daartoe door hun meester of *djoeragan* gelast. De bewerking van de sawa's der hoofden ten slotte gebeurde door *panoekang*, die van de verplichte arbeid gevrijwaard bleven. Maar al deze regelingen golden voor de herendiensten en niet voor het werk in de koffieteeelt. Aan de pluk in de tuinen namen allen deel, vrouwen en kinderen niet uitgezonderd. De regent van Tjiandjoer, bij wie de controleur de verkregen informatie verifieerde, zei dat allen tot herendiensten verplicht waren die eigendommen hadden en die geen aanspraak op vrijstelling konden maken. De eigendommen specificeerde hij als: vrouw, kinderen, ondergeschikten, sawa's, buffels, *pedati* en kampongs. Naarmate een man meer van deze vereisten, *roekoen* genoemd, bezat werden de diensten van hem gevorderd zwaarder. Iemand die al deze *roekoen* had werd *gemblang* of rond genoemd en zijn aanslag was het hoogst. Van herendiensten uitgezonderd waren al degenen die enig gezag uitoefenden en daarnaast: vrouwen, gebrekkigen, kinderen beneden de veertien jaar en de volledig bezitlozen (*orang miskin*). Ten slotte was er een categorie die werd vrijgesteld omdat de hoofden beslag op hen legden. Dit waren de *orang pawong*, die voor hun heren huis- en staldiensten verrichtten, en de *rahajat*, die tot het gevolg van een hoofd behoorden. Aan deze laatsten werden geen vaste maar wisselende taken opgedragen. De vrijwaring van herendiensten voor al deze lieden gold echter niet voor de koffiecultuur en het werk aan de wegen. Daaraan namen zij wel beurtelings deel. Van Marle tekende aan dat aan deze regeling niet strak de hand werd gehouden. Bij werk waarmee haast was geboden en waarvoor vele handen vereist waren moesten allen meehelpen die daartoe in staat waren, ook bejaarden en jonge kinderen. Uit deze opsomming blijkt dat de toestand door Van Marle aangetroffen overeenkwam met die welke Kinder de Camarecq voor de kampong Sembir had beschreven. Van Marle leverde echter ook cijfers ter onderbouwing van zijn betoog. De eerste *kaloeroehan* door hem geïnventariseerd telde 639 inwoners verdeeld over 117 huisge-

zinnen. Daarvan waren 52 vrijgesteld van het verrichten van herendiensten; 24 als hoofden en 28 als oude lieden, gebrekkigen, *orang pawong* of *rahajat*. Van de overige 65 huisgezinnen waren 50 ingedeeld bij de koffiecultuur, terwijl 15 andere werkzaamheden verrichtten: 6 aan het onderhoud van woningen van de regent, 2 in de steenbakkerij, 2 in de kalkbranderij, 2 voor het bezetten van wachthuizen, 2 voor de bewaking van bruggen en 1 voor de bewaking van de *pasangrahan*. Een tweede *kaloeroehan* had 1327 ingezetenen die tot 216 huisgezinnen behoorden. Daarvan waren 103 vrijgesteld van herendiensten (als hoofden, gebrekkigen, *orang pawong* en *rahajat*) en waren 113 huisgezinnen dienstplichtig, waarvan 84 in de koffieteelt en de overigen voor allerlei andere bezigheden.

Uit deze bronnen over het grondvlak van de bedrijvigheid komt het volgende beeld naar voren: ten eerste, de arbeidsbelasting opgelegd nam toe naarmate de draagkracht van het boerenhuishouden groter was; ten tweede aan het werk in de koffietuinen namen allen deel die als dienstplichtig stonden geregistreerd; ten derde de oproep was flexibel in de zin dat bij weinig werk velen wegbleven, terwijl bij veel werk nagenoeg iedereen beschikbaar diende te zijn. *Kikir*, vijlen of schrapen, zo was de naam voor de campagne waarmee de hogere en lagere bedrijfsleiding in de drukke tijd jacht op werkvolk maakte. Ook vrouwen, 'met de sarong tussen de benen opgeknoopt' werden dan naar de tuinen gedreven voor de duur van de pluk. In de dorpen bleven alleen de oudsten en jongsten achter. Wat de vrijstelling betreft, dit was het privilege van allen die als hoofden erkend werden, en uit beide bronnen blijkt dat hiermee een niet gering aantal was gemoeid. Ten slotte, de sterk toegenomen heffing van het koloniale tribuut die in de uitbreiding van de koffieteelt onder het cultuurstelsel gestalte had gekregen nam niet weg dat de landadel van de Preanger erin was geslaagd een totale beslaglegging op de arbeidskracht van alle boeren te voorkomen. Nog steeds maakten de volkshoofden aanspraak op dienstbaarheid van volgelingen die aan hen gebonden waren en waarvoor zij weigerden rekenschap en verantwoording aan het koloniale gezag af te leggen. Zij hadden echter niet kunnen verhinderen dat het gebruik van boerenarbeid voor het verrichten van heren- en cultuurdiensten tot een kolossale omvang was opgedreven. Wat de herendiensten betreft, in 1867 liet de Preanger resident aan regenten, districts- en lagere hoofden weten dat van iedere dienstplichtige per jaar hoogstens 52 dagdiensten (een dag per week) gevorderd mochten worden en dat die aanslag bovendien zo gelijk mogelijk diende te worden verdeeld (*Koloniaal Verslag* 1869-1870: 309). Hoe zwaar was de belasting van het werk in de koffieteelt? Volgens een opgave door Van den Bosch gedaan waren in de Preanger in 1830 op een totale bevolking van 471.949 zielen 14.119 huishoudens bij deze cultuur ingeschakeld en waren dertig jaar later, toen de bevolking tot 829.525 zielen was gestegen, van de in totaal 108.816 landbouwende huisgezinnen 89.900 bij de koffieteelt werkzaam (Enklaar 1871: 133). Tegenover minder dan een verdubbeling van het door de volkshoofden opgegeven inwonertal in het gewest gedurende deze periode stond een ruime verzesvoudiging van de arbeid in de gedwongen teelt. De volumestijging van het profijtelijkste koloniale product was ver achtergebleven bij de massale mobilisering

Tabel 7.4 **Koffieproductie Preanger regentschappen, 1801-1870**

JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL
1801	62.987	1811	21.348	1821	81.352		
1802	46.143	1812	43.717	1822	68.361		
1803	43.919	1813	43.866	1823	52.123		
1804	56.053	1814	42.710	1824	54.094		
1805	53.046	1815	60.186	1825	105.684		
1806	78.874	1816	62.563	1826	77.838		
1807	104.000	1817	68.578	1827	53.962		
1808	112.028	1818	88.788	1828	46.306		
1809	100.366	1819	65.303	1829	64.647		
1810	99.428	1820	46.534	1830	52.735		
JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL	JAAR	PIKOL
1831	39.230	1841	168.130	1851	217.363	1861	116.900
1832	53.236	1842	250.598	1852	147.006	1862	82.700
1833	65.103	1843	171.803	1853	130.127	1863	172.600
1834	160.023	1844	152.123	1854	243.554	1864	31.200
1835	81.085	1845	57.150	1855	272.300	1865	90.800
1836	152.274	1846	123.690	1856	199.900	1866	205.300
1837	116.300	1847	126.707	1857	130.300	1867	136.300
1838	96.100	1848	92.136	1858	156.200	1868	48.106
1839	234.014	1849	39.647	1859	101.500	1869	136.812
1840	109.644	1850	103.132	1860	162.000	1870	126.698

Bron: 1800-1810: *De Haan I* 1910: 920-924

1810-1830: *Nota omtrent de Javasche koffie, speciaal die uit de vroeger onder dier naam bekende Jacatrasche en Preanger landen, december 1833. Collectie Van den Bosch, 438.* NB Tussen 1808 en 1821 is bij deze opgave soms ook inbegrepen koffie geleverd door particuliere landerijen in Krawang en Buitenzorg.

1831-1854: K.V. 1870-1:2921-2

1855-1870: K.V. 1871-1880

NB De archiefbronnen spreken elkaar tegen over de hoogte van de productie (door voor bepaalde jaren hogere of lagere cijfers te vermelden). Deze verschillen doen echter geen afbreuk aan de algehele trend: sterke fluctuaties van jaar tot jaar en tot kort na het midden der negentiende eeuw een oplopende productie gevolgd door een daling die zich na 1870 verder voortzette.

van arbeid. Verontrustend was eveneens dat meer dan de helft van het bovengenoemde aantal landbouwende gezinnen zelf geen rijstvelden bezat. Dit percentage landlozen was

hoger dan elders op Java en samen met de drastische stijging van de rijstprijzen na het Engels tussenbestuur leken het signalen te zijn van een te geringe zorg voor de voedsellandbouw (Enklaar 1871: 134-135). Van den Bosch had in 1818 tegen een overmatige uitbreiding van de koffieteelt gewaarschuwd, juist omdat de rijstteelt daardoor benadeeld zou worden. De crisis gold in meer dan één opzicht, dat viel niet langer te ontkennen en vergde krachtig ingrijpen. Maar waar lag de remedie?

Tabel 7.5 Gerapporteerde bevolkingsgroei in de Preanger regentschappen, 1808-1871

JAAR	BEVOLKINGSOMVANG	JAAR	BEVOLKINGSOMVANG
1808	146.700	1836	701.403
1815	188.000	1837	707.890
1817	191.000	1841	713.121
1822	198.057	1846	727.550
1823	207.275	1856	806.000
1829	470.031	1860	829.525
1830	471.949	1865	882.354
1833	554.771	1871	998.777

N.B. De opgegeven aantallen zijn ontleend aan jaarverslagen van de residentie en andere bronnen, berustend op opgaven van volkshoofden.

‘Een stelsel van willekeur, onderdrukking en geheimhouding’

In het maatschappelijke debat over de voortzetting of niet van het cultuurstelsel, dat in het midden van de negentiende eeuw op gang kwam, stond de rol van overheid in de koloniale economie centraal. In het verlengde hiervan rees de vraag of handhaving van dwang dan wel vervanging door vrije arbeid ten grondslag zou liggen aan de verbouw van gewassen bestemd voor de export. De politieke keuze die uiteindelijk gedaan zou worden was de uitkomst van een voortgaande strijd die tussen verschillende stromingen in en buiten het parlement werd gevoerd. Hun woordvoerders moesten rekening houden met de indruk die het verschijnen in 1860 van *Max Havelaar* op de publieke meningsvorming in het moederland had gemaakt. Het boek, met als ondertitel ... *of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*, had volgens Van Hoëvell, de aanvoerder van de liberale lobby, ‘een rilling’ door het land doen gaan (Van der Meulen 2002: 418).¹ De verandering in de grondslag van het koloniale beleid die geleidelijk gestalte kreeg ging gepaard met een uitvoerige inventarisatie van de teelt van de twee belangrijkste handelsgewassen die het cultuurstelsel hadden beheerst, koffie en suiker. In 1863 kreeg het Indische gouvernement opdracht om verbetering te brengen in de koffiecultuur. De hoofdinspecteurs Steinmetz en Bosch brachten verslag uit van hun bevindingen in een uitvoerig rapport dat werd opgenomen in de *Handelingen van de Staten-Generaal 1870-1871*. Omdat de koffiecultuur in de Preanger regentschappen op een andere leest was geschoeid dan elders op Java, werd over de gang van zaken in dit gewest en de problemen die zich daarbij voordeden in een aparte nota bericht.² Wat opvalt is de uitermate kritische toonzetting van dit relaas over de werking en uitwerking van het koffieregime in de Soenda hooglanden. Een stelsel van willekeur, onderdrukking en geheimhouding, zo luidde het oordeel over de voorheen met zoveel lof bezongen eigen wijze van productie in de Preanger regentschappen. Alle drie etiketten gaan vergezeld van een uitvoerige toelichting.

Geheimhouding had geleid tot het weglaten van allerlei informatie in de bestuurlijke rapportage die afbreuk deed aan het welslagen van de koloniale onderneming, uitlopende op een beeldvorming waarin de werkelijkheid overdreven rooskleurig werd voorgesteld en de keerzijde van het gevoerde beleid stelselmatig onderbelicht bleef. De behoefte aan goed nieuws dat superieuren tot tevredenheid zou stemmen leidde in de ambtelijke correspondentie tot het wegmoffelen of zelfs verdraaien van gegevens en cijfers waaruit viel op te maken dat gestelde doelen niet gehaald waren. Wanneer de tegenvallende uitkomsten niet

verzwegen konden worden, dan werden deze geweten aan foutieve beslissingen door een voorganger genomen: de keuze van verkeerde grond voor de aanleg van plantages of aan omstandigheden – zoals de weersgesteldheid – die zich aan controle onttrokken. Pas als de zaak uit de hand was gelopen en mislukking niet langer te verbloemen viel, konden ook de hogere echelons in de bureaucratie niet ontkomen aan een drastische bijstelling van eerder vertolkte opvattingen. Exemplarisch voor die vertraagde erkenning van ongelijk was het echec van de indigoteelt. Op vroege signalen dat de verbouw en vooral de bewerking van indigo tot ontwrichting van het boerenbestel in de Preanger leidde werd geen acht geslagen. De boodschappers kregen vanuit de hogere echelons in het apparaat te horen dat hun slecht nieuws niet welkom was. De ware omvang van de ramp die zich voltrok drong pas door toen Vitalis, die als inspecteur van Kultures optrad, gewag maakte van hongersnood en volksverloop op grote schaal. Het naar buiten brengen van onwelgevallige informatie gold van oudsher als onwelvoeglijk, een smet op het blazozen van de gehoorzame koloniale ambtenaar, die precies wist wat zijn meerdere van hem verwachtte: bevestiging van de bestuurlijke orde van de dag. Bij de grote koffie-enquête was aan alle gewestelijke hoofden de vraag voorgelegd of hun feiten bekend waren omtrent de weerzin van de bevolking tegen de aanleg van tuinen op grote afstand van hun woonplaats. Geschrokken gaf de assistent-resident van Soemedang te kennen dat zowel de regent als de controleur tegenover hem onder ede had verklaard geen gegevens van dien aard aan de hoofdinspecteur Bosch te hebben meegedeeld. Deze laatste plaatste bij dit antwoord de kanttekening: 'Het doet aan misdaad denken en het ware inderdaad in de Preanger eene misdaad geweest aan een door het Gouvernement gedelegeerd ambtenaar de waarheid te melden' (K.V. 1870-1871: 2774). Naar men mag aannemen gingen de uitvoerders van het beleid met elkaar wel degelijk in discussie over de uitkomsten, maar dat gebeurde zonder verantwoording voor hun doen en laten af te leggen of buitenstaanders te betrekken in de keuzes die zij maakten. Het koloniale bestuur vond in besloten kring plaats en de gerichtheid naar binnen kreeg nog een extra accent door de hiërarchische opbouw van het gezagsapparaat. De tegendraadse Multatuli was een van degenen die de muur van ambtelijk stilzwijgen doorbrak. Hij schetste de keten van goed nieuws die vanuit de lagere echelons in het koloniale apparaat naar het hoofdkwartier liep, een gekunsteld optimisme dat de landvoogd in zijn berichtgeving aan de regering in het moederland volhield.

En wat moet nu de Gouverneur-Generaal doen als iemand hem brieven schrijft waarin wordt meêgedeeld, dat de Javaan hier en daar wordt mishandeld? Het antwoord ligt voor de hand. Zo'n Gouverneur-Generaal moet die brieven niet lezen, want het is duidelijk, dat zulke correspondentie hem zou storen in de vervulling van zijn plicht: de bescherming van den Javaan. En als de schrijver van zulke ongepaste klaagbrieven aanhoudt? Dan moet de Gouverneur-Generaal hem zijn ongenoegen kenbaar maken, en hem dwingen zijn ontslag te vragen. Ziedaar ons stelsel, mijne Heeren. (Multatuli 1862: 59)

Maar het negeren van onwenselijk nieuws bleef niet tot de verslaglegging van Europese gezagsdragers beperkt. Zij klaagden op hun beurt over misleiding door de volkshoofden. Die zagen er eveneens op toe dat alleen welgevallige informatie geleverd werd. De koloniale ambtenaren hadden weinig rechtstreekse contact met de bevolking. Voor zover daarvan sprake was, konden vragen of antwoorden bij die ontmoetingen geregisseerd worden volgens de gewenste voorstelling van zaken. Door te dringen tot aan de voet van de samenleving was nog geen garantie voor de juistheid van de verkregen kennis, aldus Kinder de Camarecq in de inleiding van zijn gedetailleerde uiteenzetting van een Preanger nederzetting kort na het midden der negentiende eeuw.³ De auteur benadrukte dat hij zijn gegevens had verzameld in een herhaald, langdurig en gemoedelijk onderzoek ter plaatse, buiten de regent om. Zijn kennis van het Soendanees had hem in staat gesteld om de gesprekken gevoerd door het districtshoofd – die dus wel bij de bezoeken aanwezig was geweest – op de voet te volgen en door te vragen als daarvoor aanleiding was. Nog steeds kan deze werkwijze worden betiteld als onderzoek onder begeleiding. Het geeft de verschillende lagen van versluiting en geheimhouding aan die het zicht op de werking van de boereneconomie bemoeilijkten. Tekenend voor de manier waarop de balans van het Preanger stelsel werd opgemaakt was dat de misstanden waarover Van Rees in zijn hervormingsrapport uitwijdde grotendeels aan het doen en laten van de volkshoofden, de regenten in het bijzonder, werden toegeschreven. In de officiële oordeelsvorming stond hun ingebrekestelling voorop en bleef het koloniale gezag zelf zorgvuldig buiten schot.

Onderdrukking. Het koffierapport bracht de extreem hoge aanslag van de gedwongen teelt op de arbeidskracht van de Preanger bevolking omstandig aan het licht. Aan de steeds zwaarder geworden belasting had sterk bijgedragen de geleidelijke verplaatsing van de productie in of dicht bij de boerenederzettingen in de dalen naar hoger gelegen en ver verwijderde ontginningen. 'Het fatale stelsel van koffie te planten in geregelde tuinen moest praedomineren', aldus de samenvatting van de trend die onder het cultuurstelsel hoe langer hoe meer werd doorgezet (*K.V. 1870-1871: 2768*). De afstand die de boeren moesten afleggen was in de loop van de tijd sterk toegenomen; tot meer dan dertig paal zo bleek uit de laatst beschikbare cijfers. Om het toezicht door de bedrijfsleiding gemakkelijker te maken werden de tuinen gegroepeerd tot reusachtige plantages.

Zoo heeft het district Oedjoengbroengkoelon slechts eenen tuin, waarbij 44 dessa's zijn ingedeeld, waarvan enkele op 1-2, andere op 7, 8, 9, maar de meeste op 10, 12 en 14 palen verwijderd zijn. Het district Tjilokotot heeft ook eenen tuin voor 65 dessa's; de districten Pesser Maleber, Tjikondang en Djampang wetan, met 62 dessa's planten ook in één tuin en loopen de afstanden der dessa's mede daarbij zeer uiteen, namelijk van 1 en 2 tot 31 palen. (*K.V. 1870-1871: 2775*)

Een opgave door de resident overlegd leverde het volgende overzicht op, waaruit blijkt dat bijna 25 miljoen bomen op meer dan zes palen verwijderd lagen en 11 miljoen bomen op meer dan twaalf palen.

Tabel 8.1 Afstand van dorpen tot koffieaanplantingen, 1870-1871

165	desa's	en	9.665.903	bomen	op	0-3	palen
379	„	„	13.651.328	„	„	3-6	„
307	„	„	8.499.787	„	„	6-9	„
181	„	„	5.229.451	„	„	9-12	„
132	„	„	4.261.525	„	„	12-15	„
108	„	„	4.015.853	„	„	15-18	„
51	„	„	1.511.743	„	„	18-21	„
21	„	„	263.262	„	„	21-24	„
20	„	„	373.064	„	„	24-27	„
12	„	„	249.328	„	„	27-30	„
14	„	„	253.614	„	„	30-33	„
3	„	„	44.260	„	„	33-36	„
2	„	„	20.448	„	„	36-39	„

Bron: K.V. 1870-1871: 2762

Direct hierna volgde de opmerking dat in het sterk geaccidenteerde terrein waarin de koffiecultuur plaatsvond het afleggen van een bergpaal gelijkstond met het dubbele van de afstand langs een vlakke weg. Gegeven het feit, zo vervolgde het rapport, dat in vlakke gebieden koffieaanplantingen op meer dan zes paal van de boerenwoningen verwijderd moeilijk te verzorgen en veel minder goed te plukken zijn, dan is de zeer lage opbrengst van de meeste tuinen niet verwonderlijk. De instructie die van vóór de invoering van het cultuurstelsel dateerde dat in de Preanger geen plantages mochten worden aangelegd op verder dan twaalf palen van de nederzettingen was op grote schaal overtreden en aan de ontduiking was ook de laatste jaren (in 1865 en 1866) nog geen einde gekomen. Zelfs die bepaling uit een vroegere periode betekende een overschrijding van drie keer de norm die elders op Java werd aangehouden, namelijk vier palen. Onderhoud en oogst waren alleen mogelijk door het volk in de tuinen te consigneren. De werkplaatsen werden tijdelijke woonplaatsen zowel voor de arbeiders als hun opzichters.

Men zag zeer goed in, dat het den koffijplanter niet mogelijk was in den pluktijd met vrouw en kinderen een afstand van 6 tot 30 palen heen en weer te gaan en dan nog tijd te vinden tot den oogst. Zelfs is dit niet aan te nemen voor de gewone verzorging der tuinen. Vandaar, dat te midden van vele aanplantingen etablissementen werden opgericht, alwaar de bevolking zich tijdelijk

moest vestigen, den oogst bergen en bereiden. Het product ging van daar naar de pakhuizen. Deze etablissementen zijn bekend onder den naam van *pratag*. Zij zijn verschillend gebouwd, enkele bevatten twee rijen goede woningen met eenen breeden weg tusschen beide en zekere uitgestrektheid geplaneerd terrein voor iedere woning. Men vindt er tevens verschillende *pasangrahans* bijgebouwd, als een voor de Europesche ambtenaren en voor den regent, een voor den hoofdgecommiteerde, een voor den wedono, een voor mindere hoofden. Andere bevatten meer groote loodsen waarin de bevolking zich opslaat en evenzoo verblijft tot al de koffij geoogst en bereid is. (K.V. 1870-1871: 2763)

Het koffierapport rekende voor dat een handige planter in de pluktijd dagelijks niet meer dan van tien bomen de rijpe bessen kon verzamelen. Aangezien de oogst zich over ongeveer vijftien rondes uitstreckte, legde het werk ermee verbonden – na het plukken van de bessen volgde het drogen en het bereiden van de bonen – beslag op een groot deel van de arbeidskracht der boeren. Volgens een schatting van de resident in 1864 waren hiermee circa vijf maanden per jaar gemoeid: ‘... gedurende welken tijd de bevolking alzoo, met uitzondering van geringe tusschenpoozen, van haar huis verwijderd is.’ (K.V. 1870-1871: 2763) Vaak kwam het voor dat het werkvolk probeerde het verblijf op de plantage te bekorten door de vruchten onrijp van de takken af te ritsen, de groene bessen weg te werpen en alleen de rijpe bessen naar de droogschuren te brengen. Deze dienden volwassenen en kinderen ook tot nachtelijke verblijfplaats. Het gemeenschappelijke onderdak was uiterst gebrekkig en de opgelegde leefwijze die tot een koeliebestaan dwong kon niet anders dan ‘vele verkeerdheden’, lees losbandigheid, in de hand werken.⁴

Tabel 8.2 Afstand van tuinen naar pakhuizen, 1870-1871

576	desa's	liggen	van	0-3	palen
394	„	„	„	3-6	„
183	„	„	„	6-9	„
86	„	„	„	9-12	„
37	„	„	„	12-15	„
21	„	„	„	15-18	„
20	„	„	„	18-21	„
19	„	„	„	21-24	„
16	„	„	„	24-27	„
18	„	„	„	27-30	„
21	„	„	„	30-33	„
6	„	„	„	33-36	„

Bron: K.V. 1870-1871: 2764

Na het werk in de tuinen gingen de vrouwen en kinderen terug naar huis, maar de mannen hadden hun taak pas volbracht als zij de bonen bij de pakhuizen hadden bezorgd. Immers, behalve de teelt was ook de inlevering van koffie een verplichting waaraan niet viel te ontkomen. Ook voor het vervoer gold de afstand van de tuinen naar de koffiepakhuisen als een groot bezwaar. In de Preanger was het aantal depots veel geringer dan in de andere residenties.

Het vervoer kon tot verscheidene etmalen oplopen en daarbij kwam nog de wachttijd bij het bereiken van het depot waar de pakhuismeester geen bonen in ontvangst wilde nemen die niet goed gedroogd en op kwaliteit gesorteerd waren. Liever dan dit werk opnieuw te doen en nog langer te moeten wachten gebeurde het dat de planters de afgekeurde koffie verborgen of in de ravijnen wegwierpen. Vervoer en aflevering waren niet alleen tijdrovend, maar brachten ook kosten met zich mee die voor rekening van de producenten kwamen. Zij moesten karren en trekdieren aanschaffen en de hoge sterfte van het transportvee – gevolg van de slechte staat der wegen – betekende vaak dat het niet bij een eenmalige uitgave bleef.⁵ Om de beesten te sparen gingen sommige planters ertoe over de koffie op hun rug naar de pakhuizen te sjouwen. Het zal duidelijk zijn dat dit alleen op korte afstanden mogelijk was. Het kwam voor dat de last van vervoer zo zwaar woog dat planters de geooogste koffie weggaven en zelfs nog bereid waren geld toe te geven aan de aarzelende ontvangers van hun gift.⁶ Aan de enorme arbeidsintensiteit van de koffieteelt droeg ten slotte nog bij de noodzaak om het productieproces telkens naar een nieuw areaal over te brengen. Wanneer de bomen in een tuin vrucht begonnen te dragen kon de eerste oogst plaatsvinden, maar al na enkele jaren nam de opbrengst af en de meeste aanplantingen bleven niet langer dan vijf tot zeven jaar in productie. De afgewerkte tuinen werden verlaten en de bedrijvigheid verplaatste zich naar een nieuwe ontginning. De aanleg begon met de verwijdering van de houtopstand en het schoonmaken van het terrein.⁷ De jonge boompjes werden geplant in drie voet diepe kuilen, gevuld met bladafval bij wijze van bemesting, en elke paar plantrijen werden van elkaar gescheiden door terrassen om wegspoelen van de grond te voorkomen. Al het werk van ontginning, aanplant en het onderhoud der tuinen gedurende de eerste jaren dat de bomen nog geen vrucht droegen gebeurde zonder dat de planters voor hun inspanning een cent ontvingen.

Hoe groot was het bedrag dat zij uiteindelijk betaald kregen? Nog altijd erg weinig, ook al was het tarief waarop de planters werden afgerekend vanaf 1859 omhooggegaan met jaarlijks een kwartje per pikol tot f. 6,50 in 1867. Voor een veel hogere arbeidsbelasting dan elders op Java het geval was kregen zij slechts de helft van het loon dat in andere residenties aan de koffieplanters werd gegeven, terwijl de eerste levensbehoeften in de Preanger duurder waren dan daarbuiten. Tussen 1853 en 1864 bedroeg het minste loon dat op Java in vrije arbeid voor ongeschoold werk werd betaald 20 cent per dag en in sommige streken liep dit tot 50 cent op. Maar zelfs het laagste tarief werd voor de teelt van koffie slechts in enkele residenties gegeven. Over deze twaalfjarige periode was het dagloon in de Preanger op

drieënhalve cent blijven steken (Koffiecultuur op Java 1871: 267). Het koffierapport zocht de oorzaak van deze achterstelling in de werking van het Preanger stelsel dat de boeren had uitgeleverd aan de knechting door hun hoofden.

Niet alleen betaalt de bevolking der Preanger evenveel belasting als elders, maar zij betaalt meer. De inning der belasting is immers geheel buiten contrôle van het Europeesche gezag gebleven, en is de lagere volksklasse aan de meerdere of mindere humaniteit der hoofden prijs gegeven, en men weet hoe ver die gaat; men weet bij ondervinding in de Preanger, dat de lankmoedigheid en het geduld der bevolking onuitputtelijk zijn, en hiervan maakt men gebruik om den minderen man zonder medelijden voor zijne ellende en de zware lasten, die op hem drukken, af te zetten en te kwellen. (K.V. 1870-1871: 2773)

Uitgaande van 118 dagdiensten per jaar voor de teelt van dit gewas die de resident opgaf – een cijfer dat volgens het koffierapport veel te laag was – bedroeg het hoogste dagloon in de hele residentie negen cent in 1863 en het laagste dagloon minder dan één cent in 1864. Tussen de vijf regentschappen schommelden de lonen tot ver boven en beneden deze bedragen.

Tabel 8.3 **Daglonen voor werk in koffieteelt betaald, 1863-1864**

REGENTSCHAP	JAAR	HOOGSTE DAGLOON	LAAGSTE DAGLOON
Tjiandjoer	1863/4	3 cent	1 cent
Bandong	1863/4	21 „	3 „
Soemedang	1863/4	4 „	< 1 „
Limbangan	1863/4	6 „	< 1 „
Soekapoera	1863/4	8 „	< 1 „

Bron: K.V. 1870-1871: 2773

De conclusie die volgde kwam niet als een verrassing dat de kwellende arbeid in combinatie met het uitzonderlijk lage loon de bevolking afkerig maakte van de koffieteelt (K.V. 1870-1871: 2774.) Op die constatering volgden verklaringen afgelegd door koloniale ambtenaren die nu de gelegenheid kregen te verhalen wat zij altijd naar buiten toe hadden moeten verzwijgen of tegenspreken. Want feiten waaruit die weezin zou blijken, konden niet aan het daglicht komen. Bijvoorbeeld dat de bevolking het eens gewaagd had in Soekapoera een jonge koffieaanplanting met kokend water te overgieten, ten gevolge waarvan de bomen stierven. In het geheim werd verder vernomen dat een controleur in Garoet eens de *pradjoerit* (een corps van inheemse politie) liet oprukken om de bevolking onder de bedreiging van de bajonet tot het plukken van koffie te dwingen en dat menigmaal openlijk verzet onmiddellijk door de hoofden aan den lijve en meermalen op wreedaardige wijze

werd gestraft. De controleur van Tjiandjoer liet weten dat de bevolking niet in de tuinen zou gaan werken wanneer zij niet door de hoofden daartoe bevolen werden en zijn collega in Soekaboemi schreef dat iedere bezoeker aan de tuinen zou kunnen bevestigen dat het slechte onderhoud en de slordige pluk voortkwamen uit de onwil van de planters het werk hen opgedragen naar behoren te doen. De controleur van Bloeboer erkende het bestaan van weerzin, maar stelde vast dat die niet door feiten kon worden gestaafd, omdat de bevolking onmachtig was haar ware gevoelens te tonen. De controleur van Galoengoeng bracht nog duidelijker onder woorden waarom wat hij de tegeningenomenheid noemde niet geuit werd.

Een legio van kleine hoofden, als koffijmandoors, loeras en petingies, behalve de verdere ambtenaren, surveilleren de aanplantingen, het onderhoud en den pluk; het oog is dus altoos op de planters gevestigd en in dergelijke gevallen waagt een inlander zich niet spoedig aan handelingen, die terstond gestraft zouden worden. (K.V. 1870-1871: 2775)

Willekeur. Zoals al eerder vastgesteld had het cultuurstelsel tot een sterke verhoging van de arbeidsinzet in de koffieteel geleid. Naarmate het koloniale apparaat met de benoeming van controleurs meer zicht op de inheemse bedrijfsvloer begon te krijgen waren de marges voor ontsnapping aan de gedwongen teelt afgenomen. Hoewel de ondertelling van de bevolking nog steeds voortduurde, zagen de bestuursambtenaren in het gewest kans om in hun registers meer en meer inwoners op te nemen die zich in de vroegere opnames aan hun waakzaam oog hadden onttrokken of die buiten het koloniale beeld waren gehouden door de volkshoofden zelf. De ontdekking van de samengestelde boerenhuishouding, de *tjatjah*-formatie, was door de koloniale beleidsmakers opgevat als bewijs voor de aanwezigheid van een omvangrijke arbeidsreserve waaruit naar believen kon worden geput. Immers, de grondbezitters op wie de tribuutplicht rustten droegen aan de huishoudens die van hen afhankelijk waren op de gevorderde arbeidsdiensten te voldoen. Aan deze met het volksrecht overeenstemmende gewoonte kwam echter een einde met de *somahan*-verordening, die in 1839 voor de Preanger landen van kracht werd. Voortaan gold de last tot teelt en levering van koffie voor ieder huishouden afzonderlijk. Zo luidde ten minste de opdracht door de resident, maar gebeurde het ook in de praktijk? Het antwoord op die vraag kan gevonden worden door het perspectief om te draaien en na te gaan hoe vanuit het boerenbestel gereageerd werd op het van hogerhand gegeven bevel over te gaan tot de massale mobilisering van arbeid voor de koffieteel.

De toestand in twee boerennederzettingen in de regentschappen Soemedang en Tjiandjoer door respectievelijk Kinder de Camarecq en Van Marle kort na het midden van de negentiende eeuw in kaart gebracht geeft een indruk van de wijze waarop de verdeling van de verzwaarde lasten plaatsvond. Een aanzienlijk deel van de inwoners was vrijgesteld van het verrichten van cultuurdiensten. Aan de ene kant waren dit de arbeidsonvolwaardigen

– kleine kinderen, bejaarden en gehandicapten – die de lichaamskracht misten om niet meer of nog niet in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Aan de andere kant was er een geprivilegieerd segment van hoofden, geestelijken en aanzienlijken (onder wie *hadjis*), die op grond van hun eerzame status verschoond waren van deelname aan de verplichte koffieteelt. Maar hun bevoorrecht gold, anders dan voorheen, niet altijd en volledig. Als het plukseizoen aanbrak, de piek in de cyclus van productie, ontkwamen ook zij er niet aan zich bij het leger van werkers in de tuinen te voegen. De aanwijzing aan vrouwen om de sarong tussen de benen door te trekken hield in dat de tewerkstelling ook hen allen insloot. Ongeveer dezelfde regeling gold ten aanzien van de herendiensten die voor het gouvernement tot een maximum van 52 dagen per jaar moesten worden verricht door dezelfde categorieën waarvan de arbeidskracht voor de koffieteelt werd gevorderd. Waar in het koloniale jargon de willekeur begon, had betrekking op het segment van de boeren die als *panoekang* de ambtsvelden in het bezit van de landadel bewerkten. Hun heren spannen zich in deze arbeidskrachten voor hun particulier gebruik zoveel mogelijk van deelname aan de cultuur- en herendiensten van gouvernementswege te vrijwaren. Verder betrof dezelfde ontziening de *rahayat*, die als cliënten deel uitmaakten van het gevolg van de volks- hoofden. Zij waren hun heer en meester een scala van plichtplegingen verschuldigd, die een beslag op hun beschikbaarheid voor cultuur- en herendiensten zo goed als uitsloot. Hun status van dienstbaarheid had niet zozeer een economisch karakter met lasten waaronder zij diep gebukt gingen. *Rahayat* te zijn van een voornaam heer gold als een eer en getuigde in het boerenlandschap van notabiliteit, wat al een voldoende reden was voor aanspraak op vrijstelling.

Ten slotte werd de regel van universele dienstplichtigheid in de praktijk uitgehold door de mogelijkheid van vrijkoop. Tegen betaling van een geldbedrag aan de klein- hoofden kochten boeren die over voldoende grond beschikten zich vrij van het verfoeide en laag- betaalde werk in de tuinen. Het betekende wel een verzwaring van de arbeidslast van de overblijvende huisgezinnen. Het kwam erop neer dat de landarme en landloze huishou- dens meer kans liepen aan de oproep tot dienstplichtigheid gehouden te worden dan de meer welgestelde inwoners. Aan die ongelijkheid droeg bij de mogelijkheid van de grotere grondbezitters om zich te laten vervangen door de minder bedeelden in het dorp te over- reden, al of niet tegen een vergoeding, hun aandeel in de verplichte arbeidslasten over te nemen. De koloniale gezagsdragers bemoeiden zich niet met deze onderlinge regelingen, maar waren er wel van op de hoogte. Van Sevenhoven, de eerste directeur van Kultures, ontwierp zelfs een plan om afhankelijke arbeid, opgesloten in de samengestelde boeren- huishoudens, aan de greep van het hoofd der *tjatjah* te onttrekken. Uit een rapport in 1873 over de koffiecultuur in de Preanger regentschappen uitgebracht blijkt dat dit onderwerp ook een latere lichte koloniale ambtenaren bleef bezighouden.

Vroeger geschiedde het werk door het oproepen van de bevolking van geheele dessa's of districten. De geringe betaling voor de koffij en de bevoegdheid der regenten en andere hoofden om ten eigen behoeve over de werkkrachten der bevolking te beschikken, gaven daarbij aanleiding, dat terwijl dikwerf niet-grondbezitters bij de koffijcultuur werden ingedeeld, daarentegen vele gegoede grondbezitters daarvan vrijgesteld en tot rahajat-diensten gebezigd werden. Ingevolge de hooger bedoelde regelingen kwam in dezen staat van zaken eene gewenschte verandering. Alleen de grondbezitters zijn nu cultuur-plichtig; iedere planter onderhoudt, verzorgt zijn eigen boomen, en oogst zelf de vruchten daarvan. Het over 1871 opgegeven aantal van 91.297 bij de cultuur ingedeelde huisgezinnen steeg hierdoor tot 121.359. (K.V. 1873: 206)

Niet iedereen was dus in gelijke mate aan de koloniale tribuutheffing onderworpen zoals de instructies voorschreven. Tot welke omvang was de arbeidsbelasting gestegen die het gouvernement van de boerenhuishoudens in de Preanger vorderde?

Aanslag, verzet en bestraffing

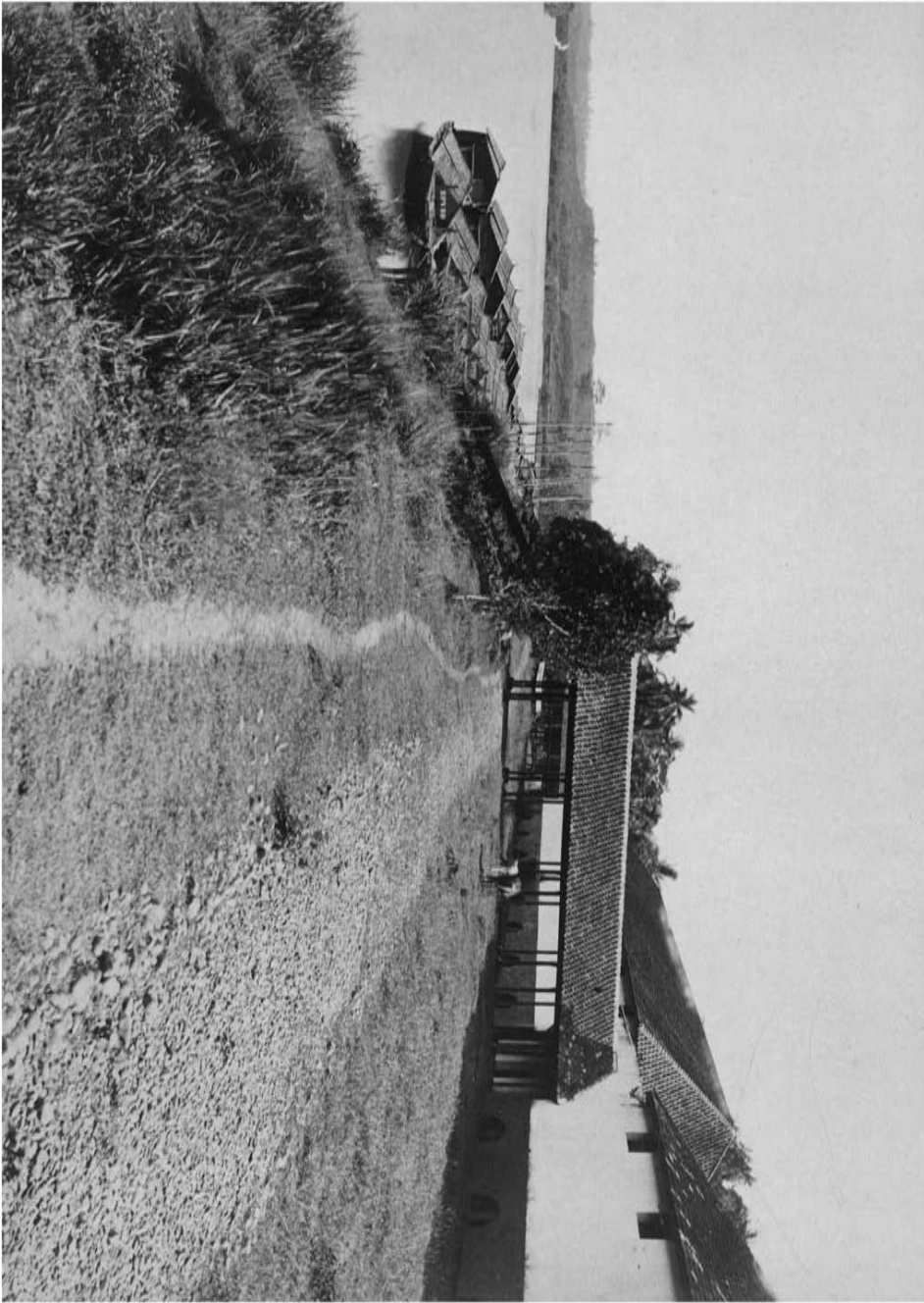
Het begin van de verplichte koffieteeft vroeg in de achttiende eeuw heette voor de producenten weinig bezwaarlijk te zijn geweest. De boompjes, aanvankelijk nog weinig in aantal, werden dicht bij de boerenwoning geplant en vergden bijna geen onderhoud. Al wat de planter te doen had, was de afgevallen bessen te verzamelen. Het drogen gebeurde in een schuur en de bewerking van bessen tot bonen ging samen met de voortgang van het werk in de rijstvelden. Kortom, een karwei dat naar de mening van de VOC-dienaren weinig moeite vergde en het boerenhuishouden een aardige bijverdienste opleverde. Het was een onwaarachtige voorstelling van zaken zoals bleek toen opvoering van de koffieproductie met de uitoefening van dwang gepaard ging. De verplichting tot arbeid gold niet als problematisch, omdat, in de eerste plaats, het een voortzetting betekende van inheemse praktijken volgens welke de boeren aan hun heren dienstbaar waren; in de tweede plaats omdat het ontbreken van de vrije wil tot werken voortkwam uit het oneconomische gedrag van de bevolking. Haar ingeboren neiging tot luiheid en het ontbreken van meer dan de eenvoudigste prikkel tot behoeftebevrediging dienden bestreden te worden door het opleggen van tucht en discipline. De dwang zou tot verhoging van de arbeidsproductiviteit leiden, voorwaarde voor – uiteindelijk – een leven op een hoger bestaanspeil. Geleidelijk kwam een andere redenering naar voren die het beslag gelegd op boerenarbeid aannemelijk moest maken. In deze zienswijze, die de essentie werd van het cultuurstelsel, gold de tribuutheffing – beslag op grond en arbeid – als een wijze van belastingbetaling waarmee de bevolking van Java al in de prekoloniale tijd vertrouwd gewend was geraakt. Van den Bosch rekende voor wat het koloniale equivalent van deze vordering inhield: beschikbaarstelling van een vijfde van het landbouwareaal voor bebouwing met exportgewassen en een zelfde aandeel in de

totale werkkracht van de boerenbevolking, vastgesteld op 66 dagen per jaar. Stilzwijgend was de rekeneenheid voor het voldoen aan deze aanspraak verlegd van het individu naar het huishouden, met als gevolg dat niet alleen het hoofd maar alle meewerkende mannen, vrouwen en kinderen voor een deel van hun werkvermogen belastingschuldig werden verklaard. Het duurde lang voordat de aard en omvang van het samengestelde huishouden als basisformatie waarop het boerenbestel berustte in de koloniale annalen met meer of minder grote betrouwbaarheid was vastgesteld. De aanvankelijke aanname van de *tjatjah* als het draagvlak, waarop ook Van den Bosch zijn rekensom uitdrukkelijk had gebaseerd, liet de boerenbevolking nog ruimte om de aanslag over de drie tot vier huishoudens die ervan deel uitmaakten uit te spreiden. Tot voor de Preanger gewesten in 1839 de *somahan*-verordening werd afgekondigd die elk enkelvoudig huishouden tot het verrichten van de cultuurdiensten verplichtte. Daarmee waren natuurlijk veel meer dagen gemoeid dan het aantal van 66 per jaar dat door Van den Bosch was bepaald.

Hoe veel meer? Een andere wijze van berekening over wat als aanslag toelaatbaar was stamde uit het einde van de achttiende eeuw en schreef aanplant, onderhoud en pluk van duizend koffieboemen als maatstaf voor dienstplichtigheid voor. Uit de bronnen wordt niet duidelijk hoe en waarom Rolff, de gecommitteerde voor Inlandse Zaken in 1789, als eerste tot de bepaling van deze norm kwam. Het lijkt echter geen twijfel dat zijn besluit werd ingegeven door de aanzwellende vraag naar koffie van de Compagnie, die voor deze koloniale waar steeds meer afzetmogelijkheden zag in de uitdijende wereldmarkt, en niet door het vermogen tot productie en de draagkracht van de boerenbevolking tot uitgangspunt te nemen. Nadien werd met harde hand aan het getal van duizend bomen vastgehouden en kwam zelfs de vraag niet aan de orde hoeveel arbeidsdagen hiermee gemoeid waren. Gevraagd om zijn mening gaf Resident Van der Wijck in zijn rapport uit 1856 toe dat de zwaarte van deze belasting het feitelijk onmogelijk maakte de hand eraan te houden en dat een omvang van tweederde of zelfs de helft ervan het uiterste was wat van de planters kon worden gevergd. Maar, zo voegde hij hieraan toe, de bevolking was aan de last gewend geraakt. Het koloniale belang stond een formele verlaging van de aanslag niet toe en de oplossing door hem bedacht was in districten waar het aan ruimte voor opvoering van de productie ontbrak de hand te lichten met het gebod tot bijplanten. Na de invoering van het cultuurstelsel had Van Sevenhoven in 1835 tevergeefs geprobeerd zijn superieuren tot grotere inschikkelijkheid jegens de koffieplanters te bewegen. De barre omstandigheden waaronder het werkvolk in de bergtuinen gebukt ging, naar zijn schatting en met inbegrip van de herendiensten gedurende 225 dagen per jaar, en het buitengewoon lage loon ervoor betaald nam in zijn uiteenzetting het karakter aan van een aanklacht tegen het Preanger regime. Zijn pleidooi om ten minste de betaling te verhogen vond geen gehoor. Integendeel, de directeur van Kultures kreeg een berisping voor de vrijmoedige toon van zijn betoog. Van Gorkom, een kenner bij uitstek van de koffieteelt, deelde in een artikel verschenen in 1866 mee dat een vast ingedeeld huisgezin van man, vrouw en kinderen gemiddeld honderd

dagen in de bergtuinen doorbracht. Hij had in zijn opgave niet meegerekend hoeveel tijd besteed moest worden aan de aanleg van de tuinen, het bijplanten van jonge bomen, het drogen van de bessen en de bewerking tot bonen, alsmede het vervoer en de aflevering van koffie bij de pakhuizen (Van Gorkom 1866: 400). Het verslag van het koffierapport waartoe in 1863 opdracht werd gegeven vermeldt ook cijfers van het aantal werkdagen dat met de teelt en levering van koffie in de Preanger was gemoeid: volgens opgave van de resident legde een aanplant van duizend bomen vanaf aanleg tot pluk en bewerking van de koffie tot bonen beslag op jaarlijks gemiddeld 125 dagen per huisgezin. Inlandse hoofden kwamen op een iets hoger getal van 137 dagen uit. De opstellers van het rapport noemden deze cijfers laag en onvolledig, onder andere omdat de tijd die de planter nodig had om de tuin te bereiden en de bonen naar de pakhuizen te vervoeren niet in de berekening waren opgenomen. Dat blijkt ook uit de mededeling elders in dezelfde bron dat een gezin met het werk in de tuinen jaarlijks niet minder dan vijf maanden kwijt was.

De arbeidsbelasting bleef niet tot deze cultuurdiensten beperkt. Los daarvan stonden immers de herendiensten die het gouvernement vorderde voor publieke werken (naast wegen en bruggen ook voor de bouw van etablissementen, pakhuizen, stallen en loodsen, wachtposten, verblijven voor het onderdak van ambtenaren), voor vervoer van goederen en personen, voor de bewaking van wegen en dorpen en ten slotte een stoet van oppassers, boden en bedienden voor het ambtelijk en persoonlijk geroep van koloniale gezagsdragers. Deze dienstplichtigheid liep op tot 52 dagen per jaar. Het was toegestaan zich aan deze vordering te onttrekken door iemand anders te sturen om het werk te doen.⁸ Het overzicht maakte duidelijk dat cultuur- en herendiensten samen beslag legden op de werkkraft van de boerenbevolking gedurende ongeveer zes maanden per jaar. Gezien de mogelijkheid tot vervanging of vrijwaring door afkoop is het praktisch uitgesloten een gemiddelde voor de aanslag vast te stellen. Het wegblijven van de meer welgestelden, al of niet tegen betaling, hield echter een verzwaring van de arbeidslast in voor het deel van de bevolking dat wel was opgekomen. Zij waren voornamelijk afkomstig uit de landarme en landloze geledingen van de boerensamenleving. Beide categorieën van koloniale dienstplichtigheid waren in de kohieren van het gouvernement van elkaar gescheiden, maar die aparte registratie was voor de massa eraan onderworpen onbegrijpelijk en irrelevant. Zeker, voor de geleverde koffie kregen de planters een schamel loon, terwijl publieke tewerkstelling in de meeste gevallen helemaal niets opleverde. In de praktijk waren de verschillen echter kleiner dan zij op papier waren geformuleerd. Het werk in de tuinen stond in het teken van de koffieteelt, maar de bouw van droogloodsen en woningen voor de lagere en hogere toezichthouders viel, net zoals het optrekken van pakhuizen, administratief onder de herendienstplichtigheid. Werk in opdracht van het gouvernement, zo was de gemeenschappelijke noemer van deze gedwongen tewerkstelling, betekende een belasting die als een loden last op de bevolkingseconomie drukte.

Koffiemagazijn aan de rivier Tjitaroem bij Tjikao. De boten die op lading wachten behoren toe aan het Bataviaasch Prauwenveer, de onderneming die voor verscheping van de koffie naar de kust zorg droeg (foto vóór 1880). Collectie KITLV

Het beslag op ruwweg de helft van de arbeidskracht van een boerenhuishouden op jaarbasis voorzag in de heffing van het koloniale tribuut waaraan de inwoners van de Preanger gewesten waren onderworpen. Daarbij kwamen natuurlijk nog de afdrachten die de boeren aan hun heren waren verschuldigd. De belangrijkste daarvan betrof de *tjoeke*, die was vastgesteld op eenvijfde van de opbrengst van de rijstteelt; de helft daarvan ging naar de hoofden, de andere helft naar de lagere en hogere geestelijkheid. In aanvulling daarop kwam de levering van allerlei gebruiksgoederen (zoals bamboe, brandhout, kippen en eenden), geschenken bij feestelijke gelegenheden of op religieuze hoogtijdagen en plichtplegingen (stal- en huiselijke diensten) alsmede mankracht nodig voor de bouw en het onderhoud van de onderkomens waarin de landadel verbleef. Ten slotte bestond er een aantal incidentele heffingen zoals bij de verkoop of slacht van vee, een marktbelasting, overvaartgelden, successierechten en huldeblijken steeds wanneer daarom werd gevraagd. En niet te vergeten natuurlijk de vrije bewerking van ambtswelden en andere arbeidsdiensten door *panoekang*, die de volkshoofden zoveel mogelijk aan de heffing van het koloniale tribuut probeerden te onttrekken. Sommige van deze vorderingen drukten op alle onderdanen van de hoofden, andere golden speciaal de *rahayat*, cliënten die tot de persoonlijke entourage van heren behoorden. Dienstbaarheid jegens de landadel kon met gehele of gedeeltelijke vrijstelling van verplichtingen aan het gouvernement samengaan, maar de koloniale gezagsdragers waren er in de loop van de tijd in geslaagd hun greep op de bevolking te versterken, met als gevolg een cumulatie van aanslagen op de arbeidskracht der boeren. Het beeld was nog ingewikkelder, omdat de verschillende soorten van dienstplichtigheid in de praktijk niet uniform maar sterk gedifferentieerd werden doorgevoerd. De meer welgestelden hadden een grotere kans ontzien te worden of, als dat niet lukte, de blijken van dienstbaarheid te bewijzen door een ander in hun plaats te sturen. Die nuancering doet echter geen afbreuk aan de conclusie dat het totaal van de aanslagen op de arbeidskracht van de boeren onder het Preanger stelsel tot een extreem hoog peil was opgevoerd.

Liep vooral de eis van hogerhand steeds meer koffie te produceren niet uit op volksverzet tegen het regime van dwang in de Soendanese hooglanden? Het gouvernement legde het uitblijven daarvan uit als een bewijs dat de draagkracht van de boeren voldoende sterk was om het verlangde tribuut te kunnen opbrengen. Rust en orde waren nooit verstoord geweest door het uitbreken van protesten die een massale omvang aannamen. Legering van een garnizoen in het gebied was al die tijd onnodig geweest als waarborg voor handhaving van de openbare veiligheid. Terwijl in andere delen van Java – zoals in de vorstenlanden, maar ook in het naburige Cheribon – aanhoudende onrustbewegingen bij tijd en wijle op een volksofstand leken uit te lopen, gold de bevolking van de Preanger landen als gezellig en tevreden met haar lot. De onderworpenheid aan de koloniale heerschappij werd gemedieerd door het gezag van volkshoofden. Die in hun macht en waardigheid te erkennen gedurende de afgelopen anderhalve eeuw was een probaat en goedkoop middel van bestuur geweest om de boeren tot de levering van het voornaamste handelsgewas te dwingen. Wan-

neer zij op de dwang niet met verzet hadden gereageerd, dan kwam dat omdat de vanouds bestaande onderhorigheid aan de volkshoofden was aangewend om de teelt van koffie voor afzet op de wereldmarkt in te voeren en tot een steeds grotere omvang uit te breiden. Zeker, de landadel moest voor zijn medewerking betaald worden, maar de cultuurpercenten aan de regenten uitgekeerd vormden slechts een fractie van de prijzen die de koffieveilingen in het moederland opbrachten. De befaamde uitspraak van N. Engelhard, vroeg in de negentiende eeuw, dat de inheemse hoofden met honderden van middelen gedaan wisten te krijgen waarvan de Hollandse ambtenaren geen weet hadden, leefde in de koloniale herinnering voort. Het besef dat zonder de coöptatie van de heren de weerstand van de boeren tegen de gedwongen koffieteelt veel groter zou zijn geweest liep als een rode draad door de koloniale verslaggeving vanaf het einde van de achttiende eeuw.

Deze stroomlijning van de gedwongen teelt en levering betekende echter niet dat het aan verzet geheel en al had ontbroken. Hiervoor is al gebleken dat dit een gevoelig onderwerp was en in de ambtelijke overzichten niet of uiterst terughoudend aan de orde kwam. De zachte en welwillende houding tegenover de doorgaans gehoorzame bevolking ingenomen, ging over in hardheid als de goede voortgang van de koffieteelt op het spel stond. Soortgelijke affaires zoals door Multatuli voor Lebak beschreven kwamen ook in de Preanger voor.⁹ Het betrof een anonieme aanklacht, stiekem gedaan uit vrees alleen al voor de melding gestraft te worden. Zulke gevallen waarin over intimidatie overgaand in geweld werd gerept en waarvan vooral de lagere hoofden het mikpunt waren vonden hun weg nog wel naar de koloniale rapporten. Zij konden immers ook worden uitgelegd als bewijs dat hardhandig optreden misschien betreurenswaardig maar nu eenmaal onvermijdelijk was. In zijn tijd deinsde gecommiteerde Rolff er niet voor terug om aanzienlijke hoofden met klappen en schoppen tot de orde te roepen, regenten publiekelijk uit te kaffen en te bedreigen met afzetting of verbanning. Het was N. Engelhard zelf die verzekerde dat geen inlander zonder dwang, blok- en rotanstraf, koffie zou willen planten (De Haan 1 1910: 160). De geleidelijke matiging van het repressieve optreden tegen de hogere leiding van de koffiebedrijvigheid betekende dat voortaan alleen klein-hoofden zoals *petingi* en tuinmandoers met geselingen of blokarrest tot de orde werden geroepen. De bestraffing van de bazen van werkploegen wekte nu koloniale meewarigheid op.

Zulk een arme kerel werd dan wel uren achtereen, aan de groote teenen opgehangen of in de modder te pronk gezet met ontbloot hoofd, enz. Het spreekt van zelf dat hij later geen gelegenheid liet voorbijgaan, om zijn wrok aan de bevolking te koelen. Zo werd onderlinge haat in de dorpen opgewekt. (Janssen 1888: 8)

In 1866 werd een verbod op lijfstraffen uitgevaardigd, waarvoor Van Rees in de voorgaande jaren had geijverd.¹⁰ Maar het is weinig waarschijnlijk dat aan de afschaffing met strengheid de hand is gehouden. Tekenend is de goedkeurende toon van het verhaal waarmee vele

jaren later de herinnering opgehaald werd aan de brute wijze waarop Kinder de Camarecq in Soemedang aan de gepleegde veeroof een einde had gemaakt door een overgebleven verdachte met zweepslagen tot inkeer te brengen. Tijdens zijn diensttijd als assistent-resident in Soemedang vond hij in 1854 een originele manier om een einde te maken aan de hardnekkige veeroof. Hij ontbood alle dertig districtshoofden op zijn kantoor en gelastte hen de tien beruchtste individuen uit het rayon mee te nemen. Op een appèl dat toen volgde, moesten de driehonderd verdachten uit hun midden eerst dertig aanwijzen die zij als vermoedelijke daders van de karbouwdiefstallen opgaven. De uitverkorenen werd gevraagd de drie slechtsten onder hen te noemen en die mochten ten slotte onderling uitmaken wie van hen 'de schuldige' was. Deze kreeg vervolgens te horen dat hij elke zaterdag twintig rotanslagen zou ontvangen, in aanwezigheid van het hele gezelschap. Die bestraffing en de publieke voltrekking ervan zouden voortgezet worden tot de boef bekende. De eerste zitting volgde onmiddellijk en een week later kwam iedereen terug voor de tweede geseling. De wonden van de veroordeelde waren nog niet genezen en bij de twaalfde slag viel hij in zwijm. Bijgekomen smeekte hij om opgehangen te worden, maar zijn rechter zei zonder bekentenis de strafvoltrekking iedere volgende week te zullen herhalen.

Er was iets kils en dreigends in de zachte, teemende stem van den heer Kinder. Het accoord werd aangegaan. Schrijvers en magangs en pakhuismeesters werden opgeroepen en met zachte stem werd de biecht afgelegd, de pennen bleven dagen en dagen lang in beweging... zoo bleek er een getarifieerde handlangersdienst te bestaan tussen hoofden en veedieven. Geen buffel verliet de Oost Preanger zonder pas, doch voor elke pas werd een kwartje betaald aan de districtsschrijver en zooveel aan het districtshoofd dat uitvoerde, zoveel aan het districtshoofd dat ontving. De biecht van Pa Ardjo en consorten kostte aan verscheidene districtshoofden in de Preanger en ik meen aan 7 districtshoofden uit het Cheribonsche het ambtelijk leven.' (Gonggrijp 1919: 974-975)

Bijna driekwart eeuw later getuigde de kroniekschrijver van dit voorval van zijn waardering voor het vindingrijke en kordate optreden van deze ambtenaar. Volgens hem was hij ook onder de bevolking blijven voortleven als een man aan wie zij hun orde, rust en welvaart te danken hadden.

Repressie bleef endemisch aan de koffieteelt, maar het zicht daarop reikte niet verder dan tot de bedrijfsleiders van alledag, die aansprakelijk werden gesteld voor de tucht op de werkvloer. Trouwens, waren het niet de hogere volkshoofden zelf die zich jegens hun ondergeschikten aan praktijken van soms excessief geweld te buiten gingen? Zij bedienden zich daarbij van agenten, als *jago* of kemphanen aangeduid, die uit de bevolking voortkwamen, goed bekend waren met lokale toestanden, informatie verschaffen die niet langs de reguliere kanalen naar boven kwam en hun bazen allerlei *soesah* bespaarden of voor hen oplosten (Sollewijn Gelpke 1879: 142-144; Hasselman 1891: 104). In een uiteenzetting gewijd aan de figuur van de *jago* stellen Schulte Nordholt en Van Till terecht vast dat deze

zijn wortels had in de prekoloniale politieke orde. In het koloniale staatsbestel kreeg de vechthaan een nieuwe verschijningsvorm als middelaar, die in opdracht van hoofden de boeren met geweld maar informeel tot het nakomen van hun tribuutverplichtingen dwong. In die zin was de *jago* exponent van de koloniale machtsstructuur (Schulte Nordholt-Van Till 1999). Het kwam ook voor dat deze vrijbuiters voor eigen rekening en risico opereerden. In de aanklacht van Vitalis tegen de kwalijke praktijken van het cultuurstelsel maakte hij melding van benden, geleid door naaste verwanten van de regent, die in Cheribon moorden, diefstallen en roverijen begingen. Nergens werd naar zijn mening de bevolking meer gekweld en onderdrukt dan in de Preanger regentschappen. Hij verhaalde hoe hij bij een inspectie in dit gewest een tiental oude mannen aantrof die met beide duimen waren vastgebonden aan een touw dat over een tak van de boom was geworpen. Zij waren daaraan omhoog getrokken, zo dat hun tenen nog net de grond konden raken. Een andere keer stuitte hij op naakte mannen die, met de armen kruiselings gebonden, op de grond lagen en zo aan de hitte van de zon werden blootgesteld. Het waren niet alleen volkshoofden die zulke excessen pleegden. De inspecteur stelde vast dat kwellingen en martelingen, zoals het half of heel doodslaan van de slachtoffers en het overdekken met bijtende mieren van het ontblote lijf van een jonge vrouw, ook tot het handwerk behoorde van Hollandse gezagsdragers (Vitalis 1851: 118-120).¹¹

De voortdurende en vergaande surveillance zowel in de woonplaatsen als koffietuinen – een stelsel van bewaking waarvan de kosten niet ten laste van het gouvernement kwamen – verhinderde dat verzet in collectieve actie omsloeg. Het koffierapport maakte weliswaar melding van enkele incidenten die niet eerder aan het daglicht waren gekomen – zoals het drijven van werkvolk met de bajonet naar de tuinen en het begieten met kokend water van jonge aanplantingen –, maar uit deze spaarzaam genoteerde voorvallen kan de omvang noch de aard van de werkweigering worden afgeleid. Iets meer komt die tot uiting in het bericht dat een lange wachttijd bij het pakhuis de boeren tot ‘balorigheid’ stemde en slechts met moeite ervan weerhouden konden worden hun lading in het ravijn te werpen. De mededeling strookte niet met het portret van de Soendanezen sinds jaar en dag in de ambtelijke kronieken opgetekend: als dociel en timide, zich willoos schikkend in hun lot. Het waren de wapenen van de zwakken waarvan de boeren zich bedienden, maar dit arsenaal leek dan ook op grote schaal en veelvuldig te worden aangesproken. De controleur van Soekaboemi gaf voorbeelden van moedwillige berokkening van schade en een doelbewuste slordigheid waartegen geen kruid gewassen was.

re het slordig en onvoldoende bewerken der tuinen, niettegenstaande de herhaalde aanbevelingen om het beter te doen, met name het beschadigen der boomen door den patjol, niettegenstaande bepaald is, men met de patjol een voet van den stam af moet blijven en een cirkel van ruim een voet straal getjoekild moet worden;

2e het slordig plukken en vervoeren, daar men zoowel in de tuinen als op de wegen vruchten, waaronder onrijpe, ziet liggen, die tevens bewijzen men enigszins gerampasd heeft, en aan de boomen gedroogde koffievruchten ziet hangen. (K.V. 1870-1871: 2774)

In wat minder kreupele taal gaf ook de controleur van Tjiandjoer te kennen dat zelfs de harde hand niet langer een openlijk vertoon van ongehoorzaamheid kon voorkomen.

De tegenzin van de bevolking tegen deze cultuur blijkt voldoende hieruit, dat de hoofden moeite hebben om de planters, wanneer zij eenmaal opgekomen zijn, in de tuinen te houden en zij, als zij tegen 8 of 9 uur des morgens aanvangen met werken, tegen 12 ure reeds weder naar huis teruggekeerd zijn. (K.V. 1870-1871: 2774)

De machine van koffieteelt, die over een periode van anderhalve eeuw in een steeds hogere versnelling was geschakeld, had nu haar kracht verloren. De planters weigerden nog langer te doen wat van hen verlangd werd: meer koffie te produceren. Steeds meer bomen hadden steeds minder bonen opgebracht, zoals Van Gorkom constateerde (1866: 400). De koloniale rapportage heeft de Javaan in het algemeen en de Preanger man in het bijzonder vóór en na als bijna aandoenlijk gewillig en inschikkelijk beschreven. Daarmee is in zoverre een cliché verkondigd dat er inderdaad zelden sprake is geweest van openlijk verzet dat collectief en georganiseerd tot stand kwam, maar dat men tevens toonde geen oog te hebben voor de stille en taaie weerstand die de bevolking – niets anders ter beschikking hebbend – bood aan alle pogingen haar in te schakelen in een productiesysteem waarbij zij geen werkelijk belang had. Terugblikkend moet de indruk herzien worden dat het aan volksverzet tegen de dwangteelt van koffie heeft ontbroken. Cheribon bleef een onrustgebied zo lang de zware heffing van arbeid voor dit gewas voortduurde. Zoals al eerder vermeld verwijst Carey naar bronnen waaruit blijkt dat in de haat van de boeren tegen de koffiecultuur een belangrijke oorzaak lag voor de brede steun die de bevolking in de eerste jaren van de Java-oorlog aan Dipanegara gaf (Carey 2007: 466). Berichten uit de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw maken gewag van een omvangrijk bevolkingsverloop, het klassieke protest van te zwaar belaste boeren, uit de Preanger regentschappen naar Bantam, de ommelanden en Cheribon (De Haan 1v 1912: 521-524).

De tabellen 8.4 en 8.5 maken duidelijk dat het koloniale apparaat in de Preanger regentschappen haar greep op de koffieteelt steeds meer is kwijtgeraakt. Het is een vergelijking tussen de manier waarop van 1853 tot 1864 de cultuur in het gewest Pasoeroean en in de Soedanese hooglanden gestalte had gekregen, de uitkomsten en het rendement ervan, ten slotte de geoogste hoeveelheid en het bedrag dat de planters in beide gewesten voor hun arbeid jaarlijks ontvingen. Een uitvoerige toelichting op deze cijfers is nauwelijks nodig. Hoewel de aanplant in de Preanger regentschappen tot een veel grotere omvang was opgedreven en voor het overgrote deel uit tuinkoffie bestond, bleef de opbrengst ver

achter bij die van Pasoeroean in Oost-Java. De zwaardere cultuurdiensten waarvoor de Soendaneze bevolking werd aangeslagen leverden niet meer maar minder koffiebonen op, terwijl ook de inkomsten voor de planters in het laatste gewest op een veel lager niveau waren blijven steken.

Tabel 8.4 De koffiecultuur van 1853 tot 1864 in Pasoeroean en Preanger

	PASOEROEAN	PREANGER
Het totaal aantal koffieplantende gezinnen gedurende twaalf jaar	386.291	1.061.020
Het totaal aantal bomen in tuinen	41.153.873	596.918.294
Het aantal bomen in kampongs, pagars en bossen	276.123.535	174.249.973
Het koffieproduct in pikols	2.129.601	1.535.157
Aantal bomen door een gezin te onderhouden:		
— in tuinen	112	563
— in kampongs, pagars en bosschen	750	164
Het gemiddeld jaarlijks product in pikols per gezin	5.78	1.73
Het gemiddeld aantal bomen nodig voor een pikol koffie	140	464
De gemiddelde verdienste per jaar van een huisgezin	f. 54,91	f. 6,70

Bron: K.V. 1870-1871: 2776

Toespitsing van de vergelijking op het eerstgenoemde en het laatstgenoemde jaar onderstreept het steeds groter geworden contrast tussen de aanplantingen in de beide gewesten, maar ook de voortgaande uitbreiding van de teelt in Pasoeroean tegenover de scherpe afname ervan in de Preanger.

Tabel 8.5 Aanplantingen van bomen in 1853 en 1864 in Pasoeroean en Preanger

AANGEPLANTE BOMEN	PASOEROEAN		PREANGER	
	1853	1864	1853	1864
In tuinen	3.434.074	3.392.689	52.172.680	42.961.811
In kampongs, paggers en bossen	17.343.666	24.686.979	23.585.539	8.098.192
Totaal	20.777.740	28.079.668	75.756.219	51.060.003

Bron: K.V. 1870-1871: 2776

Uit een bijgevoegd overzicht blijkt bovendien dat voor de overheid de productiewijze in Pasoeroean, ondanks de veel hogere prijzen aan de producenten betaald, ten minste even profijtelijk was geweest als in de Preanger regentschappen.

Koffieteelt en voedsellandbouw

Afzonderlijke aandacht verdient de vraag of de gedwongen koffieteelt ten koste ging van de voedsellandbouw. De opvatting die toonaangevend was luidde dat het de bevolking geen moeite kostte om in haar levensonderhoud te voorzien. Het verlangde exportgewas legde immers geen beslag op de bouwgrond die de boeren nodig hadden voor hun eigen gebruik. De aanplant van koffieboemen kwam in bergtuinen tot stand, terwijl het werk in de sawa's zich hoofdzakelijk bij de waterstromen in de dalen afspeelde. In die zienswijze werden, anders dan met de suikerriet in het laagland het geval was, geen bestaansbronnen onttrokken aan de bevolking. Dit argument heeft zowel C. Fasseur (1975) als R.E. Elson (1994) aangevoerd om te suggereren dat de koffieteelt als bergcultuur een minder ingrijpende en bezwaarlijke uitwerking op de boereneconomie heeft gehad. Maar was het beslag van beide gewassen op grond zo gescheiden als hun rooskleurige voorstelling van zaken suggereerde? De aanleg van akkers, al of niet bevoeid, voor de teelt van rijst in de buurt van koffietuinen bleef achter bij de uitbreiding van de koffiecultuur. Het werkvolk gemobiliseerd voor de ontginning van een nieuwe plantage moest tot de voltooiing van dit zware karwei zien rond te komen van knollen, wortels en planten die in het wild groeiden. De dagelijkse kost benodigd tijdens het onderhoud en de pluk van de koffieboemen namen de planters mee als zij van huis gingen of werd hen nagebracht wanneer de voorraad waarmee zij waren gekomen ontoereikend was. De boeren mochten geen afgewerkte tuinen, en daarvan waren er vele, in gebruik nemen om voedsel te verbouwen. Deze bepaling werd in 1854 nog eens herhaald, omdat de boeren zich krachtens het aloude ontginningsrecht als de eigenaars van de verlaten grond opwierpen. De overheid betwistte die aanspraak en de opstellers van het koffierapport schaarden zich achter deze afwijzing.

Het kan niet onbillijk en onregelmatig worden genoemd om aan de bevolking te ontzeggen het gebruik der gronden van afgeschreven koffietuinen, omdat die gronden voor de ontginning als domein aan den Staat, hetzij als woeste gronden dan wel als bosschen behoorden en alleen zijn kunnen worden ontgonnen, niet individueel, maar door vereenigde krachten, waardoor het regt op dien grond niet kan verloren zijn, om ze na de ontginning als individueel eigendom aan te merken, en een elk die daarvan een stukje heeft ontgonnen als eigenaar te beschouwen, in den zin zoo als zulks wordt begrepen bij het individueel ontginnen van gronden. (K.V. 1870-1871: 2941-2942)

De koloniale autoriteiten weigerden tot afstand van de uit productie genomen tuinen over te gaan in de verwachting dat hernieuwde exploitatie mogelijk zou zijn na herstel van de bodemvruchtbaarheid. Omgekeerd dwong de groeiende schaarste aan areaal voor voedselteelt in de lagere zones de boeren ertoe om rijstvelden aan te leggen waar dit niet eerder was gebeurd. De enorme uitbreiding van de koffieteelt na 1840 had het gebrek aan geschikte terreinen voor de aanleg van nieuwe koffietuinen steeds nijpender gemaakt met als gevolg dat beslag werd gelegd op alle reservegrond die in de onmiddellijke nabijheid van de kampongs nog aanwezig was. De boeren zagen zich hierdoor gedwongen hun voedselgewassen op verder weg gelegen velden te verbouwen (*K.V.* 1870-1871: 2775). Op de uitspraak dat de teelt van rijst en koffie elkaar niet in de weg zaten voor zover het beslag op grond betrof valt daarom wel wat af te dingen.

Natuurlijk waren de gezagsdragers zich ervan bewust dat de koffie alleen kon groeien als de bevolking van voldoende voedsel verzekerd was. De Compagniesdienaren wisten al dat hun eis tot levering van koloniale waren alleen kans van slagen had als zij de boeren voldoende ruimte en tijd lieten voor de rijstteelt. In het verslag, waarin hij de indrukken verwerkte tijdens zijn eerste verblijf opgedaan, had Van den Bosch gewaarschuwd tegen een overmatige uitbreiding van de koffiecultuur ten koste van de rijstproductie (Van den Bosch I 1818: 225). Hij was echter de eerste om die goede raad bij zijn terugkeer in de wind te slaan. Een latere commentator noemde die vergeetachtigheid tekenend voor de man die zich om het welzijn van de bevolking niet het minst bekommerde (Enklaar 1871: 134-135). Gevolg van het gebrek aan voldoende rijstvelden was dat zelfs bij een licht misgewas een tekort aan stapelvoedsel ontstond dat slechts door overhaaste aanvoer van elders verholpen kon worden. De voorrang gegeven aan de uitbreiding van de koffieteelt leidde tot een verdubbeling van de rijstprijs na herstel van het Nederlandse bewind in 1816. De bepaling dat dit voedselgewas de Preanger gewesten niet mocht verlaten bracht geen prijsdaling maar juist een verder oplopen ervan teweeg. In de tijd dat volkshoofden nog gezien werden als de oprechte belangenbehartigers van hun onderdanen zouden zij juist in het belang van de koffiecultuur paal en perk hebben gesteld aan het tribuut dat de boeren hun verschuldigd waren.¹² Ten minste twee keer is in de hooglanden van een onversneden hongersnood sprake geweest. In 1804-1805 maakte P. Engelhard hiervan melding en hij noemde als oorzaak de geforceerde aanplant van honderdduizenden koffiebomen (De Haan IV 1912: 462-463). Deze eerste keer leek de ramp nog tot enkele districten beperkt te zijn gebleven, maar in 1833-1834 vielen aanzienlijk meer slachtoffers toen de indigoteelt die in Soemedang en Soekapoera was ingevoerd uitliep op het mislukken van de rijsttoogst in deze contreien. Een officieel verslag, pas vele jaren later tot de buitenwereld doorgedrongen, stelde vast dat

een groot gedeelte der bevolking zich met wortelen en bladeren heeft moeten voeden, en duizenden van gebrek zijn omgekomen. (Verslag Preanger residentie over 1846: 88)

Resident Van Motman verklaarde in 1809 dat, wanneer de bevolking niet zoveel tijd aan de koffiecultuur behoeftde te besteden, het aantal sawa's veel groter zou zijn geweest. Het nagenoeg tot stilstand komen van de koffiecultuur in de Preanger onder het Engelse bestuur betekende voor de boerenbevolking een welkome adempauze. De resident, die na herstel van het Nederlands gezag in 1815 in zijn vroeger ambtsgebied terugkeerde, merkte in zijn eerste verslag op dat overal nieuwe rijstvelden waren aangelegd, terwijl ook het aantal kampongs sterk was toegenomen (De Haan 1v 1912: 463). Van Haak wees er in zijn rapport uit 1822 op dat de boeren naast de verbouw van voedsel geen tijd voor andere gewassen dan koffie overhielden en dat onder andere een einde was gekomen aan de teelt van katoen gebruikt voor het weven als huisnijverheid. De inkrimping van de boereneconomie door hem geconstateerd hield in dat de bevolking voortaan was aangewezen op de hoger geprijsde buitenlandse stoffen om zich te kleden. Hij liet niet na te vermelden dat dit als een bewijs van meerdere welvaart uit te leggen onjuist was, omdat het goedkopere alternatief niet langer bestond. De lagere rijstooft in 1821, gevolg van het uitbreken van cholera, en prijsopdrijving in het verlengde hiervan, bracht de boeren ertoe het gewas te verkopen om zich van schuld te bevrijden in plaats van de rijst te gebruiken om in hun eigen behoeften aan voldoende voedsel en zaaigoed voor het nieuwe seizoen te voorzien.

... daarmede het gebrek vergroot, den prijs tot stijgen, en zich zelven in het geval brengt 6 zoo niet meer maanden van het jaar zoo al niet van pisangbomen, en bladeren, ten minsten van aardvruchten en wortelen te leven; en wanneer eindelijk nog de zware interesten in aanmerking genomen worden, die van hem voor het geld gevorderd worden, dat hij moet negociëren om de vooruitbetaling van het 1/5 op zijn landrenten te presteren, of de verliezen die hij op de prijzen moet lijden, waarmee hij totdat einde het geheel of een gedeelte van het gewas (omdat hij geen ander eigendom heeft) bij anticipatie moet verkopen. (Van Haak 1822: 19)

In het vervolg van zijn rapport gaf de inspecteur van financiën blijk van zijn bezorgdheid over het achterblijven van de voedsellandbouw bij de koffiecultuur. Maatregelen tot opvoering van de rijstproductie, hoe wenselijk ook om tegemoet te komen aan de vraag ernaar, mochten evenwel niet ten koste gaan van wat het belangrijkste was en bleef: de teelt en levering van een zo groot mogelijke hoeveelheid koffie.¹³ Assistent-resident Nagel schreef in de memorie die hij in 1834 uitbracht over de toestand in het regentschap Bandoeng, dat hij elk jaar de inlandse hoofden en priesters aanspoorde nauwlettend toe te zien op de tijdige bewerking van de rijstvelden. Dat dit niet of onvoldoende gebeurde blijkt uit mededelingen van inheemse zegslieden, een bronverwijzing die in de koloniale geschiedschrijving van Java onderbelicht is gebleven. In een publicatie over de toestand vroeg in de negentiende eeuw haalt Soekanto een uitspraak aan van de beroemde schilder Saleh, die een volksoproer voorspelde in reactie op de zware arbeidslast die van de boeren gevorderd werd (Soekanto 1951: 29).

Het wegekopen van rijst – openlijk en via smokkel – kon het precaire evenwicht tussen vraag en aanbod gemakkelijk aantasten. Het eerste wat gebeurde als voedselschaarste dreigde of geconstateerd werd was door middel van een verbod te voorkomen dat rijst het gebied verliet. Zo vermeldde het residentieverslag over 1833 de fatale gevolgen van rijstuitvoer voor de inwoners die ofwel geen eigen rijstvelden bezaten of alleen droge gronden (Verslag Residentie Preanger over 1833).¹⁴ In geval van acuut tekort zorgde het bestuur voor beschikbaarstelling, goedkoop of zelfs gratis, van rijst die elders werd opgekocht. Effectiever was uiteraard de uitbreiding van het bouwareaal te stimuleren en steun te verlenen voor de aanleg van irrigatiewerken. Ongetwijfeld als nawee van de hongersnood die zich in de voorgaande jaren had voorgedaan, kreeg de resident in 1835 van hogherhand de opdracht

om, met uiterste zorg en de meest gepaste middelen, de rijstkultuur, in de distrikten welke door schaarsheid bezocht zijn geweest, te bevorderen, in het bijzonder door het doen aanleggen van waterleidingen, overal waar daartoe gelegenheid bestaat; met aanbeveling om, wanneer zijne bemoeijingen geen genoegzame zekerheid voor een toereikenden oogst opleveren, de bevolking in tijds tot het planten van aardvruchten aan te sporen; onder opmerking, dat door deze middelen gewoonlijk groote schaarsheid voorkomen kan worden, en dat niet dan in den uitersten nood, moet worden overgegaan tot de door hem voorgestelden maatregel, om rijstmagazijnen van wege het gouvernement aan te leggen, een maatregel die, in meer dan één opzigt, bedenkelijk is, en zelden het daarmede beoogde doel in gelijke mate treft, als wanneer de gezamenlijke bevolking hare kragten vereenigt, om door arbeid in tijdelijk gebrek te voorzien. (Van Deventer 11 1866: 735-736)

Een jaar later zagen de regenten van Bandoeng en Tjiandjoer hun verzoek ingewilligd om een voorschot van enkele duizenden guldens bedoeld om behoeftige boeren in staat te stellen buffels te kopen voor de bewerking van hun pas ontgonnen velden. Het bleef dus niet bij een aanmoediging alleen, de overheid ging af en toe ook over tot subsidieverlening ter bevordering van de voedselteelt. Nochtans bleef zich een chronisch tekort aan rijstvelden voordoen, omdat de koffieteelt een onevenredig beslag legde op de werkkracht van de bevolking en haar de tijd ontbrak het eigen bouwareaal uit te breiden. Daarbij kwam dat de landadel een aanzienlijk deel van de voedselproductie opeiste. De grondbezitters waren tot de afdracht van een vijfde van de rijstproductie verplicht. De volkshoofden en geestelijkheid zamelden de *tjoeke* niet alleen voor eigen gebruik of herverdeling in, maar verhandelden een aanzienlijk deel van deze belasting in natura op de markt. De bevolkingstoename in de ommelanden en Batavia betekende dat op vrije korte afstand de rijst uit de Preanger gemakkelijk kon worden afgezet. Naar later zal blijken waren de inkomsten ontleend aan de verkoop van het stapelvoedsel voor de regenten nog lucratiever als inkomstenbron dan wat zij in de vorm van cultuurpercenten opstreken als beloning voor hun bemoeienis met de koffieteelt. Dit verklaarde ook waarom de volkshoofden er scherp op toezagen dat het werk in de rijstvelden bijtijds plaatsvond, want daarmee was ook hun eigenbelang gediend.

In 1848 richtte de regent van Limbangan een brief aan de districtshoofden of *kepala tjoetak* van het regentschap waarin hij hun gelastte ervoor te zorgen dat de *panghoeloe* en *lebe* elke dag moesten rondgaan om de sawa's te inspecteren.

En als er zijn, die nog niet bewerkt zijn, moeten de bezitters er van op de dijkes van hun sawah's in 't blok gezet worden (met het gezicht naar de zon gekeerd) voor een dag lang. Dit jaar moeten alle sawah's ineens, tegelijk (beplant worden), niet hier een daar een, zoals vroeger. (Holle 1890: 130)

Het gouvernement dwong tot voortzetting van de koffieteelt, terwijl de regenten aan de dienstbaarheid van de boeren jegens hen vasthielden. De rijsthandel was zo profijtelijk voor de volkshoofden dat soms hongersnood dreigde door het beslag dat zij legden op de oogsthoeveelheid die de boeren voor hun eigen voedselbehoeften nodig hadden (Van Deventer III, 1866: 186). Het regeringsverslag over 1864 sprak van schaarste aan voedingsmiddelen in onder andere Tjiandjoer, die ingrijpen van de overheid vergde en het verslag over 1865 liet zich in dezelfde geest uit.¹⁵ Als voorheen gaven de autoriteiten de boeren zelf de schuld van tekorten die optraden. Die waren het gevolg van hun aangeboren luiheid, het leven bij de dag van vandaag en de zekerheid in geval van nood toch op bijstand van het gouvernement te kunnen rekenen (Croockewit 1866: 318). Het samengaan van rijstbouw en koffiecultuur bracht een dilemma teweeg. De koloniale overheid kon de laatste alleen uitbreiden op de hoger gelegen berggronden, maar zag zich anderzijds genooddaakt de vestiging van boeren zo dicht mogelijk bij de lager gelegen zone van sawa's toe te staan. Tot het einde van de achttiende eeuw was een combinatie van beide nog doenlijk, maar de vertienvoudiging van de aanplant van het voornaamste exportgewas in het midden van de negentiende eeuw vergrootte de afstand tussen woon- en werkplaats hoe langer hoe meer. Het probleem betrof niet alleen een keuze in het gebruik van grond, maar ook tussen verschillende soorten van bedrijfsorganisatie. Had men geprobeerd de koffie dicht bij de nederzetting te doen planten, dan had men tevens de greep op de productie verloren. Juist de verplaatsing van de aanplantingen naar grote bergplantages maakte geregeld toezicht en een disciplineren van het werkvolk mogelijk. In het handhaven van de afstand tussen bergtuinen en dorpen lag, samen met de schamele betaling voor de verrichte arbeid, het grootste bezwaar dat de gedwongen teelt en levering van koffie voor de bevolking inhield.

Bevolkingswelvaart

Over de vraag naar de uitwerking van de koffieteelt op de toestand van de bevolking bestond grote onenigheid die vrijwel vanaf het begin tot het einde van het Preanger bestel heeft voortgeduurd. De rechtvaardiging voor de gedwongen teelt en levering van koffie is

bij de invoering ervan gezocht in het lage bestaanspeil van de bevolking, toegeschreven aan de beperkte behoeften waardoor zij zich liet leiden. Het opleggen van discipline heette in deze uitleg noodzakelijk te zijn om vooruitgang te bewerkstelligen voor land en volk. Het was een vroege verwoording van de laatkoloniale doctrine dat ingrijpen door de nieuwe machthebbers begrepen moest worden als het tot waarde brengen van een economische potentie die van binnenuit niet tot gelding kon komen. In deze *mise-en-valeur*-redenering stond althans het uiteindelijke voordeel voor de inheemse bevolking voorop, in afwijking van de breed gedragen opvatting die leerde dat koloniën er waren om de moederlanden tot voordeel te strekken. De laatste zienswijze had in de eerste decennia van de negentiende eeuw nog weinig aan overtuigingskracht ingeboet. De verklaringen van de hoogste gezagsdragers zoals Daendels en Van den Bosch ademden deze geest en voor zover zij pretendeerden dat de boerenproducenten profijt zouden trekken uit de beslaglegging op hun werkkraft kunnen deze oordelen als vooringenomen standpunten terzijde worden gelegd. Pas tegen het midden van de negentiende eeuw won in het publieke debat over de richting van het koloniale beleid het inzicht veld dat de gevolgen ervan voor de inwoners een voor de hand liggend ijkpunt behoorden te zijn.

De discussie over de werking van het cultuurstelsel stond mede in het teken van de vraag naar de uitkomst ervan op de bevolkingswelvaart. Het vroege antwoord erop luidde onverkort gunstig. Zeker, de onvrijheid waarin de inwoners gewoon waren te leven bleef voorlopig in stand, maar die drukte niet zwaar, gehecht als deze eenvoudige mensen aan de traditie heetten te zijn.

Zij waren gewend, om als het ware, voor hunne hoofden te leven, en aan dezelve alles op te offeren, wat zij door hunnen handenarbeid voortbragten. (Geographische en statistische bijzonderheden 1834: 415)

Maar het Hollandse gouvernement spande zich in het individuele welzijn te bevorderen en hield een wakend oog om de knevelarijen van de volkshoofden tegen te gaan. Door aanplanting van koffie vond de landbouwer in deze eenvoudige, geregelde werkzaamheid de grondslag voor een geruster bestaan. Wie door het binnenland van de Preanger reist, zo vervolgt dit opbeurend relaas, zal vaststellen dat de inwoners met hun lot tevreden zijn. Zeker, de boer moet arbeiden, maar wordt met toegevendheid behandeld en krijgt loon naar werken. Volksverloop vindt niet meer plaats en het opgeven van die onhebbelijke gewoonte alleen al bewees dat in de toestand der ingezetenen een wezenlijke verbetering was opgetreden. Kortom, de koffieteeelt had weldadig uitgewerkt en leek zicht te bieden op uiteindelijke verlossing uit een staat van onderhorigheid. Heel anders luidde ruim tien jaar later het vonnis dat Van Hoëvell na zijn reis door de Soendanese hooglanden velde. In vergelijking met de toestand in de overige residenties op Java was hem de diepe ellende, armoede, geestelijke verdoving en afstomping van de bevolking in dit gebied opgevallen.

Debet eraan achtte deze dominee-reiziger, de latere voorman van de liberale stroming in het parlement van Nederland, het Preanger stelsel. Voor de misstanden stelde hij de inheemse hoofden aansprakelijk.

... dit stelsel maakt, dat de hoofden zich in rijkdommen baden, schatten verspillen en verkwisten en aan allerlei buitensporigheden zich schuldig maken, ten koste van de zweetdruppelen en den arbeid hunner onderhoorigen; dit stelsel levert de ongelukkige landbouwers over aan willekeur en knevelarijen, zonder dat de invloed van het Europesche bestuur bij magte is het te verhinderen.

(Van Hoëvell I 1849: 8)

Het oordeel van de residenten die elkaar in het bestuur over het gewest opvolgden liep sterk uiteen. Ik beperk me tot de latere ambtsdragers die zich uitlieten over het wel of niet voortzetten van het Preanger stelsel. In het koloniale apparaat nam in de loop van de tijd de twijfel daarover ontegenzeggelijk toe. Nadat ruim een eeuw lang de aanwezigheid en leiding van regenten als onmisbaar was beschouwd om de bevolking ertoe te brengen te doen wat haar werd opgelegd, teelt en levering van steeds grotere hoeveelheden koffie, leek de balans van kosten en baten nu anders uit te vallen. Die kentering begon zich aan het einde van de jaren dertig van de negentiende eeuw af te tekenen. Weliswaar had het ook eerder niet aan kritische geluiden ontbroken, maar die waren altijd vergezeld gegaan van de tegenwerping dat het hoofd gezag nodig was om de weerzin van de boeren tegen de aanslag op hun arbeidskracht te overwinnen. Symptomatisch was de sterk kritisch getoonzette nota van bemerkingen, die de inspecteur der Kultures T. Ament schreef naar aanleiding van de inspectie die hij eind 1839 naar de koffiecultuur in de Preanger had uitgevoerd. Hij stelde vast dat de landadel zich meester had gemaakt van een groot deel van de sawa's der bevolking en die velden zonder enige beloning door hun volgelingen liet bewerken. De boeren droegen zwaardere lasten en moesten, buiten de cultuurdiensten om, meer publieke en private herendiensten verrichten dan elders op Java, terwijl zij nauwelijks een derde deel van het bedrag kregen dat de koffieplanters in de andere residenties ontvingen. De toenmalige resident jonkheer J.F. Hora Siccama, die tussen 1839 en 1841 aan het hoofd van het gewest stond, stemde met deze bevindingen in en verklaarde bovendien dat de toestand van de Preanger bevolking lang zo gunstig niet was als velen wel meenden. De invloed van de hoofden moet wel groot en de gedweeheid der boeren onbepaald zijn om dit stelsel in stand te houden, zo vervolgde hij, maar dat het uiterst onbillijk en drukkend was kon toch niemand in gemoede ontkennen. Cleerens, zijn opvolger (1841-1846), aarzelde niet deze verstrekkende kritiek te verwerpen. Hij ontkende dat de Preanger bevolking in een beklagenswaardige toestand verkeerde en ontraadde elke hervorming van het bestaande stelsel. P.J. Overhand, die na hem kwam (1846-1850), was resident van Banjoemas geweest en had verwacht de inwoners van zijn nieuw ambtsgebied in een staat van grote behoefte aan te treffen. Dat was niet zo, aldus zijn opgewekt commentaar. De graad van armoede van de

inwoners was hem alleszins meegevallen. Kort en krachtig gaf hij als zijn mening te kennen: 'de ellende, waarin door onzaakkundigen de lagere volksklasse wordt geacht te verkeerren, bestaat niet' (De Waal 1866: 369). Het was niet een oordeel dat de zittende minister van Koloniën onderschreef. C.F. Pahud stelde in een notitie uit begin 1851 vast dat de grote armoede en ellende waarin de inwoners van de Preanger regentschappen verkeerde met zich meebracht dat het Nederlandse bewind zich in deze contreien niet bemind had kunnen maken.¹⁶ Aan het einde van hetzelfde jaar sprak gouverneur-generaal J.J. Rochussen hem nadrukkelijk tegen in een rede die hij voor de Raad van Indië hield bij de overdracht van het bestuur aan zijn opvolger A.J. Duymaer van Twist. De aftredende landvoogd gaf te kennen een uitgesproken voorstander te zijn van handhaving van de bestaande toestand.¹⁷ Ook Van der Wijck, resident van 1855 tot 1858, toonde zich in zijn memorie van 1857 een fervent verdediger van de werkwijze die sinds jaar en dag in de hooglanden van Soenda bestond. Hij gaf toe dat de landbouwer een schamel bestaan leidde, maar van kommer en kwel wilde hij niet horen. Integendeel, afgaande op zijn ervaring constateerde hij dat de boeren nergens op Java zo welvend waren als in dit gewest. Die vergelijkende uitspraak plaatste hij in een nog breder kader.

Ook is zijn toestand altijd nog veel beter, dan b.v. die der Russische lijfeigenen, die in een veel minder begunstigd klimaat, waar het voorzien in de noodige levensbehoeften veel meer arbeid kost, drie dagen in de week moet uitkomen, om niet te gewagen van dien der boeren in vele Duitse landen in de midden eeuwen, die zóó met heerendiensten waren overladen dat zij hunne eigen velden, dikwerf slechts des nachts konden bewerken. (Van Rees 1867: 488)

Hierna zal blijken hoe Van Rees, aan wie de opdracht tot het doorvoeren van bestuurlijke hervormingen in de Preanger regentschappen werd toevertrouwd, zich over de toestand van de bevolking uitliet en wat naar zijn mening de gevolgen waren geweest van de staat van uitzondering waarin dit gebied was blijven verkeren. Voor- en tegenstanders van een regimewijziging wekten echter de indruk tot hun stellingname te zijn gekomen op grond van de opvatting die zij huldigden over de inkomsten die het cultuurstelsel aan de overheid opgeleverd had. Het koloniale belang, dat van het moederland dus, stond in de positieve afweging voorop en de vraag naar de betekenis ervan voor de inheemse bevolking was en bleef hieraan ondergeschikt.

Mijn eigen oordeel over de maatschappelijke gevolgen van het Preanger stelsel schort ik op tot het slothoofdstuk, dat het karakter draagt van een nabeschouwing, maar tevens een vooruitblik wil zijn op de maatschappelijke gevolgen ervan op langere termijn. Op die balans van het gevoerde beleid in de Preanger landen vooruitlopend vraag ik alvast aandacht in dit deel van mijn betoog voor de differentiële uitwerking van de koloniale tribuutheffing, die zich over een periode van ongeveer anderhalve eeuw heeft uitgestrekt. De vraag naar het effect van de gedwongen koffieteelt op de bevolking tussen 1720 en 1870

leidt namelijk tot de conclusie dat die voor de verschillende segmenten waarin deze was opgesplitst in een andere uitkomst resulteerde. De differentiatie die zich voordeed heeft in belangrijke mate haar ontstaan te danken aan de ongelijke verdeling van de lasten, bovenal het beslag op de arbeidskracht van de boerenproducenten gelegd. In overeenstemming met het volksgebruik werd het tribuut geheven van de bezittende stand, de grondeigenaars die zich van het overgrote deel der bestaansbronnen toe-eigenden. Hun grotere draagkracht maakte het redelijk hen zwaarder aan te slaan dan de stand die weinig of geen agrarische eigendom bezat. In de poging de omvang van het tribuut naar een steeds hoger peil op te voeren, gevolg van de groeiende vraag naar koloniale waren op de wereldmarkt, schakelde eerst de Compagnie en daarna het gouvernement over op een gespreidere wijze van heffing welke een nivellerende werking bedoelde te hebben, maar die al bij voorbaat de landelijke elite van de hoog opgeschroefde aanslag vrijstelde en haar bovendien liet delen in de opbrengst ervan. De praktijk van de koffieteelt kwam erop neer dat de voornaamste grondbezitters de landarme en landloze huishoudens aanwezen om het werk te doen dat aan allen was opgedragen krachtens het reglement van publieke dienstplichtigheid. Het sociale bestel had al in haar oorsprong een geleding die verderging dan een tweedeling tussen heren en boeren. Het koloniale regime en de tribuutheffing als het belangrijkste bestanddeel ervan heeft de tegenstellingen in de hiërarchische ordening vergroot en ook de complexiteit ervan versterkt. Een aanwijzing daarvoor was dat in 1860 van de 108.816 huisgezinnen die in de Soenda hooglanden de landbouw beoefenden meer dan eenderde geen rijstvelden had, een hoger percentage dan elders op Java van bezit verstoken was (Enklaar 1871: 134). Een andere bron stelde het landloze deel zelfs op ruim de helft van de bevolking en wees erop dat de uitbreiding van het areaal gebruikt voor de voedsellandbouw nog langzamer steeg dan de groei van het aantal inwoners (*Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch Indië II* 1869: 832-833). Het Preanger stelsel had een proces van proletarisering in de hand gewerkt, omdat vooral de kleinbezitters in de situatie kwamen te verkeren dat zij hun sawa verkochten en nog geld aan de koper toegaven om van de drukkende arbeidslast bevrijd te zijn (Scheltema 1927-1928: 292). In de steek gelaten rijstvelden waren niet zeldzaam en de volkshoofden voegden deze verlaten bouwgrond toe aan het areaal dat zij al in handen hadden. Hoe zich in de Preanger regentschappen een agrarische onderklasse uitkristalliseerde is een onderwerp waarover het koloniale bronnenmateriaal weinig inzicht verschaft. Ik zal aan het slot van het volgende hoofdstuk nader ingaan op de sociaal-economische polariteit die zich in de loop van de tijd aftekende. De kleine Preanger landman was niet rijstboer gebleven maar koffiekoelie geworden. Buiten rijst en koffie om was nauwelijks sprake van enige andere economische bedrijvigheid. Het verslag over 1846 vermeldde dat het in de residentie ontbrak aan geregelde marktplaatsen met loodsen voor het opslaan van goederen. Kramen of warongs boden in de hoofdplaatsen van elk regentschap en in de meest bevolkte districten allerlei koop- en eetwaar voor dagelijks gebruik aan, maar deze kleinhandel was zeer bescheiden van omvang (Verslag van Preanger Regentschappen 1848: 90).

De oorzaak van de koffiecrisis die zich openbaarde werd niet primair gezocht in de zware last waaronder de bevolking gebukt ging en het schamele loon dat de planters voor hun werk betaald kregen, maar in de wijze van bedrijfsvoering. Hoewel het inzicht was gerijpt dat de teelt op een andere leest geschoeid zou moeten worden en dat het optrekken van de prijs aan de producenten betaald geen verder uitstel gedoogde, bestond bovenal behoefte aan een rechtstreekser bemoeienis van de koloniale bureaucratie met de werkvloer. Deze ingreep kwam neer op de uitschakeling van het gezag der volkshoofden waarop het Preanger stelsel vanaf de vroege achttiende eeuw was blijven berusten. In de tijd van de Compagnie was voor deze modaliteit gekozen bij gebrek aan voldoende zicht en greep op de inrichting van de inheemse samenleving. De redenering was dat het bereik van de nieuwe heersers, opererend in een voor hen onbekend landschap, tekortschoot om zelf de heffing van het tribuut aan de bron ter hand te nemen. De gedwongen teelt en levering van gewassen bestemd voor export naar het moederland zou een voortzetting hebben betekend van een al bestaande prekoloniale praktijk, voortspruitend uit de dienstbaarheid van de boeren aan de landadel. Het was een ondeugdelijke voorstelling van zaken die geconstrueerd werd ter legitimering van de aanslag op de arbeidskracht van de bevolking. De Preanger heren kregen meer macht dan zij ooit tevoren bezaten en de boeren zagen zich – door de gevoerde politiek van sedentarising, territorialisering en hiërarchisering – opgesloten in een relatie van onderhorigheid die zij voorheen nooit hadden erkend. Ontsnapping door de benen te nemen of op zoek te gaan naar een heer die minder veeleisend was, zoals eerder veelvuldig voorkwam, was niet langer een optie. Bij de optuiging van de vroegkoloniale staat in de eerste decennia van de negentiende eeuw werd aan de ingevoerde wijze van belastinginning in de Preanger regentschappen vastgehouden. De keuze voor de overige residenties op Java ging naar een andere vorm van indirect bestuur uit, namelijk het *desa*-wezen dat eveneens een product was van koloniale heerschappij (Bremas 1979 en 1980). In de Soenda hooglanden bleef het gouvernement op grotere afstand van het grondvlak van boerenproductie verwijderd. Hier gold onverkort de inschakeling van inheemse hoofden als een voorwaarde om de dienstplichtigheid van de inwoners voor de levering van grotere hoeveelheden koffie in te zetten. Bij deze productiewijze, nu met meer recht dan voorheen aangeduid als het Preanger stelsel, gingen hoge winsten eveneens gepaard aan lage kosten, want de uitgaven voor toezicht en leiding over de bedrijvigheid kwamen ten laste van de bedragen aan boeren uitgekeerd. Het principe van goedkoop bestuur waarop de koloniale exploitatie tot dan toe gebaseerd was geweest werd verlaten toen in het laatste kwart van de negentiende eeuw het inzicht toenam dat de nadelen van indirecte machtsuitoefening zwaarder wogen dan de voordelen ervan. Wat zo lang als een afwijking was gehandhaafd van het bestuurlijk model dat elders op Java al eerder in de eeuw ingang had gevonden,

moest daaraan nu worden aangepast. In die zin kwam de afschaffing van het Preanger stelsel tegemoet aan de wens tot uniformering van de koloniale bureaucratie.

Achter loftuitingen over de manier waarop het hoofd gezag door de jaren heen aan de gedwongen teelt had meegewerkt was altijd forse kritiek schuilgegaan over de oprechte bereidheid van de regenten en hun ondergeschikten zich in te spannen het steeds hoger gestelde doel te bereiken. De constatering dat de landadel meer van de boeren gedaan wist te krijgen dan koloniale ambtenaren gold niet langer als vanzelfsprekend. Zeker, de idee dat in de dienstbaarheid der boeren jegens de regenten de beste garantie lag om hun weezin tegen de gedwongen teelt te overwinnen klonk nog steeds in ambtelijke nota's door, maar kweten de inheemse hoofden zich wel naar behoren van de hun toevertrouwde taak? De koloniale beleidsmakers gaven hoe langer hoe meer blijk daaraan te twijfelen. Die sceptische geluiden culmineerden in het verwijt van falend leiderschap, zoals het koffierapport onomwonden vaststelde.

De regenten missen den tact der leiding, de besturende hand, de energie, welke onder de tegenwoordige omstandigheden zelfs, deze landschappen met hunne zachtardige, gewillige bevolking, overvloed van vruchtbare gronden en van water ter besproeiing van bouwlanden, tot ongelooflijken bloei en voortbrengingsvermogen zouden doen ontwikkelen. (K.V. 1870-1871: 2759)

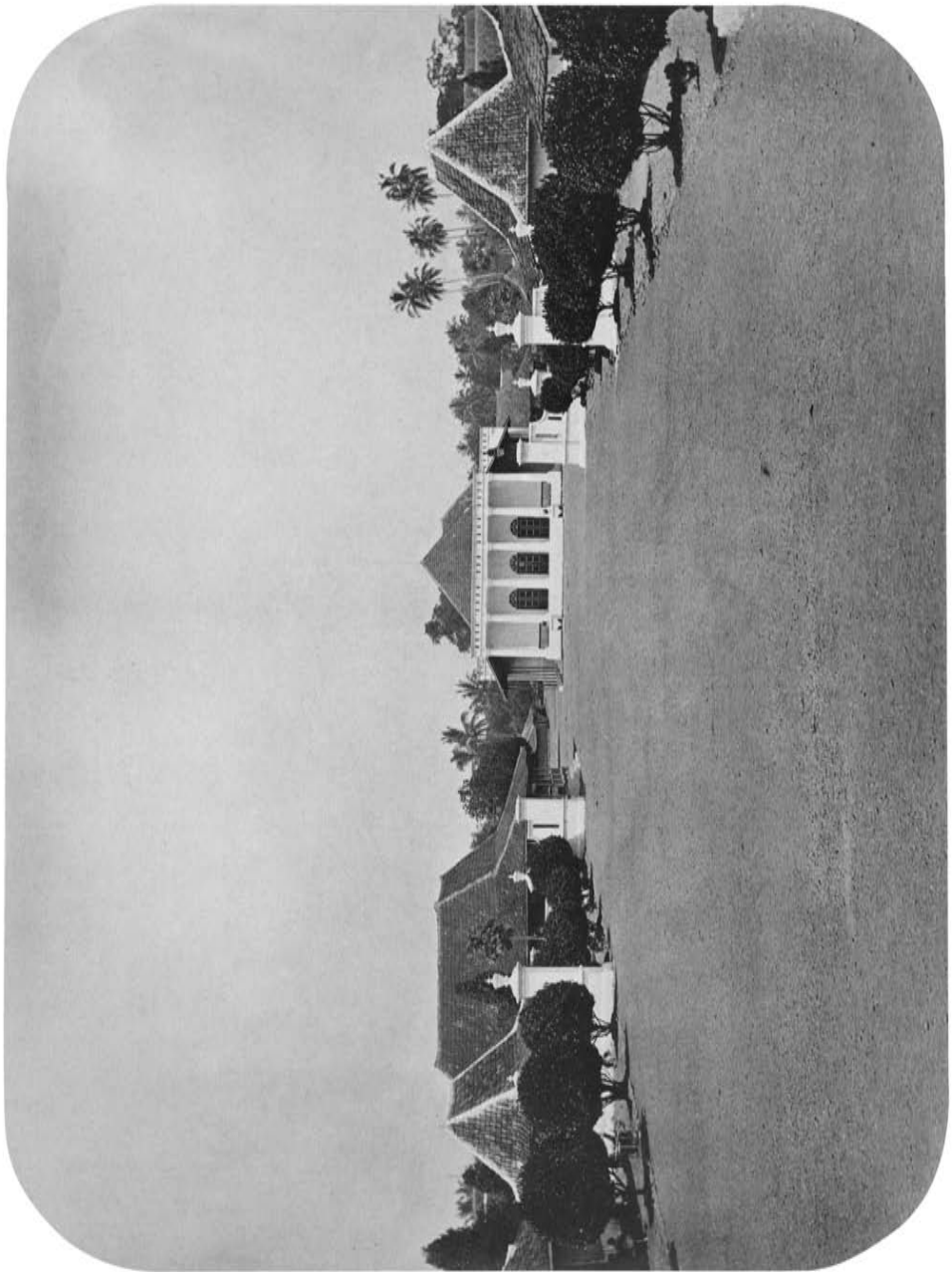
Het was een omdraaiing van het eerder zo welwillende oordeel over de voortreffelijke kwaliteiten waarmee de zo royaal beloonde bedrijfsleiders van de koffieteelt, erin waren geslaagd de Preanger bevolking in het koffiegareel te krijgen en te houden. Dat dit niet langer lukte, werd dus de hoofden en niet de boeren aangerekend. De kritiek kwam erop neer dat de heren niet het juiste ondernemersgedrag bezaten om het tribuut op het gewenste peil te brengen. In dit verwijt klonk de opvatting door dat de feodale levensstijl die de regenten erop nahielden hen ongeschikt maakte om daadkrachtig op te treden en hun onderdanen voorbeeldig voor te gaan op de weg naar vooruitgang. Maar was het parasitaire bestaan waarom de volkshoofden nu gelaakt werden niet het logisch gevolg van een politiek, al ten tijde van de Compagnie begonnen, om de heren op een voetstuk te plaatsen, de bevolking tot onderworpenheid aan hen te dwingen, teneinde de dienstbaarheid als hefboom te gebruiken voor een excessieve tribuutheffing?

In een terugblik op zijn bestuur hield de architect van het cultuurstelsel onverkort vast aan het standpunt dat aantasting van de positie van de volkshoofden op verzwakking van het koloniale gezag zou uitlopen.¹⁸ Tegenover deze volgehouden mening heeft het aan de andere kant niet ontbroken aan vroege vertolkers van de zienswijze dat bevoorrechtiging van de inheemse aristocratie een contraproductieve uitwerking zou hebben. Andries de Wilde achtte al in zijn tijd de figuur van de regent een overbodige. Hij stelde kort en goed voor deze nietsnutten te ontslaan uit hun functie, een jaargeld te geven en slechts in het bezit van de rijstvelden te laten die hun persoonlijk eigendom waren. In hun plaats zouden

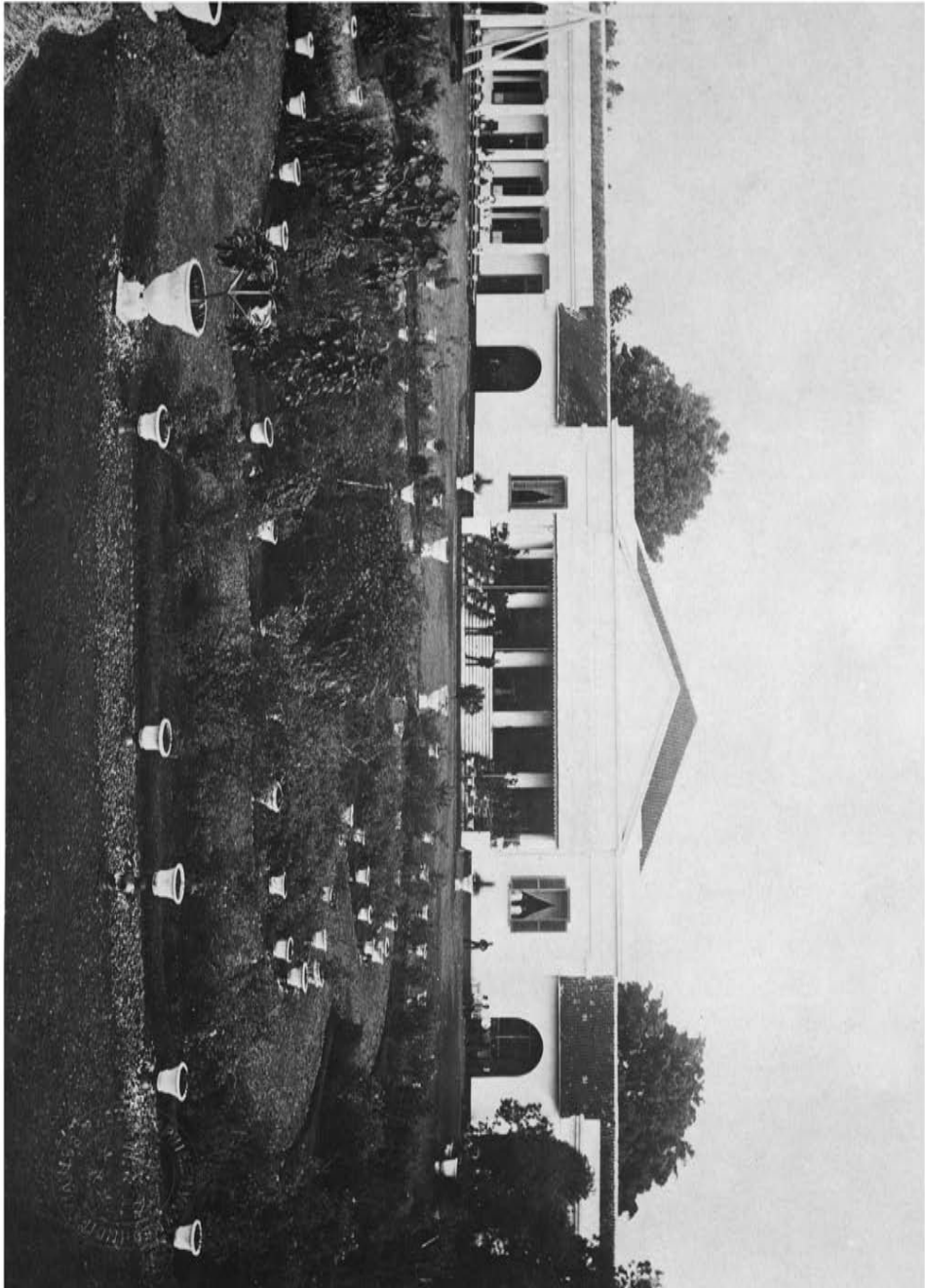
Nederlandse ambtenaren moeten komen (De Wilde 1830). Haaks op zijn advies stond de koers aangegeven door gouverneur-generaal Van der Capellen na herstel van het Nederlands bewind: de inheemse hoofden in hun waardigheid te laten, hun de eerbewijzen te verlenen die bij hun verheven status paste, maar hen tegelijkertijd terug te dringen in een rol waaraan elk economisch eigenbelang was ontnomen. Zij mochten juist niet blijk geven van ondernemerszin en zulk gedrag te ontplooien – handel te drijven, als vervoerder van goederen op te treden, zich als zakenlieden te gedragen – werd hun zelfs expliciet verboden. Hun terugdringing tot louter decoratieve betekenis, slechts te volstaan met het etaleren van verhevenheid om hun onderdanen de plicht tot onvoorwaardelijke gehoorzaamheid in te prenten, liet echter onverlet dat de leiding over het koffiebedrijf bij de volkshoofden bleef berusten. Ondernemerschap voor eigen rekening en risico was hun niet toegestaan, maar als bedrijfsleiders in opdracht van het gouvernement moesten zij aan hoge eisen voldoen. De tegenstrijdigheid in deze taakomschrijving werd geen onderwerp van discussie, maar de irritatie van de koloniale machthebbers over de aanspraken van de regenten op hun staat van luisterrijk nietsdoen nam in de loop der jaren sterk toe. Dit ongenoegen kwam tot uiting in de bestuursreorganisatie van de Preanger. De speciale onderzoekcommissaris Van Rees, die met deze delicate opdracht werd belast, schreef in zijn aanbiedingsbrief bij zijn eindrapport van 1867 dat de bijzondere rechten waarop de Preanger volkshoofden zich beriepen het product waren van de koloniale verbeelding en praktijk.

Het laat zich verklaren, dat de Preanger-Regenten, aan wie steeds zoo groote magt over de bevolking gelaten is, met wier inwendig bestuur de Regering zich tot dusver zoo weinig heeft ingelaten en die daarbij, althans drie hunner, in het genot van een bijna vorstelijk inkomen gelaten zijn, van de bewustheid der Regering, blijkbaar door de voortduring eener zoo bijzondere stelling partij hebben getrokken tot zelf-verheffing en dat zij, te goeder trouw, in het denkbeeld moesten verkeeren, dat er gewigtige redenen bestonden waarom zij, bij uitzondering zoo gevierd, geëerd en ontzien werden. (Aanbiedingsbrief Van Rees aan gouverneur-generaal 1867)

Het ‘achterlijke’ hoofdenbestuur moest plaatsmaken voor de werkwijze van de reguliere bureaucratie, die elders op Java al een halve eeuw eerder haar intrede gedaan had. De motivering voor de uitschakeling van de inheemse aristocratie uit de uitoefening van koloniale macht kwam ten dele voort uit de veronderstelde hang van de Soendanese adel naar een leven in pracht en praal op een zo groot mogelijke afstand van het gewone volk. De verschijning van de regenten in het openbaar, omringd door volgelingen, nam het karakter aan van een vertoning met een sacrale inslag, ontleend aan de code van vorstelijk gedrag in de prekoloniale tijd. Het was de ceremoniële vormgeving van soeverein gezag, waaromheen zich in rangen de *prijaji* schaarden. In deze hofsfeer ontstond een stilering van het gedrag, onderstreept door de nabijheid van hovelingen rond de vorst, dat afstand nam van het volkse, hoewel het ook daar tot model ter navolging diende. Zelfs de eenvoudige landman

Kraton van regent van Tjiandjoer. Zijn residentie-tevens-kantoor werd in 1879 door een aardbeving volledig verwoest. Collectie KITLV

Residentiekantoor in Bandoeng waarheen de zetel van het Nederlands bestuur in 1864 was verplaatst. Het gebouw mocht in aanzien en omvang natuurlijk niet onderdoen voor de kraton waarin de Preanger regenten verblijf hielden. (Foto vóór 1880) Collectie KITLV

gedroeg zich met een ingetogen waardigheid die de buitenstaander opviel. De ‘moderne’ koloniale waarnemer nam aanstoot aan het demonstratieve vertoon van inheemse nederigheid jegens inheemse meerderen, maar was zich er tegelijkertijd van bewust dat de houding van onderworpenheid toch ook de rust en orde ten goede kwam.

De aristocratische stand, die vanzelfsprekend het eerste object van boereenerbied was, kon geen goed meer doen in de ogen van de blanke overheersers. De achting en voorkomendheid waarop de volkshoofden volgens gouverneur-generaal Van der Capellen aanspraak mochten maken was omgeslagen in minachting en neerbuigendheid. Achter de façade van voornaamheid ging immers geen uiterlijke, laat staan innerlijke beschaving schuil, maar platvloersheid, snoeverij en nietszeggendheid. Dominee Van Hoëvell, die als koloniaal criticus naam zou maken, schetste een uitermate kritisch portret van de regent van Tjiandjoer, bij wie hij aan het begin van zijn rondreis op Java in 1847 zijn opwachting maakte. De hoge heer bleek inderdaad een vermogend man te zijn geworden. Zijn paleisachtige woning was royaal maar met weinig smaak in Europese stijl ingericht, voorzien van grote spiegels, schilderijen en canapés, overigens, zoals Van Hoëvell noteerde, ‘niets bijzonders’. Hij zou de regent ook ontmoeten op een ontvangst ten huize van de resident. Het volkshoofd was er vergezeld van zijn vrouw, een gevolg bestaande uit hovelingen en bedienden alsmede het traditionele achttal danseressen. De gedetailleerde beschrijving van wat de liberale dominee te zien kreeg liet aan laatdunkendheid niets te wensen over.

Hij was bijna geheel in 't goud gekleed; zijn kris, zijn opperkleed (*sikapán*) en vingers schitterden van ontelbare juwelen. Van zijne volgelingen droeg de een groote massief gouden sirih-doo's, een tweede een gouden kwispedoor, een derde weer wat anders van het zelfde metaal. Zijne echtgenoot, een dikke matrone, van een goede dertig jaar, ging letterlijk gebukt onder al de kostbaarheden, die haar op de meest smakeloze wijze waren omgehangen. In het, op een zeer stijve, half Europeesche wijze opgemaakt haar, vóór den boezem, langs de gansche opening van het bovenkleed, op den rug, overal verwarden zich de blikken in edelgesteente, het eene nog prachtiger en schitterender dan het andere. Ook zij had eenige vrouwen in haar gevolg, die allerlei gouden voorwerpen haar nadroegen. Dezelfde ijdelheid, die in zijne kleeding en geheel zijn omgeving doorstraalde, kenmerkte ook de gesprekken van den Regent. Toen ik eenige malen getracht had een verstandig woord met hem te wisselen, en niets vernam dan toespelingen op zijne grootheid, zijne rijkdommen en zijne geleerdheid (!), kromp mij toch het hart in een, bij de gedachte, dat ik hier het hoofd, den eersten persoon, den hoogst geplaatsten inboorling voor mij had van eene bevolking, eenige honderd duizend zielen groot, die in de nabijheid van Batavia, twee eeuwen lang onder het onmiddellijk bestuur van Nederland heeft gestaan. (Van Hoëvell 1 1849: 23)

De mengeling van traditioneel en modern was karakteristiek, niet alleen voor de regenten, maar evenzeer voor de districtshoofden, die in bescheidener mate de Europese interieur- en levensstijl nabootsten: in meubelen, zoals spiegels en pendules, een biljart, in tafelzilver,

Het districtshoofd van Banjaran, omringd door zijn gevolg van bedienden en beampten. Banjaran ligt zuidelijk van Bandoeng aan de voet van de Malabarberg. De wedana is de man boven wiens hoofd een pajong wordt gehouden. Collectie KITLV

in kleding. 'Ge zult niets missen behalve den goeden smaak, zoals een andere liberaal sarcastisch opmerkte' (Van Soest III 1871: 180). Veth sprak al even laatdunkend over de regent van Bandoeng, die zijn rivaal in Tjiandjoer in rijkdom was voorbijgestreefd en zich vertoonde aan Europese gasten in 'van diamanten schitterende kleding'. 'Hovelingen sleepten zich bij ontvangsten op de knieën achter hun gebiedert voort met zijn stok, hoed, sigarenroker en kwispedor' (Veth III 1882: 253). 'Nog te lui om zijn eigen sirihdoos te dragen', aldus het commentaar van een Europese toeschouwer van dit tafereel aan wie de finesses van de hofetiquette niet besteed waren.¹⁹

Preanger regenten namen in de negentiende eeuw de allure aan van kleine vorsten, die geen inheemse soeverein boven hen hoefden te eerbiedigen, die hun bescheiden *dalem* tot *kraton* doopten en van hun volgelingen hoofden maakten in de beste tradities van het rijk van Mataram. Naar de Europese wereld toe toonden de regenten zich aangepast aan de moderne eisen van de tijd: ze dronken champagne, hielden een renstal, lieten hun zoons onderwijs volgen en bekleedden ambtelijke functies. Naar het eigen volk toe trachten zij hun vorstelijk-sacrale status te onderstrepen. Zoals ten tijde van Mataram, of de verbeelding daaraan, zo werd ook in de negentiende-eeuwse Preanger de hiërarchische opbouw van de inheemse maatschappij op kleinere schaal afgebeeld hoe de hoofden hun vorst hulde bewezen. Het was een groot ceremonieel, dat met publiek vertoon gepaard

ging en dat de tand des tijds leek te weerstaan. Jachtpartijen en toernooien getuigden van de feodaliserings van de notabele leefwijze, terwijl dit gedrag in de ogen van de koloniale gezagsdragers de nutteloosheid en overtolligheid van de elite bewees.²⁰ Het was een onthaal waarvoor de gasten overigens zelf opdraaiden, want zij moesten alles leveren wat voor het feest nodig was. De regenten matigden zich het recht aan om op alle bezittingen van hun onderhorigen beslag te leggen. In plaats van de terughoudendheid en zachtmoedigheid te prijzen die volgens vroegere bronnen kenmerkend zou zijn geweest voor het gedrag van de heren tegenover de boeren lag in de herziene koloniale belichting de nadruk op de regent als een tiran, die zijn macht als een ware despoot liet gelden. Het gouvernement was er niet in geslaagd het lot van de Preanger inwoners te verzachten.

Eigendom was bij den inlander geheel onbekend, zelfs niet die over vrouw en kinderen, wanneer de wil van zijne hoofden in het spel kwam. (Rapport Phitzinger 1863: 146)

In die voorstelling was er sprake van vergaande onderwerping welke de onderdanen geen ruimte liet voor het opbouwen van een beter bestaan. Deze constatering ging gepaard met de suggestie dat de volksarmoede, als daarvan al sprake was, veroorzaakt werd door algehele afroming van het boerensurplus door de inheemse adel. De bespreking die Van Hoëvell in 1861 in het door hem geredigeerde tijdschrift aan de *Max Havelaar* wijdde, had niet alleen tot doel de auteur in het kamp der critici van het cultuurstel in te lijven, maar was er ook op gericht hem op te roepen wat meer begrip te tonen voor de koloniale gezagsdragers die het ellendige lot van de gewone Javaan wel degelijk ter harte ging. Niet in hen school het kwaad, maar in de volkshoofden die zich zozeer misdroegen. De voorman van de koloniale oppositie bleef bij het oordeel dat hij eerder had geveld.

Al wat ik gedurende een langdurig verblijf in Indië gezien heb, heeft mij de overtuiging gegeven dat het slechtste en gebrekkigste Europeesche bestuur nog duizendmaal beter is voor het volk dan eenige regerering, welke ook, van eenen onafhankelijken despoot. (Van Hoëvell 1855)

De toorn van de liberale voorman gold de hoofden van Lebak en hun soortgenoten in de Preanger en hij betreurde het dat Multatuli in de strijd tegen hen niet het Nederlands gezag als een bondgenoot wilde zien. Maar die velde zijn vonnis door gouvernement en hoofden van samenspanning te beschuldigen tegen lotsverbetering van het Javaanse volk. Uit niets blijkt dat zijn bekendheid met de Preanger hooglanden – waar hij in 1845 op een theeplantage had gelogeerd (Van der Meulen 2002: 204-206) – hem tot andere gedachten had gebracht. Zijn strijd op dat brede front, tegen zowel volkshoofden als gouvernement, werd hem door de aanhangers van de liberale noch door die van de conservatieve richting in dank afgenomen.

De koloniale gezagsdragers spraken thans openlijk het vermoeden uit dat de inheemse hoofden niet alleen ongeschikt waren om leiding te geven aan de tribuutheffing, maar ook hun eigenbelang boven dat van het gouvernement stelden. De teelt en levering van koffie, hoe lucratief ook, bleek voor hen niet de enige of zelfs de voornaamste bron van inkomsten te zijn. Volgens een berekening van resident Overhand in 1849 hadden de regenten over het voorgaande jaar met hun recht op eentiende van de rijstopbrengst twee keer zoveel verdiend als zij aan koffiegelden ontvingen. Van het totaal aan f. 50.318, dat de regent van Tjiandjoer in 1848 volgens deze officiële opgave in kas kreeg, was het padi-aandeel aan hem geleverd f. 32.368 waard, beurde hij aan heffingen op slacht en verkoop van vee f. 500,-, uit de belasting op warongs f. 2.200,- en in de vorm van koffiepercenten ten slotte f. 15.250,-. Zijn collega in Bandoeng, die in totaal f. 86.524,- opstreek, hield aan de teelt en levering van koffie twee keer zoveel over, f. 30.000,-. Maar ook hij ontving in rijst een hoeveelheid die voor een veel hoger bedrag was geboekt, f. 51.224,-. De opstellers van het koffierapport waarin dit overzicht ook gepresenteerd werd, waarschuwden dat deze opgave door de regenten zelf was gedaan en dat andere – in hun formulering ‘onbekend wettige en onwettige voordelen’ – niet in de schatting waren opgenomen.²¹ Met andere woorden, het was een ondergrens van ontvangsten waarvan de top aan het ambtelijk zicht bleef onttrokken. Hetzelfde gold voor de staat die de zittende resident C. van der Moore in 1866/1867 aan onderzoekscommissaris Van Rees voorlegde van de gemiddelde inkomsten van de regenten tussen 1862-1864: f. 299.498,-, waarvan de regent van Bandoeng bijna de helft ontving en die van Limbangan en Soekapoera met een mager bedrag van iets meer dan f. 20.000,- genoeg moesten nemen.²² Behalve deze grote onderlinge verschillen tussen de volkshoofden valt de sterke fluctuatie op die zich in de loop der jaren voordeed, voornamelijk veroorzaakt door meevallende of tegenvallende koffieoogsten, maar toch ook met heel wisselende bedragen voor de rijstbelasting. Het enige dat met zekerheid vaststaat was ten eerste, de grote grilligheid in het patroon van inkomsten en uitgaven van regenten en ten tweede, het geringe inzicht dat het koloniale bestuur in de samenstelling en hoogte ervan had. Aan het onbehagelijke gevoel dat de verstrekte cijfers willekeurig waren en dat er achter een andere werkelijkheid schuilging viel niet langer te ontkomen.

Van Rees bevestigde dit vermoeden door vast te stellen dat van het totaal aantal van 168.521 huisgezinnen in de Preanger maar liefst 20.030 waren uitgezonderd van de koloniale dienstplicht.²³ Het ging om bijna een achtste deel van de bevolking waarover de hoofden voor hun eigen gerief beschikten. Waarschijnlijk omvatte deze omvangrijke categorie van vrijgestelden niet alleen de *rahayat*, de notabele stand van boerengrondbezitters die in het gevolg van de landadel waren opgenomen, maar ook de *panoekang*, die als afhankelijke deelbouwers de velden in het bezit van hoofden bewerkten. Volgens de koloniale gezagsdragers was de dienstbaarheid van de boeren jegens hun heren ingegeven

door de zucht van de laatsten aan ostentatief vertoon. Geen enkel productief belang heette gediend te zijn met het beslag op deze arbeidskracht. Het onttrekken van de huishoudens aan de koffieteeelt betekende onderbenutting, maar daarbij kwam dat de tribuutheffing schade leed ten koste van het gemak en het nietsdoen van de volkshoofden. Die lezing van verspilling deed echter geen recht aan het aanhoudende gebruik dat de landadel van deze afgezonderde boerenarbeid maakte om bouwgrond tot ontginning te brengen en op die manier zijn inkomsten uit de belasting op rijst te verhogen. Uit het in later jaren ingesteld onderzoek naar de grondrechten bleek dat in de regentschappen Tjiandjoer, Bandoeng en Soemedang tot voorbij het midden der negentiende eeuw in herendienst sawa's waren aangelegd (*Eindresumé* II 1880: 32-35). Ontginning op initiatief van heren was ongetwijfeld een voorname oorzaak voor het ontstaan van grootgrondbezit in het 'frontier'-bestel dat de Preanger hooglanden in de vroegkoloniale tijd had gekenmerkt. De concentratie van bouwareaal in handen van de hoofden nam nog toe als zij zich bij vertrek of overlijden van de oorspronkelijke eigenaars meester maakten van de verlaten of leeg gevallen velden. Gedwongen afstand kwam eveneens voor.

Had men eene sawah, het woekeren der Hoofden en de kans van naasting bij overlijden bedreigden ook dit eigendom. Boeten, soms rotanslagen en vastzetting in den tronk werden als middelen van contrainte toegepast. Mocht zich soms bij iemand eene neiging tot verzet voordoen, dan werd hij door sluipmoord uit den weg geruimd. (De Haan I 1910: 368)

De zware lasten die op de grond drukten, vergemakkelijkte de overgang van grond naar leden van de hogere of lagere landadel, die immers waren vrijgesteld van dienstbaarheid (*Eindresumé* II 1880: 52). Het beslag op grond door de aristocratie had niet alleen betrekking op kavels in privaat bezit. Het lokale onderzoek dat Kinder de Camarecq in 1856 instelde wees uit dat een groot deel van het agrarisch bezit uit ambtsvelden bestond, *sawah keprabon* of *tjarik*. Lagere of hogere hoofden genoten het gebruik van deze grond, die zij in deelbouw uitgaven.²⁴ Het gevolg was dat de boereigenaars in de nederzetting Sembir slechts de vrije beschikking hadden over eenderde van het totale bouwareaal. Van de in totaal 73 bouw sawa's bestond bijna de helft (31 bouw) uit ambtsvelden, toegewezen aan de volgende hogere en lagere hoofden: de patih, hoofd-djaksa en hoofd-mantri van Soemedang, de tijdelijke districts-tjamat en districtshoofd, enkele bedienden van de regent (onder wie een schrijver) en zo meer (Kinder de Camarecq 1861). Het is niet uitgesloten dat Sembir, op korte afstand van de hoofdplaats van het regentschap gelegen, niet representatief voor de verdeling van het grondbezit was. Een andere belangrijke bron, het al eerder aangehaalde *Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond* bevestigt echter dat de landadel beschikte over een zeer groot deel van het totale bouwareaal, hetzij in erfelijk bezit, hetzij in gebruik als ambtsvelden. De verspreide ligging der velden en de toewijzing ervan aan een groot aantal deelbouwers deed afbreuk aan de

zichtbaarheid van het grootgrondbezit. Omdat de dienstbaarheid op grond beruiste en de aanzienlijken daarvan gevrijwaard bleven, was als gevolg van de onevenredige verdeling van de grondeigendom in de loop van de tijd een nijpend tekort aan dienstplichtigen ontstaan. In een andere inventarisatie van de toestand in een locatie vestigde Van Marle de aandacht op de ingrijpende wijziging in de belastingheffing die hieruit voortvloeide: een uitbreiding van de aanslag naar de niet-bezitters.

Langzamerhand geraakte het grootste deel der sawah's in handen van hoofden en nabestaanden van den Regent, en moest men in het daardoor ontbrekende aantal dienstplichtigen voorzien, door ook de menoempangs, onverschillig of zij al dan niet velden in eigendom hadden bezitten, tot die diensten te verplichten. Volgens de oorspronkelijke instelling waren zij slechts helpers, die alleen bij groote werken een gering aandeel verkregen. (Van Marle 1861: 11)

Terwijl de aandacht van het gouvernement uitging naar het belangrijkste exportgewas, spanden de hoofden zich in het agrarisch areaal bestemd voor de voedselverbouw uit te breiden en een steeds groter deel daarvan in handen te krijgen. Wat in de koloniale boekhouding als ambtsgrond stond geregistreerd, was in feite vaak onttrokken aan het vrije gebruik van de oorspronkelijke boereneigenaars en hun nazaten. Het koffierapport maakte melding van deze politiek van onteigening, die tot concentratie van de agrarische bestaansbronnen onder de landelijke elite had geleid. Resident Overhand had deze gang van zaken beschreven in zijn nota van 1849.

Ongetwijfeld heeft de arbeid aan ontginning van gronden, het daarstellen van werken tot derzelver besproeiing plaats gevonden door de lagere volksklasse, doch deze is evenwel niet dan zeldzaam in het regt van eigendom van die grond opgetreden. De aristokratie, door haren invloed en gebruik makende van het stelsel van dienstplichtigheid, en de hoofden van vereenigingen van huisgezinnen (tjatjas genoemd) hebben zich in het grondbezit zoowel aanvankelijk gesteld als verder ingedrongen, en de massa-bevolking is: of erfpachter van die gronden (orang boemie), of slechts huurling voor eenen oogst en niet vastgezeten, doch slechts tijdelijk bij de eigenaars gehuisvest (orang menoempang). (K.V. 1870-1871: 2760)

De weigering van de Preanger heren om voorrang te geven aan het koloniale belang, de teelt en levering door hun onderdanen van steeds meer koffie, en in plaats daarvan hun eigenbelang voorop te stellen, liep uit op hun bestuurlijke uitschakeling.

De vroegere welwillendheid betracht jegens de volkshoofden maakte hoe langer hoe meer plaats voor een vijandige gezindheid, die in een groeiend aantal klachten over hun wandaden tot uiting kwam. Zelfs in die mate dat van hogerhand de wenk kwam wat gematigder te zijn in het rapporteren van allerlei misstanden (Van Deventer III 1866: 323). Het gouvernement greep het machtsmisbruik waaraan de regenten zich naar haar oordeel

schuldig hadden gemaakt aan om zichzelf nu tot de ware hoeder van het volksbelang uit te roepen. Het zou doen wat de volkshoofden hadden nagelaten: zorg dragen voor een rechtvaardige, minder ongelijke verdeling van de lasten van dienstplichtigheid. In de strijd om schaarse arbeid tussen gouvernement en volkshoofden, die anderhalve eeuw gaande was geweest, hadden de laatsten taai verzet geboden tegen het verlies van hun zeggenschap over het beslag op boerenarbeid. Hiervan getuigden de onophoudelijke klachten eerst van de dienaren van de Compagnie en later van de koloniale ambtenaren over de onvoldoende spreiding van de cultuurdwang. Het was de hoofdreden voor de afschaffing van het onderscheid tussen *boemi* en *noempang* tegen het einde van de achttiende eeuw en van de vervanging van de *tjatjah*-formatie door de *somahan*, het kerngezin, als eenheid van aanslag in 1839. De scheve verdeling van de lasten sloot aan bij de traditionele wijze van herendiensten, eveneens gekenmerkt door zware verplichtingen voor de één tegen vrijstellingen voor de ander, door onderbenutting van aanwezige mankracht in het algemeen. Vele lieden waren in de Preanger tegen vrijwaring van andere aanslagen – ook van cultuurdiensten – door de hoofden voor eigen nut en statie afgezonderd.²⁵ Nog in 1869 staat in het *Koloniaal Verslag* te lezen dat de resident van de Preanger regentschappen in eigen persoon en in duidelijke bewoordingen bij regenten, districts- en dorpschouwen op een gelijke verdeling van de herendiensten aandringen moest.²⁶ In het bestuurlijk jargon werden praktijken van vrijstelling telkens weer als ‘willekeur’ bestempeld. Soms kwam de bezorgdheid voort uit hervormingsijver, vaker echter uit ergernis over de onttrekking van kostbare arbeidskracht aan het stelsel van koloniale exploitatie. De spreiding van cultuurdiensten werd nagestreefd uit drang naar productieverhoging; al vanaf de tijd van Daendels stond niet het tegengaan van ‘willekeur’, maar het beogen van doelmatigheid voorop in de tribuutheffing.²⁷

‘Knevelarijen’ was een ander woord dat in de ambtelijke taal in zwang was voor allerlei kwalijke handelingen die inheemse bedrijfsleiders begingen en die het daglicht niet konden verdragen. Het was ongetwijfeld een terecht verwijt, dat zijn voedingsbodem vond in het ontbreken van een geregeld traktement voor de lagere hoofden. Zij stonden in dienst van regenten of hun naaste medewerkers, maar ontvingen van de bazen een karige vergoeding, onvoldoende voor hun bestaan als kleine notabelen. Zij mochten van de padi, die aan de bron werd geheven, bij de inzameling een derde deel inhouden. Voor hun bemoeienis met de koffieteelt en levering moesten zij maar afwachten wat voor hen na uitkering van de cultuurpercenten overschoot, vaak weinig of niets. In het tekort voorzagen zij door wat al in de Compagniestijd als ‘stille winsten’ werden aangeduid.

Zij moesten dus wel hun inkomen door leveringen en diensten van de bevolking suppleren en dat zij dit deden was bij het bestuur bekend en moest wel oogluikend worden toegelaten. Maar hoever zij daarbij gaan mochten kon uit den aard der zaak niet bepaald worden en hoever zij gingen was moeielijk na te gaan, want de bevolking zweeg liefst omdat zij de grenzen harer verplichtin-

gens jegens hare hoofden niet kende en hen vreesde, en van klachten de uitslag even onzeker was als de moeite, beslomeringen en andere onaangenaamheden, zeker. (Nederburgh 1877: 413-414)

‘Willekeur’ en ‘knevelarij’ droegen de lading van gebruiken die onlosmakelijk en al vanouds met de inheemse wijze van leiding geven verbonden waren. Vanuit deze invalshoek werd goed bestuur als de taak gezien, ja zelfs als een apostolische opdracht, waarvan de op moderne leest geschoeide koloniale regering zich behoorde te kwijten.

De geheele maatschappij was autocratisch ingericht en gestemd. Blinde gehoorzaamheid en onbepaalde onderwerping aan den meerdere, hadden door eeuwenlange gewoonte, diep wortel geschoten in de harten des volks. Geen wonder dat bij die schier breidelooze macht eenerzijds en die bijna grenzenloze lijdzaamheid anderzijds, het Javaansche Vorstenbestuur niet was een krachtig, weldadig despotisme, maar eene beginsellooze, grillige, vaak ondragelijke tirannie. Een geheel andere geest bezielt de Nederlandsche Regering. Haar doel is het welzijn van Moederland en Kolonie: schepping en handhaving van recht haar middel. (Nederburgh 1877: 434)

De grilligheid, willekeur, machtsmisbruik en andere feilen de inheemse heersers aangewreven, moeten begrepen worden in het licht van de hiërarchische inrichting van de gekoloniseerde samenleving. Het regentengezag was in zijn aard arbitrair, deelde lasten en lusten toe op basis van ongelijkheid; vrijstelling van diensten voor sommigen wel, voor anderen niet en het grillig onthouden van beloningen of het opleggen van straffen, soms wel of soms ook niet. Hoofden, hoe onbeduidend ook, waren van dienstplichtigheid ten behoeve van het gouvernement gevrijwaard en toen de omvangrijke lagere stand van notabelen niet langer op dit voorrecht aanspraak kon maken, mochten zij een ander in hun plaats sturen om cultuur- of herendiensten te verrichten. Het ontbreken van precieze aanwijzingen en van vaste regels waarop de onderdanen zich konden beroepen was niet toevallig en uitzonderlijk, maar stelselmatig en doelbewust. Nazaten van de volkshoofden verhaalden van de straffen die in het verleden stonden op het niet opvolgen van bevelen. Berucht was het optreden aan het begin van de negentiende eeuw van de zoon van de regent van Tjiandjoer, die als *kumetir* de leiding had over de koffieteel.²⁸ Het kon nog erger, want ook moord was niet een bestraffing waarvoor de regenten terugdeinsden.²⁹ In deze verhalen zijn het de hogere en lagere hoofden die de toorn van hun heren opriepen, maar op hun beurt zullen de ondergeschikten ten minste even wrede wandaden tegen het werkvolk hebben begaan. Zulke excessieve gedragingen als traditioneel uit te leggen miskent dat zij in hoge mate het product waren van het vroegkoloniale gezag. Regenten werden in de Preanger landen tot heersers verheven, omdat de toekenning van een grotere macht dan zij tevoren bezaten, het middel bij uitstek was om het verlangde tribuut geteeld en geleverd te krijgen. De politiek van sedentarisering, territorialisering en hiërarchisering had de boerenbevolking opgesloten in een autoritair regime en haar van elke tegenkracht beroofd. Kortom, de onderdanig-

heid was met hulp van buitenaf afgedwongen en niet de voortzetting van een bestel van bovenschikking-onderschikking dat altijd had bestaan.

Het zal zeker waar zijn geweest dat naar Nederlands-bureaucratische maatstaf – althans de modern-koloniale invulling ervan – in de Preanger ‘willekeur’ en ‘knevelarijen’ zijn voorgekomen. De vraag rijst echter of die praktijken niet tevens het gevolg waren van een onvoldoende beheersing van de hoofden door de regenten, en van de bevolking door de hoofden. De ‘gaten’ die het koloniale beheersingssysteem kenmerkten, zaten ook in de inheemse administratie: ze was niet in staat om de mazen gesloten te houden, tevens te weinig bureaucratisch om soepel en alert spanningen op te vangen die zich voordeden.

De opsluiting van de boeren in het Preanger stelsel voorkwam niet dat zij verzet boden tegen het zware beslag dat vooral op hun arbeidskracht werd gelegd. Niet door openlijk en gewelddadig tot actie over te gaan, tegen hun heren of de heersers op afstand, maar door volgehouden ontduiking, sabotage en andere vormen van ongehoorzaamheid waarop het koffieregime uiteindelijk vastliep. Het is zeker zo dat het aan bestuurlijke efficiëntie en effectiviteit in de Soedanese hooglanden heeft ontbroken. De inschakeling van de ‘traditionele’ machthebbers en instellingen bij de teeltdwang leidde niet tot een perfecte beheersing, maar tot een stelsel van pappen en nathouden. De koffiecultuur vormde de Preanger landadel niet om in een dynamische, laat staan een dynamiserende economische voorhoede, maar voegde nieuwe en rijke inkomstenbronnen aan de oude toe waarvan het gros van de boerenbevolking nauwelijks had geprofiteerd. Om de stagnatie te doorbreken die zich in de exploitatie van Preanger land en volk aftekende, was een herformulering van de koloniale missie nodig. Het bestuur op afstand moest plaatsmaken voor een directere bemoeienis van dichtbij door Europese ambtenaren, terwijl de koffieteelt tot een cultuur van en voor het volk omgevormd zou worden (*K.V.* 1870-1871: 2768).

De wijze waarop dit laatste gebeurde komt, zij het beknopt, in het volgend hoofdstuk ter sprake. Mijn verdere betoog spitst zich toe op een bespreking van de bestuurlijke hervorming die in de Preanger regentschappen tot stand kwam en de ideologische onderbouwing daarvan. De hoge ambtenaar aan wie de bestuurlijke reorganisatie werd toevertrouwd markeerde die koersverlegging door vast te stellen dat de Preanger man geenszins ongevoelig was voor het voorrecht ‘om over zijn wil, zijn tijd, zijn arbeid, zijn gezin, zijne goederen, naar eigen ingeving te beschikken’ (*Van Rees* 1867: 60). Het was een zienswijze die aansloot bij de denkbeelden van een nieuwe generatie koloniale beleidsmakers die, evenals hun voorgangers vervuld bleven van hun dure plicht de bevolking de weg naar vooruitgang en welzijn te wijzen. Zonder zorgzame begeleiding zou het de van inheemse dwingelandij bevrijde inlander echter niet lukken dit traject op eigen kracht tot een goed einde te brengen.

De nieuwe Javaan is een meer geëmancipeerd, soms een meer ontwikkeld, maar niet in alle opzichten een beter wezen dan de eenvoudige Javaan van vroeger. Nieuw verworvene vrijheid wordt

in den beginne vaak misbruikt, want met haar wordt niet altijd het verstand ontvangen om haar goed aan te wenden. Bij vermeerdering van welvaart wijkt de voorvaderlijke eenvoud gemakkelijk voor oppervlakkige beschaving en verlichting, maar deze gaan niet altijd gepaard met zedelijke verbetering, want het gemakkelijkst wordt het goede vergeten en het kwade aangeleerd. (Nederburgh 1877: 436)

Achter een façade van welwillende bevoogding gingen gouvernementele scepsis en onzekerheid schuil. De lang volgehouden politiek van indirecte gezagsuitoefening had gefaald in de gestage verhoging van het koloniaal surplus en lotsverbetering voor de gewone man. Een directe surveillance door koloniale ambtenaren dicht bij het grondvlak van de inheemse economie en maatschappij werd nodig geacht voor de verwezenlijking van deze nobele doelstellingen. Dat de overschakeling van regenten op koloniale ambtenaren een verbetering zou zijn, gold als vanzelfsprekend. Maar viel op die aanname niet het een en ander af te dingen? In 1865, kort voordat Van Rees aan zijn opdracht begon, kreeg de assistent-resident van Tjiandjoer oneervol ontslag vanwege mishandeling van gevangenen en ongepaste bejegening van inheemse hoofden (Fasseur 1995: 271). Het is tekenend dat de goed-bestuursoperatie verliep zonder dat Van Rees ook maar een enkel woord aan dit toch niet alledaagse voorval vuilmaakte. Zeker, het vergrijp werd gesignaleerd en de dader bestraft. Die welwillende uitleg – door Fasseur voorgestaan – laat echter onverlet dat de rotte appel werd verwijderd zonder de mand zelf aan een nadere inspectie te onderwerpen. Waar de defecten van het regentengezag nu breeduit werden uitgemeten, moesten blanke bestuurders het wel erg bont maken om voor hun wandaden te worden terechtgewezen. Eerder bracht ik in herinnering hoe Kinder de Camarecq als assistent-resident in Soemadang door middel van publieke geseling een veediefstal ‘oploste’. Hoewel zijn optreden op intimidatie in plaats van feitelijke bewijsvoering berustte en het slachtoffer zijn herhaalde lichamelijke kastijding nauwelijks doorstond, bezorgde dit wapenfeit hem de reputatie een kranig en doortastend bestuursambtenaar uit de oude school te zijn geweest (Gonggrijp 1919). Nog afgezien van wandaden en machtsmisbruik, scholen ook in het koloniaal apparaat geen elementen die weinig verschilden met wat naar de maatstaven van modern-bureaucratisch bestuur zo verderfelijker was in de regentenheerschappij? Van Hoëvell zelf wees op de snoeverijen en vleierijen, die tot de goede omgang behoorden in de hofhouding van de landvoogd.³⁰ Met name Douwes Dekker en ook Vitalis ondervonden dat het binnen het koloniale apparaat aan ruimte voor kritische geluiden ontbrak.

De hervormingsoperatie

Het al langer bestaande voornemen om het regionale bestuur op een nieuwe leest te schoeien begon na het midden van de negentiende eeuw vaste vormen aan te nemen, waarbij

werd voortgeborduurd op aanbevelingen al door verscheidene residenten in het verleden gedaan. Wat hen daarbij voor ogen stond, was een gelijkenschakeling van de administratieve inrichting in de Preanger regentschappen met de koloniale bureaucratie die elders op Java ingang had gevonden. Resident C.P.C. Steinmetz kreeg in 1852 het verzoek concrete voorstellen aan het hoofdkwartier in Batavia voor te leggen. Bij zijn overplaatsing in 1855 gaf hij te kennen onvoldoende tijd te hebben gehad de opdracht af te ronden. Om hem in staat te stellen de memorie op zijn nieuwe standplaats te voltooien, vroeg en kreeg hij toestemming allerlei paperassen mee te nemen. Steinmetz had kennelijk weinig haast en meldde zich pas weer in 1863, na zijn terugkeer van verlof uit Nederland. Hij liet weten veel aantekeningen en berekeningen te hebben gemaakt en verlangde een formeel mandaat om een voordracht tot wijziging in te dienen. De impasse werd pas doorbroken toen de minister van Koloniën, onder verwijzing naar een nota van resident Overhand uit 1849, de gouverneur-generaal in 1864 verzocht 'zonder overhaasting maar ook zonder nuttelooze vertraging' in actie te komen. Steinmetz, inmiddels aangesteld tot Resident in Soerabaja, kreeg een laatste kans zijn denkbeelden op schrift te stellen, maar liet weten dit niet te kunnen doen zonder zich eerst van de toestand in het gewest op de hoogte te stellen. De gouvernementssecretaris reageerde afwijzend op dit verlangen en herhaalde zijn vraag om een rapport van bevindingen voor eind 1865. Het overlijden van Steinmetz voorkwam inwilliging van dit niet onredelijke verzoek.

Uit de trage gang van zaken valt op te maken dat er meer aan de hand was dan het in gebreke blijven van de ambtenaar die aanvankelijk met de operatie was belast. Binnen de leiding van het koloniale apparaat heerste onenigheid over de opportuniteit van een vergaande reorganisatie. De gewezen resident Van der Wijck, die van 1855 tot 1858 in functie was geweest, bracht na zijn benoeming tot lid van de Raad van Indië in 1864 een negatief advies uit waarin hij in krachtige bewoordingen te kennen gaf de aanstaande hervorming van bestuur en belastingstelsel in de Preanger regentschappen als een hoogst gewaagde stap te beschouwen. Daarentegen toonde de zittende resident Van der Moore zich een overtuigd voorstander van de noodzaak van een regimeverandering, met als inzet het ontnemen van de vergaande bevoegdheden tot zelfbestuur aan de volkshoofden. Het moment om de knoop door te hakken was gekomen. De minister van Koloniën I.D. Fransen van der Putte verzocht per geheime brief van 25 april 1864 aan gouverneur-generaal L.A.W.J. Baron Sloet van de Beele om 'wijziging van het Preanger stelsel zoo nodig tot punt van onderzoek te maken'. Op 16 juni 1866 viel het besluit O. van Rees, die na een succesvolle ambtelijke loopbaan tot lid van de Raad van Indië was benoemd, met deze belangrijke opdracht te belasten. Zijn instructie luidde het uitvoeren van

eene zending naar de Preanger-Regentschappen, ten einde, na raadpleging van het hoofd van gewestelijk bestuur en van de Regenten aldaar, definitieve voorstellen in te dienen, omtrent het

vraagstuk der wijziging van het zogenaamde Preangerstelsel, op den voet waarop het bestuur in de andere gewesten op Java is ingerigt.³¹

Waarom werd juist hij gekozen om het lastige karwei te klaren? De aanleiding daarvoor moet het hervormingsplan voor de gouvernementskoffiecultuur zijn geweest dat hij in 1863 aan de gouverneur-generaal had voorgelegd (Van Rees 1885: 720-747). Als resident van Soerabaja was hij al hoog gestegen in de ambtelijke hiërarchie toen hij in zijn nota zonder omwegen liet weten dat de hoge koloniale baten een rechtstreeks gevolg waren van de lage prijs die de bevolking ontving voor de verplichte teelt en levering van koffie. Hij achtte instandhouding van het overheidsmonopolie alleen toelaatbaar wanneer de cultuurdienstplichtigen minstens hetzelfde loon zouden ontvangen als de vrije teelt hun bij gelijke inspanning zou opleveren. Als mijn vermoeden juist is dat dit ongevraagde advies de aan hem gegeven opdracht uitlokte, dan blijkt daaruit dat naar het oordeel van de koloniale directie de bestuurlijke reorganisatie geflankeerd zou moeten worden door een hervorming van het koffieregime in het gebied. Van Rees bracht in 1866-1867 zes maanden in de Preanger door om zich te informeren over de organisatie van de koffieteelt, de mobilisatie van arbeid en de bemoeienis van de hogere en lagere landadel ermee. Het onderzoek door hem ingesteld beperkte zich tot het verzamelen van gegevens nodig om zijn aanbevelingen te onderbouwen. De beslissing om ingrijpende hervormingen door te voeren was geen eindpunt, maar beginpunt van de missie waarmee hij op pad was gestuurd. Maatgevend voor zijn doortastend optreden was de bijeenkomst op 31 juli 1866 in de residentiehoofdplaats Bandoeng belegd om de vijf hoofden van de regentschappen van de voorgenomen maatregelen op de hoogte te stellen. In klare taal zette Van Rees uiteen wat hun te wachten stond. Het proces-verbaal van de bespreking opgemaakt kregen de regenten niet ter ondertekening voorgelegd teneinde hen ervan te doordringen dat hun weerwoord wel beluisterd maar niet gewogen zou worden. De boodschap die Van Rees in zijn inleiding op de bijeenkomst vertolkte was dat zijn geachte toehoorders hun notabiliteit niet aan hun voorvaders maar aan het koloniaal gezag te danken hadden.

Van Rees was eind oktober 1867 met zijn rapport gereed. De voortvarendheid die de architect van de hervormingen aan de dag legde, ging niet ten koste van de grondigheid in zijn verslaglegging. Tekenend voor die diepgang was dat Van Rees in een eerste deel een uitvoerige verhandeling over de geschiedenis van de Preanger regentschappen schreef die korte tijd later en met toestemming van de overheid in druk verscheen (Van Rees 1880). Het tweede deel, dat vier hoofdstukken omvatte – met de hand geschreven bladzijden, genummerd van 320-665 – werd om reden van politieke gevoeligheid niet voor publicatie vrijgegeven. Het verdween in het archief.³² De geheimhouding van dit vervolgedeel dat de werking en uitkomsten van het Preanger stelsel in kaart bracht gevolgd door een bespreking van de voorgestelde hervormingen met een artikelsgewijze samenvatting ervan, bemoeilijkte het publieke en het politieke debat dat op deze operatie volgde. Het Nederland-

se parlement kreeg geen inzage in het rapport en de koloniale beleidsmakers in Den Haag volstonden met het maken van een 'excerpt', dat het verslag van bevindingen van Van Rees sterk verkort en afgezwakt weergaf. Publicatie van het verslag van bevindingen waarmee Van Rees zijn voorstel tot afschaffing van het Preanger stelsel motiveerde is alsnog zinnig, zowel om inzicht te krijgen in de werking van het inheemse zelfbestuur in het gewest als voor de beoordeling van de opvatting door de koloniale overheid gehuldigd dat de hervorming de vervanging van slecht door goed bestuur markeerde.³³

De rapporteur ging uitvoerig in op de totstandkoming van het regime van gedwongen teelt in de achttiende eeuw als een uitvloeisel van de veronderstelling dat de boeren weigerden uit eigen beweging tot de productie van marktgewassen over te gaan. Hij gaf als zijn mening te kennen dat de VOC-traditie in dit deel van Java nagenoeg ongeschonden bewaard was gebleven. Erkennende dat de teelt en levering van koffie op onvrije arbeid berustte, en de koffieplanters somtijds met geweld naar de tuinen moesten worden gedreven, had Van den Bosch niettemin in 1834 gesuggereerd dat op Java geen tweede oord viel aan te wijzen waar de bevolking tevredener was met haar lot. Immers, nimmer had het gouvernement in het gewest zelfs maar een spoor van oproer of tegenstand waargenomen. Het was een voorstelling van zaken die volgens Van Rees de werkelijkheid geweld aandeed. Opjaging van de koffiecultuur had in 1856 een bestand van 70 miljoen vruchtdragende bomen opgeleverd, het hoogste aantal ooit bereikt. Op die overdrijving was sindsdien inkrimping gevolgd. Toch lagen van de 1432 koffieplantende desa's in 1866 maar liefst 1232 op een afstand van meer dan zes palen van de plaats van tewerkstelling, met als gevolg dat het werkvolk geen andere keuze had dan gedurende de vijf maanden durende oogsttijd in de tuinen te verblijven en gezamenlijk te overnachten op een manier die demoralisatie uitlokte. Met uitspraken ontleend aan rapporten die tot een eeuw eerder teruggingen wees hij erop dat de onderdrukking en uitbuiting van de Preanger bevolking op stelselmatige schaal had plaatsgevonden. Aan het geleden onrecht van de elkaar opvolgende generaties droeg nog bij dat de tewerkstelling in de koffieteelt niet tot vrijstelling van andere belasting had geleid. Naast de afdracht van een aanzienlijk deel van de rijstproductie aan de volkshoofden en de geestelijkheid kwamen daarbij nog tal van andere heffingen die uit hun dienstbare staat voortvloeiden. De onderbetaling voor de koffieteelt bleef echter door de jaren heen het meest in het oog springende onrecht. Kenmerkend voor het Preanger stelsel was ook de afsluiting van het gewest van verkeer met de buitenwereld, zowel om de 'illegale' uitvoer van koffie te voorkomen als om de komst van Chinese handelaren tegen te gaan. De eenvoudige leefwijze van de berglandbewoners mocht niet aangetast worden. Hun arbeidskracht moest voor de teelt van koffie bewaard blijven en het afvloeien ervan naar elders kon niet toegestaan worden. Het regionaal isolement werkte een prijsstijging van de eerste levensbehoeften in de hand en samen met de zware belasting in arbeid geheven – de marktprijs bedroeg 40 gulden per pikol koffie waarvan de Preanger man slechts 6,50 gulden kreeg, wat neerkwam op een belasting van 33,50 gulden per pikol – bracht

deze rekensom het bestaanstekort aan het licht waarmee een groot deel van de bevolking te kampen had. Het optrekken van het loon tot hetzelfde peil als koffieplanters in andere gewesten ontvingen diende onverwijld te gebeuren, zo concludeerde Van Rees.

Zijn rapport vervolgt met een gedetailleerde opsomming van de lasten die de inwoners van de Preanger aan de koloniale overheid en de heren van het land in geld, natura en arbeidsdiensten verschuldigd waren. Zoals het werk in de koffietuinen en in aanvulling daarop de mobilisatie van onbetaalde arbeid voor publieke werken (of wat daarvoor doorging) veruit de belangrijkste belasting was door het gouvernement geheven, zo vormde de beslaglegging op een vijfde deel van de rijstopbrengst de belangrijkste bron van inkomsten voor de volkshoofden en de geestelijkheid. Van Rees liet niet na erop te wijzen dat de afdracht van rijst tot in het begin van de negentiende eeuw op een veel lager niveau gefixeerd was geweest – in de Preanger landen die onder Cheribon vielen niet meer dan een twintigste deel van de oogsthoeveelheid – en door Daendels was opgetrokken tot een tiende deel voor de regenten en een tiende deel voor de geestelijkheid. Dit besluit was ongetwijfeld ingegeven door de veronderstelling van de landvoogd zich aldus van de loyale medewerking van de gewestelijke elite te verzekeren, zonder dat het gulle gebaar de overheidskas benadeelde. De rechtsgrond van de afdracht aan volkshoofden lag in het stelsel van dienstbaarheid dat in de Preanger regentschappen was blijven voortbestaan. De ‘aangeboren onderdanigheid’ waarover de koloniale bronnen spraken kreeg een extra accent in het geval van de huishoudens die als cliënten (*rahayat*) tot het gevolg van een invloedrijke heer (*djoeragan*) of meester (*doenoegan*) behoorden. Opname in deze verhouding van patronage betekende dat de dienstbaarheid aan de heer – tot uiting komend in de bewerking van diens velden, in ruil voor een deel in de opbrengst daarvan, alsmede het verrichten van huis- en staldiensten – de volgelingen vrijstelde van verplichtingen door anderen dan de heer geheven. Van deze *ngawoela*-verhouding maakten de regenten en lagere volkshoofden gebruik om hun onderdanen zoveel mogelijk te onttrekken aan het geheel van cultuur- en herendiensten geheven door de koloniale overheid. Naarmate deze externe aanslag zwaarder ging wegen en de vreemde machthebbers meer zicht kregen op de werking van de boereconomie, verminderde het vermogen van de landadel om volgelingen te beschermen tegen de aanslag op arbeid van gouvernementswege en met name aan de dienstplicht in de koffieteelt te ontkomen. Niettemin, Van Rees rekende voor dat van het totale aantal huisgezinnen in 1866 een achtste deel, namelijk 20.030, uitsluitend tot het eigen gerief van de volkshoofden dienden. Het was een schatting die hijzelf aan de lage kant noemde. De vijf regenten hadden met elkaar de beschikking over 3.788 van deze huisgezinnen aan wie zij de bewerking van hun omvangrijk grondbezit overlieten. De meerderheid der *rahayat* behoorde dus tot het gevolg van de lagere hoofden. Aan de vaststelling door Van Rees dat de verhouding van patronage nog steeds bestond verbond hij bovendien de opmerking dat de dienstbaarheid een gradueel karakter droeg. Soms rustte op de gehele bevolking de verplichting onbetaalde diensten te leveren; daarnaast was er een categorie van dienstplichti-

gen (*toegoer*) waarop de heren slechts een beperkt beslag konden leggen en die bij toerbeurt moesten opkomen om de verlangde prestaties te leveren. Wat de priesterlijke stand betrof, nergens op Java waren de religieuze specialisten zo ruim met aardse goederen gezegend en stonden zij zo hoog in aanzien als in de Preanger. De leden van de geestelijkheid vormde geen aparte klasse, maar waren op de onderscheiden maatschappelijke niveaus nauw verbonden met de volkshoofden. Zij inden voor dezen het oogstaandeel, zorgden voor de afdracht ervan naar de rechthebbenden, hielden toezicht op de irrigatiewerken en namen de regeling van de agrarische kalender op zich. De institutie van dienstbaarheid strekte zich uit tot de hogere geestelijkheid. In 1864 legden de hoofd- en districts-*panghoeloes*, meestal leden van de regentenfamilies, bij elkaar beslag op de volgzzaamheid van 3.561 huisgezinnen die voor dit doel afgezonderd waren. Verzekerd van hoge inkomsten en geparenteerd aan de volkshoofden genoot de priesterstand in de Preanger landen meer welvaart, invloed en aanzien dan de moskeedienaren in andere residenties.

Verlossing uit dienstbaarheid

Hoe beoordeelde Van Rees de uitkomsten van het Preanger stelsel? Niets dan lof voor de voortreffelijke staat van de wegen en de nette, geregeld aangelegde hoofdplaatsen. Maar de vluchtige reiziger, zo vervolgde hij, ontging de keerzijde die hij aan de zo lang volgehouden staat van onvrijheid toeschreef. Met verwijzingen naar vroege bronnen bracht hij de gebreken in beeld. De afroming van alle surplus door de hoofden had tot het achterwege blijven van vooruitgang geleid en het viel volgens hem alleen uit de mateloze gedweeheid van de bevolking te verklaren dat een zo drukkend stelsel in stand had kunnen blijven. Hij laakte Van der Wijck, zijn medelid in de Raad van Indië, die als voormalig resident zich een vurig apologeet van het Preanger stelsel toonde en in elke voorgenomen hervorming de kiem van opstand zocht. Het kwaad school in de onderschikking der boeren in dienstbaarheid waarvan gebruik is gemaakt om de koffie voor een spotprijs aan het gouvernement te leveren en de inheemse aristocratie een leven in weelde toe te staan. De oplossing lag in verlossing van de Preanger man uit de staat van onderdanigheid, hem in de gelegenheid te stellen zijn eigen wil en belang te volgen. Van Rees mocht zich verheugen in de bijval met zijn zienswijze waarvan de zittende resident Van der Moore en K.F. Holle, kenner en vriend als geen ander van de Soendanese bevolking, blijk hadden gegeven. Zich baserend op gegevens door Steinmetz nagelaten, rekende hij nog eens na hoe weinig de boeren voor hun gedwongen arbeid ontvingen. Een aanwijzing voor de geringe vooruitgang was de matige bevolkingstoename sinds 1837 tot 882.354 zielen in 1865, slechts 24% in de afgelopen 28 jaar. Zelfs die toename was Van Rees geneigd voor een groot deel toe te schrijven niet aan reële demografische groei maar aan een betere, nauwkeuriger opname.

Wat te denken gaf, was dat de rijstproductie de laatste jaren zich niet had ontwikkeld in verhouding tot de uitbreiding van het bouwareaal en het aantal agrarische gezinnen. Een verband tussen de zware druk van geheel of bijna onbeloonde diensten en de dalende rijstproductiviteit van de grond noemde de rapporteur onmiskenbaar. Als niet het recht op individueel grondbezit in de Preanger in stand was gebleven, zou de toestand van de bevolking naar zijn mening nog veel ellendiger zijn. Vervolgens besprak Van Rees de gevolgen van de afschaffing van het *tjatjah*-stelsel in 1839. Het was een residentiebesluit geweest, zonder toestemming van de hogere autoriteiten genomen, met het doel meer arbeid voor de koffieteelt te vorderen. Bij het besluit tot intrekking van het *tjatjah*-stelsel was de uitwerking van deze ingreep op maatschappelijke verhoudingen buiten beschouwing gelaten. Achteraf zou worden vastgesteld dat herverdeling van het grondbezit was uitgebleven. In feite bleef het grondbezit in de Preanger landen grotendeels geconcentreerd in handen van hogere en lagere volkshoofden, geestelijkheid, hadjis en goeode eigenaars die vermoedelijk de afstammelingen waren van vroegere *tjatjah*-hoofden. Van Rees trok trouwens het feitelijk verdwijnen van de *tjatjah*-inrichting in twijfel. In het ruimtelijk patroon van gespreide nederzettingen viel die formatie nog duidelijk af te lezen: kampongs gevormd uit verscheidene gehuchten waarin een klein aantal huisgezinnen samenwoonde, maar die de compacte geslotenheid van de Javaanse desa en de organisatiekracht van een dorpsbestuur misten.

Tot en met 1865 werden de zogenaamde dessahoofden niet door de bevolking gekozen, maar door het betrokken distrikthoofd eigener autoriteit of op last van hunne meerderen aangesteld uit een of twee geslachten van elke vereeniging van kampongs, waaruit van oudsher in dat ambt was voorzien... Veeleer zou men in de 'verscheidene kampongs' waaruit eene zogenaamde Preanger dessa is samengesteld de oude *tjatjahs* zoeken, en zulks te eerder, omdat het belang van hoofden, geestelijken, adelen en notabelen, zoo regtstreeks aan den staat van dienstbaarheid (*mengawoela*) der bevolking verbonden, niet gediend kan zijn met eenige autonomie der inlandsche gemeenten, maar juist in regtstreeksche beschikking over individuen of huisgezinnen (*rahajijat*) de eischen vervuld ziet van zijn bestaan... Uit dien toestand volgt dan ook dat de Preanger man, meer dan elders bloot staat aan de willekeur zijner hoofden en gebieders en de waarborgen mist, die elders in een rustig en krachtig gemeentelven gevonden worden. (Van Rees 1867: 517)

De regenten waren gewend een vorstelijk leven te leiden. Terecht kon Van Rees op hun tegenwerpingen tegen de voorgenomen regimeverandering zonder omhaal antwoorden dat wat zij als hun rechten beschouwden van koloniale makelij was en dat de privileges van het beperkte zelfbestuur hun nu ontnomen zouden worden. Met die terechtwijzing ontkende hij in wezen dat in het vasthouden aan de traditie de oorsprong van de macht der regenten lag. Neen, zowel ten tijde van de Compagnie als ook later was de erkenning van het beperkt zelfbestuur van de inheemse landadel in de hooglanden van West-Java een doel-

bewuste politieke beslissing geweest die als de voortzetting van een prekoloniale traditie werd voorgesteld. In zijn rapport rekende hij voor wat de volkshoofden al die jaren aan hun medewerking hadden verdiend. Zeker, de levensstijl die zij erop nahielden ging met zulke hoge uitgaven gepaard dat zij bij hun schuldeisers diep in het krijt stonden. De schulden droegen bij aan het hoge aanzien dat zij genoten, maar maakte hen ook kwetsbaar voor bedrog, fraude, chantage, corruptie en andere praktijken die het daglicht niet verdroegen. Uit de bedragen die Van Rees in zijn rapport opnam bleek dat hun inkomsten van jaar tot jaar sterk schommelden, dat een schatting van de kosteloze arbeid door hen gevorderd nauwelijks te maken viel, dat de koffiegelden die zij ontvingen niet zelden beneden de waarde van de rijst bleef waarop zij beslag legden en ten slotte, dat in de loop van de tijd de positie van de regent van Tjiandjoer was verzwakt, die van Soemedang ongeveer gelijk was gebleven, terwijl de regent van Bandoeng duidelijk aan betekenis en invloed had gewonnen. Van Rees drong in zijn rapport aan op verhoging van de inkomsten en verbetering in de rechtspositie van de mindere hoofden. De welhaast ongebreidelde macht van de regenten en hun hovelingen gegund, beroofde de ondergeschikte dienaren op districtsniveau en lokaal niveau van alle eigen zeggenschap en veerkracht. Vooruitlopend op de willekeur waarmee hun meerderen gewend waren orders te geven haastten de lagere volkshoofden zich om beslag te leggen op rijstvelden, vee en andere bronnen van inkomsten om zich vervolgens onbekommerd te laten afdanken.

Het overgrote deel van het bestand aan hoofden en beambten behoorde tot de lagere rangen, 7998 op een totaal van 9114. Van de 1116 bovenlokale hoofden bestond bijna de helft (542) uit hogere functionarissen – *patih*, (hoofd)gecommitteerden bij de koffiecultuur), *hoofdmantri*, *kliwon*, *wedana*, *tjamat*, *petingi* –, terwijl de andere helft aan de voet van de inheemse administratie werkzaam was als schrijvers, ploegbazen, marktmeesters, oppassers, boodschappers, toezichhouders op waterleidingen, enz. Van de dorpsbesturen maakten deel uit 1763 *loerah*, 2876 *kobaijan*, *panglakoe* en *toea toea* alsmede 1078 veldwachters (*pan-tjalang*), in totaal 5715 beambten. Daarbij kwamen dan nog 2283 titularissen die dichter bij het koloniale bestuur stonden zoals lager personeel op overheidskantoren, employés in de pakhuizen, cipiërs, postbezorgers, schrijvers, inlandse officieren van justitie, *dokter djawa*, vaccinateurs, *pradjerit* en het kader daarvan, boswachters, vroedvrouwen, mandoers, postillons, onderwijzers, enz. Sommigen van hen kregen een karige bezoldiging en bijna allen leefden in mindere of meerdere mate ten koste van de gemeenschap, die voor deze vrijgestelden huiselijke diensten verrichtte en de rijstvelden bewerkte die zij bezaten. De schrale bezoldiging in de onderste echelons betekende dat deze zwerm van ambtsdragers op de bevolking verhaalden wat zij van de regenten en het gouvernement niet kregen. Voor de verschillende rangen waarin de geestelijkheid uiteenviel, 2679 in totaal, gold hetzelfde. De top van de religieuze beroepsuitoefenaars bestond uit vijf hoofd-*panghoeloe* die gevestigd waren op de hoofdplaatsen van de regentschappen, zes hoofd-*kalipa* die als de waarnemers of adjuncten van de eersten optraden, 72 districts-*panghoeloe* en 99 districts-*kalipa*. Deze

eerste garnituur hield toezicht op 1692 dorpspriesters (*amil* of *lebé* genoemd), 169 voorzangers (*ketib* of *imam*) in het lokale gebedshuis, 465 *moedin*, die bij het voltrekken van huwelijken assisteerden, 96 *merbot* en *bilal*, die op de trom sloegen waarmee de gelovigen tot het gebed werden opgeroepen en 45 *djakat*-schrijvers, die de verplichte afdrachten en vrijwillige giften noteerden. Van Rees heeft zich ingespannen de betalingen aan de hogere en lagere priesterstand te registreren, maar moest erkennen dat de schatting waarop hij uitkwam zowel aan de ruwe als minimale kant was. Zijn eindbesomming was bedoeld het totale budget in kaart te brengen waaruit het zelfbestuur bekostigd werd.

In het slothoofdstuk van zijn rapport liet Van Rees geen misverstand bestaan over de urgente noodzaak tot hervorming: vrijmaking van de bevolking uit het juk van dienstbaarheid dat het opperbestuur verhinderde van zijn ware roeping te getuigen en de ontwikkeling van land en volk krachtdadig ter hand te nemen. De regimewijziging moest de lagere volkshoofden tot steunpilaren van het openbaar gezag maken in plaats van zich als slaafse dienaren te gedragen, alleen maar eropuit zich ten laste van de gewone man zo spoedig mogelijk te verrijken. Al vroeg in de negentiende eeuw hadden de koloniale beleidsmakers geprobeerd de willekeurige macht van de regenten in te krimpen en paal en perk te stellen aan de misbruiken die zij van hun vergaande bevoegdheden maakten. Het Britse bewind was erop gericht geweest de bevolking rechtstreeks in aanraking te brengen met het Europese bestuur. Het herstelde Nederlandse gezag had echter nagelaten de Preanger regenten in het gareel van goed bestuur te brengen. Aanleiding daartoe was er ook eigenlijk niet, want de bevolking hield zich rustig en produceerde, nagenoeg voor niet, steeds grotere hoeveelheden koffie. Maar achter de façade van zelfbestuur gingen de regenten door met de versterking van hun eigen invloed en belangen. Ongetwijfeld, herhaaldelijk kwam de gedachte op dat een bestuurlijke reorganisatie opportuun was om aan de machtsmisbruiken van de landadel een einde te maken. In een geheime brief gaf resident Hora Siccama in 1840 in overweging het aantal inlandse hoofden sterk te verminderen, tot de geleidelijke invoering van het landelijk stelsel in het gewest over te gaan en de prijs voor koffie op te trekken tot hetzelfde peil als elders op Java. Maar zijn opvolger Cleerens ontkende dat de bevolking in armoede gedompeld was en keerde zich tegen de afschaffing van het Preanger stelsel. Het toch al geringe vertrouwen dat de koloniale directie in deze gezagsdrager stelde verdween toen zijn assistent-resident Nagel eind 1845 in Bandoeng werd vermoord. Resident Cleerens moest aftreden en ook de regent van Bandoeng werd uit zijn ambt gezet. Aanwijzing voor het ongenoegen van het koloniale bestuur was dat tot zijn opvolger niet een zoon uit het echtelijk bed werd benoemd, maar de onechte nakomeling die hij bij een bijvrouw had verwekt. Achteraf bleek dat de weggestuurde regent aan het misdrijf onschuldig was geweest en aanspraak mocht maken op eerherstel, althans van zijn goede naam. Achter de schermen werd de discussie over een drastische herziening van het bestuur voortgezet aan de hand van een nota door resident Overhand in 1849 opgesteld. Met nauw verholen spot merkte Van Rees op dat de regering in ieder geval niet van overhaasting mocht worden

beticht. 'Wanneer men het, bij de erkenning door velen, dat verbetering noodig was, het in ruim een halve eeuw niet verder gebragt heeft, dan tot het verzamelen van onvolledige gegevens, dan kan er waarlijk geen sprake zijn van gejaagdheid' (Van Rees 1867: 577-578).

Bij zijn rondreizen door het gewest kon de regeringscommissaris constateren dat de voorgenomen ingreep niet als een verrassing zou komen. Het bericht van de aanstaande wisseling van de wacht was ook voor de bevolking niet verborgen gebleven en Van Rees wees erop dat het niet verstandig zou zijn de heersende onzekerheid te lang te laten voortduren. Zou de hervorming een ongunstige maatschappelijke uitwerking hebben? De voormalige resident Van der Wijck voorspelde een groeiende onrust, maar Van Rees deelde zijn vrees niet. Tegenstand zou zeker niet komen van de lagere hoofden en de regenten. De laatsten, gepaaid met een vast jaargeld, leken zich op een enkeling na (die van Bandoeng) al op voorhand met de ontzetting uit hun bevoegdheden te hebben verzoend.³⁴ De bestuurlijke reorganisatie, zo werd hun voorgelouden, werd immers doorgevoerd tot bevordering van het waarachtig belang van de bevolking. En hoe zou de mohammedaanse geestelijkheid reageren? Zij mocht zich voortaan niet meer met de rijstbouw bemoeien, niet langer behulpzaam zijn bij de inning van belasting en geen aanspraak maken op wereldlijk gezag van welke aard dan ook. Omgekeerd beloofde het gouvernement zich te onthouden van inmenging met de uitoefening van godsdienst. Bij wijze van compensatie voor de derving van inkomsten en invloed werd bovendien aan de priesters in de hoogste stand (hoofd-*panghoeloe* en *panghoeloe*) eveneens voor de duur van hun leven een jaargeld in het vooruitzicht gesteld. Die materiële toezegging leek voldoende om tegenstand van deze kant te voorkomen (Van Meerten 1887: 36).

Bang voor het verlies van macht en met de zekerheid hun ongecontroleerde inkomsten voor een groot deel kwijt te raken, probeerden de regenten de hervorming alsnog te torpederen. Hun handlangers brachten een geruchtenstroom op gang om de bevolking vrees aan te jagen voor de aanstaande veranderingen. Zo zou de voortaan geheven landrente, in geld te betalen, hoger uitvallen dan het vijfde deel van de rijstooft dat de boeren aan volkshoofden en geestelijken moesten afstaan. Verder zou een gemeentelijke verdeling van het grondbezit in de plaats komen van de particuliere eigendom, die altijd in het gewest had bestaan. Van Rees trok vergezeld door resident Van der Moore langs de hoofdplaatsen om ten overstaan van de verzamelde dorps- en volkshoofden, en hun volgelingen de boosaardige verhalen te ontzenuwen en voorlichting te geven over wat er wel stond te gebeuren: het brengen van de boerenbevolking onder de landelijke regeling op dezelfde voet als in het overgrote deel van Java al veel eerder was geschied. De hervorming had geen ander doel, zo hield hij zijn gehoor voor, dan de materiële belangen van de inwoners der Preanger landen te bevorderen door hen te bevrijden van knellende banden die de ontwikkeling van welvaart in de weg stonden. Het pakket van maatregelen waarin de reorganisatie werd geconcretiseerd zag er in hoofdlijnen als volgt uit:

- Gelijkstelling van de koffieprijs met het tarief dat elders op Java werd betaald. De overheid had de zedelijke plicht, aldus Van Rees, tot die stap over te gaan die neerkwam op een verdubbeling van het bedrag dat de Preanger planters zouden ontvangen.
- Afschaffing van het *ngawoela*-stelsel, dat de bevolking tot dienstbaarheid verplichtte jegens allen die krachtens hun ambt, door geboorte of fortuin zich boven de kleine man verheffen. Erkenning van dit principe van onderdanigheid verdroeg zich niet met de roeping welke Nederland ten aanzien van Indië op zich had genomen. Niemand zou, buiten de diensten aan de staat om, nog beslag mogen leggen op de arbeidskracht van een ander. Deze ingreep zou samengaan met een drastische hervorming van het inlands bestuur die de lagere volkshoofden ten goede zou komen.
- Afschaffing van het apanage of ambtelijk landbezit van hoofden, met uitzondering van dorpsbestuurders. Het privaatbezit, in de Preanger altijd in stand gebleven, was vermoedelijk de verklaring waarom de adel zoveel grond in handen had. Een groot deel daarvan bestond uit onontgonnen jachtterreinen, maar daarnaast was er de *sawah tjarik* of *kaprabon*, bouwland door de volkshoofden voor bewerking aan volgelingen uitgegeven.

Opsplitsing van het gewest, dat een oppervlakte van tweederde van Nederland besloeg, zou de bestuurbaarheid ervan ten goede komen. Het plan door Van Rees bedacht, voorzag in de vorming van drie residenties, onderverdeeld in twaalf controleursafdelingen en 63 districten, met een aanzienlijke grotere bezetting van Europese ambtenaren dan tot dan het geval was. De schadeloosstelling aan de regenten kwam erop neer dat zij niet veel minder in handen zouden krijgen dan hun gemiddelde inkomen over de laatste drie jaar bedroeg. Het betekende dat de verdiensten van de regent van Bandoeng die van de landvoogd zouden overtreffen. Een deel bestond uit een vaste jaarlijkse bezoldiging van 20.000 gulden opgehoogd met een personele toeslag en het grootste deel was een percentsgewijze beloning voor de koffie uit hun ambtsgebied. Van Rees zette ook het mes in wat hij het overdreven aantal inlandse hoofden en beambten noemde. Een groot aantal van deze functionarissen kwam niet voor overgang naar de lagere rangen van de koloniale administratie in aanmerking. De sanering trof vooral de categorie van zogenaamde tussenhoofden, zoals *patingi*, *kliwon*, *oemboel* en *prijaji*, die geen duidelijk omschreven taken hadden. Zij waren benoemd om politieke redenen, maakten deel uit van het netwerk waarmee hogere en lagere volkshoofden hun macht lieten gelden – brachten de bevelen van hun heer over en gaven aan hem door of en hoe zijn verlangens ingewilligd werden –, maar waren niet in een bestuurlijke lijn van welomschreven bevoegdheden opgenomen. Van Rees spande zich in om heel precies uit te rekenen welke kosten met de hervorming gemoeid zouden zijn. Het was duidelijk dat het budget van de bestuurlijke reorganisatie bescheiden van omvang moest blijven, terwijl, jawel, de stilzwijgende opdracht hem meegegeven was dat de inkomsten van het gouvernement niet lager maar hoger moesten uitvallen.

IX · DOORVOERING VAN DE REORGANISATIE

De politieke besluitvorming

Nadat regeringscommissaris Van Rees zijn hervormingsvoorstellen had uitgebracht bleef het lange tijd stil. Pas eind augustus 1869, twee jaar nadat hij zijn rapport bij de landvoogd had ingediend, nam deze de moeite de ontvangst ervan te bevestigen en de afzender te bedanken voor de ijver waarmee hij zich van zijn opdracht had gekweten. Waarom zo laat? De druk was van de ketel, omdat de minister van Koloniën bij de parlementaire behandeling van de Indische begroting voor 1868 had laten weten niet overtuigd te zijn van de noodzaak en het nut van de aangekondigde reorganisatie in de Preanger regentschappen. Een stelsel dat zozeer met de traditie verbonden was mocht niet lichtvaardig afgeschaft worden, zo lichtte hij zijn dralen toe. In die terughoudendheid was hij duidelijk gevoed door verschil van mening binnen de leiding van het koloniale gezag over de regimewijziging. Gouverneur-generaal P. Mijer gebruikte de adempauze om zijn bedenkingen tegen de zienswijze en voorstellen waaraan Van Rees zijn naam had verbonden in een nota aan de minister voor te leggen.¹ Een afschrift ging ook naar Van der Moore, nog steeds resident van het gewest en een warm voorstander van de opvattingen die Van Rees huldigde, en naar de directeur van Binnenlands Bestuur. De discussie die zich in kleine kring ontspon moest binnenskamers blijven en beide hoge ambtenaren ontvingen de stukken met het verzoek daaraan geen publieke ruchtbaarheid te geven.

Mijer zette zich af tegen Van Rees die de armoede van de bevolking in de hooglanden onomwonden aan de dwangteelt van koffie had toegeschreven. De landvoogd verwierp dit oordeel en verweet Van Rees bovendien dat hij met het uitspreken ervan zijn bevoegdheid te buiten was gegaan. Die had immers slechts betrekking op het indienen van voorstellen voor een bestuurlijke reorganisatie, een beperkte opdracht welke hem geen mandaat gaf om verdergaande uitspraken te doen. Daarbij kwam nog dat volgens de landvoogd de regenten wel degelijk opereerden binnen het gareel van het Europees bestuur en al beklemd waren in de uitoefening van de bevoegdheden die Van Rees hen toedichtte (Nota Mijer 1869: 14). Een verdergaande inperking van de eigen zeggenschap der volkshoofden met bestuur en belastingheffing was naar de mening van de hoogste koloniale gezagsdrager het werkelijk doel van de ingreep. De afschaffing van het Preanger stelsel was dus geboden niet om verlossing van de bevolking uit (vermeende) armoede te bewerkstelligen, maar om een wijze van bestuur ingang te doen vinden die elders op Java bestond. Toch slaagde

gouverneur-generaal Mijer er niet in het kritisch werkstuk dat Van Rees hem had voorgelegd overtuigend te weerleggen. Hij moest erkennen

... dat het heffen van belasting er voor een groot deel is overgelaten aan de regenten zonder de waarborg dat de dure plicht aan de belastingheffing verbonden wordt nagekomen. De verdeling der lasten is dan ook ongelijk. De bevolking welke niet in het bezit is van rijstvelden draagt er zwaardere lasten dan de landbouwende bevolking op Java. Het is vooral in dit opzicht dat het Preanger stelsel afkeuring verdient. (Nota Mijer 1869: 17)

Bij deze kritische kanttekening moet wel bedacht worden dat de ongelijkheid van de heffing door de jaren heen een voorwaarde was geweest voor het redelijk functioneren van het Preanger stelsel. Zonder de grondbezitters zoveel mogelijk te ontzien en de hogere en lagere hoofden alsmede de stoet van volgelingen waarmee zij zich omringden geheel vrij te stellen zou de koffiedwang al veel eerder op massaal verzet zijn stukgelopen. Het waren altijd bij uitstek de landarmen en landlozen geweest van wie de arbeidskracht gevorderd werd.

De vraag die de gouverneur-generaal bezighield was hoe de bevolking op de verbreking van de dienstbaarheid zou reageren. Het doorsnijden van de band van onderworpenheid jegens de volkshoofden was voor hem een politiek veel meer dan een juridisch probleem. De kans dat de regenten tegen dit besluit in beroep konden gaan achtte hij ondergeschikt aan de vraag of de belastingplichtigen de bereidheid zouden tonen zich metterdaad te onderwerpen aan de wil van de overheid. Hoe groot was het risico dat zij nalatig zouden zijn in het vervullen van hun dienstplicht? Uit den treure was gewag gemaakt van 'de goede trouw', 'het geduld' en 'de gedweeheid' van het gewone volk. Al die lovenswaardige eigenschappen golden evenwel het gedrag dat de verhouding tot de Preanger landadel weergaf. Zou de gezeglijkheid tegenover de eigen heren zonder morren betoond op de koloniale bureaucratie worden overgebracht? Uit deze lezing leid ik af dat niet beduchtheid voor verzet van bovenaf, van de kant der regenten, maar angst voor ontduiking aan de voet van de economie, het risico van de vlucht weg van de zware aanslag, begrijpelijk maakte waarom de hervormingsoperatie zo traag verliep. Opvallend in deze gecompliceerde gang van zaken was natuurlijk dat het Europese bestuur, en de uitwerking daarvan op het maatschappelijk bestel in de Preanger landen, geen moment onderwerp van onderzoek is geweest. Van Rees besteedde daaraan nauwelijks aandacht en de gezagsdragers zelf weerstonden elke neiging licht te werpen op hun rol in verleden en heden. Het Nederlandse parlement voelde zich buitenspel gezet in het beraad dat in besloten kring gaande was. Wantrouwen klonk door in de vragen aan de minister van Koloniën gesteld. Waren de regenten wel akkoord gegaan met de veranderingen aan hen voorgelegd en hoe oprecht was hun instemming geweest? Hoe had de geestelijkheid gereageerd op het verlies van haar wereldlijke macht? Verzet van die kant tegen de sociale revolutie doorgedreven door Van Rees kon de rust en orde

ondermijnen in een gewest waar de priesterklasse meer aanzien, macht en rijkdom genoot dan elders op Java (Van Herwerden 1871).

De opgave waarvoor de minister van Koloniën zich gesteld zag was of en hoe nu verder te gaan. De stilte die intrad nadat de regeringscommissaris zijn missie had voltooid was in de Soenda hooglanden niet onopgemerkt gebleven. Van Rees zelf meende dat de gewone man reikhalzend naar de reorganisatie uitzag. Hij werd in die opvatting gesterkt door wat zijn belangrijkste informant Holle hem vertelde. Deze eigenaar-ondernemer van een theeplantage was goed bevriend met de hoofd-*panghoeloe* Moesa van Garoet en trouwde met diens zuster. Hij was de bron voor een stroom van berichten die uit inheemse kringen op gang kwam met als strekking dat de lagere hoofden en de boerenmassa het doorsnijden van de banden met de hoge heren begrepen als een signaal dat betere tijden op komst waren. De bevolking zou met verlangen de komst van *atoeran baru* (de nieuwe regeling) tegemoetzien. Dit goede nieuws, uiteraard ook aan de gouverneur-generaal doorgegeven, droeg bij aan het doorbreken van de impasse. De geest der hoofden en onderdanen heette in het *Koloniaal Verslag* 1869 uitmuntend te zijn en ook die der priesters werd geprezen. Van Rees was in 1868 met verlof naar Nederland vertrokken, werd korte tijd lid van de Tweede Kamer, maar keerde in 1870 naar het koloniale hoofkwartier terug als voorzitter van de Raad van Indië. Die eervolle promotie, een opstapje tot zijn latere benoeming als gouverneur-generaal, maakte duidelijk dat de lobby door hem aangevoerd aan het langste einde had getrokken. Minister De Waal liet aan de gouverneur-generaal overigens weten het geheel met diens oordeel eens te zijn. Op 29 Juni 1870 schreef hij hem:

... dat ik, de noodzakelijkheid eener wijziging van het Preanger stelsel erkennende, mij op hetzelfde standpunt heb geplaatst als Uwe Excellentie, toen zij betoogde dat het motief voor die wijziging niet moest worden gezocht in den toestand der bevolking, maar in de belemmeringen welke door de bestaande inrigtingen aan de behoorlijke uitoefening van het Staatsgezag worden in den weg gelegd.²

De bewindsman bleef nu niet langer weifelen en machtigde de landvoogd de besluiten te nemen nodig om zijn voorstellen te verwezenlijken. In het *Indisch staatsblad* verschenen ordonnanties ter aankondiging van de opheffing van het Preanger stelsel per 1 januari 1871. Uit protest te zijn gepasseerd en verontwaardigd over de plotselinge haast die G.G. Mijer aan de dag had gelegd verwierp de Tweede Kamer de Indische begroting. Vervolgens trad Minister De Waal om gezondheidsredenen af. Onder zijn opvolger Van Bosse werd de begroting korte tijd later alsnog goedgekeurd en kreeg de gouverneur-generaal in aansluiting hierop toestemming de hervorming met ingang van 1 juni 1871 door te voeren. Zo gebeurde het.

Het aan de regenten in de Preanger-Regentschappen tot dusver gelaten regt van belastingheffing, in geld, in producten en in arbeid, zoomede de algemene dienstbaarheid der Inlandsche bevolking (ngawoela) aan de hoofden en aanzienlijken des lands of andere personen, zijn afgeschaft. (*Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 1870:122, art.1.)

De reorganisatie van de koloniale administratie die nu in gang werd gezet ging weliswaar gepaard met een uitbreiding van de Europese staf op de ambtelijke kantoren in de gewestelijke hoofdplaatsen, maar van veel meer dan een verdubbeling van hun aantal was geen sprake. Het nieuwe corps telde in totaal 38 ambtenaren. De bezetting van de lagere rangen bleef als voorheen aan inheemse krachten voorbehouden die misschien weinig scholing hadden genoten, maar ook met een laag traktement genoeg moesten nemen. De overheid hield in haar boekhouding nauwkeurig bij hoeveel de reorganisatie kostte en opbracht. Het was niet in de laatste plaats om die reden dat gouverneur-generaal Mijer zich ongevoelig toonde voor het pleidooi dat Van Rees hield om de Preanger op te splitsen in een drietal residenties met als argument dat dit de bestuurlijke effectiviteit ten goede zou komen. De opdeling zou evenwel de aanstelling hebben ingehouden van een veel grotere Europese staf dan het personele budget toestond. De inschakeling van de volkshoofden in de koloniale bureaucratie was elders op Java al eerder doorgevoerd, een onderwerp waarin H. Sutherland een gedegen studie heeft gewijd. In haar analyse staat centraal de rol van dit corps van inheemse ambtenaren in de uitoefening van koloniaal gezag alsmede de maatschappelijke doorwerking ervan tot de nationale onafhankelijkheid (Sutherland 1979).

In een afsluitend rapport dat Van Rees in augustus 1871 over zijn opdracht aan de gouverneur-generaal uitbracht liet hij niet na lof toe te zwaaien aan de man die zijn belangrijkste adviseur en inlichtingenbron was geweest.³ Overtuigd van de vertrouwdheid die Holle met land en volk van de Preanger had, zou de landvoogd hem tot resident van het gewest hebben willen aanstellen (Janssen 1888: 25). Het aanbod was een niet geringe eer voor de nu zelfstandig gevestigde theeplanter die zijn loopbaan in 1846 was begonnen als een jonge klerk op het residentiekantoor toen dit nog in Tjiandjoer was gevestigd. Holle wees het voorstel af, maar liet zich wel door Mijer tot adviseur-honoraire voor inlandse zaken benoemen. Naar nog zal blijken speelde hij, uitgeroepen tot 'vriend en weldoener van het Soendanese volk', een belangrijke rol door het helpen bewerkstelligen van ingrijpende maatschappelijke veranderingen vanuit het door hem beheerde agrarisch grootbedrijf bij Garoet. Alvorens daarover uit te wijden volgt echter eerst een bespreking van de maatregelen die parallel aan de afschaffing van het Preanger stelsel werden genomen om verlichting te brengen in de lasten die gepaard gingen met de gedwongen teelt van koffie.

De werkelijke crisis, aldus de strekking van mijn betoog in het voorgaande hoofdstuk, vloeide niet voort uit de wijze van bestuur. Niet het overlaten van de bevoegdheid aan de regenten om belasting te heffen, maar het mateloos opdrijven van de omvang van deze aanslag en de povere betaling ervoor wees ik aan als de primaire oorzaak voor het vastlopen van de gedwongen teelt. Ondanks het draconisch beleid dat gevoerd werd slaagde het gouvernement vanaf het midden van de negentiende eeuw er niet in de koffiëproductie in de Preanger op het bereikte peil te handhaven, laat staan verder te verhogen. Het rapport van het onderzoek ingesteld om de oorzaken van de opgetreden stagnatie aan het licht te brengen – opgenomen in het *Koloniaal Verslag* van 1872 – kondigde een ingrijpende ombuiging in de organisatie van de productie aan. Uitgangspunt was de lasten voor de bevolking zoveel mogelijk te verminderen, zonder echter de betekenis die de teelt en levering van dit gewas had voor de schatkist uit het oog te verliezen. Niet in de laatste plaats om die reden bleef de koffiëcultuur de verantwoordelijkheid van het gouvernement waarmee rond 1870 nog altijd een batig slot van jaarlijks 50 miljoen gulden gemoeid was. Dit staatkundige belang prijs te geven achtte gouverneur-generaal Mijer ondenkbaar en velen zeiden het hem na.

De volledigste toepassing vindt het stelsel van gedwongen arbeid tot heden bij de koffiëteelt, en de voordeelen die deze op groote schaal gedreven cultuur aan het moederland oplevert, zijn van dien aard, dat de plotselinge loslating daarvan aan onze geheele huishouding van staat een schok zou geven, zoo hevig dat zij wellicht daaronder bezwijken zou. Zonder de Gouvernements-koffiëcultuur te verdedigen, moeten wij erkennen dat de tijd nog niet gekomen is, waarop een bedachtzaam staatsman het wagen kan de financiën van Indië zoowel als van het moederland van haren steun te berooven. (Veth I 1875: 554)

Dit voorbehoud verminderde natuurlijk de armslag bij het zoeken naar een nieuwe werkwijze die voor de bevolking wel minder bezwaarlijk, maar voor de schatkist niet minder profijtelijk mocht zijn. Hoe de omslag naar een volkscultuur tot stand zou moeten komen werd de taak opgedragen aan een drietal deskundigen: K.W. van Gorkom (landbouwdeskundige), K.F. Holle (theeplanter) en D. Ples (assistent-resident van Bandoeng). De eerste twee stonden bekend als critici van de zeggenschap van het gouvernement over de koffiëteelt, maar hun pleidooi in die grondslag verandering te brengen door erkenning van het eigenbelang van de bevolking bleef steken bij het schrijven van een nieuwe handleiding voor wat nu een vrije cultuur heette te zijn. De bemoeienis van de overheid diende zich tot 'aanmoediging, leiding en leering' te beperken. Holle had als man van de praktijk de voorwaarden voor het succes van een nieuwe aanpak geformuleerd.⁴

De regeling die tot stand kwam voorzag om te beginnen in het optrekken van de prijs voor de geleverde koffie. In eerste instantie tot 10 gulden per pikol en een jaar later tot 13 gulden, het bedrag dat planters ook elders op Java ontvingen. De ontwerpers wilden een cultuur tot stand brengen die aan de staat een gemakkelijke belastingheffing verzekerde, maar tegelijkertijd aan de bevolking een bron van bestaan en welvaart zou schenken. De bedoeling was dat de planter voor elke dag arbeid een loon zou ontvangen dat minstens zo hoog was als de inkomsten met de teelt van eigen gewassen verworven. Ingrijpend was de aanwijzing om de teelt over te brengen van de grote en op verre afstand gelegen tuinen naar gronden die dicht bij de boerenwoonplaatsen lagen. Deze maatregel kwam in feite neer op terugkeer naar de plantwijze zoals die ooit was begonnen: op kleine percelen en in de onmiddellijke nabijheid van het dorp. Een einde kwam ook aan de massale oproep van werkvolk. Streng naleving van het voorschrift dat alleen de bij de cultuur ingedeelde bevolking opgeroepen mocht worden hield in dat de aanslag tot de grondbezitters beperkt bleef. Zoals voorheen bleven dorpshoofden en geestelijken, ook als zij grond bezaten, van tewerkstelling vrijgesteld. Het *Koloniaal Verslag* 1873 gaf de volgende toelichting.

Vroeger geschiedde het werk door het oproepen van de bevolking van geheele dessa's of districten. De geringe betaling voor de koffie en de bevoegdheid der regenten en andere hoofden om ten eigen behoeve over de werkrachten der bevolking te beschikken, gaven daarbij aanleiding, dat terwijl dikwerf niet-grondbezitters bij de koffiecultuur werden ingedeeld, daarentegen vele gegoede grondbezitters daarvan vrijgesteld en tot 'rahajat-diensten' gebezigd werden. Ingevolge de hooger bedoelde regelingen kwam in deze staat van zaken eene gewenschte verandering. Alleen de grondbezitters zijn nu cultuur-pligtig; iedere planter onderhoudt, verzorgt zijn eigen boomen, en oogst zelf de vruchten daarvan. Het over 1871 opgegeven aantal van 91.297 bij de cultuur ingedeelde huisgezinnen steeg hierdoor tot 121.359. (*K.V.* 1873: 206)⁵

Een verlichting van de arbeidslast volgde eveneens uit het terugbrengen van de bijplant tot een aantal van niet meer dan vijftig per jaar. Het was een verlate erkenning dat de norm een eeuw eerder vastgesteld om jaarlijks duizend bomen te onderhouden de draagkracht van de planters ver te boven ging. Ten slotte mochten de belastingplichtigen zelf bepalen bij welk pakhuis zij voortaan hun oogst zouden inleveren. Door deze loodsen op veel meer plaatsen dan voorheen te bouwen en een bestemming als hulppakhuizen te geven kon de tijd en moeite met het transport vereist naar een lager en aanvaardbaarder peil worden teruggebracht.

Het pakket van maatregelen aangeduid als de Preanger regeling (voor de koffieteelt) werd in 1872 van kracht en drie jaar later voor alle gewesten op Java eveneens van toepassing verklaard waar de koffieproductie als gouvernementcultuur was voorgeschreven. Zonder toestemming van hogerhand mocht niet meer worden geplant op een grotere afstand dan twaalf paal van de woningen der telers. Aanvankelijk werd die limiet zelfs op

vier paal gesteld, in bergachtig terrein een maximum voor het dagelijks komen en gaan van werkvolk, maar deze inperking werd ingetrokken toen bleek dat dan de meeste tuinen opgegeven zouden moeten worden. Het probleem was ook voldoende ongebruikte grond in de nabijheid van de kampongs te vinden om voor de koffieteelt te bestemmen. Als daarvan al sprake was, betekende het in feite dat de bevolking de reserve werd ontnomen nodig om voedsel in de toekomst te verbouwen. De dorpelingen raakten kwijt wat zij altijd hadden gehad: het recht om door ontginning ongebruikte grond in eigendom te krijgen. Wat gebeurde met de grootschalige plantages die ver buiten het bereik van de nederzettingen lagen? Onder de naam van *merdika*-tuinen werd een aantal daarvan verhuurd aan gegadigden uit de bevolking. Dit waren goeude inlanders die als vrije ondernemers voor eigen rekening en risico de bomen verzorgden, plukten en de bonen voor de prijs door het gouvernement vastgesteld bij de pakhuizen afleverden.

Bij zijn aftreden midden 1874 stelde resident Van der Moore vast dat de reorganisatie voortreffelijk was verlopen (Verslag uitkomsten der reorganisatie van het gewest der Preanger Regentschappen over de jaren 1871, 1872 en 1873). Tegenwerking van de regenten was uitgebleven, de lagere hoofden ontvingen een behoorlijk traktement en hadden hun positie versterkt, de lagere geestelijken hadden zich bij hun uitschakeling neergelegd en de algehele vooruitgang die zich aftekende bleek uit de opleving van de inheemse bedrijvigheid en handel. Even tevreden toonde hij zich over de vooruitzichten voor de koffieteelt. De gunstige uitwerking van de genomen maatregelen waarover de *Koloniale Verslagen* in de jaren zeventig berichtten, gewoontegetrouw met opgewekte toon⁶, bleek slechts een kortstondige opleving te zijn, die nog geen tien jaar standhield en allerminst vlekkeloos verliep. Al in 1874 moest de directeur Binnenlands Bestuur per circulaire waarschuwen tegen de neiging de term 'vrijwillig' tot het tegendeel ervan te verdraaien.⁷ Van een effectief toezicht door de overheid kwam weinig terecht. De terugtrekking van de teelt op kleine en verspreid gelegen percelen maakte het voor de controleurs welhaast onmogelijk na te gaan of de cultuurplichtige huishoudens deden wat van hen verlangd werd. Bovendien moesten deze eerstelijnsambtenaren een zo omslachtige administratie bijhouden dat zij voor inspectierondes onvoldoende tijd overhielden. Nu zij niet langer cultuurgelden ontvingen ontbrak ook die prikkel aan hun dienstijver. Daarbij kwam dat de overheidsboekhouding nog steeds ondeugdelijk was. Het reorganisatieonderzoek in de Preanger van 1871 had aan het licht gebracht dat er ongeveer 11 miljoen bomen 'ontbraken' (Goedhart 1948: 120). Niettegenstaande alle goede voornemens en plechtige beloftes bleef verbetering in de jaren erna uit. 'Decoratief van de koffiecomédie', zo oordeelde een kenner over de officiële cijfers (Huysen 1888: 588). De verplaatsing van de teelt van de ver weg gelegen tuinen terug naar het dorp bracht niet het succes dat ervan verwacht werd. Vaak kwam het voor dat de boompjes dood gingen bij gebrek aan voldoende zorg.⁸

De omvang van de oogst kon niet worden afgeleid uit de hoeveelheid die langs wettelijke weg de gouvernementspakhuizen bereikte. Van Gorkom schatte dat de helft van

de koffieproductie door clandestiene afzet tegen een hogere prijs uit het ambtelijke zicht verdween (Van Gorkom 1880: 76). Smokkel was, zoals voorheen, aan de orde van de dag en omdat de planters nu de bonen mochten afleveren waar zij wilden, kon bij hun aanhouding niet bewezen worden dat zij zich aan de gedwongen aflevering probeerden te onttrekken. Diefstal maakte ook inbreuk op het monopolie dat het gouvernement voor zich opeiste. Eén auteur die op het voorkomen van allerlei kwalijke praktijken wees, verstond hieronder ook het drinken van koffie, dat tot een volksgebruik was uitgegroeid (De Wilde 1830: 146). Deze consumptie toe te staan getuigde volgens hem van een misplaatste menslievendheid, omdat dit naar zijn mening geen wezenlijke behoefte van de bevolking was. Onder meer door huiszoekingen wilde hij aan deze gewoonte paal en perk stellen (Esche 1891: 189). Een voormalig koloniaal ambtenaar met een langdurige ervaring in wat hij de binnenlanden van Java noemde, berichtte dat de boeren zich met een aftreksel van koffiebladeren behielpen, want de bereiding van koffie uit bonen was hen niet toegestaan (Casembroot 1887: 21). Eerder is ter sprake gekomen hoe resident Van der Capellen aan het begin van de jaren twintig door middel van wachthuizen, ambulante patrouilles en spionnen controle probeerde te houden op de afvoer van koffie. Van Rees rept in zijn rapport over een tuinpolitie die erop moest toezien dat planters aan het werk bleven en dat er geen koffie ongezien verdween. Zulke berichten wekken allicht de indruk dat de surveillance succes had. Maar de mankracht voor de bewaking ingezet was weinig talrijk en belangrijker nog, niet zelden zelf in de frauduleuze transacties gemoeid. Op de markt bracht de koffie het dubbele van het bedrag op dat de overheid wenste te betalen. Het verschil was een handelswinst van meer dan honderd percent die in de staatskas verdween, zoals Van Gorkom opmerkte. Volgens deze gezaghebbende auteur lag hierin de verklaring voor de teleurstellende uitkomsten van wat als een volkscultuur was aangekondigd.

Aan de Preanger-regeling ontbreekt een *ziel*; die *ziel* is een behoorlijke prijs voor de koffie. De Preanger-regeling is strikt genomen geen regeling, want schier alles schrijft zij voorwaardelijk voor; in alle deelen wordt een slag om den arm gehouden. Steeds is de kerngedachte: 'uitbreiding van aanplanting, toenemende baten voor den staat.' (Van Gorkom 1880: 75)

Om dezelfde reden, gebrek aan winstgevendheid, besloten de meeste vrije ondernemers hun exploitatie van de grootschalige *merdika*-tuinen te staken. De lage prijs die zij van de overheid ontvingen voorkwam dat zij zich als inlandse contractanten van de afgeschreven oude bergtuinen staande konden houden. De Preanger regeling hinkte vanaf de aanvang op twee gedachten: aan de ene kant wilde men de bevolking meer vrijheid geven en meer voordeel van de koffieteel, aan de andere kant moesten de baten van deze cultuur maximaal de schatkist van de overheid ten goede komen. De gekozen formule laat de onmogelijkheid van de dubbele doelstelling duidelijk zien: aanmoediging van een vrije volkscultuur, maar levering van koffie tegen officieel vastgestelde en lage inkooprijzen. Daarbij

kwam dat het bevoegd gezag gewend was geraakt aan een stelsel waarin alle initiatief van boven en alle inschikkelijkheid van beneden getoond werd.

Een sterke en zich doorzettende daling van het aangeleverde volume in de tweede helft van de jaren tachtig was de aanleiding voor het instellen van een nieuwe enquête waarvan de uitkomsten, met een grondige opsomming van fouten en kwalen, in het *Koloniaal Verslag* van 1891 werden opgenomen.⁹ Een punt van overweging was of het optrekken van de inkooppprijs tot 20 gulden per pikol zou resulteren in een inkomstenstijging van de planters tot 20 cent per dag. Bij het ontkenkend antwoord erop was als kanttekening gevoegd dat in de voordelige jaren van 1879-83 de huisgezinnen een dagloon verdienden van drieënhalve cent of minder.¹⁰ In het licht van deze ontmoedigende constatering kwam de voorspelling niet als een verrassing dat opheffing van de verplichte cultuur nauwelijks te vermijden leek. De resident der Preanger Regentschappen keerde zich echter tegen het voorstel, als afzonderlijk advies ingediend, om de gouvernements-koffieteelt in dwang te vervangen door een staatscultuur op vrije arbeid gebaseerd. De hoogste gezagsdrager in het gewest formuleerde zijn bezwaar in de volgende bewoordingen.

Bij de door inlanders gedreven vrije koffiecultuur is iedere koffieplanter landbouwer voor eigen rekening en bezitter van zijn koffietuin. Op de staatsondernemingen zullen de inlanders moeten komen werken in dagloon, en dientengevolge van den stand van landbouwers en tuinbezitters verlaagd worden tot dien van daglooners of proletariërs, levende van den dag op den dag. Het kan nimmer op den weg eener Regeering liggen, bij de bevolking een stand van proletariërs aan te kweeken, zooals in Europa reeds in te groote mate bestaat en waarvan aldaar de treurigste ervaringen worden ondervonden.¹¹

Deze heroverweging had onder andere de benoeming in 1894 van een wetenschappelijk adviseur voor de gouvernementskoffiecultuur tot gevolg, in de hoop dat diens expertise tot een nieuw elan aanleiding zou geven. Zijn deskundigheid was echter niet van sociaal-economische maar van agronomische aard en de adviezen die hij gaf bleken onbruikbaar en onwelgevallig. Dr. W. Burck kwam in botsing met het bestuur, ging met ziekteverlof en kwam daarna niet voor hervatting van zijn taak in aanmerking. In 1903 werd hem eervol ontslag verleend en zijn betrekking bleef onvervuld. Tevergeefs had hij geprobeerd de bestuursleiding over het koffiebedrijf aan de autoriteit van de gewestelijke bureaucratie te onttrekken. Wel werd na zijn vertrek een nieuw departement van Landbouw ingesteld waaronder de koffiecultuur kwam te ressorteren. Het was een uiting van de verschuiving van wat altijd bestuurlijke taken waren geweest naar technische specialisten. Allerlei 'deskundigen' van het moderne tijdperk deden hun intrede, zoals landmeters voor de kadastrale opnamen, consulenten voor de teelt van gewassen en ingenieurs als uitvoerders van publieke werken. Zij waren aan nieuwe diensttakken verbonden en hun komst liep vooral uit op een vermindering van de vrije armslag die het inheemse ambtelijke kader kreeg of nam.

De gouvernementkoffiecultuur is ten slotte als een nachtkaaars uitgegaan, naar Van Gorkom in een terugblik vaststelde (1918: 246). Het financieel voordeel, dat in 1870 voor de overheid 50 miljoen bedroeg, was in 1890 tot 11 à 12 miljoen geslonken en kwam ten tijde van de opheffing op slechts enkele tonnen per jaar uit. De minister van Koloniën legde in 1915 het besluit in een wetsontwerp vast. Hij gaf bij de beraadslagingen in het parlement aan dat tegenzin van de bevolking de oorzaak was, maar erkende dat verwaarlozing en gemaakte fouten eraan ten grondslag lagen. Een lid van de Tweede Kamer preciseerde het falen met het verwijt dat de inlandse planter nooit meer dan 15 gulden per pikol betaald had gekregen, terwijl de marktprijs dan het dubbele of drievoudige ervan bedroeg. Tot het einde volgehouden hebzucht was dus in die lezing de verklaring voor de mislukking (De opheffing der gouvernementkoffiecultuur 1915: 302). De meeste commentatoren waren trouwens niet van mening dat de blaam in de eerste plaats de koloniale overheid trof, maar zochten de oorzaak voor het fiasco in het gedrag van de koffietelers. De resident der Preanger regentschappen schreef aan het begin van de twintigste eeuw dat de bevolking van haat jegens de cultuur vervuld was.¹² Er waren koloniale autoriteiten die terugkeer naar de harde lijn voorstonden. Zoals de directeur van Financiën die in een advies bepleitte de dwang op de bevolking streng te handhaven met als stelregel: 'zoveel mogelijk koffie voor zoo weinig mogelijk geld.' Hoewel noch de gouverneur-generaal noch de minister van Koloniën nadrukkelijk van dit ambtelijke advies afstand hadden genomen, kreeg het pleidooi voor terugkeer naar het oude regime geen politieke bijval (*Handelingen St. Gen.* 1914-1915: 775). Van Gorkom was de mening toegedaan dat het niet om een onberedeneerde afkeering, maar dat de weigering om uit vrije wil dit gewas te telen voortkwam uit een onvoldoende economische gezindheid van de bevolking. Die liet zich leiden door beperkte behoeften welke bevredigd konden worden zonder tot productie voor de markt over te gaan.¹³ Uitoefening van dwang – ook de zachte vorm die achter het masker van overreding en aanmoediging schuilging – achtte hij contraproductief.

Het was een standpunt dat de wetenschappelijke adviseur Dr. Burck lang niet ver genoeg was gegaan. Hij wilde aan het uitgangspunt van een gedwongen teelt de consequentie verbinden die dwang dan ook tot gelding te brengen. 'Elk dwangwerk moet noodwendig geregeld worden om daarvan goede resultaten te krijgen', zo stelde hij kort en bondig vast. Dit aan de vrije wil van de teler over te laten, de teugel te laten vieren zou juist neerkomen op uitholling van het begrip 'volkscultuur' en het streven bemoeilijken de boeren in het gareel van ontwikkeling te leiden. Deze zienswijze zocht het falen van de vrije koffieteel in het onvermogen van de planters om economisch te handelen. Zij vertoonden het gedrag van 'roofbouwers', die ertoe neigden aan hun ogenblikkelijk voordeel voorrang te geven boven de inspanning die op langere termijn meer profijt zou opleveren. Gold voor de voedselverbouw trouwens niet hetzelfde, zo vroeg hij zich af.¹⁴ Inderdaad, het koloniale bestuur had aan het begin van de twintigste eeuw de voet van de bevolkingseconomie bereikt en kon nu het mooie ontwikkelingswerk krachtadig voortzetten.

Uitwerking van de hervormingen op het maatschappelijk bestel

De hervormingen maakten een einde aan het isolement waarin het gewest vanaf de vroegkoloniale tijd had verkeerd. Aan het verbod opgelegd aan buitenstaanders om zich in de Preanger te vestigen of zelfs zonder schriftelijke toestemming van de autoriteiten door de Soenda hooglanden te reizen werd vanaf het midden van de negentiende eeuw niet meer met dezelfde strengheid de hand gehouden als daarvoor. Na 1853 mochten Europeanen in de hoofdplaatsen van de regentschappen verblijven op voorwaarde dat zij niets zouden doen wat in strijd was met het Preanger stelsel. De Chinezen aan wie samen met andere vreemde oosterlingen de toegang ontzegd bleef kregen ruim tien jaar later een iets grotere bewegingsvrijheid. Vrije vestiging werd hen echter pas toegestaan na invoering van de bestuurlijke reorganisatie. De herziening getuigde van een verandering in de economische politiek. Arabische en Chinese handelaren vestigden zich niet alleen in de hoofdplaatsen, maar hingen ook rond de koffiepakhuisen, zogenaamd om aan de boeren die hun last kwamen aanbieden allerlei artikelen te verkopen, maar in werkelijkheid om een partijtje boven de officiële inkoopprijs in ontvangst te nemen. De toename van het aantal afleveringsloodsen maakte het moeilijk deze illegale transacties te verhinderen. De komst van buitenstaanders gold niet langer als hinderlijk en schadelijk, maar werd nu als een stimulans gezien voor de voortgaande groei van bedrijvigheid. De opheffing van het passenstelsel droeg ook bij aan de vergroting van de mobiliteit in omgekeerde richting: vertrek uit de Preanger van inwoners die in de ommelanden of Batavia op zoek gingen naar een beter bestaan (V.d.H. 1870: 272). Een gevolg van de toenemende vervlechting met de buitenwereld was dat tal van nieuwe consumptiegoewoonten hun intrede deden. De landadel en inheemse ambtenaren liepen voorop in het toegeven aan prikkels die tot verandering in hun leefwijze leidden.¹⁵ Enkele decennia later bleek dat Europese gebruiksvoorwerpen nu ook het dorpsleven waren binnengedrongen.

Over Soekaboemi. Kopjes, borden en glazen worden bijna overal aangetroffen evenals lepels en vorken. Deze worden alleen gebruikt om 't eten om te roeren of van 't eene naar het andere bord over te brengen. Ook onder de aanzienlijken wordt nog algemeen met de hand gegeten. Vooral bij den gegoeden Inlander is meer weelde in huisraad merkbaar. In de noordelijke districten vindt men in de huizen meer en meer stoelen en tafels, ja, men ziet in de hoofdplaatsen dikwijls de tafels met een tafelkleed bedekt en de vensters van gordijnen voorzien. Ook wordt meer en meer 't Europeesch vaatwerk gebruikt; zelfs ijzeren bedden met klamboes behangen zijn in de bevolkingscentra geen uitzondering meer, terwijl houten bedden zeer veel in gebruik zijn.

Over Soekapoera. 't Gebruik van borden en kopjes, glazen, stoelen, tafels en hanglampen neemt ook bij den gewonen desaman gestadig toe. Messen, vorken en lepels ziet men daarentegen zelden en alleen bij de gegoeden. (*Economie van de desa in de Preanger-Regentschappen* 1x a, o.m.w. 1907: 81-82)

Aan het begin van de twintigste eeuw kon de Preanger niet langer als een enclave worden geportretteerd waar het maatschappelijk leven was blijven stilstaan. Als het leerstuk van de beperkte behoeften ooit werkelijkheidswaarde had gehad, dan leek dit geen juiste weergave meer te zijn voor het economisch gedrag van de bevolking. In hoeverre viel dit toe te schrijven aan ontwikkelingen die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw hadden voorgedaan?

De eerste vraag die hierbij opkomt is of de vordering van steeds meer arbeid voor de gedwongen teelt met een ingrijpende herverdeling van het grondbezit gepaard ging. Met name de instructie van 1839 die decreeteerde dat voortaan alle huishoudens bij de productie en levering van koffie ingeschakeld moesten worden beoogde aan de boereneigenaars de mogelijkheid te ontnemen het landloze deel van de bevolking aan zich te binden. De bezittende stand zou nu zelf verplicht zijn geweest de koeliearbeid te verrichten die zij gewend was aan hun 'afhangelingen' op te dragen. In algemenere zin is deze zienswijze terug te vinden in de vaak geciteerde passage bij Van Soest waar hij Van den Bosch als architect van het cultuurstelsel ervan betichtte het maatschappelijk bestel te hebben ontworpen.¹⁶ In hoofdstuk VIII heb ik uiteengezet dat voor deze voorstelling van zaken in het geval van de koffieteelt in de Preanger regentschappen geen empirische bevestiging te vinden is. De poging tot spreiding van de cultuurlast en ook van de herendiensten die in de eerste helft van de negentiende eeuw, niet eenmalig maar keer op keer werd doorgevoerd, heeft geen herverdeling van het grondbezit teweeggebracht. Kinder de Camarecq constateerde in zijn verslag van lokaal onderzoek door hem in 1856 ondernomen zelfs dat de dorpingen

... ongeschonden bewaard hebben het aloude stelsel der standenverdeling, niettegenstaande het tjarjahstelsel, volgens veler meening, reeds voor lang had opgehouden te bestaan en vervangen zou zijn geworden door dat der somahans. (Kinder de Camarecq 1861: 270)

Gesteund door uitspraken in andere bronnen uit het midden van de negentiende eeuw lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat er zeer waarschijnlijk weinig terecht was gekomen van de niet-aflatende pogingen, al ten tijde van de Compagnie ondernomen en door de directie van de vroegkoloniale staat met nog meer ijver voortgezet, om de standenstructuur in de Preanger ingrijpend te veranderen. Van Rees ten slotte, die zijn rapport in 1867 afsloot, meldde dat in de dorpen een klasse van gegoeden bestond waarin de vroegere *tjarjahs*, de hoofden van samengestelde boerenhuishoudens, te herkennen vielen. Het is niet onmogelijk en zelfs aannemelijk dat bij de aanplant en pluk van koffie hoe langer hoe meer dorpingen ingeschakeld raakten – met inbegrip van vrouwen en kinderen –, maar er bleef sprake van verschil in belastingheffing tussen meer en minder gegoeden. Bovendien lijkt het juist de kanttekening te plaatsen dat, zelfs indien er van een algemenere tewerkstelling in de cultures sprake is geweest, deze op de bestaande verhoudingen in termen van grondbezit en sociale status weinig uitwerking heeft gehad.

Hoe was de bouwgrond verdeeld op het moment van de bestuurlijke reorganisatie en in de jaren die daarop volgden? Kinder de Camarecq stelde bij zijn dorpsonderzoek in 1856 vast dat Sembir 61 huishoudens telde en de beschikking had over 73 bouw-sawavelden. Maar van deze hoeveelheid hadden 17 boerenhuishoudens slechts 26 bouw in eigendom. Zij waren de hoofden van *tjatjah*, maar werden in aantal ver overtroffen door 44 huishoudens van deelbouwers en boerenknechten. Al sinds mensenheugenis ontbrak het aan de mogelijkheid om de bouwgrond uit te breiden. Tweederde van het totale areaal was in handen van de hogere of lagere landadel: 31 bouw als apanage (*lungguh*), terwijl 16 bouw toebehoorde aan notabelen die in het dorp woonden maar de bewerking van hun bezit, zoals ook met de apanage het geval was, overlieten aan boeren die ter beloning van hun arbeid een deel van de oogstopbrengst behielden. De ligging van Sembir op korte afstand van de hoofdplaats van het regentschap kan een reden zijn geweest voor de uitermate scheve verdeling. Maar ook daarmee rekening houdend staat het geenszins vast dat deze verhouding vanaf het begin heeft bestaan. Door de hele Preanger heen had de landadel beslag gelegd op een zeer groot deel van het areaal dat voor de voedsellandbouw in gebruik was.

Aan de aristocratische oorsprong van het grootgrondbezit droeg bij dat de voornaamste regentenhuisen uitgestrekte jachtdomeinen bezaten. Zo was de vlakke langs de Tjitaroem het gepriviligeerde jachtgebied der Bandoengse regenten, waar vermaarde hertenjachten werden gehouden (De Roo de la Faille 1895: 48).¹⁷ De Wilde had al in 1830 opgemerkt dat het in reserve houden van deze gronden bedoeld was de toegang ertoe aan de gewone landman te ontfagen.¹⁸ Geleidelijk gingen de volkshoofden ertoe over aan deze terreinen, onder het afzien van hun feodale tijdverdrif, een productievere bestemming te geven. De herkomst van voorouders was echter ook een bedenksel van de heren om te verhullen dat zij zich in de loop der tijd velden hadden toegeëigend die door de boeren zelf waren ontgonnen. De laatsten plachten dit te doen krachtens het recht hen uitdrukkelijk gegund om sawa's op onbebouwde grond aan te leggen die niet aan anderen toebehoorden.

Dat de landadel gewoon was op oorspronkelijk boereneigendom beslag te leggen kwam aan het licht bij het onderzoek ingesteld naar de rechten van de inlander op grond. De ambtenaar belast met het enquêteren van boeren in de Preanger hooglanden benadrukte dat de bevolking de haar gestelde vragen uitgesproken terughoudend beantwoordde uit beduchtheid voor de hoofden. Hij voegde aan zijn verslag toe

dat vele gevallen van willekeurig afnemen van gronden zich hadden voorgedaan, in vroeger en later tijd. Werden er vragen gesteld omtrent den aard van het recht, dat het Gouvernement op den grond heeft, dan verschuilden de ondervraagden zich achter algemeenheden, die ruimte lieten voor de opvatting dat zij den regent als eigenaar van den grond erkenden. Dit had tengevolge, dat de questie maar liever ter zijde werd gelaten bij het onderzoek, terwijl de onderzoekende ambtenaren zelden, bevreesd dat het recht van den kleinen man op zijn grond er eenigermate door

zou worden verzwakt, de bewering dat alle grond behoort aan den vorst beschouwden als alleen ontsproten uit de aanmatiging der regenten. (*Eindresumé* 11 1880: 43)

Direct onder de dunne bovenlaag van de adellijke grootgrondbezitters kristalliseerde zich een stand van gegoede boeren uit. De kern daarvan bestond uit de voormalige *rahayat*, die als hoofden van samengestelde boerenhuishoudens in de directe entourage van de regentenfamilies waren opgenomen. Het terugtreden van de volkshoofden uit het bestuur leidde ertoe dat zij aan zelfstandigheid wonnen en zich nu tot een lokale elite van grotere grondbezitters ontplooiden. De verandering in het stelsel van belastingheffing, dat een belangrijk onderdeel van de Preanger reorganisatie was, betekende dat de boeren niet langer verplicht waren eenvijfde van de rijstooft af te staan. In de plaats van dit tribuut, dat voor hoofden en geestelijkheid bestemd was geweest, kwam na 1871 de landrente, die aan het gouvernement voldaan moest worden en voorlopig op 3/20 van de geschatte opbrengst van de padi in geld werd vastgesteld. Voor de producenten betekende dit in feite een aanzienlijke lastenverlichting. Het onmiddellijke gevolg was dat bouwgrond aan marktwaarde won en dat de prijs betaald voor zowel natte als droge velden in het laatste kwart van de negentiende eeuw sterk toenam. De commercialisering van de voedsellandbouw had met de regimeverandering een krachtige impuls gekregen, die zich manifesteerde in de opkomst van woekerpraktijken. Geldschietters deden hun intrede in de dorpseconomie en de transacties die zij afsloten droegen bij aan de voortgaande trend tot concentratie van de agrarische bestaansbronnen. De voormalige eigenaars bleven de grond bewerken, maar nu als pachters of deelbouwers (De Wolff van Westerrode 1904). Boven de gezeten boerenstand verhief zich dus een nieuwe formatie van handelaren-ondernemers die inkomsten verwierven door gebruik te maken van de arbeidskracht van anderen. Voor het grootgrondbezit was kenmerkend niet

... een in 't groot uitgeoefend bedrijf, maar een verzameling van deels zeer verspreid liggende grondstukken in één hand, die elk voor zich worden beheerd als kleinbedrijf welke zich dus alleen door hun aantal van 't bezit eens kleinen landbouwers onderscheiden. (Kern 1908)

Deze grootgrondbezitters belichaamden het mercantiele kapitalisme dat ook elders op Java tot ontplooiing kwam. In de Preanger toonde een aantal van hen zich bereid om voor eigen rekening en risico de exploitatie van de afgelegen koffietuinen ter hand te nemen. De teelt zelf was weinig lucratief, want gegeven de lage inkooprij van de koffie die de overheid betaalde wogen de baten nauwelijks tegen de kosten op. Voor de exploitanten van deze voormalige gouvernementstuinen was de overeenkomst die zij sloten toch aantrekkelijk, omdat hen na afloop ervan, al vijf jaar later, de vrije beschikking over de grond toeviel.¹⁹

Wat gebeurde met de apanagevelden waarop de volkshoofden beslag hadden gelegd? Opmerkelijk genoeg liet Van Rees na voor de overheveling daarvan een regeling te tref-

fen. Naar mag worden aangenomen niet bij gebrek aan zorgvuldigheid, maar uit vrees dat aantasting van dit gevestigde belang het verzet van de landadel tegen zijn ontzetting uit bestuurlijke bevoegdheden zou aanwakkeren. De koloniale autoriteiten toonden een opvallend gebrek aan belangstelling om na te gaan bij wie de voormalige ambtsvelden terecht kwamen. Vaak bleven deze in vruchtgebruik bij de nakomelingen van de landadel, soms hielden zij hun bestemming als ambtsvelden maar nu ten dienste van het ingestelde dorpsbestuur en in andere gevallen ging het eigendomsrecht over op de *panoekang*, die hun heren als deelbouwers hadden gediend. Wat in ieder geval uitbleef was dat leden van de landadel het areaal dat zij als *sawah kaprabon* in handen hadden gebruikten om zich tot grootlandbouwproducenten te ontwikkelen.

Ten tijde van het Preanger stelsel plachten de boeren met weinig grond gebukt te gaan onder de verplichting hun arbeidskracht primair aan te wenden voor werkzaamheden in de koffietuinen. Die last was zo zwaar dat kleine bezitters ertoe overgingen hun sawa van de hand te doen en nog geld toegaven aan de koper om van het drukkende werk bevrijd te zijn.²⁰ De strategie waartoe landarme boeren al in de tijd van de Compagnie hun toevlucht namen, uit te wijken naar afgelegen streken om zich aan een aanslag op hun productievermogen te onttrekken, was tot de afschaffing van het Preanger stelsel in stand gebleven. Maar aan dit beproefde verweer zich van een te zware tribuutheffing te bevrijden kwam met de bestuurlijke reorganisatie voorgoed een einde. De ontginningsordonnantie die in 1870 werd afgekondigd, ontzegde namelijk de vrije toegang tot woeste grond die de bevolking van oudsher genoot. Het belang van wat altijd een volkstraditie was geweest lag in de versterking van de onderhandelingspositie van de landarme segmenten zowel tegenover de grondbezittende stand in de eigen lokaliteit als jegens bovenlokale machthebbers. De moeite die zij zich hiervoor moesten getroosten was niet gering – zonder werktuigen, vee en vooral ook de beschikking over voedsel gedurende de tijd die het kostte een droog veld in de omgeving van het dorp bouwrijp te maken was het al bij voorbaat een hopeloze onderneming –, maar aan deze inspanning was de uitbreiding van het bouwareaal van generatie tot generatie te danken geweest. Op de uitwerking van het nu ingestelde verbod tot vrije ontginning en de voorafgaande vraag naar de overwegingen die eraan ten grondslag lagen kom ik in het laatste deel van dit hoofdstuk terug. Het gesloten verklaren van de agrarische bestaansbronnen ontnam in ieder geval aan de bezitloze onderklasse de mogelijkheid tot opwaartse mobiliteit door grond in gebruik te nemen en tot waarde te brengen waarop niet al door anderen beslag was gelegd.

Hoe groot was de omvang van de agrarische bevolking zonder grondbezit in de Preanger regentschappen tegen de tijd dat de bestuurlijke reorganisatie werd doorgevoerd? Van de 108.816 huishoudens die in 1860 hun bestaan in de landbouw vonden was een derde deel verstoken van rijstvelden (Enklaar 1871: 134).²¹ Een bespreking van de voortschrijdende concentratie van eigendom aan de bovenkant van de agrarische hiërarchie sloot Scheltema af met de vaststelling dat

... naast het oudere grootgrondbezit van feodalen-aristocratischen aard in de tweede der negentiende eeuw een grootgrondbezit ontstaan is door (naar Westersche opvatting) woekerpraktijken voornamelijk van een klasse van hadji's en andere welgestelden. (Scheltema 1927-1928: 305)

In het licht van deze conclusie zal het geen verwondering wekken dat steeds meer landarme huishoudens tot een landloos bestaan overgingen. Van kleinbezitters werden zij deelbouwers of landarbeiders. Toename van grootgrondbezit aan de ene kant van het maatschappelijke spectrum en een proces van proletarisering aan de andere kant waren beide bepalend voor het karakter van de inheemse landbouweconomie na de bestuurlijke hervorming. Over de klasse van landarbeiders berichtte De Wolff van Westerrode in 1904 dat zij als vaste knechten bij hun meester in dienst waren. Zij woonden bij hem in en kregen behalve voedsel en vrije kleding ook nog een hoeveelheid padi bij de oogst.²² In de lagere echelons van de dorps economie was de breuk met het verleden minder groot dan op hoger niveau het geval lijkt te zijn geweest. De constructie van het dorpsbestel in de Preanger droeg ertoe bij de spanningsverhouding tussen continuïteit en discontinuïteit aan het licht te brengen.

Verlate inrichting van het dorpsbestel

Het besluit van de koloniale overheid om bestuur en belastingheffing in de Preanger zelf ter hand te nemen bracht de noodzakelijkheid met zich mee om, zoals elders op Java al gebeurd was, het dorp aan te wijzen als draagvlak voor de uitoefening van gezag. Zoals ik in een vroegere publicatie uiteenzette was de befaamde dorpsgemeenschap op Java niet een instelling in oude tijden ontstaan, maar een koloniale schepping aan het begin van de negentiende eeuw bedacht om na uitschakeling van de inheemse aristocratie greep te krijgen op de boerenproductie (Breman 1979).²³ Mijn betoog was de uitkomst van een historische studie naar de wijze waarop de vroegkoloniale staat overging tot de vordering van grond en arbeid in het gebied van Cheribon. In de kustvlakte van Noord-Java stond bij deze tribuutheffing de teelt van suikerriet voorop. De invoering van het landrentestelsel betekende dat de overheid 'het dorpsbestel' tot het zwaartepunt maakte van haar interventie op het lokale niveau.²⁴ Het ontnemen van de macht aan het sultansbestuur in de havenstad en de omgeving ervan ging gepaard met de aanwijzing van het dorps hoofd als de agent van het gouvernement belast met de opdracht de boeren tot productie voor de export te verplichten. Vanaf 1830 zou het cultuurstelsel aan deze modaliteit van exploitatie van land en volk in een uitgewerktere vorm gestalte geven. Het leunen op het dorpsbestel bleef in de Preanger regentschappen achterwege en ook de verkiezing van dorps hoofden was hier nooit voorgekomen, zoals de resident in 1858 verklaarde.²⁵ De volkshoofden mobiliseerden de bevolking niet langs lijnen van territorialiteit culminerend in de beheersing van de boeren-

lokaliteit als een gemeenschap. Het dorp was in dit gewest de *kaloeroehan*, een verzameling van los van elkaar staande gehuchten, kleine woonkernen waarin de *tjatjah*-formatie nog te herkennen was. In plaats van de samenvoeging daarvan tot een grootschaliger, geconcentreerder dorpsverband, waartoe Daendels al vroeg in de negentiende eeuw opdracht had gegeven, bleef het nederzettingspatroom in de Soenda hooglanden zijn verspreid karakter behouden. In Soekapoera en een deel van Soemedang woonde tot ver in de negentiende eeuw de bevolking nog steeds in kleine gehuchten bestaande uit vijf of zes hutten, op een onderlinge afstand van acht tot tien palen van elkaar (Van Deventer 11 1866: 711). In 1856 beschreef Kinder de Camarecq de nederzetting Sembir bij Soemedang als een lokaliteit gevormd door wat een hoofdkampong (*lemboer*) heette en vier onderhorige gehuchten. Van Marle, eveneens bestuurambtenaar, trof omstreeks de zelfde tijd in het regentschap Tjandjoer eenzelfde nederzettingspatroom aan. De wooneenheden door hem in kaart gebracht waren kampongs die in doorsnee een twintigtal huisgezinnen omvatten. Een aantal van deze kernen en de daaronder vallende gehuchten (*babakan*) waren met elkaar verenigd in een *kaloeroehan*. Tekenend voor de verspreide bewoning was dat Tjiloentoe, een van de twee gemeentes door hem geïnventariseerd, 117 huisgezinnen telde opgesplitst over zes kampongs en elf daarbij behorende gehuchten (Van Marle 1861: 15).

Aan die afwijking op de landelijke inrichting van Java maakte de bestuurlijke reorganisatie een einde. Het besluit dat de gewestelijke autoriteiten in 1865 namen om de inwoners van een *kaloeroehan* uit hun midden een hoofd te laten aanwijzen liep vooruit op de aanwijzing van het dorp als ankerpunt voor de Preanger overheidsadministratie. De keuze van lokale notabelen was altijd het prerogatief van de volkshoofden geweest, maar met de constructie van de woonkernen tot een gemeenschap ging ook samen de veronderstelling dat het dorpshoofd niet van hogerhand maar door de inwoners zelf werd aangewezen. Zijn aantreden en wel of niet aanblijven bij een volgende verkiezing getuigde van de democratische signatuur welke het koloniale gezag geneigd was aan het 'oorspronkelijke' dorpsbestel toe te schrijven. In die visie kwamen uit de gemeenschap een aantal aanzienlijken naar voren gemachtigd om de stem van de overige dorpelingen te vertolken. Het opzijschuiven van de bovendorpse volkshoofden hield in dat de toestand zoals die in een ver verleden zou hebben bestaan weer hersteld werd.

De gewestelijke autoriteiten pretendeerden zich niet te bemoeien met de verkiezing van de desahoofden. De landadel bleef achter de schermen nog geruime tijd invloed op de lokale gang van zaken uitoefenen en zag erop toe dat geen kandidaten aangesteld werden die aan het belang, met name grondbezit en de opbrengst ervan, schade toebrachten. Wat in feite gebeurde was dat de lokale macht in handen kwam van een smalle bovenlaag die als *tjatjah*-hoofden de vaste steunpunten van de regenten in het boerenlandschap waren geweest. Zij maakten dus al deel uit van een maatschappelijke voorhoede, maar konden zich voortaan veroorloven hun eigen positie en belangen zwaarder te laten wegen. Het desahoofd en andere leden van het dorpsbestuur werden, overeenkomstig de staande praktijk,

met ambtsvelden uitgerust die aan het bouwareaal van de gemeenschap waren onttrokken. De bewerking daarvan gebeurde door *panoekang* die als hun deelbouwers geregistreerd stonden.

Het onderzoek ingesteld naar de rechten op grond van de inheemse bevolking bracht aan het licht dat na doorvoering van de hervormingen in de Preanger het aantal hoofden in de nu gevormde dorpsgemeenten opvallend groot was (*Eindresumé* III, 1896: 190). Maar bij die constatering moet wel als kanttekening geplaatst worden dat Van Rees bij zijn bestuurlijke reorganisatie een einde had gemaakt aan het optreden van een grote groep functionarissen die zorg droegen voor de schakeling tussen regenten en bevolking. Zij werden in de ambtelijke nota's als een parasitaire laag van tussenhoofden aangeduid voor wie in het nieuwe model van koloniale administratie geen plaats was ingeruimd.

Het koloniale gezag had de volkshoofden in de loop van de tijd er hoe langer hoe meer toe verplicht zich in een strakkere organisatie te voegen, functies met specifieke bevoegdheden en taken die niet overlaptten en opzettelijk vaag gehouden werden, maar ten opzichte van elkaar duidelijk waren afgebakend en in een hoog-laagverhouding stonden. Kortom, naast territorialisering had zich eveneens een hiërarchisering voltrokken van de inheemse machtsuitoefening. Die omvorming en de nieuwe spelregels eraan gehecht, bracht de overbodigheid aan het licht van tal van figuren die beklemd raakten, omdat de schakeling van lagere naar hogere echelons volgens formele regels verliep. Hun aanwezigheid paste niet in een configuratie die in de voorstelling van het koloniale gezag als een dualiteit was geconstrueerd: de adellijke stand in en rond het regentenhof, de boeren in de dorpen en een ambtelijke administratie van inheemse functionarissen die voor de verbinding ertussen zorg droeg. De puzzel gold vooral de categorie die als middenpersonen tussen de districtsbeambten en *desa*-hoofden werden aangeduid. De namen waaronder zij in verschillende delen van Java bekend waren liep uiteen: *loerah*, *koewoe aris*, *penatoes*, *bekel*, *glondong*, *panglawe*, *mantri*, *patinggi*, *palang*, *panglakoe*, *pantjalang*, *demang*, *bahoe aris*, *patinggi aris* of *prijaji* (zie Davelaar 1891). Kinder de Camarecq vermeldde dat de hogere inlandse functionarissen vroeger als *prijaji* plachten te worden aangeduid.²⁶ De tussenhoofden bleken rijstvelden te bezitten in alle dorpen die onder hun hoede stonden en beschikten ook over boedes, *kebajan*, die voor hen opdrachten uitvoerden. Over wie deze 'tussenhoofden' aanstelde bestond grote onzekerheid en al even schimmig bleef wat precies hun bevoegdheden waren (Breman 1980: 15-21; zie ook Muellherin 1970-71). De overheersende opvatting was dat het om desahoofden ging die kans hadden gezien hun invloed naar andere nederzettingen uit te breiden en als gemachtigden van diverse lokaliteiten tegenover hogere machthebbers op te treden. In omgekeerde richting gaven zij bevelen door die van bovenaf kwamen. Andere bronnen meenden dat tussenhoofden als plaatsvervangers van hun superieuren optraden.

In de Preanger oefenden die personen zelfs, bij ziekte of afwezigheid der Wedana's, hunne functien uit en voerden aldus het bestuur over een geheel district. Daar hun geen wettig inkomen

werd toegekend, lag het voor de hand dat zij van hun gezag misbruik maakten, om zich onwettige voordelen te verschaffen. (Davelaar 1891: 371)

In een op territoriale leest geschoeid bestuur golden deze middelaars niet langer als een nuttig maar als een schadelijk element. Hun uitschakeling werd formeel al een feit toen de resident van de Preanger regentschappen in 1840 de bevoegdheid aan zich trok om de benoeming van alle beambten lager dan het districtshoofd niet langer aan de regent over te laten maar zelf in handen te nemen, een besluit waartoe hij feitelijk niet gerechtigd was (De Klein 1931: 86-87). Weliswaar zal in de heersende praktijk geen verandering zijn opgetreden, maar een nieuwe stap was gezet die een aantasting betekende van de bevoegdheden toegekend aan het inheemse gezag. Het vervolg hiervan was de formele afschaffing van de tussenhoofden enkele decennia later. Tot deze maatregel werd besloten nadat de Raad van Indië in 1864 een nota had uitgebracht met kritiek op het gemak waarmee onder het cultuurstelsel de vermeerdering van hun aantal was toegelaten. Zeker, het was de voortzetting van een oude volksinstelling, maar dat kon niet als een argument voor het behoud ervan worden aangevoerd. Het misbruik was verdergegaan dan ooit tevoren, want het inheemse bestuur had nooit geschroomd het aantal hoofden uit te breiden die ten koste van de bevolking leefden. Nu was de tijd rijp om deze lieden uit hun bevoorrechte positie te verwijderen.

Toen de adviezen ingewonnen bij de directeur van Kultures en residenten alle in dezelfde richting wezen – geen handhaving maar afschaffing – sloot ook de gouverneur-generaal zich bij deze zienswijze aan.²⁷ O. van Rees kreeg tot taak bekendheid te geven aan de voorgenomen buitendienststelling van de tussenhoofden. Vacatures zouden voortaan niet meer vervuld mogen worden en hun afdanking gebeurde zonder enige vergoeding te ontvangen voor de diensten die zij hadden bewezen. Zij waren immers nooit formeel erkend geweest in de functie die zij vervulden en konden daarom ook geen aanspraak maken op compensatie. Tekenend voor hun intermediaire positie was dat zij ambtsvelden in alle van de onder hun jurisdictie vallende dorpen hadden. Bovenlokale hoofden die aanbleven, zoals *wedana*, belast met de leiding over een district, kwamen in betaalde dienst van het gouvernement. Interessant is dat de ontzetting van deze stand van notabelen uit hun rol van intermediairs gebeurde met als voorwendsel dat hun optreden strijdig was met de volkswil en het volksbelang. Het was de voortzetting van de poging het deel van de lagere landadel, dat niet in het ambtelijke stelsel was opgenomen, in de boerenbevolking terug te drijven en aan hun bemoeienis met de bovenlokale sfeer een einde te maken. Buiten beschouwing bleef dat deze middelaars in de inheemse machtsuitoefening in de Preanger regentschappen van grote betekenis waren en zich niet zomaar opzij lieten zetten. Het onderzoek naar de grondrechten stelde vast dat voorname personen die geen ambt bekleedden weer afdaalden tot de volksklasse, maar nog wel als *sentana* werden aangeduid (Eindresumé III 1896: 190). Op grond van hun vroegere status werden zij in de boerenstand

van aanzienlijken opgenomen onder behoud van hun vroegere voorrechten, zoals apanagegrond en vrijstelling van diensten aan het gouvernement.

Een heikel punt was het niet langer dulden van de inmenging van geestelijken in wereldse zaken, vooral hun bemoeienis met de landbouw en de heffing van belasting die daarop rustte. De vrijwillige giften van de boeren aan hen daalden tot de helft van de verplichte afdracht die zij voorheen inden (Verslag uitkomsten der reorganisatie van het gewest 1874). Buiten de Preanger kwam het weinig voor dat de priesterlijke stand een voornamelijk rol speelde in het regelen van de voedsellandbouw, de aanleg van waterleidingen en het bijhouden van het grondregister. Daendels had vroeg in de negentiende eeuw deze taken in de Soenda hooglanden aan de godsdienstige specialisten opgedragen en hen in ruil ervoor met een tiende deel van de rijstproductie beloond. Het betekende een aanzienlijke verzwaring van de lasten die de boeren moesten opbrengen. De maatregel getuigde van de sterke positie die de islam toen al in het gebied innam en die waarschijnlijk het gevolg was van de steun die de volkshoofden aan de verbreiding ervan gaven. Van Rees citeerde in zijn rapport een bron uit 1808 waarin de geloofsijver van de regent van Tjiandjoer kritisch werd belicht en de geestelijkheid een plaag voor de bevolking heette te zijn. In de decennia erna spreidde die godsdienstige invloed zich over de hele Preanger uit, stellig vergemakkelijkt door de medebetrokkenheid van hogere en lagere moskeedienaren in tal van bestuurlijke werkzaamheden aan hen onder de ultieme verantwoordelijkheid van het hoofdengezag opgedragen. Zij waren op hun taken voorbereid door onderwijs te volgen in *pesantren*, instellingen voor de opleiding tot geestelijke ambten waarvan resident Van der Capellen al het bestaan had vermeld.²⁸ Nog voor het einde van de achttiende eeuw vroegen enkele regentzonen toestemming om naar Mekka te gaan, een verlangen waaraan het koloniale gezag niet dan met grote terughoudendheid bereid was toe te geven. Vanaf het midden van de negentiende eeuw viel de toename van het aantal Mekkagangers niet te stuiten, ook al maakte de kosten met de bedevaart gemoeid het begrijpelijk dat de belangstelling ervoor tot de gegoede boerenstand beperkt bleef. Indien de hadji al niet bij vertrek als een notabele gold, dan ging hij na het volbrengen van de reis tot die rang over. Aan de geloofsprikkels om naar Mekka te gaan droeg bij dat de pelgrim bij terugkomst in zijn dorp werd vrijgesteld van herendiensten. De overheid was lange tijd niet scheutig met het uitgeven van verloopbrieven voor de bedevaart en vroeg sinds 1825 daarvoor 110 gulden. Na afschaffing van de forse eis tot betaling voor een vergunning in 1859 nam het aantal pelgrims uit de Preanger sprongsgewijs toe. Terwijl dit aantal in 1850 nog 71 bedroeg, steeg het in 1857 tot 2152 en in 1862 tot bijna vijfduizend. Schrikbarend, zo beoordeelde Croockewit de groei van het aantal Mekkagangers. Met het oog op het gevaar dat van die kant dreigde te bezweren bleven tegenmaatregelen niet uit.

Het gouvernement is er in de laatste jaren ernstig op bedacht geweest, het toenemend fanatisme en bijgeloof tegen te gaan door de uitgave van boekjes in de soendasche taal, waarin het bijgeloof

als dwaasheid wordt voorgesteld en aan de inlanders hunne eigene geschiedenis (niet die der Arabieren) en episoden uit onze vaderlandsche geschiedenis verhaald worden. Een zelfopoffering als van Jan van Schaffelaar, van Van Speyk, van Prins Willem I, die ter liefde van zijn volk zijne kostbaarheden verkocht, dit zijn episoden, die den inlander respect inboezemen voor de geschiedenis zijner beheerschers. Dat de moord der de Witten zorgvuldig verzwegen wordt, spreekt van zelf. Deze boekjes zijn zeer goedkoop verkrijgbaar gesteld en worden thans al meer en meer verspreid; menigmaal hoorde ik te Garoet voorlezingen, naar men mij vertelde uit die boekjes, en gewoonlijk op een zingenden toon. (Croockewit 1866: 322)

Ondanks deze stichtelijke contrapropaganda, door Holle op gang gebracht, lukte het niet de geloofsijver te beteugelen. Zoals de dorpschouwen hun invloed achter de schermen behielden, zo bleven ook de geestelijken de werkzaamheden voortzetten die sinds lang aan hen waren toevertrouwd. Voor de taken hun ontnomen was vaak geen vervanging te vinden, terwijl op het lokale bestuur wel de verplichting berustte een omstandige boekhouding te voeren. Een inventarisatie van een desa in 1869 bracht aan het licht dat zestien doorlopende registers moesten worden bijgehouden. Daarnaast kregen inwoners in voorkomende gevallen certificaten, passen of vergunningen om iets te mogen doen of juist na te laten. Jaarlijks werden 600 vel papier volgeschreven (Nederburgh 1877: 429-430).

De geestelijken behoorden tot de weinigen die konden lezen en schrijven en die vaardigheden waren onmisbaar in het verkeer met het koloniale gezag. Pas toen de schrijver zijn intrede deed in het Preanger desawezen had het districtshoofd een aanspreekpunt voor de verzorging van de administratie (*Eindresumé* III 1896: 225 en bijlage 00: 178), maar geruime tijd was het de dorpspriester die in deze van hogerhand aangestuurde behoefte hielp voorzien. Nog uit 1882, tien jaar na de hervormingen, is er een bericht dat de *lebe* de als schrijver aangestelde *djoeroetoelis* in de oostelijke Preanger het bestuur terzijde stond bij de inning der landrente (Van Oosterzee 1882: 393). Disputen over grond plachten door geestelijke rechtbanken beslecht te worden en in die traditie kwam geen verandering. Dat ook de hogere geestelijkheid zich niet terugtrok in godsdienstige beslomeringen, maar haar belangstelling voor zaken van wereldser aard bleef behouden, bleek toen in het begin van de twintigste eeuw aan het licht kwam dat de hoofd-*panghoeloe* van Tjiandjoer de grootste geldschieder in het gewest was; hij zette zijn bedrijfskapitaal, dat op 200.000 gulden werd geraamd, tegen een jaarlijkse rente van 30 procent uit (De Wolff van Westeroode 1904: 71). Het gouvernement vreesde dat een versterking van de religieuze identiteit van de bevolking de politieke onrust zou aanwakkeren; uit de gebeurtenissen in later tijd kan de juistheid van deze veronderstelling worden afgeleid. Tegen die achtergrond moet de aanbeveling door Van Rees begrepen worden de sfeer van staat en godsdienst van elkaar te scheiden. De overheid nam op zich het geloofsleven vrij te laten, maar wenste omgekeerd een streep te zetten onder de bestuurlijke werkzaamheden die leden van priesterlijke stand

onder het hoofd gezag plachten te verrichten. De instructie in 1870 uitgevaardigd luidde dat de geestelijkheid

... zich geenerlei magt of gezag aanmatigt over de materiële belangen der bevolking, dat de opbrengsten waarvan zij het genot heeft, blijven binnen de grenzen, door hare godsdienstleer voorgeschreven en dat de inning daarvan geschiede buiten eenige tusschenkomst of inmenging van het inlandsche bestuur.²⁹

Zoals de Preanger hervorming niet onmiddellijk een einde maakte aan het gezag dat de volkshoofden genoten, zo bleef eveneens – waarschijnlijk duurzamer en indringender – van de geestelijkheid een grote invloed op de bevolking uitgaan. Het kunnen lezen en schrijven maakte de priesters niet alleen onmisbaar voor de dorpsadministratie, maar zij gebruikten die kennis ook bij het geven van godsdienstonderricht aan volwassenen en kinderen. Hoe het bij deze dagelijkse bijeenkomsten in het gebedshuis toeging, geeft de volgende passage weer uit een reisverslag aan het einde van de negentiende eeuw.

In de 'kaoem' is het donker, maar een enkel huis is flauw verlicht; al is de rieten kreh neergelaten, toch gunt zij ons een blik op het toneeltje daarachter. Bij het flauwe licht van een blikken petroleum-kandelaar zitten daarnaast een paar jongens zich te oefenen in het koran lezen of het spellen van den tekst; - met het arabisch ezeltje, waarop het boek ligt, vóór zich, lezen ze hardop met schelle stem, terwijl het bovenlijf zacht heen en weer beweegt. (De Roo de la Faille 1895: 159)

Door het hele gewest heen, maar vooral in het oostelijk deel ervan, nam het aantal gebedshuizen en *pesantren* sterk toe. De laatste waren instellingen die zich toelegden op religieus onderwijs en opleidingen verzorgden tot het ambt van geestelijke. De nauwe verwevenheid tussen samenleving en godsdienst kon uiteraard de overheid niet zijn ontgaan, maar het wettig gezag achtte het opportuun daaraan zo weinig mogelijk aandacht te schenken in de hoop dat die verbondenheid geen politieke bijwerking zou krijgen. Ijdele hoop, zo bleek later toen in en vanuit de Preanger religieuze bewegingen zich verbreidden die op steun van de bevolking konden rekenen. Zorg baarde vooral de vermenging van islamitische geloofsijver met politieke motieven. Zo werd in 1871 in een dorp van Garoet een tienjarig meisje samen met haar ouders gearresteerd bij de vondst in hun huis van een prent van Dipanegara, de volksheld uit de tijd van de Java-oorlog (1825-1830). Tegen zulke blijken van pronationalistische sentimenten trad de koloniale overheid krachtdadig op.

Verplaatsing van dienstbaarheid

Een belangrijke doelstelling van de hervormingsoperatie was een einde te maken aan het *ngawoela*-stelsel, dat de boeren in dienstbaarheid aan de heren gebonden had gehouden. Al eerder was geprobeerd een grotere hoeveelheid arbeid voor de koffieteelt te mobiliseren door het landarme en landloze segment van de bevolking aan de greep van de grotere grondbezitters te onttrekken. Van Rees moest evenwel vaststellen dat de *somahan*-verordening, die in 1839 was afgekondigd, niet dit effect had gesorteerd. Weliswaar lukte het om meer mannen, vrouwen en kinderen dan ooit tevoren voor de gedwongen cultuur te vorderen, maar deze algehele mobilisatie vooral in de oogsttijd had geen verandering gebracht in de ongelijke verdeling van het grondbezit tussen de agrarische huishoudens. De vaststelling door Van Rees dat de regenten kans hadden gezien niet minder dan een achtste deel van hun onderdanen als cliënten erop na te houden en voor eigen gebruik aan te wenden – deze volgelingen waren afkomstig uit de gegoede boerenstand – getuigde van de onvolkomen controle door het gouvernement op het productievermogen van de Soendaneese bevolking. De ontzetting van de volkshoofden uit hun bevoegdheden en de drastische restrictie hun opgelegd in de omvang van hun gevolg was natuurlijk een noodzakelijke voorwaarde voor het doorsnijden van de band tussen heer en meester, maar bracht het een breuk in de sociale verhoudingen tussen hoog en laag teweeg? Voor een belangrijk deel wel, want de voornaamste volkshoofden onderhielden voortaan geen rechtstreekse betrekkingen meer met wat hun onderdanen waren geweest. Zij bleven aanzien genieten, maar hadden buiten de *dalem* weinig te zoeken. Voor de lagere heren, tot de rang van districtshoofd, lag dit anders. Aangesteld als ambtenaren/beambten in koloniale dienst konden zij in die officiële hoedanigheid niet langer hun eigenbelang en distinctiezucht laten prevaleren. Wat zij deden dan wel nalieten gebeurde voortaan in naam van het gouvernement.

In de constructie van het dorpsbestel lag echter een aangrijppingspunt met de toestand die eerder had bestaan. Het *ngawoela*-stelsel, dat was afgeschaft, keerde terug in de figuur van het dorpsbestuur dat werd uitgerust met ambtsvelden en de toewijzing van *panoekang* uit landloze huishoudens om voor de bewerking ervan zorg te dragen (De Klein 1931: 126). Het betekende de voortzetting van de meester-knechtverhouding aan het grondvlak van de boereneconomie. Zeker, niet langer als een organiserend principe van het gehele maatschappelijk bestel, maar als een restverschijnsel dat slechts een deel van de inwoners van de lokaliteit omvatte. Volgt hieruit dat dienstbaarheid van marginale betekenis was geworden? Mijn bevestigend antwoord op die vraag heeft als kanttekening dat in de context waarin dienstbaarheid gevorderd werd een verandering kwam die het dorpsniveau had overstegen. Het besluit om het gewestelijke bestuur in de Preanger te verankeren in het desawezen kwam op een moment dat tal van commentatoren kritische vragen stelden bij de idee dat de lokale gemeenschap als een naar binnen gerichte collectiviteit behouden

moest blijven. De herbezinning was geïnspireerd door het groeiende inzicht dat het dorpsbestuur zich niet door het koloniale belang liet leiden.

De Regering bijvoorbeeld behoeft een hoofd die de koffiekultuur behartigt, maar de dessalieden hebben er liefst één die niet naar de koffietuinen omziet. (Nederburgh 1877: 444)

Behalve het probleem van een te groot aantal 'free riders' die ambtsvelden kregen zonder daarvoor een contraprestatie te leveren en die niet of onvoldoende meedeelden in de verplichtingen jegens de overheid, bleek achter het beeld van een hechte gemeenschap waarvan de leden zich met elkaar verbonden wisten en eendrachtig samenwerkten tot heil van allen een heel andere werkelijkheid schuil te gaan. Ongetwijfeld, nog lange tijd werd sceptisisme weerlegd met de suggestie dat de voorvaderlijke volksinstelling ontspoord was geraakt door negatieve invloeden van buitenaf. Maar het viel niet vol te houden dat factionalisme en machtsmisbruik waarover bericht werd aan buitenstaanders kon worden verweten. Waar eerder de nadruk lag op sociale cohesie en de eensgezindheid van de dorpelingen kwam nu hun onderlinge verdeeldheid meer naar voren. De discussie spitste zich toe op de verkiezing van het dorpshoofd. Moest daaraan de vrije hand worden gelaten en was het wel verstandig om, met een beroep op traditie, de periodieke wisseling van gemeentelijk leiderschap te handhaven als uit een oogpunt van goed bestuur een vaste aanstelling voor de hand lag? Het alternatief was de fictie van een gekozen dorpshoofd niet langer voort te zetten, maar deze functionaris van overheidswege aan te stellen. Aan die maatregel was echter een prijs verbonden, namelijk de bezoldiging waarop deze functionaris als een benoemde beambte dan recht had. Daarmee zou jaarlijks tien miljoen gulden zijn gemoeid (Nederburgh 1877: 462). Goed bestuur was wel belangrijk, maar het mocht niet veel kosten. Vasthouden aan het bedenkfel dat aan het hoofd van een desa een man stond op wie de keuze van zijn mede-inwoners was gevallen had het grote voordeel dat diens aanstelling ten laste van de gemeenschap zou blijven. In deze gang van zaken zou tot het einde van de koloniale heerschappij geen verandering komen.³⁰ Bovendien, zo voegde S.C.H. Nederburgh aan zijn kosten-batenafweging toe, nu had het Europees gezag het grondvlak van de boerensamenleving bereikt en zou het niet langer dulden dat de desabesturen zich aan knevelarijen en afpersingen te buiten gingen. Als oud-resident van Cheribon, waar hij acht jaar aan het hoofd van het gewest had gestaan, beriep hij zich op een grondige kennis van zaken.³¹ Het dorpshoofd en zijn handlangers bleven aan, maar zouden voortaan onder streng doch rechtvaardig toezicht van Hollandse ambtenaren hun taak vervullen.

Het desawezen stond onder druk van twee kanten. Onder curatele van bovenaf, maar misschien nog belangrijker waren de krachten die tot ondermijning van de gemeenschap van binnenuit leidden. Nederburgh stond in zijn verhandeling lang stil bij de aantasting van de corporatieve grondslag van de boerenorde. Het was de uitkomst van een proces van maatschappelijke emancipatie. De oude Javaan die in onderdanigheid aan zijn hoofd

... zweeg en gehoorzaamde uit besef van onmacht en van plicht, verdwijnt meer en meer om plaats te maken voor den nieuwen Javaan die zich zijner vrijheid bewust, zijne rechten kent en beide durft te handhaven. (Nederburgh 1877: 436)

De auteur betoogde dat een krachtig gemeentewezen ontstaat in een weinig ontwikkeld stadium van de maatschappij wanneer het individu voor bescherming en steun op de dorpsgemeenschap is aangewezen en daarvoor graag vrijheid inlevert en haar bestuur vrijwillig eerbiedigt en gehoorzaamt. Maar als de kracht van de staat is toegenomen en zijn onderdanen rechtvaardig en billijk bejegent, zoals onder Nederlandse heerschappij gebeurde,

... dan is het dessawezen niet meer zoo strikt noodig voor de veiligheid der individuen, dan beginnen velen de banden van het dessagenootschap en de voogdij van het dessabestuur lastig te vinden en te haken naar verdeling en individueel genot van het gemeene goed en naar individuele vrijheid. (Nederburgh 1877: 438-439)

Bootveer in de Tjitaroem bij Tjiandjoer. De Nederlandse bestuursambtenaar wacht met zijn rijtuig op de oversteek. Tot zijn geleide behoort onder andere een panghoeloe, een hoge islamitisch ambtenaar die aan het hoofd staat van de districtsmoskee. (Foto vóór 1880). KITLV collectie

Bij het opmaken van de balans stelde de vroegere resident tevreden vast dat de Javaan de goede weg was ingeslagen en die langzaam op wandelde (Nederburgh 1877: 427). Het verlangen naar vrijheid dat zich aftekende in de oplossing van de desagemeenschap mocht natuurlijk niet ten koste gaan van de rechten en belangen van de koloniale staat.

In dit voorbehoud wrong de schoen. Want bij het opwandelen van de weg die naar ontwikkeling leidde stond de bevolking onder streng toezicht en stuitte zij al meteen op de dienstbaarheid die het gouvernement van haar vergde. De poging tot opruiming van deze relatie in de inheemse huishouding liet onverlet de handhaving ervan in de uitoefening van koloniale macht en gezag. Dit gold om te beginnen het gedrag dat de Hollandse ambtenaren van hun ondergeschikten eisten. Zoals de regenten bij het verlaten van de *dalem* gewend waren zich met een gevolg te omringen, zo gingen ook controleur, assistent-resident en resident in hun ambtsgebied op tournee begeleid door inheemse functionarissen. Niet alleen om uit te leggen en toe te lichten – de taalvaardigheid van de bestuurders bleef pover –, maar ook om met hun aanwezigheid en lichaamstaal de verschillen in rang ten toon te spreiden. Het ontbreken van familiariteit in de omgang tussen Javaanse en Europese ambtenaren, waarop Nederburgh wees, lag niet in de laatste plaats aan het hiërarchische onderscheid tussen hen. De westerse gezagsdrager bezat weliswaar een grotere daadkracht, maar eigenlijk was de inheemse ambtenaar geschikter om aan inlanders leiding te geven.

Wordt de van nature trage en langzame Javaan door een voortvarend en driftig Europeaan aangedreven, zoo raakt hij licht verbijsterd, maar het Javaansche hoofd kent de hem zeer begrijpelijke traagheid van den kleinen man, hij is warsch van overijling en hij handelt geheel volgens zijne natuur door met geduld en voortdurend maar zachte aansporing de aangeborene traagheid zijner ondergeschikten te overwinnen en ten goede te leiden. (Nederburgh, 1877: 409)

De Europese gezagsdragers hielden er in hun ambtelijk bestaan een stoet van bedienden op na: boden, oppassers, wachtslieden en koetsiers. Daarbij kwam na dienstdag nog de huiselijke staf waarvan de omvang wisselde met de rang van de patroon. In de verzorging van hun heer en meester brachten zij ook zijn aanspraak op voornaamheid tot uitdrukking. Zo bleef het de gewoonte om ten gerieve van de gouverneur-generaal dorpingen tot op grote afstand bij toerbeurt in herendienst op te roepen.³²

Alweer, het was niet anders dan de regenten plachten te doen. In de bestuurlijke stijl van optreden en omgang waren landsheerlijke elementen ingeslepen die niet uit Europa waren meegenomen, maar in de Javaanse respectievelijk Soedanese aristocratische cultuur hun oorsprong vonden. De ontzetting van de regenten uit hun 'traditionele' bevoegdheden was samengegaan met een groeiende kritiek op de willekeur en knevelarijen waaraan zij zich schuldig maakten. Zeker, zulke praktijken begaan door Europese gezagsdragers, als ze al bestraft werden, bleven aan het zicht onttrokken en waren zelden aanleiding voor publieke discussie. Rond de tijd dat Van Rees aan zijn opdracht werkte blijkt de assistent-resident

van Tjiandjoer uit zijn ambt te zijn ontheven, omdat hij zich tegenover inheemse volks-
hoofden had misdragen. Het moet wel om zeer ernstige vergrijpen zijn gegaan, die de
koloniale directie ertoe bracht hem te ontslaan. Het voorval heeft Van Rees in ieder geval
niet aangegrepen om in zijn rapport uit te wijden over de tekortschietende kwaliteit van
het Europese bestuur.

Een gardoe of wachthuisje langs de weg van Weltevreden naar Jatinegara. In elk dorp moesten sinds de tijd van Daendels een aantal mannen vanuit zo'n lokaal 's nachts de wacht houden en bij onraad alarm slaan op de trommel die bij de ingang hing. (Foto vóór 1880) Collectie KITLV

De koloniale dienstbaarheid deed zich niet alleen in de personele sfeer voor, maar nog belangrijker was de institutionele inbedding ervan. Herendiensten waren de noemer waarmee het gouvernement het gratis beslag op arbeid rechtvaardigde. Het gebruik daarvan diende tot handhaving van de openbare orde en veiligheid. Bewaking langs de doorgaande wegen vergemakkelijkte het houden van toezicht op het verkeer. Reizigers die met pech onderweg strandden waren blij verrast als een stel Soendoenezen uit het landschap opdoken en zich haastten de schade te herstellen, zodat het oponthoud slechts korte tijd in beslag nam.³³ In de dorpen kwamen wachthuizen van waaruit de dienstplichtige bezetting, bij

toerbeurt afgelost, in de nachtelijke uren rondes ondernam om bij onraad alarm te slaan. De nachtwakersstaat had haar koloniale verschijning gekregen. Naast orde en veiligheid hechtte de overheid ook aan een boerenlandschap dat er opgeruimd bij lag. Reisverslagen repten vol lof over de netheid van de negorijen (de aanduiding voor hoofdplaatsen) en dorpen.

Dat was eerder in de negentiende eeuw wel anders geweest. Van Sevenhoven, de eerste directeur van Cultures, had de boerennederzettingen op Java geschetst als armzalig en zonder enige onderlinge samenhang, daardoor onoverzichtelijk en voor allerlei kwaad volk gemakkelijk toegankelijk. De huizen stonden ver van elkaar en de losse verzameling van kleine woonkernen typeerde hij als rommelig en onverzorgd.³⁴ Hij wilde daarin verandering brengen door de boerenhabitat volgens een vast patroon in te richten: een vierkant, met toegangen naar de velden die afgesloten en bewaakt konden worden, de op rij gebouwde huisjes omzoomd door brede wegen en door smalle paden doorsneden, om het geheel ten slotte een heg, gracht of stenen muur als omheining. De inwoners zouden zich op die manier meer met elkaar verbonden voelen en buitenstaanders de deur wijzen.

Lieden van allerlei slag, waaronder slegte en gevaarlijke, die thans onbemerkt de dorpen binnensluipen, zou het dan zo ligt niet vallen zich aan de oogen der policie te onttrekken, vermits deze bij den gemakkelijker toegang tot de huizen en de meerdere bekendheid met het personeel der ingezetenen, bovendien op zekere dienstvaardigheid van hunne zijde zou kunnen rekenen, daar de Javaan, eenmaal eigen huis en erf bezittende, en daardoor aan het dorp zijner inwoning nauwer gehecht, in deszelfs welvaart en alles wat tot beveiliging strekken kan, meer belang zou stellen.
(Van Sevenhoven 1840)

Een plattegrond verduidelijkte zijn bedoeling: het scheppen van orde en regelmaat op een manier die de uitoefening van controle door het bevoegd gezag ten goede zou komen en te bereiken wat nog steeds niet was gelukt: de sterkte van de bevolking nauwkeurig vast te stellen. Zoals de koffietuinen keurig en opgeruimd moesten ogen om de inspectie te vergemakkelijken, zo dienden ook de boerenwoningen te voldoen aan de norm van overzichtelijkheid en netheid gesteld door de koloniale overheid; zie de beide kaarten (pp. VI en VII van het kleurkatern) van het dorp zoals het was en moest worden.

In zijn ontwerp van het modeldorp plaatste Van Sevenhoven de gezeten boeren die zich braaf en betamelijk gedroegen tegenover een losgeslagen onderklasse, die juist om die reden een gevaar voor de publieke veiligheid opleverde. Dit was het komende en gaande volk dat geen vast maar een rondzwervend bestaan leidde en de verdenking op zich laadde aan hun ambulante leefwijze vast te houden om zich aan de greep van de overheid te onttrekken. Loslopend was in het koloniale brein synoniem met losbandig. Vestiging in het gesloten dorp zou volgens de bedenker van dit plan de huiselijke gezelligheid ten goede komen en de gemeenschapsband versterken.

Aan vrouw en kinderen, die hem dan in den gezelligen kring van het op zich zelf staande gezin, eerst regt zullen toebehooren, zal hij zich inniger hechten. Zijn bedrijf, zijn arbeid, zijne kunst, zoo hij er eene verstaat, zijne eigen industrie, zal hij vrij kunnen beoefenen en ontwikkelen, zonder vrees voor de afgunst of bedilzucht zijner bureu. Vrijer in zijn huis, en nauwer gehecht aan zijn gezin, zal hij een beter mensch en waardiger huisvader worden. (Van Sevenhoven 1840)

In haar poging om greep op het werken en wonen van de bevolking te krijgen bediende de overheid zich van de methode van tellen en meten. Voor deze niet-afflatende zucht tot classificatie gebruikt James Scott de term *state simplifications*.

These typifications are indispensable to statecraft. State simplifications such as maps, censuses, cadastral lists, and standard units of measurement represent techniques for grasping a large and complex reality; in order for officials to be able to comprehend aspects of that ensemble, that complex reality must be reduced to schematic categories. The only way to accomplish this is to reduce an infinite array of detail to a set of categories that will facilitate summary descriptions, comparisons, and aggregation. (Scott 1998: 77)

Maar het regime van registratie waarin het koloniale bestel uitmuntte had daarnaast ten doel maatschappelijke orde en discipline op te leggen waar die ontbrak. De poging tot opsluiting van het werkvolk in de koffietuinen en van de boeren in het dorp heette deel uit te maken van een ontwikkelingsmissie die de samenleving op een hoger plan van beschaving moest tillen. Vanaf Daendels hadden de autoriteiten zich ingespannen om de bevolking in compactere, overzichtelijke nederzettingen samen te voegen en op die manier de inwoners onder voortdurende controle te stellen. Kennelijk zonder veel resultaat. Hoewel, in Bantam was in 1844 inderdaad opdracht gegeven de dorpsinrichting te veranderen, kennelijk volgens de blauwdruk door Van Sevenhoven ontworpen. De resident gelastte de bevolking

... om hare woningen, die tot dusver tusschen de bouwgronden en in de boomgaarden verspreid lagen, te verplaatsen en zich met hare huizen en padischuren op bepaalde plaatsen te vestigen, waarbij de huizen bovendien in rijen moesten worden gezet. (Kools 1935: 40, noot 2).³⁵

In de Preanger regentschappen bleef de verspreide bewoning in stand, maar ook hier had het koloniale bestuur aangedrongen op de fatsoenering van de kampongs. Zoals bij inspectie van de koffietuinen gelet werd op de regelmaat en netheid van de aanplant en een omheining rond de plantage het toezicht op het komende en gaande werkvolk vergemakkelijkte, zo gaven de ambtenaren aan de dorpingen opdracht de huiserven van heggen te voorzien, de paden te begrinten, poorten te plaatsen bij in- en uitgang van de lokaliteiten. Van Rees maakte in zijn rapport melding van de voortreffelijke staat der wegen en meende dat nergens 'zulke nette, geregeld aangelegde negorijen aangetroffen worden dan in dit ge-

west' (Van Rees 1867: 57). Er was een aparte functionaris belast met de reinheid van het dorp en deze *tjamat goenoeng* kon onwilligen in het blok doen sluiten (De Klein 1931: 85; zie ook Oosterzee 1882: 394). Al anderhalve eeuw hadden eerst de dienaren van de Compagnie en na hen de ambtenaren van het gouvernement volgehouden dat de boeren aan tijd geen gebrek hadden. Die veronderstelling keerde terug in het gemak waarmee dienstbaarheid werd opgelegd, een belasting waartegenover het koloniale gezag meende geen betaling verschuldigd te zijn. Het gebrek aan economisch gedrag dat de inheemse bevolking werd verweten gold in feite voor directie en bestuur van de Hollandse onderneming. Zelfs in die mate dat de gouverneur-generaal in 1847 een circulaire liet uitgaan om te gelasten 'dat bovenal vermeden worde alle nuttelooze of alleen tot sieraad en verfraaiing leidende arbeid, door welke de bevolking van den landbouw teruggehouden wordt' (Circulaire nuttelooze arbeid 1852: 295). Veel hielp het kennelijk niet, want een *Gids voor de controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur*, in 1878 door de hoofdinspecteur der Kultures K.W. van Gorkom opgesteld, herhaalde nog eens dat het vorderen van dienstplichtigen alleen om de koffietuinen een opgeruimde en ordentelijke aanblik te geven uit den boze was.³⁶

Behalve dat diensten gratis geleverd moesten worden diende dit te gebeuren op een manier die getuigde van de ondergeschiktheid en grote eerbied van de inheemse bevolking tegenover haar blanke overheersers. De dienstbaarheid was niet verdwenen, maar werd rechtstreeks door het koloniale bestuur aan de bevolking opgelegd. De verschuiving die in de Preanger had plaatsgevonden, een inwisseling van de volgzaamheid aan volkshoofden naar onderschikking rechtstreeks aan het gouvernement en haar personeel, was geen onderwerp van kritiek of zelfs discussie. De onderstaande passage illustreert dit gedrag van dienstbaarheid en voegt eraan toe dat in deze geest van onderworpenheid de waarborg lag voor instandhouding van de gevestigde orde.

Opmerkelijk is het, dat, zoodra men de grenzen van Buitenzorg overschreden heeft, de inlanders niet alleen de Europeanen groeten, maar gewoonlijk aan de kant van den weg gaan zitten; wanneer men een man te paard tegenkomt, stijgt deze terstond af (dit laatste is trouwens bijna over geheel Java gebruikelijk), terwijl de vrouwen gewoonlijk het gelaat van den weg afwenden. Ofschoon het mij voorkomt, dat deze onderdanigheid wat te ver gedreven is, zoo meen ik toch dat, het geringe getal der Europeanen in aanmerking genomen, aan deze aangeboren ondergeschiktheid een groot voordeel verbonden is, en dat het niet politiek zou zijn haar geheel bij den inlander te smoren. (Croockewit 1866: 312)

De eclips van de volkshoofden in de Soenda hooglanden onder de goed-bestuuroperatie past binnen de overgang door Scott aangeduid als 'high modernity', een administratieve ordening waarin het vaste geloof vooropstaat in maatschappelijke maakbaarheid op basis van een tevoren beraamd plan van actie. De doorvoering ervan vergt de bereidheid en het vermogen om de dwingende macht van de staat aan te wenden voor het tot stand bren-

gen van ingrijpende, utopisch aandoende veranderingen in werkgewoontes van de mensen, leefpatronen, moreel gedrag en wereldbeschouwing. Voorwaarde voor verwezenlijking van die verreikende omvorming is een afwezige of tot zwijgen gebrachte civiele orde die geen kans ziet zich tegen de hoogmodernistische schema's te verzetten.³⁷ *Seeing like a state*, zo zou ik willen benadrukken, was bij uitstek de ideologische sleutel tot het dirigisme van het laatkoloniale bewind dat tegen het einde van de negentiende eeuw in Nederlands-Indië gestalte kreeg.³⁸ Met dien verstande dat ook hier gold wat Scott voor de onderdrukking van volken elders in de wereld vaststelt, namelijk dat de pretentie van een alomvattend sociaal hervormingsplan om verbetering in hun welzijn te brengen flinterdun was.

Een nieuwe economische politiek

De geschiedschrijving van Nederlands-Indië heeft het jaar 1870 als een beslissend draaipunt aangewezen in de maatschappelijke en economische ontwikkeling van de archipel. In dat jaar immers werden verschillende agrarische wetten van kracht waaraan de naam van de minister van Koloniën De Waal is verbonden. Het Nederlandse parlement stemde in met de grondslagen van een nieuwe economische politiek, die enerzijds de afbouw van de dwangcultures, en dus van het cultuurstelsel, regelden en anderzijds de condities aangaven waaronder particulier kapitaal in Indië zou worden toegelaten. Terwijl de koloniale economie tot dan had berust op het monopolie van de staat, nam nu het tijdperk van liberaal geïnspireerd kapitalisme een aanvang. Wat in 1870 door de regering werd beoogd en verwacht, leek bevestiging te vinden in de loop der gebeurtenissen gedurende de periode erna. Toch was van een scherpe breuk geen sprake. Om te beginnen werd de gedwongen koffieteelt voortgezet, weliswaar met de suggestie dat deze in een volkscultuur veranderd was, maar het gouvernement schreef de condities ervan voor. De bestuurlijke reorganisatie had tot de eclips van de regenten geleid. De mindere hoofden waren betaalde overheidsdienaren geworden en zij waren en bleven voor de bevolking de eerste aanspreekpunten, zodat ook deze verandering weinig drastische gevolgen had. De cultuur- en herendiensten duurden nog geruime tijd voort en ook de bevoorrechte positie van de geestelijkheid hield stand. Het liep dus wel los met waaraan formeel een einde was gekomen. Aan de andere kant was het evenmin zo dat het particuliere kapitaal en vrije ondernemers gereed stonden om het gewest binnen te stromen. Integendeel, het zou nog geruime tijd duren, tot het laatste decennium van de negentiende eeuw, voordat de agrarisch-kapitalistische expansie in de Preanger goed zichtbaar werd. Wat als een kort moment werd voorgesteld was dus in feite een omslag die zich over een langere periode, van 1870-1890, uitstrekte. Voor het traject dat eraan voorafging gold eigenlijk hetzelfde. In bestuurlijk noch in economisch opzicht kwam '1870' onaangekondigd. Zoals gebleken was met de aanloop ertoe al in het midden van de eeuw een begin gemaakt. Samenvattend, hoezeer de Preanger ook lange

tijd geïsoleerd is geweest van overig Java en een uitzonderlijke positie innam, sinds de jaren zestig tekende zich in velerlei opzicht een geleidelijke transformatie af die vooruitliep op de formele ontsluiting en bestuurlijke reorganisatie die uiteindelijk in 1871 haar beslag kreeg. Anderzijds, hoewel de hervorming in dat jaar de grondslag voor een radicale koerswending legde, liet de doorvoering ervan geruime tijd op zich wachten.

In één opzicht nochtans was wel van een opmerkelijke breuk sprake, namelijk in het besluit dat alle grond waarop geen eigendomsrecht berustte, deel uitmaakte van het domein dat de staat toeviel. De Agrarische Wet van 1870 regelde zowel de uitgifte van grond aan de particuliere industrie als aan de inlandse bevolking. Om met het laatste te beginnen, de dorpsinwoners zouden voortaan geen toegang meer hebben tot woeste grond zonder voorafgaande toestemming van de overheid. Dit verbod was duidelijk in strijd met het gewoonterecht dat dorpingen vrijelijk toestond om het bouwareaal tot buiten de eigen lokaliteit uit te breiden. De koloniale overheid was zich van dit gebruik terdege bewust, zoals blijkt uit een memorandum van gouverneur-generaal Van den Bosch uit 1830. Hij stelde daarin vast dat het dorpsgebied zowel bewerkte als onbewerkte terreinen omvatte. De grenzen van de nederzettingen sloten op elkaar aan.

... buiten eenige onbewoonde bosschen of woestenijen, is er geen grond die niet aan de eene of andere dessa toebehoort. Niet alle inwoners echter van een dorp hebben regt op die gronden, veel minder een gelijk regt. Alleen de geërfden zijn daarin gewaardeeld en worden *sikaps* genaamd, afstammende van hen die deze gronden van de vroegste tijden hebben bezeten, of wel door middel van koop of erfenis daarin een of meer aandeelen hebben bekomen. (Van den Bosch 1830.)³⁹

De formulering maakte duidelijk dat het beschikkingsrecht dat de bevolking in acht nam beperkt bleef tot de gezeten boerenstand. Dit voorbehoud stelde de grondbezitters in staat beslag te leggen op de arbeidskracht van een onderklasse die zich zag uitgesloten van de vrije toegang tot ongebruikte grond buiten de nederzetting. Alleen door het dorp te verlaten konden zij proberen de landbouw voor eigen rekening en risico te bedrijven. De ontginningsordonnantie in 1874 uitgevaardigd sloot de bevolking in feite op in het areaal dat zij al in vroeger tijd had aangelegd. Zonder vergunning, die alleen het bestuur kon afgeven, mochten geen nieuwe velden ontgonnen worden.

Wat was het motief voor de onttrekking van de woeste gronden aan het gebruik voor de voedsellandbouw? Boeren maakten natuurlijk wel degelijk gebruik van de reserve die om de woonkernen verspreid lag, maar zij zagen af van geregelde bebouwing tot bij de uitbreiding van het aantal huishoudens deze velden continu in bewerking kwamen. Deze intensivering van het gebruik, die zich over meerdere generaties voltrok, kon op de omzetting van wat droge velden waren geweest in sawa's uitlopen door over te gaan tot de aanleg van waterleidingen. De ontwerper van de ontwikkelingsordonnantie was de adviseur-honoraire voor inlandse zaken Holle geweest. Wat hem tot het opstellen van deze restrictieve maat-

regel had gebracht was zijn overtuiging dat de bevolking zich op grote schaal aan roofofbouw schuldig maakte. Door de Soendanese boeren af te sluiten van het ongehinderde en in zijn ogen verspillende gebruik van wat hij als woeste grond bestempelde moesten deze gemakzuchtige landbouwers leren zorgvuldiger met hun bronnen van bestaan om te gaan. Vooral de zwerfboeren die in bossen en bergen hun bivak opsloegen, voedsel verbouwden op percelen die zij ruw geschoond hadden, maar al na één of twee oogsten weer verlieten om verder te trekken, wekten zijn wrevel en minachting. Deze *hoema*-bewerker weigerden hardnekkig zich te voegen in het gareel van een beschaafde leefwijze, zoals door Holle gekwalificeerd.

Men moet ze dan ook zien, verblijf houdende in hutten als hondenhokken, slecht gekleed en verstompt naar den geest en men zal een gunstig oordeel vellen over het lot van den inlander bij Europesche planters in dienst. (Holle 1879: 82-83)

Een districtshoofd had zijn beklag bij hem gedaan over deze ‘vliegende roofofbouwers’, vrijbuiters die niet tot het verrichten van herendiensten te pressen waren en op pogingen daartoe reageerden door naar een andere streek uit te wijken. Onder roofofbouw verstond de adviseur-honoraire voor inlandse zaken eveneens de wissellandbouw op droge velden. De *tegalan* maakten deel uit van het areaal van nagenoeg alle dorpen en vormden voor de inwoners de buffer die zij nodig hadden voor aanvulling van de opbrengst op de sawa's. Deze boeren waren niet mobiel in hun woongedrag, maar in de bewerking van grond. Achterlijk, zo noemde Holle de inlander die als gevestigde boer in en om zijn vaste woonplaats nog andere dan alleen natte rijstvelden in gebruik had.⁴⁰ De bewering dat op droge grond de voedselteelt – naast rijst ook voor de teelt van tweede gewassen – een vorm van roofofbouw zou zijn doet twijfelen aan de deskundigheid van Holle die zijn bewonderaars hem in zo'n ruime mate toezwaaiden.⁴¹ In een kritische beschouwing van wat tot na de dekolonisatie de dominante zienswijze is gebleven wijst Dove erop dat de veel hogere opbrengst van bevoeide rijstvelden bereikt wordt met een arbeidsinzet die bij de bewerking van droge grond op een veel lager niveau ligt. Hij komt tot de slotsom dat

... intensive agriculture not only tends to yield a lower return on labor than extensive agriculture, but also that it is more vulnerable to state extraction. This extraction can reduce the net return on labor in an intensive system below that of an extensive system, even in cases in which the gross return of the former is higher. (Dove 1985: 7)

Deze conclusie maakt begrijpelijk waarom, zoals eerder uiteengezet, de Preanger boeren de overschakeling van droge op natte rijstverbouw met grote terughoudendheid hebben ondergaan en dat sterke druk door zowel volkshoofden als koloniale ambtenaren nodig was om die ontwikkeling op gang te brengen en te houden.

De argumentatie die Holle als de beminde vriend der Soendanezen aanvoerde tegen de roofofbouw waaraan de boeren zich naar zijn mening schuldig bleven maken was des te ongeloofwaardiger, omdat hij in zijn talrijke opstellen over dit onderwerp niet repte over de aanleg van grote koffieplantages in de Soendaneze hooglanden tijdens de voorgaande halve eeuw. Die moesten al enkele jaren nadat zij in productie kwamen weer verlaten worden, omdat de opbrengst van de bomen in snel tempo omlaag ging. De zorg die Holle zei te hebben voor schade aan het klimaat en landbouw door uitroeiing van bossen en afspoeling van berghellingen zou overtuigender zijn geweest als hij zijn kritiek op deze exportindustrie in opdracht van de koloniale overheid had gericht. Niet ten onrechte kwalificeerde Boomgaard de periode van 1826 tot 1865 als het tijdperk van ecologische vernietiging op Java. Grootscheepse ontbossing vond plaats voor de teelt van koffie die geacht werd goed te gedijen op pas ontgonnen bosgrond (Boomgaard 1988). In plaats daarvan werd de degradatie van het Preanger landschap geweten aan de zwerfboeren, een type landbouwer dat met het voortschrijden van de negentiende eeuw alleen nog in de meest afgelegen streken voorkwam. Nee, er waren andere overwegingen om de bevolking het recht op vrije ontginning te ontnemen. De terugtrekking van de koffieteelt uit de verafgelegen tuinen naar de naaste omgeving van de dorpen, en nu als volkscultuur bedreven, maakte het noodzakelijk de nog beschikbare grondreserve hiervoor te bestemmen. Dat lukte niet onmiddellijk en klachten bleven aanhouden over de gebrekkige naleving van de ontginningsordonnantie. Het probleem was dat de grondregisters nog zeer onvolledig waren en een sterk vertekend beeld gaven van het min of meer permanent bebouwde areaal. Het *Koloniaal Verslag* van 1878 meldde

dat in een aantal districten nog steeds door de bevolking geheel willekeurig over de woeste gronden werd beschikt, en dat de voor Java's toekomst zoo gevaarlijke roofofbouw nog in 't minst niet beperkt werd. Trouwens, behalve in de gewesten die statistisch waren opgenomen, had nog bijna nergens de aanwijzing of afbakening van de grenzen der dessa's plaats gevonden, die noodig is om te weten waar het staatsdomein begint, hetwelk ook door de inlandsche bevolking niet zonder vergunning mag ontgonnen worden. (*K.V.* 1878: 96)⁴²

Waarom speciaal behoefte bestond, was een nauwkeurige verificatie van de *tegal*-velden. Boeren ter verantwoording geroepen omdat zij ongebruikte gronden in bewerking zouden hebben genomen ontkenden in overtreding te zijn geweest door aan te voeren dat zij die percelen al vroeger in gebruik hadden genomen, zij het niet permanent maar periodiek.⁴³ Het gouvernement maakte aan het probleem van wat voortaan clandestiene ontginningen heetten een einde door over te gaan tot het uitvoeren van lokale opmetingen die inzicht gaven in aard en omvang van het grondbezit. Kenmerkend voor de geïntensiverde bemoeienis van het Europese bestuur met de bevolkingseconomie was de herziening van het belastingstelsel. Ingeleid als proefneming met een landrenteregeling op kadastrale grond-

slag werd in Tjiandjoer hiermee in 1889 een begin gemaakt. De uitbreiding ervan over het grootste deel van de Preanger twee jaar later resulteerde in een nieuwe landrenteordonnantie die voor het hele gewest gold. De basis voor het nieuwe stelsel bestond in het registreren van gegevens betreffende oppervlakte, soort en opbrengst van de bouwgrond. Deze herziening van de heffing op de voedsellandbouw had voor de sawa's het karakter van een oogstbelasting en leek voor het droge bouwareaal meer op een grondbelasting.

Met de afsnijding van de boeren van meer grond dan zij continu bebouwden was nog een ander koloniaal belang gediend, namelijk de uitgifte van grote arealen in erfpacht aan het westerse bedrijfsleven. Het domein aan 'woeste' grond waarop de staat beslag had gelegd zou in de decennia erna aan grootlandbouwondernemingen worden gegund, op uiterst billijke voorwaarden, voor de productie van gewassen waarnaar op de wereldmarkt een groeiende vraag bestond. Thee werd het belangrijkste product van de particuliere agro-industrie waarvan de Preanger tot een belangrijk concentratiegebied uitgroeide. Deze ontwikkeling kwam geleidelijk op gang om zich vanaf het einde van de negentiende eeuw versneld door te zetten. Thee was net zoals koffie een meerjarig gewas en andere overeenkomsten waren dat de aanplant ervan in tuinen plaatsvond en eveneens als een gouvernementcultuur van start ging. Maar terwijl de koffie uiteindelijk uit het gewest verdween, zou de theeproductie in het laatkoloniale tijdperk tot een steeds groter volume stijgen. Aanvankelijk zag het daar niet naar uit. Hoewel de introductie van de struik op voldoende hoogte in de Soenda landen met veel animo was verlopen en de eerste proeven ermee in de vroege jaren van het cultuurstelsel veelbelovend leken, kwam de teelt in later jaren niet echt van de grond. In 1842 viel het besluit tot intrekking van de gouvernementstheecultuur en door verpachting tot uitbesteding van de nog resterende ondernemingen over te gaan. In het midden van de negentiende eeuw waren in de hele residentie slechts acht thee-etablisementen van bescheiden omvang in bedrijf. Het beheer erover was toevertrouwd aan een administrateur die zorg droeg voor aanplant, pluk en verwerking van het gewas. In 1858 begon Holle zijn loopbaan als theeplanter toen hij tot administrateur op een van deze ondernemingen werd aangesteld. De exploitatie van de verpachte ondernemingen had zo weinig succes dat de overheid in 1862 ertoe overging de thee-industrie geheel vrij te laten. Holle liep op deze ombuiging vooruit door het jaar ervoor als eerste een concessie aan te vragen om op woeste grond, in erfpacht aan hem verhuurd, een particuliere theeplantage te beginnen. Voor de financiering van de aanleg kreeg hij, dank zij voorspraak van een aangetrouwd familielid, krediet van de kort tevoren opgerichte Nederlandsch-Indische Handelsbank. De overeenkomst die hij aanging illustreerde de belangrijke rol welke het mercantiele kapitaal, uit het moederland afkomstig, in de ontplooiing van de koloniale grootlandbouwindustrie op particuliere grondslag in de volgende decennia zou gaan spelen. Holle toonde ook belangstelling voor de overname van koffietuinen om de productie ervan als particuliere ondernemer voort te zetten. De overheid ging op zijn aanbod niet in en had zich al eerder onwillig getoond om zoals nu wel voor de thee werd toegestaan, ook de teelt van koffie over

te laten aan de Europese grootlandbouwindustrie. Het verzoek hiertoe van een gezelschap gegadigden dat zich in het midden van de jaren vijftig gebundeld had tot de West-Java Koffie Cultuur Maatschappij strandde op afwijzing van de aanvraag om een grootschalige concessie die een zeer omvangrijk gebied zou beslaan in behandeling te nemen.⁴⁴ Het initiatief liep stuk op ambtelijke onwil.

Het kostte Holle weinig moeite voldoende arbeidskrachten bereid te vinden om op zijn theeplantage Waspada – gelegen op een berghelling ten zuiden van Garoet – te komen werken en zich hier ook te vestigen. Omdat hij zo'n goede en begrijpende patroon was, aldus de geliefde uitleg. Mijn suggestie is dat de ontwikkeling in de bevolkingseconomie een punt had bereikt dat gebrek aan landbouwgrond een groeiend bevolkingssegment ertoe dwong naar een bestaan buiten het dorp en de voedsellandbouw op zoek te gaan. De getrouwde arbeiders die bij Holle in dienst kwamen kregen een woning en een klein stukje grond om wat erfgewassen op te verbouwen. Geen rijst, want dat ontvingen zij als rantsoen elke veertien dagen in aanvulling op het in geld betaalde maandloon. Door hun taakwerk te geven was Holle ervan verzekerd dat zij aan de gestelde dagnorm voldeden, omdat zonder deze pressie het aan de lust tot geregelde arbeid ontbrak. Jaarlijks stond hij slechts vier vrije dagen aan het werkvolk toe en als boete voor ongeoorloofd verzuim werden overtreders gekort met inhouding van twee dagverdiensten. Tegenover de verhalen van 'de weldoener van Waspada' voer ik deze feiten aan niet om schade te doen aan Holles reputatie als werk-

Theeplantage Waspada in eigendom van K.F. Holle. (Foto vóór 1874). Collectie KITLV

gever, maar om aan te geven dat zijn bedrijfsleiding zich vermoedelijk weinig ten goede van die van andere theeplanters in zijn tijd onderscheidde. In economische mentaliteit was de inlander nu eenmaal inferieur aan de westerling en over dit verschil liet 'de vriend van de landman' geen misverstand bestaan. Hij wijdde erover uit in het jaarverslag dat hij aan de Handelsbank stuurde.

(...) dat de grootste hinderpaal tegen vrije arbeid niet zit in den onveranderlijken aard van den inlander, maar dat van hem met humane behandeling en toepassing van gezonde economische beginselen heel veel goeds te maken is, zij het dan ook, dat hij op grond van het klimaat en zijn minder sterken lichaamsbouw niet zo hard werkt als een Europeesch werkman. (Holle 1869: 11)⁴⁵

In 1868 telde de ondernemingskampong van Waspada 512 zielen, een omvang die groter was dan van de meeste boerenlokaliteiten in de Preanger. Het ontstaan van steeds meer van deze nieuwe woonkernen getuigde van de opkomst van de grootlandbouwindustrie in particuliere handen en de enorme uitbreiding van deze tak van bedrijvigheid in latere jaren. In 1870 hadden Europese landbouwbedrijven in het gewest nog maar 3384 bouw⁴⁶ in handen (MvK, mailrapporten, Verslag uitkomsten der reorganisatie 1874). De stijging sindsdien leidde ertoe dat in 1890 63.582 bouw van het landsdomein in de residentie in langdurige erfpacht was verhuurd aan circa honderd ondernemingen. De uitbreiding tot een areaal van 309.616 bouw in 1926 betekende dat de particuliere landbouwindustrie zich tot volle wasdom had ontplooid. Een groot deel van deze aan gebruik door de bevolking onttrokken grond werd in beslag genomen door theeplantages en daarnaast ook uitgegeven aan rubberondernemingen die zich in de iets lager gelegen zone vestigden (Scheltema 1927-1928: 298). Die ontwikkeling kon tot stand komen door te bewerkstelligen dat een voldoende hoeveelheid volk voor tewerkstelling in de agro-industrie beschikbaar zou zijn. Hiermee heb ik de laatste aanleiding aangestipt voor de Agrarische Wet van 1870. Door de vrije toegang tot ongebruikte grond aan de Preanger dorpsbevolking te ontzeggen verdween weliswaar een reserve aan agrarische bestaansbronnen voor de inheemse bevolking maar kwam op termijn een arbeidsreserve ervoor op de markt waarvan het particuliere bedrijfsleven op aantrekkelijke voorwaarden – lage lonen en het achterwege blijven van reguliere werkcontracten – gebruik kon maken.

De agrarische onderklassen

De toestand van de agrarische onderklassen is in de laatkoloniale literatuur onderbelicht gebleven, mede omdat de aandacht van de overheid zich vrij eenzijdig richtte op de grond bezittende boeren als voornaamste object van belastingheffing. Hieruit volgde een blikver-

nauwing die is terug te vinden in het bestand aan gegevens dat in de loop van de tijd over de bevolking en haar wijze van bestaan werd bijeengebracht. De berichten over de uitwerking van de bestuurlijke en agrarische hervormingen in 1870 op de landarme c.q. landloze klassen in de Preanger zijn al even schaars. Vooropgesteld moet worden dat deze segmenten al veel langer aanwezig waren in de plattelandseconomie. Hun ontstaan kan dus niet aan de koloniale situatie als zodanig worden toegeschreven. De inheemse volkshuishouding berustte van oudsher op de ongelijke toegang tot grond als een manier om beslag te leggen op arbeidskracht ten dienste van het bevoorrechte deel van de bevolking. Naarmate de kennis van koloniale gezagsdragers met het landschap waarin zij opereerden toenam, was ook de onderkant ervan in zicht gekomen. Commissaris-generaal Van den Bosch kon dan ook het volgende in zijn bekende 'Memorie' (p. 516) schrijven.

'Onder de Javanen wordt eene talrijke klasse van proletariërs gevonden. Ongenegen zich op een bestendig beroep toe te leggen, dwalen zij het land rond, dan eens arbeidende, zoo zij daartoe gelegenheid vinden, dan weder stelende en roovende, zodat zij werkelijk gevaarlijk voor de publieke rust zijn.' Veth nam deze vaststelling op in zijn werk over Java en voegde eraan toe: 'het is aan die zwervers, die eerst orang menoempang worden wanneer zij geregeld werk in de *dessas* vinden, dat ook die ruwe *gagabouw* in het gebergte moet worden toegeschreven, die tot zulke roekelooze vernieling der bosschen aanleiding geeft.' (Veth 1 1875: 660)

Hiervoor is ter sprake gekomen dat vooral landarme boeren en landloze knechten ingezet werden voor het werk in de koffietuinen. Volgens een bericht van de resident van de Preanger regentschappen in 1861 was er in ieder dorp van zijn gewest een klasse van *batoer* of *boedjang* die hun werkgever als meester of heer erkenden en alles deden wat deze hun opdroeg.⁴⁷ Hun bazen maakten gebruik van de 'afhangelingen' om de cultuurdiensten te verrichten waartoe zij als grondbezitters bij voorrang verplicht waren.

Is als gevolg van de koloniale tribuutheffing verandering gekomen in de sociale samenstelling van de boerenorde? Bij gebrek aan gegevens kan die vraag moeilijk worden beantwoord, maar vermoedelijk is met de toenemende druk op de inwoners om steeds meer koffie te verbouwen de al bestaande ongelijkheid eerder groter dan kleiner geworden. De opsplitsing van de bevolking in verschillende sociale klassen ging gepaard met een omvangrijke en aanhoudende mobiliteit. In zijn dorpsmonografie uit 1856 stelde Kinder de Camarecq vast dat de bevolking opvallend weinig gehecht was aan de plaats van inwoning. Bijna de helft van de inwoners van Sembir, de nederzetting door hem in kaart gebracht, was van elders afkomstig (1861: 269). Het is een aanwijzing dat al voor de bestuurlijke reorganisatie verhuizing van huishoudens veelvuldig voorkwam. Of het passenstelsel, in 1816 ingevoerd, de grote bewegelijkheid in toom hield is zeer de vraag. Maar het al of niet geven van verlof om de woonplaats zelfs maar voor korte tijd te verlaten, laat staan om te verhuizen, droeg natuurlijk wel bij aan de beschikkingsmacht van de volkshoofden. De afschaffing van de

meldingsplicht in 1863 gebeurde op voorspraak van voormalig resident van de Preanger regentschappen Van der Wijck. Benoemd tot lid van de Raad van Indië had hij geijverd voor het schrappen van de maatregel om de eigenaars van landbouwondernemingen in staat te stellen het werkvolk dat zij nodig hadden van elders aan te voeren. Verdedigers van het cultuurstelsel pleitten tevergeefs voor handhaving van het passenstelsel om de dienstplichtigen te beletten, tijdelijk dan wel blijvend, weg te trekken. Toch spraken ook voorstanders van een vrije ondernemingswijze productie hun bezorgdheid uit over de overgang naar een arbeidsbestel dat niet op gezeten landbouwers zou berusten, maar op een losvoetig, onbetrouwbaar en ongedisciplineerd bestand van landarmen en landlozen.⁴⁸ Het diepe wantrouwen jegens ongebonden arbeid aan de voet van de agrarische economie zou later in de eeuw terugkeren in het oordeel over de brutale ongezeglijkheid van de koelies geworven voor de tewerkstelling op grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's oostkust. Het lukte alleen om dit 'uitschot en gespuis', geworven op Java's platteland, in het plantagegareel op te sluiten en discipline bij te brengen door hen onder de tucht van een poenale sanctie te brengen (Breman 1987).⁴⁹ De nieuwe politiek tot vrijmaking van het verkeer van arbeid volgde op het al eerder genomen besluit van de koloniale overheid om particuliere ondernemers niet meer bij de werving van seizoensarbeid behulpzaam te zijn. Lang was dit een staande praktijk geweest, zoals de instructie aan de resident van Cheribon *boedjang* naar de ommelanden te sturen als werkvolk voor de suikermolens. N. Engelhard had zich al in 1794 tegen de jaarlijkse vordering van arbeid verzet vanwege de dwang die ermee gepaard ging (De Haan IV 1912: 79-80). In 1834 kwam aan deze bemiddeling een einde toen bleek dat de rekrutering in het gebied van herkomst bij herhaling onrust teweeg had gebracht. Wel mochten de gezeten boeren, die voor deze trekarbeid werden aangeslagen, zich vrij kopen door een vervanger aan te wijzen, maar de kosten daarvan liepen op: dertig gulden en daarbij nog een buffelspan, rijst en een stuk katoen. Bovendien gingen deze trekarbeiders, een leger van ruim vierduizend man die voor een jaar onder contract stonden, vaak al op weg naar hun bestemming ervandoor. De eigenaars van landbouwbedrijven werd te verstaan gegeven dat zij voortaan zelf werkvolk moesten zien te vinden, zoals ook de Chinese bazen van suikerrietmolens gewend waren te doen.⁵⁰

Uit het voorgaande blijkt dat de Preanger reorganisatie van bestuur en koffieteelt deel uitmaakte van een breder pakket van hervormingen dat de overgang markeerde naar een wijze van koloniale exploitatie gebaseerd op vrijemarkwerking. De binding van arbeid, waarop het cultuurstelsel was gegrond, maakte plaats voor het stimuleren van een vrijwillig aanbod van mankracht en in plaats van het eerder gevoerde beleid van immobilisering kwam de nadruk nu te liggen op het aanmoedigen van mobiliteit, zowel in ruimtelijke als in sectorale zin. Onder de geliberaliseerde economie namen de al bestaande tegenstellingen tussen hogere en lagere klassen verder toe. De groeiende ongelijkheid binnen de bevolkingslandbouw was ten dele een uitvloeisel van de commercialisering van de voedselteelt die leidde tot een concentratie van bouwareaal in handen van grote bezitters ten koste van

minvermogene huishoudens. Deze trend werd nog versterkt door de bevolking te beletten woeste grond in gebruik te nemen. Het was een blokkering die vooral de landarme boeren trof voor wie de bewerking van droge velden een van de weinige mogelijkheden bood om zich aan hun afhankelijkheid jegens grootbezitters te onttrekken en op de maatschappelijke ladder te stijgen. Een duidelijke aanwijzing dat de druk op de agrarische bestaansbronnen gestaag opliep was de verslechtering in de deelbouwvoorwaarden gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw, een verschijnsel waarop Scheltema de aandacht vestigde (1927-1928: 332-333; zie ook *Economie van de desa, residentie Preanger Regentschappen* IXa, OMW, 1907: 9). Aan de ongunstige toestand waarin vele kleinbezitters kwamen te verkeren droeg bij dat zij meer herendiensten moesten verrichten dan bij een evenredige verdeling van het opgedragen werk door het desabestuur het geval zou zijn. Het prijsgeven van alle bezit was de radicale oplossing wanneer de lasten zwaarder wogen dan de lusten. Die afweging maakte begrijpelijk waarom

... bezitters van kleine stukken bouwgrond, vooral van minderwaardigen drogen grond, dikwijls liever van hun grond afstand doen en panoempang of boedjang op eene Europeesche landbouwonderneming worden dan grondbezitter en heerendienstplichtige te blijven. (Velders 1909: 87-88.)

Wat waren in de nieuwe economie die nu tot ontplooiing kwam de bronnen van bestaan voor het aanzwellende landelijke proletariaat? Als voorheen in de inheemse landbouw, wat een voortzetting betekende van hun afhankelijkheid jegens de gegoede boerenstand, voor wie zij als dagloners, knechten of deelbouwers de velden bewerkten. In aansluiting hierop verrichtten zij cultuur- en herendiensten door de koloniale overheid als heffing in arbeid naast de landrente gevorderd. Zij werden met deze werkzaamheden belast op aanwijzing van hun patroon of als betaalde remplaçanten van andere dienstplichtigen. Buiten het dorp en de bevolkingslandbouw kwamen zij als een vlottend en ongeschoold arbeidsbestand in aanmerking voor de uitvoering van infrastructurele projecten nu op grote schaal ter hand genomen, vooral de aanleg van wegen, bruggen en spoorlijnen. Het waren arbeidsintensieve werken waarin de fysieke ontsluiting van het gewest gestalte kreeg. Van de stimulans die hiervan op de groei van handel, verkeer en diensten uitging profiteerden ook de landarme en landloze klassen van de Preanger bevolking, zij het dat hun toegang tot deze nieuwe takken van bedrijvigheid zich niet verder dan tot de bodem ervan uitstrekte. Ten slotte kwam uit hun midden de grote massa van loonwerkers voort die in dienst trad van de particuliere grootlandbouwnijverheid, waarvan Holles theeplantage een vroeg voorbeeld was geweest. Het zal uit deze opsomming duidelijk zijn geworden: het gros van de landarme en landloze inwoners afkomstig uit de onderste echelons van de bevolkingseconomie bleef na de Preanger reorganisatie zowel binnen als buiten het dorp als voetvolk opgesloten in de hiërarchie van werkgelegenheid en ontving een uiterst karig loon. Losgemaakt uit een

vast bestaan in onderworpenheid van horige signatuur, werden zij veroordeeld tot een aanhoudende circulatie tussen onregelmatige en ongeschoolde modaliteiten van tewerkstelling met een harde kapitalistische inslag. De onderklasse vertoonde daarin een gedrag van onverschilligheid en onvoorspelbaarheid dat geheel en al in overeenstemming was met het negatieve oordeel geveld door de grootlandbouwondernemers.

In de Preanger-Regentsch. hoort men dikwerf geen enkele klacht over iets, zelfs geen gemompel, en toch ziet men de vaste werkers eener onderneming eensklaps vertrekken, soms niet bij enkelen tegelijk; of wel, de gewone dagwerkers blijven eenvoudig weg. Stelt men dan een onderzoek in, dan was er iets dat hen hinderde, en vonden zij 't gemakkelijkst, er zich op die wijze van vrij te maken; in de Ommelanden is of was kort geleden op enkele landen voor een deel nog steeds dusdanige vlottende bevolking, zich meestal ophoudende in de bovenstreken der landen, liefst in het boschrijk gebergte. Om hun heen en weer vliegen worden zij *boeroengs* genoemd, ook wel *orang boenjaga* of hoe anders ... Wars van elke inmenging, behalve van hem die hun voorgaat of die hun voorman is, zijn zij moeielijk tot eenigen geregelden arbeid te brengen. De grootste omzichtigheid is noodig of zij vliegen weg, boeroengs of vogels als zij zijn. (Riesz I 1883: 100)

Het is het klassieke ontsnappingsgedrag toegeschreven aan een geproletariseerde klasse. Op de weigering om zich door weg te lopen in het uiterst karig beloonde werkregime te schikken reageerde de bedrijfsleiding van de Preanger grootlandbouwondernemingen met de eis desertie streng te bestraffen (MvK, mailrapporten 1876, nr. 616). De klacht was dat koelies zich aan contractbreuk schuldig maakten wanneer zij in ruil voor een handgeld of voorschot nalatig bleven de gevraagde arbeidsprestatie te leveren.

Tegenover het hoge rendement dat kapitaal aan de gewestelijke ontwikkeling ontleende, stond de laag gehouden prijs die arbeid ervoor tot voor en na de eeuwwisseling ontving: mannen 20 tot 25 cent per dag, vrouwen 15 cent en kinderen 7 cent (OMW, *Economie van de desa, residentie Preanger regentschappen 1x a*, 1907: 69-71). Dezelfde bron vermeldde dat deze koelielonen al sinds ten minste twintig jaar op dit lage peil stagneerden. De bestuurlijke en economische hervormingen van 1870 effenden de weg naar de vrijwording van arbeid in de decennia erna, maar weldra bleek dat de vordering op dit traject gemaakt voor vele inwoners niet met een wezenlijke lotsverbetering gepaard ging. Weliswaar was het dwangstelsel in een stelsel van vrije arbeid veranderd, maar in beide gevallen bleef de inschakeling van een groot deel van de inheemse bevolking beperkt tot nevenwerk waaronder zij de eigen voedsellandbouw zo min mogelijk liet leiden. Waar de ruimtelijke mobiliteit zich eerder op lege gebieden en ontginning van woeste grond richtte, een uitwijken om aan de druk van al te harde meesters te ontsnappen, gingen migranten nu op zoek naar loonarbeid op de grootlandbouwondernemingen. Het Mindere Welvaartsonderzoek, dat in het begin van de twintigste eeuw werd ingesteld, bracht het voortbestaan van zwerfarbeid in de Preanger landen aan het licht.

... een klasse van heen en weer trekkers onder de inlandsche bevolking, die door haar wordt aangeduid met den naam van *djelema tihang hedjo*, dat zijn lieden die nooit moeite doen om zich voor goed een vaste verblijfplaats met daaraan verbonden, eenigszins duurzame woning te kiezen, in den volsten zin des woords ware trekvogels. (OMW, *Economie van de desa, residentie Preanger regentschappen* 1x a, 1907: 7)

De mobiliteit was horizontaal en niet verticaal, want vanuit het bodemniveau was maatschappelijke stijging nagenoeg uitgesloten. In de theetuinen kwamen zij alleen voor laag en weinig geschoold koeliewerk in aanmerking: als plukkers, pluksters, sorteesters; als geoefende maar niet geschoolde krachten voor tuinwerk, fabriek en transport, machinisten, timmerlieden en metselaars voor onderhoud van gebouwen; smeden voor vervaardiging en reparatie van landbouwwerktuigen; theekistenmakers en droogmandenvlechters, karrenvoerders, leveranciers van brand- en timmerhout, enz. Nagenoeg de enige die hierboven uitstak was de mandoer, geprezen als 'de rechterhand van de beheerder', maar een werkbaas waaraan geen financieel beheer werd toevertrouwd uit angst dat hij die verantwoording niet aankon. En daarbuiten? Als waronghouders en pasar kooplui maar niet als wat grotere handelaren. Karrevoerders maar geen transportondernemers, eenvoudige ambachtslieden met weinig werktuigen en niet opgewassen tegen hun Chinese concurrenten. Vergeleken met een halve eeuw eerder was de koopkracht van de bevolking nauwelijks toegenomen en kwam bovendien na de eerdere verschraling geen sectorale verbreding van de bevolkingseconomie op gang.

Veelzeggend was hoe kenners van de Preanger economie reageerden op de enquêtevraag van het Mindere Welvaartsonderzoek vroeg in de twintigste eeuw: 'Welke artikelen worden door Inlanders vervaardigd, die in geen enkel opzicht onderdoen voor dezelfde artikelen uit 't buitenland afkomstig?' Uit de antwoorden bleek dat het beperkte aanbod van inheemse ambachtelijke producten te duur was of geheel en al ontbrak (OMW, *Overzicht Inlandsche Handel en Nijverheid* v1b 1909). Het geldverkeer had nu weliswaar nieuwe impulsen gekregen, maar het is zeer de vraag of van een reële vooruitgang sprake is geweest. Voor de aankoop van goedkope gebruiksgoederen – kleding, aardewerk bijvoorbeeld – bestond sinds het verdwijnen van huisnijverheid in de tijd van gedwongen teelt immers geen alternatief dan in een winkel aan te schaffen wat uit het buitenland afkomstig was. Het zou daarom voorbarig zijn uit de aanwezigheid van deze ingevoerde artikelen zelfs in huishoudens die tot de laagste klassen behoorden af te leiden dat in hun economische toestand een verbetering was opgetreden. De verkorte uittreksels uit de *Koloniale Verslagen* tussen 1849 en 1908 in het overzicht opgenomen (bijlage 7) maakten duidelijk dat de inheemse handel in de Preanger regentschappen op een lage trap van ontwikkeling was blijven steken.⁵¹ Voor de ambachtelijke productie was het afsluitende oordeel al even vernietigend.

Veel geeft zij niet, terwijl bij dat weinige nog de tegenstelling treft tusschen de luttele verdiensten en den langen duur van den tijd, die men aan den arbeid besteedt; maar hoe kan ook anders verwacht worden van eene nijverheid, die geen verdeling van arbeid kent en die men alleen beoefent wanneer den landbouw den tijd daartoe laat. Zoolang de landbouw, zoals hier, voor bijna iedereen 't hoofdmiddel van bestaan en een stuk bouwgrond de eerste wensch is van den Inlander, behoeft niet gerekend te worden op meer ondernemingsgeest van industrieelen aard. (OMW, *Overzicht Inlandsche Handel en Nijverheid* v1b, 1909: 177)

Was het een wonder dat aan de uitkomsten van het Mindere Welvaartsonderzoek een deelrapport (IXe) werd toegevoegd waarin nota bene inlandse stemmen zelf laksheid mochten aanwijzen als de kwaal die de bevolking in achterstand gevangen hield?

Het economisch en maatschappelijk bestel dat in de Preanger regentschappen was ontstaan stemde aan de bovenkant ervan tot tevredenheid, aangezien het voldeed aan de wijze waarop de scheidslijnen tussen de zo verschillende sferen getrokken werden. In een rede voor de leden van de Soekaboemische Landbouwvereniging op 5 april 1909 vatte een bekende Preanger planter-ondernemer de kern van deze modern-koloniale ideologie samen. Nadat dr. J. Bosscha eerst had toegelicht waarom inlanders nu eenmaal de capaciteiten missen om tot planters te promoveren – tekortschietende intelligentie, doorzicht, volharding en zo meer – en zij daarom het best gediend zijn met te blijven op de plaats door hen ingenomen, vervolgde hij zijn betoog als volgt.

Een land zal eerst dan tot de hoogste mate van welvaart komen, wanneer een harmonische verhouding tussen kapitaal, intellect en werkrachten bestaat. Het is een geheel verkeerde politiek om de *laatsten*, welke in de grootste hoeveelheid benodigd zijn, te willen *converteeren* in de *beide anderen*. Het zoude zijn gelijk een leger waarvan de grootste helft uit generaals bestond. De welvaart welke tegenwoordig in streken waar veel industrie en speciaal de thee-industrie aangetroffen wordt, onmiskenbaar heerscht, zoude zeker aanzienlijk verminderen, indien de gelukkige verhouding tusschen de drie klassen bovengenoemd, verbroken werd. Overal op Java, waar deze bestaat, is het volk welvarend en komt geen hongersnood voor; de drie klassen werken samen en beschermen elkander. De werkmans levert arbeid, de intelligente klasse organiseert en het kapitaal draagt het risico. Allen plukken er de voordeelen van. (Velders 1909: 22-23)

Het was de schets van een proces van afhankelijke ontwikkeling dat de essentie weergaf van de transformatie die zich in de Preanger landen had voltrokken. Dit laatkoloniale patroon bezat een eigen dynamiek en kenmerkend ervoor was een politieke economie waarin de brede maatschappelijke onderkant in onderschikking gevangen zat. Voor de leiding van de bedrijvigheid was het een profijtrelieke onderneming, maar zij stond aan het voetvolk niet meer dan een koeliebestaan toe. De grondslag voor die ontwikkeling was al in de vroegkoloniale tijd gelegd.

EPILOOG: KNECHTING ALS DE WEG NAAR VERHEFFING

Het cultuurstelsel heeft op Java de teelt van handelsgewassen voor afzet op de wereldmarkt tussen 1830 en 1870 een krachtige impuls gegeven. De opvatting dat de koloniale economie en maatschappij in deze vrij korte periode ingrijpend zijn veranderd is juist, maar onvolledig wanneer niet tegelijkertijd wordt vastgesteld dat het regime van dwangarbeid als de hoeksteen ervan al veel langer, en vooral in de Preanger regentschappen, tot ontwrichting van het boerenbestaan had geleid. De suggestie dat het stelsel van gedwongen teelt en levering in dit gewest als een vroege aanzet tot het cultuurstelsel moet worden beschouwd kan worden omgekeerd tot de uitspraak dat wat al vroeg in de achttiende eeuw in het achterland van Batavia op gang kwam uitmondde in een patroon van knechting dat de bevolking in grote delen van Java dienstbaar maakte aan de grotere welvaart van het moederland. Volgens conservatieve ramingen zou in de looptijd van het cultuurstelsel met de jaarlijkse remissie door de Indische regering een bedrag van ongeveer 500 miljoen gulden gemoeid zijn geweest. Het koloniaal profijt dat het moederland opstreek is echter veel hoger geweest, zo blijkt uit meer recente berekeningen.¹ Behalve voor schuldaflossing maakte de Nederlandse staat van deze publieke baten overzee op eigen bodem gebruik voor de financiering van grootschalige infrastructurele werken zoals de aanleg van spoorwegen. Daarbij kwamen nog de winsten, besparingen, opbrengst van verkoop van bezittingen en cultuurpercenten die de ex-patriates (planters, handelaren en ambtenaren) overmaakten of bij hun terugkeer naar huis meenamen. Hoewel na het midden van de negentiende eeuw de kritiek op het regime van overzeese exploitatie en onderdrukking sterk toenam, gold de afkeuring waarvan de zich ontplooiende middenklasse in Nederland het politieke draagvlak was toch vooral de monopoliepositie van de overheid bij de teelt en levering van koloniale waren. Ondanks de rilling die Multatuli door het land had doen gaan bleef begaanheid met het lot van de massa van landbouwers in het wingewest ondergeschikt aan het verlangen het dirigisme van de koloniale ambtenarenstaat te breidelen om een grotere ruimte te scheppen voor het particulier initiatief. Vanuit het kamp waartoe de voorstanders van economisch liberalisme behoorden viel na de tweede helft van de negentiende eeuw de balans van het cultuurstelsel onversneden negatief uit. Inmiddels zijn weer honderd jaar later enkele studies verschenen die van een voorzichtig en genuanceerd revisionisme getuigen.

Een herwaardering met die strekking, welke naar mijn mening gerelateerd is aan een school van koloniale geschiedschrijving met een uitgesproken etatistische inslag, staat

voorop in het werk van R. van Niel, C. Fasseur en R.E. Elson, verschenen in het laatste kwart van de twintigste eeuw.² Het is zeker niet zo dat deze auteurs ertoe neigen om tegenover de eerdere verguizing van het cultuurstelsel slechts in lovende woorden te schrijven over wat de beleidsmakers op Java rond het midden van de negentiende eeuw beoogden en bereikten. Het doen en laten van de directie van de koloniale bedrijvigheid is uitgangspunt voor de gunstige oordelen die zij vellen. In feite blijven vooral Van Niel en Fasseur in hun studie ver van de eigenlijke werkvloer verwijderd en komt de lezer weinig te weten hoe het de boeren op Java is vergaan. Fasseur toont zich bewust van die eenzijdige invalshoek en geeft daarop in het voorwoord van zijn proefschrift een toelichting. Hem interesseert bovenal hoe de koloniale overheerser reageerde op de krachten door het cultuurstelsel losgemaakt. Die vraagstelling sluit volgens hem al bij voorbaat een Indonesiëgerichte benadering uit. Hij voegt daaraan toe dat zo'n omdraaiing van het perspectief alleen toelaatbaar is op grond van deelstudies die recht zouden doen aan de lokale context. Daarmee stipt hij een heel ander contrast aan dat niet te maken heeft met een Nederland- versus een Indonesiëcentrische blik, maar de keuze voor een invalshoek waarin het belang van de bevolking vooropstaat dan wel dat van het gouvernement. Zijn eigen voorkeur is duidelijk naar de laatste aanpak uitgegaan. Fasseur herhaalt het standpunt door Van Niel ingenomen, namelijk dat de grote plaatselijke variatie het nagenoeg onmogelijk maakt een algemeen oordeel te vellen. Van Niel benadrukt dat wat als een *systema* werd aangediend in de uitvoering uiteenviel, tot een 'interlocking set of local accommodations' verbrokkelde. Elson is zijn studie van het cultuurstelsel (en de doorwerking in de latere tijd) begonnen door de praktijk ervan te onderzoeken voor de teelt van suikerriet in de oosthoek van Java. Met die keuze kwam hij tegemoet aan de opvatting dat een regionale aanpak nodig is om inzicht te krijgen in de werking van de gedwongen arbeid. Dit is echter niet het hele verhaal, want Elson meent dat het wel degelijk mogelijk en zelfs wenselijk is uitspraken te doen over het cultuurstelsel die de plaatselijke verschillen overstijgen. De constatering van het ontbreken van uniformiteit waarop Van Niel en Fasseur het accent leggen is – in het licht van een reeks van contrasten tussen vlakke- en heuvelgebieden, wisselende bevolkingsomvang en sociale geleding, verschillen in de wijze van bestuur, de uiteenlopende beoefening van de landbouw en tal van andere variaties – eerder vanzelfsprekend dan opmerkelijk. Niettemin dringt boven die verbijzondering de vraag zich op hoe de boerenorde op Java het koloniale regime van gedwongen teelt heeft ondergaan. Het antwoord geeft Elson in een omvattende vervolgstudie waarin hij, met gebruikmaking van een enorme hoeveelheid bronnen, niet bezweken is voor de neiging om de verschillen in plaats van de overeenkomsten voorop te stellen. Zeker, de citaten waarmee hij zijn inleiding opent markeren de diversiteit waarop de uitvoerders van het cultuurstelsel stuitten, een differentiatie die in de gevolgde marsroute nog verder toenam. Interessant is dat hij als verontschuldiging voor de verruiming van zijn analyse tot heel Java aanvoert dat elke historicus nu eenmaal streeft naar het doen van algemene uitspraken. Met deze kanttekening staat Elson trouwens niet eens zo ver af van

eindconclusies die ook Van Niel en Fasseur uit hun studies trekken. Hoe belangrijk ook, de *couleur locale*, die zij eerder zo hebben aangezet, verdwijnt wanneer in laatste instantie toch een antwoord moet komen op de vraag of de gekoloniseerde bevolking eveneens profijt trok uit het cultuurstelsel dan wel daarvan de dupe werd. Alle drie stellen vanzelfsprekend voorop dat de baten voor het overgrote deel afvloeiden naar de Nederlandse schatkist, maar met elkaar beklemtonen zij dat de verhoging van de productie ook de boerenbevolking meer ten goede kwam dan schade berokkende. Hun gemeenschappelijke constatering staat haaks op mijn oordeel dat de grote meerderheid van de elkaar opvolgende generaties koffieplanters in de Soenda hooglanden in armoede gedompeld bleven en zwaar hebben geleden onder het regime van dwangarbeid waaraan zij tussen de door mij bestreken periode van 1720 en 1870 werden blootgesteld, eerst bij invoering van het Preanger stelsel en daarna bij de voortzetting ervan in het kader van het cultuurstelsel.³

Van Niel is heel gedeceerd in zijn opvatting over lotsverbetering, ook al geeft hij toe dat de grote boeren profiteerden ten koste van de klassen die minder grond bezaten. De landarme en landloze klassen bleven als voorheen afhankelijk van het beter bedeelde segment in het dorpsbestel. Onder het cultuurstelsel nam volgens hem de kwaliteit van het bestaan over de hele linie toe, een sprong omhoog die des te opvallender was omdat na afschaffing van de teeltdwang de toestand van de bevolking eerder verslechterde dan verbeterde.

Current research into prosperity in Javanese villages tends to support the idea that there was more material wealth in Java during the Cultivation System than in the years following its demise.

(Van Niel 1992: 214)

Fasseur blijkt zich te kunnen vinden in het standpunt door Van Niel ingenomen, daarin door zijn rekensom gesteund dat aan de bevolking meer plantloon werd uitbetaald dan van haar als belasting in de vorm van landrente werd geheven. De toegenomen koopkracht betekende dat de gewone man in staat was goederen te kopen die voorheen buiten zijn bereik lagen. Hij geeft toe dat in de Preanger waar de meeste koffie werd geproduceerd, de planters een veel lager loon kregen dan elders op Java, maar daar stond tegenover dat zij in dit gewest van de betaling van landrente gevrijwaard bleven (Fasseur 1980: 124, noot 39). Afgezien van de extreem lage prijs die de Preanger boeren voor hun arbeid ontvingen, gaat Fasseur er achteloos aan voorbij dat zij bovendien een vijfde deel van de rijsttopbrengst aan de volkshoofden moesten afstaan, een heffing die nog hoger was dan alleen al de landrente bedroeg. Een andere vertekening die zowel voor Van Niel als Fasseur geldt is dat zij in hun werk veel meer aandacht aan de teelt van suikerriet dan aan koffie besteden. Toch vermeldt Fasseur zelf cijfers waaruit de veel grotere betekenis van dit laatste gewas blijkt. Behalve dat koffie de Nederlandse schatkist een veel hoger bedrag dan suiker aan baten opleverde was voor de uitwerking op de bevolking nog belangrijker dat bij deze cultuur van 1840-

1860 tweeënhalftot drie keer zoveel huisgezinnen aan dienstplicht onderworpen waren (Fasseur 1975, bijlage 1). Die sterk ongelijke aanslag op arbeid woog nog veel zwaarder, omdat de gedwongen aanplant van koffie al ruim een eeuw gaande was – voornamelijk in de Preanger – toen de boeren in de vlaktegebieden van Java tot de productie van suikerriet werden verplicht.

Het verwijt het onvrije arbeidsleger tewerkgesteld in de koffieteelt onvoldoende in zijn studie te hebben betrokken kan Elson niet worden gemaakt. Hoewel ook zijn eerste studie aan het belang van suikerriet is gewijd, heeft hij zich voor zijn analyse die heel Java omvat grondig verdiept in de productie van koffie, het gewas dat viervijfde van de koloniale baten opleverde. Elson gaat niet lichtvaardig voorbij aan het zware juk opgelegd aan de honderdduizenden boeren die voor het planten van dit gewas gerekwireerd werden; allerlei misstanden die zich voordeden blijven evenmin onvermeld. Waar het koffieregime veel minder drukkend was en de boeren voor de bonen bovendien een veel hogere prijs kregen, zoals in Java's oosthoek, bestond voor bestaansverbetering meer ruimte en bleef voor de klassen van landarmen en landlozen de verslechtering uit die in de Preanger optrad. Elsons betoog eindigt met een balans waarin de bezwaren en nadelen wel aanwezig zijn, maar waarin de positieve uitkomsten toch vooropstaan. Ook wat de koffiecultuur betreft, zoals de statistieken naar zijn mening uitwijzen.

They indicate the presence, through forced coffee cultivation, of enormous amounts of disposable income in the hands of the peasantry, something that could not have occurred on so a large scale in the years before 1830. Forced labour it was, and cheaply paid to boot, but it was income which would not otherwise have been realised. (Elson 1994: 314)

Hiertegen zou ik willen inbrengen dat tijdens de bestreken periode van een sterk toegenomen geldcirculatie in de Preanger geen sprake is geweest. De residentierapporten maakten keer op keer melding van de geringe monetisering van de boereneconomie, waaraan ongetwijfeld het lage loon van een paar centen voor een werkdag debet was. Op dit hoofdargument uit Elsons slotbetoog, hetzelfde waarmee ook Van Niel en Fasseur hun werk afsluiten, kom ik straks terug. Maar eerst noem ik nog twee flankerende argumenten waarmee Elson zijn conclusie onderbouwt. Het eerste suggereert dat voor de teelt van koffie geen beslag op grond in bezit en gebruik van boeren hoefde te worden gelegd. Het tweede is dat het beslag op arbeid misschien wel tot een verschraling heeft geleid van andere bronnen van inkomsten en werkgelegenheid – alle tijd die overbleef was nodig om in de behoefte aan voldoende voedsel te voorzien –, maar tegen dit nadeel woog de groeiende koopkracht van de bevolking ruimschoots op. In de voorgaande hoofdstukken heb ik, voor wat de Preanger betreft, de geldigheid van deze beide argumenten betwist. De koloniale ambtenaren in dit gewest hebben bij herhaling geweigerd zich neer te leggen bij wat de voornaamste zorg van de bevolking was: de productie van voldoende stapelvoedsel. Jaar na jaar maken

de residentieverslagen melding van de krappe hoeveelheid rijst die voor de bevolking beschikbaar kwam. Aan de verbouw van tweede gewassen, voor een evenwichtig dieet van groot belang, moet zij wegens tijdgebrek nauwelijks zijn toegekomen. Wat bij de invoering voor een nevenactiviteit doorging – het planten van een paar koffiestruikjes die weinig onderhoud vergden – en, uitgezet dicht bij huis, bovendien een bezigheid die in de ogen van de koloniale gezagsdragers gemakkelijk te combineren viel met de aandacht vereist voor de voedselopbrengst, veranderde weldra in een zware last. Tegen het einde van de achttiende eeuw kwam de opdracht om het bestand tot duizend bomen per planter op te voeren. De spronggewijze verhoging werd van hogerhand gedicteerd om aan de groeiende vraag naar koffie op de wereldmarkt tegemoet te komen, zonder dat de bedrijfsleiding enig besef had van de hoeveelheid arbeid die ermee was gemoeid. Nu was het ook niet meer alleen het hoofd van het huishouden dat aan het dwangregime blootstond. Het meewerken van vrouwen en kinderen in de koffieteelt gold voortaan als vanzelfsprekend. De gigantische taakverzwaring kan niet anders dan ingrijpende gevolgen hebben gehad voor de inrichting en arbeidsverdeling van het huishouden, voor de sociaal-economische positie van de vrouw bijvoorbeeld. Terloops maakt Elson hierover een opmerking, maar die blijft in de lucht hangen, omdat iedere verdere toelichting of uitwerking ontbreekt. De hoog opgedreven aanslag op boerenarbeid was in de vroegkoloniale rapportage geen punt van discussie. De afkondiging ervan vond bij oekaze plaats en de gezagsdragers gaven blijk van wrevel als de quota niet werden gehaald, wijdden uit over de mateloze luiheid van de boeren en het gebrek aan goede trouw bij de volkshoofden, zonder zich in de oorzaken van de tegenzin te verdiepen. Slechts bij uitzondering treft men in de ambtelijke stukken uitspraken aan die van een kritischer zicht getuigen. Zoals de opmerking die Muntinghe zich in een van zijn vele nota's veroorloofde te maken: hoe een Zeeuwse boer zou reageren als hij gedwongen werd zijn opbrengst voor de helft, een kwart of een tiende deel van de werkelijke waarde af te staan. Zo'n verbreding van de context raakte voorbij naarmate het regime van onvrijheid als vanzelfsprekend is aanvaard. Dan heeft zich de idee van de gekoloniseerde onderdaan vastgezet als iemand met een andere habitus dan de westerse mens, in een constructie tot een 'Ander' waarop de eigen normen en waarden geen betrekking hebben en die zich daarop ook niet kon of mocht beroepen. Als maatstaf gelden ten principale niet de politieke en maatschappelijke opvattingen die in Europa zijn doorgebroken. In de overzeese exploitatie zoals die in de Preanger landen vanaf het begin van de achttiende eeuw op gang kwam was geen plaats voor het verlichtingsdenken. Het betekende dat Muntinghe, nu in zijn officiële hoedanigheid als president van de Raad van Financiën, in een advies aan de commissarissen-generaal op 4 september 1817 samenvatte wat de essentie van het koffieregime was en moest blijven.

Eene bearbeiding der koffijtuinen om niet en eene leverantie van het gewas uitsluitend aan het Gouvernement, tegen de laagst te bedingen prijs werpt ongetwijfeld onmiddellijk, en in het afgetrokkenene, de hoogste voordeelen af. (Van Deventer 1891: 190)

Ik keer terug naar het revisionistische hoofdargument, de beweerde stijging van de koopkracht van de bevolking ontstaan, omdat aan de vergaande onderbenutting van de productiekrachten een vastbesloten einde werd gemaakt. Het is de befaamde *mise-en-valeur* these die stelt dat de komst van de vreemde overheerser nodig was om land en volk tot ontwikkeling te brengen. Met instemming haalt Elson in zijn samenvatting een koloniale bron aan met als strekking dat

if [the land at present planted with coffee] were left to the people for the cultivation of other products of native industry ... it can safely be accepted that nine-tenths of these lands would remain uncultivated and the population would enjoy an insignificant gain from them. (Elson 1994: 314)

Het is een stereotype zienswijze, die al teruggaat tot de Compagniestijd en sindsdien telkens weer is herhaald ter rechtvaardiging van de dwang aangewend om de inheemse bevolking tot de teelt en levering van agrarische producten te verplichten. De landsarchivaris De Haan, die aan het begin van de twintigste eeuw in zijn vier delen tellend werk een kolossale hoeveelheid documenten verwerkte, liet in zijn imposante terugblik op het ontstaan van het Preanger koffieregime geen enkel misbruik door v.o.c. dienaren begaan onvermeld. Zijn afgewogen eindoordeel luidde niettemin dat de harde hand weliswaar met veel pijn en leed gepaard ging, maar helaas noodzakelijk was geweest om de inwoners van de Soenda hooglanden de economische discipline bij te brengen die zij misten. De arbeidstucht is van bovenaf en rigoureuus opgelegd maar, gezien de primitieve staat van ontwikkeling waarin de boeren verkeerden, ontbrak het aan een beter alternatief. De uitkomst was aanvaardbaar, omdat, en in laatste instantie ook voor de koffieplanters zelf voordelig, de opvoering van de productie tot een belasting in tijd leidde die overvloedig beschikbaar was en voorheen nutteloos werd doorgebracht. Was er toch niet sprake van een discrepantie tussen de baten die de Compagnie ten goede kwamen en de kosten waaronder de bevolking gebukt ging? Surplusafroming, zo gaf De Haan te kennen, betekende eigenlijk alleen maar het tegengaan van leegloop. Het was dus een ingreep die aan de voortgang van de beschaving bijdroeg.

Spreekt men van de onevenredigheid van den arbeid tot de overwinst, dan mag opgemerkt worden dat dit neerkomt op een verlies van tijd, en dat het meer dan twijfelachtig is of de bevolking haren ledigen tijd zou hebben besteed tot eigen lotsverbetering in plaats van tot lanterfantten. Zeker werkte de dwangcultuur niet opheffend; maar verstompnd kon zij toch moeilijk werken op eene zo stompe populatie, die gagabouw prefereerde boven sawahaanleg. (De Haan III 1912: 578.)

De Haan was het met N. Engelhard oneens die in zijn dagen als geëngelijdeerde (1791-1798) het standpunt vertolkte dat 'de Javaan tot den arbeid als het ware gelijk de beesten met dwang en slagen moet gedreven worden.' Toch schaarde de landsarchivaris zich in het kamp van degenen die ertoe neigden de vroegkoloniale onderneming in essentie als een ontwikkelingsmissie voor te stellen.⁴ Hij gaf volmondig toe dat het wel een beetje lang duurde voordat de weldadige uitwerking zichtbaar begon te worden. Maar hoe kon het ook anders. Beschavingsarbeid vergt nu eenmaal veel tijd. Had ook Nederland zijn opgang niet te danken aan de harde strijd onvermoeibaar door onze voorouders gevoerd?

Eene natie als de onze, die gewerkt heeft dag en nacht, die eindeloos heeft gestreden, die goed en bloed heeft geofferd zonder omzien teneinde haren rang in die beweging voorwaarts te houden, mag het waarlijk niet te hard vinden dat *dit Soendasche volk zonder merg of pit, geschapen tot hout-hakkers en waterdragers van sterker rassen, uit eigen kracht onbekwaam om zich in eene eeuwigheid te ontworstelen aan de sleur van een dommelend voortbestaan in slaafsche dienstbaarheid aan Hoofden en Vorsten* [n.b. mijn cursivering], dat dit Soendasche volk, zeggen wij, met zijne handen heeft moeten arbeiden op den wenk van vreemde meesters en te dier bate om de zegeningen deelachtig te worden van een beschavingstoestand, die in het Westen alleen door eeuwen van verbitterden kamp was bereikt. (De Haan 1 1910: 438-439)

In deze pathetische verklaring klinkt de racistische toon, die een speciale lading gaf aan de ontmoeting tussen overheersers en overheersten, duidelijk door. En de dwang dan? Ach, die viel eigenlijk wel mee, en bovendien, de harde hand was onmisbaar om volwaardige producenten te maken van hardnekkige bestaansboeren. Tegenover die, ongetwijfeld dominante mening stond een radicaal ander oordeel waarin de Preanger koffietuinen als sla-plantages werden bestempeld (P. de Haan 1829).

De koloniale productiewijze bracht niet alleen koffie voort, maar ook de mythe over de onbekwame, onwillige inlander die uit zichzelf de prikkel en het vermogen miste om aan het werk te gaan, dus onder superieure leiding als het ware tot vooruitgang gedwongen moest worden. Deze opvatting groeide uit tot een leerstuk van de koloniale ideologie, de rechtvaardiging en legitimering van onvrije arbeid afgeschilderd als een onvermijdbaar ongemak, dat zo niet op korte termijn dan toch op de lange duur alle partijen ten goede zou komen. De doctrine van achterlijkheid ontzegde aan de inheemse maatschappij het vermogen zich op eigen kracht te ontwikkelen, omdat het economische motief, belichaamd in het gedrag van de westerse mens, eraan ontbrak. J.H. Boeke zou in zijn proefschrift (1910) de grondslag van het economische en algeheel maatschappelijke dualisme formuleren waarin hij het afwijkend handelen van de oosterse mens vooropstelde, diens beperkte behoeften niet als een tijdelijk maar als een blijvend verschijnsel waaruit een zelfgekozen opsluiting in een laag bestaanspeil voortvloeide. Het dogma zou na voltooiing van het dekolonisatieproces in de tweede helft van de twintigste eeuw terugkeren in beschouwin-

gen die de verklaring voor achterblijvende ontwikkeling in de arme delen van de wereld zochten niet in externe maar in interne condities. Het doortrekken van die stelling tot het postkoloniale tijdperk valt ver buiten de reikwijdte van mijn studie. Relevant daarvoor is wel de bespreking welke Goedhart wijdde aan het falen van de koffieteelt als volkscultuur na doorvoering van de Preanger regeling in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Hij vatte die gang van zaken aan het einde van zijn boek samen met de constatering dat de gedwongen planters overtollig waren geworden in de rijstbouw en zich niet tot vrije koffieboeren hadden weten te ontwikkelen, maar zich als loonkoelies aandienden op door particuliere ondernemers geleide westerse grootlandbouwbedrijven. De overgang van boer naar loonarbeider typeerde in zijn ogen het jammerlijk tekortschieten van de inheemse producent om zijn welbegrepen eigenbelang te volgen. Zijn slotzinnen zijn veelzeggend.

Het ideaal der liberalen was eerlijk en nobel, doch hun pogingen tot hervorming van het koffiestelsel faalden, omdat zij uit de Javaan wilden halen wat er niet in zit. De hem toegedachte vrijheid van de van de particuliere en individuele koffieverbouwende ondernemer was voor hem een *onmogelijke* vrijheid. (Goedhart 1948: 232)

De slachtoffers van onvrije arbeid hadden het in deze uitleg aan hun eigen defecten te wijten als zij er maatschappelijk op achteruit in plaats van vooruit waren gegaan. Waar de staat in wisselwerking met de samenleving is uitgekristalliseerd, kon tussen beide een redelijke balans ontstaan. In tegenstelling daarmee drukte het bouwwerk van publieke macht en gezag in de koloniale situatie weliswaar zwaar op de sociale verbanden zonder echter kans te zien meer dan een gebrekkige en ontoereikende greep erop te krijgen, laat staan erin geworteld te raken. In de context van een zich uitdijende wereldmarkt bleef ook de laatkoloniale staat een *Fremdkörper* en matigde zich een gewicht aan dat geen ruimte toestond aan maatschappelijke tegenkrachten. Tegelijkertijd slaagde dit staatsbestel er niet in de samenleving aan haar wil te onderwerpen. *Seeing like a state* liep ook in tropisch Nederland op een echech uit.

Kort sta ik stil bij de modaliteit door de koloniale machthebbers aangewend om te bereiken waartoe zij opdracht gaven: als maar meer koffie. De overheersende opvatting is dat zij in deze operatie slaagden door handzaam gebruik te maken van de inheemse instellingen, de gewoonten en zeden van de bevolking. Voor en na gouverneur-generaal Van den Bosch hebben de leiders van het koloniale bedrijf de indruk gewekt dat zij bij het doorvoeren van hun plannen niet confronterend maar accommoderend te werk gingen, door wat zij aantroffen tot uitgangspunt te kiezen om hun zin door te zetten. Met veel succes, zo is het stellige oordeel niet alleen van henzelf maar ook van buitenstaanders.⁵ Voor de productie van koloniale waren leunde het gezag op de traditionele gebondenheid van de boeren die al sinds lang tot dienstbaarheid jegens hun heren verplicht waren. Niet-inmenging in aangelegenheden van de bevolking, ingrijpen noch in de onderlinge verhou-

dingen tussen de verschillende sociale segmenten noch in de al sinds lang bestaande arrangementen tussen boeren en heren, gold als een heilig principe. Met dit argument kon de zware arbeidsbelasting gerechtvaardigd worden als een voortzetting van een eeuwenoude praktijk. Zo kon ook de fictie ontstaan dat van een uniform bestel geen sprake was, omdat rekening gehouden moest worden met plaatselijke verschillen. Die hielden stand in plaats van onder het botte juk van eenvormigheid te verdwijnen. Het is een wijze van redenering waarvoor ik geen bevestiging heb gevonden. Voor zover de voorstelling van 'an interlocking set of local accommodations' terecht is, komt die naar mijn mening voort uit het onvolkomen bereik van de beleidsmakers. Niet respect voor wat bestond, maar onvermogen daarin verandering te brengen is de meer gereede uitleg voor het beperkte zicht en de nog beperkter greep vanuit het dun bezette beheersapparaat op de toestand aan de voet van de gekoloniseerde samenleving. De notie van een voortschrijdend proces van sociale nivellering, uitmondend in een platgeslagen boerenbestel, zoals door Geertz gesuggereerd (1956, 1963), getuigde van een zelfoverschatting over de effectiviteit van de koloniale interventie. Ondanks de gehouden drijfjachten op tegenstribbelende dienstplichtigen lukte het niet om iedereen in de Preanger aan het planten van koffie te onderwerpen. Omgekeerd is het nodig de opvatting te verwerpen dat alles bij het oude werd gelaten. In een eerdere publicatie heb ik als markant voorbeeld van het tegendeel het befaamde dorpsbestel op Java een vroeg-negentiende-eeuwse constructie genoemd (Breman 1979) en dit is nog steeds mijn overtuiging. Wat in de koloniale geschiedschrijving als traditioneel te boek werd gesteld, viel vaak te herleiden tot regelingen die op last van hogerhand tot stand zijn gebracht. Zo kon het doen en laten van de Preanger volkshoofden niet begrepen worden als de bevestiging van een elite in haar oorspronkelijke macht, een eerbiediging van soevereiniteit in eigen kring. Bij het belichten van de betekenis en rol van de aristocratie heb ik gewezen op het gevoerde beleid van sedentarisering, territorialisering en hiërarchisering die tot een drastische wijziging in de verhouding tussen heren en boeren heeft geleid.

Terwijl de invoering van het cultuurstelsel duidelijk gemarkeerd plaatsvond, is de af-schaffing ervan als een moeizaam en weinig transparant proces verlopen. Zoals de meeste auteurs heb ik 1870 als het jaar van de waterscheiding aangehouden. Toen kwam immers een einde aan het Preanger stelsel. Dit nam niet weg dat de dwang om koffie te telen nog geruime tijd standhield, al moest het etiket volkscultuur suggereren dat het boerenbelang nu vooropstond. Voor de wat onbestemde afloop van het cultuurstelsel zijn diverse redenen genoemd. Fasseur heeft de meeste daarvan als niet steekhoudend verworpen (1980: 125-129). Zelf neigt hij ertoe de afbouw te verklaren uit externe omstandigheden, namelijk de aandrang uitgeoefend door liberale politici in Nederland om de overheid te verwijderen uit de strak geleide koloniale economie. Fasseur spreekt W.F. Wertheim tegen die kort na voltooiing van de dekolonisatie in zijn klassiek geworden werk over de ontwikkelingsgang van de Indonesische samenleving (1956) voor het verdwijnen van het cultuurstelsel drie oorzaken aanvoert: de overgang van staatsbemoeienis op marktdenken, het slinkende

profijt van de gouvernementcultures en de uitwerking van de *Max Havelaar*, waarmee Multatuli het publieke geweten wakker schudde. Fasseur heeft gelijk als hij erop wijst dat Nederlands kapitaal en ondernemerschap aanvankelijk weinig interesse toonden om in de kolonie aan de slag te gaan. Op iets langere termijn was dit echter wel degelijk het geval. Al tegen het einde van de negentiende eeuw begon zich in de Preanger een particuliere ondernemingslandbouw te ontplooiën van exclusief westerse snit die in de eerste decennia van de twintigste eeuw tot een omvangrijk agro-industrieel complex zou uitgroeien. Dankzij de Agrarische Wet van 1870, die de bevolking de toegang tot haar eigen grond ontzegde, en geholpen door een overheid die dit tot staatsdomein verklaarde kapitaal op zeer schappelijke voorwaarden aan het westers bedrijfsleven in langdurige huur gaf, deden cultuurondernemingen hun intrede die een veel groter areaal besloegen dan de koffietuinen ooit hadden gedaan.

Meer recht van spreken heeft Fasseur met zijn verwerping van de idee dat het cultuurstelsel een aflopende zaak werd, omdat de opbrengst ervan steeds verder terugliep. Integendeel, hij rekent voor hoe de Indische remises de eerste twintig jaar nog geen vijfde deel van de Nederlandse staatsinkomsten omvatten om in de jaren vijftig tot bijna een derde deel ervan te stijgen. De koloniale waren leverden steeds hogere baten op, zelfs in die mate dat de trage, langgerekte afschaffing mede daaraan te wijten is. Naar de uitspraak van Baud werd en bleef het batig slot Java de kurk waarop Nederland dreef. Aan de maximale opvoering van het koloniale profijt lag niet alleen de zucht naar steeds hogere baten ten grondslag maar ook de aandrang om tot het uiterste te bezuinigen op de kosten van koloniale exploitatie. Geen vermeerdering van uitgaven mochten worden ingewilligd of voorgesteld – aldus Baud – ‘die niet, *in den strengsten zin*, door de noodzakelijkheid geboden worden’ (Van Deventer III 1866: 22). Ten slotte, de verschijning van Multatuli’s aanklacht bracht ongetwijfeld veel ophef teweeg. Niettemin stelt Fasseur op goede gronden vast dat deze veroordeling van het batig-slotbeleid bij de politieke voorhoede, zowel van liberale als conservatieve huize, geen gunstig onthaal kreeg. De toon was te fel maar vooral, waarom uit vrije wil afzien van een belangrijke bron van inkomsten als de noodzaak daartoe ontbrak? Het was hetzelfde argument waarmee Baud een verhoging afwees van het povere arbeidsloon waarmee de Preanger koffieplanters werden afgescheept: waarom meer betalen voor iets wat je voor heel weinig kunt krijgen? Het kwade geweten kon in bedwang gehouden worden zo lang de baten een welkome, goed beschouwd een onmisbare, bijdrage voor de opbouw van de Nederlandse economie heetten te zijn. Tot in de verre toekomst, zoals de koloniale situatie zelf.

Als die weergave inderdaad recht doet aan de maatschappelijke koers zoals die in Nederland en Indië werd gevolgd, hoe moet de ondergang van het cultuurstelsel dan wel begrepen worden? De oorzaak voor de teloorgang, zo is het antwoord dat ik in mijn studie heb gegeven, ligt in het stelsel van onvrije arbeid zelf. De ontkenning van de bewering dat de boerenbevolking op Java zich bij het stelsel van de gedwongen verbouw en levering van

gewassen heeft neergelegd, loopt als een rode draad door mijn betoog. Ik ben het dan ook fundamenteel oneens met auteurs die aan de ene kant erkennen dat de aanslag op boerenarbeid ongehoord zwaar was en aan de andere kant hun verbazing erover uitspreken dat de overgrote massa in haar lot berustte. Zowel Fasseur als Van Niel (maar bijvoorbeeld ook Blussé 1984:80) heeft zich tot tolk van die zienswijze gemaakt.

Ordeverstoringen die het gouvernement wakker hadden kunnen schudden, deden zich, het traditioneel woelige Bantam uitgezonderd, in deze jaren weinig voor. Baud verbaasde zich in 1847 over de 'lijdzzaamheid' van de bevolking die toch gebukt ging onder een stelsel, waarbij haar rechten en instellingen 'duizendmalen' met voeten waren getreden. Slechts een hoogst enkele maal wordt in ambtelijke rapporten na 1840 van actief verzet tegen het kultuurstelsel melding gemaakt (gevallen van passief verzet zullen er ongetwijfeld vaker zijn geweest, maar deze waren als zodanig minder gemakkelijk te onderkennen, tenzij het verzet de vorm aannam van massaal volksverloop). (Fasseur 1975: 47);

One of the more remarkable phenomenon of the mid-nineteenth century was the acceptance of the Cultivation System by the Javanese; if they did not accept it willingly or gladly they certainly did not protest as much or as vehemently as in the later period. Generally speaking the period of the 1830s to the 1850s saw little protest of a violent sort associated with the System. (Van Niel 1992: 115)

Het zijn uitspraken die mij ertoe brengen deze wijze van geschiedschrijving als etatistisch te bestempelen. In de eerste plaats omdat beide auteurs het structurele geweld onderbelichten waarmee de boeren in het gareel van gedwongen teelt werden gebracht en gehouden. In de tweede plaats omdat zij het verzet miskennen dat wel plaatsvond. In de Preanger al direct vanaf het moment van de invoering en ook daarna, niet incidenteel maar op grote schaal, van hoog tot laag en aanhoudend. De indruk te wekken dat de planters, voor een prijs die spotte met de werkelijke waarde van hun arbeidskracht, zich lijdzaam aan het werk zetten doet geen recht aan het rijke scala van ontduiking en vermijding, overgaand op sabotage, obstructie of desertie. En als het niet anders kon een werkweigering die op confrontatie met werkbazen, volkshoofden en koloniale gezagsdragers uitliep. Bij aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van Azië stelde H. Schulte Nordholt dat de koloniale expansie van Nederland een staat van geweld schiep, die in de moederlandse geschiedschrijving slechts marginaal aan de orde is gesteld. Zijn conclusie liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

Het is een misvatting te beweren dat het hier slechts om iets tijdelijks ging, een afgesloten fase in een ontwikkeling naar een veronderstelde staat van "rust en orde". Wie dat beweert onderkent onvoldoende dat door het geweld dat over vrijwel de hele archipel was ervaren, een regiem van

angst werd gevestigd en dat dit geweld tot het eind van het koloniaal tijdperk in de herinnering van de bevolking bleef resoneren. (Schulte Nordholt 2000: 8)

Zoals al bij voorbaat vaststond, bleek Fasseur zich niet in die zienswijze te kunnen vinden. In een korte tijd later uitgesproken weerwoord betichtte hij zijn vakgenoot van ideologische vooringenomenheid, omdat hij zijn stelling niet feitelijk had kunnen onderbouwen (Fasseur 2000: 10). Maar het ontbreken van die concrete bewijsvoering was natuurlijk juist de essentie van de kritiek van Schulte Nordholt op het beschikbare bronnenmateriaal geweest.

Het zwaar aangezette verwijt van Fasseur past helemaal in diens neiging om koloniale ongerechtigheden te ontkennen als die niet zwart op wit kunnen worden aangetoond. Maar kan juist die houding niet als ideologische vooringenomenheid worden uitgelegd? Dit is wat Norman al in het midden van de negentiende eeuw betoogde met zijn uitspraak over de grote afstand die gaapte tussen de soms kwalijke praktijk van beleidsvoering en de meer dan welwillende voorstelling ervan. Hij illustreerde dit contrast door te wijzen op de goede bedoelingen die het Britse tussenbestuur zichzelf toedichtte en de heel andere werkelijkheid die verborgen bleef in de staatsstukken.

Zij ademen alle wel denzelfden geest van vaderlijke zorg voor de onderworpenen en van eene groote philanthropische liberaliteit; doch tilt men dien *papieren sluijer* op, dan is men verrast door de wijze waarop die milde beginselen in praktijk, of liever, niet in praktijk werden gebracht. (Levysohn Norman 1857: 182)

In deze vertekening kwam natuurlijk geen verandering na herstel van het Nederlandse bewind. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de reeks van residentierapporten in 1840-1841 opgemaakt over de bestraffing van dorpschoude vanwege nalatigheid in de hen opgelegde verplichtingen. Baud, als staatsraad met koloniale zaken belast, had midden 1840 de gouverneur-generaal gevraagd zich te informeren over de gewoonte deze schoude met rotingslagen de ontbrekende discipline bij te brengen. Die willekeurige correctie, zo liet de staatsraad weten, was verboden en diende voortaan als een verregaand misbruik van gezag te worden aangemerkt. Het onderzoek dat de procureur-generaal bij het hooggerechtshof van Nederlands-Indië een half jaar later instelde bracht het scala van straffen aan het licht waarmee dorpschoude tot de koloniale orde werden geroepen. Die liepen uiteen van vermaning, tot blok-arrest en dwangarbeid, al of niet gepaard gaande met ontslag. In 5 van de 17 residenties waarover werd gerapporteerd – waaronder ook de Preanger regentschappen – maakten rotingslagen deel uit van het arsenaal van tuchtiging. Eén resident gaf op dat in zijn gewest tussen 1836 en 1840 aan duizend dorpschoude straf van uiteenlopende zwaarte was opgelegd en meldde dat in 1840, onder zijn gezag, 15 tot 20 rotingslagen in koffie- en riettuinen waren toegediend. In zijn commentaar op deze onthulling wees Van Deventer

erop dat deze wijze van bestraffing als inherent aan het cultuurstelsel moest worden beschouwd. Onder dit regime werden dorpschouwen aan de schandpaal gebonden en met bloedige, soms dodende striemen geseld. Getuigde zijn aanklacht niet van overdrijving? Allerminst, zo liet de auteur in een voetnoot weten.

Wij kunnen voorbeelden aanhalen, dat de oplegging van twintig rotingslagen, den dood heeft ten gevolge gehad. Het kwaad, van het opleggen van rotingslagen in het algemeen, ligt vooral ook, in de verschillende wijzen, waarop die straf, naar de meerder of minder wreede geaardheid van den gezaghebber, kan worden toegepast. (Van Deventer I 1865: 420)

Fasseur wil van geen papieren sluier weten. Als anderen die wel oplichten en met bewijzen staven dat van een staat van geweld sprake was, houdt deze koloniale historicus vol dat zulke beschuldigingen door ideologische vooringenomenheid zijn ingegeven.

De conclusie die uit mijn betoog volgt is dat het cultuurstelsel niet door actie van buitenaf is ondergegaan, maar, niettegenstaande het veelvuldig en overdadig gebruik van geweld, door ontkrachting van binnenuit en van onderop. Het leger van dienstplichtigen in de Soenda hooglanden weigerde nog langer te doen wat van hen zonder pardon werd verlangd: het leveren van een steeds groter gewicht aan bonen. De versnellingshendel om de motor naar een nog hoger toerental op te voeren raakte in mijn optiek ondeugdelijk. Reparatiepogingen hadden een averechtse uitwerking en het werd steeds moeilijker de koffiemachine op gang te houden. Het roer ging noodgedwongen om. In de eerste plaats in bestuurlijk opzicht door de hogere volkshoofden de laan uit te sturen en de lagere functionarissen, die als de eigenlijke werkbazen optraden, onder straf toezicht als kader aan te houden. In de tweede plaats in agrarisch-economisch opzicht, door af te zien van de koffieteelt op grote afstand in plantages en een mislukte overbrenging van de aanplantingen tot dichterbij de woonplaats der boeren.

Ik plaats nog enkele kanttekeningen bij de extreem zware arbeidsbelasting die de koloniale overheid meende te moeten heffen. Die aanslag werd in de eerste helft van de negentiende eeuw nog verder opgevoerd door, in aanvulling op de massale tewerkstelling bij de teelt en levering van koffie, herendiensten te vorderen. Bovenop de taken waaraan de Preanger boeren door hun heren werden gehouden, kwam een uitermate breed spectrum van werkzaamheden waartoe het gouvernement opdracht gaf, en waarmee in doorsnee een dag per week was gemoeid, voor bewaking, transport of bouw dan wel in dienstbaarheid aan de verzorging en het ostentatieve gemak van hogere en lagere koloniale gezagsdragers. Dit geheel van cultuur- en herendiensten ging de helft van een werkjaar ruimschoots te boven. Hoe werd die belasting opgebracht? Om te beginnen neigden de hogere en lagere volkshoofden ertoe de ware omvang te verdoezelen van de bevolking die aan hen onderdanig was. De geringe bevolkingsdichtheid van de Preanger regentschappen en ook de trage toename ervan kwam voort uit een koppig volgehouden onderregistratie van het aantal

huishoudens en de sterkte daarvan. Het was een manier van de aristocratie om haar eigen belang voorrang te geven boven de aanspraken van de overheid. Maar naarmate opzieners en controleurs de werkvloer gingen naderen, lukte het steeds minder om de aanwezige mankracht verborgen te houden. De geleidelijke groei van het inwonertal in het gewest (van 998.777 in 1871 tot 2.187.236 in 1900) is een indicatie voor het groter wordende bereik van het koloniale gezag en mag niet als de uitkomst worden beschouwd van een normale demografische dynamiek. Een belangrijk moment brak aan toen de autoriteiten besloten de arbeidsmobilisatie te verleggen van de samengestelde boerenhuishouding naar het kerngezin. Die hervorming beoogde de landarme en landloze onderklassen van de bevolking rechtstreeks te betrekken in de koffieteelt door deze massa aan haar afhankelijkheid jegens de grotere grondbezitters te onttrekken. Het haperen van de koffiemachine vrijwel onmiddellijk erna wijst erop dat de autoriteiten maar zeer ten dele in die opzet zijn geslaagd. Van een totaal, alomvattend beslag op boerenarbeid is nooit sprake geweest. Naast arbeidsonvolwaardigen (zoals ouden van dagen, gehandicapten en heel kleine kinderen) werd een bevoorrechte klasse om politieke redenen vrijgesteld van deelname aan de koffieteelt. Voor zover dit al niet voldoende was om de invloedrijke grotere grondbezitters in de luwte te houden, kochten zij zich vrij van hun dienstplichtigheid door in hun plaats een 'afhanging' (knecht of deelbouwer) te sturen dan wel voor het bevolen werk tegen betaling een remplaçant te huren. Uit het voorgaande zal reeds duidelijk zijn geworden dat de landarmen en bezitlozen meer dan de boereneigenaars tot draagvlak voor het cultuurstelsel hebben gediend. Met die constatering kom ik toe aan het slot van mijn epiloog, de uitwerking in het laatkoloniale tijdperk van het stelsel van gedwongen arbeid op de positie van de meer benadeelde segmenten in de sociaal-economische geleding van de Preanger.

Boeke's leer van dualisme noch de door Geertz verkondigde these van involutie vindt bevestiging in de ontwikkelingsgang die de Preanger in het laatkoloniale tijdperk heeft doorgemaakt. Dit overeenkomstige gebrek aan geldigheid neemt niet weg dat beide theorieën in zekere zin als elkaars tegenpool kunnen worden beschouwd. Terwijl Boeke meende dat het lage ontwikkelingspeil van de inheemse bevolking geweten moest worden aan het ontbreken van een economische mentaliteit, aan interne omstandigheden dus, zocht Geertz de oorsprong van het achterblijven in de destructieve uitwerking van koloniale overheersing. Aan beide standpunten kan voor de beoordeling van de ontwikkeling in de Soenda hooglanden een schijn van juistheid niet worden ontzegd. Al voor het einde van de negentiende eeuw tekende zich in de Preanger een enclave van westerse bedrijvigheid af waarmee het overgrote deel van de inheemse bevolking óf helemaal niets te maken had – van toegang tot dit kapitalistische circuit verstoken bleef – óf als ongeschoold, ongeregeld en karig beloond werkvolk aan de bodem ervan bleef steken. De conclusie kan echter niet zijn dat de kloof tussen beide sectoren een kwestie was van een principiële dualisme, uitvloeisel van een cultuurgebonden verschil in normen en waarden.

Op het eerste gezicht lijkt ook de zienswijze van Geertz bevestiging te vinden, zoals in een uitspraak die het gewestelijke hoofd van het koloniale gezag in 1892 deed.

Het weinige, dat in het algemeen van de Preanger gezegd kan worden, is dat de bevolking overal in meerdere of mindere mate overvloedig tijd, nergens overvloedig geld heeft.⁶

Het beeld van aanhoudende armoede waarin de gehele bevolking is gedompeld als uitkomst van een voortschrijdend proces van maatschappelijk nivellering is echter onjuist. Hoewel de betrekkelijk bevoorrechte bovenlaag in de Preanger het regime van gedwongen koffieteelt evenmin ongeschonden heeft doorstaan en geen ruimte kreeg om zich op eigen kracht te ontplooiën kon deze boerenelite, dank zij haar hechte verbondenheid met de aristocratie, meestentijds voorkomen de zware en gehate corvee arbeid zelf te moeten verrichten. Uitgerust met het overgrote deel van het bouwareaal slaagden de huishoudens van gezeten eigenaars erin hun vooraanstaande positie na afschaffing van het dwangstelsel nog te versterken. Door aan hun gegoede leefwijze een vrome inslag te geven wonnen zij bovendien aan macht en verwierven zich daarbij een waardigheid die hen eerder tot tegenstanders dan bondgenoten van de koloniale overheid maakte.

Hoe is het de veel omvangrijker landelijke onderklassen na vrijmaking van dienstplichtigheid vergaan? Het was de koloniale beleidsmakers uiteindelijk gelukt om arbeid opgesloten in het samengestelde boerenhuishouden daaruit los te maken en rechtstreeks in te schakelen in de door het gouvernement bevolen cultuur- en herendiensten. Het patroon van tewerkstelling veranderde van karakter: de ongebonden koelie werd de opvolger van de dienstplichtige, de vrije aanbieder van arbeidskracht die eerder een bestaan als gedwongen werker leidde. De bewegingsvrijheid nam toe, maar alvorens dit toe te lichten moet ik eerst de kanttekening plaatsen dat komen en gaan van oudsher tot de habitus van de landarme en landloze onderlagen heeft behoord. De zwerfboeren vonden hun evenbeeld in zwerfarbeid, het veelvuldig rondtrekken van landlozen op zoek naar werk en een beter leven. Zoals te proberen woeste grond te ontginnen dan wel velden in deelbouw te krijgen en op die manier op de agrarische ladder te stijgen of, omgekeerd, de vlucht uit een dienstbetrekking die als te knellend werd ervaren. Het waren deze 'rondtrekkers' tegen wie Van Sevenhoven het nodig vond te waarschuwen, alleen al vanwege hun mobiliteit onbetrouwbaar volk waarvan de aanwezigheid onopgemerkt bleef in het onoverzichtelijke plattelandsbestel en waartegen het dorp zich door bewaking van de toegang moest teweerstellen. In een eerdere publicatie heb ik gewezen op het voorkomen van dit protoproletariaat al vroeg in de negentiende eeuw en de suggestie verworpen dat deze losvoetige klasse niet in de landbouw en het dorp haar verankering vond (Breman 1987: 47). Tegen het einde van die eeuw had deze klasse zich onttrokken aan haar niet-economische bindingen. De vrijmaking ging gepaard met een toename van de omvang ervan, die het gevolg was van de groeiende druk op het agrarisch areaal. De sluiting van de bestaansbronnen was niet zo zeer veroorzaakt

door een hoog demografisch accres, hoewel het tempo daarvan nu opliep, maar door de inheemse bevolking van de toegang tot de nog ongebruikte grond af te snijden. Aan de ver-grote mobiliteit van het proletariaat droeg bij de afschaffing van het passenstelsel waarmee onder het cultuurstelsel het vrije verkeer van arbeid werd belet. De kleinbezitters onder-gingen een semiproletarisering, omdat de bewerkte hoeveelheid grond te weinig opleverde voor zelfs een minimaal bestaan en aanvulling met loonarbeid onvermijdelijk was. Het probleem was dat voor het enorme arbeidsreservoir dat geheel of in deeltijd beschikbaar kwam het aanbod van geregeld werk onbrak dat tot een van armoede bevrijde leefwijze in staat stelde en uitzicht bood op voortgaande lotsverbetering. Leverde de gebiedsont-sluiting die nu met kracht werd doorgezet – aanleg van wegen en spoorlijnen, groei van transport, uitbreiding van handel en nijverheid – dan geen grote hoeveelheden banen en ruimere inkomsten op? Het gros van de Preanger bevolking raakte inderdaad bevrijd uit het isolement waarin zij langdurig had verkeer, om echter meteen opgesloten te worden aan de bodem van een nieuwe economische structuur. De baten vloeiden primair toe aan degenen die de ontsluiting én de bouw van de infrastructuur hebben bewerkstelligd, niet of nauwelijks aan de grote massa die ontsloten werd. Het merendeel van de Soendanezen bezette de onderste echelons in de hiërarchie van de maatschappelijke arbeidsverdeling en kwalificeerde zich voor geen andere takken van tewerkstelling dan die in een los dienstver-band, met een lage beloning en een geringe kans op stijging. Ondanks de indrukwekkende expansie van de economische bedrijvigheid nam de koopkracht van dit proletariaat slechts heel weinig toe, terwijl de bestaande ongelijkheid, zowel binnen de inheemse maatschappij als de afstand die haar scheidde van de bedrijfsvoerders van uitheemse huize, onaangetast bleef. De officiële vaststelling daarvan vond plaats bij het onderzoek naar de mindere wel-vaart van de bevolking vroeg in de twintigste eeuw. Afhankelijke ontwikkeling – een voort-gaande onderschikking aan andere belangen dan waaraan het overgrote deel van de inwo-ners der Soenda hooglanden voorrang gaf – kenmerkte het traject dat na de verlossing van knechting werd ingeslagen. Het was een weg die in het laatkoloniale spraakgebruik voor verheffing doorging.

NOTEN

Ten geleide

- 1 Zo had landsarchivaris De Haan de beschikking over het Van Rees-rapport, zoals blijkt uit zijn herhaalde verwijzing in voetnoten ernaar. Inzage in diens rapport werd ook verleend aan de bestuursambtenaar J.W. de Klein, die in 1931 promoveerde op de totstandkoming en afschaffing van het Preanger stelsel. De Kleins beknopte studie droeg een sterk beschrijvend karakter en was niet op uitvoering bronnenonderzoek gebaseerd. Ter vergroting van de toegankelijkheid is een transcriptie van het rapport Van Rees – vervaardigd door drs. Emile Schwidder, verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam – bij deze uitgave *on line* toegankelijk gemaakt (<http://dare.uva.nl/aup/en/record/350497>).

371

NOTEN

Hoofdstuk 1

- 1 'De streek waar Padjajaran had gestaan, het tegenwoordige Buitenzorg, was sedert den val van dit Soenda'sche rijk eene volslagen wildernis geworden, waar nagenoeg elk spoor van 's menschen bedrijf was uitgewischt. Alleen de aanwezigheid van enkele vruchtboomen, van her en der onder struikgewas verborgen aarden wallen van aarde en keien, een paar ruw gefatsoeneerde beelden en in steenen gegrifte opschriften konden doen vermoeden dat vroeger eene zekere mate van primitieve beschaving in deze bosschen had gehuisd.' (De Haan I 1910: 23)
- 2 Holtzappel heeft in deze wijze van kolonisatie de grondslag van de Oudjavaanse heerschappij gezocht (1986).
- 3 De militaire gezaghebber kreeg in 1710 de instructie '... dat hij het Hooft van Jampan op onse hoogste indignatie sal ordonneren om die schelmen onder de voet te stoten en te verdelgen, tot voorkoming van swaardere gevolgen.' (De Haan III 1911: 470)
- 4 Deze omgrenzing werd al in 1642 vastgelegd. Zie Van der Chijs 1885: 474.
- 5 '... 't geen hun en het talrijke volk, dat zij medenamen, op minstens 3 maanden tijd en veel schade en vernedering te staan kwam.' (Van Rees 1880: 22)
- 6 Elders in zijn verslag over de toestand waarin het land zich bevond gaf hij evenwel voor die verhuizing een andere verklaring: 'dat de Priangse volckeren niet kunnen comen te geraeken tot ruste en vrede, ontstaet ten principalen, door 't groot aantal derselver

hoofden, die geduurig in questie leggen tegens malcanderen zonder ophouden, waerdoor de gemeene volkeren tot oproer verwekt werden en 's Compagnie's diensten comen te vergeten.' (Van Rees 1880: 90)

- 7 Van Beusechem, *De Preanger Regentschappen*. Serie Statistiek en Geschiedenis van de regentschappen, no. 3, 1836, p. 1-3. NA, MvK 3046.

Hoofdstuk 11

- 1 '... zoo genoemd omdat zij als de vogelen, nu hier, dan elders rondtrekken, en veeltijds kleine hutjes in de boomen bouwen, waarin zij met hunne familiën wonen.' (De Wilde 1830: 274)
- 2 'Van een dergelijke vestiging in het Tjiandjoersche is melding gemaakt in het verbaal van de desa Tjikalong, in het district van denzelfden naam, alwaar, bij opkomst in massa, eene groote leiding zou zijn aangelegd op last van Dalem Ngabei Anggakerta, welke persoon als patih behoorde tot het gevolg van den zooeven genoemden Dalem Loemadjoe Gedé, die door het Hof van Mataram in de 16e eeuw gezonden werd naar het westen, evenals later in Krawang geschiedde, om te voorkomen dat de Bantamsche heerschappij zich in die streek vestigde.' (*Eindresumé* 11 1880: 32)
- 3 De Haan vermeldt een fraai voorbeeld van de steun waartoe patroon en cliënten jegens elkaar werden gehouden: '... een Hoofd in het Tjiandjoer'sche verpandt zijn volk aan een ander, teneinde eene boete te kunnen betalen, waartoe hij is veroordeeld omdat een der zijnen een moord heeft laten plegen – een curieus voorbeeld der solidariteit van het Hoofd en zijne onderhoorigen: het Hoofd wordt gestraft voor misdragingen zijner lieden en beschikt wederom over hen als zijn eigendom.' (De Haan 1 1910: 31)
- 4 Over de gewoonte die al in de vroege Compagniestijd ontstond om hogere volkshoofden met die titel aan te duiden, zie De Haan 1 1910: 338-357 en 1V 1912: 325-338.
- 5 'Dat het gouvernement echter ten aanzien van hare keuze ten eenemale vrij is, kan door veele voorbeelden worden aangetoond, onder anderen bij de dood van de Regent van Tjanjor Rading Adipattij Wiera Tannah Datar in 1819 overleden; als wanneer de tegenwoordige Regent Rading Prawira Diredja die tot den overledene geheel vreemd was, in deszelfs plaats benoemd is, ongeacht er twee klein zonen van den overledene bestonden, waarvan de oudste Rading Wiera Nagara destijds elf jaren oud, bij den Regent van Sumedang opgevoed, bereids een veel belovende jongeling was. Deze jongeling is sedert in 1832 tot Regent van Limbangan benoemd.' (Van Beusechem 1836: 41)
- 6 'Hun geliefkoosd tijdverdrijf was met de kwaadaardigheid van een oude vrijster te be- loeren wat er bij de burens omging en dat dan rond te vertellen, iets wat de contrôle der Compagnie ongemeen vergemakkelijkte, zoodat het te verklaren is dat hare ambtena-

- ren in de tweedracht dezer Regenten, die in den boezem der afzonderlijke geslachten eveneens heerschte, een geschikt bestuursmiddel zagen.’ (De Haan I 1910: 343.)
- 7 ‘In 1802 viel het besluit de drie Galoeh’sche regentschappen ‘welke op de meest grilligste wijze naast en door elkander lagen, tot een geheel samen te smelten; sedert had deze vereeniging, naar het schijnt, haar beslag gekregen. Afgezien van de meerdere gelegenheid die thans werd geboden om de bevolking van slechte koffielanden te werk te stellen in de tuinen van een naburig regentschap, beoogde Daendels met de vereeniging van de geheele Preanger vooral ook een betere grensregeling der verschillende regentschappen onderling.’ (De Haan I 1910: 476-477)
 - 8 ‘Hoe beleefd we daar ook ontvangen werden, ik kon den man niet verdragen, en zijne physionomie had voor mij iets zeer ongunstigs en terugstootends. Ik heb ook eenige stalen uit zijne geschiedenis gehoord, die een snood hart verraden. De slaafsche eerbied voor zulke opperhoofden gaat schier alle denkbeeld te boven. Zijn eigen volwasen zoon durfde, in ‘s vaders tegenwoordigheid, niet blijven zitten, maar stond bij zijne aannadering op.’ Even verder verhaalde hij van een grote partij waarbij de ‘pangeran, prinsen, regenten, tommegongs en adapattis waren verschenen, de aanzienlijksten met hunne vrouwen zelve. Ze dronken zo veel wijn dat velen onder tafel rolden.’ (Roorda van Eysinga 1830: 207)
 - 9 Over de lage moraliteit toegeschreven aan de inwoners van de hoofdplaats, zie ook De Haan I 1910: 366.
 - 10 Ten onrechte meent Ota dat de verscherping van het toezicht op de districtshoofden afbreuk deed aan de macht en het gezag van de regenten (Ota 2006: 95). Veeleer betekende deze maatregel een verstrakking van de controle over de productielijn.
 - 11 Eind 1804 herhaalde hij zijn eerdere aanwijzing. ‘Tot teegang van alle willekeurige beschikkingen over den gemeenen man, inzonderheid van de Sanataanas (hoffbedienens van de Regenten), die gewoon waren de goede ingezetenen op een eigendunkele wijze onder allerlei contributies te stellen, zonder dat de laatstens zich daartegen durvden te verzetten, heb ik de onderscheiden regentschappen in tjoetaks verdeeld. Voor zover dit in zommige regentsch. nog niet dadelijk [d.i. *feitelijk*] was ingevoerd.’ (De Haan I v 1912: 397)
 - 12 Besluit van 19 Juni 1808, artikel 13.
 - 13 Al in 1822 blijkt zo’n klassikaal initiatief te hebben bestaan. ‘... in Tjiandjoer was een schooltje waarvoor de *patih* – de Schr. noemt hem toemenggoeng of tweede hoofd – zich in het bijzonder moeite gaf en waar een twintigtal knapen van adellijken huize, waaronder drie zonen van den Regent, onderwijs ontvingen; het zoontje van den Patih las zelfs vrij vlot Nederlandsch.’ (Kern 1941: 268.)
 - 14 Zie Van Rees 1867: 468 en Memorie van Overgave van G. J. Oudemans, afgetreden resident van de Preanger-Regentschappen. MvK, V. 19 juni 1913-1926, mailnr. 799/13.

- 15 Hoadley laat zich in soortgelijke zin uit: A chain-of-command, a hierarchy of power, or even the delegation of authority existed only to a very limited extent in Javanese governmental practice (Hoadley 2004: 148).
- 16 'Een gegoed ingezeten houdt een of twee *boedjang* of daglooners; de Regenten hebben het regt, om tot bearbeiding hunner sawahs *toegoers* (dit is, onderhoorigen, die zonder loon, voor den kost werken) te gebruiken; hetwelk echter geen drukkende last voor de inwoners is, daar dit door een geheel Regentschap naar de beurt rondgaat; ook aan de mindere Hoofden zijn gewoonlijk 1, 2 of 3 toegoers toegevoegd welke hen bij de rijstcultuur behulpzaam is.' (Geographische en statistische bijzonderheden 1835: 407; zie ook Scheltema 1927-1928: 285-286)
- 17 In correspondentie met de Soendakenner R.A. Kern verifieerde De Haan zijn interpretatie over de sociale achtergrond van de eerste-lijn cliënten. Deze schreef hem terug: 'Wat de rahajats betreft, ben ik geneigd aan te nemen dat dit tjatjahs waren en wel dat gedeelte 't welk voor de voldoening der behoeften van de regentenfamilie en de ambtenaren was gereserveerd. Die rahajats moesten juist menschen zijn van enige kakoe-watan, anders hadden de hoofden niet veel aan hen.' (De Haan IV 1912: 399-400)
- 18 Vanuit Bandoeng, waar hij als Gecommitteerde op inspectie was, berichtte hij... dat de Santanaas, Prieijs en al zulk soort van hofbediendens van den Regent ieder een zeeker getal huisgezinnen in de tjoetaks hadden, die onder de verplichting lagen, die luijaards omsunst het nodige tot levensonderhoud te bezorgen, en waarover zij zonder voorkennis der Tjoetakshoofden willekeurig beschikten'; hij schafte dit (op papier) af 'als voor de belangens der coffijcultuure ten hoogsten schadelijk zijnde.' (De Haan IV 1912: 411)
- 19 '... groote jachten werden voorafgegaan door tandak- en wajjangpartijen, welke vaak twee, drie dagen duurden. De festiviteiten waaraan maaltijden waren verbonden, beschouwe men niet als een offerfeest, een *sedekah*, om de gunst af te smeeken der goden en geesten voor het welslagen van de te ondernemen jachten, zij gingen uit van den Regent, en moesten een tractatie aan zijn onderhoorigen heeten.' (De Bie 1887: 178)
- 20 Dit waren depots voor de verhuur van arbeid aan publieke of particuliere werkgevers die Van Sevenhoven, in zijn functie als directeur van Kultures, wilde inrichten (zie hfdst. 7).

Hoofdstuk III

- 1 'Briefly stated, colonial state and society almost matched the perfect model of oriental despotism described by K.A. Wittfogel. While one must concede, that the ideas of Javanese oriental despotism originated with the Mataram monarchy, it required

Netherlands Indian efficiency and administrative conceptions mixed with traditional Java to bring theory and practice together.' (Onghokham 1975: 336)

- 2 De voornaamste producten die vanuit de Pasisir naar Batavia werden geëxporteerd, waren rijst, zout, suiker, hout, vis, klapperolie en in de achttiende eeuw ook tabak. Naar de Maleisische wereld gingen ongeveer dezelfde waren: rijst, zout, Javaans textiel, tabak en suiker. Makasar importeerde in de achttiende eeuw vanuit Java vooral tabak en dubbele matten. De importproducten die de Pasisir uit Batavia betrok, waren opium, Indiaas textiel, koper, ijzer en porcelein. Vanuit Makasar kwamen was, katoen en gedroogde areka. Handelaren uit Maleise havens als Benkalis en Siantan verkochten op Java *pucuk*, pinang, *kajang*matten en bindrotting. (Nagtegaal 1988: 47)
- 3 De concurrentie van de v o c werkte aanmerkelijk kleinschaliger. Moren uit Bantam verkochten in Tegal hun kleden onder een zeil, dat zij voor hun vaartuig hadden gespannen dat op de wal stond. Zij spreidden hun kleden dagelijks ten toon, totdat zij na tien dagen vertrokken. De Chinezen verkochten hun opium in kleine hoeveelheden op de pasar van Tegal, 'en loopen met de amphioen op alle de deesaes hier om her gelegen, en door de negorij heen en weder swerven, ende trocqueren die tegens rijst, pady, suycker, en voorts al wat hen voor comt'. De andere Europese handelscompagnieën die vanuit Bantam werkten, hadden zich aan deze kleinschalige verkoop aangepast. Behalve aan de grote kooplui waar de v o c zaken mee deed, verkochten de Denen rechtstreeks aan pasarvrouwen. Een Deens vaartuig uit Bantam voer langs de noordkust en zette in de diverse havens personen aan wal, die enige weken de tijd kregen om textiel en opium aan de plaatselijke marktvrouwen te verkopen. Op de terugreis van het vaartuig werden ze weer opgepikt. (Nagtegaal 1988: 123)
- 4 'Die kreeg verder toestemming om alle soorten van kleederen en amfioen (te) mogen aanbrengen en verkoopen, die evenals hetgeen zij weder van daar uitvoert, geheel tolvrij zullen zijn. Ook zal het de Kompagnie vrijstaan een logies op Cheribon te bouwen, om hare negotie te drijven, waartoe, des begeerd, een bekwaam erf zal worden aangewezen. De peper die in het land van Cheribon valt, zal alleen aan de Kompagnie of hare ingezetenen mogen worden verkocht. Mocht de Kompagnie houtwerk, rijst of suiker noodig hebben, zullen de Koningen van Cheribon zorg dragen, dat zoodanige goederen aan niemand anders dan aan haar of hare ingezetenen geleverd worden; zullende zij daarvoor te Cheribon een redelijken bazaarprijs betalen en, in geval de Cheribonners die goederen naar Batavia overbrengen, zal hun de Bataviasche prijs voldaan worden.' (Van Rees 1880: 40)
- 5 Nog niet ten minste: '... steeds beperkt zij zich er toe, op meer producten aan te dringen, zonder vooralsnog iemand te bestraffen, eene onthouding die denkkelijk een gevolg was van den onzekeren politieke toestand, want na het definitieve contract van 1705 treedt de Regeer. veel forscher op.' (De Haan III 1912: 414)

- 6 De oude gewoonte schijnt geweest te zijn, in elk regentschap een grooten koffietuin door de gezamenlijke tjtjah's te doen aanleggen dicht bij de hoofdnegorij. (De Haan I 1910: 154)
- 7 Voor de verschuiving van de voc handel in koffie van West-Azië naar Java, zie Glammann 1958: 183-211.
- 8 Nog in 1805 berichtte Lawick, benoemd tot waarnemend gecommiteerde, van een van de regenten vernomen te hebben '... dat de coffij in stede van met draagbeesten door het volk zelf naar het pakhuis gedragen wierd' uit het district Galonggang waren 1200 menschen 'g'employeerd geworden om coffij te dragen' en men 'had die menschen eenen zo zwaren last gegeven, dat zij eronder bezweken ...' Elders zegt hij dat de Regent aan de bevolking hare buffels ontnam; dat deze daarom haar vee verborgen hield en dus zelve de koffie moest dragen, waaronder velen bezweken. (De Haan III 1912: 636)
- 9 'Wat wonder dat de "ijverloose Javaan" liever zijn product wegwierp dan het naar 't pakhuis brengen, zelfs zijn buffel gaarne verkocht om maar van dien last af te zijn, en dat er dwang noodig was om het vervoer geregeld te doen plaats hebben? Vergeleken met deze groote bezwaren kwam het haast niet in aanmerking dat er voor geleibriefjes moest worden betaald, dat tollen werden geheven van de beesten, met Compagniesproducten beladen, dat bij de pakhuizen heffingen in natura en in geld werden gevorderd, dat de menschen er werden aangehouden om diensten te presteeren, dat zij er hunne buffels beneden de waarde moesten afstaan, en dat de beesten onderweg gestolen werden.' (De Haan I 1910: 170-171)
- 10 Plakkaat van Jacob Mossel betreffende de Jacatrasche en Preanger landen, 6 april 1752. NA, Collectie Van Alphen-Engelhard, 1896-1900: 97.
- 11 Zijn opsomming hiervan rondt De Haan als volgt af. 'Eindelijk ontving de Vorst op het feest van *Garebeg Moeloed* zijn tribuut in naturaliën en geld. Bandoeng bood dan de zwaluwnestjes en slijpstenen van Tjihea aan, Oekoer zijn hertevleesch, Galoeh zijn geruite weefsels. Artikelen welke voor deze opbrengst vooral in aanmerking plachten te komen, waren katoenen garen en indigo. Van den rijstooft echter der Preanger kan bezwaarlijk een aandeel zijn opgebracht, gelet op de moeite van het transport. Maar wel is het mogelijk dat in stede hiervan een hoofdgeld werd opgebracht.' (De Haan I 1910: 25-26.)
- 12 Het behoorde namelijk tot de taak van onderhoofden ervoor te zorgen dat 'het volk, ... aanstonds buiten de padij die zij planten ook een thuijntje quamen aan te leggen, kleijn of groot, naer mate van ieders vermogen, om dezelve alzoo daer vast te maken en voor te komen dat zij zoo ligt niet weeder opkramen.' (De Haan II 1911: 502)
- 13 Valentijn berichtte dat het nieuwe genotsmiddel vroeg in de achttiende eeuw nog onbekend was. Maar de gewenning eraan was nadien zo algemeen verbreid geraakt dat vrouwen pas na het drinken van een kop koffie aan het werk gingen '... of de draad wil door het oog niet' (Valentijn 1726: 190).

- 14 Zie plakkaat van Jacob Mossel betreffende de Jacatrasche en Preanger landen, 6 april 1752. NA, collectie Van Alphen-Engelhard 1896-1900: 97.
- 15 Voor de volledige tekst van de instructie, zie Extract uit het Berigt van den Gecommitteerde tot en over de Saken van den Inlander, L. Rolff, 20 september 1785. NA, Collectie Van Alphen-Engelhard 1916, 40.
- 16 Van zijn in 1796 opgesteld rapport kwam in 1855 een herdruk uit.
- 17 Zo bijvoorbeeld het rapport van de generale opname der regentschappen in de Jaccatrasche en Preangerlanden in 1801 gedaan door P. Engelhard. NA, collectie Van Alphen-Engelhard, 117.
- 18 De Haan vermeldt dat Rolff de enige gecommitteerde is geweest die het de moeite waard achtte aandacht aan de pokken te besteden. Rolff noemde in 1789 als reden waarom de koffieteeft niet toenam dat '... de kinderziekte zomtjids groote verwoestingen in de Regentsch. veroorzaakt, gelijk zulks in dit jaar heeft plaats gehad, alzoo zeedert December laatstleden door die kwaal ten grave zijn gebragt in Bandong en Batoelaijang 700 koppen, in Praccamontjang 150 koppen, in Sumadang 470 koppen.' (De Haan 1v, 1912: 529)
- 19 Hij had voor het doorvoeren van inenting en twee artsen naar de bovenlanden gestuurd '... hetgeen van gevolg geweest is, dat het niet alleen een zeer nadeelige beweging onder den Berg-Javaan heeft verwekt, maar geheele districten daardoor verlopen zijn en zig in de bosschen verborgen hebben, tot zolang zij geïnformeerd zijn geworden, dat de beide persoonen weder vertrokken waren. Ja zelfs heeft het aanweezen van die doctoren in de bovenlanden zodanige sensatie verwekt, dat nog onlangs uit een enkel district meer dan vijftig huisgezinnen door mij met goede woorden na hunne oude woonplaats teruggebragt zijn, die zich in het gebergte verborgen hadden.' (De Haan 1v 1912: 531-532)
- 20 Zie De Haan over N. Engelhard: 'er staat letterlijk niets bij Nederburgh, tot de conclusies en voorstellen inclus, waarmee hij eindigt, dat niet aan E's rapport is ontleend; van het begin tot het einde is niets in de Consideratiën het werk van Nederburgh zelve, behalve de woordenkeus en rangschikking.' (De Haan 1, Personalia, 1910: 83)
- 21 '... dat de gemeene man te wijngig of wel in 't geheel voor haare vrugten niet wierden beloont door de Tommegons en Princen bij den afbrengh van haare waren op de pas-sebaan, en oversulx door een overmaat van armoede gedwongen wierden, haar meesters de vrugten ter onttrekken door een clandestine vervoer en vervreemding aan andere opkoopers.' (De Haan 111 1912: 702)
- 22 Maar niet alleen Chinezen werden geweerd. 'Ook inlandsche vreemdelingen zag de Regeering ongaarne de Preanger ingaan. Na de laatste Djampang'sche onlusten was (in 1717) aan het hoofd van Kampongbaroe [NB dat de grens naar de bovenlanden markeerde] verboden om 'smalle handelaars' van welke inlandsche natie ook, te laten

- passeeren; "landloopers" en "swervers" vonden natuurlijk nog minder genade.' (De Haan I 1910: 390)
- 23 'Vooral brachten zij op de terugreis den bergbewoner de weinige behoeften waarin hij door eigen arbeid minder gemakkelijk kon voorzien, wat katoentjes, potten en pannen, koper- en ijzerwerk, naalden en garen, tabak, gambir, soms wat opium maar vooral zout. Deed zich eene ogenblikkelijke behoefte aan zulke artikelen bespeuren, dan kon men vaak terecht bij de Opzieners of de Hoofden; overigens waren het de [afscheep] koffiepakhuizen die, omringd door warong's van menschen uit Batavia of ook wel zoogenaamde Oosterlingen of Wètanger's, als middelpunten van het geringe handelsverkeer konden gelden.' (De Haan I 1910: 399)
- 24 In 1810 schreef Lawick 'Ieder Regent, ja ieder Hoofd benijden elkanderen; zulks heeft tusschen vader en zoon plaats ..., vandaar de veele onderkruipingen die er plaats hebben om volk uit andere districten te bekoomen.' (De Haan IV 1912: 340)

Hoofdstuk IV

- 1 'Uitgestrekte terreinen moesten voor de privatieve jacht van den Regent gereserveerd blijven, honderden mannen werden vaak weken achtereen van hun rijstveld of balé-balé gehaald om de noodige voorbereidselen te helpen maken of het wild op te drijven; alles wat de talrijke jachtstoet verlangde moest van de bevolking komen. Soms liep het zoo de spuigaten uit, dat de Gecommitteerde tusschenbeide trad met eene herinnering aan de verplichtingen tegenover de Compagnie. Zeer zeker tegen hun zin zagen de Regenten zich door de toenemende uitbreiding der koffiecultuur in hun nobel tijdverdrijf gekortwiekt.' (De Haan I 1910: 356)
- 2 Verschillende van de verslagen die hij schreef over zijn inspectietochten door de Preanger zijn bewaard gebleven: *Rapporten van de Generale Opneem der Regentschappen in de Jacatrasche en Preanger bovenlanden gedaan in 1801* door P. Engelhard. N.A., Collectie Engelhard, 1896-1900, 117 en idem, 118 *Dagregister van de Gecommitteerde P. Engelhard op zijn reis door de Jacatrasche en Preanger regentschappen, 4 mei-18 augustus 1802.*
- 3 Hierna, ook in volgende hoofdstukken, afgekort tot Lawick.
- 4 De landeigenaar verklaarde 'dat de Javaan, van nature geenszins geneigd tot de coffij plant, deze zullen verlaten of verwoesten en naar de rijstvelden keeren of zich overgeven aan de alleszins schadelijke ledigheid en daarna tot rondzwerven en kwaad doen.' *Vraagpunten in 1806 door Nederburgh aan J.J. Vogelaar (voormalig particulier landheer) voorgelegd.* NA, collectie Schneither, 25.
- 5 De tekst die Daendels zelf in gedrukte vorm uitgaf verschilt van het origineel dat in het archief berust. Die laatste versie heeft De Haan aangehouden en uit zijn redactie blijkt

- dat het origineel uitwijdingen bevat die in Daendels publicatie ontbreken (De Haan 11 1911: 657-670).
- 6 'Hoeveel gezinnen bij de cultuur waren ingedeeld, is uit de bewaarde cijfers moeilijk op te maken; een stuk van 1812 zegt dat in de Preanger 'all the inhabitants are employed in the coffee-culture', en dit zal wel niet ver van de waarheid zijn, voor zoover Regenten en Hoofden het volk niet ten eigen gerieve aan de Gouvernements-cultuur onttrokken. Naar gewoonte werd vooral baat gezocht bij enorme aanplantingen; 200 boomen per gezin en per jaar was het minste. Evenzeer volgens de gewoonte werd het meest geplant in Tjandjoer en Bandoeng.' (De Haan 1 1910: 450-451)
 - 7 Een statistieke opname uit 1822 toonde weinig waardering voor deze hardhandige ingreep. 'Alle grenzen werden omvergestooten, alle regentschappen ontvingen en gaven af, troeps of geheele districten, welke zedert ouds onder een en dezelfde streek behoord hadden, wierden van dezelve afgescheurd en met andere hun vreemde gewesten verenigd.' (De Haan 1v 1912: 870)
 - 8 Opgave gedaan door de Inspecteur-Generaal der Koffiecultuur C. von Winckelmann in 1811 en opgenomen als bijlage Organique Stukken der Koffij-Cultuur, in: H.W. Daendels – *Staat der Nederlandsche Oostindische bezittingen*. 's-Gravenhage 1814.
 - 9 Voor de volledige tekst ervan zie bijlage XLV in De Haan 11 1911: 657-670.
 - 10 Een uit 1812 daterend rapport sprak van een nog zwaardere belasting in de meeste districten. 'Each family has the charge of 1000 fruitbearing trees, and in most districts two or three times as many.' (De Haan 1v 1912: 785)
 - 11 Dit bedrag is kennelijk gebaseerd op de productie van twee à drie pikol koffie.
 - 12 In zijn terugblik gaf hij de noodzaak daarvan aan. 'Er waren noch gebaande wegen, noch posten, noch herbergen te vinden, zelfs in de Ommelanden van Batavia waren slechts weinige wegen voor rijtuigen bruikbaar.' (Daendels 1814: 17) Bruikbaar, dat was het sleutelwoord waarmee de inschakeling op grote schaal van onbetaalde arbeid kon worden verkregen. Volgens die uitleg bestonden er al wel wegen en kon daarom voor de verbetering ervan werkvolk massaal en kosteloos gevorderd worden.
 - 13 'Daarvan profiteerde niet alleen de Landvoogd, die voor zijn persoonlijk gerief tusschen de 4 en 500 personen in beweging hield (vrij en onvrij, heerendienstplichtigen, slaven en gehuurde bedienden, tuinknechts, grassnijders, koewachters, kippenvoerders, paardenjongens, wakers, vegers, waterdraggers, witters, smids, lampenisten, wasschers, bleekers, naaisters, huisjongens, koetsiers, koks, bakkers, muzikanten), maar ook de voornaamste civiele ambtenaren hadden zulke dienstplichtigen, terwijl natuurlijk de te Buitenzorg gelegerde troepen het niet afkonden zonder vele helpende handen en allerlei benodigdheden. Geen wonder dat "paleis" in het Soendaasch synoniem werd met dwangarbeid.' (De Haan 1 1910: 493-494)
 - 14 Plakkaat van mr. Willem Arnold Alting betreffende de veiligheid in de bovenlanden, 24 februari 1789. NA, collectie Van Alphen-Engelhard, 1896-1900, 98.

- 15 Verslag van (N.) Engelhard en het lid van het college van Heemraden A. Teisseire aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië betreffende hun expeditie tegen de rondzwervende benden in het Tangerangische, 21 maart 1794. NA, collectie Van Alphen-Engelhard, 1916, 45.
- 16 'Nearly the whole of the coffee gardens in the Eastern Districts were planted, during the administration of Marshal Daendels, by means of forced service; and in many instances, the gardens and even graves of the Javanese, were sacrificed in the general arrangement. From the period of the conquest, the people have, with difficulty, been forced to attend the plantations, and many of them had, long previous to their being given up by Government, run to decay: - others from being in improper soil, had failed altogether; and the measure of abolishing the establishment has perhaps, in point of time, superseded, but in a very trifling degree, the natural consequence which must have ensued, had the establishment been even continued on the former footing.' (Raffles – *Substance of a Minute* 1814: 66-67)
- 17 Aldus onder anderen Van der Kemp (1916: 129). De bron van dit onjuiste bericht is vermoedelijk Elout, eropuit Raffles en het Britse bestuur in een kwaad daglicht te stellen. Waarschijnlijk heeft de vernietiging van koffietuinen in Cheribon wel plaatsgevonden, maar waren het de boeren zelf die daartoe het initiatief namen. Zij konden de koffiebonen niet meer kwijt en de stijging van rijstprijzen dreef hen ertoe de grond met koffie beplant in droge rijstvelden (*tipar* en *gaga*) om te zetten (Van Deventer 1891: 223).
- 18 W. Macquoid – Report on the coffee culture in Java, 1813. Collectie Baud, 44 Minuut kort verslag der maatregelen van het Britsch Gouvernement op Java met opzigt tot de koffijkulture door Baud aan Kommissaris Generaal. G. Elout, 6 juni 1816 uitgebracht.
- 19 'No Chinaman, Malay, or other native, not an inhabitant of the Regencies, shall be permitted to go off the great road leading from one head-negree (noot: hoofdnegorij) to another, and in case any are found in the campongs, they shall be immediately apprehended and sent up to Buitenzorg. Chinamen, Malays and other natives, not inhabitants of the Regencies, found there without a pass, shall be instantly taken into custody.' (De Haan IV 1912: 876)
- 20 De Engelse vertaling kwam overigens pas gereed na afkondiging van het landrentestelsel (Bastin 1954: 152-153).
- 21 Raffles baseerde zich mede op het oordeel van Hollandse adviseurs. Samen met J. Knops schreef Lawick een nota waarin zij vrijheid van productie en van handel bepleiten. Rapport van J. Knops en Lawick over de mogelijkheid het tegenwoordig op Java bestaande stelsel van alleenhandel, verplichte leveranties en contingenten te vervangen door een van vrije handel en vrije cultures. (NA, collectie Van Alphen-Engelhard 29 juli 1812. 1916, 136)

- 22 Zijn besluit volgde de aanbeveling van het rapport aan hem over dit gewest uitgebracht. Rapport van de Commissie op Java door J. Knops en Lawick, 20 mei 1812. NA, collectie Van Alphen-Engelhard 1896/1900, 270.

Hoofdstuk v

- 1 In examining the interior of a village, we shall find that, in common with the Hindoo usage, it possesses a constitution within itself, independent of the supreme governing power. Here, as in Western India, it will be found, that each village possesses its *Petingi*, or chief; its *Cabayán* who is the deputy or assistant to the head of the village; its *Camatooah*, or elders generally men who have formerly been chief of the village; its *Modin*, or priest; its *Ooloo Ooloo* or *Capalla Bandangan*, or superintendant of watercourses and dams; and its *Jerootoolis*, or writer, &c. &c. (Raffles 1814: 114)
- 2 The necessity of the continuance of *Demangs*, as collectors of the revenue, becomes superseded, when the collections are made under the superintendence of the European officers of Government, at all times residing in the district; and to rent the lands to the heads of villages (NB eerder *Bakals* genoemd) otherwise than as agents of the village, would be to establish a thousand petty tyrants, where one great one formerly existed, who, from not acknowledging the ties of honour to which the higher classes are subjected, would be more likely to encroach upon the rights of the people. (Raffles 1814: 115)
- 3 Een voorbeeld is het volgende citaat ontleend aan een nota van Crawford 'on the nature and condition of landed tenures under the Native Government of Java.': Each cultivator labours the land which he rents, for his own separate advantage; and though for purposes of mutual protection, a number of cultivators are assembled together in one village, there exists no community of property among them, and it may even happen, that cultivators who live as next-door neighbours in the same village, are frequently as distinct and unconnected, as those who live twenty miles off. (Raffles 1814: 82)
- 4 Zie bijvoorbeeld de lijst met vragen rondgestuurd om beter zich te krijgen op bestuur en bevolking alsmede de betoonde dienstbaarheid: *Beantwoorde vraagpunten aangaande het regentschap Bandoeng 1812* (De Haan 11 1911: 680-724).
- 5 Tekenend voor het geringe vertrouwen dat het gros der koloniale beleidsmakers in de economische gezindheid van de gewone grondbewerker stelde was de volgende passage in het rapport dat Rothenbühler als lid van de onderzoekscommissie in 1812 aan Raffles uitbracht. 'I am convinced that if once the Javanese has land in his possession & is left to himself without any restriction, he will not work any more than is absolutely necessary for him & his family, whose wants are besides of very little consequence – a poor bamboo house covered with ... leaves, a handkerchief & some few cloths for him & his

wife, & a small quantity of rice or Turkey-corn boiled in water, with some vegetables, & sometimes a small quantity of fish, this is all ... he wants. Lazy by nature, & effeminate by education, the Javanese seems only to exist to live in indolence, occupying himself ... by sleeping or sitting alongside a river, contemplating the current of the water, or if he is inclined, taking some fish for his dinner without ever feeling the desire to ameliorate his fate by work.' (Bastin 1954: 65)

- 6 Voor een kritisch portret van deze hervormer en zijn meningsverschil met Nederburgh, zie Fasseur (1997: 29-40). Van 't Veer velde een veel positiever oordeel door hem hem als een man van geweten te plaatsen (Van 't Veer 1958: 16-53). Van Deventer maakte al meteen bezwaar tegen de lofzang die Van Sillem in zijn biografie van Dirk van Hogendorp aanhief (M.L. van Deventer 1890).
- 7 Exemplarisch voor de ten toon gespreide weelde was de staat die Nicolaus Engelhard zich had aangemeten. Als gouverneur van Java's noordoostkust stonden hem in 1805 voor zijn hofhouding behalve een aantal lijf- en huisslaven een personeel van 212 koppen ter beschikking (waarvan de helft als herendienstplichtigen): baboes, naaisters, koks, bakkers, koetsiers, lijfwachten, staljongens, etc.etc, en zowaar ook twee 'lampopsteekers'. Toch was Engelhard zuiniger dan zijn voorganger, want de wildbaan en de schouwburg waren uit de inventaris verdwenen. Hij hield ook Europese bedienden erop na: drie trompetters, zes ordonnansen, twee postiljons, twee koetsiers en een voorlooper. (De Haan IV 1912: 193)
- 8 De publicatie van *The History of Java* (1817) wekte onmiddellijk het ongenoegen op van de koloniale beleidsmakers. Zij schreven de auteur politieke oogmerken toe en vroegen zich af of het Britse bestuur inderdaad bij de Javaan zulke gunstige indrukken had achtergelaten als Raffles in zijn opdracht voorgaf. Het zekere voor het onzekere nemend waarschuwde de opsteller van een ambtelijke nota dat voorkomen moest worden dat de vorsten van Java met het werk bekend zouden raken '... ten einde de vleijende wijze, op welke de Javaan wordt voorgesteld niet somwijlen aanleiding geve, om denkbeelden te doen ontstaan, die voor de zo noodzakelijke goede verstandhouding met de inlandsche vorsten, nadeelig zouden kunnen worden.' (S. van Deventer I 1865: 270.) Angst dat de Britse gezaghebber een te gunstige indruk had achtergelaten belette latere koloniale auteurs niet van hun onverholven bewondering voor Raffles te getuigen. Zoals M.L. van Deventer die aan het einde van de negentiende eeuw schreef: 'Aan het hoofd van de geschiedenis van het Java onzer eeuw staat een vreemdeling, met zijn stelsel, met zijne verstandige ontwerpen, met de invoering zijner radikale hervormingen.' (1890: 16)
- 9 De dissertatie van Hugenholtz behandelt de geschiedenis van het landrentestelsel tot in de twintigste eeuw. Hij heeft zijn studie voornamelijk op beleidsbronnen gebaseerd en besloot het inheemse perspectief buiten beschouwing te laten met als argument dat zijn werk te omvangrijk zou zijn geworden (Hugenholtz 2008: 12).

- 10 De Memorie, door Muntinghe zelf geschreven, vormde het Rapport van president en leden van de Raad van Financiën omtrent de invoering van het landbezit en cultuurstelsel in Nederl. Indië, 11 juli 1817. NA, collectie Engelhard 1896-1900, 279.; zie ook MvK, 2953.
- 11 Verslag commissie-Chassé, Veeris en Van Angelbeek 1816: 292-297.
- 12 Verslag van de resident van Cheribon W.N. Servatius, 17 maart 1817, p. 39. NA, collectie Baud 26.
- 13 Generaal verslag wegens den waaren aard der administratie gehouden door het Britsch Gouvernement in de residentie der Preanger Regentschappen en Crawang. G.W.C. van Motman, 25 oktober 1816. NA, collectie Baud, 26.
- 14 Nota Lawick en H.J. van de Graaff, 5 december 1818. NA, collectie Schneither, 26.
- 15 Algemeen verslag van den resident der Preanger regentschappen over 1823, 10 februari 1824. NA, collectie Baud, 90.
- 16 Rapport van de Inspectie in de Residentie der Preanger-Landen en Buitenzorg in 1821 door Van Haak. Soerabaia, 24 augustus 1822. NA, collectie Schneither, 26.
- 17 Voor een overzicht van het repressieve arbeidsregime op de particuliere landerijen in deze periode, zie Stevens 1982: 123-165.
- 18 'Dat daarvan zullen zijn uitgesloten, niet alleen alle kampongs en dessa's, maar ook alle landen, welke aan het dorpsbestuur wel bekend zijn, binnen de scheiding van het dorp te zijn gelegen, of voor weide voor het vee te worden gebruikt. Dat geen Javanen tot den arbeid op deze landen zullen mogen worden gebezigd, dan door vrijwillige aanneming, en tegen betaling van vol dagloon.' (Van Deventer 1 1865: 345)
- 19 Voor het portret en de lange loopbaan van deze grootste particuliere landheer die Java gekend heeft, zie De Haan 1, Personalialia, 1910: 284-309. Zijn eigen publicaties voegen veel informatie toe aan wat De Haan over hem meedeelt.
- 20 'Toen ik in het jaar 1814, als landeigenaar, ondervond, dat eene zoals men nu zegt kadastrale opmeting (maar welken naam ik toen nog niet kende) vereischt werd, om geregeld, en zonder eenige drukking op den kultivateur, het aan de landeigenaar toekomende 1/5 gedeelte van het gewas te innen, kwam mij onmiddellijk voor den geest, dat eene opmeting noodig was, om daardoor te weten en laten weten, wat ieder houder der rijstvelden voor dat 1/5 gedeelte, bij een gemiddeld gewas, moest betalen. Het kwam mij niet in de gedachten, dat ik daartoe de hulp van Europesche landmeters enz. noodig had. Ik liet die opmetingen geregeld door de dorpspriesters en hoofden bewerkstelligen.' (De Wilde 1852: 240.) De brief aan de redactie van het TNI waarin De Wilde deze informatie verschaftte, werd anoniem opgenomen in de rubriek Varia met de aanduiding van de schrijver als een zeventigjarige grijsaard en een voormalige particuliere landheer.
- 21 Naar De Haan vermeldt omdat '... die indertijd zelf Soekaboemi had willen koopen in compagnonschap met Engelhard, maar voor zoover uit de brieven is op te maken,

- om de tuin geleid en er buiten gehouden was. Hij was nu evenals zijn Adjunct Van de Graaff een verklaard tegenstander van het particulier landbezit; hunne hardnekkige oppositie bewerkte ... dat de Commissarissen-Generaal tot geen principieel besluit konden komen aangaande de uitgifte van land in eigendom aan Europeanen.' (De Haan I, Personalia, 1910: 297)
- 22 Het verweer van de landheren komt ter sprake in Rapporten en andere stukken van A. de Wilde en N. Engelhard en de z.g. 'vrije landen' van Soekaboemi, 1821-1822, 20 augustus 1822, MvK, 3195.
- 23 '... hoezeer de koffijteelt voor haar eene kwelling is, daar zij op willekeurige wijze, en zonder ontziening of zij zich in de padievelden bevindt of eenigen anderen noodzakelijken arbeid tot haar voordeel verrigt, als ezels in troepen voortgedreven wordt naar de koffijtuinen en aan de continueele inspectiën ten haren koste van Resident, van Regent, van Opziener enz. onderworpen is, om haren arbeid gade te slaan en te zorgen de vruchten niet verloren gaan.' (Van der Kemp 1901: 25)
- 24 Zie ook de brieven van Engelhard aan Elout van 15 februari en 12 april 1821, NA, MvK, 3195.
- 25 Hij vatte zijn indrukken van diens hofstijl als volgt samen. 'De (regent) wordt als een verheven wezen aangezien, en geniet van het heele volk eenen slaafschen eerbied. Niemand, zelfs niet de grootste hoofden, mogen hem, regt opgaande naderen. Zulks geschiedt in eene kruipende houding. Indien de hoofden der buitendistricten uit zijn Regentschap geroepen zijn, of hunne opwachting komen maken, worden zij, kruipende, tot den Regent toegelaten, en mogen met zamengevouwen handen zijne knie aanraken. Maar mindere hoofden en gemeenen vallen ter aarde, buigen hunne hoofden tot op hunne gevouwen handen, waarmede zij, slechts even, den voet mogen aanraken.' (De Wilde 1830: 173)
- 26 '... hij zou dan liever suiker planten, wat voor het Gouvernement bij de tegenwoordige koffieprijzen eene enorme schade zou beteekenen. Kwam echter de Koning hem tegemoet, dan zou hij zijne onderneming op zeer ruimen voet inrichten.' (De Haan I, Personalia, 1910: 299)
- 27 En daarbij kwam nog een keur van groot- en kleinvee (koeien, stieren, ezels, geiten, bokken, rammen, varkens), drie jachthonden, vier paar zwanen en twee dozen zijderupsen. Deze levende have werd aangevuld met 'alle gereedschappen tot den landbouw gebezigd wordende, gelijk mede die bij het melken, boter- en kaasmaken benoodigd en daarenboven alle Javaansche landbouwgereedschappen, in Holland vervaardigd en verbeterd, waaronder een nieuw uitgevonden rijstpelmolen; wijders allerlei medicinale gewassen, planten zaden, boompjes, bloemen, bollen West-Indische koffie- en katoenplanten, houtboomen, graansoorten, moes- en bloemzaden, grassen uit Amerika en van de kust van Guinee; zelfs zijne schoonmoeder nam hij mee, en eene zuster van de schoonmama en eene gezelschapsjuffrouw Jacobs.' Andries de Wilde was een man die

- heel wat aandurfde, zo besluit De Haan deze lange opsomming van de meegebrachte lading (De Haan 1, *Personalia*, 1910: 300).
- 28 Zie hierover de inleiding die Van der Kemp schreef op zijn publicatie van de brieven van Van de Graaff (1901: 122).
- 29 Voor de landvoogd stond vast dat ‘... groote en uitgestrekte grondeigendommen van Europeanen in de binnenlanden van dit eiland, buiten het onmiddellijk bereik van het politiek en regterlijk toezicht, strijdig zijn met de algemeene veiligheid en met de groote en wezenlijke belangen van het gouvernement, aangezien het uit der aard der zake volgt, dat het landbezit van Europezen, die daarin slechts een middel van fortuin zoeken, geene andere strekking kan hebben, dan de verkorting van de regten en natuurlijke vrijheden der eigendommelijke bevolking, door dezelve geheel dienstbaar te maken aan de belangen der Europesche Kolonisten, hetwelk reeds mede brengt, om zoo niet door dwang, ten minsten mogelijken prijs den meest mogelijken arbeid te verkrijgen, terwijl het belang van het Gouvernement daarentegen vordert, dat de meest mogelijke voordeelen als een blijvend fonds van belasting onder de eigene bevolking vergaard wordt.’ (Extract uit het Register der Handelingen en Resolutiën van den Gouverneur-Generaal in Rade, in: *Bijlage De Wilde* 1838: 85-86)
- 30 ‘Een voorbeeld, hetwelk algemeen genoeg bekend is, ter overtuiging, wat een Europeaan, in een uitgestrekt land, met Inlandsche hoofden, maar zonder regent kan uitrigten, zal uit de oppervlakkige beschrijving van het beheer van het Landgoed Soekaboemi blijken.’ (De Wilde 1830: 199) In een volgende publicatie ging hij verder in op het onrecht hem aangedaan. A. de Wilde – *Adres aan Zijne Majesteit Den Koning wegens het voorgevallene ten aanzien van Soekaboemie onder het bewind van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen; met officiële bewijsstukken*. Amsterdam 1838.
- 31 De volledige tekst is opgenomen in Ottow 1937: 212-301.
- 32 ‘Naar de oorspronkelijke en wel hergebragte instellingen van eenen aziatischen regeeringsvorm, kan er dus geen twijfel zijn, of de afstand in vollen eigendom aan Europeanen van bevolkte en wel bebouwde landstreken, in den zin waarin de landeigenaren op Java dit willen begrijpen, zoude niet alleen onregtmatig maar eene ongerijmdheid in den hoogsten graad zijn en eene verkragting van de regten en het wel hergebragte landgebruik der inlandsche bevolking.’ (Ottow 1937: 267)
- 33 Voor de betekenis van de commissaris-generaal en diens politiek, verwijs ik naar het werk van B. de Prins (2002).
- 34 ‘Wanneer men het gevoel van ondergeschiktheid van den Javaan voor zijnen landheer verzwakt, ondermijnt men ook zijne onderwerping aan het Europeesch bestuur in het algemeen.’ (Steijn Parvé 1851: 257)
- 35 ‘de gansche vorm van het Indisch bestuur is onbestaanbaar met deze onbeperkte kolonisatie van Europeanen, en zoude er binnen korten tijd, geheel door ten onderste boven gekeerd worden. De afscheiding dezer koloniën van het moederland zoude er op een

ontijdig oogeblik door vervroegd, en de rijkste parel aan *Neerlands kroon*, zoude er door ongewijde handen van afgerukt worden.' (Ottow 1937: 292)

Hoofdstuk VI

- 1 'Nic. Engelhard die gaarne vanuit zijn bureau de zaken overzag en dirigeerde, vond zo iets "irregulier"; hij gaf dan ook in het belang van een "regelmatiger orde" in het Buitenzorgsche last tot het aanleggen van gemeenschappelijke, netjes afgemeten en omheinde tuinen.' (De Haan I 1910: 154)
- 2 Alsnog werd toen zijn voorstel goedgekeurd volgens welke 'de tjatjas of huisgezinnen van de digtst bij elkanderen gelegen campongs in troepen zijn verdeeld en aan de huisgezinnen van elke troep de bewerking is opgeleid van de koffijboomen, die anders door ieder huisgezin afzonderlijk zouden moeten worden onderhouden.' (De Haan III 1912: 615)
- 3 Wat hij vragenderwijs opwierp sprak een tijdgenoot met stellige zekerheid uit. D.F. van Alphen gaf in een parlementaire rede die hij in 1829 uitsprak te kennen '... dat de Inl. niet moet worden verlicht, waardoor hij zijn "gewillig en verdraagzaam (*lees: lijdzaam*) character" zou verliezen; wij moeten "geene regeeringsvorm invoeren, welke met er tijd vrijheid van denken en handelen zoude te weeg brengen."' (De Haan IV 1912: 738-739)
- 4 'De adhipati, de hoogste na de regent, stelde hij gelijk met luitenant-kolonel; de toemenggong werd in zijn schema majoor en de ingebey sloot de rij als kapitein.' (Van Deventer I 1865: 21)
- 5 'Van de thiende van de padij moet het Tjoetakshoofd een gedeelte hebben, moeten de Priais onderhouden, de mandadoors te eeten krijgen en de Priesters worden geriefd.' (De Haan IV 1912: 432)
- 6 Zoals '... het maken en onderhouden van groote wegen en bruggen; werkzaamheden aan de pakhuizen te Karangsamboeng en Tjikao en het maken en onderhouden dier pakhuizen, het maken en onderhouden van herbergen en poststallen, het maken van kazernes en stallen voor doortrekkende soldaten. Vervolgens zijn er grassnijders voor de poststations, buffelhouders bij de steile hellingen, voorts vraagt het Gouvernement nog zonder betaling bamboe en atap voor stallen, passanggrahan's en poststations, eten voor de soldaten, pikolpaarden en de buffels die bij steile hellingen zijn gestationneerd. De lieden die vast voor het Gouvernement werken zijn: 144 grassnijders bij 12 poststallen; dezen krijgen geen betaling; 46 man met 23 span karbouwen, die geposteerd zijn in 12 stallen voor de steile punten; dezen krijgen ook geen betaling.' (De Haan II 1911: 690-691)
- 7 Wat P. Engelhard in zijn hoedanigheid als prefect schreef wordt in andere bronnen bevestigd. Alleen uit het regentschap Gallo, onder Cheribon sorterende, rekt men

- dat 500 zielen bij het maken van den weg over de Mehamendon hun dood gevonden hebben, ongerekend degenen die aan de gevolgen van eene aldaar bekomene ziekte zijn overleden en anderen die zich hebben geabsenteerd.' (De Haan IV 1912: 901)
- 8 In de volgende bewoordingen gaf De Wilde blijk van zijn ergernis over de overbodigheid en het tijdsbeslag dat hiermee gemoeid was. 'Het vernieuwen der kikies of bamboe-beschuttingen der hoofdnegorijen, het maken van nieuwe huizen, paarden- en beestenstallen der Regenten en Hoofden of het onderhouden derzelfde, geeft den gemeenen man almede veel werk en moet te zijnen koste volbragt worden; nu en dan wordt daarvoor een maal eten gegeven; voor het overige wordt er niets voor betaald.' (De Wilde 1830: 187)
- 9 Hij deed dit door vier *tjoetak* samen te voegen '... volgens de inrigting op Tjiandjoer tot een baloeboer, waarover hij [de regent dus] de vrije dispositie heeft en het volk na verkiezing tot zijn bijzondere dienst kan emploijeeren voor zo veele van de coffijcultuure te missen zijn, eene schikking die niet alleen in het regentsch. Bandong ingevoerd, maar door mij op alle regentschappen zonder onderscheid van eene generaale applicatie is gemaakt.' (De Haan IV 1912: 429)
- 10 Buitenzorg was aan het begin van de negentiende eeuw tot een nest van louche en vaak onwettige transacties uitgegroeid (Boomgaard 1986).
- 11 Piraterij had in de tweede helft van de achttiende eeuw een alarmerende omvang en stond niet los van de politieke turbulentie in de contreien waaruit de piraten-tevenshandelaren afkomstig waren: de eilanden in de Straat van Malakka en de aangrenzende kustgebieden (Ota 2006: 124-128).
- 12 Resident Macquoid legde uit waarom: '... from a conviction, they assure me, that their free intercourse with the Javanese inhabitants would in time be fatal to the tranquillity and happiness that has prevailed throughout the Regencies for so many years.' (De Haan IV 1912: 879)
- 13 Voor de proclamatie waarmee de Britse landvoogd deze heffing eind 1812 afkondigde, zie Van Deventer (1891: 13-14).
- 14 'the importance in a political point of view of preserving and ensuring the attachment and affection of the native inhabitants of those districts, which since many years they have invariably evinced to the European Government and any defection (in) which might immediately endanger the environs and city of Batavia and afford an inroad to hostilities from the more powerful chieftains in the interior of the island.' (De Haan IV 1912: 344)
- 15 Rapport van de commissie op Java J. Knops en Lawick, 20 mei 1812. NA, Collectie van Alphen en Engelhard 1896-1900, 270.
- 16 Lawick en H.J. Van de Graaff, Batavia 5 December 1818, 23 pp. NA, collectie Schneither, 26.

- 17 Wellicht was hij tot dit inzicht gekomen door wat W. van Hogendorp in een brief naar huis schreef: 'Wanneer men deze menschen alles afneemt, kan men niet vergen dat zij fabriekaten van ons koopen.' (Van Hogendorp 1913: 91)
- 18 Reglement op de verplichtingen, titels en rangen der regenten op het eiland van Java. 8 mei 1820. NA, collectie Baud, 53.
- 19 *Algemeen Verslag van den resident der Preanger rRegentschappen over 1823*, 10 februari 1824. NA, collectie Baud, 90. Bij herziening in 1837 van de spelregels in de omgang met volkshoofden werd nog eens bevestigd dat daaraan zowel de hogere zedelijke ontwikkeling als ook het meerdere verstandelijke vermogen van de Europese ambtenaar, kortom hun natuurlijke superioriteit, ten grondslag lag.
- 20 Van Haak – rapport van de inspectie in de residentien der Preanger Landen en Buitenzorg in 1821, 24 aug. 1822. NA, collectie. Schneither 26.
- 21 Algemeen verslag van de residentie der Preanger regentschappen over 1821, 13 maart 1822. NA, collectie Baud, 90.
- 22 'De opzieners der koffijculture, die niet altijd lust noch tijd hadden om het hun aanvertrouwd toezigt behoorlijk uit te oefenen, bezaten ook bovendien de begaafdheid niet, om den gemeenen man genoegzaam vertrouwen in de boezemen.' (Geographische en statistische bijzonderheden 1835: 71)
- 23 '... men wil immers voor als nog van hunnen invloed op den Javaan gebruik maken; men acht immers den tegenwoordigen tijd niet rijp genoeg om zich van die ambtenaren te ontslaan, ten minste wij voor ons zijn van dat gevoelen, en is dit het geval, zoo moet men hen aan het Gouvernement attacheren.' (Van der Kemp 1916: 390)
- 24 '... de ware bescherming in alle hare belangen, waaruit rust, tevredenheid en die goede orde geboren wordt die het wezen eener goede policie uitmaakt, geniet eene Javaansche bevolking niet dan onder de oorspronkelijke en onverbasterde vormen van haar eigen landsbestuur, aan het hoofd hebbende eenen *regent* met zijne ondergeschikte *mantries* en districtshoofden, en eindigend met het eerwaardig dorpsbestuur; - de dekking tegen alle onderdrukkingen; het grootste sieraad van het eiland Java, en de eenige waarborg voor die regten en vrijheden welke de bevolking onder eene aziatische regeringsvorm kan genieten.' (Ottow 1937: 279)
- 25 Tussen 1818 en 1829 stegen de landelijke inkomsten van iets meer dan 2 miljoen tot bijna 6 miljoen gulden' (Van Deventer 11, 1866: 129).
- 26 Van den Bosch had zich al eerder in Nederland als een voorstander van straffe disciplinering doen kennen. Hij nam het initiatief tot de verwijdering van tot armoede vervallen segmenten uit de stedelijke onderklassen in Holland van wie een gevaar voor handhaving van maatschappelijke orde en rust kon uitgaan. In 1818 ging hij over tot de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid die werklozen een betere toekomst bood door hun overbrenging naar landbouwkolonies die onder bescherming van het koningshuis in het oosten van het land werden gesticht. In het verlengde hiervan lag de

gedwongen deportatie naar inrichtingen van verpauperde elementen zoals bedelaars en zwervers die zich onwillig en onbekwaam tot arbeid hadden getoond.

- 27 De verwijzing naar de nota van Baud is vervat in het Algemeen Overzicht van de staatkundige gesteldheid van Nederlandsch Indië over 1852 (p. 314-315) waarmee gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist in 1855 verslag uitbracht van het gevoerde bestuur en beleid. NA, Min.van Kol. 1850-1900, inv.nr. 5870, exh. 9 Juni 1855, nr. 303 geheim.

Hoofdstuk v11

- 1 Na zijn terugtreden als minister van Koloniën in 1848 zou Baud het voorzitterschap van de commissie aanvaarden die in 1853 werd ingesteld ter voorbereiding ervan.
- 2 ‘... hoezeer de Javaan zich, over het algemeen, vrijwillig onderwerpt aan de bevelen zijner meerderen, er ten deze nog een groot verschil bestaat, tussen den eenvoudigen bergbewoner der Sundasche distrikten, en de meer kregelige ingezetenen der oostelijke provinciën.’ (Van Deventer II 1866: 192)
- 3 ‘De Regeer. verklaart dit echter voor praatjes van Inlanders en besluit daarop geen reflexie te slaan, dewijl nauwelijks een district op dit eiland gevonden word, waar de kappas en tom niet voortwillen, indien daarvoor de nodige zorg gedragen word.’ (De Haan III 1912: 817)
- 4 Soekapoera was op dat moment als een zelfstandig regentschap in de Oost-Preanger verdwenen en opgedeeld tussen Soemedang en Limbangan.
- 5 ‘... niet omdat die kultuur voor de bevolking inderdaad bezwarend zou zijn, maar omdat zij welligt tot toevlucht is genomen, door lieden, die reeds lang eene gelegenheid hebben gezocht, tot verstoring der rust, en omdat de mindere inlandsche hoofden deze kultuur aan hun knevelarijen hebben weten dienstbaar te maken.’ (Van Deventer II 1866: 195-196)
- 6 ‘Het cultiveeren en toebereiden deezer verwstoffen is eene ware kwelling voor den Inl. en het voordeel, dat de Maatschappij daardoor aangebragt word, luttel, ja ... de aanmaking van dit artikel is veelligt in deszelfs finale resultaten nadeelig.’ (De Jonge XIII 1888: 75)
- 7 Rapport over de staat der indigo kultuur en fabrieken in de residentie Preanger Regentschappen door L. Vitalis, 14 april 1835. NA, collectie Baud, 461.
- 8 Idem, 29 juni 1835, NA, collectie Baud, 461.
- 9 ‘Waar de soeverein planter en koopman tevens is, daar kent de dwang geen grenzen; daar wordt alles aan het eigenbelang opgeofferd, en zelfs geene beginselen van menschelijkheid worden ten laatste meer geëerbiedigd; want alles is aan zijne baatzucht, aan zijne berekeningen en spekulatiën ondergeschikt.’ (*Blik op het bestuur*, 1835: 54)
- 10 P. Merkus was een van degenen die moest ontkennen het ambtsgeheim te hebben geschonden. Hij was de enige die weigerde de verklaring te ondertekenen met als argu-

ment dat hij als lid van de Raad van Indië boven elke verdenking behoorde te staan. Daarop gaf Van den Bosch, benoemd tot minister van Koloniën, hem ontslag als lid van de Indische regering. Onder verwijzing naar zijn vroeger verzet tegen het cultuurstelsel, zijn dubbelzinnig gedrag en zijn weigering de gevraagde verklaring af te leggen. Dankzij de hoge protectie die hij genoot lukte het Merkus na zijn terugkomst in Nederland een jaar later door de koning te worden ontvangen en uiteen te zetten dat hij het cultuurstelsel in strekking en resultaten een zegen achtte, maar met Van den Bosch van mening verschilde over de praktijk ervan. Hij gaf nu toe de auteur van het tweede gewraakte geschrift te zijn, dat voor enkele hoge gezagsdragers (Elout en Van der Capellen) bestemd was geweest en dat hij publicatie ervan op een laat moment nog had proberen tegen te houden. Merkus werd op wachtgeld gezet maar kwam twee jaar later weer in actieve dienst. Hij had zich met zijn tegenstander verzoend door uitdrukkelijk afstand te nemen van wat hij eerder had gezegd en geschreven. 'Alzoo was Merkus in zijne eer hersteld, blijkbaar ten koste van zijne algeheele toetreding tot de beginnellen van Van den Bosch' (Van Deventer 111 1866: 21). De opvoering van het koloniaal surplus was volgens plan verlopen en nu de beloofde miljoenen naar het moederland begonnen te stromen kon geen sprake zijn van verguizing van dit stelsel van koloniale exploitatie en de grondlegger ervan. Van Deventer wees Merkus ten onrechte ook als de auteur aan van *Blik op het bestuur van Nederlandsch-Indië*. Over de vraag wie wel voor dit geschrift verantwoordelijk was lopen de meningen uiteen (zie Van Niel 1992: 13).

- 11 '... men houdt hem voor onkundig in al wat de cultuur en bereiding betreft. Als bewijs daarvoor wordt aangehaald, dat zich te Tjiseroepan duizenden van camelia's onder de theeheesters bevonden, zonder dat de inspecteur zulks heeft opgemerkt, en dat de thee door de Chineesche arbeiders op hunne wijze bereid, veel aangener van smaak en geur is, dan wanneer de inspecteur zich met de fabricatie inlaat.' (Van Deventer 11 1866: 626)
- 12 Voor de introductie en geschiedenis van de theecultuur op Java verwijs ik naar het standaardwerk dat Van der Chijs schreef (1903).
- 13 Details over de experimenten met tal van gewassen ondernomen verschaft De Serière die van dominee bestuursambtenaar was geworden en in die laatste hoedanigheid eerst als assistent-resident en daarna als resident in Krawang leiding gaf aan het landbouw-etablisement dat was geopend, zonder over agronomische kennis te beschikken (De Serière 1849; zie ook Fasseur 1997: 41-66).
- 14 Van den Bosch wees het verzoek af, kennelijk omdat hij zijn tegenstander liever van dichtbij aan zijn gezag onderwierp dan op afstand de controle over hem te verliezen.
- 15 Extract uit het register der resolutiën van de gouverneur-generaal ad interim van Nederlandsch-Indië in Rade van 12 October 1833, no. 19 omtrent het getal der aan te planten koffijbomen van de onderscheiden residentiën op Java. Zie verder de Extracten no. 39 (25 oktober 1833), no. 40 (5 december 1833), no. 41 (20 januari 1834, no. 42 (17 maart

- 1834), nr. 53 (13 oktober 1834) en no. 70 (30 mei 1835). Het laatstgenoemde extract be- cijferde de aantallen voor Java (87.500.000 pikol) en Sumatra (12.500.000 pikol), een totaal van 100.000.000 pikol en plaatste de geruststellende kanttekening dat na het be- reiken van dit volume de uitbreiding voor enige tijd zou worden gestaakt. NA, collectie Baud, 435.
- 16 Zie het eerder vermelde rapport L. Vitalis, 29 juni 1835. NA, collectie Baud 461.
- 17 ‘.. in distrikten, waar soms geen andere gronden voorhanden zijn, gebeurt het meerma- len, dat de schoonste koffieplantagiën, van 1, 2, ja meer honderd duizend koffiebo- men, na dat de zelve één à 2 jaren zijn aangelegd geweest, en zeer voordeelig gestaan hadden, door zware afstromingen, geheel vernield worden.’ (De Wilde 1829: 1-2)
- 18 Verslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen over 1862, *Handelin- gen Tweede Kamer* 1864-65: 1120).
- 19 ‘Zijn zij dus nauwelijks ter plaatse gekomen of zij ontvlugten weder allen uit gebrek terwijl ook hunne vrouwen en kinderen te huis blijvende, van alle hulp ontbloot en ver- laten zijn. Algemeen verslag van de resident der Preanger Regentschappen over 1833- 1834, 25 maart 1835. NA, collectie Baud, 391.
- 20 Memorie W.A. Nagel aan de resident der Preanger regentschappen, Bandung, 20 au- gustus 1834. NA, collectie Baud, 442.
- 21 Het laatste artikel van Nagels instructie gaf aan wat gebeurde als de gegeven opdrach- ten niet naar behoren waren uitgevoerd. Art.9. ‘Als de Regent of Kontroleur in ’t Dis- trict de ronde gaat doen, moet ieder gekommitteerde voor zoo ver zijne afdeling loopt mede gaan, en daar waar de aanplanting niet goed gedaan of niet genoeg ingeboet is, zal de gekommitteerde voor zijne nalatigheid kunnen gestraft worden.’ (Nagel 1834, bijlage B)
- 22 Nota betreffende de verhoging van den prijs der koffij in de Preanger regentschappen door J.I. van Sevenhoven, 20 november 1834. NA, collectie Van den Bosch 604.
- 23 Nota houdende eerbiedige beantwoording van Z.E. den G.G. van 22 december jl. over de verhoging van den prijs der koffij in de Preanger Regentschappen. NA, collectie Van den Bosch, 604.
- 24 Serie Statistiek en geschiedenis van de regentschappen op Java, no. 3 Preanger Regent- schappen, J.M. van Beusechem 1836. NA, MvK, 3046.
- 25 ‘De meeste Regenten leven op eene oostersche vorstelijke wijze, het getal hunner vrou- wen en dat hunner paarden is dikmalen evenredig aan hunne zucht om te schitteren, dan aan de middelen waardoor alle deze voorwerpen van weelde en overdaad moeten onderhouden worden.’ (Van Beusechem 1836: 39)
- 26 Verslag van de Preanger Regentschappen opgenomen in het Algemeen overzicht van den toestand in Nederlandsch Indië gedurende het jaar 1846. *TNI*, jrg. 10, n.s., 1e jrg. 1848: 87-99.

- 27 Memorie betreffende het, de landbouw en het oprichten van een koelie-etablissement door J.I. van Sevenhoven, Directeur der Kultures aan de Residenten, 8 September 1832. MvK 1814-1849, 3202.
- 28 'De ingezetenen der Kotta's, en die van verblijfplaatsen der Regenten, ja zelfs der divisiehoofden worden meestal van deze diensten vrijgesteld; de reden daarvan is, omdat de Regenten en Hoofden door deze vrijstelling van Heerendiensten, vele huisgezinnen in hunne *Dalams* konden verzamelen, waardoor de zoogenaamde Kotta's zeer groot werden, hetgeen aanzien en veiligheid gaf, terwijl zij meestal ook hunne families in hun nabijheid deden wonen, dat is door het gebruik adat geworden.' (Van Sevenhoven 1832: 5)
- 29 'Personen, die door hunne geboorte, door hunne betrekking of door adat steeds in Heerendiensten vrijgesteld zijn, moeten dit blijven en kunnen voor deze vrijstelling niet belast worden, omdat deze belasting hen ontevreden zoude maken, en brengen onder de klasse der dienstplichtigen, hetwelk zeker door hen als eene vernedering zoude worden beschouwd.' (Van Sevenhoven 1832: 20)
- 30 *Zie Blick op. etc.* 1835: 39-40.
- 31 Van Marle omschreef de bale-bandong als de plaats van waar alle bevelen uitgingen: 'balé is een huis, dat niet gebruikt wordt voor huisvesting, maar tot het verrigten van bepaalde werkzaamheden, als een kantoor.' (1860: 2).
- 32 Bij wijze van protest tegen de zware druk der herendiensten en het achterwege blijven van een verlaging van deze arbeidsbelasting, bij herhaling door de directie van het koloniaal bedrijf toegezegd, publiceerde het *TNI* in 1861 een verkorte versie van de nota die Van Sevenhoven bijna dertig jaar eerder had opgesteld (*TNI* 23/2, 1861: 143-155).
- 33 Het citaat in dit anoniem gepubliceerde werk staat vermeld op p.150 en maakt deel uit van Bijlage A behorende bij het besluit van 28 maart 1834.
- 34 'Gronden zijn ontgonnen en plantkuilen gegraven, als wenschte men zich met exercitiën bezig te houden. Was men er toch mede gereed, dan kwam men op deze of gene wijs tot het besef, dat er op die plaats toch eigenlijk geen sprake van een aanplanting kon zijn. Hoevele tuinen zijn niet onvruchtbaar gebleven of na enkele onbeduidende oogsten weder afgeschreven! Hier plantte men te ruim, daar te dicht. Hier waren de plantsoenen te veel blootgesteld, daar te veel beschaduwd. Slecht gekozen middelen tot redres zetten daarna niet zelden de kroon op onkunde en wanbeleid.' (Van Gorkom 1880: 186)
- 35 Met als gevolg '... dat deze in één Regentschap den sawahbezitter treft en de overige bevolking bij druk werk een enkelen keer, en in een ander Regentschap bijna een ieder daaraan deel neemt.' (v.d. H. 1870: 270)
- 36 'Deze dienst wordt jaarlijks geregeld. De regent zendt er een staat van in aan den resident. Onder de bogor's zijn niet begrepen de volgelingen der regenten, de geestelijken, de distrikts- en mindere hoofden. Dezen zijn van die diensten bevrijd. Wanneer het echter met de werkzaamheden wat uit de hand loopt, dan zijn die laatsten ook ge-

- houden om 5 dagen in de maand te komen arbeiden waar zulks vereischt wordt.' (Het sawah-bezit en de verpligte koffij-kultuur 1861: 5)
- 37 Rapportage over de koffieteelt van de resident der Preanger Regentschappen, van der Wijck, aan de directeur der Kultures, Tjiandjoer, 26-9-1856 en 31-8-1856. NA, MvK, Collectie Schneither 2.21.007.57.
- 38 'Zij moet zich daarvoor op gezette tijden bij groote massa naar de tuinen begeven om die onder leiding der hoofden schoon te maken, nieuwe tuinen aan te leggen, of de rijpe koffie te plukken voor welken laatsten arbeid zoowel mannen als vrouwen en kinderen dikwerf maandenlang in de tuinen moeten vertoeven zoodat gedurende den pluktijd de meeste kampongs van een groot gedeelte harer bevolking zijn ontbloot.' (Van der Wijck 1856: 45)
- 39 Het gevolg was '... dat de bevolking hierdoor baloorig wordende, met moeite wordt teruggehouden de bij de etablissementen niet ontvangen wordende koffie in de rivieren en ravijnen weg te werpen.' (K.V. 1870-1871: 2771)
- 40 'De heerdiensten worden lang niet altijd door de dienstplichtigen persoonlijk verrigt. Velen laten zich vervangen door bij hen in dienst zijnde boedjangs of zoogenaamde menoempangs, of anderen.' (*Bijlage Handel.* 1864-1865: 1038)
- 41 'Evenals in 1839 in de Preanger nogmaals, toen – tegen de hoofden in – met het oog op een gelijkmatiger en – naar de opvatting van in Javaansche streken gediend hebbende bestuursambtenaren – “dus beter werkende verdeling der kultuurwerkzaamheden” de menoempangs, helpers bij den koffie- en heerdienst, uit eigen hoofde dienstplichtig werden bij de afschaffing van het “tjatjah”-stelsel van den bouwgrond, dat vervangen werd door de indeeling der bevolking voor de verplichte diensten in “somahan” of huisgezinnen.' (De Roo de la Faille 1941: 423-424)

Hoofdstuk VIII

- 1 Van Hoëvell was ook Indisch specialist die al sinds jaren in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* over koloniale kwesties publiceerde.
- 2 Aanteekeningen betreffende de koffijcultuur in de residentie Preanger regentschappen, *Bijlagen Handelingen van de Staten-Generaal* 1870-1871: 2759-2951.
- 3 'Het ontzag van den javaan, voornamelijk van den soendanees, voor zijnen regent is van dien aard dat zoo de mindere hoofden hem namens dezen bevelen, om een of ander te moeten verzwijgen of ontkennen, hij ook gewisselijk aan het bevel zal gehoorzamen.' (Kinder de Camarecq 1861: 60)
- 4 'De vereeniging van zoovele mannen, vrouwen, jongens, meisjes en kinderen als het ware onder een dak is evenzeer af te keuren.' (K.V. 1870-1871: 2764)

- 5 'Komt een buffel onderweg te creveren, dan draagt de eigenaar de schade. Gewoonlijk tracht men dan door afmaking van het zieke of vermoeide dier, en dadelijken verkoop van het vleesch aan nabij zijnde dessa's en de overige begeleidende karrenvoerders, dat verlies eenigermate te dekken.' (Kinder de Camarecq 1861: 288)
- 6 'Het district Tjidamar plant officieel geene koffie; feitelijk zijn daar op last van een districtshoofd koffijtuinen aangelegd, ten einde in de cultuurprocenten te deelen. Het product dezer tuinen moet in het pakhuis van Soekanegara (Djampang wetan) geleverd worden; wat doet nu de bevolking? Zij schenkt den oogst en betaalt nog een gulden per pikol aan dengene, die de koffie bij het pakhuis wil verkoopen.' (K.V. 1870-1871: 2774)
- 7 'Het omwerken met den patjol van den grond tot eene diepte van 2 voeten, nadat de glaga en alang met wortel en al er uit is gehaald, is eene verbazend zware arbeid, te meer toegepast op sterk hellend terrein in hoog gebergte, waar veelvuldig regens vallen, zoodat de planter slechts gedeelten van dagen kan doorwerken. Hoe vele werkdagen zou deze arbeid wel vorderen voor eene uitgestrektheid van bijv. een bouw.' (K.V. 1870-1871: 2767)
- 8 De heerendiensten werden niet altijd door de dienstplichtigen persoonlijk verrigt. Velen laten zich vervangen door bij hen in dienst zijnde boedjangs of zoogenaamde menoempangs, of anderen. Deze remplacering geschiedt geheel en al bij onderlinge schikking en buiten de bemoeienis des bestuurs.' (Bijl. Handel. St. Gen. 1864-1865: 1038)
- 9 'Nog in 1857 vond de heer Holle op zijn schrijfbureau een schrijven, waarin hem werd meegedeeld, dat enige loerah's op bevel van een wedana ernstig waren mishandeld, omdat zij niet genoeg lieden naar de koffietuinen hadden kunnen drijven.' (De Klein 1931: 84)
- 10 Als resident van Soerabaja stelde hij vast dat Nederlandse ambtenaren in het gewest in 1862 en 1863 bij wijze van straf 76.000 rotanslagen per jaar hadden opgelegd. Nadat hij aan deze praktijk met onmiddellijke ingang in zijn eigen residentie een einde had gemaakt, liep de aandrang door hem uitgeoefend enkele jaren later uit op een verbod dat voor heel Indië gold (Fasseur 1997: 125).
- 11 Deze inspecteur van Kultures sprak zich niet alleen krachtadig uit tegenover de dader, maar maakte van een voorval van mishandeling, waarvan hij getuige was geweest, ook melding in een rapport dat hij aan gouverneur-generaal Rochussen stuurde. Omdat een antwoord uitbleef, nam hij de moeite in 1851 zijn klacht mondeling te herhalen, bij een ontvangst op het paleis in Buitenzorg. Dat was ongepast, zo gaf de landvoogd Vitalis bars te verstaan en hij gebood de querulant hem nooit meer met zulke zaken lastig te vallen (TNI, 1852: 295). Multatuli maakte van dit voorval gebruik om de gouverneur-generaal van gespeelde onwetendheid te betichten.
- 12 'Het is daarom, dat de regenten, welke dit allengs hebben ingezien, ver van hunne ingezetenen door overdreven vorderingen te knevelen, niet zelden de ontvangst van de

- hun toekomende tienden verzaken, en steeds gereed zijn om uit andere streken aankomende huisgezinnen met padie te ondersteunen. De Regent van Soemedang in 't bijzonder, besteedt jaarlijks meer dan 1000 ropijen, om aan het, in zijn Regentschap steeds plaats hebbende deficit te suppleren.' (Geographische en statistische bijzonderheden 1835: 406)
- 13 'De rijst-culture is gevolgelijk voor die uitbreiding niet vatbaar, welke de handel zou vereischen, tenzij een groot gedeelte van de coffijculture daaraan opgeofferd worde, hetwelk het belang van het Gouvernement niet kan zijn.' (Van Haak 1822: 27)
- 14 Verslag Residentie Preanger over 1833. NA, collectie Baud, 391; zie ook Jaarverslag over 1834 (zelfde inv.nr).
- 15 Verslag van het beheer en den staat van Nederlandsch Indië over 1864 gepubliceerd in *Bijl. Handel*. 1866/7: 503 en idem over 1865 gepubliceerd in 1867/1868: 720.
- 16 N.A., collectie Van Duymaer van Twist, no. 17. van 18 januari 1851.
- 17 'De Preanger-Regentschappen hebben schier geheel hunne oorspronkelijke instellingen behouden; met het oog op de gevestigde regten der aristocratie en van de inlandsche geestelijkheid, kan ik niet gelooven, dat het raadzaam zou zijn die regentschappen te brengen op den voet van de overige Gouvernements-residentiën; ... wat men er ook van zeggen moge, de bevolking is gelukkig en, in verhouding tot hare weinige behoeften, welvarend.' (Overgave van bestuur 1856: 52)
- 18 'Het scheen mij namelijk toe, dat de Hoofden, en daaronder voornamelijk de Regenten, niet altijd met die onderscheiding en billijkheid behandeld werden waarop zij regtmatige aanspraak hadden, en dat hunne erfelijke regten niets steeds werden geërbiedigd; intusschen vordert 's Gouvernements welbegrepen belang den hooger stand aan hetzelfde te verbinden.' (Van den Bosch 1864: 104)
- 19 Dit portret laat zich niet schetsen zonder de aandacht te vestigen op de vergaande verindisching van het leefpatroon der bevoorrechte koloniale klasse. De Haan lichtte toe dat een pur-sang Hollandsche dame die zich geen sirihgerei liet nadragen blijk gaf zich aan onbehoorlijk gedrag schuldig te maken. De vrouwen uit de elitekring hadden de gewoonte van het sirihpruimen en het zwartmaken van de tanden overgenomen. Een lid van de Bataviase society, de echtgenote van een voormalig directeur-generaal, werd door een bezoeker op de achtergalerij aangetroffen: 'in sarong en kabaai, met losse haren, op eene mat op den grond, omringd van een aantal slavinnen die ieder het een of ander werk onder handen hadden, terwijl de vrouw van den huise tuingroente schoonmaakte; naast haaredele stond eene groote zilveren kwispedoor, waar zij van tijd tot tijd geheele stroomen bloedrood siriehsap in spooog.' (De Haan 1, Personalia, 1 1910: 252, noot 1.) Het sarcasme waarmee deze schildering van de indische leefwijze is doortrokken laat zich weer niet begrijpen zonder acht te slaan op de overgang naar een meer burgerlijk-Europese leefstijl zoals die onder een volgende generatie ingang begon te vinden.

- 20 Ter gelegenheid van het bezoek dat de gouverneur-generaal in 1822 aan de Preanger bracht had de regent van Bandoeng een hertenjacht georganiseerd en zijn collega in Soemedang zorgde voor een *senenan*. Zulke toernooien waren bij de Inlandsche hoofden toentertijd nog zeer in ere. 'Gewoonlijk hadden zij op den klassieken dag, des Maandag, op de *aloen-aloen* voor de kaboepaten plaats. In Soemedang vormde een potsenmaker deel van het tournooi, 't was een dwerg wiens lichaam met veeren was beplakt, hij was gezeten op een klein paardje.' (Kern 1941: 249)
- 21 *K.V. Bijl. Handel. St. Gen.* 1870-1871 (*Ned. Staatscourant*: 2760.)
- 22 Rapport Van Rees (1867: 531). Deze bron vermeldt ook de verdeling van inkomsten over 1839 toen de regenten op een totaal van meer dan f. 500.000 uitkwamen.
- 23 Uit een memorie van 1857 bleek dat 24.103 huisgezinnen door de hoofden waren afgezonderd en Van Rees noemde dit hogere getal nog een onderschatting van de werkelijkheid (1867: 461).
- 24 'Om in hunne behoeften te gemoet te komen, werden dan op last van den Regent een groot aantal velden in sawah's herschapen en deze onder de Hoofden verdeeld, of liever in vruchtgebruik toegekend aan de verschillende betrekkingen. Voor de jaarlijksche bewerking dier sawah's werden aan de Hoofden een zeker aantal huisgezinnen, Panoe-kangs genaamd, voor vast toegevoegd.' (Van Marle 1861: 9)
- 25 'Den eenen keer roepen zij tweemaal zooveel volk op als noodig is, eene andere maal moeten eene menigte mannen, vrouwen en kinderen, soms in den tijd van planten of oogsten, de kampongs of hunne velden voor dagen verlaten, om palen ver in de koffietuinen *noodeloos* werk te verrichten. Het volk kost geen geld, en de schade welke aan de volkswelvaart wordt toegebracht, ziet men niet en behoeft dus niet in aanmerking te worden genomen.' (V.d.H. 1870: 275)
- 26 *K.V.* 1869/1870: 309; zie ook Verslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen over 1862, *Bijl. Handel.* 1864/1865: 1038.
- 27 Zie o.a. Lawick, nota koffiecultuur 1818, NA, collectie Schneither, 26 en Van Beusechem 1836: 98. NA, MvK 1819-49, 3046.
- 28 'Wanneer er een Mandoer of Petinggi een fout beging in zijn ambt, b.v. een koffij-tuin was vuil, dan liet hij dien Mandoer of dien Petinggi in een dadapboom klimmen en op een tak zitten als op een paard, dan liet hij die tak afkappen; de man stortte neer en brak soms een arm of een been. Dat deed hij wel eens aan drie personen tegelijk en bediende zich daartoe van drie afzonderlijke boomen. Deed hij dat niet, dan liet hij zoo'n Mandoer of zoo'n Petinggi aan handen en voeten vast binden en in de zon liggen, liet vervolgens jeukende mieren in de oogen, ooren, neus en over het geheele ligchaam kruipen, waardoor hij zwaar gemarteld werd en wel tot bloedens toe, daarbij kwamen dan nog de kwellingen van de brandende zon. Soms liet hij zulk een hoofd met de rotan straffen, tot dat hij half dood was.' (*Inlandsche verhalen* 1863: 293)

- 29 'Den Djaksa van de Hoofdplaats, genaamd Manu Kontara, sloeg hij of liet hij slaan met de ròtan, totdat hij stierf, en dat wel wegens het verkeerd toepassen van een straf. – Hetzelfde deed hij, om dezelfde rede, aan den Djaksa van Tjikembar, van Jampang Wètan en van Goenoeng Parang. Dezelfde straf onderging Abang Bajong, omdat hem een gevangene ontsnapt was. Van de vermoorden verzamelde hij de ooren en hing ze op aan de deur van de Regents-woning. Er werden nog meer moorden door hem gepleegd; zoo b.v. als er iemand van buiten een vrouw uit den Dalem nam, dan liet hij beiden met de ròtan doodslaan.' (*Inlandsche verhalen* 1863: 295)
- 30 '... hij is de zon, waarop aller oogen gerigt zijn; als hij lacht dan lacht ieder, als hij ernstig ziet dan trekt de gansche menigte haar gelaat in een plooi, als hij bedroefd is dan weenen allen die hem naderen met den weenende.' (Van Hoëvell 1849: 9)
- 31 NA, MvK, Vb. 29 juni 1870 A22/184e.
- 32 NA, MvK. 2328, Vb. 29 juni 1870-22.
- 33 Zoals ik al in de inleiding vermeldde, is de transcriptie die drs. E. Schwidder van het Van Rees-rapport heeft gemaakt, bij deze publicatie *on line* ter inzage gesteld (<http://dare.uva.nl/aup/en/record/350497>).
- 34 De regent van Bandoeng was de enige die op de conferentie, op 31 juli 1866 in de hoofdplaats van de residentie gehouden, te kennen gaf dat hij wel zou gehoorzamen, maar dat het naar zijn persoonlijke mening beter was bij het oude te blijven. Van Rees antwoordde daarop dat zijn gehoorzaamheid vanzelfsprekend was. Het betuigen van trouw was overbodig, want hij had immers zijn positie uitsluitend aan de Regering te danken. In de marge van het proces-verbaal stond bij deze terechtwijzing geschreven: 'Dit mag niet bij het leven de van de regent gepubliceerd worden. Het zou hem zeer grieven.' Bijlage bij rapport O. van Rees, NA, MvK, Verbaal 29 juni 1870, no. A 22/916.

Hoofdstuk 1 x

- 1 Gouverneur-generaal aan minister van Koloniën, 26 augustus 1869 en 18 maart 1870, bijlagen bij rapport Van Rees. Vb. 29 juni 1870, A22/184 E.
- 2 Bijlagen bij rapport Van Rees. NA, MvK, Vb. 29 Juni 1870 A 22/916.
- 3 'De belangelooze dienst, door den Heer K.F. Holle te Waspada in de onderwerpelijke zaak bewezen, zijn Uwer Excellentie reeds voor een goed deel, mondeling door mij meegedeeld. Voornamelijk aan hem heb ik de kennis der détails te danken, die in mijn rapport van 1867 zijn opgenomen en het bewijs leveren, hoe diep hij is doorgedrongen in alles, wat de Soendasche toestanden en volkshuishouding aangaat. Maar ook afgescheiden daarvan en van de door hem geleverde vertalingen, is hij voor de zaak der hervorming van onschatbaar nut geweest, door in zijne dagelijksche aanrakingen met hoofden, geestelijken en bevolking, aanvankelijk de goede bedoelingen der Regering en

- later hare verordeningen, uit te leggen, duidelijk te maken en daardoor het vertrouwen op de goede uitkomsten der nieuwe regeling te bevorderen.' Rapport Van Rees aan G.G., 6-12-1871. *Arsip Nasional Republik Indonesia*, Bt. 27-12-1871/17.
- 4 'Eene Gouvernements koffie-cultuur, waar niet circa de helft der opbrengst verloren gaat of gederfd wordt, tengevolge van gebrek aan de noodige landbouwkennis, het strict nodige toezicht en goed gedrild werkvolk, komt mij, praktisch landbouwer, voor eene onmogelijkheid te zijn.' (Holle 1869: 215-216)
 - 5 De stijging van het aantal dienstplichtigen hield overigens geen stand. Het totaal bestand was twintig jaar later tot 80.158 gedaald, dus nog beneden het peil voor het begin van de opleving in de jaren zeventig (*K.V.* 1890: 186).
 - 6 Zie bijvoorbeeld *K.V.* 1873: 206-207.
 - 7 'Het blijkt mij herhaaldelijk dat omtrent de vrijwillig door de bevolking gedreven koffiekultuur zeer zonderlinge opvattingen bestaan en men zich niet alleen telkens waagt aan onoordeelkundige pogingen om die cultuur uit te breiden, doch zelfs, in enkele afdelingen zoo ver wordt gegaan, dat dorpshoofden, wier dessa's de vrijwillige koffijteelt, naar de meening der plaatselijke ambtenaren niet genoeg toeneemt, met arrest worden gestraft.' (Goedhart 1948: 77)
 - 8 'Om de gestorven pagger-koffie te vervangen, werd de bevolking gelast, om een gedeelte van haar bouwvelden, aan haar woningen grenzende, met koffie te beplanten. Ook al Preanger-stelsel. Zij moesten kuilen graven van 2 voet lang, breed en diep, op onderlingen afstand van 6 voet; na 6 weken die kuilen weer vullen met mest en teelaarde, en daarna de koffie uitplanten. Voor schaduwboomen vond men wat nieuws uit, den pisangboom. De pisangboom is echter erg dorstig; hij absorbeerde al de vochten uit den grond, en de koffie kwijnde. Weg met de pisangboomen! Maar toch wilde de koffie niet groeien. Afschrijven dan maar. Deze aanplantingen bereikten zelfs geen driejarigen leeftijd.' (Huysen 1888: 589)
 - 9 *Bijlage bij de Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer 1891-2, bijlage C (K.V.) 5.46, bijlage TTI gebundeld tot Indische Adviezen nopens het rapport, door de bij Koninklijk Besluit dd. 14 Oktober 1888 no.18 ingestelde Staatscommissie onder dagteekening van 14 October 1889 uitgebracht, betreffende de gouvernementskoffiecultuur op Java. K.V. 1891.*
 - 10 *Bijlage TTI, bijlage C 5.46, no.1, Brief van de Gouverneur-Generaal, p. 5, K.V. 1891.*
 - 11 *Bijlage TTI, bijlage C, 5.46, no.15, Advies van de Resident der Preanger Regentschappen, p. 132, K.V. 1891.*
 - 12 'Het is dan ook mijn overtuiging, dat werd de bevolking de vrijheid gelaten hare koffieplantsoenen om te hakken en andere gewassen op den aldus vrijkomenden grond te teelen, in zeer korte tijd de nu nog bestaande koffieaanplantingen geheel zouden zijn verdwenen.' (Goedhart 1948: 203)

- 13 'Ik voor mij ben ervan overtuigd, dat de Javaan uit eigen beweging niet meer planten zal dan hij zelf noodig heeft en dat hij, zoodra het werk aan hem wordt overgelaten, geen dozijn koffiebonen per jaar voor den Europeaan op de markt brengen zal. Wil men, dat hij vrijwillig plant en het produkt tegen goede betaling inlevert dan moet hij eerst meer behoeften krijgen en bekend worden met artikelen van Europeesche weelde. Tegenwoordig bevredigt de Javaan al zijne behoeften in eigen land en behoeft zich daarvoor geen drie paal van zijn dorp te verwijderen.' (Van Gorkom 1918: 242)
- 14 'Wanneer niet aanhoudend op elke maandelijkschen afdeelings-rapportdag, op elke districts-, onderdistricts- en desa-vergadering bij ambtenaren en hoofden werd aangedrongen op het tijdig bewerken der sawahs, het op juisten tijd uitzaaien, planten en wieden van de padi en tweede gewassen, op het behoorlijk regelen van den watertoevoer enz. enz.; indien dit alles aan de landbouwers zelven werd overgelaten, zou er zelfs meermalen van den sawahbouw niets terecht komen. Dat de koffiecultuur een *volkscultuur* zal kunnen worden, daaraan wordt door mij geen oogenblik getwijfeld, maar alleen dan, wanneer zij onder leiding staat en controle d.w.z. onder dezelfde leiding en contrôle als de sawahbouw en de teelt van tweede gewassen, niet meer maar ook niet minder.' (Burck 1897: 86)
- 15 'Zoowel de regenten als de andere hoofden hebben ook in hunne huiselijke inrigtingen veel van de Europeanen overgenomen. Verscheidene districtshoofden bezitten een beter huis en beter huisraad dan de regenten van den ouden stempel. Evenzoo vertoont zich in hunnen kleeding een meer Europesche vorm.' (*Bijl. Handel. St. Gen., K.V.* 1869-1870: 266.)
- 16 'In vier jaren had hij den stand der gezeten dessagenoten nagenoeg vernietigd. Met behulp van eenige duizende ambtenaren en inlandsche hoofden, had hij Java vervormd in ééne groote werkplaats, waar de honderd duizende pachters van voorheen, niet meer voor zich zelf en voor hunne behoeften, den grond bebouwden, maar als arbeiders, veelzins als werktuig voor den landsondernemer, producten teelden, verwerkten en vervoerden, naar de voorschriften die hij goedvond te bepalen.' (Van Soest II 1869: 127)
- 17 Zie ook De Bie 1887: 158-179. Deze auteur wees erop dat bij zulke partijen de deelnemers de kans kregen hun mannelijke deugden te etaleren. 'Wee den Regent – en in het algemeen den Hoofdenzoon (*orang menak*) – die bij een op zulk een groote schaal georganiseerde hertenjacht niets gevangen had! Hij kwam niet in aanmerking voor bevordering tot hooger rang. Hij werd dienzelfden dag, ten aanzien van de aan de jacht deelnemenden en in tegenwoordigheid van de genoodigde gasten, beschaamd gemaakt. Terwijl toch de gelukkige jagers deelnamen aan den grooten algemeenen disch, en zich de gerechten lieten smaken, van het zoeven gevangen wild bereid, kregen zelfs de minder gelukkige zonen van aanzienlijken – dus zonder aanzien des persoons – een afzonderlijke plaats aangewezen, waar eenige onontloken en nog in de schulpbladeren gevatte pissangbloemen (*djantoeng*) in stukken gesneden op tafel prijkten als een

- symbolieke nabootsing van de, van echt hertenvleesch klaargemaakte schotels.' (De Bie 1887: 160-161) Kern verhaalde over drijfjachten en tournooien waarop de gouverneur-generaal bij zijn rondreis door de Preanger in 1822 vergast werd (1941: 288-289).
- 18 'De Regent matigt zich het regt op zulke gronden aan en het is ieder ondergeschikt Javaan verboden dezelve te bebouwen, ja het ontbreekt niet aan voorwendsels, om deze aanmatiging te billijken; men doet dit gebod als van oude tijden herkomstig voorkomen, en geeft er dan een schijn van wettigheid aan.' (De Wilde 1830: 41)
- 19 'Op deze wijze zijn groote stukken grond van de z.g. *merdika* tuinen tussen 1872 en 1884 in handen gekomen van reeds welgestelde landbouwers, die de middelen bezaten, die uitgestrekte tuinen met koffie te planten en te onderhouden.' (Scheltema 1927-1928: 289)
- 20 'Er waren ook sawahbezitters, die wegliepen, wat echter bij het bestaande passenstelsel vrij bezwaarlijk was, omdat de hoofden geen dienstplichtigen wilden missen en geen passen afgaven. Braak liggende sawahs waren niet zeldzaam en ontgonnen tegalans waren er bijna niet, omdat de kleine man geen tijd had. Men vluchtte naar afgelegen streken om daar hoema's aan te leggen, ver buiten het bereik der hoofden.' (Scheltema 1927-1928: 292-293)
- 21 Voor de verdeling tussen grondbezittende en landloze huishoudens zie ook het *Aardrijkskundig-Statistisch Woordenboek* 1865, dl. II. Volgens deze bron zou het percentage landloze huishoudens nog hoger zijn dan door Enklaar vermeld.
- 22 'Buiten de landbouwwerkzaamheden zijn zij verplicht tot allerlei diensten van huishoudelijken aard, belast met de verzorging van het vee en met prestatie van de op hun *doenoengan* rustende verplichte diensten; hun toestand is feitelijk weinig beter dan die van de vroegere eigenhoorigen of pandelingen.' (De Wolff van Westerrode 1904: 50)
- 23 In de Engelstalige versie, verschenen in 1980, verwees ik naar Onghokham die in zijn proefschrift, mij niet eerder bekend, de zelfde mening had verwoord (Onghokham 1975). Tegen deze zienswijze hebben zich verschillende auteurs gekeerd die vasthouden aan de het oorspronkelijk communale karakter van het dorpsbestel op Java. Van hen noem ik met name R.E. Elson (1986) en P. Boomgaard (1991). Van de verwante argumentatie van H. Kano heb ik kennis genomen dank zij de samenvatting ervan door Ota (2006: 38-39).
- 24 Zie met name het eerste hoofdstuk in Breman 1983.
- 25 'Het verkiezen van loera's door de gemeenten heeft in deze streken nooit plaats gehad... Zelfs bestaan hier geen dessahoofden in dien zin zooals die betrekking elders op Java wordt opgevat... Hier heeft een loera meestal een grooter of kleiner aantal kampongs onder zich, van welke er echter geen over de andere overwicht bezit, zoals de "[Javaansche]" dessa over de gehuchten.' (*Historische nota vrije kiesrecht* 1897: 7)

- 26 'Thans verstaat men hieronder in de Soendanesche regentschappen een gering hoofd belast met het overbrengen van brieven, boodschappen en het gebieden van transport.' (Kinder de Camarecq 1861: 278)
- 27 Bij besluit gaf hij begin 1866 te kennen 'Dat het voortbestaan der bedoelde tussenhoofden onbestaanbaar is met een geregeld en ordelijk beheer en met de gebleken noodzakelijkheid om het standpunt van de wettige hoofden der inlandsche gemeenten op heffen uit den staat van vernedering en verkleining, waarin het langzamerhand gebracht is.' (*Historische nota* 1877: 8)
- 28 Algemeen verslag van den resident der Preanger Regentschappen over 1822. NA, collectie Baud, 90.
- 29 NA, MvK, Vb.29 juni 1870 A 22/96.
- 30 In een uitvoerig betoog kwam Hasselman aan het einde van de negentiende eeuw tot de conclusie dat de regering '... zich, zoowel op grond der geschiedenis als op grond der nog thans alom bestaande begrippen, gerechtigd kan beschouwen het recht van vrije keuze te beperken. Zelfs acht ik de stelling verdedigbaar dat de Regeering de keuze en benoeming der dessahoofden geheel aan zich zou kunnen trekken zonder dat er ook slechts het geringste gevaar zou kunnen bestaan dat de bevolking zich hierover onstemd zou toonen.' (Hasselman 1891: 106). Tot de zelfde slotsom kwam P.W. van den Broek (1900). In een vervolg artikel maakte deze nog eens in heldere taal zijn standpunt duidelijk met een beroep op het volksbelang: 'De bloei der gemeenten zal een illusie blijven, zoolang de dorpshoofden door de dessabewoners gekozen worden, die alleen hen kiezen, welke door eenige lummels, meestal personen, die slecht befaamd zijn, worden aangewezen of aangeprezen en welke bekend staan als domme, laffe en luie mannen. Zulke personen wenschen die sujetten verkozen te zien als dessahoofden, dan kunnen zij den baas spelen, en de goede gemeente, kind als zij is, beseft hare eigene belangen niet, en vrees dwingt haar meestal tot volgen.' (Van den Broek 1903: 1322)
- 31 'Eene talrijke keurbende Europesche ambtenaren, doordrongen van de vrijzinnige denkbeelden der hedendaagsche Westersche beschaving, waakt, in de binnenlanden verspreid, voor de uitvoering der weldadige verordeningen der Regering, en heeft steeds het oor open voor des inlanders klachten en de hand gereed om zijne grieven te herstellen.' (Nederburgh 1877: 435)
- 32 'Tot de diensten aan het goevernement behoort voorts het onderhoud van het landje Tjipannas, verkwikkingsoord en groententuin voor den Goeverneur Generaal.' (De Waal 1866: 367)
- 33 'Hapert er iets aan wagen of paarden, de koetsier roept, en aanstonds springt er volk uit het bosch of uit een kampong, en biedt u bijstand.' (Roorda I 1830: 216-217)
- 34 'Memorie nopens een plan van verkoop van erven aan de Javanen door J.I. van Sevenhoven, 30 maart 1840. NA, MvK, 4260, no. 203 geh. Van Deventer heeft de nota ook opgenomen in het derde deel van zijn collectie koloniale beleidsdocumenten (Van

- Deventer III 1866: 100-107). De kaarten VI en VII in het kleurkatern sluiten zo naadloos aan bij het verbeteringsplan voor de boerenhabitat door Van Sevenhoven bedacht, dat de tekeningen ervan in zijn opdracht kunnen zijn vervaardigd. Ik heb echter deze schetsen in het Nationaal Archief niet bij de door hem geschreven nota aangetroffen, maar in de stukken behorende bij het ontwerp van de Kultuurwet in 1863. NA, MVK, Collectie Van Alphen-Engelhard (1896 en 1900), 363. Bron: Nationaal Archief.
- 35 Al in 1819 had in Bantam de term 'geregeld dorp' ingang gevonden. Het waren nederzettingen in het kustgebied die waren gemodelleerd naar de ideeën door Van Sevenhoven voorgestaan (Ota 2006: 148).
- 36 'Vooral verbiede men al hetgeen slechts verricht pleegt te worden om het ambtenaars-oog te streelen, als dat aanhoudend schoon maken van de tuinen, zowel als van de wegen die daar heen en daar door loopen.' (Van Gorkom 1878: 86)
- 37 In de woorden van Scott: the legibility of a society provides the capacity for large-scale social engineering, high-modernist ideology provides the desire, the authoritarian state provides the determination to act on that desire, and an incapacitated civil society provides the leveled social terrain on which to build. (Scott 1998: 5)
- 38 Dit is duidelijk niet het oordeel geveld door koloniale historici zoals Hugenholtz. In zijn recente studie over het stelsel van koloniale belastingheffing spreekt hij met bewondering over de hoge graad van bestuurlijke controle die het Nederlands gezag had weten te bereiken. Java werd keurig opgedeeld in residenties, districten en dorpen. Alles was in een homogene samenhang opgezet. Waar dorpen onregelmatigheden vertoonden werden correcties toegepast. Dorpen werden gesplitst of samengevoegd om de juiste omvang te hebben, dorpsgrenzen werden scherp getrokken, enclaves werden opgeheven, al het bouwland werd opgemeten en geclassificeerd, ambtsvelden werden geïdentificeerd en geregistreerd, individuele boeren waren bekend met hun belastingverplichtingen en de heffingen hadden een meerjarige geldingskracht en waren niet meer de uitkomst van jaarlijkse onderhandelingen. Dit alles getuigde van een verbazingwekkende precisie en was een indrukwekkende prestatie in bestuurstechnisch opzicht, aldus Hugenholtz. Hij besloot in zijn betoog volledig aan de uitwerking van het landrentestelsel op de inheemse economie en samenleving voorbij te gaan. (Hugenholtz 2008: 294-295).
- 39 Extract uit den Kabinetsbrief van den Gouverneur-Generaal van den Bosch dd. 10 October 1830. No 628/26, 8 pp. NA, collectie Baud, 176 Verzameling van opinies van verscheidene ambtenaren over de huishoudelijke inrichtingen op Java, 1812-1830.
- 40 'Men lette slechts op zijn roofofbouw op droge velden, welke hij binnen korten tijd uitbouwt, waarvan vernieling der bosschen op groote schaal het gevolg was en waardoor de berghellingen in schrale alang-alangvelden werden of worden herschapen, die na elke bebouwing, onvruchtbaarder worden en de kosten der bebouwing hoe langer hoe minder beloonen.' (Holle 1876: 276)

- 41 Zoals bijvoorbeeld de uitbundige lofzang die Van den Berge in zijn portret aanhief (Van den Berge 1998).
- 42 *Bijl. Handelingen 1878/79*, bijlage C.
- 43 'Aan zulke beweringen (juist te wachten van diegenen welke uit gemakzucht den zoogenaamden roofofbouw uitoefenen, nu eens op de eene, dan weder op de andere plek) zou geen waarde meer te hechten zijn wanneer op geen andere dan behoorlijk afgebakende tegelvelden bezitregten erkend werden.' (*K.V.* 1878: 96)
- 44 Het betrof hier een voorstel van een aantal particuliere industriëlen om van de Regering – behoudens goedkeuring bij de wet – in Bantam, Krawang, de Preanger Reg. en Cheribon ter exploitatie en in erfpacht voor de tijd van 99 jaar te verkrijgen, de koffiegroonden met de koffieaanplantingen die zich daarop bevonden, de koffie-pakhuizen en andere gebouwen bij de cultuur en de koffiebereiding in gebruik alsmede de grond nog voor de koffiecultuur in de residenties beschikbaar. (Goedhart 1948: 48)
- 45 In haar koloniale roman *Heren van de Thee* (1992) heeft Hella S. Haasse een romantisch beeld van het leven op de theeplantages in de tweede helft van de negentiende eeuw geschetst. De ondernemingskoelies vormen het decor voor het *tempo doeloeh* portret van de heren zonder dat de harde kanten van het arbeidsbestel, zoals door deze eerste generatie planters ingevoerd, worden belicht.
- 46 1 bouw (bahu) = ongeveer 0.7 ha.
- 47 Resident aan G.G., 2 April 1861, NA, MvK, V 25 November 1865/211 Geh.
- 48 'Hoofdzakelijk uit deze klasse van menschen, die op een zeer lagen trap van moraliteit staan, worden de vrije arbeiders getrokken. Zij zijn liefhebbers van spelen, dobbelen, amfoen schuiven, rongingsfeesten en om die hartstogten te bevredigen moeten zij voor een loon werken of stelen. De koelie-etablissemten voor het doen van transporten, werken meestal met dit soort van volkje. Ook fabrieken en ondernemingen moeten zich ervan bedienen voor werk waartoe de gezeten landbouwer niet verplicht is ... [Deze lieden] staan in gehalte ver beneden den gezeten landbouwer die verpligten arbeid verrigt, en de hemel beware ons voor een te groot aantal van die vrije arbeiders.' (Hasselmann 1862: 32)
- 49 De koloniale overheid wees het verzoek van de agro-industriële lobby af om ook in delen van Java over te gaan tot de invoering van de poenale sanctie om tegemoet te komen aan de noodzaak weggelopen koelies strenger te bestraffen.
- 50 N.A., MvK 1814-49, collectie Baud, 432 en 446.
- 51 'De Soendanees kan onmogelijk met den Chinees mededingen, welke laatste, met even geringe behoeften, maar bovendien met taaie werkkracht en groote handigheid beedeeld, den Inlander verre de loef afsteekt. Groothandelaars vindt men dientengevolge niet onder de Soendaneezen; alleen de kleinhandel, met kapitaaltjes van f. 25 tot f. 100 werkende, is voor velen hunner een bron van bestaan.' (OMW, *Overzicht Inlandsche Handel en Nijverheid* v1b, 1909: 171.)

Epiloog

- 1 Door respectievelijk Van Zanden en Van Riel (2000) en Gordon (2009) worden veel hogere bedragen genoemd. In een nieuw artikel heeft Gordon berekend dat het koloniaal surplus tussen 1831 en 1877 naar Nederland overgemaakt 3 miljard gulden bedroeg, waarvan 2,5 miljard bij de overheid en 500 miljoen bij particulieren terecht kwam (Gordon 2010).
- 2 *Java under the cultivation system* (1992) bevat de opstellen die Van Niel gedurende een periode van ruim twintig jaar over dit onderwerp publiceerde. Na zijn proefschrift *Kultuurstelsel en koloniale baten* (1975) redigeerde Fasseur een bundel waarin bijdragen over het cultuurstelsel van verschillende auteurs maar ook van zijn eigen hand zijn opgenomen: *Geld en geweten* (1980). Elson beperkte zich in *Javanese peasants and the colonial sugar industry; impact and change in an East Java residency, 1830-1940* tot de gang van zaken bij en na de invoering van de teeltdwang in een enkel gewest (1984). In *Village Java under the cultivation system, 1830-1870* schuwde hij niet zijn analyse tot heel Java uit te breiden (1994).
- 3 De herwaardering in positieve zin over de uitwerking van de gedwongen teelt op de toestand van de bevolking in recente studies is niet onopgemerkt gebleven. Zo begroet De Jong de definitieve doorbraak van de revisionistische visie en stelt hij met tevredenheid vast dat voorgoed is afgerekend met eerdere kritische oordelen. (De Jong 1998: 203-225)
- 4 Voor de aanstelling van De Haan tot landsarchivaris en de invulling door hem aan deze functie gegeven, zie Jaquet 1991.
- 5 Van lof vervuld is bijvoorbeeld de studie die J.W.B. Money in 1861 publiceerde onder de titel *Java, or how to manage a colony*. Een veel kritischer oordeel werd aan het begin van de twintigste eeuw door C. Day geveld. Zijn betoog, *The policy and administration of the Dutch in Java* (1904), groef dieper en verwees uitvoerig naar het beschikbare bronnenmateriaal. Deze auteur stak de geringe achting die hij voor het werk van Money koesterde niet onder stoelen of banken.
- 6 J. Heijting, Resident der Preanger-Regentschappen, in *K.V. 1892*, bijlage C: 17.

GLOSSARIUM

*N.B. De spelling is aangehouden van de eerste keer dat het woord in de tekst voorkomt.
Dit kan verschillen van de koloniale schrijfwijze in andere – latere of vroegere – bronnen.*

405

GLOSSARIUM

<i>adat</i>	gewoonterecht
<i>adhipati</i>	titel voor hogere functionaris
<i>agoes</i>	titel voor lagere adel
<i>alang alang</i>	wildgroeïend gras
<i>aloen</i>	open ruimte voor ambtsgebouwen
<i>amil</i>	geestelijke van lagere rang, dorpspriester
<i>amuck</i>	toestand van razernij
<i>angklong (Soend.)</i>	muziekinstrument
<i>aria</i>	titel voor hogere adel
<i>asep</i>	titel voor lagere adel
<i>atoeran baroe</i>	nieuwe regeling
<i>babad</i>	Javaanse kroniek
<i>babakan</i>	gehucht
<i>bahoe aris</i>	klein-hoofd op bovenlokaal niveau
<i>bakti</i>	giften van dienstbaren aan heer
<i>bale-bandong</i>	knooppunt van bestuurszaken
<i>baloeboer</i>	hofgrond rond verblijfplaats van regent
<i>battoor</i>	werklieden
<i>bedog</i>	kapmes
<i>bekel</i>	dorsphoofd
<i>bilal</i>	lagere islamitische voorganger
<i>boedjang</i>	boerenknecht
<i>boemi</i>	grondbezittende boere en hoofd van huishouden
<i>boeniaga</i>	van elders afkomstig en nog maar pas gevestigd
<i>boepati</i>	regent
<i>bogor</i>	kringen van dienstplichtigen
<i>dadap</i>	schaduwboom
<i>dajetuh (Soend.)</i>	hof, verblijfplaats van regent

<i>dalem</i> (Soend.)	hof, verblijfplaats regent
<i>demang</i>	titel voor hogere functionaris
<i>desa</i>	dorp, nederzetting
<i>djalma boeroeng</i>	lett. 'vogelmensen', rondtrekkende landbouwers
<i>djangol</i>	verzamelplaats voor dienstplichtigen
<i>djantoeng</i>	bloem van bananen (pisang)boom
<i>djayangsecar</i>	politiekorps te paard
<i>djelema tihang hedjo</i> (Soend.)	rondzwerfend volk
<i>djoeragan</i>	heer, meester, patroon
<i>djoeroetoelis</i>	dorpsschrijver
<i>doenoegan</i>	heer en meester
<i>dokter djawa</i>	inheemse arts
<i>gaga</i>	ruw ontgonnen, droog en slechts kort bewerkt veld
<i>gardoe</i>	wakersverblijf
<i>Garebeg Moeloed</i>	jaarlijkse ceremonie, islamitische feestdag
<i>gemblang</i>	notabele eigenaar en voldienstplichtig
<i>gladak</i>	gevoerd voor vervoersdiensten
<i>glondong</i>	klein-hoofd op bovenlokaal niveau
<i>goela djawa</i>	bruine, ongeraffineerde suiker
<i>goesti</i>	patroon
<i>hadji</i>	gelovige die bedevaart naar Mekka heeft gemaakt
<i>harim</i> (Arab.)	dorpsbezit van onontgonnen grond
<i>hoema</i> (Soend.)	ruw ontgonnen, droog en slechts kort bewerkt veld
<i>hormat</i>	vertoon van eerbied
<i>imam</i>	voorganger in gebed
<i>jago</i>	'kemphaan', vechtersbaas op lokaal niveau
<i>jaksa</i>	functionaris belast met politie- en rechtszaken
<i>kabayan</i>	waarnemend dorps hoofd
<i>kaboepaten</i>	regentschap, regentenbestuur
<i>kajang</i>	riet
<i>kakoewatan</i>	personen van aanzien
<i>kalipah</i>	hogere rang van geestelijken
<i>kaloeroehan</i>	groepering van verspreide nederzettingen
<i>kamatoeah</i>	dorpoudsten
<i>kampong</i>	nederzetting
<i>kaoem</i>	godsdiensstige samenkomst
<i>kappas</i>	katoen
<i>katarikan</i>	dorpsbezit van onontgonnen grond
<i>kawoela</i>	cliënt

<i>kebajan</i>	dorpsbode
<i>kepala</i>	hoofd
<i>kepala bandangan</i>	dorpsfunctionaris belast met waterwerken
<i>kepala djalan</i>	functionaris belast met onderhoud wegen
<i>kepala t'rup</i>	werkbaas
<i>kepala tjoeke</i>	inner van rijstbelasting, naam voor districtshoofd
<i>keprabon</i>	apanage, in deelbouw uitgegeven
<i>ketib</i>	hogere rang van geestelijken
<i>kiai</i>	godsdienschtig leider, kenner van het schrift
<i>kiki</i>	bamboeschutting
<i>kikir</i>	lett. schrapen, oproep voor dienstplicht
<i>klewang</i>	houwer
<i>kliwon</i>	titel voor hogere functionaris
<i>koemetir kopi</i>	functionaris belast met regeling koffieteelt
<i>koewoe aris</i>	klein-hoofd op bovenlokaal niveau
<i>koewoe</i>	hoofd op lokaal niveau
<i>kommisaris ketjil</i>	adjunct-gecommitteerde
<i>kongsi</i>	clique
<i>kored</i>	sikkel
<i>kota</i>	hoofdnegorij, hoofdplaats
<i>koyang</i>	inhoudsmaat, circa 3500 pond
<i>kraton</i>	hof, verblijfplaats van heerser
<i>lebe</i>	geestelijke van lagere rang, dorpspriester
<i>lemboer</i>	kernnederzetting
<i>lengser</i>	boodschapper, lagere functionaris
<i>loerah</i>	(dorps)hoofd
<i>lungguh</i>	apanage
<i>madath</i>	opium
<i>mandador</i>	werkbaas
<i>mandoer</i>	voorman
<i>mantri</i>	hoofd op lokaal niveau
<i>menak</i>	leden van hogere adel
<i>mengawoela</i>	eerbiedplichtigheid
<i>merbot</i>	lagere islamitische voorganger
<i>merdika</i>	vrije, geprivatiseerde koffieteelt
<i>modin</i>	dorpspriester
<i>nabobs</i>	nieuwe rijken ten tijde van de East India Company
<i>ngabehi</i>	titel voor hoge functionaris in dienst van van regent
<i>ngalie doeng</i>	volgelingschap van heer

<i>ngawoela</i>	patronage
<i>njeupah</i> (Soend.)	maaltijd ter beloning van betoon van dienstbaarheid
<i>noempang</i>	lett. afhangeling, deelbouwer
<i>oedjang</i>	titel voor lagere adel
<i>oeloeloelo</i>	dorpsfunctionaris belast met waterwerken
<i>ombol</i>	titel voor hoge functionaris in dienst van regent
<i>orang manoekoean</i>	losvoetig volk
<i>orang miskin</i>	bezitloze
<i>orang pawong</i>	notabele inwoner
<i>paal</i>	lengtemaat, 1507 m.
<i>padi</i>	ongestampte rijst
<i>padi djakat</i>	afdracht van rijstooft aan geestelijkheid
<i>pagger</i>	heg, omheining
<i>pajoeng</i>	parasol waarvan kleur de rang aangeeft
<i>palang</i>	klein-hoofd op bovenlokaal niveau
<i>pangerang</i>	titel voor hogere functionaris
<i>panghoelo</i>	hogere rang van geestelijken
<i>pangkat</i>	titel voor hogere functionaris
<i>panglakoe</i>	titel voor hogere functionaris
<i>panglawe</i>	klein-hoofd op bovenlokaal niveau
<i>pangreh pradja</i>	bestuurlijk corps van inheemse ambtenaren
<i>panoekang</i>	onderhorige die grond van heer bewerken
<i>pantjalang</i>	veldwachter
<i>parang</i>	houwer
<i>pasangrahan</i>	verblijfplaats voor officiële bezoekers
<i>pasowanan</i>	plechtige ontvangst aan hof van heerser
<i>patih</i>	vizier, manager van zaken van regent
<i>patjol</i>	hak
<i>pedati</i>	kar gebruikt voor vrachtvervoer
<i>penatoes</i>	klein-hoofd op bovenlokaal niveau
<i>pentjalang</i>	titel voor hogere functionaris
<i>pesantren</i>	kostschool voor godsdienstig onderwijs
<i>petingih</i>	hoofd op lokaal niveau
<i>pikol</i>	hoeveelheidsmaat, draaglast circa 125 pond
<i>pinang</i>	noten
<i>pinter</i>	verstandig
<i>pradjoerit</i>	corps gewapende politie
<i>pratag</i>	schuur voor drogen en opslag van koffie
<i>prentah</i>	bevel, opdracht

<i>priaji</i>	notabele dienstbaar aan hogere adel
<i>pucuk</i>	bamboespruiten
<i>raden</i>	adellijke titel
<i>raden ajoe</i>	adellijke vrouw
<i>rahayat</i>	grondbezittende volgeling van heer
<i>roekoen</i>	bezittingen als maat voor belastingheffing
<i>ryotwari</i>	belastingstelsel in Brits India ingevoerd
<i>said</i>	godsdienstig voorganger
<i>sawa</i>	bevloed en permanent gebruikt rijstveld
<i>sedekah</i>	offerfeest
<i>selir</i>	bijvrouw
<i>senenan</i>	adellijk tournooi
<i>sentana</i>	leden van lagere adel, landjonkers
<i>sierih</i>	maaltijd ter beloning van betoon van dienstbaarheid
<i>sikapan</i>	ceremonieel tenue van regent
<i>sikep</i>	grondbezittende boer en hoofd van huishouden
<i>sirih</i>	pruimtabak
<i>soesoehoenan</i>	titel van de heerser over Mataram
<i>somahan</i>	enkelvoudig boerenhuishouden, kerngezin
<i>t'rup</i>	werkploeg
<i>tanah preangan</i>	Preanger landen
<i>tandak</i>	optreden van vrouwelijke danseressen
<i>tegal</i>	droog veld bewerkt in wisselbouw
<i>tipar (Soend.)</i>	droog veld bewerkt in wisselbouw
<i>tjamat</i>	plaatsvervanger van districtshoofd
<i>tjamat goenoeng</i>	functionaris belast met reinheidszorg
<i>tjamboetan</i>	stek van koffieheester
<i>tjarik</i>	apanage, in deelbouw uitgegeven
<i>tjatjah</i>	samengesteld boerenhuishouden, belastingeenschap
<i>tjatjah bakoe</i>	grondbezittende boer
<i>tjatjah koppi</i>	huisgezin belast met koffieteelt
<i>tjatjah orang</i>	huishouden zonder grond
<i>tjatjah sawah</i>	huishouden in bezit van rijstveld
<i>tjoeke</i>	tiende deel van rijstooft geheven als belasting
<i>tjoekil</i>	omspitten
<i>tjoetak</i>	district
<i>toegoer</i>	onderhorige tot dienstbaarheid verplicht
<i>toemenggoeng</i>	vizier, manager van zaken van regent
<i>toewan mandor</i>	koffieopzichter

tom (Jav.)
wayang
wedana
wetang
wong apaledara

indigo
vertoning van poppenspel
districtshoofd
volk afkomstig uit oostelijk Java
losvoetig volk

LIJST VAN AFKORTINGEN

AN	Arsip Nasional (Jakarta)
ASAA	Asian Studies Association of Australia
Bijl.Hand.St.Gen.	Bijlagen Handelingen Staten-Generaal
BKI en BTLV	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde
BTLVNI	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië
CASA	Comparative Asian Studies Amsterdam
CASP	Comparative Asian Studies Programme
EVNI	Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië
GG	Gouverneur-generaal
I.G.	Indische Gids
Inv.nr	Invoer nummer (N.A.)
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
KT	Koloniaal Tijdschrift
KV	Koloniaal Verslag
MAS	Modern Asian Studies
MVK	Ministerie van Koloniën
NA	Nationaal Archief ('s-Gravenhage)
NH	De Nederlandsche Hermes
NHM	Nederlandsche Handel-maatschappij
OMW	Onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java
RIMA	Review of Indonesian and Malayan Affairs
TBB	Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur
TITLV	Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde
TNI	Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië
TNLNI	Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië
VBG	Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap
VOC	Vereenigde Oostindische Compagnie

LIJST VAN ILLUSTRATIES

De Romeinse paginacijfers hebben betrekking op de afbeeldingen in het kleurkatern.

413

- Omslag *Huwelijksopocht in de Salak vallei* (1872). Naar schilderij A. Salm (1872). Lithografie in kleur van J.C. Greive Jr.; collectie KITLV
- pp. I en 6 *Gebiedskaart Preanger Regentschappen begin 20e eeuw*. Bron: F. de Haan – Priangan, dl. I
- p. II *Kaart uit 1778 van de Preanger bovenlanden waarover de VOC rechtstreeks zeggenschap had. Dat gold toen nog niet voor de meer oostelijk gelegen regentschappen Soemedang en Soerakarta waarop het kustvorstendom Cheribon aanspraak maakte*. Bron: Nationaal Archief
- p. III *De weg van Buitenzorg naar de Salak vallei*. Naar schilderij A. Salm (1872). Lithografie in kleur van J.C. Greive Jr.; collectie KITLV
- p. IV *Landschap bij maneschijn in de omstreken van Soemedang*. Naar schilderij A. Salm (1872). Lithografie in kleur van J.C. Greive Jr.; collectie KITLV
- p. V *Posthuum portret (Saleh 1838) van H.W. Daendels die met zijn linkerhand op een kaart de Grote Postweg bij de berg Megamemdoeng in de Preanger Regentschappen aanwijst. De aanleg ervan leidde tot de dood van duizenden van de opgetrommelde dwangarbeiders. P. Engelhard vermeldde dat het werk aan het tracé over deze berg heen aan 500 mensen uit een enkel regentschap het leven kostte*. Bron: Collectie Rijksmuseum Amsterdam
- pp. VI en VII *Twee schetsen van het dorp op Java. De eerste met verspreide bebouwing zoals het placht te zijn en de tweede met geconcentreerde bewoning zoals het moest worden naar het ontwerp door Van Sevenhoven enkele jaren na de invoering van het cultuurstelsel bedacht*. Bron: Nationaal Archief
- p. VIII *Portret van O. van Rees in zijn functie als Gouverneur-Generaal (1884-88)*. Collectie KITLV
- p. 36 *Gaga of bouwveld van zwerfboer in Djampang aan het begin van de 20e eeuw. De gekapte bomen zijn op het terrein gelegd om het afspoelen van de bovengrond door de regen te beletten en de terrasvorming te bevorderen*. Bron: F. de Haan – Priangan dl. I, p. 376

- p. 42 *Sawa of bevloeiide rijstakker in Soekaboemi aan het begin van de 20e eeuw. Bron: F. de Haan – Priangan, dl. 1, p. 368*
- p. 64 *De regent van Indramajoe vergezeld door een hadji (tekening Rach 1770). Volgens De Haan is dit de enige naar het leven getekende afbeelding van een regent uit de Compagniestijd. De landsarchivaris voegde aan zijn commentaar op de plaat toe dat de adel graag de Europese kledij van de hogere Compagniesdienaren overnam – de regent gaat getooid met kuitbroek en steek – maar vermeldt niet de omgekeerde aanpassing aan inheemse rangonderscheidingen zoals pajong en draagstoel. Collectie Perpustakaan Nasional Indonesia, Jakarta*
- p. 77 *Paardenwissel en pasanggrahan Tjimanggis bij paal 29 langs de weg van Batavia naar Buitenzorg (tekening Rach ca. 1770-2). Achter de bosschage links op de voorgrond komt het districtshoofd van Tjimanggis aangelopen. Hij wordt gevolgd door twee dienaren die de tekenen van de waardigheid van hun meester dragen. De voornaamste figuur staat in het centrum: de Gecommitteerde D.J. Smith, boven wie een pajong wordt opgehouden. Het is een nog jonge man die zijn lucratieve betrekking heeft gekregen als neef van G.G. Van der Parra. Collectie Perpustakaan Nasional Indonesia, Jakarta*
- p. 89 *G.G. Van der Parra, gezeten in een tandoe (draagstoel) bij zijn bezoek aan Soekahati of Hartenlust, de omheinde residentie van de toemanggoeng van Buitenzorg (tekening Rach 1772). De gebouwen aan de linkerkant zijn waarschijnlijk opslagloodsen voor de ingezamelde koffie. Collectie Perpustakaan Nasional Indonesia, Jakarta*
- p. 130 *Gezicht op Buitenzorg of Bogor (1820). Bron: Crawfurd*
- p. 180 *Pedati. Deze logge, zware boerenkar vergemakkelijkte vanaf het begin der 19e eeuw de afvoer van koffie naar de magazijnen. Met de overschakeling op dit transportmiddel kwam een einde aan het eerdere gebruik van lastdieren voor dit doel. Bron: F. de Haan – Priangan, dl. 1, p. 165*
- p. 184 *De Grote Postweg met paardenwisselplaats bij Tjiandjoer (foto vóór 1880). Collectie KITLV*
- p. 229 *Grote Postweg bij Poentjak (1875). Bron: F. de Haan – Priangan, dl. 1, p. 485*
- p. 269 *Koffiemagazijn aan de rivier Tjitaroem bij Tjikao. De boten die op lading wachten behoren toe aan het Bataviaasch Prauwenveer, de onderneming die voor verscheping van de koffie naar de kust zorg droeg (foto vóór 1880). Collectie KITLV*
- p. 288 *Kraton van regent van Tjiandjoer. Zijn residentie-tevens-kantoor werd in 1879 door een aardbeving volledig verwoest. Collectie KITLV*
- p. 289 *Residentiekantoor in Bandoeng waarheen de zetel van het Nederlands bestuur in 1864 was verplaatst. Het gebouw mocht in aanzien en omvang natuurlijk niet*

- onderdoen voor de kraton waarin de Preanger regenten verblijf hielden (foto vóór 1880). Collectie KITLV
- p. 291 *Het districtshoofd van Banjaran omringd door zijn gevolg van bedienden en beambten. Banjaran ligt zuidelijk van Bandoeng aan de voet van de Malabarberg. De wedana is de man boven wiens hoofd een pajong wordt gehouden (foto vóór 1880). Collectie KITLV*
- p. 335 *Bootveer in de Tjitaroem bij Tjiandjoer. De Nederlandse bestuursambtenaar wacht met zijn rijtuig op de oversteek. Tot zijn geleide behoort onder andere een panghoeloe, een hoge Islamitisch ambtenaar die aan het hoofd staat van de districtsmoskee (foto vóór 1880). Collectie KITLV*
- p. 337 *Een gardoe of wachthuisje langs de weg van Weltevreden naar Jatinegara. In elk dorp moesten sinds de tijd van Daendels een aantal mannen vanuit zo'n lokaal 's nachts de wacht houden en bij onraad alarm slaan op de trommel die bij de ingang hing (foto vóór 1880). Collectie KITLV*
- p. 346 *Theeplantage Waspada in eigendom van K.F. Holle (foto vóór 1874). Collectie KITLV*

ARCHIEFBRONNEN

Nationaal Archief, Den Haag

Min. van Koloniën, 1814-1849 (2.10.01)

2953 Rapport van W.H. Muntinghe over het stelsel van bestuur op Java, 11-7-1817.

3041 Verslagen van residenten van (o.a.) Preanger regentschappen. G.W.F. van Motman-10-1816.

3046 Serie Statistiek en geschiedenis van de regentschappen op Java, no.3 De Preanger Regentschappen door J.M. van Beusechem, 1836.

3195 Rapporten en andere stukken van A. de Wilde en N. Engelhard, 20-8-1822; Concept-Circulaire koffietuinen Java van de Hoofd Inspectie van Finantiën, Bijlage: Concept-Instructie voor de Koffij-Cultuur. Batavia, juli 1821.

3199 Landbouw rapport van commissaris-generaal Du Bus de Gisignies, 1-5-1827.

3202 Memorie betreffende het cultuurstelsel, de landbouw en het oprichten van een koelie-etablissement, 1832-1846. Van directeur der Kultures J.I. van Sevenhoven aan de residenten, 8-9-1832.

4260 – Geh. 2 juni 1840/203- J.I. van Sevenhoven-Memorie nopens een plan van verkoop van erven aan de Javanen, 30 maart 1840.

Min. van Koloniën, 1850-1900 (2.10.02)

Nota J.C. Baud , Inv.nr. 5870, Exh. 9 juni 1855, nr. 303 geheim.

2328 Vb. 29 juni 1870 A 22/184 E (4) Rapport O. van Rees, Raad van Indië en Regerings-Commissaris voor de Preanger-Regentschappen, 30 oktober en 26 november 1867. Vb. 29 juni 1870, A 22/916 Min. van Kol. aan G.G. inzake rapport Van Rees; A 22/184 E , G.G. aan Min. van Kol., 26 Augustus 1869 beoordeling rapport Van Rees; A 22/184 E4; brief 5 September 1866 van Resident der Preanger-Regentschappen inzake rapport Van Rees; brief 4 Augustus 1866 Resident Preanger-Regentschappen aan Regerings-Commissaris O. van Rees over nieuwe opzet van bestuur.

Index mailrapporten 1869-1880 (2.101.0)

Mailrapporten, 2e helft 1874, nr. 346 Verslag uitkomsten der reorganisatie van het gewest der Preanger Regentschappen, Van der Moore, 20 Juni 1874.

Index mailrapporten, 2e helft 1876, nr. 616 Verzoek tot strengere bestraffing van weggelopen koelies in residentie Preanger Regentschappen.

Vb. 29 Juni 1913/26 Memorie van Overgave van G.J. Oudemans, afgetreden Resident van de Preanger-Regentschappen aan zijn opvolger de Heer T.J. Janssen, laatstelijk Assistent-Resident van Limbangan.

Collectie Van Alphen-Engelhard (2.21.004.19)

1896-1900

96 Aanmerkingen over de landen in het koninkrijk Jaccatra nevens de aangrenzende en mede onder de Nederlandsche Comp. sorteerende landen, J. Mossel, 1-12-1751.

97 Plakkaat van Jakob Mossel betreffende de Jacatrasche en Preanger landen, 6-4-1752.

98 Plakkaat van mr. Willem Arnold Alting betreffende de veiligheid in de bovenlanden, 24-2-1789.

99 Papieren van speculatie betreffende de zaken van de inlander, 1790-1793.

105 Verslag aan mr. S.C. Nederburgh over de staat van de Preanger landen, 4-7-1795.

116 Verslag aan Gouverneur-Generaal en Raden over de staat van de cultures in de Jacatrasche en Preanger regentschappen, 2-4-1800.

117 Rapporten van de generale opneem der regentschappen in de Jacatrasche en Preanger bovenlanden gedaan in 1801 door Pieter Engelhard.

118 Dagregister van de gecommiteerde P. Engelhard op zijn reis door de Jacatrasche en Preanger Regentschappen, 4 mei-18 augustus 1802.

263 Statistiek van de bevolking van de Jacatrasche en Preanger regentschappen, 1809.

270 Rapport van de Commissie op Java, J. Knops en Lawick van Pabst, 20 mei 1812.

279 Rapport van President en leden van den Raad van Finantiën omtrent de invoering van het landbezit en cultuurstelsel in Nederlandsch Indië, 11 juli 1817; Memorie Muntinghe aan Hunne Excellentien Commissarissen-Generaal over Nederlandsch Indië, 11 juli 1817.

363 Staat der onderzoekingen aangaande het bezit en gebruik van den grond en de regten en verplichtingen van hoofden en bevolking, Lett.B, Bijlage bij kultuurwet van 1863 met nota van toelichting. [N.b. met twee kaarten van dorp zoals het is en moet worden.]

1916

40 Extract uit het berigt van den Gecommitteerde tot en over de Saken van den Inlander L. Rolff, 20-9-1785.

44 Dagregister gehouden door N. Engelhard op een reis van Buitenzorg naar Batavia en terug, 16 tot 23-11-1791.

- 45 Verslag van N. Engelhard en A. Teisseire, lid van het College van Heemraden, aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië over hun expeditie in omtrek van Tangerang tegen rondzwervende benden en andere kwaadwillige inlanders, 21 maart 1794.
- 136 Memorie van J. Knops en Van Lawick van Pabst aan Raffles over de mogelijkheid om het tegenwoordig op Java bestaande stelsel van alleenhandel, verplichte leveranties en contingenten te vervangen door een van vrije handel en vrije cultures, 29-7-1812.
- 140 Stukken betreffende de koffiecultuur, de leverantie van contingenten, de bepaling van de prijzen van dit artikel, enz., 1726-1817.

1941

Stukken betreffende de onlusten in de Cheribonse landen, 1806.

Collectie Baud (2.21.007.58)

- 26 Algemene Verslagen aan de Kommissarissen-Generaal over de residentieën. Verslag Cheribon. W.N. Servatius, 17-3-1817.
 Generaal verslag wegens den waaren aard der administratie gehouden door het Britsch Gouvernement in de Residentieën der Preanger Regentschappen en Crawang, G.W.C. van Motman, 25-10-1816.
- 44 Minuut Kort verslag der Maatregelen van het Britsch Gouvernement op Java, met opzigt tot de Koffij-Kulture in 1816, door Baud aan Kommissaris-Generaal Elout, Batavia 6-6-1816; Report on the Coffee Culture in Java door W. Macquoid, 1813.
- 53 Instructies en reglement no.28; reglement op de verpligtingen, titels en rangen der regenten op het eiland Java, 9-5-1820.
- 71 Minuut-Instructie voor de opzieners der koffij kulture in den Preanger Regentschappen 1819-21.
- 74 Rapport van den Raad van Indië H.W. Muntinghe omtrent het stelsel van bestuur in Indië aan te nemen, 11-7-1817.
- 86 Statistieke opname der Preanger Regentschappen, 1816-1823.
 – Statistiek der Preanger Regentschappen over 1821, 21-7-1822.
 – Verslag omtrent de residentie der Preanger Regentschappen over 1822, 7-2-1823.
 – Algemeen Verslag van de residentie Preanger Regentschappen over 1823.
 – Algemeen Verslag omtrent de residentie Preanger Regentschappen over 1824.
- 90 Verslag van den Resident der Preanger Regentschappen over 1821 R. van der Capellen, Tjanjor, 13-3-1822; Verslag van den Resident der Preanger Regentschappen over 1822, R. van der Capellen, 7-2-1823. Bijlage A Nota over de bergaanplantingen Regentschap Tjanjor, 1-4-1822; Van den Resident der Preanger Regentschappen, Algemeen Verslag over 1823, 10-2-1824.

- 176 Verzameling van opinies van verscheidene ambtenaren over de huishoudelijke inrichting op Java, 1812-1830. Extract uit den Kabinettsbrief van den Gouverneur-Generaal vd Bosch dd. 16 October 1830.
- 391 Algemeen Verslag Preanger Regentschappen over 1833 en 1834. Tjanjor, 25-3-1835.
- 432 Verbod op werving van boedjangers in Cheribon. Extract uit het Register van Resolutiën van de G.G. a.i. van Ned.Indië in Rade, 14-11-1834.
- 435 Instructie omtrent het getal der aan te planten koffijbomen voor de onderscheiden Residentiën op Java. Extract uit het Register van Resolutiën, van den G.G. a.i. van Ned. Indië in Rade no. 19, 12-10-1833.
- 442 Memorie statistieke staat van het regentschap Bandong van de Assistent-Resident van Bandong, W.A. Nagel, 20-8-1834.
- 446 Verbod op het pressen van werkvolk uit Cheribon voor tewerkstelling op Europese suikermolens in de Ommelanden, 23-8-1834.
- 461 Rapport over de staat der indigo kultuur en fabrieken in de residentie Preanger Regentschappen. 14 april 1835- 29 juni 1835. Verslag aan de Directeur-Generaal der Cultures B.J. Elias van de Inspecteur der Cultures L. Vitalis.
- 574 Extract brief Baud aan Gouverneur-Generaal over dorpsbesturen in Cheribon.
- 647 Afschaffing heerenkomsten, 21 Febr. 1847.
- 889 Correspondentie Baud-Crawford over onvrije arbeid op Java.
- 890 Nota's (7) van Vitalis over indigoteelt, 1853-54.

Collectie Van den Bosch (2.21.028)

- 438 Nota omtrent de Javasche koffie productie op Java, speciaal die uit de vroeger onderdier naam bekende Jacatrasche en Preanger landen. December 1833.
604. Nota betrekkingde de verhoging van den prijs der koffij in de Preanger Regentschappen, van de Directeur der Cultures J.I. van Sevenhoven, 20-11-1834 en nota houdende de eerbiedige beantwoording van de nota van Z.E. de G.G., 22-12-1834.
- 631 Staat van Cultures in 1825, Tjanjor.

Collectie Schneither (2.21.007.57)

- 9 Stukken betreffende Inlandsche bestuur 1811-1824.
- 25 Stukken betreffende de koffieteelt op Java, 1806-1832.
- Vraagpunten van S.C.Nederburgh voorgelegd aan J.J. Vogelaar, 23-8-1806.
- 26 Nota Van Lawick van Pabst, Inspecteur-Generaal der Landelijke Inkomsten, en H.J. van de Graaff, 5-12-1818.
- Rapport van de Inspectie in de Residentie der Preanger Landen en Buitenzorg in 1821 door Van Haak, 24-8-1822.
- 27 Concept-Instructie voor de koffij-cultuur, 17 juli 1821.

- Rapportage over de koffieteelt van de resident der Preanger Regentschappen, Van der Wijck, aan de Directeur der Kultures, Tjiandjoer, 26-9-1856 en 31-8-1856.
74 Over landrente n.a.v. nota Muntinghe, 11-7-1817.
86 Statistieke opname betreffende Residentiën op Java, 1816-1823.
107 Nota van bedenkingen op de eventueele invoering van een stelsel van vrijen arbeid in de Preanger regentschappen.

Arsip Nasional Republik Indonesia, Jakarta

Archief cultures

No. 294 Verslag van de uitkomsten van het onderzoek betreffende de koffiecultuur, ingesteld 21-2-1865, Preanger Regentschappen.

No. 1621 Kultuurverslagen Preanger Regentschappen, 1852-76.

Rapport Van Rees aan G.G., 6 december 1871, Bt. 27 december 1871/17.

Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden

Collectie westerse handschriften

H 737 en H. 738 Statistiek Preanger, Bandung 1827-1845.

H 797/70 Ontwikkeling van de inheemse landbouw in de Priangan. Memorie van R.A. Kern 1908.

ms 277 – Stützer, J.A. – Journal von die Reise nach Cheribon und den da umliegenden Gegenden. Sieh mein Diarium, dd 20 Juni 1786-Januar 1787.

ONGEPUBLICEEERDE BRONNEN

BAARDEWIJK, F. VAN

- 1986 Rural response to intensifying colonial exploitation; peasant reactions to the introduction and intensification of the forced cultivation of coffee in central and east Java, 1830-1880. Paper for the 5th Dutch-Indonesian Historical Conference, Lage Vuursche.

EKADJATI, E.S.

- 1980 Priangan historiography. Paper. Bandung.

MOERTONO, SOEMARSAID

- 1968 *State and statecraft in old Java: a study of the later Mataram period, 16th to 19th century*. Diss. Cornell University. Modern Indonesia Project Monograph Series. Ithaca.

ONGHOKHAM

- 1975 *The residency of Madiun; priyayi and peasant in the nineteenth century*. Diss. Yale University.

GEPUBLICEEERDE BRONNEN

AARDRIJKSKUNDIG EN STATISTISCH WOORDENBOEK

- 1869 *Aardrijkskundig en Statistisch woordenboek van Nederlandsch-Indië*. dl. 2. Amsterdam.

AFSCHAFFING PASSENSTELSEL

- 1863 'De afschaffing van het passenstelsel', *TNI*, nieuwe serie 1/2: 236-9.

AMIN, S.

- 1973 *Le développement inégal*. Paris.

ANDERSON, B.

- 1972 'The idea of power in Javanese culture', pp. 1-69, *Culture and politics in Indonesia*, ed. Claire Holt with Benedict R. O'G Anderson and James Siegel. Ithaca/London 1972.

ANDERSON, P.

- 1974 *Lineages of the absolutist state*. London.

BASTIN, J.

- 1954 *The development of Raffles' ideas on the landrent system in Java and the work of the MacKenzie land tenure commission*. 's-Gravenhage.

BAUD, J.C.

- 1852 'Proeve van eene geschiedenis van den handel en het gebruik van opium in Nederlandsch-Indië', *BTLV* 1: 79-220.

BERG, N.P. VAN DEN

- 1879 'Historisch-statistische aantekeningen over de voortbrenging en het verbruik van koffië.' *TNLNI*, 24: 427-518.

BERGE, T. VAN DEN

- 1998 *Karel Frederik Holle; theeplanter in Indië, 1829-1896*. Amsterdam.

BIE, H. DE

- 1887-88 'Hertenjachten in de Preanger', *TBB* 1: 158-79.

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS

- 1863 'Bijdragen tot de geschiedenis en kennis van Nederlandsch Indië in het jaar 1807', *TNI*, 24/2: 148-51.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS

- 1870 'Bijdragen tot de kennis der Preanger-Regentschappen', *TNI*, 3e serie 4/2: 268-80.

BLIK OP BESTUUR –

- 1835 *Blik op het bestuur van Nederlandsch-Indië onder den Gouverneur-Generaal J. van den Bosch voor zoo ver het door denzelfen ingevoerde Stelsel van Cultures op Java betreft*. Kampen.

BLUSSÉ, L.

- 1984 'Labour takes root', *Itinerario* 8/1: 77-117.

BOEKE, J.H.

- 1910 *Tropisch-koloniale staathuishoudkunde; het probleem*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

BOEKE, J.H.

- 1955 *Economie van Indonesië*. 5e druk. Haarlem.

BOOMGAARD, PETER

- 1989 *Children of the colonial state; population growth and economic development in Java, 1795-1880*. CASA Monographs 1. Amsterdam.

BOOMGAARD, PETER

- 1986 'Buitenzorg in 1805; the role of money and credit in a colonial frontier society', *MAS* 20/1: 33-58.

BOOMGAARD, PETER

- 1988 'Forests and forestry in colonial Java, 1677-1942', in J. Dargavel, K. Dixon en N. Semple (red.), *Changing tropical forests; historical perspectives on today's challenges in Asia, Australasia and Oceania*, pp.72-81. Workshop meeting Canberra, 16-18 May.

BOOMGAARD, PETER

1991 'The Javanese village as a Cheshire cat; the Java debate against a European and Latin American background', *Journal of Peasant Studies* 1991: 288-304.

BOOMGAARD, PETER

2001 *Frontiers of fear; tigers and people in the Malay world, 1600-1950*. New Haven/London.

BOOTH, A.

1998 *The Indonesian economy in the nineteenth and twentieth centuries: a history of missed opportunities*. Basingstoke/New York.

BOSCH, J. VAN DEN

1818 *Nederlandse bezittingen in Azië, Amerika en Afrika in derzelve toestand en aanleggenheid voor dit rijk*. 's Gravenhage/Amsterdam.

BOSCH, J. VAN DEN

1864 *Mijne verrigtingen in Indië. Verslag van Z. Exc. den Commissaris Generaal J. van den Bosch, over de jaren 1830, 1831, 1832 en 1833*. Amsterdam.

BREMAN, JAN

1979 'Het dorp op Java en de vroeg-koloniale staat', *Symposium*, 1: 187-215.

BREMAN, JAN

1980 *The village on Java and the early-colonial state*. CASP 1. Rotterdam.

BREMAN, JAN

1983 *Control of land and labour in colonial Java; a case study of agrarian crisis and reform in the region of Cirebon during the first decades of the 20th century*. KITLV, Verhandelingen 101. Dordrecht.

BREMAN, JAN

1987a *Het dorp in Azië als koloniale schijngehalte*. CASA, Univ. van Amsterdam.

BREMAN, JAN

1987b *Koelies, planters en koloniale politiek; het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's oostkust in het begin van de twintigste eeuw*. KITLV, Verhandeling 123. Dordrecht.

BREMAN, JAN EN GUNAWAN WIRADI

2002 *Good times and bad times in rural Java; case study of socio-economic dynamics in two villages*. KITLV, Leiden.

BROEK, P.W. VAN DEN

1900 'Is de desaverkiezing een Javaansche instelling?', *IG* 22/2: 997-1005.

BROEK, P.W. VAN DEN

1903 'Nogmaals de desaverkiezing', *IG* 25/2: 1329-33.

BURCK, W.

1897 *De gouvernements-koffiecultuur met betrekking tot de volkswelvaart*. Batavia.

BURGER, D.H.

1939 *De ontsluiting van Java's binnenland voor het wereldverkeer*. Wageningen.

CAREY, P.

2007 *The power of prophecy; Prince Dipanegara and the end of an old order in Java, 1785-1855*. KITLV, Leiden 2007.

CASEMBROOT, C.J.DE

1887 *Mijne herinneringen aan een twintigjarig verblijf in de binnenlanden van Java*. 's-Gravenhage.

CASPERSZN., J.A.

1850 'Over den achteruitgang der koffijproductie', *Indisch Archief* 1/2: 241-4.

CHIJS, J.A.VAN DER

1885 *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, 1602-1811*. Dl. 1, 1602-1642. Batavia/Den Haag.

CHIJS, J.A. VAN DER

1903 *Geschiedenis van de Gouvernements thee-cultuur op Java, zamengesteld voornamelijk uit officiële bronnen*. Batavia/'s-Gravenhage 1903.

CIRCULAIRE NUTTELOZE ARBEID 1847

1852 'Varia: circulaire over nuttelooze arbeid', *TNI* 14/1: 295.

CIRCULAIRE VAN SEVENHOVEN

1861 'Een circulaire van den heer Van Sevenhoven over de heerediensten', *TNI* 23/2: 143-55.

CLARENCE-SMITH, W.G.

1994 'The impact of forced coffee cultivation on Java, 1805-1917', *Indonesia Circle* 64: 240-64.

COOLSMA, S.

1881 *West-Java; het land, de bewoners en de arbeid der Nederlandsche Zendingsvereniging*. Rotterdam.

CRAWFURD, J.

1820 *History of the Indian Archipelago*. Vol. I. Edinburgh.

CROOCKEWIT, A.E.

1866 'Zes weken in de Preanger-Regentschappen', *De Gids* 30, 3e serie 4: 290-328.

DAENDELS, H.W.

1814 *Staat der Nederlandsche Oostindische bezittingen, Bijlagen, Organique Stukken, Prepatoire Mesures No. 31*. 's-Gravenhage.

DAM, H. TEN

1957 'Verkenningen uit Padjajaran', *Indonesië* X: 290-310.

DAVELAAR, W.A.J. VAN

1891 'Middenpersonen tusschen de districts-beambten en desa-hoofden op Java', *TTL* 34: 365-72.

DAY, CLIVE

1904 *The policy and administration of the Dutch in Java*. London.

DEVENTER, JSZ., S. VAN

1865-66 *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, op last van zijn excellentie den minister van koloniën J.D. Fransen van de Putte, bijeenverzameld*. 3 dln. Zaltbommel.

DEVENTER, M.L. VAN

1890 'Dirk van Hogendorp', *Nederlandsche Spectator*, no. 42 en 43: 1-16.

DEVENTER, M.L. VAN

1891 *Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811; verzameling van onuitgegeven stukken uit de koloniale en andere archieven, 1811-1820*. 's-Gravenhage 1891.

DOORN, J.A.A. VAN

1994 *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam.

DOORN, J. VAN EN W.J. HENDRIX.

1983 *The emergence of a dependent economy. Consequences of the opening up of West Priangan to the process of modernization*. CASP 9. Rotterdam.

DOVE, M.R.

1985 'The agro-ecological mythology of the Javanese and the political economy of Indonesia', *Indonesia*, 39: 1-36.

EINDRESUMÉ

1876-96 Eindresumé van het bij Gouvernements besluit dd. 10 Juni 1867 no. 2 bevolen onderzoek naar den rechten van den inlander op den grond op Java & Madoera (door W.B. Bergsma). 3 dln. Batavia 1876, 1880 en 1896.

ELSON, R.E.

1984 *Javanese peasants and the colonial sugar industry; impact and change in an East Java residency, 1830-1940*. Singapore.

ELSON, R.E.

1986 'Aspects of peasant life in early 19th century Java', in Chandler, D.P. and M.C. Ricklefs (eds.) – *Nineteenth and twentieth century Indonesia; essays in honour of Prof. J.D. Legge*. Clayton.

ELSON, R.E.

1994 *Village Java under the cultivation system, 1830-1870*. (ASAA Southeast Asia Publication Series). Sydney.

ENCYCLOPAEDIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË,

1918 o.r.v. S. de Graaff en D.G. Stibbe. dl. 11, 2e druk. 's-Gravenhage/Leiden.

ENGELHARD, N.

- 1816 *Overzicht van den staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen onder het bestuur van Gouverneur-Generaal Herman Willem Daendels; ter betere kennis en waardeering van 's mans willekeurig en gewelddadig bewind.* 's-Gravenhage/Amsterdam.

ENKLAAR, E.C.

- 1871 'De Preanger Regentschappen', *Maatschappij tot nut van den Javaan* 5: 129-49.

ESCHE, J.M.

- 1891 'Een en ander naar aanleiding der onttrekking van koffie aan de verplichte levering', *I.G.* 13/1: 184-219.

FASSEUR, C.

- 1975 *Kultuurstelsel en koloniale baten; de Nederlandse exploitatie van Java, 1840-1860.* Proefschrift Universiteit van Leiden.

FASSEUR, C. (RED.)

- 1980 *Geld en geweten; een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel.* dl. 1; 19e eeuw. Den Haag.
– De 'geest' van het gouvernement, 32-50.
– Het kultuurstelsel opnieuw in discussie, 115-30.

FASSEUR, C.

- 1995 *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen.* Amsterdam.

FASSEUR, C.

- 1997 *Indischgasten.* Amsterdam 1997.

FASSEUR, C.

- 2000 *Violence and Dutch rule in mid-19th century Java.* Workshop violence in Indonesia, 13-15 December.

GEDACHTENIS HOLLE

- 1896 'Ter gedachtenis van K.F. Holle', *I.G.* 18/2: 1003-7.

GEERTZ, CLIFFORD

- 1956 *The development of the Javanese economy; a socio-cultural approach.* Center for International Studies, Cambridge, Mass.

GEERTZ, CLIFFORD

- 1963 *Agricultural involution; the process of ecological change in Indonesia.* Berkeley.

GEOGRAPHISCHE EN STATISTISCHE BIJZONDERHEDEN

- 1835 'Geographische en statistische bijzonderheden nopens de Preanger-landen op het eiland Java', *De Oosterling* i: 99-123 en 367-423.

GLAMANN, K.

- 1958 *Dutch-Asiatic trade 1620-1740.* Copenhagen/The Hague.

- GOEDHART, A.
1948 *De onmogelijke vrijheid; het gouvernement als koffieondernemer*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.
- GONGGRIJP, SR. G.L.
1919 'Djaman toean Kindèr', *KT* 8/2: 972-7.
- GORDON, A.
2009 *The necessary but impossible task; the promotion of industry and the factory commission in the Netherlands East Indies*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- GORDON, A.
2010 'Lies, damned lies and statistics: calculating the size of Indonesia's colonial surplus in the cultivation system, 1871-1877', *Asian Journal of Social Science*, 38/3:755-780.
- GORKOM, K.W. VAN
1866 'Gedwongen arbeid en kultures', *TNLNI*, 12, n.s. 7: 391-414.
- GORKOM, K.W. VAN
1878 *Gids voor de Controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur op Java*. Batavia.
- GORKOM, K.W. VAN
1880a 'De Preanger-Regeling der koffijcultuur', *Vragen des Tijds* 6: 47-84.
- GORKOM, K.W. VAN
1880b 'De gouvernementen-koffie-cultuur als bron van inkomsten', *Vragen des Tijds* 6: 161-98.
- GUHA, R.
1981 *A rule of property for Bengal; an essay on the idea of a permanent settlement*. New Delhi.
- GUILLOT, C.
1991 'La nécessaire relecture de l'accord luso-sundanais de 1512', *Archipel* 42: 53-76.
- HAAN, F. DE
1910-12 *Priangan: de Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch bestuur tot 1811*. 4 dln. Batavia.
- HAAN, P. DE
1829 *Schetsen aangaande de landelijke administratie van Java, zoo als het geweest is, thans bestaat, en zoo als die in te rigten is*. Leyden.
- HAASSE, H.S.
1992 *Heren van de thee*. Amsterdam.
- HAGEMAN, J.
1860 'Geschied- en aardrijkskundig overzicht van Java, op het einde der achttiende eeuw', *TITLV* 3e serie 9: 261-419.

- 1854-55 Regeringsverslagen omtrent het beheer en den staat der O.I. bezittingen over 1851 en 1852.
- 1855 Verslag van het beheer en den staat der koloniën over 1855 (Oost-Indië).
- 1864-65 Verslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen over 1862.
- 1864-65 Tweede Kamer, 44ste zitting, 20 December, pp. 487-8.
- 1864-65 Eerste Kamer, 21ste zitting, 10 Januarij, pp. 159-63.
- 1867-68 Verslag van het beheer en den staat van Nederlandsch Indië over 1865, pp. 629-31, 722-23, 726-27.
- 1870-71 Aanteekeningen betreffende de koffijcultuur in de residentie Preanger regentschappen, bijlaag van het Algemeen Verslag der uitkomsten van het onderzoek betreffende de koffijcultuur op Java, 2759-79, 2906-3008.
- 1891-92 Indische adviezen nopens het rapport van de in 1888 ingestelde staatscommissie betreffende de gouvernementkoffiecultuur op Java. Bijlage C *Koloniaal Verslag*.
- 1912-13 Tweede Kamer, 19 en 26 November 1912, Vaststelling van de begrooting van Nederlandsch-Indië voor 1913, 672-8 en 818.
- 1915 Tweede Kamer, 37ste vergadering, 5 maart: 775-89.
- HASSELMAN, J.J.
- 1860 *Beschouwingen omtrent het kultuurstelsel, eenige andere Indische aangelegenheden en vrijen arbeid op Java*. Zaltbommel.
- HASSELMAN, J.J.
- 1862 *De kultuur-procenten en het kultuurstelsel*. Zaltbommel.
- HASSELMAN, J.J.
- 1890-91 'De vrije keuze der dessahoofden', *TBB* 5/2: 89-113.
- HEECKEREN VAN BRANDSENBURG, F.L. VAN
- 1865 *Hoe wordt de koffij-kultuur op Java productiever gemaakt voor het gouvernement?* Utrecht.
- HERWERDEN, VAN J.D.
- 1871 *De conferentie te Bandong tot afschaffing van het Preanger-stelsel*. 's-Gravenhage.
- HISTORISCHE NOTA
- 1877 Historische nota over de dessabesturen op Java, *K.V.* 1877, bijlage N.
- HISTORISCHE NOTA
- 1897 Historische nota over het vrije kiesrecht der inlandsche gemeente op Java en Madoera, bedoeld in artikel 71 van het regeringsreglement. Batavia.
- HOADLEY, M.C.
- 1983 'Slavery, bondage and dependency in pre-colonial Java: the Cirebon-Priangan region, 1700', in A. Reid (red.) *Slavery, bondage and dependency in Southeast Asia*. Queensland.

HOADLEY, M.C.

1994 *Towards a feudal mode of production; West Java, 1680-1800*. Singapore.

HOADLEY, M.C.

2004 'Company and court; institutional change at Cheribon, 1681-1735', pp. 139-57 in: Locher-Scholten, E. en P. Rietbergen (red.) – *Hof en handel; Aziatische vorsten en de VOC 1620-1720*. Verhandelingen KITLV 223, Leiden.

HOËVELL, W.R. VAN

1849 *Reis over Java, Madoera en Bali in het midden van 1847*. dl. I. Amsterdam.

HOËVELL, W.R. VAN

1855 'Gedachten over den invloed der Europeesche christelijke beschaving op den Indische archipel', *TNI* 17/2: 247-50.

HOËVELL, W.R. VAN

1860 'De inlandsche hoofden en de bevolking op Java (Max Havelaar, of de koffijveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij door Multatuli)', *TNI* 22/2: 258-66.

HOGENDORP, D. VAN

1800 *Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indiën en den handel op dezelve*. 2e druk. Delft.

HOGENDORP, H. VAN

1913 *Willem van Hogendorp in Nederlandsch-Indië, 1825-1830; naar onuitgegeven bescheiden bemerk. 's-Gravenhage*.

HOLLE, K.F.

1869a 'Verslag betreffende de thee-onderneming Waspada in het regentschap Limbangan (Preanger) onder ultimo Julij 1869', *TNLNI*, 14: 10-44.

HOLLE, K.F.

1869b 'De koffiecultuur in de Preanger', *TNI*, 3e serie 3/2: 215-7.

HOLLE, K.F.

1879 'Sengkeds', *TNLNI* 24: 79-84.

HOLLE, K. F.

1890 'Dat, en hoe men in 1848 in de Preanger als diensttaal nog Javaansch gebruikte', *TBB* 4/1: 128-30.

HOLLE, K.F.

1891-92 'De dessabesturen op Java en Madoera', *TBB* 6/4: 275-89.

HOLTZAPPEL, C.J.G.

1986 *Het verband tussen desa en rijksorganisatie in prekoloniaaal Java; een ontwikkelings-sociologische studie in historisch perspectief*. Proefschrift Universiteit van Leiden.

HOOGVEEN, W.F.

1858 'Het distrikt Djampang-Tengah (regentschap Tji-Andjoer, Preanger-Regentschappen)', *TITLV*, 3e serie 7: 493-525.

HOOIJMAN, J.

- 1781 'Vervolg der verhandeling over den tegenwoordigen staat van den landbouw in de Ommelanden van Batavia', *VBG* 3: 297-335.

HUGENHOLTZ, W.

- 2008 *Landrentebelasting op Java, 1812-1920*. Proefschrift Universiteit van Leiden.

HUYSER, P.C.

- 1888 'Beschouwingen over de vermoedelijke oorzaken van den achteruitgang der Gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië', *I.G.* 10/1: 587-91.

IDEMA, H.A.

- 1923 *Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch-Indië 1891-1923*. Den Haag.

INDRUKKEN TOGTJE

- 1852 'Indrukken ontvangen op een togtje in de bovenlanden van Buitenzorg', *TNI* 14/2: 453-5.

INLANDSCHE VERHALEN

- 1863 'Inlandsche verhalen van den regent van Tjiandjoer, in 1857', *BTLVNI* 10, nieuwe volgrees 6: 291-313.

JAQUET, F.G.P.

- 1991 'De eigenzinnige dr. F. de Haan, landsarchivaris 1905-1922', *Nederlands Archievenblad*, dl. 95: 10-22.

JANSSEN, C.W.

- 1888 *Wat een Nederlander in Indië kan doen*. Amsterdam.

JONG, J. DE

- 1989 *Van batig slot naar ereschuld*. Den Haag.

JONG, J.J.P. DE

- 1998 *De waaier van het fortuin van handelscompagnie tot koloniaal imperium; de Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag.

JONGE, J.K.J. DE

- 1888 *De opkomst van het Nederlandsch gezag over Java; verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-koloniaal archief*. Dl. XIII. 's-Gravenhage.

JUNGHUHN, F.

- 1845 'Schetsen, ontworpen op eene nieuwe reis over Java, voor topographische en natuurkundige navorschingen, aan het einde van het jaar 1844', *TNI* 7/1: 71-92, 123-203, 317-50 en 7/2: 1-38, 205-50 en 371-80.

KALFE, S.

- 1923 'Een Preanger landheer', *IG* 45/2: 1068-87.

KEMP, P.H. VAN DER

- 1901 *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff, 1816-1826. Eene bijdrage tot de kennis der Oost-Indische bestuurstoestanden onder de regeering van G.A.G.P. baron van der Capellen*. 2 dln. 's-Gravenhage.

KEMP, P.H. VAN DER

1916 *Java's landelijk stelsel 1817-1819*. 's-Gravenhage.

KERN, R.A.

1898 *Geschiedenis der Preanger-Regentschappen, kort overzicht*. Bandoeng.

KERN, R.A.

1901 'Een javaansch sprekende bevolking in de Preanger-Regentschappen', *BTILV* 52, 6e volgrees 8: 381-3.

KERN, R.A.

1904 'Prijangansche toestanden: 't Grootgrondbezit, *IG* 26/2: 1816-24.

KERN, R.A.

1941 'Met den Gouverneur-Generaal op reis in 1822', *BKI* 100: 283-99.

KINDER DE CAMARECQ, A.W.

1861 'Bijdrage tot de kennis der volksinstellingen in de oostelijke Soenda-landen', *TITLV* 10: 259-90.

KLEIN, J.W. DE

1931 *Het Preangerstelsel (1677-1871) en zijn nawerking*. Proefschrift Universiteit van Leiden. Delft.

KLOOSTERBOER, W.

1954 *Onvrije arbeid na de afschaffing van slavernij*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. 's-Gravenhage.

KNAAP, G.J.

1985 'Coffee for cash; the Dutch East India Company and the expansion of coffee cultivation in Java, Ambon and Ceylon, 1700-1730', pp. 33-49 in *Trading companies in Asia 1600-1830*, red. J. van Goor. Utrecht.

KOFFIECULTUUR OP JAVA

1871 (L.Ed.L.) 'De koffiecultuur op Java', *TNI*, 3e serie 5/1: 251-87.

KOLONIAAL VERSLAG

1857, 1865, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1877; vanaf 1878 als bijlage C van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1881, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1892, 1893, 1899, 1900, 1906, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1915, 1916.

KOMMERS, J. H.M.

1979 *Besturen in een onbekende wereld; het Europese binnenlands bestuur in Nederlands-Indië; 1800-1830. Een antropologische studie*. 2 dln. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.

KOOLS, J.F.

1935 *Hoema's, hoemablokken en boschreserves in de residentie Bantam*. Proefschrift Landbouwhoogeschool Wageningen.

KOORDERS, D.

1869 'Reis door Soekapoera; korte reisaanteekeningen', *BKI*, 3e volgrees 4: 367-95.

KORT OVERZIGT

1835 [P.Merkus] *Kort overzicht der financiële resultaten van het stelsel van kultures onder den Gouverneur-Generaal J. van den Bosch*. Kampen.

LEVYSSOHN NORMAN, H.D.

1857 *De Britsche heerschappij over Java en onderhoorigheden (1811-1816)*. Proefschrift Universiteit van Leiden. 's-Gravenhage.

LEUPE, P.A.

1859 'Invoering van de koffijkultuur op Java, 1700-1750', *BTLV* 7: 53-71.

LEUR, J.C. VAN

1967 *Indonesian trade and society; essays in Asian social and economic history*. 2e druk. 's-Gravenhage.

MANSVELT, W.M.F.

1925-26 *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*. 2 dln. Haarlem.

MANSVELT, W.M.F.

1938 *De eerste Indische handelshuizen 1817-1862*. Mededelingen van het Centraal Kantoor voor de Statistiek, nr. 168. Batavia.

MARLE, H.W.VAN

1861 'Beschrijving van een kaloeroehan in de Noorder-Afdeeling van de Regentschap Tjiandjoer, Residentie Preanger-Regentschappen, 1860', *BKI*, n.v. 4: 1-16.

MEERTEN, H.C. VAN

1887 *Overzicht van de hervorming van het Preanger-stelsel*. Proefschrift Universiteit van Leiden.

MEIJER RANNEFT, J.W.

1916 'Volksverplaatsing op Java', *TBB* 49: 59-84.

MIJER, P.

1878 *Jean Chrétien Baud geschetst*. Utrecht.

MEULEN, VAN DER D.

2002 *Multatuli; leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam.

MOESTAPA, HADJI HASAN

1913-46 *Over de gewoonten en gebruiken der Soendanezen*. [Vertaling uit de oorspronkelijke Soendaneze uitgave verschenen in 1913]. *KITLV*, Verhandelingen 5. 's-Gravenhage.

MONEY, J.W.B.

1861 *Java, or how to manage a colony*. (herdruk) Singapore 1985.

MOORHOUSE, G.

1983 *India britannica*. London.

MULHERIN, B.

1970-71 'The "bekel" in Javanese history', *RIMA* 4-5: 1-28.

MULTATULI

1860 *Max Havelaar of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. 2 dln. Amsterdam.

MULTATULI

1862 *Over vrijen arbeid in Nederlandsch Indië, en de tegenwoordige koloniale agitatie*. Amsterdam.

NAGTEGAAL, L.

1988 *Rijden op een Hollandse tijger; de noordkust van Java en de V.O.C.* Proefschrift Universiteit van Utrecht.

NEDERBURGH, S.C.H.

1877 'Het desa bestuur op Java, zijne gebreken en de middelen tot verbetering', *TNI*, nieuwe serie 6/1: 401-68.

NEDERBURGH, S.N.

(1796) 1855 'Consideratiën over de Jacatrasche en Preangerregentschappen onder Batavia sorteerende en of daaruit meerder voordeelen dan thans, voor de Compagnie te behalen zijn', *TITLV*, 3: 110-48, 195-246 en 299-318.

NIEBOER, H.J.

1910 *Slavery as an industrial system of production*. 2e druk. The Hague.

OMW

1909 vi1a-b. *Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke onderzoekingen naar den Inlandschen handel en nijverheid en de daaruit gemaakte gevolgtrekkingen*. Batavia.

OMW

1907 ix1a. *Samentrekking van de afdeelvingsverslagen over de uitkomsten der onderzoekingen naar de economie van de desa in de residentie Preanger Regentschappen*. Batavia.

OMW

1912 ix1e *Inlandsche stemmen over de laksheid van de inlander*. Dl. V van 't overzicht van ... enz. economie van de desa. Batavia.

OOST-INDISCHE CULTURES

1918 'Overzicht over de ontwikkeling van de koffiecultuur in Nederlandsch-Indië', pp. 233-58 en 329-42, in *Dr. K.W. van Gorkom's Oost-Indische Cultures*, dl. 2. 2e dr., H.C. Prinsen Geerlig's (red.). Amsterdam.

OOSTERZEE, J.F.N. VAN

1882 'Schets van een desa-bestuur in de bergdistricten van het regentschap Cheribon', *IG* 4/2: 389-96.

OPHEFFING GOUVERNEMENTS-KOFFIE-CULTUUR

1915 'De opheffing der gouvernements-koffie-cultuur', *TNLNI* 90: 300-5.

OPIUMVERBOD IN PREANGER REGENTSCHAPPEN

- 1856 'Verbod tot verkoop en gebruik van opium in Preanger Regentschappen', *TNI* 18/2: 229-48.

OTA, ATSUSHI

- 2006 *Changes of regime and social dynamics in West Java; society, state and the outer world of Banten, 1750-1830*. Leiden 2006.

OTTOW, S.J.

- 1937 *De oorsprong der conservatieve richting, het kolonisatie-rapport Van der Capellen, uitgegeven en toegelicht*. Proefschrift Universiteit van Utrecht.

OVERGAVE VAN BESTUUR 1856

- 1856 'Redevoering gehouden bij de overgave van het bestuur aan den Heer Duymaer van Twist, in de raad van Indië, op den 12den mei 1851', *TNI* 18/1: 35-61.

PARTICULIERE NIJVERHEID

- 1893 'De particuliere nijverheid, de gouvernements-koffiecultuur en de emigratie van Javanen in de Preanger', *I.G.* 15/1: 791-5.

PIERSON, N.G.

- 1868 *Het kultuurstelsel; zes voorlezingen*. Amsterdam.

PIERSON, N.G.

- 1871 *Java en de koloniale questie*. Amsterdam.

PIERSON, N.G.

- 1877 *Koloniale politiek*. Amsterdam.

PREANGER IN 1829

- 1845 'De Preanger in 1829', *Indisch Magazijn*, tweede twaalfstal, 11 en 12: 46-8.

PREANGER-MAN

- 1871 *De Preanger-man*. 's-Gravenhage.

PRINS, B. DE

- 2002 *Voor keizer en koning. Leonard du Bus de Gisignies 1780-1849, Commissaris-Generaal van Nederlands-Indië*. Amsterdam.

RAFFLES, T.S.

- 1814 *Substance of a minute recorded by the honourable Thomas Stamford Raffles, lieutenant-general of Java and its dependencies, on the 11th February 1814*. London.

RAFFLES, T.S.

- 1817 *The history of Java*. 2 dln. London.

RAPPORT PHITZINGER

- 1863 'Regten en verplichtingen van den grondbezitter, de volkshoofden en den soeverein in Cheribon volgens verklaringen der inlandsche bevolking', *TNI*, nieuwe serie 1/1: 145-49.

REES, O. VAN

- 1880 'Overzicht van de geschiedenis der Preanger-Regentschappen', *VBG* 39: 1-156.

REES, O. VAN

1885 'Hervormingsplannen, in 1863 aan den Gouverneur-Generaal aanbevolen', 16 jrg. 7/I, 1885: 720-47.

REINSMA, R.

1955 *Het verval van het kultuurstelsel.* 's-Gravenhage.

RICKLEFS, M.C.

1993 *War, culture and economy in Java; Asian and European imperialism in the early Kartasura period.* (ASAA, Southeast Asia Publication Series No. 24). Sydney.

RIESZ, C.H.F.

1883 *De particuliere landerijen van westelijk Java.* Dl. I. Batavia.

ROO DE LA FAILLE, P. DE

1895 *Preanger-schetsen.* Batavia.

ROO DE LA FAILLE, P. DE

1941 'Uit de oude Preanger', *BTLVNI* 100: 415-24.

ROORDA VAN EYSINGA, P.P.

1830 *Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga.* dl. I. Amsterdam.

ROOSENSCHOON, J.M.

1945 *De westerse cultures op Java voor 1870.* Proefschrift Universiteit van Utrecht.

ROTHENBÜHLER, F.J.

1881 'Rapport van den staat en gesteldheid van het landschap Sourabaija, met de daarin gevonden wordende negorijen en dorpen, item velden, bevolking, enz. enz., zoodanig als het een en ander bevonden is bij de daarvan gedanen opneem', 31 Dec. 1812, *VBG* 41: 1-73.

SALIS, A.M.T.

1809 *Korte aantooning van de notabelste verbeteringen en redressen, welke sedert den 1 Januarij 1808 in verschillende vakken van Regeering en administratie, in Hollandsch Indië zijn ingevoerd.* Batavia.

SAWAH-BEZIT

1861 'Het sawah bezit en de verpligte koffij-kultuur in de Preanger-Regentschappen', *TNI* 23/2: 1-5.

SCHELTEMA, A.M.P.A.

1927-28 'De ontwikkeling van de agrarische toestanden in Priangan', I en II, *Landbouw, Tijdschrift der Vereeniging van Landbouwconsulenten in Ned.-Indië*, 3/5: 271-305 en 3/6: 317-68.

SCHOCH, CH. F.

1891 *De heerendiensten op Java en Madura volgens het Regeerings Reglement van 1854.* Proefschrift Universiteit van Utrecht. 's-Gravenhage.

SCHRIEKE, B.J.O.

1955 *Indonesian sociological studies; selected writings.* Dl. 1. The Hague.

SCHULTE-NORDHOLT, H.

2000 *Een staat van geweld*. Openbare rede Erasmus Universiteit Rotterdam.

SCHULTE NORDHOLT, H. EN M. VAN TILL

1999 'Colonial criminals in Java, 1870-1930', pp. 47-69 in: Rafael, V.L. – *Figures of criminality in Indonesia, the Philippines and colonial Vietnam*. Southeast Asia Program Publications. Ithaca.

SCOTT, JAMES C.

1998 *Seeing like a state; how certain schemes to improve the human condition have failed*. The Yale ISPS Series. New Haven/London.

SERIÈRE, G. DE

1849 *Mijne loopbaan in Indië*. Zwolle.

SETTEN VAN DER MEER, N.C.

1979 *Sawah cultivation in ancient Java: aspects of development during the Indo-Javanese period, 5th to 15th century*. Canberra.

SILLEM, J.A. VAN

1890 *Dirk van Hogendorp, 1761-1822*. Amsterdam.

SOEKANTO, R.

1951 *Dua Radèn Saleh; dua nasionalis dalam abad ke-19*. Djakarta 1951.

SOEST, G.H. VAN

1869-71 *Geschiedenis van het kultuurstelsel*. dl.2 en 3. Rotterdam.

SOLLEWIJN GELPKE, J.H.F.

1879 'Het dessabestuur op Java; een bijdrage tot kennis van land en volk', *I.G.* 1/2: 136-44.

SUTHERLAND, H.

1979 *The making of a bureaucratic elite; the colonial transformation of the Javanese Priyayi*. Asian Studies Association of Australia. Publications Series no. 2 Singapore 1979.

STEYN PARVÉ, D.C.

1850 *Het koloniaal monopoliestelsel, getoetst aan geschiedenis en staathuishoudkunde*. Zaltbommel.

STEIJN PARVÉ, D.C.

1851 *Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staathuishoudkunde; nader toegelicht door den schrijver*. Zaltbommel.

STEVENS, TH.

1982 *Van der Capellen's koloniale ambitie op Java; economisch beleid in een stagnerende conjunctuur, 1816-1826*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

STOKES, E.

1959 *The English utilitarians and India*. Oxford.

STOKVIS, J.E.

1922 *Van wingewest naar zelfbestuur in Nederlandsch Indië*. Amsterdam.

SVENSSON, THOMMY

1988 'Contractions and expansions: agrarian change in Java since 1830', in Magnus Mörner and Thommy Svensson (red.), *Classes, strata and elites; essays on social stratification in history*. pp. 191-231. Report from the Department of History no. 34. Gothenburg.

SVENSSON, THOMMY

1991 *State bureaucracy and capitalism in rural West Java; local gentry versus peasant entrepreneurs in Priangan in the 19th and 20th century*. NIAS report no. 1. Copenhagen.

TICHELMAN, F.

1980 *The social evolution of Indonesia; the Asiatic mode of production and its legacy*. The Hague.

VALENTIJN, F.

1726 *Oud en nieuw Oost-Indiën*. Dl. 5/1. Dordrecht-Amsterdam.

VALKENBURG, S. VAN

1925 'Het district Djampang-Wetan', *Jaarverslag Topografische Dienst*. Batavia.

VAN NIEL, ROBERT

1992 *Java under the cultivation system; collected writings*. Verhandelingen KITLV 150. Leiden.

VAN ZANDEN, J.L. EN A. VAN RIEL

2000 *The structures of inheritance: the Dutch economy in the nineteenth century*. Princeton.

VEER, P. VAN 'T

1958 'De geschiedenis van een geweten: Dirk van Hogendorp, 1761-1822', *Geen blad voor de mond; vijf radicalen uit de negentiende eeuw*. Amsterdam.

VEER, P. VAN 'T

1963 *Daendels, maarschalk van Holland*. Zeist.

VELDERS, A.F.

1909 'Eenige aantekeningen omtrent het grondbezit in de Preanger', *TBB* 37: 87-115.

VELDERS, A.F.

1909 'Theecultuur der inlandsche bevolking in de residentie Preanger-Regentschappen', *TBB* 37: 3-43.

VERSLAG OPSTAND CHERIBON 1816

1861 Verslag van de opstand in Cheribon en Krawang in 1816, pp. 292-8 in 'Nederlandsch-Indië in 1817', *TNI* 23/1: 271-300.

VERSLAG RESIDENTIE PREANGER REGENTSCHAPPEN 1846

- 1848 pp. 87-99 in 'Algemeen overzicht van den toestand van Nederlandsch-Indië gedurende het jaar 1846'. *TNI*, nieuwe serie I: 78-120.

VETH, P.J.

- 1875-82 *Java, geographisch, ethnologisch, historisch*. 3 dln. Haarlem.

VITALIS, L.

- 1851 *Stelsel van kultures op Java*. Zaltbommel.

VITALIS, L.

- 1851 'Misbruiken in de administratie op Java', *TNI*, 13/2, 1851: 246-66.

VITALIS OVER MISSTANDEN

- 1852 'Varia, Vitalis over misstanden en zijn onderhoud met G.G. Rochussen', *TNI* 14/I: 295-6.

VITALIS, L.

- 1859 *Nog een woord over het voorstel van vrijen arbeid en de uitbreiding der contracten*. 's-Gravenhage.

VOLLENHOVEN, C. VAN

- 1918 'Antirouffaer. Naschrift op het rapport van 16 April 1904 over den agrarischen rechtstoestand der inlandsche bevolking op Java en Madoera', *BTLVNI* 74: 399-406.

VROEGER IN PREANGER REGENTSCHAPPEN

- 1856 'Hoe 't er vroeger in de Baraviasche bovenlanden en de Preanger regentschappen uitzag', *TNI* 18/2: 161-80.

WAAL, E. DE

- 1864-67 *Aanteekeningen over koloniale onderwerpen*. 3 dln. 's-Gravenhage.

WEBER, M.

- 1922 *Grundriss der Sozialökonomik, III. Abteilung Wirtschaft and Gesellschaft*. Tübingen.

WERTHEIM, W.F.

- 1964 *Indonesian society in transition*. 2e dr. Den Haag.

WIJCK, VAN DER H.C.

- 1864 *Onze koloniale staatkunde*. 's-Gravenhage.

WILD, A

- 2004 *Black gold; a dark history of coffee*. London.

WILDE, A. DE

- 1829 'Berigten betreffende de landschappen, de Preanger Regentschappen genoemd, op Java gelegen', *NH* 4/6: 3-49, 4/7: 3-63, 4/8: 3-68.

WILDE, A. DE

- 1830 *De Preanger Regentschappen op Java gelegen*. Amsterdam.

WILDE, A. DE

- 1838 *Adres aan Zijne Majesteit Den Koning wegens het voorgevallene ten aanzien van Soekaboemie onder het bewind van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen; met officiële bewijsstukken.* Amsterdam.

WILDE, A. DE

- 1852 *Varia*, TNI, 19/1: 239-41.

WITTFOGEL, K. A.

- 1957 *Oriental despotism; a comparative study of total power.* New Haven 1957.

WOLF, E. R.

- 1982 *Europe and the people without history.* Berkeley.

WOLFF VAN WESTERRODE, W. P. D. DE

- 1904 *Rapport betreffende het landbouwcredietonderzoek in de Preanger Regentschappen.* Batavia.

WOODRUFF, PH.

- 1963 *The men who ruled India.* Vol. 1 *The founders.* London.

WRIGHT, H. R. C.

- 1952 'Muntinghe's advice to Raffles on the land question in Java', *BTLVNI* 108: 220-47.

WRIGHT, H. R. C.

- 1961 *East-Indian economic problems of the age of Cornwallis and Raffles.* London.

ZEGEN DER KOFFIECULTUUR

- 1898 'De zegen der Gouvernements koffiecultuur', *I.G.* 20/1: 159-69.

NAMENREGISTER

- Abang Bajong · 397
Abdoel Djalil · 238
Alphen · 386
Alting · 379
Amangkurat II · 19
Ament · 282
Amin · 66
Anderson · 31, 65
Anggakerta · 372
Aria Cheribon · 21, 32, 41
Aria Wiratanu · 75
- Baud · 156, 192, 210, 212, 215, 219, 233, 364,
366, 389
Berge · 402
Beusechem · 34, 47-48, 231, 236-237
Blussé · 365
Boeke · 165, 361, 368
Boomgaard · 400
Bosch · 128, 213, 257-258, 362
v.d. · 188, 192, 203-205, 209, 211-212,
214-215, 218, 220-224, 233, 243,
246, 254, 256, 266-267, 277, 281,
322, 342, 348, 388, 390
Bosscha · 353
Bosse · 313
Broek · 401
Burck · 319-320
Burger · 65
Bus de Gisignies · 159, 169, 202-203, 209,
218, 229
- Capellen · 53, 160, 168, 290
G. · 148, 151, 157, 160-161, 163-165, 167-
170, 193-194, 201, 207, 237, 287, 390
R. · 164, 167, 194-195, 199, 238, 330
Carey · 274
Chastelein · 32
Cleerens · 231, 282, 307
Couper · 32, 85
Crawfurd · 141
Croockewit · 330
- Daendels · 39, 52, 57, 109, 115-123, 125-133,
135-137, 141-144, 146-148, 152, 159, 164,
178-179, 181-183, 185-186, 188-189, 200-
201, 206, 241, 281, 330, 339, 378
- Day · 404
Dermakoesoema · 20
Deventer · 390
M.L. · 382
S. · 366
Diard · 218
Dipanegara · 332
Douwes Dekker · 299
Dove · 343
Duymaer · 283, 389
- Elias · 224
Elout · 148, 165, 380, 390
Elson · 276, 355-356, 358-360, 400, 404

- Engelhard · 50, 52, 60, 62, 98-99, 101, 103-104, 108-110, 114, 116-117, 119, 131-132, 157, 165, 186, 377, 380
 N. · 144, 146, 157, 161, 163, 179, 188, 191-192, 212, 243, 271, 382-384, 386
 P. · 146, 173, 177, 181-182, 213, 243, 277, 386
 Enklaar · 400
- Falck · 151
 Fasseur · 276, 299, 355-358, 363-367, 404
 Fransen · 300
 Freijer · 76
- Geertz · 363, 368
 Goedhart · 223, 245, 247, 361
 Gordon · 403
 Gorkom · 234, 246, 251, 267, 274, 315, 317-318, 340
 Graaff · 152, 154-155, 191-193, 196, 384
- Haak · 157-158, 196-199, 278
 Haan · 17, 35, 60, 76, 82, 84, 86-87, 92, 104, 109-110, 156, 178, 185, 187, 189, 203, 234, 360, 372, 374, 376-378, 383, 385, 395, 404
 P. · 202
- Haasse · 403
 Hassanoedin · 34
 Hasselman · 401
 Heijting · 404
 Hoadley · 45, 66, 71-73, 374
 Hoëvell · 281, 290, 292, 299, 393
 Hogendorp · 49, 60-61, 101, 111-114, 136, 146-147
 D. · 201
 G.K. · 169
 W. · 159, 169-171, 201, 209, 388
- Holle · 304, 313-315, 331, 342-346, 350, 394, 397
 Hoorn · 74
 Hora · 282, 307
- Hugenholtz · 382, 402
- Imhoff · 50, 82, 84
- Jong · 404
 Junghuhn · 240
- Kano · 400
 Kemp · 385
 Kern · 234, 374
 Kiai Tjiliwidara · 19
 Kinder · 252-253, 259, 264, 272, 294, 299, 322-323, 327-328, 348
 Kloosterboer · 207
 Knops · 139, 146, 189, 380
- Lawick · 43, 53, 92, 97-99, 103, 109, 117-118, 128, 132, 146, 152, 154-155, 163, 181-185, 189, 191-193, 196, 243, 376, 378, 380
 Leur · 23, 29, 65-67
 Loemadjoe Gedé · 372
- Macquoid · 133-134, 144, 154, 387
 Manu Kontara · 397
 Marle · 54, 253, 264, 295, 327, 392
 Max Havelaar · 257, 292, 363
 McQuoid · 146
 Merkus · 214, 221-222, 389-390
 Mijer · 311-315
 Minto · 144-145
 Moesa · 313
 Moestapa · 58
 Money · 404
 Moore · 293, 300, 304, 308, 311, 317
 Mossel · 70, 80, 198, 376-377
 Motman · 146, 153-154, 166, 181, 193, 198, 278
 Multatuli · 258, 271, 292, 355, 363-364
 Muntinghe · 136, 138, 146-149, 151, 153, 160, 166-168, 171, 191, 201, 207-208, 359, 383

- Nagel · 227-231, 249, 278, 307, 391
 Nagtegaal · 66-67, 69
 Nawawi · 238
 Nederburgh · 95, 101, 104, 110-114, 136, 147,
 152, 198, 377, 382
 S.C.H. · 334
 Nieboer · 40, 207
 Niel · 246, 355-358, 365, 404
 Norman · 366
- Onghokham · 400
 Ota · 373, 400
 Ottow · 167
 Overhand · 282, 293, 295, 300, 307
- Pahud · 283
 Ples · 315
 Praboe Siliwangi · 17
 Prawatasari · 19-20
 Prawira Diredja · 372
 Pusparaja · 75
- Raffles · 109, 133-152, 159-161, 164, 171, 183,
 185, 189-191, 200-201, 206, 380-382
 Rees · 21, 60, 259, 271, 283, 287, 293, 299-
 309, 311-314, 318, 322, 324, 329-331, 333,
 336-337, 339, 397
 Riel · 403
 Rochussen · 283, 394
 Rolff · 95-96, 98, 107-108, 119, 176, 252,
 267, 271, 377
 Roo de la Faille · 58, 252
 Roorda van Eysinga · 50, 225
 Rothenbühler · 146, 159, 381
- Saleh · 278
 Scheltema · 350
 Schrieke · 65
 Schulte · 272, 365-366
- Scott · 339-341, 402
 Serière · 390
 Servatius · 153
 Sevenhoven · 232-233, 241-242, 265, 267,
 338-339, 369, 374, 392, 401
 Siebold · 218
 Sillem · 382
 Sjech Joesoef · 19
 Sloet · 300
 Soekanto · 278
 Soest · 322
 Steinmetz · 257, 300, 304
 Stokvis · 201
- Teisseire · 131, 213, 380
 Tichelman · 65
 Till · 272
- Valentijn · 376
 Veer · 382
 Vitalis · 216, 219, 225, 258, 299, 394
- Waal · 245, 313, 341
 Weber · 65
 Wertheim · 363
 Wiera Tannah Datar · 372
 Wiese · 215
 Wijck · 248, 250, 252, 267, 283, 300, 304,
 308, 349, 393
 Wilde · 33, 35-36, 52, 56, 143-144, 146, 161-
 166, 175, 192, 199, 243, 286, 323, 383-385,
 387
 Winckelmann · 124, 146
 Wittfogel · 65, 374
 Wolf · 66
 Wolff · 326
- Zanden · 403

ZAKENREGISTER

- aanleg
 sawa's · 33, 38-40
 tuinen · 157, 228, 247, 258
 waterleidingen · 43, 297, 330, 342
 wegen · 164, 350, 370
- aanplant en onderhoud van duizend bo-
men · 96, 103, 125, 155, 178, 182, 196, 223,
231, 250, 267-268, 316, 359
- acten van aanstelling · 108
- adel (of: landadel) · 24, 30, 52, 64-65, 90,
93, 120, 123, 194, 287, 292, 309
- administratie · 93, 124, 140, 158, 201, 206,
228, 231, 298, 306, 309, 314, 317, 328, 331
- admodiatiestelsel · 150
- adviseur-honoraire voor inlandsche zaken
 · 314, 342-343
- afhanging · 44-45, 57-59, 239, 242, 244,
322, 348, 368
- afhankelijke ontwikkeling · 353, 370
- afsluiting (= gebiedsafsluiting) · 48, 70,
82, 103, 152, 158, 187, 197, 199, 302
- agrarisches eigendom · 139, 181
- agrarische kalender · 181, 304
- Agrarische Wet 1870 · 208, 342, 347, 364
- agro-industrie · 67, 207, 214, 228, 345, 347
- ambtenaar · 25, 89, 149, 194, 201, 217-218,
226, 258, 272, 298, 300, 318, 323, 335-
336
- ambtswelden · 140, 265, 270, 294, 325, 328-
329, 333-334, 403
- apanage · 25, 309, 323-324, 330
- arbeid
 onvrije · 14, 40, 114, 135, 207-208, 211,
 302, 358, 361-362, 364
 vrije · 76, 117, 148-149, 168, 181, 190,
 202, 205, 209, 257, 262, 319, 347, 351
- arbeidsbelasting (zie ook arbeidslast en
werkdruk) · 117, 245, 254, 262, 266,
268, 363, 367
- arbeidslast (zie ook arbeidsbelasting en
werkdruk) · 43, 265, 268, 278, 284, 316
- arbeidsonvolwaardig · 251, 264, 368
- arbeidsplicht · 222
- arbeidsprestatie · 127, 170, 205, 211, 252, 351
- arbeidsprikkel · 222
- arbeidsreserve · 196-197, 199, 241-242, 264,
347
- arbeidsverdeling · 204, 359, 370
- aristocratie · 13, 27, 43, 47, 68, 100, 120-121,
137, 147, 206, 286-287, 294, 304, 326,
362, 368-369
- armoede · 36, 168, 281-283, 292, 307, 311,
357, 369-370
- bale bandong* · 54, 185
- Bantam · 17-19, 21-22, 26, 29, 33-34, 68-69,
84-85, 162, 274, 339, 365
- Bataafse Republiek · 110-111, 115
- baten · 14, 73, 110, 113, 119, 121, 131, 133, 137,
143, 160, 169, 202-203, 236, 282, 301,
318, 324, 355, 357-358, 360, 364, 370
- batig slot · 163, 223, 233, 315, 364

- bedevaart (*haj*) · 123, 330
- belasting in arbeid · 116-117, 125, 241, 302
- belastingheffing · 15, 66, 76, 139, 142, 145, 148, 155, 204, 236, 295, 311-312, 314, 316, 322, 324, 326, 347
- beloning · 73, 75, 87-88, 90, 116, 118, 120-121, 126, 137, 151, 188, 214, 226, 251, 279, 282, 297, 309, 323, 370
- benden · 131, 187, 273
- bepaalde behoeften · 136, 281, 320, 322, 361
- beslag op arbeid · 234, 337, 358
- bestaansbronnen · 14, 66, 140, 207, 217, 276, 284, 295, 324-325, 347, 350, 369
- bestaanspeil · 266, 281, 361
- bestrafing (*zie ook straf*) · 20, 85, 88, 266, 271-272, 297, 366-367
- bestuurlijke reorganisatie · 203, 298, 301, 307-309, 311, 321, 323, 325, 327-328, 341-342, 348
- beveiliging · 18, 40, 186, 338
- bevolkingseconomie · 69, 198, 268, 320, 344, 346, 350, 352
- bevolkingsdichtheid · 94, 97-98, 199, 367
- bevolkingsgroei · 97, 200, 256
- bewaking · 68, 119, 149, 185, 229, 251, 254, 268, 273, 318, 337, 367, 369
- bezoldiging · 194, 238, 306, 309, 334
- bezuiniging · 75, 87, 206, 238
- bijplanten · 76, 213, 227, 267-268
- bijvrouw · 53, 307
- blok (= voetblok) · 92, 102-103, 215, 271, 288, 340, 366
- blokkade · 133, 143, 171
- boedjang* · 44, 58, 252-253, 348-350
- boemi* · 44, 94-95, 182, 252-253, 295-296
- boerenhuishouden (of: boerenhuishouding) · 28, 31, 38, 43-45, 55, 57, 140-141, 154, 239, 242-243, 252, 254, 264-266, 270, 322, 324, 368-369
- bouwareaal · 43, 46, 266, 279, 294, 305, 325, 328, 342, 345, 349, 369
- braakligging · 40, 249
- Brits India · 139, 142, 150
- buffels · 30, 35-36, 39, 55, 79, 100, 122, 155, 179, 181, 199, 240-241, 253, 272, 279
- chartercommissie · 112-113
- Cheribon · 17-22, 24, 26-27, 29, 32, 34-35, 37, 41, 43, 47, 51-52, 57, 62, 67-68, 70-72, 74-76, 79, 81, 84, 94, 109, 118, 121, 123-124, 132-134, 141, 145, 150-153, 156, 159-160, 162, 187, 212-215, 236-237, 270, 273-274, 303, 326, 334, 349
- Chinezen · 18, 22, 68, 70-71, 81, 129-130, 132, 135, 145, 156-157, 187, 199, 222, 321
- cholera · 199, 278
- commissarissen-generaal · 148-149, 151-152, 163, 193-194, 204, 359
- commissie-generaal · 110, 114, 150-151, 154, 158-160
- consumptie · 69, 78, 189, 221, 318
- contingenten · 22, 34, 37, 71, 80, 84
- contingentenstelsel · 72
- controleur · 96, 101, 197, 229-230, 235, 245, 258, 263-264, 273-274, 309, 314, 317, 336, 368
- corruptie · 146, 306
- cultuur- en herendiensten · 102, 128, 208, 265, 268, 303, 341, 350, 367, 369
- cultuurdiensten · 82, 85, 94-95, 97, 106-107, 127, 186, 231, 239, 244, 246, 254, 264, 267-268, 275, 282, 296, 348
- cultuurpercenten · 131, 183, 213-214, 227, 231, 234, 245, 271, 279, 296, 355
- cultuurstelsel · 11, 14-15, 111-112, 128, 168-169, 171, 188, 192, 203, 205-208, 211-213, 215-217, 219-221, 224, 232-234, 249, 254, 257, 259-260, 264, 266-267, 273,

283, 286, 322, 326, 329, 341, 345, 349,
355-357, 363-364, 367-368, 370
cultuurvergreijpen · 87, 99, 102-103
dalem · 30, 49, 52, 56, 78, 100, 238, 291, 333,
336
deelbouw · 44, 244, 294, 369
deelbouwers · 44-46, 57, 239, 252, 293-
294, 323-326, 328, 350
demoralisatie · 197, 302
depot (voor koffie of arbeid) · 179, 241,
262
desertie · 42, 60, 70, 81, 85, 94, 97, 185, 351,
365
diefstal · 61, 102, 179, 273, 318
dienstbaarheid · 31, 41, 44, 56-60, 62-63,
98-100, 106-107, 134, 173, 184, 186, 196,
198, 208, 241, 243, 252, 254, 265, 270,
280, 285-286, 293-295, 303-305, 307,
309, 312
dienstplicht · 241, 303, 312, 358
dienstplichtigen · 91, 185, 230, 240-241,
244-245, 251, 253, 295, 340, 349-350,
363
directeur der Kultures · 217, 233, 241, 248,
250
discipline (arbeids-) · 59, 86, 104, 123, 211,
224, 266, 281, 339, 349, 366
district · 41, 49, 51-52, 56, 84-86, 88, 93-
94, 97, 107, 118-119, 133, 155, 161, 176,
178-179, 185, 196, 198, 213, 225, 227, 230,
235, 240, 246-247, 249-250, 252, 259,
266-267, 277, 284, 309, 316, 321, 328-
329, 344
districtshoofd · 52, 54-56, 77, 92-93, 107-
108, 124, 133, 182, 195, 228-229, 240,
259, 272, 280, 290-291, 294, 329, 331,
343
djaksa · 51-52, 54, 92, 242, 294

djoeragan (zie ook patroon) · 44, 57, 59, 62,
253, 303
dorpsbestel · 14, 139-140, 198, 326-327, 333,
357, 363
dorpsbestuur · 124, 149-151, 212, 223, 305,
325, 327, 333-334
dorpshoofd · 124, 140, 150, 296, 308, 316,
326-327, 331, 334, 366-367
dorpspriester · 54, 56, 123, 125, 199, 228,
237, 307, 331
draagbeesten · 79, 102, 122, 155-156, 179-
180, 198, 240
draaglasten · 30, 79, 102
droogschuren · 175, 228, 250, 261
dualisme · 361, 368
dwang · 49, 152-154, 159, 163, 168, 182, 185,
188, 201-203, 205, 207-209, 211, 215, 217,
222, 246, 257, 266, 270-271, 319-320,
349, 360-361, 363
dwangarbeid (= ook gedwongen arbeid) ·
127, 355, 357, 366
dwangcultures · 88, 341
East India Company · 75, 111, 133, 136, 144
economische mentaliteit · 347, 368
eigendomsrecht · 40, 66, 111-112, 139, 325,
342
epidemie · 98
erfgewas · 78, 96, 346
erfpacht · 112, 295, 345, 347
etablisementen · 63, 228, 260-261, 268
étatistisch · 145, 161, 355, 365
Europese ambtenaren · 166, 193, 212, 227
229, 231, 243, 298, 309, 336
Europees bestuur · 311
experimenten · 167, 220
exploitatie · 14, 25, 70, 92, 108, 112-113, 131,
142, 162, 166, 201, 207, 212, 240, 277,

- 285, 296, 298, 318, 324, 326, 345, 349,
355, 359, 364
- export · 18, 67, 108, 133, 144, 160, 203, 217,
257, 285, 326
- extirpatie (*zie ook vernietiging*) · 76
- feodaal · 65-66, 106, 202
- feodale levensstijl · 105, 147, 286
- feodalisme · 66
- fluctuaties · 84, 235, 238, 255
- fraude · 76, 146, 306
- frontier* · 13, 46, 82
- gaga* · 36, 39, 181, 198, 226
- gebrek (aan voedsel, grond, bestaansmid-
delen) · 32, 36, 42, 48, 75, 78, 81, 86, 88,
91, 97, 101, 103, 105, 114, 204-205, 217,
221, 223, 226-227, 231, 238, 241, 244-
245, 250-251, 277-279, 285, 317-318,
325, 340, 346, 348, 359, 368
- gecommitteerde (voor inlandse zaken) ·
52, 76-77, 88-93, 95, 98-101, 103, 108-
109, 114-117, 124, 144, 146, 157, 173, 176,
183, 188, 191, 213, 228, 271, 361
- gedwongen teelt · 65, 80, 92, 95, 102-103,
135-136, 142, 158, 162-163, 171, 178, 181,
183, 191, 196, 202-203, 214, 220, 223,
226, 239, 251, 254, 259, 264, 271, 280,
285-286, 302, 314-315, 320, 322, 352,
355-356, 365
- geestelijkheid · 53-54, 56-57, 106, 121, 123,
184, 199, 237, 244, 270, 279, 302-306,
308, 312, 324, 330-332, 341
- geheimhouding · 257, 259, 301
- gehuchten · 52, 85, 123, 216, 231, 253, 305,
327
- geldschietter · 145, 187, 324, 331
- geldverkeer · 238, 352
- geloofsijver · 19, 330-332
- geseling · 271-272, 299
- geweld · 27, 103, 113, 117, 187, 271-273, 302,
365-367
- gezag der volkshoofden · 236, 285
- godsdienstig onderricht · 237
- goed bestuur · 15, 113, 205, 285, 297, 302,
307, 334
- goedkoop bestuur · 13, 107, 285
- gouvernementscultures · 364
- grondbelasting · III-112, 136, 150-151, 189, 345
- grondeigenaars · 46, 103, 127, 160, 242-
244, 284
- grondeigendom · 129, 140, 295
- grondrecht · 38, 139, 294, 329
- grootgrondbezit · 165-166, 294-295, 323-
324, 326
- grootlandbouw (*zie ook agro-industrie*) ·
130, 144-145, 161-170, 207, 345-351, 362
- Grote Postweg · 127, 179, 184-185, 229-230
- haat · 101, 169, 188, 246, 271, 274, 320
- hadji* · 19, 64, 237, 265, 305, 326, 330
- handel · 22-23, 66-71, 77, 80, 90, 101-102,
105-106, 111, 135-136, 143, 158, 171, 187,
198, 202, 287, 317, 350, 352-353, 370
- handelaren · 67-68, 72, 102, 131-132, 145,
156, 171, 187, 222, 302, 321, 352, 355
- handelsmonopolie · 81, 171
- havenvorstendom · 18-19, 22, 47, 69-70
- heg- en boskoffie · 176, 224, 228, 247
- heg- of kampongkoffie · 79
- herendiensten · 25, 31, 43, 45, 81, 241-243,
246, 252-254, 265, 267-268, 282, 296-
297, 303, 322, 330, 337, 341, 343, 350,
367, 369
- herendienstplichtigheid · 185-186, 268
- hervormingen · 48, 110-111, 114-116, 118,
120, 128, 135, 140, 248, 283, 301, 321,
328, 331, 348-349, 351

- hiërarchie · 24, 54, 88, 94, 99, 147, 195, 301, 325, 350, 370
- hierarchisering · 27, 41, 66, 94, 120-122, 285, 328, 363
- hindoeïsme · 34
- hoema* · 36-37, 39, 343
- hofreizen · 49, 91
- hongersnood · 39, 174, 199, 216, 258, 277, 279-280, 353
- hoofdengezag · 54, 71, 282, 286, 330, 332
- hoofdgeld · 69, 106, 112, 189-190
- hoofdnegorij · 30, 50-52, 56, 63, 78-79, 107, 133, 173, 179, 237
- horigheid · 13, 82, 130, 136
- huisgezin · 59, 95, 103, 125, 127-128, 154, 176, 178, 183, 189, 196, 231, 239, 251, 267-268, 275
- huisgezinnenstelsel (*zie ook somahan*) · 252
- huisnijverheid · 278, 352
- ideologie · 153, 210, 353, 361
- ijverloosheid (= ook luiheid, indolentie, afkeer van arbeid) · 178
- indigo · 69, 71-73, 80, 96, 129-130, 160, 213-215, 218, 221, 232, 258
- indigocultuur (of: -teelt) · 70, 216, 220-221
- indigotuinen · 213, 235
- indolentie (*zie ook ook luiheid*) · 136, 205
- infrastructurele opbouw · 88, 184, 241
- Inspectie der Landelijke Inkomsten · 150, 201
- instructie (voor de teelt van gewassen) · 19, 27, 32, 39, 41, 51-52, 54, 63, 71, 85, 88, 91, 93, 95-96, 100, 108, 112, 118-119, 122-123, 127-128, 140, 144, 148, 152-153, 159, 176, 183, 188, 200, 223-224, 228-229, 239, 252, 260, 266, 300, 322, 349
- invoering cultuurstelsel · III, 169, 171, 212, 217, 224, 232, 260, 267, 363
- inwonertal (*zie ook bevolkingsgroei*) · 46, 50, 97, 158, 199, 236, 249, 254, 368
- islam · 29, 33-34, 99, 141, 330
- islamisering · 123
- isolement (van gebied) · 82, 99, 188, 302, 321, 370
- jaargeld · 166, 286, 308
- jacht · 61, 91, 105-106, 292, 323
- jago* · 56, 272-273
- Java oorlog · 169, 237, 332
- justitie · 51, 306
- kaarten · 67, 119, 141, 217, 338
- kadastrale opname · 140, 150, 201, 319
- kaloeroehan* · 253-254, 327
- kampong · 40, 46, 52, 54, 78, 86, 109, 130, 225, 227-228, 230-231, 247, 249-250, 252-253, 275, 277-278, 305, 317, 339
- kapitalisme · 69, 324, 341
- karren · 155, 180, 197, 228-230, 240-242, 262
- kastijding (*zie ook tuchtiging*) · 92, 299
- katoen · 71-73, 80, 130, 160, 198, 213, 218, 220, 278, 349
- kerngezin · 296, 368
- ketting(straf) · 20, 82, 86, 102-103
- knecht · 44-45, 239, 263, 326, 348, 350, 368
- knevelarij (of: knevelpraktijken) · 91, 121, 146, 166, 194, 281-282, 296-298, 334, 336
- koelie · 127, 185-186, 241-243, 349, 351, 369
- koepokinenting · 54, 98, 199, 237
- koffie
 - aanplant · 78, 124, 134, 213, 358
 - betaling · 116
 - enquête · 248
 - geld · 75-76, 90, 93, 100, 126, 183, 231, 293, 306

- handel · 73-74
- pluk · 96, 109, 118, 175, 178, 191, 239, 250, 253, 261, 265
- prijs · 169, 189, 246, 309
- productie · 80, 115, 118-119, 126, 128, 132, 152, 164, 166, 184, 189-190, 210, 223, 227, 232, 235, 238, 244, 248, 251, 255, 266, 315-316, 318
- teelt (of: cultuur) · 11, 13, 15, 48, 73-77, 80, 85, 87-88, 96, 98-99, 101, 103-106, 116-117, 121, 123, 125, 127-128, 133, 141, 143, 146, 151, 153-158, 162, 167, 169, 176, 178, 181, 185, 187, 194, 196, 198-199, 201, 221, 224-231, 233-234, 239, 245-247, 249-250, 252-254, 256, 262-268, 271-272, 274, 276-277, 279-281, 283-284, 286, 294, 296-298, 301-303, 305, 315-320, 322, 333, 341, 344, 349, 358-359, 362, 367-369
- transport · 179-180
- tuinen · 75, 82, 97, 154, 162, 175, 183, 186, 192, 222, 225, 227, 250, 252, 254, 273, 276-277, 303, 324-325, 334, 338-340, 345, 348, 361, 364
- veiling · 172, 271
- koloniale
- baten · 119, 121, 131, 133, 137, 201, 358
- beleidsmakers · 152, 197, 200, 221, 239, 264, 286, 298, 302, 307, 369
- boekhouding · 29, 55, 98, 106, 124, 245, 295
- bureaucratie · 14, 120-121, 140, 212, 285-286, 300, 312, 314
- exploitatie · 108, 124, 131, 142, 166, 201, 207, 212, 285, 296, 349, 364
- gezag · 51, 55-56, 61, 63, 97-98, 188, 193, 214, 237, 254, 259, 286, 311, 327-328, 330-331, 340, 368-369
- heerschappij · 133, 142, 146, 153, 205, 270, 285, 334
- ideologie · 361
- politiek · 63, 244
- productiewijze · 65, 87, 91, 361
- staat · 13, 119, 137, 142, 147, 170, 208, 336
- waren · 13, 114, 160, 171, 208, 219, 277, 284, 355, 362, 364
- kolonisatie · 17, 33-34, 38, 55, 129, 160, 168
- kolonisten · 13, 37-38, 41, 98, 167-168, 170, 202
- kometir (kumetir)* · 228, 230
- koopkracht · 170, 198, 352, 357-358, 360, 370
- koran · 123, 332
- kraton* · 24, 30, 288-289, 291
- landarme en landloze huishoudens (of: boeren, geledingen, klassen) · 265, 284
- landelijk stelsel · 14, 135, 148-152, 204, 236, 307
- landgoed · 21, 33, 50, 52, 129, 144, 146, 153, 160-161, 164, 191
- landheren · 71, 102, 139, 145, 153, 155, 160-166, 168, 170, 200, 202
- landlopers (zie ook zwervers) · 32, 41, 99
- landvlucht · 84, 95
- lastdieren · 112, 157, 180
- lezen en schrijven · 54, 237, 331-332
- lijnwaad · 187, 198
- loerah* · 52, 54, 139-140, 306, 328
- loon · 70, 81, 102, 106, 126, 192, 205, 208, 216, 222-223, 250, 262-263, 267-268, 281, 285, 301, 303, 316, 350, 357-358
- loonarbeid · 207, 351, 370
- lotsverbetering · 153, 189, 292, 299, 351, 357, 360, 370
- luiheid · 39, 51, 177, 266, 280, 359

machtsmisbruik · 295, 297, 299, 307, 334
mandoer · 191, 230, 306, 352
manoempang (of: *menoempang*, *noempang*) · 44, 58, 94-95, 97, 103, 107, 182, 252-253, 295-296, 348
marktgewas · 67, 209, 302
marktplaats (zie ook *pasar*) · 81, 284
marktprijs · 78, 164, 221-223, 302, 320
Mataram · 17-19, 21, 23-30, 47, 49, 59, 68-69, 72, 81, 90-91, 291
memorie van overgave · 115, 201
menak · 52-53
mengawoela(of: *ngawoela*) · 58, 305, 314
mindere welvaartsonderzoek · 351-353
mise-en-valeur · 281, 360
misstanden · 116, 126, 230, 259, 282, 295, 358
mobilisering van arbeid · 264
mobiliteit · 13, 27, 34, 40, 44, 46, 55, 86, 161, 186, 321, 325, 348-349, 351-352, 369-370
monetisering · 23, 69, 88, 358
monopolie · 22, 74, 80, 102, 148, 168, 170, 171, 202, 204, 222-223, 318, 341
moord · 51, 75, 187, 273, 197, 331
mortaliteit (zie ook *sterfte*) · 98, 199, 216, 225
Nederlandsche Handel-Maatschappij · 171, 257
nederzetting · 28, 30, 35, 37-38, 45-46, 50, 52, 56, 82, 123, 139, 141, 173, 175-177, 223, 227, 236, 249, 259-260, 280, 294, 305, 317, 327-328, 339, 342, 348
nederzettingspatroon · 42, 123, 327
negorij · 35, 52, 84, 98, 150, 338-339
netheid (zie ook *reinheid*) · 338-339
niet-economisch (of: *oneconomisch*) gedrag · 33, 153, 165, 203

obstructie · 71, 365
omheining · 49, 131, 174, 176, 225, 338-339
ommelanden · 18, 21, 71, 80-81, 99, 118, 129, 131-132, 179, 187, 199, 274, 279, 321, 349, 351
onderbenutting · 104, 179, 294, 296, 360
onderbetaling · 127, 157, 192, 302
onderdanigheid · 17, 26, 29, 40, 45, 48, 58, 61, 81, 85, 94, 100, 183, 303-304, 309, 334, 340
onderdrukking (zie ook *repressie*) · 15, 95, 113, 116, 153, 166, 169, 191, 194, 206, 210, 257, 259, 261, 263, 265, 302, 341, 355
onderhorigheid · 19, 62, 193, 271, 281, 285
onderklasse · 47, 103, 284, 325, 338, 342, 347, 351, 368-369
ondernemer · 18, 30, 50, 55, 80, 106, 129, 145, 160, 164-166, 168-171, 194, 202, 241, 250, 362
ondertelling · 46, 236, 264
ongehoorzaamheid · 274, 298
ongelijke verdeling · 182, 284, 296, 333
ongelijkheid · 209, 242, 265, 297, 312, 348-349, 370
onlusten · 20, 82, 109, 132-133, 153, 160
onontgonnen grond · 78, 173, 175-176, 181, 249
onrust · 20-21, 57, 75, 132, 145, 187, 215, 308, 331, 349
ontbossing · 226, 344
ontduiking · 102, 230, 260, 298, 312, 365
ontginning · 17-18, 31, 35, 37-38, 40, 43-44, 55, 86, 97, 106, 121, 130, 164, 170, 173, 176-177, 202-203, 207, 224-226, 235, 247, 249, 259, 262, 294-295, 317, 325, 344, 351
ontginningsordonnantie · 325, 342, 344
ontsluiting · 88, 186, 224, 342, 350, 370
onveiligheid · 131, 185, 187, 225

- oogstaandeel · 106, 121, 123, 304
 openbare veiligheid · 133, 270
 opium · 20, 68-70, 90, 101, 156-157, 187
 opkomstplicht · 26, 41, 125
 oproer · 132, 153, 302
 opstand · 18, 20, 26, 49, 103, 132, 149, 153,
 160, 169, 194, 214, 236, 304
 opzichter · 18, 96, 141, 260
 overlopen · 55, 61, 86, 93, 103, 188
- paal (lengtemaat) · 77, 176-177, 216, 239,
 259-260, 316-317
 Padjajaran · 34
 pakhuis (of: pakhuizen) · 70, 82, 90, 93,
 102, 126, 132-133, 143, 151, 155-157, 162-
 163, 171, 178-179, 194, 196-197, 233, 240-
 241, 261-262, 268, 273, 306, 316-317
 pakhuismeester · 132, 156, 262
panghoeloe · 237, 280, 308
panoekang · 46, 57, 253, 265, 270, 293, 325,
 328, 333
 particulier eigendom · 118
 particuliere landerijen · 18, 80, 109, 129,
 144-145, 158, 160, 163, 170, 202, 255
 pas · 70, 83, 102, 123, 131, 187, 272
pasar (zie ook marktplaats) · 67, 83, 102,
 187, 352
 passenstelsel · 321, 348-349, 370
 patrimonialisme · 65-66
 patronage · 31, 44, 58-61, 147, 303
 patroon · 25, 27, 29, 37, 40-41, 44-46, 60-
 61, 68, 83, 85, 90, 94-95, 99, 161, 293,
 305, 336, 338, 346, 350, 353, 355, 369
 patrouilles · 19, 156, 163, 251, 318
pedati · 180, 253
 pelgrim (zie ook *hadji*) · 330
 pelmolens (voor rijst of koffie) · 162, 250-
 251
pesantren · 237, 330, 332
- pikol · 74-75, 79-80, 87-88, 93, 97, 99, 109,
 116-117, 119-120, 125-126, 143, 154, 156-
 157, 183, 189, 193, 219, 223-224, 227, 231-
 235, 238, 244, 246, 248, 250-251, 255,
 262, 275, 302, 316, 319-320
 plaatsvervanger · 26, 52, 54, 92-93, 108-
 109, 120, 229, 328
 plantage · 177, 196, 220, 226, 228, 239, 247,
 249-251, 258-261, 276, 317, 339, 367
 politie · 51, 124, 156, 263
pradjoeit · 263, 306
 prekoloniale tijd · 100, 266, 287
 priester · 122-123, 179, 278, 308, 313, 332
 prijs (van koffie)
 verhoging · 76, 110
 verlaging · 74-76, 87, 102
 proletariaat · 207, 350, 369-370
 proletarisering · 284, 326
 publieke werken · 240-241, 243, 268, 303,
 319
- Raad van Indië · 129, 178, 214, 221, 233, 283,
 300, 304, 313, 329, 349
 racistisch · 210, 361
rahayat · 58-60, 265, 270, 293, 303, 324
 Raad van Financien · 149, 151, 359
 rechten op grond · 139, 328
 registratie · 32, 45, 124, 150, 200, 236, 247,
 268, 339, 367
 reglement · 48, 96, 111, 114, 119, 124, 131, 150,
 160, 194-195, 197, 221, 223, 284
 reinheid (zie ook *netheid*) · 340
 remplacant · 350, 368
 remplacering · 252
 repressie (zie ook *onderdrukking*) · 272
 residentiekantoor · 102, 158, 237, 289, 314
 rinoceros · 30, 174, 216, 225
 rijstbelasting · 132, 293
 rijstprijis · 256, 277

rijstteelt · 32-33, 43, 108, 158, 161, 238, 256,
270, 277
rondzwerende landbouw · 46, 250
roofbouw · 226, 343-344
roofdieren (zie ook wilde dieren) · 35, 174,
225
rotanslagen · 102, 272, 294
rovers · 39, 51, 131

sabotage · 71, 298, 365
sawa · 32-33, 37-40, 42-43, 46, 57, 82, 97,
99, 106, 177, 180-181, 198, 208, 242, 253,
276, 278, 280, 282, 284, 294, 323, 325,
342-343, 345
sedentaire landbouw · 38, 46
sedentarisering (of: sedentarisatie) · 32,
40-43, 66, 94, 297, 363
sentana · 53-54, 329
sikap (of: *sikep*) · 44, 242-243, 342
slavernij · 187, 202, 207, 211
sluikhandel · 152, 162
smokkel · 70, 73, 102, 152, 156-157, 162-163,
197, 251, 279, 318
Soekaboemi · 33, 42, 50, 55, 144, 146, 158,
161, 163-165, 191, 264, 273, 321, 253
somahan · 239, 296, 322
somahan-besluit (of: -verordening) · 243,
245, 252, 264, 333
staatscommissie · 110-111
statistische opname · 97, 141
sterfte (zie ook mortaliteit) · 98, 199, 216,
225
straf (zie ook bestraffing) · 63, 86, 96, 103,
144, 175, 195, 297, 366-367
suikermolens · 18, 67, 81, 179, 349
suikerriet · 67, 129, 212, 218, 220, 276, 326,
356-358
surveillance · 132, 185, 228, 239, 273, 299,
318

taalvaardigheid · 142, 158, 336
tabak 101, 130, 218, 230
teeltdwang · 13, 81, 86, 109, 117, 126, 134, 153,
190, 298, 357
territorialisering · 22, 27-29, 48-49, 52, 66,
94, 122, 285, 297, 328, 363
territorialiteit · 55, 62, 94, 326
thee
cultuur · 220, 235
planter · 314-315, 345, 347
productie · 218, 345
tiende deel (belasting op rijstooft) · 54,
57, 75, 121, 149, 179, 184, 213, 231, 303,
330, 359
tjigers · 174, 216, 225
tjipar · 39, 99, 181, 198
tjatjah · 44-45, 55, 57-59, 69, 95, 155, 183,
230, 239, 242, 244, 246, 252-253, 265,
267, 305, 322-323
tjatjah stelsel · 305
tjoeke · 56-57, 121, 123, 184, 270, 279
traktement · 90, 116, 120, 156, 183, 234, 296,
314, 317
transport (of: vervoer) · 30, 67, 79, 102,
128, 132, 155-157, 183-184, 197, 240-241,
316, 352, 367, 370
transportdiensten (zie ook vervoersdien-
sten) · 126-128, 185, 243
trekarbeid · 349
tribuut · 48, 65, 68, 81, 84, 89, 93-94, 98,
107-108, 117, 185, 190, 193, 199, 206, 223,
241, 243, 245-246, 254, 270, 277, 284-
286, 297, 324
tribuutheffing · 45, 47-48, 82, 92, 96, 103-
104, 178, 196, 200, 211, 244, 266, 283-
284, 286, 293-294, 296, 325-326, 348
troepshoofd · 55, 56, 252
t'rup · 177, 228, 230
tucht · 226, 272, 349

- tuchtiging (*zie ook* kastijding) · 86, 187, 366
- tuinkoffie · 224, 227, 247, 249, 274
- tussenhoofden · 309, 328-329
- tussenplanten · 96, 174, 226
- veeroof · 272
- veiligheid (gebrek aan) · 131, 185, 187, 225, 237, 241, 270, 337-338
- veldwachters · 156, 306
- verhuizing · 38, 59, 62, 85, 154, 175, 218, 348
- verkiezing · 140, 150, 152, 208, 326-327, 334
- vernietiging (*zie ook* extirpatie) · 17, 22, 75, 157, 169, 222, 344
- verplichte levering · 69, 72, 78, 85, 87, 100, 102, 153, 162-163, 217, 220, 223
- verspreide bewoning · 13, 327, 339
- vervoersdiensten (*zie ook* transportdiensten) · 241
- verzet · 12, 18-19, 29-30, 60, 69, 75, 83-84, 87, 98-99, 132, 134, 138, 151, 213-214, 237, 263, 266, 271, 273-274, 294, 296, 298, 312, 325, 349, 365
- vijfde deel (belasting op rijstooft) · 57, 121, 125, 127, 161, 222, 239, 303, 308, 357, 364
- voedselbehoefte · 45, 97, 158, 181, 238, 280
- voedselgewas · 162, 176, 226, 238, 277
- voedsellandbouw · 173, 217, 223, 237, 256, 276, 278, 284, 323-324, 330, 342, 345-346, 351
- voedselproductie · 57, 121, 181, 198, 279
- volgelingen · 19, 25, 30-31, 38, 40, 48, 55, 57-63, 78, 94, 106-107, 173, 184, 186, 254, 282, 287, 290-291, 303, 308-309, 312, 333
- volkscultuur · 315, 318, 320, 341, 344, 362-363
- volkschouwen · 13, 15, 21, 27, 31-32, 48, 50-53, 66, 76, 91, 96-99, 101-103, 122, 135, 138, 152-153, 157, 181-184, 186, 193-196, 200-201, 227, 229, 236-238, 243, 245, 254, 256, 259, 264-265, 270-273, 277, 279-281, 284-287, 290, 292-297, 300, 302-309, 311-312, 314, 323-324, 326-328, 330, 332-333, 337, 340, 343, 348, 357, 359, 363, 365, 367
- volksinstellingen · 140-141, 215
- volksplanting · 17, 167-168
- volksverloop · 86, 97-98, 149, 250, 258, 281, 365
- vordering van arbeid · 251, 349
- vorstengezag · 23, 65-66, 150
- vrije cultuur · 148, 315
- vrijstelling · 50, 57, 80, 88, 117, 123, 140, 151, 185, 234, 241, 243, 250, 252-254, 265, 270, 296-297, 302, 330
- vroegkoloniale staat · 115, 184, 186, 188, 185, 322, 326
- vrouwen · 47, 53, 56, 61, 68, 91, 199, 228, 254, 265, 267, 295, 340, 351
- vrouwen en kinderen · 122, 175, 191, 248, 253, 262, 267, 322, 333, 359
- wachthuizen · 133, 156, 254, 318, 337
- wedana · 54, 56, 291, 307, 328-329
- weezin · 117, 191, 258, 263-264, 282, 286
- weg- en overlopen · 86, 93, 103
- wegen · 30, 33, 79, 82, 89, 98-99, 108, 127-128, 133, 155-157, 162, 164, 168, 179-180, 184-185, 191, 201, 230, 240-241, 251, 253, 262, 268, 274, 303-304, 327, 337-339, 350, 370
- welvaart · 46, 108, 112-113, 130, 136, 152, 178, 249-250, 272, 278, 299, 304, 308, 316, 338, 353, 355, 370

wereldmarkt · 13, 77-78, 108, 169, 171, 178,
189, 213, 219, 221, 246, 267, 271, 284,
345, 355, 359, 362
werkbaas · 177-178, 228, 352
werkdruk · 70, 99, 178, 213
werkploeg · 81, 228, 271
werkvloer · 31, 84, 103, 107, 114, 123, 227,
234, 272, 285, 356, 368
werktuigen · 32, 36-37, 40, 181, 215, 217-218,
325, 352
werkvolk · 47, 74, 176-179, 182, 185, 187,
194, 202, 207-208, 220, 224-228, 235,
239, 241-242, 247, 250, 254, 261, 267,
273, 276, 280, 297, 302, 316-317, 339,
346, 349, 368
werkweigering · 273, 365
wilde dieren (*zie ook* roofdieren) · 35, 174,
216, 225, 239

willekeur · 25, 28, 40, 47, 58, 183, 206, 257,
259, 261, 263-265, 282, 296-298, 305,
306, 336
wingewest · 115, 124, 205, 355
woekerpraktijken · 160, 294, 324, 326
woeste grond · 13, 17, 38, 40, 57, 130, 139,
170, 203, 207-208, 226, 276, 325, 342-
345, 350-351, 369
woonkernen · 141, 327, 338, 342, 347

zelfbestuur · 30, 83, 300, 302, 305, 307
zijdeteelt · 218-219, 235
zwerfarbeid · 351, 369
zwerfboeren · 35, 343-344, 369
zwerfzucht · 86, 94
zwerwers · 86, 186, 348